

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DİNİ QURUMLARLA İŞ ÜZRƏ
DÖVLƏT KOMİTƏSİ

QISA İSLAM ENSİKLOPEDİYASI

- 21171 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi

PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı 2017

REDAKSIYA HEYƏTİ

Allahşükür Paşazadə	<i>Şeyxülislam, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri</i>
Mübariz Qurbanlı	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri</i>
İsa Həbibbəyli	<i>Akademik, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti</i>
Vasim Məmmədəliyev	<i>Akademik, Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekani</i>
Gövhər Baxşəliyeva	<i>Akademik, AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru</i>
Səyyad Salahlı	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin birinci müavini</i>
Səyavuş Heydərov	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi sədrinin müavini</i>
Fuad Nurullayev	<i>Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi sədrinin müavini</i>
Nicat Məmmədli	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Xarici əlaqələr şöbəsinin müdiri</i>
Əliheydər Zülfüqarov	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Dini qurumlarla iş üzrə şöbəsinin müdiri</i>
Elnarə Kərimova	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Təhlil və proqnozlaşdırma şöbəsinin müdiri</i>
Amil Cavadov	<i>Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Ümumi şöbəsinin müdiri</i>
Məmməd həsən Qəmbərli	<i>AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin baş elmi işçisi</i>
Rəşad İlyasov	<i>Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin Analitika şöbəsinin müdiri</i>
Əsgər Quliyev	<i>Təhsil Nazirliyinin Tədris resursları şöbəsinin müdir müavini</i>
Hacı Abdulla	<i>Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Bilik Fondunun Ölkədaxili layihələr sektorunun müdiri</i>

Baş redaktor: **Gündüz İsmayılov**

Redaktorlar: **Sadiq Mirzəyev**
Aqil Şirinov
Nahid Məmmədov

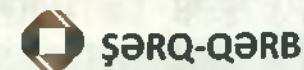
MÜƏLLİFLƏR

Aysel Əsgərova, Cahandar Əlifzadə, Əli Həziyev, Güney Namazova, Ramil Baxşəliyev, Rima Hacıyeva, Sadiq Ağalar, Səlim Qəni, Şəhriyar İsmiyev, Vüqar Əliyev.

Korrektorlar: **Anar Əliyev**
Aysel Abdullayeva
Dizayner: **Raman Dadaşov**

Çapa imzalanmışdır: 14.10.2017.
Formatı: 62x86 1/8. Fiziki çap vərəqi 50.
Ofset çap üsulu. Tiraj: 1000.

Hazır materiallar əsasında

ŞƏRQ-QƏRB

mətbəəsində çap edilmişdir.
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17.
Tel.: (+99412) 370 68 03, 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03, 370 18 49
www.eastwest.az

ÖN SÖZ

Bir arada yaşayan insanların xalq kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynayan milli-mənəvi dəyərlər Yaradanın bəxş etdiyi ən qiymətli miras və xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisidir. Hər bir xalqın tarixini, dilini, dinini, adət-ənənələrini, mentalitetini, mədəniyyətini, ədəbiyyat və incəsənətini özündə ehtiva edən milli-mənəvi dəyərlər fərdlər arasında sıx bağların yaranmasında, dövlətin qarşılaşdığı çətinliklərin öhdəsindən gələ bilməsində böyük rol oynayır. Tarixi nə qədər qədim olur-olsun, milli-mənəvi dəyərlərinə sahib çıxmayan dövlət tezliklə zəifləməyə, anarxiyaya, son nəticədə parçalanaraq süquta uğramağa məhkumdur.

Fəxrlə deyə bilərik ki, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi Azərbaycanda dövlət siyasətinin təməl sütunlarından biridir. Azərbaycan dövləti bir tərəfdən yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun siyasət yürüdürsə, digər tərəfdən xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərini, onun tərkib hissəsi olan, müqəddəs daxili inama, mənəvi saflığa xidmət edən, mənəviyyatımızı zənginləşdirən dinimizi yaşatmaq istiqamətində mühüm addımlar atır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ikinci dəfə hakimiyyətə gələn Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev ilk gündən Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinə, adət-ənənələrinə, onun tərkib hissəsi olan İslam dininə sadıq olduğunu öz fəaliyyəti, siyasəti və bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər vasitəsi ilə sübuta yetirmişdir. Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, xüsusən İslam mədəniyyəti

abidələrinin bərpası ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi Heydər Əliyevin bir daha xalqa mənən bağlılığının və dini dəyərlərə sədaqətinin parlaq göstəricisidir. Ulu Öndər milli-mənəvi dəyərlərimizə nə qədər böyük önəm verdiyini və bu dəyərlərlə qürur duyduğunu çıxışlarında dəfələrlə vurğulamışdır: *"Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir"*.

İslam mədəniyyətinin ölkəmizin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev xalqımızın mədəniyyətinin inkişafında, tarixində, milli-mənəvi dəyərlərimizin nəsildən-nəslə ötürülməsində İslam dininin böyük rolu olduğunu qeyd etmişdir: *"Xalqımızın mənəviyyatına, elminə, qüdrətinə, zəkasına İslam dininin böyük təsiri olmuşdur. Milli ənənələrimiz, mədəniyyətimiz bir çox hallarda İslam dini vasitəsi ilə nəsildən-nəslə keçib, indi böyük milli sərvətimiz kimi bugünkü nəsillərə çatmışdır. Azərbaycanda İslam dininə insanların sərbəst etiqad etməsi üçün bütün şərait yaradılmış və bundan sonra da yaradılacaqdır. Güman edirik ki, bizim dinimiz respublikanın bu ağır dövründə vətəndaş həmrəyliyi, vətəndaş birliyinin yaranması üçün çox böyük fəaliyyət göstərəcəkdir"*.

Ümummilli Liderin zəngin dövlətçilik ənənələrinin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev bu gün Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin qüdrətli mühafizəçisi kimi çıxış edir. Ölkə başçısının sərəncamları ilə 2016-cı ilin ölkəmizdə "Multikulturalizm

İli", 2017-ci ilin isə "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunması da məhz bu siyasətə xidmət edir. Bu istiqamətdə atılan növbəti addımlardan biri isə cənab Prezidentin 2017-ci il oktyabrın 10-da Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması haqqında imzaladığı Fərman olmuşdur. Eyni zamanda, beynəlxalq tribunallarda Azərbaycan həqiqətlərini bəyan etməklə yanaşı, İslam dininə, müsəlmanlara qarşı aparılan "islamafob" kampaniyaya da öz münasibətini bildirməsi dövlətimizin başçısının mənəvi dəyərlərimizə nə qədər böyük əhəmiyyət verdiyinin bariz nümunəsidir: *"Əfsuslar olsun ki, bəzi hallarda İslam dini haqqında qəsdən yalan məlumatlar yayılır, islamafobiya siyasəti aparılır. Bu gün dünyada dinlərarası dialoqdan çox danışılır və buna böyük ehtiyac vardır. Ancaq bəzi hallarda dini ayrı-seçkilik meyilləri də görünür. Biz İslam dininə qarşı aparılan kampaniyanı və əsassız ittihamları rədd edirik. İslam dini dostluq dinidir. İslam dövlətləri arasında çox geniş mənada əməkdaşlığa və dostluğa ehtiyac var"*.

Milli-mənəvi dəyərlərimizin, mütərəqqi tarixi ənənələrimizin, ümumilikdə bu ali ideyaların həyata keçirilməsində ölkənin Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti də xüsusi vurğulanmalıdır. Onun rəhbərliyi altında Heydər Əliyev Fondu tərəfindən milli-mənəvi dəyərlərimizin təbliğatı istiqamətində çoxsaylı layihələr həyata keçirilməkdədir. Fondun təşəbbüsü ilə "Tolerantlığın ünvanı - Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində istər ölkə daxilində, istərsə də ölkə xaricində bir çox dini, tarixi abidələr yenidən qurulmuş və bərpa edilmişdir. Üstəlik, Fondun təkcə İslam

dininə deyil, digər dinlərə də məxsus abidələrin qorunmasına və bərpasına böyük diqqət yetirməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

Ölkəmizin bütün dünyada tolerantlıq mühitinin təşəkkül tapmasına, multikulturalizmin, mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun qurulmasına, İslam dəyərlərinin təbliğinə böyük töhfələr verdiyi nəzərə alınaraq Prezident İlham Əliyevin 10 yanvar 2017-ci il tarixli Sərəncamına əsasən həmin il Azərbaycanda "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunmuşdur. Bununla bağlı Prezident Administrasiyası rəhbərinin Sərəncamı ilə 2017-ci ilin Azərbaycanda "İslam Həmrəyliyi İli" elan olunmasına dair Tədbirlər Planı təsdiq edilmişdir. Həmin Tədbirlər Planında il ərzində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq uşaq və yeniyetmələr üçün "Qısa İslam ensiklopediyası"nın hazırlanması və nəşri nəzərdə tutulmuşdur. Belə bir ensiklopediyanın hazırlanmasında əsas məqsəd insanların İslamla bağlı düzgün maarifləndirilməsidir. Çünki araşdırmalar göstərir ki, dini radikalların əsas hədəfi dinlə bağlı bilikləri zəif olan insanlardır. Ona görə də vətəndaşlarımız, xüsusilə uşaqlar və yeniyetmələr arasında maarifləndirmə daha çox aparılmalıdır. Çünki düzgün öyrənilməyən dini düşüncənin, dini bilgilərin yerini səhv, radikal fikirlər, mövhumat və xurafat tutur.

Kitab hazırlanarkən ölkədəki dini mənzərə, cəmiyyətin İslam dini və İslam mədəniyyəti ilə bağlı obyektiv məlumatlara ehtiyacı, eləcə də dini maarifləndirmə işinin əhatə dairəsini genişləndirmək zərurəti nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan nəşr yalnız uşaq və yeniyetmələrə deyil, eyni zamanda geniş oxucu kütləsinə xitab edir.

Din kimi həssas bir sahə ilə bağlı ensiklopediyanın peşəkar səviyyədə nəşri üçün Redaksiya Heyəti yaradılmış və bir çox ölkənin təcrübəsi araşdırılmışdır. Sadə və anlaşılıqlı dildə yazılmış bu kitaba 750-ə yaxın söz daxil edilmişdir. Nəşrdə qeyd olunan bütün maddələr qısa, konkret və obyektiv şəkildə oxucuların diqqətinə çatdırılır. Məqalələr yazılarkən müxtəlif dillərdə çap olunmuş elmi, dini ədəbiyyata, xüsusən də ölkəmizdə nəşr edilmiş "Məzhəblər və təriqətlər" (Bakı, 1997), "Dini terminlər lüğəti" (Bakı, 2010), "Qısa İslam Ensiklopediyası: İslama dair 1001 termin və xüsusi ad" (Bakı, 2012-2013; I, II cild), "İslam: Ensiklopedik lüğəti" (Bakı, "Elm" 2013), "İslam: Tarix,

Fəlsəfə və Hüquq" ensiklopedik lüğəti" (Bakı, 2016), "Şeyxülislamlığın tarixi" (Bakı, "Elm və təhsil", 2016) əsərlərinə, o cümlədən "Dövlət və Din" ictimai fikir toplusuna, "Cəmiyyət və Din" qəzetinin materiallarına müraciət edilmişdir.

İslam dini, məzhəblər, tarixi şəxsiyyətlər, dilimizdə çox işlədilən dini terminlər və s. haqqında bilgilərdən ibarət olan bu nəşrin oxucularda dinimiz barədə ümumi və obyektiv təsəvvür formalaşdıracağına ümid edirik.

Mübariz Qurbanlı,
*Dini Qurumlarla İş üzrə
Dövlət Komitəsinin sədri*

ABBAS İBN ƏLİ

Əli ibn Əbu Talibin Fatimə bint Hizam əl-Kilabiyədən doğulan oğludur. Kərbəla şəhidi olan Abbas ibn Əlinin künyəsi Əbül-Fəzldir. O, ərəblərin ən cəsarətli və rəşadətli döyüşçülərindən biri kimi tanınmışdır.

Həzrət Əlinin Fatimə bint Hizamdan Əbül-Fəzldən başqa, Abdullah ibn Əli, Cəfər ibn Əli və Üsamə ibn Əli adlı oğlu olmuşdur. Abbas Lübabə bint Übeydullahla evlənmiş və bu nikahdan Fəzl, Qasım və Übeydullah adlı üç oğlu dünyaya gəlmişdir.

Əbül-Fəzl Abbas Siffeyn döyüşündə cəsarət və rəşadətlə döyüşmüşdür. O, həmin döyüşdə dəfələrlə meydana çıxaraq düşmənləri üzərində zəfər qazanmışdır. Əli ibn Əbu Talib ona "Bəni Həşimin ayı (nuru)" adını vermişdir.

Əbül-Fəzl Abbas Kərbəla döyüşündə də qəhrəmanlıq nümayiş etdirmişdir. Belə rəvayət olunur ki, Əməvi qoşunları Kərbəla döyüşündə İmam Hüseynin dəstəsini bütün su hövzələrindən uzaq saxlamaqla susuzluqdan qırmaq istəyirdi. İmam Hüseynin kiçik qızı Fatimeyi-Kübranın ağlamasına şahid olan Əbül-Fəzl Abbas su cürdəyini (tuluq) Fərat çayının suyu ilə doldurub geri qayıdarkən Əməvi qoşunları ilə döyüşmüşdür. Nəticədə qılnc zərbəsi ilə onun hər iki qolu kəsilmişdir. Su tuluğunu dişləri ilə daşımağa çalışan Əbül-Fəzl Abbası oxla vurub şəhid etmişlər. Bu hadisə Məhərrəm ayının 10-da (Aşura günündə) baş vermişdir.

Əbül-Fəzl Abbasın məzarı İraqın Kərbəla şəhərində yerləşir. 1622-ci ildə Səfəvi şahı I Abbasın əmri ilə məzarının üzərində möhtəşəm bir türbə ucaldılmışdır. Türbə bu gün də dünya müsəlmanları tərəfindən ən çox ziyarət edilən yerlər sırasındadır.

ABBASİLƏR

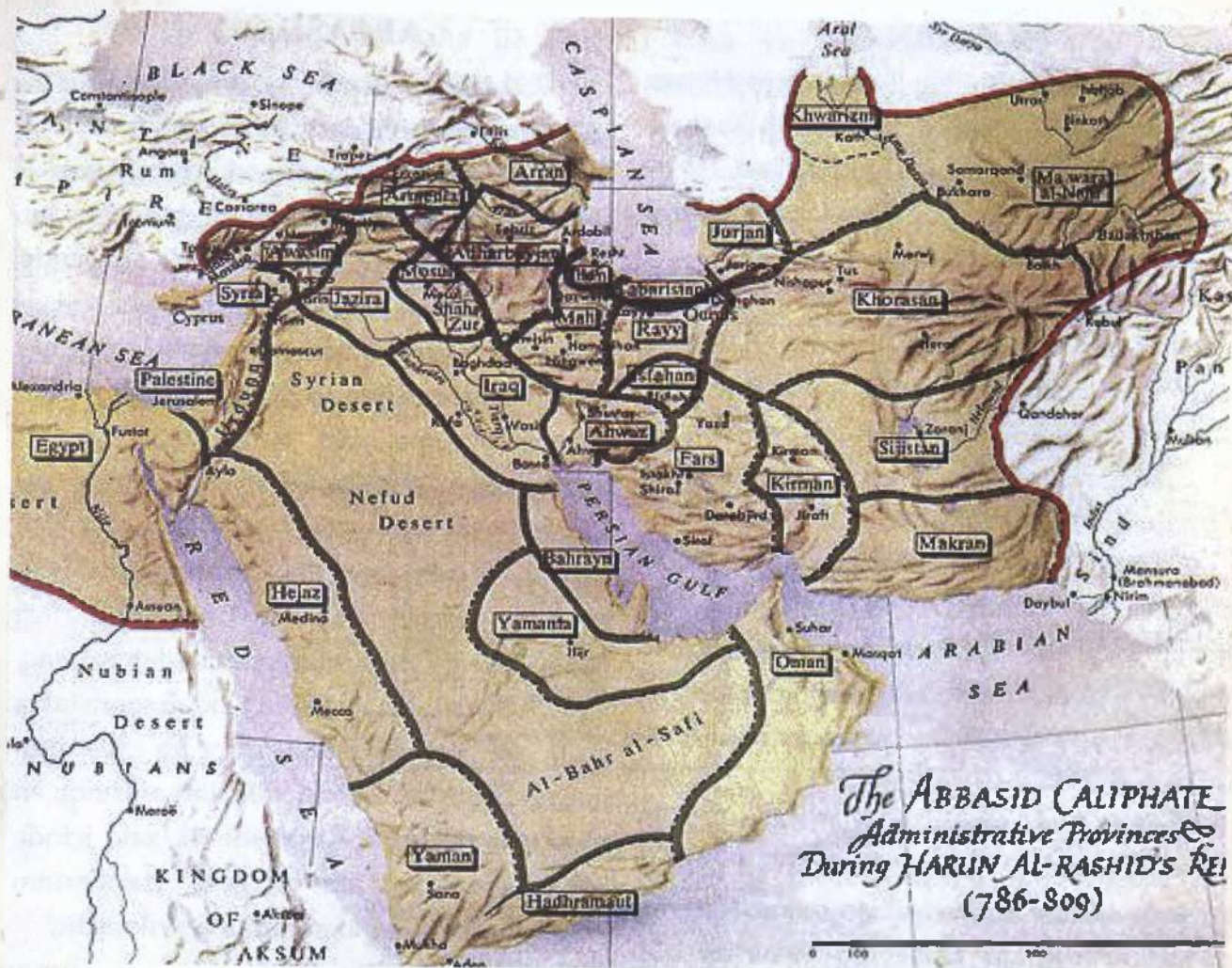
750-1258-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş müsəlman ərəb sülaləsidir. Abbasilər sülaləsi öz mənşəyini Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbas ibn Əbdülmüttəlibdən almışdır. Xülfəyi-Rəşidin (Rəşidi xəlifələr) dövründə və Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti zamanında bu ailənin üzvləri cəmiyyət içərisində kifayət qədər nüfuz qazana bilmişlər. Əməvilər sülaləsinin xalq içərisində nüfuzunu itirməsindən istifadə edən Əbül-Abbas əs-Səffah 746-cı ildə xəlifə II Mərvana (744-750) qarşı üsyana başlamışdır. Üsyan zamanı Əbu Müslim Xorasaninin dəstəyi nəticəsində əs-Səffah 750-ci ildə II Mərvanı taxtdan salaraq, öz xəlifəliyini elan etmişdir. Ondan sonra taxta çıxan xəlifələr dövlətin qüdrət və nüfuzunu gücləndirmişlər. Abbasi xəlifələri arasında ən məşhuru Harun ər-Rəşid idi. O, xalq içində çox tanınmış və "Min bir gecə" nağıllarının əsas qəhrəmanlarından birinə çevrilmişdir.

Harunun ölümündən sonra onun oğulları arasında hakimiyyət uğrunda müharibə Abbasi dövlətini getdikcə zəiflətmişdir. Elə təxminən həmin illərdə yadelli zülmündən cana gələn Azərbaycan əhalisi Babəkin başçılığı ilə üsyana başlamışdır. Üsyan xəlifə Mötəsimin zamanında çətinliklə yatırılmışdır.

Mötəsimdən sonrakı xəlifələr, demək olar ki, qoşun rəislərinin tabeliyinə keçmişlər. Hətta daha sonrakı dövrlərdə vəzirlər və sərkərdələrin əlində alətə çevrilmişlər. Bu dövrlərdə dövlətə tabe olan vilayətlər bir-birinin ardınca müstəqilliklərini elan etmişdir. Nəticədə xəlifənin əlində yalnız Bağdad şəhəri və İraqın kiçik bir ərazisi qalmışdır.

1258-ci ildə Çingiz xanın nəvəsi Hülakü

xan Bağdadı işğal etməklə xəlifəni öldürmüş, bununla da Abbasi dövləti süqut etmişdir. Xəlifənin bir oğlu Misirə qaçaraq, orada xəlifəliyini elan etmişdir. Ancaq Misirdəki Abbasilərin heç bir hakimiyyəti olmamış, Məmlük dövlətinin himayəsində yaşamaq

ABDULLAH İBN ƏBDÜLMÜTTƏLİB

Məhəmməd peyğəmbərin atası Abdullah ibn Əbdülmüttəlib təqribən 546–570-ci illərdə yaşamışdır. Rəvayətə görə, Əbdülmüttəlib çoxlu oğlu olacağı təqdirdə onlardan birini qurban verəcəyinə and içmişdi. İllər sonra onun on oğlu dünyaya gəlmişdir. Ona görə də Əbdülmüttəlib

məcburiyyətində qalmışlar. 1517-ci ildə Osmanlı sultanı I Səlimin Misiri ələ keçirməsi ilə sonuncu xəlifə öz tituluunu ona vermiş və bundan sonra Osmanlı sultanları xəlifə adını daşımışlar.

verdiyi sözü tutmuş və övladlarından birini qurban verməyi qərara almışdır. Onun atdığı püşk oğlu Abdullaha düşmüşdür. Lakin qüreyşilərin təkidi ilə o, fikrindən daşınmış, oğlunun yerinə 100 dəvəni qurban kəsmişdir. Belə rəvayət edilir ki, həmin hadisədən sonra qətlə yetirilmiş insan üçün diyə (öldürülmüş adam və ya heyvan əvəzinə öldürənin verməli olduğu mal və ya pul; qanbahası) miqdarı 100

dəvə olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Daha sonralar Əbdülmüttəlib Abdullahı nüfuzlu ərəb qəbilələrindən birinə məxsus Aminə adlı qızla evləndirmişdir. Bu evlilikdən Məhəmməd dünyaya gəlmişdir. Lakin Abdullah gənc yaşlarında vəfat etdiyindən oğlu Məhəmmədi görə bilməmişdir. Bir çox tarixçilərin yazdıqlarına görə, Aminə hamilə olduğu zaman o, ticarət işləri ilə əlaqədar Suriyaya getmiş, yolda qəfildən xəstələnərək Yəsrib (Mədinə) yaxınlığında vəfat etmişdir.

ABDULLAH İBN MƏSUD

İlk din alimlərindən olan Abdullah ibn Məsud kasıb bir ailədə dünyaya gəlmişdir. İslam dinini ilk qəbul edənlərdən olmuşdur. Abdullah ibn Məsud Uhud, Xəndək, Xeybər döyüşlərində iştirak etmişdir. Xəlifə Ömər tərəfindən hicrətin 20-ci ilində Kufə valisi təyin edilmişdir. Yüksək təqva sahibi olan Abdullah ibn Məsud, eyni zamanda Qurani-Kərimi son dərəcə mükəmməl bilən səhabələrdən olmuşdur. O, təfsir elminə də böyük töhfə vermişdir.

İbn Məsud 653-cü ildə 60 yaşında xəstəlikdən vəfat etmişdir.

ABİD

Allaha bütün qəlbi ilə inanaraq Ona qulluq etməyə çalışan, Allahdan qorxan, bütün dini ayinləri yerinə yetirən və yaşadan, günlərini ibadətlə keçirən, yüksək əxlaqi xüsusiyyətləri ilə seçilən müsəlmandır. Abid insanlar İslamın ilk dövrlərindən günümüzədək hər dövrdə mövcuddurlar. Sufi ənənəsinə görə, abidlər Məhəmməd peyğəmbərin və onun ardıcıllarının yolu ilə getmiş, öz həyatlarını bütövlüklə Allaha həsr

etmiş və dünyanın aldadıcı gözəlliklərinə aldanmamış insanlardır.

ADƏM

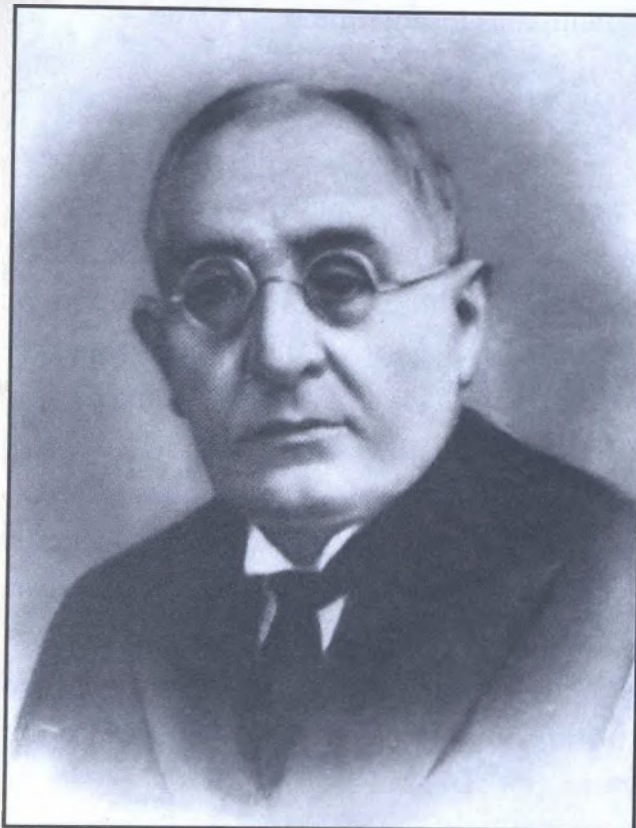
İslam dininə görə, ilk insan və peyğəmbər olan Adəm bütün bəşəriyyətin atası hesab olunur. Quranda qeyd edilir ki, Allah Adəmi palçıqdan yaratmışdır. Səmanın, yerin və başqa varlıqların yaranışından sonra Allah-Təala onların ən üstününü, şə-rəflisini, yəni insanı yaradaraq onu özünün yer üzündəki xəlifəsi və canişini seçmişdir. Rəvayət olunur ki, İblisdən başqa bütün mələklər Adəm qarşısında səcdə etmişlər. Adəm tək olduğuna görə əziyyət çəkdiyindən Allah Həvvanı yaratmışdır və onun bədəninə ruh üfürmüşdür. Eyni ilə Adəm kimi onun yaranışını da kamilləşdirmişdir.

Adəm ilə Həvva Allah-Təalanın icazəsi ilə behiştə məskunlaşaraq onun ləzzətli nemətlərindən bəhrələnmişlər. Lakin Allah bağda müəyyən ağaca yaxınlaşmağı onlara qadağan etsə də, İblis Adəmi azdırmaq üçün planlar qurmuşdur. Nəticədə İblis məqsədinə çatmışdır. Belə ki, onlar Allahın qadağan etdiyi ağaca yaxınlaşaraq ona əl vurmuş və bu əməl Adəmlə Həvvanın behiştə qovulmasına səbəb olmuşdur. Bir müddət keçdikdən sonra Adəm və Həvva tutduqları işdən peşman olmuşlar. Allah onların yenidən səadətə qovuşması üçün tövbə yolunu göstərmişdir. Onlar da tövbə etmişlər.

Rəvayətə görə, Adəmlə Həvvanın çoxlu övladı dünyaya gəlmişdir. Onların nəslı sürətlə artaraq çoxalmış və indiki Məkkə şəhərinin yerləşdiyi ərazidə məskən salıb yaşamağa başlamışlar. Adəm peyğəmbər min il ömür sürmüşdür.

AĞAOĞLU ƏHMƏD BƏY

Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın və Türkiyənin siyasi və fikir həyatına təsir göstərmiş böyük şəxsiyyətlərdən biridir. Şuşada doğulmuşdur. Ailədə və məhəllə məktəbində ibtidai biliklərə yiyələnmiş, anasının təşəbbüsü ilə rus dilini öyrənmişdir. Yenə anasının təkidilə Şuşadakı rus-tatar məktəbində, sonra Tiflisdə gimnaziyada təhsil almışdır.

Peterburqa gedən Əhməd bəy Ağaoğlu Texnologiya İnstitutuna daxil olmuş, lakin müəyyən səbəblərdən təhsilini yarımçıq qoyaraq Şuşaya qayıtmışdır. Daha sonra yüksək ali təhsil almaq üçün 1889-cu ildə Parisə getmişdir. Sorbonna Universitetinin tarix və filologiya fakültələrində təhsil almışdır. Bu dövrdə bir sıra jurnallarda elmi məqalələr dərc etdirmişdir. Həmçinin 1892-

ci ildə Londonda keçirilən Şərqsünasların Konqresində şiə məzhəbinin doğuşu və inkişafından bəhs edən mühazirə oxumuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu 1894-cü ildə Sorbonna Universitetinin diplomu ilə vətənə qayıdarkən dörd ay İstanbulda yaşamışdır. Burada Osmanlı dövlətinin bir sıra görkəmli ictimai-siyasi şəxsləri ilə görüşmüş, İstanbulda olan böyük mütəfəkkir Şeyx Cəmaləddin Əfqani ilə fikir mübadiləsi aparmışdır. Eyni zamanda, "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin liderləri ilə tanış olmuşdur. Bu görüşlər və uzun müzakirələr onun dünyagörüşünün dəyişməsində mühüm rol oynamışdır.

Vətənə qayıtdıqdan sonra Tiflis gimnaziyasında müəllim işləmiş, yerli qəzetlərlə əməkdaşlıq etmiş, "Məşriq" (Şərq) adlı qəzet çıxarmaq üçün müraciət etsə də, rədd cavabı almışdır. Bu dövrlərdə "İslama görə və İslam aləmində qadın" və "İslam və axund" əsərlərini yazmışdır. Bu əsərlərin əsas mövzuları İslamda islahat aparmağın vacibliyi, onu cahil mollaların inhisarından qurtarmaq, dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq, sünni-şiə ixtilaflarına son qoymaq, qadına cəmiyyətdə layiq olduğu yeri vermək idi. Həmin illərdə Əlimərdan bəy Topçubaşovun redaktəsi ilə nəşr olunan "Kaspi" qəzetində İslam tarixi, siyasi-ideoloji məsələlərlə bağlı, milli və beynəlxalq həyatın çeşidli yönəri, beynəlxalq siyasət haqqında onlarla məqalə dərc etdirmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 1905-ci ildə təsis etdiyi "Həyat" qəzetinin baş redaktoru olmuşdur. Elə həmin illərdə müsəlman əhalini erməni

qəsbkarlarından müdafiə etmək məqsədi ilə qurulan "Qafqaz Ümummüsəlman Müdafiə Komitəsi - Difai" adlı partiyanın Bakıdakı Mərkəzi Komitəsinə başçılıq etmişdir. Partiyanın proqramı onun redaktoru olduğu "İrşad" qəzetində (13 oktyabr 1906) çap olunmuşdur. Bu proqrama görə, "Difai"-nin əsas məqsədi xalq fəlakətlərdən xilas etmək və onu geriliyin pəncəsindən qurtarmaq idi. Bunun üçün maarifçilik və silahlı qüvvələr formalaşdırmaq əsas vasitələr hesab edilirdi. Onun sosial məsələlərə, xüsusən torpaq məsələsinə münasibəti isə həmin dövrün sosial-demokrat partiyalarının proqramına yaxın idi. Elə həmin ildə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə "Füyuzat" jurnalını, iki ildən sonra isə Bakıda "Tərəqqi" qəzetini nəşr etdirmişdir.

Rusiya imperiyasının polis qüvvələri "Difai" partiyasının fəaliyyətinə görə Əhməd bəy Ağaoğlunu və fikir yoldaşlarını təqib etdiyindən 1909-cu ilin ortalarında İstanbulla getmək məcburiyyətində qalmışdır. Vəqf məktəbləri müfəttişi kimi işə başlayan Əhməd bəy Ağaoğlu az sonra Süleymaniyyə kitabxanasına müdir təyin edilmişdir. Həm də İstanbul Universitetində Türk-Monqol tarixindən, həmçinin rus dilindən dərs demişdir. Hakim "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin ümumi məclisinə üzv təyin edilən Əhməd bəy Ağaoğlu 1912-ci ildə Afyonkarahisardan millət vəkili seçilmiş, eyni zamanda Türkiyənin ideoloji-siyasi həyatına fəal iştirak etmiş, "Türk Yurdu Cəmiyyəti"-nin və "Türk Yurdu" dərgisinin, daha sonra məşhur "Türk Ocaqları"-nın qurucularından biri olmuşdur. İstanbul qəzetlərinə müntəzəm məqalələr yazmış, "Tərcümani-həqiqət"

qəzetinə baş redaktorluq etmiş, yaranmaqda olan türkçülüyn liderlərindən birinə çevrilmişdir.

Birinci dünya müharibəsi illərində Yusuf Akçura, Əli bəy Hüseynzadə, Əbdürrəşid İbrahimlə birlikdə İstanbulda "Rusiyada Sakin Müsəlman Türk-Tatarların Haqlarını Müdafiə Cəmiyyəti" adlı təşkilat qurmuş, Avropa ölkələrində görüşlər keçirmiş, konfranslar və yazıları ilə Avropanın diqqətini Rusiyadakı türklərin məzlum vəziyyətinə çəkməyə çalışmışdır.

Azərbaycanı qurtarmaq üçün göndərilmiş Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın siyasi müşaviri olan Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında mühüm rol oynamışdır. Gəncədə "Türk sözü" adlı qəzet nəşr etdirmişdir. Bakının azad olunmasından sonra dövlət quruculuğu işində fəal iştirak etmiş, Azərbaycan Parlamentinə üzv seçilmişdir. O, iki ölkənin - Türkiyə və Azərbaycan parlamentlərinin üzvü olmuş yeganə şəxsdir.

Azərbaycanın Paris Sülh konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinə üzv təyin edilən Əhməd bəy Ağaoğlu Parisə gedərkən İstanbulda həbs olunmuş və ingilis komandanlığı onu Maltaya sürgünə göndərmişdir. O, sürgün illərində bütün çətinliklərə baxmayaraq, əsas nəzəri əsərlərindən birini - "Üç mədəniyyət"-i yazmışdır.

1921-ci ilin mayında Maltada sürgündən azad olan Əhməd bəy Ağaoğlu Sovet Azərbaycanında çalışmaq istəmiş, bu məqsədlə Nəriman Nərimanova məktub göndərmişdir. Nərimanovdan müsbət cavab

almasına baxmayaraq, Sovet fikir sisteminə qarşı olduğu üçün Ankaraya getmiş, Milli Mücadilə Hərəkatında mühüm vəzifələr tutmuşdur. Mətbuat baş müdiri təyin edilən Əhməd bəy Ağaoğlu Milli Hökumətin təbliğat işini qurmağa başlamış, "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetində başyazar olmuş, Anadolu Agentliyini yaratmış və onun ilk baş direktoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. Eyni zamanda, Ankara Hüquq Məktəbində konstitusiya hüququndan mühazirələr oxumuş, iki dəfə Qarsdan millət vəkili seçilmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında yaxından iştirak edən Əhməd bəy Ağaoğlu türkçü və qərbçi ideyalarının gerçəkləşməsi üçün yorulmadan çalışmışdır. Həmin illərdə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçilməsi təklifinin əsas müdafiəçilərindən biri olmuşdur. Türkiyəni təkpartiyalı idarəçilik sistemindən qurtarmaq üçün ikinci partiya – Sərbəst Firqə yaratmaq təşəbbüsündə əqidə dostları ilə birlikdə Əhməd Ağaoğlu da iştirak etmişdir. Bu partiya bağlandıqdan sonra siyasi fəaliyyətini dayandıraraq jurnalist və müəllim kimi çalışmışdır.

1930-cu illər onun həyatında ən məhsuldar dövrlərdən biridir, bu dövrdə onlarla məqalə və kitab yazmışdır. Bəzi əsərləri ölümündən sonra nəşr edilmişdir. 19 may 1939-cu ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

AMİNƏ

Məhəmməd peyğəmbərin anası, Vəhb ibn Əbdülmənafın qızıdır. O, Qüreyş qəbiləsinin Bəni Əbdüddar qoluna mənsub idi. Aminənin doğum və vəfat tarixi dəqiq məlum olmasa da, onun təxminən 577-ci ildə vəfat etdiyi ehtimal olunur. O, Haşimilər

soyunun başçısı Əbdülmüttəllibin oğlu Abdullahla evlənmişdir. Bu evlilikdən Məhəmməd dünyaya gəlmişdir. Abdullahın səfərə çıxarkən Yəsrib (Mədinə) yaxınlığında vəfat etməsinə baxmayaraq, Aminə bir daha evlənməmişdir. Tarixi mənbələrdə Məhəmməd peyğəmbərdən başqa övladı olduğu qeyd edilməmişdir. Bir neçə il sonra Aminə altı yaşlı oğlu Məhəmmədlə birgə Yəsrib şəhərinə gedərək əri Abdullahın məzarını ziyarət etmişdir. Onlarla birlikdə Abdullahın keçmiş qulluqçusu Ümmü Əyman da olmuşdur. Yəsribdə bir ay qaldıqdan sonra geriyyə, Məkkəyə doğru yola düşmüşlər. Lakin yolda Aminə ağır xəstələnərək Yəsrib və Məkkə arasında Əbva adlanan yerdə dünyasını dəyişmişdir.

AXIRZAMAN

Dünyanın sonu mənasında istifadə olunan məfhumdur. İslam inancına görə, aləmin başlanğıcı olduğu kimi, sonu da var. Amma bu sonun nə zaman baş verəcəyini bilmək insan gücünün fəvqündə dayanır. İnsanın ömrü kimi, aləmin də ömrünü müəyyən etmək yalnız Allaha məxsusdur. Qurani-Kərimdə bu həqiqət belə əks edilib: "Qiyamətin nə zaman baş verməsi barədə səndən israrla soruşacaqlar. De ki: "O ancaq Rəbbimə məlumdur. Qiyamətin qopacağı vaxtı Allahdan başqa heç kəs bilə bilməz"..." (Əraf, 187); "Qiyamətin nə zaman qopacağını bilmək ancaq Allaha aiddir" (Loğman, 34).

İslama görə, Məhəmməd peyğəmbərdən sonra elçi göndərilməyəcəyi üçün Ona axırzaman peyğəmbər, ümmətinə də axırzaman ümmət deyilir.

AXİRƏT

Lügətdə "sonra olan və son gün" mənasında işlədilən "axirət" sözü həm bu dünyanın sonu, həm də ölümə başlayan, dünya həyatından fərqli və əbədi olan həyat deməkdir. İslam əqidəsinə görə, bütün insanlar qiyamət günündə Allahın əmri ilə dirilib məhşər (sorgu-sual) meydanına çəkiləcəklər. Bu dünyadakı əməllərinə uyğun olaraq, hər kəsin hökmü veriləcəkdir. Mömin insanlar Cənnətə, günahkarlar isə Cəhənnəmə göndəriləcəkdir. Bundan sonra həyat həmin yerlərdə (Cənnət və Cəhənnəmdə) davam edəcəkdir. Məhşər günündən sonrakı həmin aləmə "axirət aləmi" deyilir.

AXUND

Xüsusi təhsil almış din xadimi, həmçinin İslamda dini rütbədir. "Axund" sözünün etimologiyası barədə fərqli fikirlər var. Bir qisim dilçilər hesab edir ki, sözün kökü farsca "oxumaq" mənasına gələn "xandən" feilinə gedib çıxır və "oxuyub öyrədən" mənasında "müəllim" deməkdir. Bu söz zamanla "din öyrədici" mənasını kəsb edərək İran, Əfqanıstan, Pakistan və Azərbaycanda yüksək dini rütbə mənasında işlədilmişdir. Ötən əsrdən qeyd edilən ərazilərdə, əsasən, müsəlman icmalarının, məscidlərin, mədrəsələrin idarəçilərinə bu ad verilir. Bu sözün Çin müsəlmanlarının - uyğurların dilində "axun" kimi işlədildiyini əsas götürənlər isə onun türk mənşəli olduğunu bildirirlər.

AXUNDZADƏ ƏBDÜSSƏLAM

Qafqaz müsəlmanlarının V şeyxülislamı, müəllim, yazıçı olan Əbdüssəlam Axundza-

də 1843-cü ildə Salyanda ruhani ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini atasından almış, qısa müddətdə fars və ərəb dillərində yazıb-oxumağı öyrənmişdir. Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi tərəfindən Tiflisdə açılmış dini mədrəsədə 1861-1868-ci illərdə ərəb və fars dillərindən dərs demişdir. Həmçinin Qori Müəllimlər Seminariyasında İslam şəriətindən dərs demiş, Seminariyanın Tatar şöbəsinin Azərbaycana köçürülməsi təşəbbüsünü irəli sürmüşdür.

Axundzadə 1895-ci ildən 1907-ci ilədək Qafqaz (Zaqafqaziya) müsəlmanlarının şeyxülislamı vəzifəsini icra etmişdir. O, dini ədəbiyyatın yayılmasına yaxından kömək etmiş, eyni zamanda dinə və şəriətə dair bir sıra kitablar yazaraq nəşrə hazırlamışdır. Onun üç cildlik "Tarixi-müqəddəs-ənbiya", "Risaleyi-zübtədül-əhkam" kitablarında müsəlmanların dini tələblərə uyğun itaətkar həyat tərzi təbliğ edilir. Müsəlman birliyinə və s. mövzulara aid yazıları da mövcuddur.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin vəsaiti hesabına "Tarixi-müqəddəs-ənbiya" kitabını nəşr etdirmişdir. Çar hökuməti tərəfindən 1907-ci il noyabrın 18-də Qafqaz (Zaqafqaziya) Şiə Ruhani İdarəsinin sədri seçilmiş, ona şeyxülislam və mülki müşavir rütbəsi verilmişdir. Dəfələrlə çar ordenlərinə layiq görülmüşdür. 1907-ci ildə vəfat etmişdir.

AXUNDZADƏ MİRZƏ ƏBU TURAB

1817-ci ildə Bakıda tanınmış ruhani ailəsində dünyaya göz açmışdır. Əsl adı dəqiq məlum deyil. Ona Əbu Turab adı Ərəbistanda dini təhsil aldığı illərdə ləqəb kimi verilmişdir (*Əbu Turab Əli ibn Əbu Talibə Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən verilmiş addır. Mənası "torpaq atası" deməkdir*). İlk təhsilini Bakının məşhur təhsil ocaqlarından sayılan Mirzə Həsib Qüdsinin mədrəsəsində almışdır. Bakının bir çox məscidlərində moizələr oxuyan Mirzə Əbu Turab, əsasən, Bakının Əmircan məscidində fəaliyyət göstərmişdir. 1845-1846-cı illərdə iki dəfə Tiflis şəhərinə dəvət edilmiş, Qafqazın baş canişini M. S. Verensov və Zaqafqaziya Ruhanilər İdarəsinin Şeyxülislamı Axund Məhəmmədli tərəfindən ona Bakı vilayətinin qazısı vəzifəsi təklif olunmuşdur. Lakin bu vəzifədən imtina etmişdir.

Dövrünün mütərrəqi və maarifpərvər şəxsiyyətlərindən sayılan Mirzə Əbu Turab fəlsəfə və din tarixinə dair bir çox tədqiqatların müəllifi olmuşdur. O, dövrünün ən görkəmli ilahiyyatçılarından hesab olunurdu. Axundun təşəbbüsü və xeyir-duası ilə Bakı şəhəri və onun ətrafında bir çox maarif ocaqları açılmışdır. Əmircan kəndində açdığı ilk rus-tatar məktəbində isə Axund müxtəlif elmləri tədris etmişdir. Eyni zamanda,

dövrü mətbuatda "Bizə hansı elmlər lazım?" müzakirələrində yaxından iştirak etmiş, dini məktəblərdə dünyəvi elmlərin tədrisinə də dəstək vermişdir. Cəlil Məmmədquluzadə, Əli bəy Hüseynzadə və Ömər Faiq Nemanzadə ilə yaxın münasibətləri olmuşdur.

Mirzə Əbu Turab Axundzadə 1910-cu ildə Mərdəkanda dünyasını dəyişmişdir. Bakı milyonçusu Murtuza Muxtarov onun xatirəsinə hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, qəbri üstündə günbəz inşa etdirmişdir.

AİŞƏ BİNT ƏBU BƏKR

Məhəmməd peyğəmbərin xanımlarından biri, xəlifə Əbu Bəkrin qızıdır. Hicrətdən doqquz və ya on il əvvəl Məkkədə dünyaya gəlmişdir. Anası Ümmi Ruman bint Amir ibn Umeyrindir. Aişə kiçik yaşlarında İslamı qəbul etmişdir.

Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbərlə Məkkədə evlənmişdir. Bu evlilik erkən müsəlman cəmiyyətində hörmət sahibi olan Əbu Bəkr ilə Məhəmməd peyğəmbərin dostluq bağlarını daha da gücləndirmişdir. Hicrətdən sonrakı dövrlərdə Aişə müxtəlif döyüşlərdə iştirak edərək yaralı müsəlman döyüşçülərə tibbi yardım göstərmişdir.

Rəvayətlərdə onunla bağlı məşhur bir hadisədən bəhs edilir. Belə ki, Bəni-Müstəliq qəbiləsinə qarşı yürüş zamanı Aişə müəyyən səbəblərdən karvandan uzaq düşmüş, Səfvan adlı müsəlman isə onu Məhəmməd peyğəmbərin yanına gətirmişdir. Münafıqlar Aişə haqqında yalan və böhtan yaymaqla müsəlmanlar arasında nifaq salmağa çalışmışlar. Buna görə o, çox kədərlənmiş, Mədinəyə qayıdandan sonra xəstələnmişdir. Hətta bir ay atasının evində qalmışdır.

Nəhayət, Məhəmməd peyğəmbərə Aişənin günahsız olduğu barədə Quranın "Nur" surəsinin 11-20-ci ayələri nazil olmuşdur: "(Həqiqətən, (Aişə barəsində) yalan xəbər gətirənlər öz içərinizdə olan bir zümrədir (münafıqlardır). Onu (o xəbəri) pis bir şey zənn etməyin. O, bəlkə də, sizin üçün xeyirlidir. O zümrədən olan hər bir şəxsin qazandığı günahın cəzası vardır. Onlardan günahın böyüyünü öz üstünə götürəni (Abdullah ibn Ubeyyi) isə (qiyamət günü) çox böyük (şiddətli) bir əzab gözləyir!)". Aişənin bu hadisədən üzüağ çıxması onun müsəlman ümməti içərisindəki nüfuzunu daha da artırmışdır.

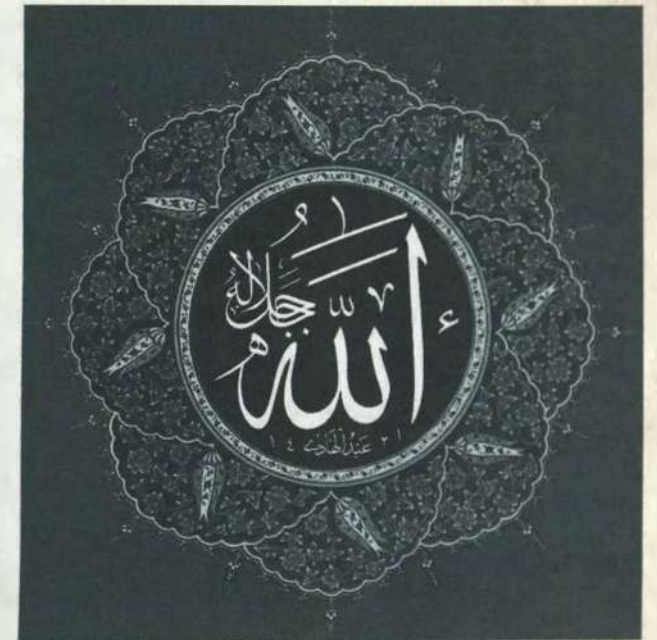
Məhəmməd peyğəmbər həyatının son günlərini Aişənin evində keçirmiş və onun yanında dünyasını dəyişmişdir. Allah Rəsulunun vəfatından sonra da səhabələr Aişəyə böyük hörmət göstərmişlər.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra qırx il yaşamışdır. Onun güclü yaddaşı olduğundan çoxlu hədis rəvayət etmişdir. Hesablamalara əsasən, Aişə Məhəmməd peyğəmbərdən 2210 hədis nəql etmişdir. O, fiqh elminin yaradıcılarından hesab olunur. Həmçinin tibb və ədəbiyyat sahəsində xüsusi bacarığı ilə seçilən şəxs kimi tanınır.

Müaviyə ibn Əbu Süfyanın hakimiyyəti dövründə Mədinədə dünyasını dəyişmişdir.

ALLAH

İslama görə, insanın, dünyanın, kainatın, görünən və ya görünməyən bütün varlıqların yaradıcısıdır. Allah əzəlidir, yəni varlığının başlanğıcı yoxdur. Çünki yaradılmamışdır, davamlı və sonsuzdur. Heç bir şey yox ikən O, vardı. Allahın elmi, qüdrəti və iradəsi və digər

sifətləri də sonsuzdur. O, hər şeyi hər an bilir və görür. Mütləq iradəyə malikdir. Göstərişlərini peyğəmbərlər vasitəsi ilə insanlara çatdırır. Xüsusiyyətlərini ifadə edən 99 adı (Əsmaül-hüsna) var.

AMİN

Allah tərəfindən duaların qəbul olunmasını arzulayanların duanın sonunda "qəbul eylə" mənasında söylədikləri sözdür. Bu sözdən Quranda istifadə olunmasa da, Məhəmməd peyğəmbərin duanın sonunda amin deməyi tövsiyə etdiyi bildirilir.

ASIYA

İslam mətnlərinə əsasən, Misir fironunun arvadı və Musa peyğəmbərin analıqıdır. Rəvayətə görə, Firon ölkəsindəki yəhudilərə qarşı qəddarlığı və amansızlığı ilə seçilmişdir. O, İsrail oğullarında doğulan bütün oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr etmişdir. Musa peyğəmbərin anası da övladını xilas etmək üçün bir səbətə içərisinə qoyaraq çaya buraxmışdır. Asiya bu səbəti görmüş, içindəki

uşağı oğulluğa götürərək böyütmüşdür.

Rəvayətlərdə nəql olunur ki, Asiya Musanı öz oğlu kimi böyütmüş, onu heç bir vəchlə ailəsindən ayrı tutmamışdı. O, özünü Tanrı elan edən fironun azgınlığına qarşı çıxmış və Həzrət Musanın peyğəmbərliyinə iman gətirmişdir. Asiyanın Fironun qəzəbinin qurbanı olması və şəhadət mərtəbəsinə yüksəlməsi barədə rəvayətlər var. Asiya İslam dinində Cənnətlə müjdələnen qadınlardan biridir. Belə ki, Xədicə vəfat etdiyi zaman Məhəmməd peyğəmbərin ona belə dediyi bildirilir: "O zaman ki, mənim behişt xanımlarımın: Məryəmin, Musanın bacısı Gülsümün, Fironun arvadı Asiyanın yanına getdin, mənim salamımı onlara çatdır".

AŞURA

Aşura günü hicri təqvimə əsasən Məhərrəm ayının onuncu günüdür. Müsəlmanlar üçün çox əlamətdar tarixi hadisələri özündə birləşdirir. Adının mənası ərəbcə onuncu gün deməkdir. Bəzi dini mətnlərə əsasən, Aşura günündə Adəm peyğəmbərin tövbəsinin qəbul olunması, İdris peyğəmbərin göyə yüksəlməsi, Nuh peyğəmbərin gəmisinin tufandan qurtulması, İbrahimin oda atılan zaman yanmaması, Yaqub peyğəmbərin oğlu Yusiflə qovuşması, Əyyub peyğəmbərin şəfa tapması, Musa peyğəmbərin Qırmızı dənizi aşaraq yəhudiləri xilas etməsi, İsa peyğəmbərin doğulması və göyə yüksəlməsi kimi hadisələr baş vermişdir.

Aşura günündə baş verən ən mühüm hadisə Kərbəla döyüşüdür. 680-ci ildə baş verən bu döyüşdə Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyin və onun tərəfdarları qəddarcasına qətlə yetirilmişdir.

Müsəlmanların bir hissəsi bu günü təziyə və matəm günü kimi keçirir, həmin gün məscidlərə toplaşaraq İmam Hüseyin və onun əshabının üzləşdiyi faciə ilə bağlı əhvalatları dinləyir, mərsiyyələr oxuyurlar.

AYA SOFİYA

Türkiyənin İstanbul şəhərində muzeydir. Adı yunan dilindən tərcümədə "müqəddəs müdriklik" mənasını verir. Əvvəlcə kilsə, daha sonra məscid kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tarixi mənbələrə əsasən, Aya Sofiyanın yerində ilk kilsəni Roma imperatoru Konstantin inşa etdirmişdir. Həmin kilsənin açılışı 360-cı ildə baş tutmuşdur. Məbəd 404-cü ildə İstanbul (Konstantinopol) şəhərində baş verən üsyan zamanı dağıdılmışdır. Onun yerində İmperator Feodosi 415-ci ildə yeni kilsə inşa etdirmişdir. Bu bina da 532-ci ildə bütün İstanbulu bürümüş Nika (yunanca qələbə deməkdir) üsyanı zamanı dağıdılmışdır. Bu vaxt imperator Yustinian dağılan kilsənin yerində dünyada bənzəri olmayan kilsə tikdirmək qərarına gəlmiş və bu məqsədlə dövlətin bütün qüvvəsini səfərbər etmişdir. Aya Sofiya kilsəsi 5 il ərzində tikilib başa çatdırılmış və 537-ci ildə açılışı olmuşdur. Lakin məbədin çox böyük olan qübbəsi 558-ci ildə baş verən zəlzələyə tab gətirə bilməmiş və tamamilə uçmuşdu. Onu yenidən bərpa etmək üçün 4 il vaxt lazım gəlmişdi. Memarlar yeni günbəzi əvvəlkindən daha yüksək inşa edərək onun zəlzələyə qarşı dayanıqlığını artırmağa nail olmuşlar.

Aya Sofiya kilsəsi əsrlər boyu Bizansın əsas məbədi rolunu oynamasına baxmayaraq, imperiya ərazisində baş verən münaqişələr

kilsə binasına öz təsirini göstərmişdir. Belə ki, 1204-cü ildə Konstantinopolu ələ keçirən səlibçilər digər məkanlar kimi kilsəni də talan etmişlər. Həmin dövrdən sonra imperiya öz əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilməmiş, Aya Sofiya kilsəsi isə əzəmətini itirmişdir.

Məbədin yenidən yüksəlişi 1453-cü ildə Fateh Sultan Mehmedin İstanbulu fəth edərək Osmanlı imperiyasının paytaxtına çevirməsindən sonra başlamışdır. Şəhəri öz əzəmətli günlərinə qaytarmaq fikrində olan Sultan Aya Sofiya məbədini məscidə çevirmişdir. Fateh və ondan sonra taxta çıxan sultanlar tərəfindən məbəddə dəfələrlə təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Məbədin minarələri də məhz o zamanlar inşa edilmişdir. Binaın daxilində İslam qaydalarına uyğun olmayan təsvirlər məhv edilməmiş, onların üzəri sadəcə tikinti materialı ilə örtülmüşdür.

Türkiyə Cümhuriyyətinin

Mustafa Kamal Atatürk 1934-cü ildə buranı muzeyə çevirmişdir. Aya Sofiya məbədi bu gün də möhtəşəm dünya abidələrinin sırasında yer alır.

AYƏ

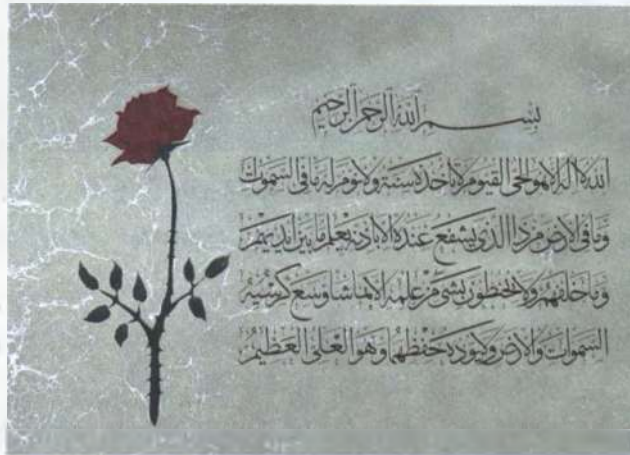
Quranın hər bir cümləsinə ayrılıqda verilən addır. Hərfi mənası "işarə", "dəlil", "möcüzə"dir. Vəhy sözünün sinonimi kimi də işlədilmişdir. Bu termin Quranın ayrı-ayrı cümlələrini ifadə etmək üçün işlədilir. Həmçinin müxtəlif təbiət hadisələri və müvafiq qanunauyğunluqlara tabe olan proseslərə də ayə adı verilmişdir. Quranda bu cür hadisələr haqqında təfəkkür etmək göstərişləri mövcuddur. Yəni, bütün belə hadisələr Allahın mövcudluğunu sübut edən dəlillərdir (Ayətullah, Allahın ayələri). Bundan başqa, cəfəri məzhəbində böyük din alimlərinə də ayətullah adını vermişlər.

İslam ənənəsinə əsasən, Quranda ayələrin sayı müxtəlif hesablamalara görə, 6204, 6214, 6219, 6225 və ya 6236-dır. Bütün İslam alimləri Qurandakı ayə sıralamasının Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən ilahi vəhy ilə həyata keçdiyinə əmindirlər.

AYƏTÜL-KÜRSİ

Quranda "Bəqərə" surəsinin 255-ci ayəsinə verilən addır. Bu ad həmin ayədə işlədilən "kursi" sözündən götürülmüşdür. Mədinədə nazil olmuş bu ayənin Allahın sifətlərini, böyüklüyünü ən uca şəkildə özündə ehtiva etdiyi üçün bir çox fəziləti

var. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər, xüsusilə vacib namazlardan sonra axşam, səhər və yatağa uzanan zaman bu ayənin oxunmasını tövsiyə etmişdir.

AYƏTULLAH

Fiqhi məsələlər ətrafında müstəqil şəkildə fətvə verə bilən şiə ilahiyyatçısıdır. Sözü etimoloji mənasına gəldikdə isə "Allahın ayəsi" deməkdir. Bu termin miladi XIX əsrin ortalarında formalaşmış, sonra geniş vüsət tapmışdır. Günümüzdə ayətullahlar əsasən, İranda, Livanda və İraqda fəaliyyət göstərirlər.

AYİN

"Adət", "mərasim", "üsul", "qayda", "tərz", "ədəb", "ənənə", "zinət və "süs" mənalarını ifadə edən "ayin" sözü termin kimi ibadətlərin camaatla və ya fərdi şəkildə yerinə yetirilməsidir. Dini əməllər cəmiyyət arasında uzun müddət təkrarlandıqdan sonra ayinləşmiş hesab olunur.

Ayinlərin müxtəlif formaları mövcuddur. Məsələn, bütün dinlərin ibadətləri, bayram və mərasimləri ayin hesab olunur. Ümumiyyətlə, ayin sözü dini mahiyyət daşıyan bütün fəaliyyət növlərinə şamil edilir. Bəzən dəb, üsul, adət mənasına da gəlir.

AZAN

Müsəlmanları ibadətə səsləyən və başqa dini-ictimai işləri görmək üçün yüksək yerlərdən (əsasən minarələrdən) xalqa edilən səsli çağırışdır. Daha çox namaz vaxtının

girdiyini bildirmək üçün səsləndirilir və ərəb dilində avazla oxunur. Azan verən insana müəzzin deyilir. Namazın qılınmasından əvvəl, azanın oxunması hər bir müsəlman üçün savabdır. Belə rəvayət edilir ki, hicrətdən

sonra Mədinədə ilk məscid inşa edilmişdir. Bu zaman müsəlmanları ibadətə səsləyəcək bir vasitənin mövcudluğuna zərurət yaranmışdır. Bəzi səhabələr zəngdən istifadə etməyi məsləhət görmüşlər. Rəvayətə görə, bir qrup səhabə gecə yuxularında mələk Cəbrailin azan verdiyini eşitmişdir. Səhər bu əhvalatı Məhəmməd peyğəmbərə danışanda o, bundan məmnun olaraq namazdan əvvəl azanın verilməsini qərarlaşdırmışdır. İlk müəzzin isə Bilal Həbəşi olmuşdur.

AZƏR

İbrahim peyğəmbəri böyüdüb boya-başa çatdıran şəxsdir. Rəvayətlərə görə, o bütperəst olub, bütlərin düzəldilməsi və satışı ilə məşğul olmuşdur. İslam ənənəsinə əsasən, İbrahim peyğəmbərin ya atası, ya da əmisidir. Bir çox tanınmış İslam aliminə görə, onun doğma atası Tarux adlı mömin bir insan olmuşdur. Azərin İbrahim peyğəmbərin dinə dəvətini qəbul edib-etmədiyi məsələsi mübahisəlidir.

BAKİ İSLAM UNIVERSİTETİ

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində fəaliyyət göstərən Bakı İslam Universiteti 1991-ci ildə Bakı İslam Mədrəsəsinin bazası əsasında formalaşmışdır. Hazırda universitetdə "İslamşünaslıq" və "Şəriət" fakültələri mövcuddur. Universitetdə Şəriət və Quran elmləri, ictimai (dünyəvi) elmlər və dillər kafedraları fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə Təzəpir məscidinin həyatında aparılan əsaslı və yenidənqurma işləri əsnasında Universitet üçün yeni tədris korpusu tikilmişdir.

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN İLAHİYYAT FAKÜLTƏSİ

Azərbaycanda ilahiyyat sahəsində ali təhsil verən Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi 1992-ci ildə yaradılmışdır. Fakültədə dillər və İslam elmləri adlı iki kafedra fəaliyyət göstərir.

İlahiyyat fakültəsinin Dillər kafedrası 1995-ci ilin dekabr ayında təşkil olunmuşdur. Kafedrada ərəb, fars, türk və ingilis dilləri tədris olunur. Burada ərəb dili orfoqrafiyası, fonetikasi, leksikoqrafiyası, morfologiyası və sintaksisinin tədqiqi və tədrisinin əsas

xüsusiyyətləri, ingilis dilində sözdüzəldici vasitələrin və ilahiyyat təmayüllü məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi üsullarının tədqiqi, türk dili morfologiyası və sintaksisinin aktual problemləri kimi elmi sahələr tədris edilir.

İslam elmləri kafedrası 1992-ci ildə yaranmışdır. Kafedranın əsas ixtisas yönümü Qurani-Kərim, İslam əxlaqı, İslam dininin əsasları, İslam tarixi, təfsir üsulu, fiqh üsulu, hədis üsulu, təfsir, fiqh, hədis, din fəlsəfəsi, əqaid, kəlam, İslam ölkələri coğrafiyası, dinlər tarixi, din fəlsəfəsi, məntiq, İslam fəlsəfəsi, İslam məzhəbləri tarixi, təsəvvüf tarixi, din psixologiyası, din sosiologiyasıdır. Burada həm İslam elmlərinə, həm də ümumilikdə, dinlərə dair araşdırmalar aparılır.

BAKUVİ SEYİD YƏHYA

Xəlvətlik təriqətinin ikinci qurucusu (piri-sani) və sistemləşdiricisi sayılan Seyid Yəhya Bakuvi Şamaxı şəhərində tanınmış seyid ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun doğum tarixi haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat verilməsə də, tələbə və müəllimlərinin yaşadığı zamanı nəzərə alaraq XIV əsrin sonu - XV əsrin əvvəllərində anadan olduğunu demək mümkündür. Tam adı əs-Seyid Cəmaləddin Yəhya ibn

Seyid Yəhya Bakuvinin türbəsi. Bakı, İçərişəhər

əs-Seyid Bəhaəddin əş-Şirvani əl-Bakuvidir. Onun nəslı yeddinci İmam Museyi Kazıma qədər gedib çıxır. Ailəsi Şamaxının sayılıb-seçilən soylarından olmuşdur. Uşaqlığını və gəncliyini Şamaxıda keçirən Seyid Yəhya dil və din elmləri sahəsində müxtəlif müəllimlərdən mükəmməl təhsil almışdır. Bu müəllimlər arasında Şeyx Şəmsəddin Axsikəti, Mövlana Hafizəddin əl-Gərdəri, Mövlana Tacəddin, Mövlana Qütbəddin Sərabı kimi dövrünün böyük alimlərinin adını özü "Şifa əl-Əsrar" adlı əsərinin müqəddiməsində qeyd edir. Lakin onun həyatında ən mühüm rolunu xəlvəti şeyxi Sədrəddin Xiyavi oynamışdır. Məna aləmində yaşadığı müəyyən halların nəticəsində Yəhya Şirvani xəlvətiyyə təriqətinə girərək Şeyx Sədrəddinin müridi olmuşdur.

1455-ci ildə Şeyx Sədrəddinin vəfatından sonra təriqət içərisində şeyxlik üstündə

anlaşmazlıq meydana çıxmış, Şeyx Sədrəddin özündən sonra Seyid Yəhyanı vəsiyyət etdiyi halda, başqa bir mürid - Pirizadə şeyxlik iddiası ilə çıxış etmişdir. Bunun ardınca Seyid Yəhya Şirvanşah I Xəlilullahın dəvəti ilə Bakıya gəlmişdir. Şirvanşah tərəfindən böyük hörmətlə qarşılanan Seyid Yəhya üçün sarayın yanında xanəqah da təsis edilmişdir. Burada çoxlu mürid yetişdirən şeyx yazdığı əsərlərlə xəlvətliyi, demək olar ki, yenidən sistemləşdirmiş və İslam dünyasının hər tərəfində yayılmasına zəmin yaratmışdır. Məhz buna görə ona təriqət içərisində ikinci qurucu mənasında "Piri-sani" (ikinci pir) deyilmişdir.

Seyid Yəhya Bakıda yaşadığı müddətdə bir çox əsər qələmə almışdır. Əsərlərinin əksəriyyətini ərəbcə və farsca, bir əsərini isə Azərbaycan türkcəsində yazmışdır. Əsərləri

içerisində xəlvətilərin gündəlik vird kimi oxuduqları "Virdus-səttar"ın və Azərbaycan türkcəsində qələmə aldığı "Şifa əl-Əsrar"ın xüsusi yeri vardır. "Şifa əl-Əsrar"da müxtəlif təsəvvüfi məsələlər sadə bir dildə izah olunmuşdur. Ümumiyyətlə, Seyid Yəhyanın düşüncə sistemində nəzəri təsəvvüfdən çox əməli təsəvvüf mövzularına əsas yer verilmişdir. Bu da onun fikirlərinin sadə xalq kütlələri arasında yayılmasına zəmin yaratmışdır.

Seyid Yəhya Bakuvi ömrünün sonuna-dək Bakıda yaşayıb-yaratmış və burada vəfat etmişdir. Məzarı İçərişəhərdədir. Mənbələrdə onun vəfat tarixi kimi həm 1462, həm də 1466-cı il göstərilir. Vəfatından sonra müridləri başda Anadolu olmaqla İslam dünyasının müxtəlif bölgələrində təriqəti yaymış, beləcə xəlvətiyyə müridlərinin və təkyələrinin sayına görə ən böyük sufi təriqətlərindən birinə çevrilmişdir. Osmanlı sultanlarından bir çoxu məhz bu təriqətə mənsub olmuşdur.

BEHCƏT BƏHLUL

Azərbaycan tarixini, folklorunu dərin-dən bilən görkəmli islamşünas alim Bəhlul Mustafa oğlu Əfəndiyev (Behcət) 1869-cu ildə indiki Qubadlı rayonunun Dondarlı kəndində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini atasından alan Bəhlul Cəbrayıl qəzasındakı Hacı Qaraman xanəgahında Hacı Qasım Çələbinin mədrəsəsində təhsilini davam etdirmişdir. O, ərəb və fars dillərini dərin-dən öyrənmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra Şəki şəhərinə gedərək burada uzun müddət mədrəsədə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Təxminən 1915-ci ildə Qafqaz müftisi tərəfindən Zəngəzur qəzasının qazısı

təyin edilmişdir.

1918-ci ildə qurulmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ən fəal tərəfdarlarından biri kimi tanınan Bəhlul Behcət milli hökumətin süqutu ilə barışa bilməmiş, mübarizəsini ömrünün sonunadək davam etdirmişdir.

Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra onun həyatının ağır günləri başlamışdır. Saxta ittihamlar əsasında 1924-cü ildə istintaqa cəlb olunaraq 10 il azadlıqdan məhrum edilmişdir. 1934-cü ildə azadlığa buraxılan Bəhlul Behcət "Azərnəşr"də, sonra isə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsinin ədəbiyyat sektorunda fəaliyyət göstərmişdir. 1937-ci ilin avqustunda yə-nidən həbs olunaraq 15 mart 1938-ci ildə güllələnmişdir.

20 ildən sonra Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 5 noyabr 1958-ci il tarixli qərarı ilə ona ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Alimin yaradıcılığı çoxşaxəliliyi ilə seçilir. Onun irsində tərcümə mühüm yer tutur. Hətta məhbəs illərində də bolşevik rəhbərliyi onun elmi imkanlarından istifadə etmiş, bir çox elmi-fəlsəfi, siyasi ədəbiyyatlardan tərcümələr etməsinə şərait yaratmışdır. Təəssüf ki, bu əlyazmaların xeyli hissəsi it-bata düşmüşdür. O, "Şahnamə"ni orijinaldan dilimizə çevirmiş, "Məhəmməd peyğəmbərin və ailəsinin tarixi" ("Ali-Məhəmməd tarixində təşrih və mühakimə") kitabını yazmışdır. Elmi əsərləri, tərcümələri ilə yanaşı, Bəhlul Əfəndi "Behcət" (ərəbcə "gözəllik", "nəciblik") təxəllüsü ilə gözəl şeirlər müəllifi kimi də tanınmışdır. Bundan əlavə, o, xalq yaradıcılığı ilə bağlı fundamental tədqiqatlar aparmış, Sarı Aşığın həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində,

onun bədii irsinin toplanmasında xüsusi səy göstərmişdir. Ədəbiyyatşünas alim kimi onun "Nizami və Qafqaz folkloru" əsəri, Nəbatı irsinin tədqiqi və nəşri sahəsindəki xidmətləri əvəzsizdir.

Xalq qəhrəmanı Qaçaq Nəbinin həyatı və mübarizəsini öyrənmək baxımından ən etibarlı mənbə Bəhlul Əfəndinin "Qaçaq Nəbinin tarixi: vəsiqə və sənədlər üzrə" adlı əsəridir. Əsərdə qaçaq hərəkətinin mahiyyəti Nəbinin və silahdaşlarının simasında xalqımızın qəhrəman övladlarının şücaəti, Vətənə, el-obaya sdaqəti obyektiv alim gözü ilə işıqlandırılmışdır. Bundan başqa, alim "Qarabağ tarixi" adlı əsər də yazmışdır.

BEKTAŞİLİK

Anadoluda XIII əsrdə meydana gələn və adını türk mütəfəkkiri Hacı Bektaş Vəlidən götürən türk sufi təriqətidir. Hacı Bektaş Vəli 1209-cu ildə Xorasanın mədəniyyət mərkəzi sayılan Nişabur şəhərində anadan olmuşdur. Atasını Xorasan hökmdarı İbrahim əs-Sani Seyid Məhəmməd, anası nişaburlu Şeyx Əhmədin qızı Xətmə Xatundur. Hacı Bektaş Vəli kiçik yaşlarında Xoca Əhməd Yəsəvinin müridlərindən olan Şeyx Loğman Pərəndənin yanında təhsil almışdır. Müəllimi vasitəsi ilə Yəsəvi təriqətindən xəbərdar olmuş, elm və sufi fəlsəfəsi sahəsində özünü inkişaf etdirərək, Xorasanda tanınmışdır. Hacı Bektaş Vəli, eyni zamanda Seyid Əbulvəfa əl-Bağdadinin (vəfatı: 1107-ci il) qurduğu vəfai təriqətinin şeyxi Baba İlyas Xorasaninin müridi olmuşdur.

Səlcuqlar imperiyasının ərazilərinin Monqollar tərəfindən işğal edildiyi və siyasi hakimiyyətin itirildiyi illərdə Hacı Bektaş

Vəli ətrafındakı insanlara birlik, bərabərlik, sevgi məfhumlarını aşılaraq, onları hər çətinliyə dözümlə yanaşmağa, səbirli olmağa çağırmışdır. O, "Məqalət" adlı əsərində, inanc və düşüncələrini Qurani-Kərim və Məhəmməd peyğəmbərin sünnəti ilə əlaqələndirmiş, iman və əxlaq əsaslarını ayə və hədislərlə izah etmişdir.

Balım Sultan (vəfatı: 1516-cı il) bu təriqətin rəhbəri olandan sonra bektəşiliyin gücü və şöhrəti artaraq bugünədək gəlib çatmışdır. O, təriqətin güclənməsi və fəaliyyəti ilə bağlı gördüyü işlərə görə təriqətin ikinci piri kimi qəbul edilir.

XV-XVI əsrlərdə yeniçərilər arasında bektəşilər çoxluq təşkil etdiyi üçün bu təriqət Osmanlı dövlətinin himayəsi altına keçmişdir. XVII əsrdə təbliğini davam etdirən təriqət XVIII-XIX əsrlərdə Balkan yarımadasında tərəfdarlarının sayını artıraraq fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Türklərin bir hissəsinin qəbul etiyi bektəşilik Sultan II Mahmud tərəfindən yeniçəri ordu mərkəzləri ilə birlikdə bağlanmış və təkyələri nəqşibəndilik təriqətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Sonradan Sultan Əbdüləzizin dövründə əvvəlki vəziyyətinə qayıtsa da, 1925-ci ildə təkyə və zaviyələrin bağlanması ilə təriqətin rəsmi olaraq fəaliyyəti qadağan edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bektəşilik digər təriqətlər kimi varlığını bugünədək davam etdirmişdir.

Bektəşilikdə Əhli-beytə böyük sevgi və hörmət vardır. Belə ki, Həzrət Əlinin övladlarını sevmək və onlara bağlı olmaq təriqət tərəfindən prinsip qəbul edilmiş və on iki imama inam hissi aşılarmışdır.

Təriqət nümayəndələrinin boyunların-

dan asılan və "Təslim daşı" deyilən on iki tərəfli ulduz boyunbağı on iki imamı təmsil edir. Pir evində (ziyaretgahda) on iki imamı təmsil edən və başda Həzrət Məhəmməd olmaqla, bütün peyğəmbərlərə və Bektaşilərə nisbət edilən on iki məqam mövcud olur.

Bektaşilikdə "iqrar" və "cəm" adı verilən iki vacib dini ayin var. İqrar ayini təriqətə giriş mərasimidir. Ayinlər qırx qapı, qırx məqam şəklində ifadə edilən sufi anlayışına əsaslanır. İnsan ancaq şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət qapılarındakı on məqamı keçməklə haqqa çata bilər. Ayinlərdə "nəfəs" adı verilən ilahilər oxunur.

Təriqət zaviyəsində oturan, bütün bektaşilərin şeyxi və mənəvi lideri sayılan şəxsə "dədə" deyilir. "Dədə"dən sonra gələn şəxs "baba"dır. Təkyəyə başçılığı da "baba" edir. Babalar arasından "dədə-baba"nın nümayəndəsi olan xəlifələr seçilir. Hər zaviyədə "canlar" kimi tanınan dərvişlər də olur ki, onlar müridlər arasından seçilir. Təriqətə yeni daxil olan namizədlərə talib, təriqətə hələ girməyənlərə isə aşiq deyilir.

BESƏT

Ərəbcə "bə-ə-sə" kökündən gəlmişdir. "Göndərmək" və "göndərilmək" mənaalarını ifadə edən Besət İslam dinində Allah tərəfindən Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliklə vəzifələndirildiyi gündür. Bu hadisə Hira mağarasında, miladi tarixlə 610-cu ildə baş vermişdir. Rəvayət edilir ki, həmin gün Allah tərəfindən Mələk Cəbrail vasitəsi ilə "Ələq" surəsinin ilk beş ayəsi Məhəmməd peyğəmbərə nazil olmuşdur: "(Ya Peyğəmbər! Qurani-Kərimi bütün məxluqatı) yoxdan

yaradan Rəbbinin adı ilə (bismillah deyərək) oxu! O, insanı laxtalanmış qandan yaratdı. (Ya Peyğəmbər!) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi. (O Rəbbin ki) insana bilmədiklərini öyrətdi".

İslam tarixində bu hadisə besət adlanır. Peyğəmbərlikdən hicrətədək baş verən hadisələr də həmin tarixlə hesablanır.

BEŞBARMAQ PİRİ

Beşbarmaq dağı Siyazən şəhərinin cənub-şərqində yerləşir. Xalq arasında "Xızır Zində" kimi də tanınır və ziyarətə gələn sayılır. Dağın forması əlin beş barmağını xatırlatdığı üçün belə adlandırılmışdır. Formasına və yüksəkliyinə görə Beşbarmaq dağı tarixən dəniz səyyahları üçün səmt göstərən rolunu oynamışdır.

Dağın ətəyində "Xızır Zində" piri yerləşir. Sözü mənəsi "Xızır yaşayır" deməkdir. Burada adı çəkilən Xızır - peyğəmbərdir. Onun fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə malik olduğuna, insanların bilmədiyi elmlərə yiyələndiyinə dair çoxsaylı rəvayət var.

Bu rəvayətlərdən birində deyilir ki, dirilik suyu axtarışına çıxan Xızır peyğəmbər dağın ərəzində olmuş, burada yeraltı

səltənətdə suyun mənbəyini aşkarlamış, ondan içərək ölməzlik qazanmışdır. Ona görə də bu yeri "Xızır Zində" adlandırmışlar.

Məşhur maarifçi Abbasqulu ağa Bakıxanov "Gülüstan-İrəm" əsərində bu pirdən bəhs edərək yazır: "Quranda adı çəkilən Məcmül-bəhreyn (iki dəniz qovşağı) Şirvan vilayətində olmuşdur. Musa və Xızır peyğəmbərlərin səxərəsi (qayası) da oradadır. Adına və əlamətlərinə görə bu qaya Xızır-zində ("Xızır Zində") ola bilər".

Azərbaycan xalqı uzun əsrlər boyudur bu dağa və onun ətəyindəki pirə dərin ehtiram bəsləyir, onu ziyarət edir.

BEYƏT

"Bağlılıq", "ətimad göstərmək" mənaalarını bildiren "beyət" kəlməsi dini termin kimi İslam hüququnda hər hansı bir şəxsin hakimiyyətinin tanınmasıdır. Adətə görə, beyət edən insan hakimiyyəti tanınan şəxsin əllərini sıxaraq, ona bağlılıq (sadiqlik) andını içir. Bu qayda ilə səhabələr Məhəmməd peyğəmbərə sadiqlik andını içmişlər. Müsəlmanlar arasında ilk beyət Əqəbədə reallaşmışdır.

İslam hüququna əsasən, əlini başqasının əlinin üstünə qoymaq və ya onun əlini sıxmaq kimi hərəkətlər də beyət etmək kimi qəbul olunur.

İslam tarixində dövlət başçısının təyin və ya müəyyən etmə yollarından biri beyət üsulu olub, dövrümüzün seçim sisteminin qarşılığıdır. Beyət seçim hüququ olan şəxslərin seçilmək hüququna sahib bir şəxsi seçib ona sədaqətlərini bildirmələri şəklində yerinə yetirilir. Peyğəmbərin vəfatından sonra səhabələr Bəni Səidə adlanan yerdə toplama

şaraq dövlət başçılığı məsələsini müzakirə etmiş və Ömər ibn Xəttabın təklifi ilə Əbu Bəkrə beyət etmişlər.

BEYTULLAH

Ərəb dilindən tərcümədə "Allahın evi" deməkdir, adətən Kəbə nəzərdə tutulur. Kəbəyə "Beytullah" deyildiyi kimi, "Beytül-həram", "Beytül-müəzzəm" (əzəmətli ev), "Beytül-şərif" (şərəfli ev) də deyilir.

Bəzi hədislərdə məscidlər üçün də Beytullah sözü işlənmişdir. İslam alimlərinin fikrincə, bu söz məcazi mənada işlənir, Allahın məkana və zamana ehtiyacı yoxdur.

BEYTÜL-MAL

Ərəbcə "beyt" (ev) və "mal" kəlmələrinin birləşməsindən meydana gələn "beytül-mal" kəlməsinin lüğəti mənası "mal evi"dir. Termin olaraq isə İslam tarixində dövlət xəzinəsi, dövlətin büdcə və maliyyə işlərinə baxan qurumun adı mənasında istifadə edilmişdir.

Əsasən, beytül-malın gəlir qaynaqlarını müsəlmanlardan alınan zəkat və üşr kimi vergilər, ərəzidən alınan vergilər, İslam dövlətlərinin təbəəsi olaraq yaşayan qeyri-müsəlmanlardan alınan cizyə vergisi, müharibədən əldə edilən qənimət və dövlətin zaman və şəraitə görə təyin edəcəyi vergilər təşkil etmişdir.

Beytül-mal məfhumu Məhəmməd peyğəmbərin dövründə meydana gəlsə də, onun inkişafı xəlifə Ömər zamanına təsadüf etmişdir. O, mühacir və ənsara fəth olunmuş ölkələrdə əmlakı qəsb etməyə qadağa qoymuş və onlara vergilərdən toplanan vəsait hesabına maaş verilməsini həyata keçirmişdir. Bu

səbəbdən də mərkəzdə və yerlərdə maliyyə vəziyyətinə nəzarət etmək üçün təşkilatların yaranması zərurəti doğmuş və əmək haqqı siyahısı (divan) hazırlanmışdır. Bütün gəlirlərin toplandığı otağa da beytul-mal adını vermişlər. Xilafətin sonrakı dövrlərində vergi gəlirləri və onların bölüşdürülməsi dini mahiyyətini itirərək dövlət sistemində çevrilmişdir.

Beytul-malda toplanan gəlirlər hərbi qənimətin beşdə biri (xüms), zəkat, xərac, üşr, cizyə və başqa vergilər, həmçinin müxtəlif vəsaitlər hesabına formalaşmışdır. Burada İslam dininin qayda-qanunları ilə əlaqədar müəyyən gəlirlər yalnız müəyyən insanlar arasında bölüşdürülürdü. Məsələn, zəkat və üşr yoxsullar və miskinlərə verilirdi. Xərac və cizyə gəliri isə ordu, təhsil, səhiyyə, yol, körpü kimi obyektlərə sərf edilirdi. Dövlətin rəhbəri (imam) cəmiyyətə aid olan bu gəlirlərin yalnız bölüşdürücüsü kimi çıxış edirdi.

BƏDR DÖYÜŞÜ

Məkkə ilə Şam yolu üzərində Mədinədən təxminən 160 km, Qırmızı dəniz sahillərindən isə 30 km uzaqlıqda yerləşən ərazinin adıdır. Həmin ərazidə 624-cü ilin mart ayının 13-də Məkkə müşrikləri ilə müsəlmanlar arasında ilk böyük döyüş baş vermişdir.

Mədinəyə hicrətdən sonra da Məkkə müşrikləri Məhəmməd peyğəmbərə qarşı düşmənçiliklərdən əl çəkməmişlər. Ona görə də Həzrət Peyğəmbər məkkəlilərin karvanlarını qarət etməyə icazə vermişdir. Müsəlmanlar bu yolla müşriklərə xeyli zərbə vurmuşlar. Məkkəlilər də bunun qarşısını almaq üçün min nəfərlik bir ordu

toplayıb Mədinəyə hücum etmişlər. Bunu eşidən Məhəmməd peyğəmbər təxminən üç yüz nəfərlik ordu ilə onların üstünə yürümüşdür. Bədr quyuları adlanan

yerdə baş vermiş döyüşdə müsəlmanlar böyük qəhrəmanlıq göstərərək zəfər qazanmışlar. Məkkəlilər tərəfindən təqribən 70 nəfər ölmüş, bir o qədər də əsir düşmüşdür. Sonralar Məhəmməd peyğəmbər müsəlmanlara yazıb-oxumağı öyrədənləri əsirlikdən azad etmişdir. Bədr döyüşündən sonra məkkəlilərin nüfuzu zəifləmiş, müsəlmanlar isə güclənmişlər.

BƏDƏVİ

Köçəri halda yaşayan ərəb qəbilələrinə verilən ümumi addır. Bədəvilər bütün həyatlarını dəvə belində keçirirlər, onların konkret yaşadıkları məskən yoxdur. Daim səfər edir, heyvan otarırlar. İslam dini meydana çıxanda bədəvilər əvvəlcə onu qəbul etməmiş, sonradan müsəlman olmuşlar. Quranda dəfələrlə bədəvilər xatırlanmışdır.

Dünyada təxminən 22 milyon bədəvi yaşayır. Onlar çox çətin vəziyyətlərlə üzləşdikləri üçün sağlam iradəli insanlar kimi ad çıxarmışlar. Hazırkı zamanda əksər bədəvilər oturaq həyata keçsə də, bir hissəsi

hələ də dayanmadan səhrada səyahət edir.

İslamdan əvvəlki müşrik cəmiyyətləri arasında bədəvilərin ən düzgün ərəb dilində danışdıqlarına dair inanclar mövcud idi. Buna görə də məkkəli zəngin xanımlar öz uşaqlarını köçəri tayfalara verirdilər. Bununla onlar hesab edirdilər ki, uşaqlar səhrada yaşamaqla həm düzgün danışmağı öyrənəcək, həm də həyatın bərkinə-boşluğuna öyrəşəcəklər. Məhəmməd peyğəmbər də həyatının ilk illərini Həlimə adlı köçəri qadının yanında keçirmişdi. Həlimə ona süd vermiş, bununla da onun süd anası, uşaqları isə Peyğəmbərin süd qardaşı olmuşlar. Rəvayətlərdə Məhəmməd peyğəmbərin öz süd qardaş və bacıları ilə yaxşı münasibət saxladığına dair məlumatlar mövcuddur.

BƏDƏVİYYƏ

Sufi təriqətlərindən biri olan bədəviləri əhmədilər də adlandırırlar. Bədəviliyin qurucusu Əhməd Bədəvidir (vəfatı: 1276-cı il). Mərakeşdə dünyaya gələn Əhməd öncə təfsir, hədis və fiqh elmlərini öyrənmiş, sonra sufi yolunu seçmişdir. Onun şeyxi tanınmış sufi Bədrəddin Həsən Məğribi olmuşdur. Əhməd Bədəvi həyatının çoxunu Misirin Tanta şəhərində keçirmişdir. Hazırda onun məzarı həmin şəhərdə yerləşir. Görkəmli Məmlük Sultanı Bəybars ona bir alim kimi böyük hörmət bəsləmişdir. Bədəvi təriqətinin kitabları günümüze qədər gəlib çatmışdır.

Bədəviliyin Misirin dini həyatında mühüm rolu və təsiri var. Bədəvi dərviş və mənsublarının xaçlılara qarşı döyüşlərdə iştirak etməsi xalqın onlara qarşı diqqət və marağını artırmışdır. Bədəviyyə Misirdə Şaziliyyədən sonra ən çox yayılmış təriqətdir.

Əhməd Bədəvinin məzarı. Misir, Tanta şəhəri

Bu təriqət Misir hüdudlarından kənarda çox da yayılmamışdır. Bədəvi ayini zamanı dərvişlərin həyəcanı artınca, bir-birlərinə sarılaraq zikrə davam etməsinə "Bədəvi topu" deyilir. Bədəviyyənin ən məşhur qolları Səlamyyə, Fərqaniyyə, İnbaiyyə, Münaviyyə, Sütuhiyyə və Bəyyumiyyədir.

BƏDDUA

Fars dilində "pis" mənası verən "bəd" sözü ilə, ərəb dilində "istəmə", "arzu etmək" kimi tərcümə olunan "dua" kəlməsinin birləşməsindən əmələ gələn isimdir. Bir şəxsə bədbəxtlik gəlməsi üçün edilən duaya bəddua deyilir. Müsəlmanların bir-birlərinə bəddua etməsi İslam əxlaqında yaxşı qarşılanmayan əməllərdəndir. Ancaq haqsızlığa və zülmə məruz qalan insanın, ona haqsız yerə əziyyət

edənlərə qarşı bəddua etməsinin caizliyi ayə və hədislərdə qeyd olunmuşdur. Belə ki, Məhəmməd peyğəmbər İslamın qatı düşmənlərindən olan Əbu Cəhl və Ümeyyə ibn Xələfin də daxil olduğu 7 nəfərə bəddua etmişdir. Bu şəxslərin hamısı Bədr döyüşündə öldürülmüşdür.

Məhəmməd peyğəmbər möminlərə xəbərdarlıq məqsədi ilə mal-dövləti hər şeydən üstün tutanlara, ata-anaya hörmətsizlik edənlərə və buna oxşar bir çox İslam əxlaqına zidd hərəkətlərə görə də bəddua etmişdir. Həzrət Məhəmməd zülmə məruz qalan insanın duasının Allah tərəfindən mütləq qəbul edildiyini dəfələrlə demiş və özü də məzlumun duasına məruz qalmamaq üçün hər zaman Allaha sığınmışdır.

BƏHMƏNYAR ƏBÜLHƏSƏN AZƏRBAYCANI

Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisi Əbülhəsən Bəhmənyarın (Azərbaycani) doğum yeri naməlum olsa da, mənbələrdə, xüsusən tələbəsi Zəhirəddin əl-Beyhəqi tərəfindən Azərbaycandan olduğu qeyd edilir. Bəzi tədqiqatçılara görə, Bəhmənyar X əsrin sonlarında – 993-cü ildə dünyaya gəlmişdir. Şərq peripatetizminin görkəmli nümayəndələrindən sayılan Bəhmənyar İbn Sinanın tələbəsi və davamçısı olmuş, eyni zamanda Aristotelin fikirlərini Şərqdə yayan filosoflardan biri kimi tanınmışdır. O, təkcə Azərbaycanda deyil, ümumilikdə, Şərq fəlsəfi tarixində yaradıcılığı böyük əhəmiyyətə malik olan filosof kimi yetişdirdiyi dəyərli alimlərlə öz məktəbini yaratmışdır.

Bəhmənyar parlaq istedadı və çalışqanlığı ilə İbn Sinanın böyük rəğbətini

qazanmışdır. Müəllim sonralar öz şagirdi haqqında iftixarla yazırdı: “O, mənə oğuldan artıqdır. Mən ona təlim-tərbiyə vermiş və bu səviyyəyə gətirib çıxarmışam”.

Əbülhəsən Bəhmənyarın ölüm tarixi ayrı-

Bəhmənyarın İsmailiyyə binasındakı büstü

ayrı müəlliflər tərəfindən müxtəlif illər göstərsə də, AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov ilk mənbələr əsasında filosofun 1066-cı ilin ortalarında vəfat etdiyini müəyyənləşdirmişdir. Məzarı Suriyanın Hələb şəhərindədir.

Bir sıra fəlsəfi kateqoriyalar haqqında Bəhmənyarın mülahizələri bu gün də öz elmi əhəmiyyətini saxlayır. Bəhmənyar hərəkət, məkan və zaman kateqoriyalarının şərhini vermiş, onların vəhdətini, bir-birindən ayrılmazlığını göstərmişdir. O, idrakda hissi və rəşional vəziyyətlərin əlaqəsinin düzgün şərhini vermişdir.

Mütəfəkkir məntiqdə anlayış, hökm, istidlal və onlarla bağlı bəhləri geniş işıqlandırmışdır. Onun “Təhsil kitabı”, “Məntiqə dair zinət kitabı”, “Gözəllik və səadət kitabı”, “Musiqi kitabı”, “Metafizika elminin mövzusunda dair traktat” və “Mövcudatın mərtəbələri” (sonuncu iki əsər 1851-ci ildə Leypsiqdə ərəb və alman, 1911-ci ildə Qahirədə ərəb dilində nəşr olunmuşdur) Şərq elminin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Bəhmənyarın yaradıcılığında “Təhsil kitabı” öz həcmnin genişliyinə və məzmununun dərinliyinə görə xüsusi yer tutur.

Orta əsr müsəlman Şərqiində fəlsəfi fikrin inkişafında Bəhmənyarın böyük rolu olmuşdur. Əbül-Abbəs Ləvkəri, Əfzələddin Xunəci, Nəsirəddin Tusi, Siracəddin Urməvi onun görkəmli davamçılarıdır.

BƏNİ-İSRAİL

Quranda yəhudi xalqına verilən addır. Mənası İsrail oğulları deməkdir. Yəhudi və xristian mənbələrinə görə, İsrail “Allahla güləşən” deməkdir. İslam mənbələrində isə “Allahın qulu” kimi izah olunur. Quranın “Ali İmran” surəsinin 93-cü ayəsinə görə, İsrail Yaqub peyğəmbərin adlarından biridir. Məhz Yaqub peyğəmbərdən yəhudilərin 12 qolu törəmişdir.

BƏRƏT GECƏSİ

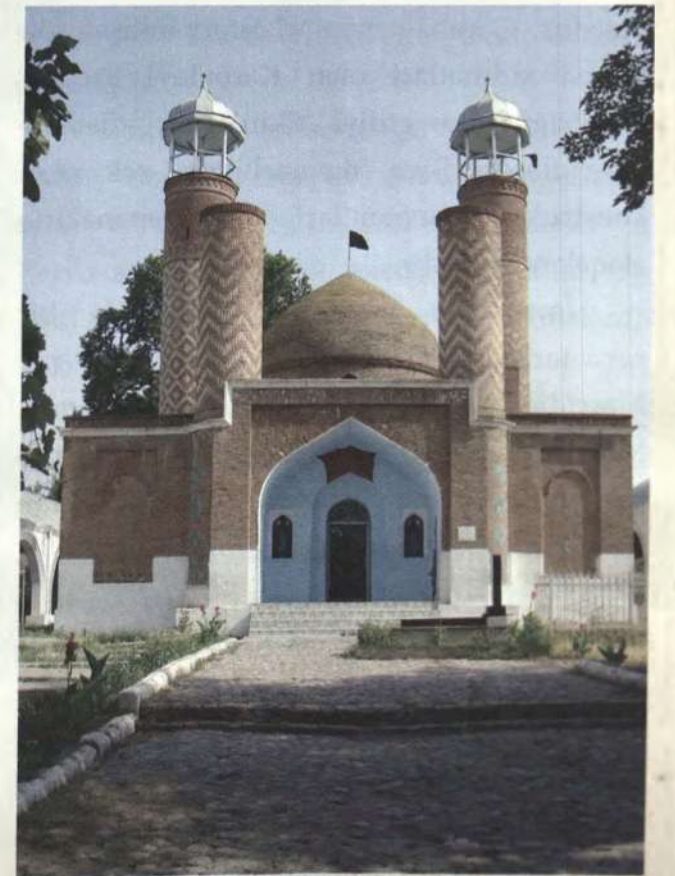
Lüğətdə “bəraət” kəlməsi “borcdan, cəza və ya məsuliyyətdən azad olmaq”, “təmizə çıxmaq”, “uzaq olmaq”, “əlaqəni kəsmək” mənalarında işlədilir.

İslam inancına əsasən, şaban ayının on beşinci gecəsi bəraət gecəsi adlanır. Bəraət gecəsi müsəlmanların müqəddəs saydığı,

rəhmət və bağışlanma gecəsi, möminlərin dualarının qəbul olunduğu və günahların bağışlandığı bir gecədir. Bu gecəyə xas olan ibadət forması yoxdur. Hədislərdən aydın olur ki, Məhəmməd peyğəmbər bu tarixdə namaz qılmağı, Quran oxumağı, gecəni dua edərək keçirməyi, gündüz isə oruc tutmağı tövsiyə etmiş və beləcə bu gecə savab qazanmağa səbəb olan əlamətdar bir gecə sayılmışdır.

BƏRDƏ İMAMZADƏ TÜRƏSİ

Bərdə şəhərinin mərkəzində yerləşən türbə və məsciddir. Azərbaycanda XIV əsrdə tikilən yeganə 4 minarəli məscid olan bu abidə akademik Dornun fikrincə, ilkin olaraq ziyarətqah-türbə formasında olmuşdur. Sonralar (XVIII əsrdə) ətrafında məscid tikilmişdir.

Məlumatlara görə, buradakı türbədə V İmam Məhəmməd Baqirin (677-735) qız nəvəsi İsmayıl dəfn olunub. İmamın III oğlu İbrahim İsa (739-cu ildə) Gəncə şəhərinin 7-ci kilometrliyində yerləşən Göy İmamzadədə dəfn olunmuşdur.

Bu abidə Buxaradakı "Çar Minar" abidəsi ilə oxşarlıq təşkil edir. A.A.Bakıxanov da "Gülüstanı-İrəm" əsərində Bərdədə müqəddəs ziyarətqah yeri olduğunu göstərmişdir. Buranın ziyarətqah olmasını İmamzadədə mehrabın olmaması da təsdiq edir. İmamzadə məscidinin kərpiclərinin fiqurlu düzülüşü, tikintidə daşla kərpicin əlaqələndirilməsi, eləcə də kaşından istifadədə Bərdə türbəsinin (1322-ci ildə tikilib) təsiri görünür. Bərdə İmamzadə 1868-ci ildə görkəmli memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği (1817-1910 Şuşa) tərəfindən yenidən qurulmuşdur. Qarabağ memarlığının inkişafında xüsusi xidmətləri olan Kərbəlayi Səfixan Qarabaği inşa etdiyi tikililərdə, xüsusilə məscidlərdə Şərq memarlığına xas olan konstruktiv elementləri yerli ənənələrlə əlaqələndirmişdir.

İmamzadə məscidinin ətrafında bir neçə tarixi əhəmiyyət kəsb edən abidə var. Məscidin 20 metr şimal istiqamətində Bəhmən Mirzə Qacar türbəsi, şərqində isə XIV əsrdə tikilmiş, lakin indi uçuqları qalmış Axsadan baba türbəsi yerləşir.

BƏRƏKALLAH

Müsəlmanların ən çox istifadə etdiyi sözlərdən biridir. Mənası "Allah bərəkət versin" deməkdir. İslam qaynaqlarına əsasən, bu söz "maşallah"la birləşdirilir. Maşallah "Allahın istədiyi şey" mənasını verir. Bu

iki sözü bir yerdə işlədəndə isə "Allah istədiyi şeyə bərəkət versin" anlamına gəlir. Müsəlmanlar çox istədikləri insana maşallah, bərəkallah deməklə onun Allah tərəfindən qorunduğuna inanırlar.

BƏRZƏX

Ölümdən sonra başlayan və məhşərədək davam edən qəbir həyatıdır. Ölümdən sonra bədən çürüyərək yox olduğundan insanın köç etdiyi bərzəx aləminə "aləmül-əvvah" və ya "darül-əvvah" da deyilir.

Belə qəbul edilir ki, insanlar öldükdən sonra birbaşa Cənnət və ya Cəhənnəmə deyil, Bərzəx aləminə gedirlər. Qiyamətdən sonra isə insanların əməllərinə görə hara getdiyi müəyyənləşir. Bərzəx sözünün əsl mənası "iki şey arasındakı əngəl", "manea" deməkdir. Ona görə də dünya və axirət aləmi arasında yerləşən məkan Bərzəx adlanır. Qurani-Kərimin "əl-Muminin" surəsinin 100-cü ayəsində buyrulur: "Onların önündə diril-diləcəkləri günə qədər manea vardır".

BƏSİRƏT

Bilikli olmaq, görmək, qəlbən görmək, zərəklik və yəqinlik mənasını ifadə edir. Bəzi fikirlərə görə, bəsirət qəlbən görəndə gözü və idrak qüvvəsidir ki, həqiqətləri tanımaq üçün zətin batininə nüfuz edir. Onu əldə etmək üçün tövbə etmək, Allahı zikir etmək, zahidlik və Allahla rabitədə olmaq gərəkdir.

BİBİHEYBƏT ZİYARƏTGAHI

Bakı buxtasında – indiki Bibiheybət qəsəbəsində yerləşən bu ziyarətqah Şərq memarlığı nümunələrini, bədii daşyonma, xəttatlıq, nəqqaşlıq, ornament incəsənətini

özündə əks etdirir. Burada İmam Museyi-Kazımın qızı, İmam Rzanın bacısı Həkimənin və İmam Museyi-Kazımın üç nəvəsinin (2 oğlan, 1 qız) məzarı vardır. Həkimə xanımın Bibiheybət kimi tanınmasına gəldikdə isə, rəvayətə görə, İmam Rza şəhid edildikdən sonra Həkimə xanım və imamın üç nəvəsi təqiblərdən qorunmaq üçün İranın Ənzəli şəhərinə sığınmışlar. Buradan Baba Sücəddin adlı şəxsin köməyi ilə Bakı limanına gəlmişlər. Baba Sücəddin onları yaxın dostu Hacı Bədir adlı imkanlı tacirə tapşırırmışdır. Hacı Bədir onları İçərişəhərdəki evinə gətirmiş və Həkimə xanımın tanınmaması üçün adındakı "Hacı" və "Bədir" sözlərinin ilk hərflərindən əmələ gələn "Heybət" adını özünə ləqəb seçmişdir. Həkimə xanım vəfat etdikdən sonra Hacı Bədir onu həmin dövrdə yaşayış məskəni olmayan indiki Bibiheybət ərazisində dəfn etmişdir. Sonralar uşaqlar da bibilərinin

yanında dəfn olunmuşdur. Hacı Bədir də öz istəyi ilə Həkimə xanımın ayaq tərəfində dəfn edilmişdir.

Bibiheybət məscidi Şirvanşahlar dövründə inşa olunmuşdur. Məscidin portalındakı kitabədə onun 1281-82-ci illərdə II Fərruxzadənin əmri ilə memar Mahmud ibn Səid tərəfindən tikildiyi yazılır. Mənbələrdə Səfəvi şahlarından Şah Təhməsb və Şah Abbasın hakimiyyəti illərində burada geniş tikinti və abadlıq işlərinin aparılması barədə məlumatlar var. Zaman keçdikcə ziyarətqahın ətrafında yeni tikililər və şeyxlərin türbələri inşa edilmişdir. Təəssüf ki, VII-VIII əsrlərin yadigarı olan bu müqəddəs məkan sovet repressiyasının qurbanı olmuşdur. Ziyarətqah 1934-cü ildə iki dəfə tamamilə dağıdılmış, yerində Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi şərəfinə "Qələbə tağı" ucaldılmış və Stalinin heykəli qoyulmuşdur. Lakin

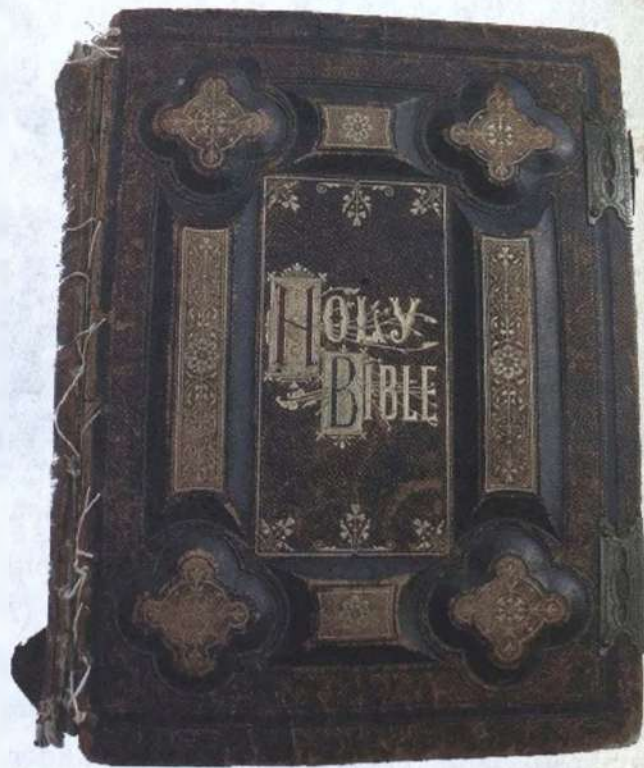

Sovet imperiyasının təbliğ etdiyi allahsızlıq ideologiyası xalqa bu müqəddəs yeri unutturmamışdır. İnancılı insanlar dağıdılmış ziyarətgahla üzbəüz, pilləkənlərlə dağın zirvəsinə gedən yolun kənarında namazgah inşa etdirmişlər. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Qubalı Fətəli xan vəfat etdikdə oradakı qəbirlərin ayaq tərəfində dəfn olunmasını vəsiyyət edibmiş. Onun bu vəsiyyəti yerinə yetirilsə də, 1934-cü ildə məscid dağıdılarkən xanın qəbri də yerlə-yeksan olmuşdur. Bu gün yalnız onun başdaşı Tarix Muzeyində saxlanılır.

Müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra Ulu Öndər Heydər Əliyevin sayəsində Bibiheybət ziyarətgahı yenidən həyat qazanmışdır. 1997-ci ildə məscidin bərpa və tikintisinə başlanılmışdır. Bir il sonra, iyul ayının 12-də Həzrət Peyğəmbərin mövludu günündə Ümummilli Lider məscidin açılış mərasimində iştirak etmişdir. 2008-ci ildə isə ziyarətgah Prezident İlham Əliyevin xidmətləri sayəsində bütöv bir kompleks kimi istifadəyə verilmişdir. Kompleksin təntənəli açılışında Prezident İlham Əliyev iştirak etmişdir. Məsciddə eyni vaxtda təxminən 3 min nəfərin namaz qılması mümkündür. Birinci və ikinci mərtəbələrdə, mərkəzi salonda, foyenin tavanında, zirzəminin divarlarında incə memarlıq ornamentləri əks olunmuşdur. Məscidin günbəzi də mükəmməl işlənmiş, müxtəlif guşələrində Qurani-Kərimdən ayələr yazılmışdır. Burada ilk dəfə olaraq zəvvarların ixtiyarına muzey verilmişdir. Kompleksdə çoxlu əlavə otaqlar tikilmiş, yeməxana yaradılmışdır. Bibiheybət ziyarətgahının minarələrindən biri Ulu Öndər Heydər Əliyevin adını daşıyır.

BİBLİYA

Xristian və yəhudilərin müqəddəs kitabları toplusu olan Bibliya iki hissəyə bölünür. Birinci hissənin adı Əhdi-Ətiq (Qədim Əhd), ikinci hissənin adı isə Əhdi-Cədid (Yeni Əhd). Əhdi-Ətiq yəhudi və xristianlar, Əhdi-Cədid isə yalnız xristianlar tərəfindən

müqəddəs kitab kimi qəbul edilir. Onların hər biri çoxlu kitablara bölünür. Əhdi-Ətiq 39, Əhdi-Cədid isə 27 kitabdan ibarətdir. İlk beş kitab Təvrat adlanır. Bu kitabların Tanrının Musa peyğəmbərə vəhyi olduğuna inanılır. Daha sonrakı hissələr isə Peyğəmbərlər və Kitablər adlanır. Davud peyğəmbərin olduğuna inanılan Zəbur (Məzmurlar) kitabı da Əhdi-Ətiqdə yerləşir. Əhdi-Cədid dörd İncildən, İsa peyğəmbərin həvarilərindən bəhs edən əsərdən, onların məktublarından və müəllifinin həvari Yəhya olduğu deyilən Vəhy (Apokalipsis) adlı əsərlərdən ibarətdir.

BİHARÜL-ƏNVAR

Cəfəri məzhəbinin ən irihəcmli hədis məcmuələrindən biri olan "Biharül-ənvar" XVII əsrdə tanınmış İslam alimi Əllamə Məhəmməd Baqir Məclisi tərəfindən tərtib edilmişdir. Tam adı "Biharül-ənvaril-camiəti lidurəri əxbaril-əimmətil-əthar"dır ("Pak və məsum imamların hədislərindən gövhərləri əhatə edən nurların dənizləri"). "Biharul-ənvar" əsərində Quran ayələrinin bir hissəsinin təfsiri ilə yanaşı, nəbəvi hədislər, bəzi qüdsi hədislər və Əhli-beyt hədisləri toplanmışdır.

Kitab etiqadları, dinin əsaslarını, nəzəri və əməli bölümlərini, iman, küfr, əhkamın bütün şöbələrini və bu kimi digər mövzuları, Məhəmməd peyğəmbər və imamlar, həmçinin səhabələrindən böyük şəxsiyyətlər

barəsində məlumatları əhatə edir. Çoxcildli əsərdə, həmçinin müxtəlif elm sahələrinə dair məlumatlar mövcuddur. Bu əsəri Əllamə Məclisi 36 il ərzində bir çox alim və şagirdlərinin köməyi ilə tamamlamışdır. Onun qədim (Nəcəf) nəşri 26 cilddən, yeni nəşri isə 110 cildən ibarətdir.

BİDƏT

"Təkrarsız bir şey etmək", yeni "bir iş ortaya qoymaq", "ümumi qənaətə zidd davranmaq" və "əvvəllər bənzəri olmayan bir şeyi icad etmək" kimi mənaları ifadə edir. İstila baxımdan bidət dinin əslindən olmayan və şəri dəlillərə istinad etmədən sünnəyə zidd olaraq icad edilən şeylərdir. Başqa bir ifadə ilə desək, dini əmrlərin tamamlanmasından sonra Quranın hökmlərinə, Həzrət Məhəmmədin sünnəsinə tamamilə zidd olaraq ortaya çıxan hal, davranış və işlər deməkdir. Bu iki mənadan da anlaşıldığı kimi, sonradan ortaya çıxan bir hadisə və davranışın bidət olması üçün dini məzmununa zidd olması lazımdır. Bidətlərin meydana gəlmə və yayılma səbəbləri bunlardır: 1) bidətin şüurlu şəkildə yaradılması; 2) cəhalət; 3) mədəniyyətin təsiri; 4) İslamdan əvvəl mövcud olmuş adət-ənənələr; 5) əvvəlki dinlərdən qalan adətlər; 6) çox savab qazanmaq və ya dini vacibləri artıqlamasıyla yerinə yetirmək düşüncəsi.

Bəzi alimlərə görə, bidət iki qisimdır: Bidəti-Həsənə - dini məqsədlərə uyğun olan; Bidəti-seyyiə - dini məsələlərə zidd olan.

BİLAL HƏBƏŞİ

Məhəmməd peyğəmbərin ən tanınmış Həbəşistan əsilli səhabələrindən biri və İslamın ilk müəzzinidir. O, Ümeyyə ibn Xələf adlı tanınmış bir məkkelinin köləsi olmuşdur. Ümeyyə ibn Xələf Bilal Həbəşinin müsəlman olmasını bildikdə ona ağır işgəncələr vermiş, dindən çıxmasını tələb etmişdir. Bilal Həbəşini qızmar qumun üstünə uzadıb, sinəsinə ağır daşlar qoymuşdular. Lakin o, İslam dinindən üz çevirməyərək, bütün işgəncələr qarşısında

səbir etmiş və öz inancında səmimi olduğunu sübuta yetirmişdir. Sonda Əbu Bəkr Bilal Həbəşini satın alaraq azad etmişdir.

Mədinəyə hicrət zamanı Bilal Həbəşi də digər müsəlmanlarla birlikdə hicrət etmiş, gözəl səsə malik olduğuna görə İslamın ilk müəzzini olmuşdur.

Müşriklərə qarşı bütün döyüşlərdə iştirak edən Bilal Həbəşi Bədr savaşında keçmiş sahibi Üməyyəni qətlə yetirmişdir. O, həm də Peyğəmbərin xəzinədarı olmuşdur. Peyğəmbərin ixtiyarına verilən malların xümsü, döyüş qənimətləri və digər pullar Bilala tapşırılmışdır.

Bilalın namaza çağıran təsviri. XVI əsr İslam miniatürü

Bilal 640-cı ildə 63 yaşında taun xəstəliyindən dünyasını dəyişmiş və Dəməşq yaxınlığındakı "Babus-səğir" adlı yerdə dəfn edilmişdir.

BİLQEYS

Quranda barəsində bəhs edilən fəzilətli qadınlardan biridir. Rəvayətlərə görə, Bilqeys Yəmənin ərazisində yerləşən Səba adlı məmləkətin hökmdarı olmuşdur. Onun xalqı günəşə sitayiş etmişdir. Şanapipik Süleyman peyğəmbərin yanına gəlib bu xəbəri ona çatdırır. Süleyman "tək Allaha ibadət etməyə" çağıran məktub yazıb şanapipiklə Bilqeysə göndərir. Şanapipik məktubu aparıb hökmdara verir. Məktubda yazılanları tərəfdarları ilə müzakirə edən Bilqeys Günəşə tapınmaqdan əl çəkərək Allaha ibadət etməyi qəbul edir. İslam mətnlərində Bilqeys güclü imana, ağla, əxlaqa malik bir insan kimi vəsf edilmişdir.

"BİRİ-MƏUNƏ" HADİSƏSİ

Məunə quyusunun yanında Məhəmməd peyğəmbərin yetmiş səhabəsinin müşriklər tərəfindən qətl edildiyi hadisədir. Belə rəvayət edilir ki, Amir ibn Malik adlı bir şəxs Həzrət Məhəmmədi ziyarət etməyə gəlir. Peyğəmbər onu İslama dəvət edir. O isə qəbiləsinin İslama dəvət olunması məqsədilə bir qrup səhabənin Nəcdə göndərilməsini təklif edir və onların həyatına zəmin durur.

Məhəmməd peyğəmbər səhabələr arasından yetmiş nəfər seçib onları Amir ibn Maliklə yollayır. Həmçinin onlara getdikləri yerlərin rəhbərlərinə çatdırmaq üçün bir neçə məktub verir. Həmin səhabələr Qurani-Kərimi dərinədən bilən "suffə" əhli idi.

Onlar yola düşüb Məunə adlı quyunun başına gəlirlər və burada gecələyirlər. Bir tərəfdən dəvələrini otlamağa buraxır, digər tərəfdən də Məhəmməd peyğəmbərin göndərdiyi məktubları ünvanlarına çatdırmağı

düşünürlər. Sonda üç nəfər seçib Amir ibn Tufeylin yanına göndərir. Amirin göstərişi ilə adamları Məhəmməd peyğəmbərin elçilərini şahid edir. Bu səfərdə yalnız Əmr ibn Ümeyyə sağ qalaraq Mədinəyə geri qaydır.

BUXARİ MƏHƏMMƏD

Görkəmli hədis və fiqh alimi Məhəmməd Buxarinin tam adı Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əbülhəsən İsmayıl ibn İbrahim əl-Muğirə ibn Əhnəf Bərdizbəh əl-Cufi əl-Buxaridir. O, 810-cu ildə Özbəkistanda yerləşən Buxara şəhərində dünyaya gəlmişdir. Uşaq yaşlarında Qurani-Kərimi əzbərləmiş və ərəb dilini öyrənmişdir. On bir yaşında hədis öyrənməyə başlayan Buxari 16 yaşında anası və qardaşı Əhmədlə Həcc ziyarətinə getmişdir. Elm öyrənmək istəyi ilə Məkkədə qalmışdır.

Buxari elmini artırmaq üçün Şam, Misir, Bəsrə və Bağdada səfər etmişdir. Bu səbəblə altı il Hicazda qalan Buxari hədis öyrənmək və nəql etməklə yanaşı, şeirlə də marqlanmışdır. Daha sonra vətəninə qayıdan mühəddis burada Buxara əmiri ilə problem yaşadığı üçün Səmərqəndin Hərtənk kəndində qohumlarının yanında məskunlaşmışdır. O, 870-ci il sentyabr ayının 1-də vəfat etmişdir.

Buxarinin ən məşhur kitabı "Camius-Səhih"dir. Kitab 97 kitabdan və 3450 babdan ibarətdir. Burada 7275 hədis nəql olunmuşdur. Mükərrərləri (mənası eyni olan hədislər) çıxmaqla əsərdə cəm edilən hədislərin sayı 4 mindir. "Camius-Səhih"də hədislər mövzulara görə kitablara ayrılmış və hər kitab bir neçə baba bölünmüşdür. Əsərdə üzərində ixtilaf edilməyən hədislərə yer verilmiş, hədis rəvayət edənlərin etibarlılığına

diqqət yetirilmişdir. Buxari hədislərə bəzi dəqiq ölçüləri tətbiq etdikdən sonra onları səhih qəbul edirmiş. Ondan sonra gələn alimlər də bu ölçüləri tətbiq edərək səhih hədislərin zəif və ya uydurma olduğunu ayıra bilmişlər. Həyatı səyahətlərlə və elm yolunda keçən mühəddisin on altı illik zəhmətinin məhsulu olan bu əsərin mükəmməlliyi diqqət çəkir. Qurandan sonra əsas qaynaqlardan sayılan Buxari və Müslimin ən məşhur hədis toplusuna Səhih adı verilmişdir. İkisinə birdən "Səhiheyn", yəni "iki səhih" deyilir.

BURAQ

Parıldamaq, ildırım, şimşək çaxmaq mənasını verir. Dini rəvayətlərdə Cənnətə məxsus minik vasitəsi olduğu qeyd olunur. Hədislərdə bildirilir ki, buraq ağ rəngli, qatırdan kiçik, eşşəkdən böyük və yüksək sürətlə irəliləyən bir heyvan olmuşdur.

Rəvayətə görə, bir gecə Məhəmməd peyğəmbər buraq vasitəsi ilə Məkkədən Qüdsə, oradan göylərə Allahın hüzuruna, sonra geri qayıtmışdır. İslamda bu hadisəyə İsrə və Merac (gecə səfəri və göylərə yüksəliş) deyilir. Bəzi rəvayətlərdə oğlu İsmaili və Həcəri ziyarət etmək üçün Məkkəyə gələn İbrahim peyğəmbərin də ondan istifadə etdiyi bildirilir.

BÜNYADOV ZİYA MUSA OĞLU

Görkəmli şərqşünas, tarixçi, əməkdar elm xadimi və Quranın Azərbaycan dilinə tərcüməçilərindən olan Ziya Musa oğlu Bünyadov 1923-cü il dekabr ayının 21-də Astara şəhərində dünyaya gəlmişdir. Onun atası Bibiheybətın nüfuzlu üləmalarının nəslindən olmuş Musa Mövsüm oğlu Bünyadov idi. O,

atasının sayəsində uşaq yaşlarında ərəb dilini və Quranı öyrənmişdir.

Xidməti işi ilə əlaqədar atası Göyçaya göndərildiyi üçün Ziya orta məktəb illərini orada keçirmişdir. 1939-cu ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra aviasiya məktəbinə daxil olmaq istəsə də, tibbi komissiyadan keçə bilmədiyi üçün yaşını iki il artırıb S.Orconikidze adına Bakı Piyadalar Məktəbində təhsilini davam etdirmişdir. 1941-ci ilin mayında hərbi məktəbi leytenant rütbəsində əlaçı diplomu ilə bitirdikdən sonra Bessarabiyaya hərbi xidmətə göndərilmişdir. O, burada – Dnestr çayı üzərindəki kiçik liman şəhəri olan Bəndərdə İkinci dünya müharibəsi başladıqdan cəmi bir saat sonra həyatında ilk döyüşünə girmişdir. Ziya Bünyadov İkinci dünya müharibəsində ön cəbhədə vuruşaraq Berlinədək şərəfli döyüş yolu keçmişdir. O, 1945-ci ilin fevralın 27-də Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır.

Ziya Bünyadov 1946-cı ildə Moskva Şərqşünaslıq İnstitutuna daxil olmuş, 1954-cü ilin mayında namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunda çalışmağa başlamışdır. 1964-cü ildə "Azərbaycan VII-IX əsrlərdə" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edərək, tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi almışdır. 1965-ci ildə SSRİ Ali və Orta təhsil Nazirliyi yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə ona professor dərəcəsi verilmişdir. 1967-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 21 aprel 1976-cı ildə isə həqiqi üzvü seçilmişdir.

Xilafət və Azərbaycanın VII-XIII əsrlər tarixinin tədqiqatçılarından olan Ziya

Bünyadov 1978-ci ildə "Azərbaycan Atabəyləri dövləti. 1136-1225-ci illər" əsərini yazmışdır. 1981-ci ilin aprel ayından Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun direktoru vəzifəsinə təyin olunmuş, 1990-cı ildə isə Akademiyanın vitse-prezidenti seçilmişdir. 1991-ci ildə akademik Vasim Məmmədliyevlə birlikdə Qurani-Kərimin Azərbaycan dilinə tərcüməsini başa çatdırmışdır.

Ötən əsrin 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Ziya Bünyadov Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatının fəal iştirakçılarından olmuşdur. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünə etiraz etmiş, erməni tarixçilərin iddialarına tutarlı cavab vermişdir. O, 1992-ci ildən Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı üçün müraciətə imza atmış 91 nəfər tanınmış ziyalıdan biri idi. Ziya Bünyadov 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin müavini olmuşdur. 1995-ci ildə Milli Məclisin deputatı, eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyasının üzvü seçilmişdir. 1997-ci il fevral ayının 21-də yaşadığı binanın qarşısında cinayətkar qrup tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

CAHİL

"Elmsiz", "biliksiz" mənasına gələn cahil həqiqəti bilmədiyi üçün ona düşmən kəsilən və zidd davranan şəxsə deyilir. Alim anlayışının ziddidir. İslamda cahillik ən aşağılanmış anlayışlardan biridir. Quranda kafirlər (əz-Zumər, 64), müşriklər (əl-Əraf, 199) və günahkarlar (Yusuf, 33) cahil xüsusiyyəti ilə xarakterizə edilmişdir. Quran və sünnəyə görə, cahillər daha çox şirk, küfr, nifaq və üsyan kimi günah əməllər edən insanlardır.

CAHİLİYYƏT

Ərəblərin İslamdan əvvəlki inanc və davranışlarını ifadə edən termindir. "Mədəniyyətsizlik" mənasını verən bu söz İslama uyğun gəlməyən hər cür hərəkət və davranışı ehtiva edir. İslamdan əvvəlki dövrdə insanlar öz əlləri ilə düzəlttikləri bütlərə sitayiş edərək Allahın hökmlərinə qarşı çıxmışlar. Onlar doğulan qız uşaqlarını diri-diri torpağa basdırmış, istədikləri qədər qadınlarla evlənmiş, bir-birləri ilə aramsız müharibələr aparmışlar. Vahid dövlətləri, qanunları olmamışdır. Tayfa quruluşunda yaşamışlar, hər kəs mənsub olduğu tayfanın, nəslin adını qorumağa borclu olmuşdur. İslam dini meydana gəldikdən sonra müsəlmanlar həmin zamanda yaşadıklarının cəhalətdən irəli gəldiyini diqqətə çatdırmaq üçün o dövrü Cahiliyyət dövrü adlandırmışlar.

CAİZ

Lügətdə "mümkün olmaq", "sərbəst olmaq", "keçib getmək" və "etibarlı olmaq" mənalarını verən "caiz" kəlməsi İslam fiqhində edilməsinə icazə verilmiş əməldir. Müsəlman həmin əməli edib-etməməkdə

sərbəstdir. Bu qəbildən olan işlərin görülməsi qadağan olunmasa da, edildiyi təqdirdə də Allah qarşısında üstünlük verilmir. Bəzən caiz kəlməsinin yerinə "halal" sözündən də istifadə edilir.

"Caiz" kəlməsinə Qurani-Kərimdə rast gəlinmir. Hədislərdə az da olsa istilah mənasında istifadə olunmuş və daha sonrakı dövrlərdə İslam alimləri tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

CALUT

Bibliya və Quranda bəhs edilən döyüşünün adıdır. Misirlə Fələstin arasında yaşamış Əmaliqə qəbiləsinin başçısı olmuşdur. Davud peyğəmbərin zamanında yəhudilərlə

"Davud və Calut" illüstrasiyası

vuruşmuşdur. Belə rəvayət edilir ki, Calut uzunboylu və yekəpər bir şəxs olmuşdur. Yəhudilər onunla vuruşmaqdan çəkinirmişlər. Bunu gören Davud peyğəmbər ondan xeyli kiçik olmasına baxmayaraq, bir sapand zərbəsi ilə Calutu öldürmüşdür.

CARİYƏ

Qul və kölə qadın mənasında işlədilir. Tarixdə hüquqi, iqtisadi və ictimai baxımdan azad insanlara nisbətən daha aşağı səviyyədə olan insan qrupunun adıdır.

İslam meydana gəldiyi gündən yer üzündə mövcud olmuş quldarlığa qarşı çıxmışdır. O, ictimai bir həqiqət olan bu faktı tədricən aradan qaldırmağı planlaşdıraraq kölələrin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirmişdir.

Quldarlığı zamanla aradan qaldırmaq məqsədilə İslam dini onların öyrədilməsi, sərbəst həyata hazırlanaraq faydalı bir şəxsə çevrilmələri və azad edilmələri üçün tədbirlər görmüşdür. Davamlı olaraq qulların azad edilməsi tövsiyə edilmiş, bunu dini zərurət halına gətirmişdir.

CƏBRAİL MƏLƏK

Xristian və müsəlman inancına görə, Allaha ən yaxın mələklərdən biridir. Müsəlmanlar inanır ki, mələk Cəbrail Allahın istəyi ilə Quranı vəhy şəklində Məhəmməd peyğəmbərə çatdırmışdır. Quranda bu mələyin adı Cəbrail, Ruhul-Qüds, Ruhul-Əmin, Ruh və Rəsul şəklində keçir. Bütün peyğəmbərlərə vəhyi gətirən Cəbraildir. Qurana görə, o, çox qüvvətli, üstün və qəti məlumatlara sahib şərəfli elçidir. Cəbrail sözü qədim ibrancə qüvvət mənasını verən "Cəbra" və Allah mənasına gələn "El"dən meydana gəlmişdir. Allahın qüvvəti deməkdir. Qurani-Kərimin "Təkvir" surəsinin 19-20-ci ayələrində buyrulur: "Bu (Quran Allah dərgahında) çox möhtərəm olan bir elçinin (Cəbrailin) gətirdiyi kəlamdır. (Elə bir elçi ki) çox qüvvətli; ərşin sahibi (Allah) yanında çox hörmətli (izzətli)".

İslama görə, Cəbrail Məhəmməd peyğəmbərə həqiqi simasıyla iki dəfə görünmüşdür. Biri Hira mağarasında ilk vəhyi gətirdiyi zaman, digəri də Meracda.

CƏBRIYYƏ

İslam dünyasında vaxtilə mövcud olmuş etiqadi məzhəbdir. Müsəlman aləmində qədər mövzusunun ilk dəfə müzakirə obyektinə çevirən şəxsin Məbəd İbn Xalid əl-Cühəni (vəfatı: 704-cü il) olduğu rəvayət edilir. Qeylan əd-Dəməşqi onun qədərə bağlı fikirlərini daha da inkişaf etdirmişdir. Məbəd ibn Xalid Allahın əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir planı olmadığını, insanın bütün davranışlarında tamamilə sərbəst olduğunu irəli sürmüşdür.

Məbədinin qədəri tamamilə inkar etməsinin əksinə olaraq, Cəhm İbn Səfvan hər şeyin Allahın elmi və iradəsi ilə cərəyan etdiyini, insanın yazılmış bir qədərinin olduğunu bildirən ayələrə istinad edərək, cəbr əqidəsini, yəni insanın etdiyi işlərdə hər hansı ixtiyarının olmadığı, bütün işləri qədər əsasında məcburi şəkildə etdiyi fikrini irəli sürmüşdür. Bu əqidəyə görə, iş və əməllərdə insanın heç bir iradəsi və gücü yoxdur. İnsan küləyin qabağında sürüklənən yarpaq kimidir, yarpağın istiqamətini özü yox, külək təyin edir. Allah cansız bitkinin hərəkətlərini yaratdığı kimi, insanın hərəkətlərini də yaradır.

Bəzi cəbriyyə tərəfdarları insanda iqtidarın olduğunu, lakin bunun insanın hər hansı hərəkətinə təsiri olmadığını qəbul etmişlər.

CƏFƏR ƏS-SADIQ

Şiələrin altıncı imamı Cəfər əs-Sadiq hicrətin 80-ci ilində (bəzi mənbələrdə hicrətin 83-cü ilində), miladi 699-cu ildə Mədinədə dünyaya gəlmişdir. Onun künyəsi Əbu-Abdullah, ləqəbi isə Sadiqdir. Atası beşinci imam Məhəmməd əl-Baqir, anası isə Əbu Bəkrin nəvəsi Qasım ibn Məhəmmədin qızı

Ümmü Fərvədir.

Cəfər əs-Sadiq ilk təhsilini atasından almışdır. Atasının on doqquzillik imamətindən sonra bu məqama keçərək otuz dörd il imam olmuşdur.

O, İslam dünyasında tanınmış hüquq alimlərindən biri olmuş, çoxsaylı tələbələr yetişdirmişdir. İmam Əzəm Əbu Hənifə, İmam Malik və Süfyan əs-Sövri kimi böyük alimlər onun elmindən bəhrələnmişdir.

İmam Sadiqin imaməti dövründə İslam ölkələrində müxtəlif üsyanlar, xüsusilə Əməvi hökumətini yıxma məqsədilə təşkil edilən qiyamlar baş vermişdir. Beşinci İmamın iyirmi il İslam və Əhli-beyt təlimlərini yayması nəticəsində meydana gələn mühit də İmam Cəfər əs-Sadiqə islami bilikləri yaymaq üçün daha münasib bir zəmin hazırlamışdır. Altıncı İmam Əməvi xilafətinin son illərində və Abbasilərin hakimiyyətlərinin ilk çağlarına təsadüf edən imaməti dövründə ələ düşən fürsəti qaçırmayıb, dini təlimləri geniş sahədə yaymağa başlamış, müxtəlif elm sahələri üzrə şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Onların bəziləri bunlardır: Zürrə, Məhəmməd ibn Müslim, Mömini Taq, Hişam ibn Hakim, Hişam ibn Salam, Hureyz, Hişami-Kəlbi Nəssabə, Cabir ibn Həyyan və b. Bəzi mənbələrdə Cəfər əs-Sadiqin dörd minə yaxın tələbəsi olduğu qeyd edilir. İmamlar arasında hədisləri ən çox rəvayət edilən şəxsdir.

Abbasi xəlifələrinin ən zalım və qəddarlarından biri kimi tanınan Əbu Cəfər əl-Mənsur (136/754-775) İmam Sadiqi daim nəzarətdə saxlamış, casusları vasitəsi ilə İmamın hər hərəkətini izləməyə çalışmışdır. Xəlifə İmama əziyyət vermək və onu şəhid etmək niyyətiylə bir neçə dəfə Mədinədən

Şama gətirtmiş, amma hələ ilahi təqdirin vaxtı çatmadığından heç birində arzusuna çatı bilməmişdir.

Cəfər əs-Sadiq imamətinin son illərində Abbasi xəlifəsi Mənsurun amansız təzyiqlərinə məruz qalmış və Mədinədə həbs olunmuşdur. Həbsdə bir müddət qaldıqdan sonra Mədinəyə qayıtmaq icazəsi ilə azadlığa buraxılmış və ömrünün son iki ilini zöhd həyatı yaşamışdır. Cəfər əs-Sadiq hicri 148-ci ildə (miladi 765) Mədinədə Abbasi xəlifəsinin göstərişi ilə zəhərlənərək şəhid edilmişdir. Məzarı Baqi qəbiristanındadır.

CƏFƏRİ MƏZHƏBİ

Digər adı İsnə-əşəriyyədir. İslam dininin əsas məzhəblərindən biridir. Adını şiələrin imamı Cəfər əs-Sadiqdən götürmüşdür. Cəfəri əqidəsində Məhəmməd peyğəmbər, onun qızı Fatimə və 12 imam məsum hesab olunur. Bu əqidəyə görə, on iki imam bir-birindən varislik əsasında imamlığı almışlar. Həm də bu şəxsləri Allah imamlığa təyin etmişdir. Onlar Məhəmməd peyğəmbərdən sonra ilk xəlifənin həm peyğəmbərin vəsiyyəti ilə, həm də ilahi seçimlə Həzrət Əli olduğuna inanırlar.

Bu məzhəbin inanc əsasları (üsulü-din) aşağıdakılardır:

Tövhid: Allah-Təala birdir, şəriki və bənzəri yoxdur. Hər cür nöqsan sifətlərdən uzaqdır.

Nübüvvət: Həzrət Məhəmməd peyğəmbərlərin sonuncusudur. Vəhyi ona mələk Cəbrail Allah-Təalanın əmri ilə gətirmişdir. Məsum və əmindir, təbliğini tam şəkildə ifa etmişdir. Bütün bəşəriyyətə göndərilmişdir. Quran onun ən böyük möcüzəsidir.

İmamət: Dini rəhbərlik və siyasi idarə üsuludur. İnanca görə, İslamda dünyəvi və dini rəhbərlik Məhəmməd peyğəmbərdən sonra onun davamçısı olan imamlara aiddir. Həzrət Peyğəmbər özündən sonra kimin olacağını bildirmişdir. İmamlar məsumdur və qeyri-adi biliyə malikdirlər. Sonuncu imam Məhəmməd Mehdi hələ də həyatdadır, lakin qeybə çəkilmişdir.

Məad: (Axirət) Quranın anlatdığı kimi Qiyamət günü cismani dirilmə olacaqdır. Cənnət və Cəhənnəm haqdır.

Ədalət: Allah-Təala adildir. Yaxşılığa qarşılıq mükafat, pisliyin müqabilində isə cəza verir. Buna görə, bəndələrin azad iradəsi vardır və onlar öz əməl və davranışlarında sərbəstdirlər.

Şəri hökmlərə gəldikdə isə cəfərilikdə bunun mənbəyi Qurani-Kərim, sünnə, icma və ağıldır.

Füruüd-din də öz növbəsində iki qismə ayrılır:

1) **İbadət:** Bura namaz, zəkat, oruc, həcc, cihad, xüms və "əmr bil məruf, nəhy anil münkər" (yaxşılığa təşviq edib, pis əməllərdən çəkəndirmək, təvəlla və təbərria) daxil edilir.

2) **Müəmalat:** Ticarət, vərəsəlik, cəza hüququ və s. buraya daxildir.

Cəfərilik İmam Cəfər əs-Sadiqin vəfatından sonra yüz illər boyu edilən ictihadlarla xeyli genişlənməmişdir. Cəfəri məzhəbinin alimləri dinin əsaslarına dair zəngin ədəbiyyat ərsəyə gətirmişlər. Bunların arasından, xüsusilə Küleyninin "əl-Kafi", Şeyx Müfidin "əl-Müqniə fil-fiqh", Tabərsinin "ət-Təmhid fil-üsul", Əbu Mənsur Tabərsinin "əl-Kafi min fihiş-şiə" əsərlərini qeyd etmək olar. Ümumiyyətlə, cəfəri məzhəbinin nüma-

yəndələri bir sıra İslam elmlərinin inkişaf etdirilməsinə, o cümlədən hədislərin toplanmasına daha erkən çağlarda başlamışlar.

Hazırda cəfərilik İran İslam Respublikasının rəsmi məzhəbidir. Bundan əlavə, bu məzhəbin mənsubları Azərbaycan, İraq, Suriya, Türkiyə, Livan, Yəmən, Bəhreyn, Əfqanıstan, Pakistan və digər ölkələrdə yaşayırlar.

CƏFƏRİ-TƏYYAR

Əli İbn Əbu Talibin böyük qardaşı Cəfər bin Əbu Talib İslam dinini qəbul edən ilk şəxslərdəndir. Müşriklər tərəfindən təzyiqə məruz qalan müsəlmanlar Məhəmməd peyğəmbərin məsləhəti ilə Həbəşistana hicrət etmişlər. Cəfər də onların arasında olmuşdur. Təxminən on ildən çox Həbəşistanda yaşayan Cəfər daha sonra Mədinəyə qayıtmışdır. Döyüşlərdə iştirak etmişdir. Bizanslılara

Cəfəri Təyyarın türbəsi. İordaniya, Karak şəhəri

qarşı Mutə döyüşündə hər iki qolu kəsilərək şəhid olmuşdur. Rəvayət edilir ki, Məhəmməd peyğəmbər ona iki qolun əvəzində Cənnətdə iki qanad verildiyini demişdir. Bu səbəbdən də ona Cəfəri-Təyyar (Uçan Cəfər) adı verilmişdir.

CƏHALƏT

Cəhl və cəhalət sözləri lüğətdə "bilməmək", "tanımamaq", "xəbəri olmaq", "şiddətli olmaq; "hücum və təcavüz etmək" mənalarını verir. Elm və helmin ziddidir.

Cəhalət məfhumu Quranda iki yerdə (əl-Bəqərə, 273; əl-Hucurat, 6) bilməmək və tanımamaq mənasında; bundan əlavə, ilahi iradəyə uyğun gəlməyən səhv və xətalı inanc, söz, hərəkət və davranışlarını ifadə etmək üçün istifadə edilmişdir. Qurana görə, cəhalət insanın görünən əşya və hadisələrin arxasındakı ilahi iradəni, o cümlədən dini gerçəkləri anlama bilməməsi, iradəsini və hakimiyyətini itirməsi, şirk, küfr, nifaq, üsyan və zülmə batması, Allaha və varlıqlarına qarşı pis, çirkin və kobud davranmasıdır.

CƏHƏNNƏM

Lüğətdə "dərın quyu" mənasını daşıyan Cəhənnəm günahkarların axirətdə əzab çəkəcəkləri yerin adıdır. İslam inancında kafir, münafiq və müşriklər öləndən sonra Cəhənnəmdə əzab görəcəklər. Qurani-Kərimə əsasən, onu inkar edənlər Cəhənnəmə gedəcəklər.

Cəhənnəmin yeddi qatı vardır. Bunların adları Cəhənnəm, Səir, Səqər, Cəhim, Hütəmə, Ləza və Haviyədir. Bu qatlarda ayrı-ayrı günahlara görə insanlar əzab çəkəcəklər. Qaynaqlarda göstərilir ki, Cəhənnəmdə ən ağır əzaba uğrayacaq olanlar münafiqlərdir. Həmçinin Cəhənnəmin hər bir qatında günahkarlar üzərində keşikçilik edən bir zəbani (mələk) vardır. Bu zəbanilərin ən əsasının adı Malikdir.

CƏMƏL DÖYÜŞÜ

Məhəmməd peyğəmbərin zövcəsi Aişə, səhabələri Təlhə və Zübeyr ilə Əli ibn Əbu Talib arasında 657-ci ildə baş vermiş döyüşdür. Aişə döyüş meydanında dəvənin belində olduğu üçün bu müharibə Cəməl (ərəbcə dəvə deməkdir) döyüşü kimi tarixə düşmüşdür.

Əli ibn Əbu Talib xəlifə olduqdan sonra Məhəmməd peyğəmbərin zövcəsi Aişə, həmçinin onun səhabələri Təlhə və Zübeyr Osmanın intiqamını almaq qərarına gəlmişlər. Beləliklə, onlar öz tərəfdarları ilə Məkkədən çıxıb, Osmanın qatillərinin ardınca Bəsrəyə getmişlər. Həmin vaxt Osman ibn Hənif Əlinin əmri ilə Bəsrəyə vali təyin edilmişdi. Bəsrə əhalisinin çox hissəsi Təlhə, Zübeyr və Aişənin dəstəsinə qoşulmuşdu. Xəlifə Əli

Cəməl müharibəsini təsvir edən miniatür

Osman ibn Hünəyf ilə Təlhə, Zübeyr, Aişə və tərəfdarları arasında döyüş baş verdiyini eşitdikdə on minlik qoşunla Mədinədən Kufəyə getmişdir. Gecə vaxtı fitnə yaratmaq məqsədi ilə Təlhə və Zübeyrin ordusuna

hücum edilmiş, bir neçə nəfər öldürülmüşdür. Səhər açılarda Təlhə və Zübeyrin dəstəsi Əlinin onlara xəyanət etdiyini düşünüb onun qoşununa hücum etmişlər. Xəlifənin qoşunu da Təlhə və Zübeyrin Əliyə xəyanət etdiyini düşünmüşdür. Beləliklə, iki tərəf arasında döyüş başlanmış və həmin gün günəş batana qədər davam etmişdir.

Döyüşdə hər iki tərəfdən çoxlu insan həlak olmuşdur. Döyüş xüsusi rəmzi mahiyyət daşıyan Aişənin dəvəsinin yerə çökməsi ilə sona çatmışdır. Nəticədə, Əlinin tərəfdarları qələbə qazanmış, Təlhə və Zübeyr öldürülmüşdür. Döyüş başa çatdıqdan sonra Həzrət Əli Həzrət Aişəni hörmətlə Mədinə şəhərinə yola salmışdır.

CƏNABƏT

İslam dinində insanların dəstəmazını və təmizliyini pozan ifrazatlara verilən addır. Bu durumlarda olan kişi və qadınlara "cünüb" deyirlər. Cünüb olan şəxs namaz qıla, oruc tuta və Quran oxuya bilməz. Dini mətnlərdə cənabətli halda gəzmək və hansısa işi görmək qəti şəkildə pislənir. Bunu aradan qaldırmaq üçün qüsl almaq vacibdir. Qüsl almağın qaydasına əsasən başdan aşağı bütün bədəni su tökmək və bədənin bütün üzvlərini diqqətlə yumaq vacibdir. Əgər insan həmin ərazidə su tapmazsa, qum və ya torpaqla təyəmmüm adlanan təmizliyi həyata keçirməlidir.

CƏNAZƏ

Cənazə ruhu bədənə ayrılış, vəfat etmiş, lakin torpağa tapşırılmamış insanın cəsədinə deyilir. Doğum kimi ölüm də, Allahın dəyişməz sünnesidir, təbii bir hadisədir. Lakin İslam inancı baxımından ölüm son

deyil, yeni həyatın başlanğıcıdır. İnsan dünya həyatında da, ölümündən sonra da hörmətə layiqdir. Ölüyə göstərilən bu hörmət ölünün yaxınlarına bir təsəlli mahiyyəti daşdığı kimi, ölümün heçlik olmadığını da izah etmək məqsədi güdür.

İslam dininə görə, insan öldükdən sonra onu yumaq, kəfənləmək, namazını qılmaq, dəfn etmək vacibdir. Bütün bu dini ayinləri ölmüş insanın yaxınları yerinə yetirməlidirlər. Ölənin yaxınları yoxdursa, onda bu işlərin yerinə yetirilməsi həmin şəxsin öldüyünü bilən hər bir müsəlmanın üzərinə düşür. Ölü ilə bağlı bütün vəzifələr Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində qeyd edilmişdir. Bunları etmək hər bir müsəlmanın borcudur.

Ölən bir müsəlmanın arxasınca Allahdan rəhmət diləmək və xeyirlə anmaq savab sayılır. Ölü üçün pis sözlər söyləmək və ya arxasınca mənfi xüsusiyyətləri varsa, onları açıqlamaq İslamın bəyənmədiyi davranışlardır.

CƏNNƏT

İslam dininə görə, möminlərin əbədi qalacaqları axirət məkanıdır. Onun adı Quranda dəfələrlə çəkilmişdir. Bir neçə qapısı olan Cənnətdə insanlar qayğı və dərd çəkməyəcəklər. Orada gözəl yeməklər, dadlı içkilər, başqa zövq və ləzzətlər olacaqdır. Cənnət həyatı daim davam edəcəkdir. Quranda Cənnətin təsviri zamanı süd və bal axan çaylardan, gözəl iqlimdən, dadlı və xoş yeməklərdən bəhs olunur. İslam mənbələrinə əsasən, Cənnətin yeddi qatı mövcuddur. Bunların adları Ədn, Firdovs, Nəim, Darul-Xuld, Məva, Darus-Səlam və İlliyyundur. Bu qatlarda insanlar öz iman və əməllərinə görə müxtəlif cür nemətlərə sahib olacaqlar. İslam

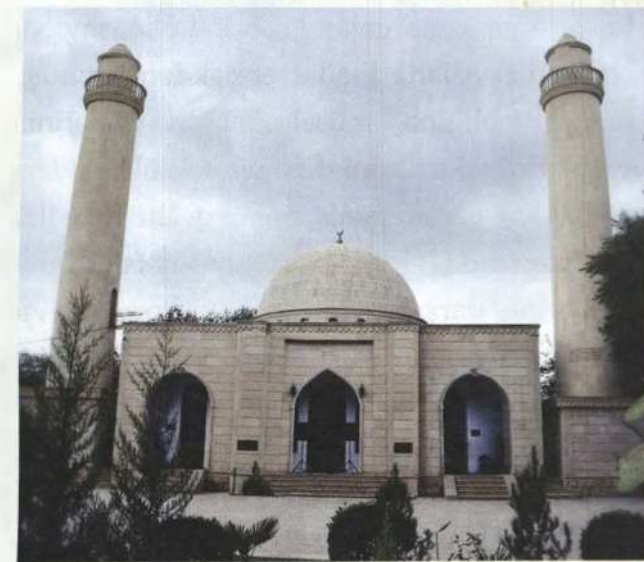
Cənnəti təsvir edən miniatur

mətnlərində Cənnətin ən uca mərtəbələrində alimlərin və vətən uğrunda şəhid olan insanların məskən tutacaqları vurğulanmışdır.

CƏRCİS PEYĞƏMBƏR ZİYARƏTGAHI

Beyləqan rayonunun Şəfəq qəsəbəsi ərazisində yerləşir. Rəvayətə görə, Cərcis peyğəmbər təxminən III-IV əsrlərdə yaşamış və 77 il ömür sürmüşdür. Dini rəvayətlərdə onun İsa Peyğəmbərin həvarilərindən birinin şagirdi olduğu və təktanrılığı təbliğ etdiyi bildirilir. Onun adı yunan mənbələrində "Corcios" kimi göstərilir. Lakin dini-əfsanəvi rəvayətə əsaslanaraq, "Cərcis" sözünün farscadan "Cahar cur", yəni dörd dəfə ölüb dirilən mənasına gəldiyini bildirenlər də vardır. Bəzi qaynaqlar bunu belə izah edirlər ki, Cərcis Fələstində yaşayırdı, sonralar Mosula köçmüşdür. O zaman Mosulda bütlərə inanan zalım bir padşah hakimiyyət edirmiş. Cərcis camaatı bütlərə deyil tək olan Yaradana iman gətirməyə dəvət etmişdir. Xeyli adam, hətta

padşahın arvadı da iman gətirmişdir. Padşah Cərcisi öldürmək üçün onu ən ağır işgəncələrə məruz qoyur. O, dörd dəfə ölümcül işgəncə altına düşür. Onun bədən üzvlərini dəmir daraqla qoparırlar, qaynar yağın içinə atırlar, odda yandırır, başına mismar vururlar. Amma hər dəfə Cərcis sağ-salamat qalır. Yeddi ildən sonra Allahın hökmü ilə Cərcis vəfat edir, padşah və tərəfdarları isə Allahın göndərdiyi bəla ilə məhv olurlar.

Bu gün də İraqın Mosul şəhərində Cərcisin böyük məqbərəsi vardır. Beyləqan rayonunda Cərcisə aid edilən məzar ziyarətgah kimi tanınır. Rəvayət olunur ki, o, Suriyadan təkallahlığı təbliğ edə-edə gəlib Mil torpağına çıxır. O, Beyləqanda 15-20 ilə yaxın ömür sürür. Həmin dövrdə bu ərazidə yaşayan əhali atəşpərəstliyə sitayiş edirmiş. Cərcis insanları tək olan Allaha itaət etməyə çağırdığı üçün buradakı atəşpərəst kahinlərin qəzəbinə tuş gəlir və təqib olunur. İndiki ziyarətgah yerinə gəlib çıxır. Atılan oxlardan və zərbələrdən ona xətər dəymir, o, bir quyuya düşür. Atəşpərəstlər onun üstünü torpaqlayırlar. Beləcə, bu ziyarətgahın yerində təpə yaranır.

Ziyarətgahın XVII-XVIII əsrlərdə tikil-

diyi bildirilir. Onun ərazisində yerli sakinlər tərəfindən 2008-2010-cu illərdə məscid inşa olunmuşdur. İki minarəsi olan məscidin daxili dekorativ naxışlarla bəzədilmişdir. Məsciddə eyni vaxtda 100 nəfər ibadət edə bilər.

CİHAD

Ərəb dilində "səy göstərmək", "var gücü ilə çalışmaq", "əzm etmək", "bir işə nail olmaq üçün bütün imkanları səfərbər etmək" mənasına gələn "cəhd" kəlməsindən törəmişdir. Allaha ibadət etməkdən tutmuş, İslamın təbliğinə, müsəlmanların dinlərini, vətənlərini və özlərini düşmən təhlükəsindən müdafiəyə qədər geniş mənanı ehtiva edir. Eyni zamanda, cihad insanın öz nəfsinin pis istəklərinə qarşı müqavimət göstərməsi və əxlaqi keyfiyyətlərlə özünü bəzəməsidir.

CİN

İslam dinində Allahın yaratdığı bəzi məxluqlara verilən addır. Allah cinləri insanlardan əvvəl oddan yaradıb və gözə görünməzlər. Onlar insanlar kimi şüurlu varlıqlar olduqları üçün Allah qarşısında etdikləri əməllərdən məsuldurlar. Cinlərin arasında da mömin və kafirlər vardır. İnancılı cinlər Allaha ibadət edirlər. Dinsiz cinlər isə şeytanın silahdaşlarıdır. Quranın "Ənam" surəsinin 130-cu ayəsində cinlərə onların özlərindən olan peyğəmbərlərin göndərildiyi bildirilir.

Cinlər də insanlar kimi kişi və qadın cinsinə ayrılırlar, bir-biri ilə evlənilir, nəsilərini artırırırlar. Hətta bəzi insanların onlarla əlaqə yaradıb, onlardan istifadə etdikləri haqqında rəvayətlər də vardır. Məsələn, Qurani-Kərimin "Səba" surəsinin 12-ci ayəsində Süleyman

peyğəmbərin cinlərlə əlaqəsi haqqında məlumat verilir.

İslamın ilk mənbələrində "cin" sözü "insan" (ins) sözü ilə birlikdə anılır. Hər iki sözün birlikdə olan mənası ərəbcə "səqəleyn" kimi ifadə edilir. Quranın 72-ci surəsi "Cin" adlanır.

CIZYƏ

Şəriətdə keçmişdə can, namus və mülkiyyətin qorunması, təhlükəsizliyin təmin olunması və hərbi xidmətdən azad edilməsi müqabilində qeyri-müsəlman əhalidən ildə bir dəfə alınan vergidir. Bu vergi Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında tətbiq olunmuş və sonrakı dövrlərdə davam etdirilmişdir. Cizyə müsəlmanlar və digər din mənsubları (əhli-kitab) arasında gələn razılıqdan sonra alınmışdır. Müharibə vaxtı müsəlmanlar digər din mənsublarının yaşadıkları yerləri ələ keçirdikdən sonra onların can varlığını qorumaq şərti ilə bu vergini alırdılar.

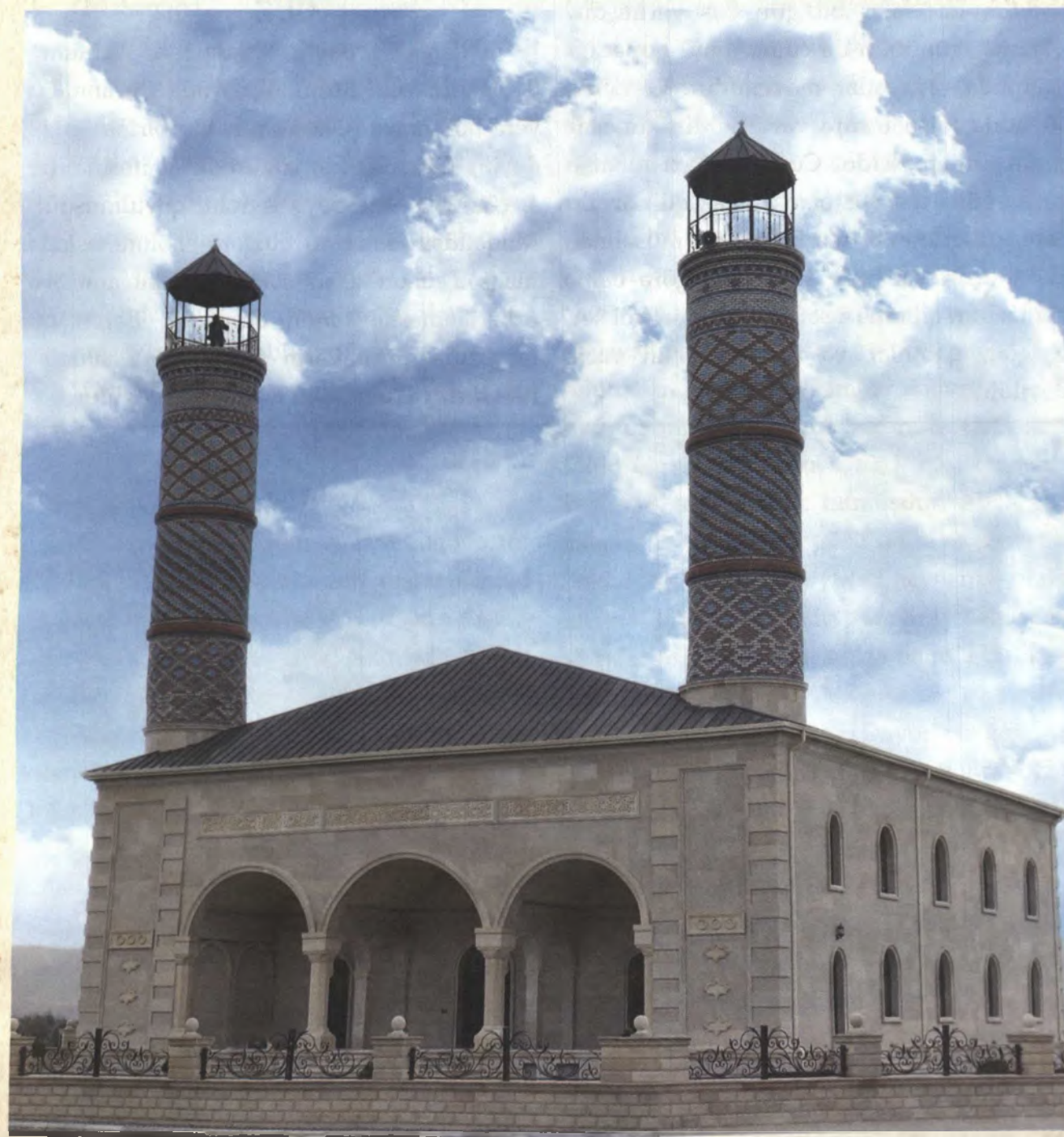
Bu verginin ödənilməsi qeyri-müsəlmanlara İslam dövlətinin himayəsində yaşamaq, eləcə də öz inanclarında qalmaq imkanı verirdi. Cizyəni ağıllı, sağlam, həddi-buluğa çatmış, hərbi xidmətə yararlı olan qeyri-müsəlman kişilər ödəyir. Çünki onlar müsəlmanlar kimi döyüşmək bacarığında və iqtidarında olsalar da, orduya cəlb edilmirdilər. Xəstə, uşaq, qadın, kölə və qocalar bu vergini ödəmirdilər.

COCUQ MƏRCANLI MƏSCİDİ

Cocuq Mərcanlı Cəbrayıl rayonunda kənddir. Lələtəpə adlanan yüksəklik 2016-cı ilin aprel ayında erməni qəsbkarlarından

azad edildikdən sonra kənddə yaşayış mümkün olmuşdur. Cocuq Mərcanlıda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə evlər, məktəb və digər zəruri infrastruktur bərpa edilmişdir. Kəndə gedən avtomobil yolu yenidən qurulmuşdur. Eyni zamanda, Prezidentin tapşırığı ilə kənddə Şuşa məscidinin bənzəri olan Cocuq Mərcanlı məscidi inşa

edilmişdir. 50 sot ərazidə inşa edilən məscidin tikinti sahəsi 556 kvadratmetrdir. Minarələrin hündürlüyü 26 metr təşkil edir. Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə məscidin açılış mərasimi olmuşdur. Cocuq Mərcanlı işğal olunmuş torpaqlarımıza qayıdışın başlanğıcı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etmək əzminin simvoludur.

CÜMƏ

Müsəlmanların cümə günü günorta vaxtında böyük məscidlərdə qıldıqları namazdır. Mənası "toplanmaq", "cəm olmaq" deməkdir. Eyni zamanda, cümə İslam inancına əsasən, həftənin ən mühüm günüdür. Rəvayətə görə, dünyanın yaranması, Adəmin Yer üzünə gəlməsi və s. mühüm hadisələr bu gün baş vermişdir. Qiyamət gününün də cümə günü qopacağı haqqında rəvayətlər mövcuddur. Quranda bu adda xüsusi surə vardır. Müsəlmanlar cümə günü məsciddə Cümə namazı adlanan və bu günə məxsus olan namaz qılırlar. Bu namazın qılınması hər bir yetkin müsəlman kişisi üçün vacibdir. Hədislərə görə cümə namazının qılınması səfərdə olanlar, kölələr, uşaqlar, qadınlar və xəstələr üçün vacib deyildir.

CÜMHUR

Ərəb dilində xalqa, cəmiyyətə verilən addır. Ərəb dilində cəm (toplanmaq) sözündən yaranmışdır. Termin kimi isə hər hansı bir elm sahəsində alimlərin əksəriyyətinin qəbul etdiyi fikir deməkdir. Terminoloji baxımdan dini mətnlərdə az işlənən kəlmələrdəndir.

CÜZ

"Parça", "pay", "hissə" və "bölüm" deməkdir. Dini terminologiyada Quranın 30 yerə bölünmüş hissələrinin hər birinə "cüz" deyilir. Quranda hər cüzün ilk səhifəsinə cüz 1, cüz 2 və sair deyərək işarələr qoyulmuşdur. Müqəddəs Kitabın cüzlərə bölünməsinə məqsəd onun asan şəkildə oxunuşunu və əzbərlənməsini təmin etməkdir. Bəzən bu məqsədlə müşəflərin (səhifələrin) kənarlarına hizb və rubu kimi işarələr də qoyulur.

DARÜL-BƏQA

"Dar" ev, yurd, "bəqa" isə sonsuzluq, əbədilik; "darül-bəqa" isə sonsuzluq, əbədilik yurdu deməkdir. Bu ifadənin məqsədi ölüm, yoxluq və sonu olmayan axirət həyatı, Cənnət və Cəhənnəmdir.

DARÜL-ƏRQAM

Məhəmməd peyğəmbərin besətin əvvəllərində Məkkədə İslam dinini yaydığı evdir. İslam tarixində "Darül-İslam" adıyla da anılan bu ev ilk müsəlmanlardan olan Ərqam ibn Əbül-Ərqam əl-Məxzumi adındakı səhabəyə aid idi. Məkkəli müşriklərin get-gedə artan zülm və təzyiqləri səbəbindən Həzrət Məhəmməd Ərqamın Səfa təpəsi yaxınlığındakı bu evindən səhabələrinə və digər insanlara dini təbliğ edirdi.

Dini biliklərin öyrədildiyi bu ev tarixə İslamın ilk mədrəsəsi kimi düşmüşdür.

DAVUD

Quranda adı çəkilən və İsrail oğullarına göndərilmiş peyğəmbərlərdən olan Davud peyğəmbər rəvayətlərə əsasən, Qüds (Yerusalim) şəhərində dünyaya gəlmişdir. Soyu Yaqubun oğlu Yəhudaya bağlıdır.

Musa peyğəmbər vəfat etdikdən sonra Allah israililərə çoxlu elçilər göndərmişdir. Onlar bu xalqı Tövrənin qanunlarına uyğun yaşamağa dəvət etsələr də, əksəriyyət Tanrının qanunlarına əməl etməmişdir. Ona görə də Allah Əmaliqə qəbiləsinin çarı Calutu İsrail oğullarına qarşı qoyaraq, onları cəzalandırmışdır. O, İsrail oğullarını məğlub edərək, onları torpaqlarının bir hissəsindən qovmuşdur. Lakin sonra İsrail padşahı Talut ölkəni uğurla idarə edə bilmişdir. O, güclü

bir ordu yaradaraq əmaliqəliyə qarşı yürüş etmiş və qalib gəlmişdir. Həmin döyüşdə Davud Calutu öldürmüşdür.

Talut öləndən sonra Davud İsrailin padşahı olmuşdur. O, ölkəni ədalətlə, Allahın hökmləri ilə idarə etmişdir. Rəvayətlərə görə, Davud Fələstini, Suriyanı, Ərəbistan yarımadasının bir hissəsini özünə tabe edə bilmişdir. O, ölkəsinin baş şəhəri olan Qüdsdə tikinti işləri aparmışdır. Bu işlər onun oğlu Süleymanın hakimiyyəti dövründə başa çatmışdır. Beləliklə, Qüdsdə böyük məbəd ucaldılmışdır.

Allah Davudu peyğəmbər seçərək ona dörd müqəddəs kitabdan biri olan Zəburu nazil etmişdir. Zəbur poetik üslubda olan müqəddəs kitablardan hesab edilir. Rəvayətlərə görə, gözəl və ovsunlu səsə sahib olan Davud peyğəmbər Zəburu yüksək səslə oxumağa üstünlük verərmiş. O, Allaha sadıq olmuş, günlərini Ona ibadət etməkdə keçirərək tez-tez oruc tutmuşdur. Allah ona möcüzələr göstərmək gücü də bəxş etmişdir. Dağlar, daşlar, quşlar, yırtıcı heyvanlar onun əmrinə tabe edilmişdir. Davud Zəburdan parçalar oxuduqda quşlar da onunla birlikdə oxuyurmuşlar.

Çox uzun ömür sürən Davud peyğəmbər Qüds şəhərində vəfat etdikdən sonra oğlu Süleyman - peyğəmbər və padşah olmuşdur.

DABBƏTÜL-ƏRZ

İslam dininə əsasən, Qiyamətin əsas əlamətlərindən biridir. "Canlı", "minik heyvanı" mənalarına gələn "dabbə" kəlməsi ilə "yer üzü" mənasına gələn "ərz" sözünün birləşməsindən yaranan bu ifadə dini termin kimi, dünyanın sonunda, Qiyamət əlaməti

olaraq "yerdən çıxacaq bir canlı" anlamında işlədilmişdir. Qurani-Kərimin "Nəml" surəsinin 82-ci ayəsində bu haqda belə buyrulur: "Onlara deyilən söz yerinə yetdiyi (qiyamət yaxınlaşdığı) zaman onlar üçün yerdən (möminlərlə kafirləri xüsusi nişanla birlərindən ayıran) bir heyvan çıxardırıq ki, onlarla danışsın (Bizim adımızdan): "İnsanlar ayələrimizə inanmırdılar!" - deyər".

Qiyamət əlaməti olaraq yerdən çıxarılacaq dabbətül-ərzin necə canlı olduğu və nə zaman ortaya çıxacağı bildirilməmişdir.

Bundan başqa, 12 ayədə keçən "dabbə" kəlməsi ümumiyyətlə "canlı" mənasında işlədilmişdir.

DƏCCAL

Dini ədəbiyyatda qiyamətin böyük əlamətlərindən biri olan yalançı və insanları haqq yoldan çıxaracaq obrazın adıdır. Bu söz ərəbcə bir şeyin üzərini örtən, onu bəzəyərək aldadıcı gözəl göstərən "dəcl" kəlməsindən törəmişdir. Qurani-Kərimdə Dəccal haqqında məlumat yoxdur. Bu haqda əsasən hədislərdə danışılır. Mötəbər hədis kitablarında Dəccalın küləkdən sürətli olması, yağış yağdırması, dünyada bolluq və ya qıtlıq törədə bilməsi kimi adi insanın bacara bilmədiyi xüsusiyyətləri qeyd edilmişdir. Qıvrımsaçlı, bir gözü kor olan Dəccalın alnına kafir yazılmışdır. Gənc, qısaboyludur. Hədislərdə Xorasan, İsfahan, Şam və ya Şam ilə İraq arasındakı bir yerdə zühur edəcəyi bildirilir. 40 gün ərzində Yer üzünü külək kimi sürətlə dolaşacaq. Ancaq Qüds, Məkkə və Mədinəyə girə bilməyəcəkdir. Əvvəlcə peyğəmbərlik, sonra isə Allahlıq iddiasında olacaqdır. Şeytanlar ona yardımçı olacaqlar, yalançı möcüzələrini doğru kimi

göstərəcəklər. Müsəlmanlar onunla döyüşəcək və sonda göylərdən yerə zühur edən İsa peyğəmbər və Mehdi Dəccalı öldürəcəklər.

DƏRVIŞ

Maddi dünyadan əl çəkərək, mənəvi dünyada yaşayan, sufiliyi təbliğ edən dindar insandır. Dərvişlər özlərini Allah, peyğəmbər və Əhli-beytin mədhiyyəçiləri saymışlar. Araşdırmalar göstərir ki, dərvişlik orta əsrlərdə yayılmağa başlamışdır.

Pakistanın Tulumba şəhərindən olan dərviş

"Dərviş" fars sözü olub mənası "fəqir", "dilənçi", "qapı-qapı gəzərək sədəqə toplayan", "özünü Allaha həsr edən şəxs" deməkdir. Dərvişlərin əksəriyyəti fəqir olduğuna görə bu adla çağırıldıkları iddia edilir. Əslində isə onlar sədəqə toplayan dilənçilər deyil, tamam fərqli həyat və düşüncə tərzinə malik insanlardır. "Dərviş" sözü zaman-zaman geniş coğrafi məkanda uzun müddət istifadə edildiyindən müxtəlif və daha geniş mənalar qazanmışdır. Dərvişlərin bir qismi evlənməz, ailə həyatı qurmazdılar. Özlərini İslamın, Allahın təbliğinə həsr edib şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzər, Yaradana, peyğəmbərə və imamlara həsr olunan

ilahilər oxuyardılar. Dərvişlər özləri də müxtəlif qruplara ayrılırlar. Müxtəlif dərviş qardaşlıqlarında ayinlər, dini hərəkətlər, qəzəl, qəsidə və mərsiyələrin oxunma tərzı fərqli idi. Məsələn, rifailər oxumağa, mövləvilər dövrə vurmağa, isəvilər tullanma hərəkətlərinə, şüabilər isə rəqsə üstünlük verirdilər. Orta əsrlərdə mənəvi və ruhani həyata yönələn müsəlmanlar arasında iki qüvvətli təmayül meydana çıxmışdır. Bu dərviş tiplərindən birinin mərkəzi İraq, digərinin mərkəzi İranın Xorasan şəhəri olmuşdur. Cəmiyyətdə fərqli bir zümərə kimi görünən bu dərviş qardaşlıqları dindarlığın mənəvi əsaslarına həssaslıqla yanaşdıqlarını iddia etməklə özlərinə məxsus əxlaq qaydaları nümayiş etdirmişlər. Onlar özlərini camaatdan fərqli göstərən davranışlara malik idilər. Həm İraq sufilərini, həm də Xorasan məlamilərinin dərvişliyi hər dövrdə varlığını davam etdirib və tədricən ətraf bölgələrə - Orta Asiya, Əfqanıstan, Pakistan, Qərbi Hindistan və Anadoluya yayılmışdır.

Müxtəlif adlar altında toplanan dərviş zümərələri arasında bəzi fərqlər olsa da, onların təməl qanunları eyni olmuşdur. Onlar üçün nəfsin istəklərinə hakim olmaq, ölçülü və intizamlı yaşamaq, ruhi və mənəvi yetkinliyə çatmaq böyük əhəmiyyət daşımışdır.

Bəzi alimlər dərvişliyin Hindistandan gəldiyini iddia etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırkı zamanda bəzi müsəlman ölkələrində dərvişlər hələ də yaşamaqdadır.

DƏSTƏMAZ

İslamda namazdan əvvəl təmizlik məqsədi ilə üzün, əllərin, ayaqların və başın yu-

yulması və məsh edilməsinə verilən addır.

İslama görə, dəstəmaz almadan namaz qılmaq, Kəbəni təvaf etmək, Qurana toxunmaq düzgün hesab edilmir. Dəstəmaz alarkən aşağıdakıları yerinə yetirmək lazımdır: niyyət etmək, üzü və əlləri dirsəklərə qədər yumaq, başa məsh çəkmək, ayaqları topuqlara qədər yumaq (sünni məzhəbində ayaqlar yuyulur, şiə məzhəbində isə ayaqlara məsh çəkilir).

DİN

Din lüğətdə "itaət", "ibadət", "qanun", "yol", "adət", "vəziyyət", "hal", "təqva", "hesab", "hökm", "səltənət", "idarə", "cəza" və "mükafat" mənalarını verir. Dinin çoxsaylı tərfi vardır. Onlardan bəziləri bunlardır: din Yaradanın insanları dünya və axirətdə səadətə qovuşdurmaq üçün peyğəmbərləri vasitəsi ilə bildirdiyi yol, əmrlər və qadağalardır; din ağıl sahibi, şüurlu insanları iradə və arzuları ilə xeyirli olan şeylərə yönləndirən ilahi qanundur. Başqa bir tərifdə isə deyilir: din əxlaqi və müqəddəs amalları özündə daşıyan, fərqli ayinlərə, dəyərlərə sahib ibadətlər və qurumların vəhdətidir.

Dünyada təxminən minə yaxın din və dini cərəyan mövcuddur. Onlar bir neçə qrupa bölünürlər. Müsəlmanlar İslamla yanaşı Xristianlıq və İudaizmi də Əhli-Kitab hesab edərək, onlara səmavi din adı vermişlər.

İslam mətnlərində bu dinlərin digərlərindən daha çox İlahi həqiqət və vəhyə ünsiyyətdə olduqlarından söz açılmışdır. Dünyada ən çox ardıcılı olan dinlər Xristianlıq, İslam, Hinduizm və Buddizmdir.

DİRAR MƏSCİDİ

Mədinə yaxınlığında yerləşən Qubada münafıqlar tərəfindən İslama zərər vurmaq və müsəlmanlar arasına nifaq salmaq məqsədilə tikilən məscid olmuşdur. Münafıqlar İslam icması arasında ilk müxalif qüvvə olduqları üçün bu məscidi təfriqə və fitnə yeri kimi seçmişdilər. Təbuk yürüşündən sonra həmin məscid Məhəmməd peyğəmbərin göstərişi ilə dağıdılmışdır. Bu barədə Qurani-Kərimin "Tövbə" surəsinin 107-ci ayəsində buyrulur: "(Quba məscidinə və müsəlmanlara) zərər vurmaq, küfr etmək, möminlər arasına təfriqə salmaq məqsədilə, əvvəllər Allaha və Onun Peyğəmbərinə qarşı müharibə edən kimsədən (gəlib onlara rəhbərlik edəcəyi təqdirdə) göz-qulaq olmaq üçün məscid düzəldən və: "Biz (bununla) yaxşılıqdan başqa bir şey istəmədik", - deyərək içənlərin (münafıqların), həqiqətən, yalançı olmaları barədə Allah Özü şahidlik edəcəkdir!".

DUA

Ərəb dilində "çağırma", "səslənmə", "yalvarıb-yaxarma" mənasına gələn dua Allahdan nə isə istəmək və diləməkdir. İslam dininə görə, dua etmək ibadət sayılır. Dua insanın öz acizliyini dərk edib Yaradandan bağışlanmasını istəməsi və Ona şükr etməsidir. Qurani-Kərim dua etməyi insan olmağın əsas keyfiyyətlərindən sayır. Allah-Təala bəndələrindən Ona dua etməsini istəyir. İslama görə, mələklər də dua edir.

DÜRZİLİK

Fatimi xəlifəsi Hakim Biəmrillahın vəziri Həmzə ibn Əli tərəfindən qurulan cərəyandır. Həmzə ibn Əlinin iddialarına görə, Allah Hakim Biəmrillahın simasında görünmüşdür. Həmzə isə onun nurunu və tövhidini öyrədən peyğəmbərdir. Bu görüşlər batini olaraq şərh edilsə də, İslam anlayışının xaricindədir.

Dürzilərin inancının təməlini aşağıdakılar meydana gətirir: Hakim Biəmrillahi Allah bilmək; Həmzə ibn Əlini tanımaq; Hüdudu tanımaq (bunlar Həmzə ilə birlikdə beş vəzirdir); Yeddi əsasa (kəlimeyi-şəhadət, namaz, oruc, həcc, zəkat, cihad və vəlayət prinsiplərini əvəz edən əsaslar) riayət etmək.

Dürzilərin iman əsasları isə bunlardır: Allahın birliyinin təsdiqi, insan şəklində davamlı təzahürü (hülul), Hakim Biəmrillahi bu hülulun son və ən böyüyü olaraq qəbul etmək, Həmzəni dövrün ən böyük sahibi kimi görmək, qədərini fəlsəfi məfhumuna inanmaq, tənəsüxə (reinkarnasiya, ruhun bədənə bədənə keçməsi), o cümlədən Həmzənin yeddi əsasına inanmaq dayanır. Həmzənin yeddi əsası isə bunlardır: sözdə doğruluq; iman qardaşını qorumaq və yardımlaşmaq; əvvəlki ibadətləri və batil inancları tərk

etmək; İblisi və şər gücləri tanımamaq; Allah olaraq Hakimin birliyinə inanmaq; Hkimin hərəkətləri ilə razılaşmaq; Hakimin açıq və gizli iradəsinə təslim olmaq.

Özlərini təkəllahlı mənasında "müvəhidun" adlandırırlar. Dürzilik tarixi ərzində digər müsəlman məzhəbləri ilə kəskin mübarizə şəraitində mövcudluğunu qoru-

yaraq, dövrümüzədək gəlib çata bilmişdir. Hazırda Yaxın Şərq regionunda (əsasən Livan və Suriyada) təxminən 2 milyona yaxın dürzi yaşayır.

Dürzilər etiqadlarını hamıya öyrətmirlər. Etiqadı bilənlərə üqqal, bilməyənlərə isə cuhhal deyirlər. Onlar İslamdan başqa yerli dinlərin də təsirinə məruz qalmışlar.

EHKAM

Ərəbcə "hökmlər" mənasına gələn ehkam dini qayda-qanunlar məcmusudur. Başqa sözlə, hər hansı bir dini təlimin, ya da nəzəriyyənin rədd olunmaz və mütləq yerinə yetirilməli olan əsas və dəyişməz müddəaları, qanunlarıdır.

EHRAM

Kətan və ya pambıqdan, altdan biçilməmiş iki parçadan ibarət olan müsəlman zəvvarın geyindiği xüsusi geyimdir. Parçanın biri beldən ayaqlara doğru sarılır, digəri isə qabaqdan və arxadan bənd edilir. Zəvvarın sol çiynindən aşırılaq sinəsini və kürəyini örtür. Ehram geyinmənin ilkin vəzifəsi keçdiyi yerlərin əhalisinə gəlişinin dinc məqsədini göstərməkdir.

Zəvvarlar Həcc və Ümrə ziyarətində ehramda olarkən onlara müəyyən əməllər qadağan edilir. Ehram halında canlıları öldürmək, bitkiləri məhv etmək, ağacları və kolları sındırmaq, saç kəsdirmək və dırnaq tutmaq, üz qırmaq və bəzi başqa əməllər qadağandır.

EHSAN

Yaxşılıq etmək və yardımlaşmaqdır. Yardımlaşma həm maddi, həm də mənəvi

davranışdır. Həmçinin ehsan Allah rızasını qazanmaq məqsədilə halal yollarla əldə olunan gəlirdən ehtiyac içində olan insanlara maddi və mənəvi yardım göstərməkdir. Ehsan edən adama Muhsin (Möhsün) deyilir.

Ehsan imanun bir üst mərtəbəsidir. İslam mətnlərində ehsan dərəcəsi yüksək olan şəxslər daim təriflənir. Bu haqda Məhəmməd peyğəmbərdən gələn hədislərdə kifayət qədər danışılmışdır.

Xalqımız vəfat etmiş şəxsin şərəfinə verilmiş yeməyi də ehsan adlandırır. Lakin İslamda təntənəli yas mərasimlərinin keçirilməsi şərti yoxdur. İslam həm də israfı qadağan etmişdir. Bu səbəbdən belə mərasimlərin keçirilməsi zamanı israf etməmək lazımdır.

EKSTREMİZM

Bu söz antik dövrdə ortaya çıxmışdır. Belə ki, qədim Yunan filosofu Aristotel stabilliyə zidd olan hadisələri təsvir etmək üçün "eschatos" sözündən istifadə etmişdir. Daha sonra bu kəlmə latın dilinə keçərək "extremis" şəklini almış və ən ucqar məntəqəni təsvir etmək üçün işlənmişdir. Məsələn, latınca "extremitas mundi" ifadəsi "dünyanın sərhədi" mənasına gəlmişdir.

Zaman keçdikcə, bu sözün mənası dəyişmiş və yeni çalarlar qazanmışdır. Məsələn, 1945-ci ildən sonra "ekstremizm" anlayışı ilə ifrat sağ və sol mövqeyindən çıxış edən diktatura formaları nəzərdə tutulmuşdur. Ötən əsrin 70-ci illərindən isə bu söz mövcud siyasi rejimi və ictimai quruluşu tam inkar edən, konstruktiv dialoq yerinə zorakılığa əl atan, terror, güc yolu ilə meydan oxuyan və cəmiyyətdə xof yaratmağa

çalışan antidemokratik siyasi güclər barəsində istifadə olunmuşdur. Beləliklə, günümüzdə ekstremizm termini ifrat ideyalara bağlı olan siyasi güzəştlərə, danışıqlara getmək istəməyən, terror, hərc-mərclik, iğtişas yolu ilə meydan oxumağa çalışan siyasi qrup və təşkilatlar haqqında istifadə edilir. Siyasi-elmi anlamda ekstremizmin radikalizmdən ən böyük fərqi ifrat ideyaların zorakı metodlarla həyata keçirilməsidir.

Dini ekstremizmdə isə hansısa dinin qayda-qanunlarını cəmiyyət üzərində bərqərar etmək məqsədilə ictimai quruluşu dəyişdirmək və dövlət hakimiyyətini ələ keçirmək üçün silahlı və silahsız cəhdləri, həmçinin başqa dini əqidə nümayəndələrinə qarşı aqressiv davranışı özlüyündə ehtiva edir. Dini ekstremizmdə demagogiya və populizm ənənələri də mövcuddur. Populizm kütlələri qısa müddət ərzində öz tərəfinə cəkməklə yanaşı, mövcud problemlərin daha da kəskin təqdiminə, onun olduğundan daha tünd rənglərlə təsvir edilməsinə gətirib çıxarır.

ETİKAF

Lüğətdə "bir yerdə gözləmək", "dayanmaq", "özünə qapanmaq", "inzivaya çəkilmək" deməkdir. Dini termin kimi isə müəyyən şərt və istəklərlə məsciddə Allaha ibadət etmək üçün bir neçə gün təkliyə çəkilmək anlamında işlədilir. Mənəvi cəhətdən kamilləşmək üçün əhəmiyyətli vasitələrdən biri

hesab olunan etikaf müstəhəb ibadətdir. Lakin bir insan bu ibadət üçün niyyət edərsə, o zaman ona vacib olur. Etikafın özünəməxsus vaxtı yoxdur. Ən yaxşı vaxtı Ramazan ayı, xüsusilə Ramazan ayının son on günlüyüdür. Etikafın ən az müddəti üç gün, iki gecədir.

Etikaf edən insan sağlam düşüncəli, təmiz (qüsl almış və dəstəmazlı) olmalıdır. Etikaf zamanı müsəlman məscidi yalnız üzrlü səbəbdən tərk edə bilər. Əks halda etikaf pozulmuş olur.

ETİQAD

Bir insanın doğru hesab etdiyi düşüncə, duyğu və davranışlarının cəmi; düşünərək gəldiyi, inandığı nəticə; bir şeyə qəlbən və möhkəm inanmaq, inanc deməkdir. Etihad insanın düşüncələrində və davranışlarında yönəldici qüvvə kimi çıxış edir. Etihadın formalaşması psixoloji prosesdir. Bu prosesdə bir sıra amillər fəal rol oynayır: təcrübələr, modellər, müəyyən ideallıq istiqamətində təlim və davranışlar, məlumatların (və ya yanlış məlumatların) assimilyasiyası (hakim kəsilməsi). Bu amillər beyində və duyğularda özünə yer edərək etihadı formalaşdırır. Buna görə də yalnız əsaslı və doğru fikirlər deyil, yalan və əsassız fikirlər də etihadı çevrilə bilər. Əsasən siyasi, əxlaqi, dini və dünyagörüşü ilə bağlı etihadlar vardır. Bu cür etihadlar cəmiyyətdə müəyyən sinfi qüvvələrin baxışlarını və mənafeələrini ifadə edir.

ƏBA

Bəzi müsəlman xalqlarının üstədən geyindikləri qolsuz və ya qısaqollu, yaxasiaçıq, uzun kişi paltarına verilən addır. Adətən bu geyimlərin hazırlandığı sərt parçalar da əba adlandırılır. Hədislərdə bildirilmişdir ki, İslam Peyğəmbəri də əba geyinərmiş. Onun hətta əbası üzərində namaz qıldığı da bildirilmişdir.

Müxtəlif müsəlman ölkələrində geyilən əbalar bir-birindən fərqlənir. Sufi təriqətinin nümayəndələri əbaya mənəvi dəyər verərək onu tərk-i dünyalıq və yoxsulluq simvolu kimi qəbul edirlər.

ƏBA ƏHLİ

Peyğəmbəri və onun yaxın qohumlarından bəzilərinə ifadə edir. Hədislərdə bildirilmişdir ki, Məhəmməd peyğəmbər çiyindəki əbasının altına qızı Fatiməni, kürəkəni Əli ibn Əbu Talibi, nəvələri Həsən və Hüseyini yığaraq Qurani-Kərimin "Əhzab" surəsinin 33-cü ayəsini oxumuşdur. Peyğəmbərin əbasının altına aldığı ailə üzvlərinə "əba əhli", "ali-əba", yəni "əbanın altına alınanlar" da deyirlər. Sinonim kimi "əhli-kisa" və "ali-kisa" ifadəsi də işlədilir. Bu hadisəni təsvir edən hədis isə "kisa hədisi" adı ilə tanınır.

ƏBABİL

Dağ qaranquşu və ya uzunquyruq kimi də tanınan quş növüdür. "Əbabil" sözü sürü, dəstə, qrup, ard-arda gələn mənalarını verir. Təfsir kitablarına görə, əbabil çöl qaranquşuna oxşar kiçik quş növüdür. Kəbənin uçurulmasının qarşısının alınmasında böyük rol oynamış Əbabil quşları İslam tarixində

önəmli yer tutur. Bu quşların adı Qurani-Kərimin "Fil" surəsində çəkilmişdir. Bu hadisə "Fil hadisəsi" də adlandırılır və Məhəmməd peyğəmbər anadan olmamışdan bir müddət əvvəl baş vermişdir. O dövrdə Yəmən hökmdarı Əbrəhə ordusu və filləri ilə Kəbəni dağıtmaq məqsədilə Məkkəyə hücum edir. Kəməksiz qalan əhali Allaha dua edərək Məkkəni tərk edib dağlara qaçır. Allah da öz qüdrəti ilə bu quşları dəstə halında Əbrəhənin və onun qoşunlarının üzərinə göndərir. Quşların hər biri dimdiyində və hər iki caynağında kiçik daşlar tutaraq düşmənlərin üzərinə hücum edir. Quşların atdığı daşın hər biri bir əsgərin üzərinə düşərək onu öldürür. Əbrəhə də bu döyüşdə həlak olur. Əbrəhənin qoşunları şəhəri ələ keçirə və Kəbəni yağmalaya bilmir.

ƏBCƏD

Ərəb əlifbasındakı 28 hərfin daşdığı say dəyərlərinə söykənən hesab sistemidir. Əbcəd, əslində əlifbadakı hərflərin asanlıqla yadda saxlanmasını təmin etmək üçün inkişaf etdirilmiş düsturdur. Bu düstur istənilən ədədi hərf və söz vasitəsi ilə ifadə etməyə imkan verir. "Əbcəd" sözü ərəb əlifbasının ilk 4 hərfindən ("əlif", "bə", "cim" və "dal") yaranıb. "Əlif", "bə", "cim" və "dal" səsləri ayrılıqda hər hansı bir mənə vermir. Bu səslərin ilk hərflərinin birləşməsi "əbcəd" şəklində oxunduğu üçün belə adlandırılmışdır. Ərəb yazısı haqqında məlumat verən klassik qaynaqlarda, əlifbadakı hərflərin əvvəllər "ət-tərtibül-əbcəd" deyilən sıralamada təşkil olunduğu qeyd edilir. Bəzi dini mətnlərdə isə bu sistemin Adəm peyğəmbərdən gəldiyi bildirilir. Məhəmməd peyğəmbərin dövründə

Sura sayı	Hərfin adı	Az. hərfləri	Ərəb hərfləri	Sura sayı	Hərfin adı	Az. hərfləri	Ərəb hərfləri
1	əlif	-	ا	15	zad	ذ	ض
2	bə	b	ب	16	ta	ت	ط
3	ta	t	ت	17	za	ز	ظ
4	sa	s	ث	18	eyn	(apostrof)	ع
5	cim	c	ج	19	ğeyn	غ	غ
6	ha	h	ح	20	fa	f	ف
7	xə	x	خ	21	qaf	ق	ق
8	dal	d	د	22	kaf	k	ك
9	zab	z	ذ	23	lam	ل	ل
10	ra	r	ر	24	mim	m	م
11	za	z	ز	25	nun	n	ن
12	sin	s	س	26	ha	h	ه
13	şin	ş	ش	27	vav	v	و
14	sad	f	ص	28	ya	y	ي

də istifadə edilən əbcəd üsulu Əbdülməlik b. Mərvan dövründə (685-705) dəyişdirilmişdir. Onun yerinə isə Nəsr b. Asim ilə Yəhya b. Yəməz əl-Udvaninin hazırladıqları bugünkü "hürufül-heca" sistemi gətirilmişdir. Hürufül-heca sistemi bir-birinə bənzər hərflərin ard-arda düzülməsidir.

ƏBDÜLMÜTTƏLİB

Məhəmməd peyğəmbərin babası olan Əbdülmüttəlib ibn Haşimin əsl adı Şeybədir. O, Yəsribdə (Mədinə) doğulsa da, atasının vəfatından sonra səkkiz yaşında əmisi Müttəlib ilə Məkkəyə getmişdir. Rəvayətə görə, şəhərə gəldiyi vaxt məkkəlilər Müttəlibin yanındakı uşağı kölə zənn edərək, onu "Əbdülmüttəlib" (Müttəlibin kölesi) adlandırmışlar. Həmin gündən Əbdülmüttəlib çağırılan Şeybəni əmisi böyütmüş və ölümündən sonra qəbilənin başçısı olmuşdur. O, Kəbə yaxınlığındakı Zəm-zəm quyusunu taparaq, Qüreyş qəbiləsinin narazılığına baxmayaraq, xüsusi mülkiyyətinə keçirmişdir. Eyni zamanda,

Həccin təşkili üzrə bütün işləri öz üzərinə götürmüş, ziyarətə gələnləri su ilə təmin etmiş və el arasında böyük hörmət qazanmışdır. Əbdülmüttəlibin 10 oğlu olmuşdur: Haris, Zubeyr, Əbu Talib, Abdullah (Məhəmməd peyğəmbərin atasıdır), Həməzə, Əbu Ləhəb, Hidək, Məkvam, Səfər və Abbas. Onun altı qızının olduğu haqqında da məlumat vardır. Aminənin (Abdullahın həyat yoldaşı və Məhəmməd peyğəmbərin anası) ölümündən sonra Əbdülmüttəlib yetim qalmış altı yaşlı nəvəsi Məhəmmədi öz himayəsinə götürmüşdür. İki il sonra Əbdül-Müttəlib vəfat etmiş, Məhəmmədi isə onun oğlu Əbu Talib öz himayəsinə götürmüşdür.

Məlumatə görə, 82 yaşında Məkkədə vəfat etmiş və Cənnətül-Müəllada (Hacın qəbiristanı) dəfn olunmuşdur.

ƏBRU SƏNƏTİ

Xüsusi maddələrlə qatılaşdırılmış suya əriməyən boyalarla ödənin qarışıqından hazırlanmış xüsusi boyanın səpilməsindən

sonra alınan rəsm kağıza köçürülməsinə əbru deyilir. Bu sənətin nə vaxt və harada meydana gəlməsi barədə qəti fikir olmasa da, Şərqi ölkələrinə aiddir və IX-X əsrlərdə yarandığı güman edilir. XII əsrdə Çin və Yaponiyada da buna bənzər sənət növü olmuşdur. Bəzi İran qaynaqlarında onun Hindistanda yarandığı

qeyd edilmişdir.

Bu sənətin ilk adı cığatay dilində "damarlı" mənasını verən "əbrə" sözündən törəmişdir. Bəzi qaynaqlara görə "əbru" Buxarada yaranmış, "İpək yolu" vasitəsi ilə İrana gəlmiş, burada "abru" (su üzü) və ya "əbri" (bulud kimi) adını almışdır. Sonralar Anadolu ərazisində də yayılaraq, "əbru" kimi yaşamışdır. XVII əsrdən isə Qərbdə "türk kağızı" adı ilə məşhurlaşmışdır.

Əbrudan əsasən kitab cildçiliyində və xəttatlıqda istifadə olunsa da, bəzən tablo kimi divardan da asırlar. Müasir dövrdə sənayenin inkişafı nəticəsində əbru nəinki kağız, həmçinin taxta, mərmar, parça, şüşə, divar kağızı və s. üzərinə də həkk olunur.

Əbrunun hazırlanmasında, əsasən, torpaqdan alınan təbii boyalardan istifadə olunur. Boyanın içinə qatılan inək ödə onu həm yumşaldır, həm də suyun üzərində saxlayır. Həmçinin bu zaman boyalar bir-birinə qarışmır, yapışqan kimi olur. Su gəvən otunun gövdəsindən əldə olunan, nişastaya bənzər maddə ilə qatılşdırılır. Azərbaycanda bu bitkiyə Naxçıvan və İsmayılıda rast gəlinir. Əvvəlcə alüminium qab qatılşdırılmış su ilə doldurulur. Boya fırça vasitəsi ilə kiçik damcılar şəklində suyun üzərinə səpilir. Boyalar suyun üzərində yayıldıqdan sonra biz, daraq kimi xüsusi vasitələrlə istənilən şəkil çəkilir. Sonra kağıza köçürülür və qurumaq üçün iki tərəfdən asılır.

Bu sənətin bir sıra növləri vardır. Məsələn, əbrunun ən qədimi növü olan "battal əbru" biz, daraq kimi alətlərin müdaxiləsi olmadan işlənir. "Qızıllı əbru" növündə boyanın içinə qızıl qatılır. Lakin daha çox maliyyə tələb olunduğundan, əbrunun bu

növü geniş yayılmamışdır. "Çiçəkli əbru" da isə lalə, bənövşə, qərənfil, qızılgül, sünbül və s. öz əksini tapır.

ƏBU BƏKR

Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın dostlarından biri, görkəmli ictimai və siyasi xadim, İslamın birinci Rəşidi xəlifəsi Əbu Bəkr (573-634) Təym qəbiləsindən idi. Atasının adı Əbu Hüləfə Osman, anasının adı isə Ummül-Xeyr Səlmə olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər onu "Abdulla", "Ətiq" və "Siddiq" adlandırmışdır.

İslamı ilk qəbul edənlərdən olan Əbu

Bəkr bütün həyatını İslama həsr etmişdir. O, Məhəmməd peyğəmbərin səhabəsi və qayınatası olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər əhəmiyyətli məsələlərin həll olunmasında Əbu Bəkrə məsləhətləşdiyindən ərəblər onu "peyğəmbərin vəziri" adlandırmışlar. O, Məhəmməd peyğəmbərlə təxminən yaşıd idi.

Məkkədə olarkən Əbu Bəkr müsəlman icmasının inkişafı üçün böyük işlər görmüşdür. O, yoxsullara hər zaman yardım edərdi. Bütperəstlər tərəfindən işgəncələrə məruz qalan Bilal, Həbbab, Lübeynə, Əbu

Fükeyhə, Əmir kimi kölələri azad etmişdir.

Məhəmməd peyğəmbər Mədinəyə hicrət edəndə Əbu Bəkr də onunla getmişdir. Eyni zamanda, onun İslam dövlətinin qurulmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Bədr, Uhud, Xəndək, Xeybər, Hüneyn və digər döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Məhəmməd peyğəmbər həyatının son dövrlərində xəstəliyi ilə bağlı vəziyyəti ağır olduğu üçün camaat namazına başçılıq etmək işini Əbu Bəkrə tapşırırmışdır. Bu da Əbu Bəkrin birinci Rəşidi xəlifə seçilməsində rol oynamışdır. Belə ki, müsəlmanların çoxu onun namazda rəhbərliyini dünyəvi işlərdə də başçı olması kimi başa düşmüşlər. O, Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra – 632-ci ildə xəlifə seçilmiş və 2 il 3 ay 10 gün Xilafəti idarə etmişdir. Bu müddətdə Xilafətin möhkəmlənməsi üçün önəmli işlər görən Əbu Bəkr Məhəmməd peyğəmbərin məzarının yanında dəfn edilmişdir. Ölümündən əvvəl Əbu Bəkr ölkə başçılığını Ömər ibn Xəttaba vəsiyyət etmişdir.

Rəvayətə görə, Əbu Bəkr Quranın bir kitabda toplanması işinə də başlamışdır. O bu işi görməyi Məhəmməd peyğəmbərin katiblərindən biri olmuş Zeyd ibn Sabitə tapşırırmışdır. Yığılmış yazılı Quran səhifələri peyğəmbərin həyat yoldaşı Həfsəyə verilmiş və bu səhifələr uzun müddət onda qalmışdır. Xəlifə Osmanın dövründə bu səhifələrin üzərində işləyən Zeyd ibn Sabitin başçılıq etdiyi heyət Quranın son variantının işlənilməsi üçün hazırlanmasında iştirak etmişdir.

ƏBU CƏHL

İslam dininin ən böyük düşmənlərindən biri kimi tarixə düşmüş Əbu Cəhl Qüreyş

qəbiləsinin məxzumilər qolundan idi. Əsl adının Əmr ibn Hişamül-Mügirə olmasına baxmayaraq, müsəlmanlar onu Əbu Cəhl (cahillik atası) adlandırmışlar. Əbu Cəhl Həzrət Məhəmmədə peyğəmbərlik verildiyi ilk günlərdən düşmən kəsilmiş və müsəlman olanları təqib etmişdir. Xüsusilə, müsəlman tacirlərə Əbu Cəhl tərəfindən böyük zərbə vurulmuşdur. O, Məhəmməd peyğəmbərin səhabəsi Əmmar ibn Yasirin anası – İslam tarixinə qətlə yetirilmiş ilk müsəlman qadın kimi düşən Sümeyyəni öldürmüşdür. Əbu Cəhl Məkkədə müsəlmanların blokada alınmasının tərəfdarlarından və təşkilatçılarından biri olmuşdur. O, Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə hicrətindən bir müddət əvvəl Onun öldürülməsi üçün Məkkədən qatilin seçilməsi təklifini irəli sürmüşdür. Lakin bu qəsd Peyğəmbərin öncədən evini tərk etdiyi üçün nəticəsiz qalmışdır. Müsəlmanlar Mədinəyə hicrət etdikdən sonra da Əbu Cəhl onlara qarşı düşmənçiliyini davam etdirmişdir.

O, 624-cü ildə müşriklərlə müsəlmanlar arasında baş verən Bədr döyüşünün əsas səbəbkarı və iştirakçısı olmuşdur. Belə ki, Əbu Süfyanın karvanını qorumaq üçün yola düşən qüreyşilərin yaraqlı dəstəsinə Əbu Cəhl başçılıq etmiş və müsəlmanların onlarla ilk böyük toqquşması baş vermişdir. O, karvanın sağ-salamat Məkkəyə yaxınlaşdığı xəbərini alandan sonra belə geriye qayıtmamış, yürüşü davam etdirmişdir. Qüreyş yaraqlıları müsəlmanlarla Bədr quyuları yaxınlığında qarşılaşmışlar. Burada bəzi məkkəlilər döyüşdən yayınıb geriye çəkilmək istəsələr də, Əbu Cəhl onları qorxaqlıqda suçlayaraq döyüşün başlanmasına əmr vermişdir.

Döyüşdə bütperəstlərin qoşunu müsəlmanlar tərəfindən darmadağın edilmiş, Əbu Cəhl isə döyüş əsnasında Müaz ibn Əmr və Müəvvəz ibn Əmr adlı iki qardaş tərəfindən yaralanmış və Abdullah ibn Məsud tərəfindən öldürülmüşdür.

ƏBU ƏYYUB ƏL-ƏNSARİ

Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın səhabələrindən olan Xəzrəc qəbiləsinə mənsub Əbu Əyyub əl-Ənsari Mədinədə dünyaya gəlmişdir. Məhəmməd peyğəmbər Məkkədən Mədinəyə hicrət etdiyi zaman evində qonaq edən ilk səhabə olmuş və Allahın Elçisi onun evində 7 ay yaşamışdır.

Əbu Əyyub Bədr, Uhud, Xəndək, eləcə də başqa döyüşlərdə vuruşmuşdur. O, döyüşlərdə Peyğəmbəri qorumaq üçün yanından ayrılmamış, hətta bəzi gecələr çadırın ətrafında keşik çəkmişdir. Peyğəmbərin vəhy katiblərindən biri olan Əbu Əyyub Qurani-Kərim ayələrinin bir yerə toplanmasında yaxından iştirak etmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra da Xilafətin güclənməsi üçün əlindən gələni etmişdir. Əbu Əyyub xəlifə Əbu Bəkr dövründə baş verən döyüşlərə, Ömər dövründə Suriya, Fələstin və Misir səfərlərinə qatılmış, hətta Kipr səfərində (648-649) də iştirak etmişdir. O, yaşlanmasına baxmayaraq, hər dəfə döyüşlərə, səfərlərə qoşulmuşdur. Qatıldığı səfərlərin sonuncusu müsəlmanların İstanbulu ilk mühasirəyə alması olmuşdur. Əbu Əyyub mühasirə davam edərkən xəstələnərək 669-cu ildə, 80 yaşında vəfat etmişdir. Lakin bəzi mənbələrdə 670, 672 və ya 675-ci ildə vəfat etdiyi bildirilir. Özünün vəsiyyəti ilə bir qrup əsgər tərəfindən qala

divarına yaxın bir yerə aparılaraq orada dəfn olunmuşdur.

Sonralar Əbu Əyyubun qəbrinin üstündə türbə tikildiyi və əsrlər boyu qorunduğu rəvayət edilir. Hazırda qəbirin yeri dəqiq bilinmir. Buna səbəb İstanbulun fəthi əsnasında qala divarlarının xaricində olan çoxlu sayda monastır, kilsə və məzarların arasında qəbrin itməsidir. Başqa bir ehtimala əsasən isə 1204-cü ildə Səlib yürüşləri zamanı İstanbulun üç gün ərzində yağmalanmasıdır.

ƏBU HAMİD ƏL-QƏZALİ

O, İranın Tus şəhərinin Qəzal qəşəbəsində dünyaya göz açmışdır. Əsl adı Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Əhməd olsa da, İslam dünyasında "Hüccətül-İslam" və "Zeynəddin" ləqəbləri ilə məşhurdur.

Qəzali ilk təhsilini Tus şəhərində Əhməd ibn Məhəmməd ər-Radəganidən almışdır. O, təhsilini davam etdirmək üçün Cürcan şəhərinə, sonra dövrünün böyük elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Nişabura getmiş, imamul-harameyn ləqəbi ilə tanınan əl-Cüveyninin tələbəsi olmuşdur. O, burada hədis və fiqh üsulunu, kəlam, məntiq, hüquq və xitabət elmlərini öyrənmişdir.

Nişaburda təhsilini başa vurduqdan sonra elm və ədəbiyyat himayəçisi olan Səlcuqilər dövlətinin vəziri Nizamülmülkün dəvəti ilə Bağdada getmişdir. Nizamülmülkün elmi məclislərində iştirak edərkən alimlər Qəzalinin elminin dərinliyinə və şərhlərindəki qabiliyyətinə heyran olmuşlar. Nizamülmülk tərəfindən Nizamiyyə mədrəsəsinə müdir təyin edilən Qəzali həmin dövrdə bir çox tanınmış elm xadimi yetişdirmişdir. Əbu Mənsur Məhəmməd, Məhəmməd ibn

Əsəd ət-Tusi, Əbül-Həsən əl-Bələnsi, Əbu Abdullah Cümərt əl-Hüseyni belələrindəndir. Mədrəsədə işlədiyi dövrdə yazdığı kitablar onun şöhrətini elm əhli, dövlət xadimləri və xalq arasında daha da artırmışdır. O bu illərdə "Kitabül-bəsit fil-furu", "Kitabul-vəsit", "əl-Vəciz", "Məaxizul-xilaf" adlı əsərlərini qələmə almışdır.

Alim 1096-cı ildə səyahətə çıxmaq üçün Nizamiyyə mədrəsəsində yerinə qardaşı Əhməd Qəzalini vəkil təyin edərək, Bağdaddan ayrılmış və Şama səfər etmişdir. O, Şamda qaldığı iki il müddətində ən qiymətli əsərini, "İhyau-Ulumiddin"-i ("Dini elmlərin dirçəlişi") yazmışdır. Dörd hissədən ibarət olan kitabda fiqh və təsəvvüf mövzularına toxunulmuşdur. Daha sonra Qüdsə getmiş, burada "Mufasssilul-xilaf", "Cəvabul-məsail" və "əl-Məqsədül-əsna" adlı əsərlərini bitirmişdir.

Misirli elm adamı Əbdürrəhman Bədəvinin araşdırmalarına əsasən, Qəzalinin 457 kitab yazdığı bildirilir. Lakin günümüzədək çatan əsərlərinin sayı cəmi 75-dir. Bundan başqa, Qəzali "Əl-münqizü minəz-zəlal", "Məqasidül-Fəlasifə", Aristotel fəlsəfəsini tənqid məqsədilə yazılmış "Tə-hafütül-Fəlasifə", iman və əxlaqa aid mövzulardan bəhs edən "Kimyai-Səadət" və s. əsərlərin müəllifidir.

Qəzalinin yaşadığı dövrdə İslam aləmində siyasi qarışıqlıq hökm sürürdü. Bundan əlavə, İslam alimləri Qurani-Kərim və hədislərin şərhində müxtəlif fikir ayrılığına düşmüşdülər. Müsəlmanlar arasında etiqad birliyi sarsılmışdı. Bir tərəfdən qədim Yunan fəlsəfəsi əsasında İslam inanclarının yenidən şərh edilməsi, digər tərəfdən Mötəzilə ilə

başqa təriqətlər arasında fikir ayrılıqlarının yaranması İslam tarixinin ən mürəkkəb düşüncə-fəlsəfə dövrünün meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Qəzali öz əsərlərində məzhəb ayrı-seçkiliyinə görə süquta doğru gedən İslam dünyası üçün bölücü yox, hər zaman birləşdirici tərəfdən çıxış etmişdir. O, bəzi yanaşmalarına görə bir çox Qərb filosoflarının da fikirlərinə güclü təsir göstərmişdir.

İslam aləminin böyük mütəfəkkirlərindən və ilahiyyatçılarından olan İmam Qəzali 1111-ci ildə doğulduğu Tus şəhərində vəfat etmişdir.

ƏBU HƏNİFƏ

Görkəmli İslam mütəfəkkiri və fəqihi-dir. İslam dünyasında geniş yayılmış hüquq məktəblərindən olan Hənəfi məzhəbi onun adı ilə bağlıdır. Tam adı Numan ibn Sabit Kufi olan Əbu Hənifə 699-cu ildə Kufədə dünyaya gəlmişdir. Rəvayətlərə görə, Əbu Hənifə ticarətlə məşğul olan imkanlı bir ailənin övladı olmuşdur. Numan ibn Sabit də gənclik illərində ticarətlə məşğul olmuş, sonralar İmam Şabinin məsləhəti ilə elm yoluna üz tutmuşdur. Özünün də dediyi kimi, Şabinin bu tövsiyəsi onun həyatında dönüş nöqtəsi olmuşdur. Həmin vaxt iyirmi iki yaşında olan parlaq zəkaya sahib Numana ətrafındakı alimlər maraq göstərmiş və onu elmə təşviq etmişlər. Əbu Hənifə elm əldə etmək məqsədilə səfərlərə çıxmış və müxtəlif alimlərdən elm öyrənmişdir. Rəvayətə görə, görüşüb elm öyrəndiyi alimlərin sayı 4000 nəfərə çatmışdır. Bunlar arasında ən öndə gələni öz dövründə Kufə rəy məktəbinin ustası qəbul edilən Həmməd ibn Əbu Süleyman olmuşdur.

Əbu Hənifə şialərin VI imamı və ən güclü ideoloqu Cəfər Sadiqlə eyni ildə doğulmuş, eyni dövrdə yaşamış və onun dərslərini dərindən öyrənmişdir. Cəfər əs-Sadiq şia məzhəbində, Əbu Hənifə isə sünni məzhəbində fiqhın təməlini atmışlar. Mənbələrdə onun Zeyd ibn Əli və Məhəmməd Baqirlə də yaxın dostluq əlaqələrinin olduğu qeyd edilir.

Əbu Hənifənin məzarı. İraq, Bağdad şəhəri

Müəllimi 737-ci ildə Həmməd vəfat etdikdən sonra Əbu Hənifə onun irsini davam edərək İslam elmləri, xüsusən də fiqh üzrə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Dərslərdə tələbələrle problemləri müzakirə edərək, fikir mübadiləsi aparmışdır. Məhz müəllimlik fəaliyyəti zamanı fiqh elmini inkişaf etdirmiş, zamana və şəraitə uyğunlaşdırmışdır.

Əbu Hənifə çox tanınmış Əbu Yusif, Məhəmməd Şeybani, Züfər ibn Hüzeyl, Həsən ibn Ziyad, Həmməd ibn Həsən, Abdullah ibn Mübarə kimi Hənəfi məzhəbinin alimlərinin müəllimi olmuşdur.

Zamanımıza çatan "Fiqhül-Əkbər" (Böyük Fiqh) kitabının müəllifinin Əbu Hənifə olduğu güman edilir. Bu kitabda müsəlman əqidəsinin əsasları verilmiş, problemlər aqli

dəlilləri ilə izah edilmişdir.

Abbasi hakimiyyəti dövründə Ələvilərdən olan Məhəmməd ibn Abdullah və onun qardaşı İbrahim Abbasilərə qarşı üsyana qalxmışdır. O zaman Əbu Hənifə qardaşların tərəfini tutduğuna görə Abbasilər tərəfindən 767-ci ildə vəfat edənədək təqiblərə məruz qalmış və zindana salınmışdır. Ölümündən sonra tələbələri onun irsini sistemləşdirmişdir. Beləliklə, onlar İslamın ilk məzhəblərindən biri olan Hənəfi məzhəbinin əsasını qoymuşlar.

ƏBU LƏHƏB

Qüreyşilərin ən zəngin və hörmətli nümayəndələrindən biri olan və müsəlmanlara qarşı amansız düşmənçiliyi ilə tanınan Əbu Ləhəb Məhəmməd peyğəmbərin əmisi idi. Əsl adı Əbdülüzze ibn Əbdülmüttəlib ibn Hişəmdir. Əbu Ləhəb (od atası, cəhənnəmlik) adını ona müsəlmanlar vermişdir. Bu ad Quranda da qeyd edilir. Əbu Ləhəb Həzrət Məhəmmədə qarşı çox ədalətsiz davranmış, həyat yoldaşı Ümmü Cəmil bint Hərb isə Peyğəmbərin keçdiyi yollara tikan səpmişdir.

Məhəmməd Allahın ona verdiyi peyğəmbərliyi qohumlarına bildirdikdə Əbu Ləhəb ona qarşı çıxmışdır. Allah peyğəmbərə İslamın məkkəlilər arasında açıq təbliğatına başlaması əmrini verdikdən sonra Həzrət Məhəmməd Səfa təpəsinə çıxmış, ilk dəfə tək olan Allaha ibadətini, Onun cəzasından qorxmağın vacibliyini söyləyəndə Əbu Ləhəb yenə ona etiraz etmişdir. Buna cavab olaraq Məhəmməd peyğəmbərə Quranın 111-ci surəsi nazil olunmuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin büt-pərəstlər arasında çoxlu sayda düşmənlərinin olduğuna baxmayaraq,

onlardan yalnız Əbu Ləhəbin adı Quranda çəkilmişdir. Sonrakı illərdə də Əbu Ləhəb müsəlmanlara qarşı düşmənçiliyini davam etdirmişdir. O, bacısı Ətiqənin pis yuxu görməsi səbəbi ilə Bədr döyüşündə vuruşmasa da, qüreyş döyüşçülərinə maddi yardım göstərmişdir. Əbu Ləhəb qüreyşilərin Bədr döyüşündə məğlubiyyətlərindən üzüylərək ağır xəstəliyə düşər olmuş və bir-neçə gün sonra 624-cü ildə ölmüşdür.

ƏBU SÜFYAN

Qüreyş qəbiləsinin başçılarından olan Əbu Süfyanın əsl adı Saxr ibn Hərbdır. O, 565-ci ildə Məkkədə zəngin və nüfuzlu ailədə dünyaya gəlmişdir. Əbu Süfyan Məkkədə oxuyub-yazmağı bacaran azsaylı insanlardan biri olmuşdur. Qısa müddətdə şöhrət qazanmış və Qüreyş rəhbərlərindən birinə çevrilmişdir. Həzrət Məhəmməd peyğəmbərliyini elan etdikdən sonra digər Qüreyş rəhbərləri kimi, o da İslama qarşı çıxmışdır.

Məhəmməd peyğəmbəri fikrindən döndərmək üçün Əbu Talibə göndərilən heyətdə, həmçinin "Darun nədvə"də (Kəbə yaxınlığında yerləşən məşvərət evi) toplaşaraq Peyğəmbərin öldürülməsinə qərar verən müşriklər arasında Əbu Süfyan da olmuşdur.

Hicrətin 2-ci ilində müsəlmanların Əbu Süfyanın başçılıq etdiyi böyük bir karvanı ələ keçirmək cəhdi Qüreyş lideri Əbu Cəhlin təhriki ilə Bədr döyüşünə səbəb olmuşdur. Qüreyşilərin 1000 nəfərlik qoşunu ilə müsəlmanların 300 nəfərlik ordusu Bədr quyularının yanında qarşılaşmışdır. Bu döyüşdə qalib gələn müsəlmanlar tərəfindən Əbu Cəhl və tərəfdarlarından

bəziləri öldürülmüşdür. Bundan sonra Əbu Süfyan Məkkənin başçısı olmuşdur. Qüreyş qəbiləsi Bədr məğlubiyyətinin intiqamının qısa zamanda alınması vəzifəsini ona həvalə etmişdir. Əbu Süfyan hicrətin 3-cü ilində müsəlmanlara qarşı yürüşə çıxmış və Uhud döyüşündə qalib gəlmişdir. Bu qələbədən sonra Məkkənin müsəlmanlar tərəfindən fəth edilməsinədək Əbu Süfyan şəhərə 8 il başçılıq etmişdir. O, Xəndək və başqa döyüşlərdə qüreyşilərin ordusunun başçısı olmuşdur. Lakin Əbu Süfyanın bütün cəhdləri sonda uğursuzluqla nəticələnmişdir.

Məkkə fəth olunmamışdan qısa müddət əvvəl Əbu Süfyan İslamı qəbul etmişdir. İslamı qəbul etdikdən sonra Əbu Süfyan Hünəyn döyüşündə və Taifin alınmasında müsəlman ordusuna qatılaraq döyüşmüşdür. Məhəmməd peyğəmbər onu Nəcranın valisi vəzifəsinə təyin etmişdir. Əbu Bəkr və Ömər xəlifəliyi dövrlərində də yüksək vəzifələrdə fəaliyyət göstərən Əbu Süfyan 653-cü ildə vəfat etmişdir.

ƏBU TALİB

Əsl adı Əbdülmənaf ibn Əbdülmüttəlib olan Əbu Talib Məhəmməd peyğəmbərin əmisi, Həzrət Əlinin atasıdır. Mənbələrdə onun Məhəmməd peyğəmbərdən 35 il əvvəl, 535-ci ildə doğulduğu qeyd edilir. Böyük oğlunun adının Talib olduğu üçün ona Əbu Talib (Talibin atası) ləqəbi vermişlər. Talibdən başqa Cəfər, Əqil və Əli adlarında üç oğlu da var idi.

Əbu Talibin atası Əbdülmüttəlib vəfat etməmişdən əvvəl 8 yaşında olan nəvəsi Məhəmmədin qəyyumluğunu (himayədarlığını) ona vəsiyyət etmişdir. Ömrünün

sonunadək Haşimoğullarına rəhbərlik edən Əbu Talib himayəsində olan qardaşı oğlu Məhəmmədi çox sevir və ona sonsuz qayğı göstərirdi. Onu özü ilə ticarət səyahətlərinə aparardı. Əbu Talib ömrünün sonunadək Peyğəmbərin yanında olmuş və onu daim qorumuşdur. Peyğəmbərin Xədicə ilə evlənməsində Əbu Talibin də böyük rolu olmuşdur.

Peyğəmbər İslamı açıq şəkildə yaymağa başladıqda əmisi Əbu Talib müsəlman olmasa da, Həzrət Məhəmmədə qarşı çıxmamışdır. Hətta Peyğəmbər və müsəlmanlar blokada olduğu vaxt onlara üç il ərzində kömək etmişdir. Blokadanın qaldırılmasında mühüm rol oynayan Əbu Talib bu hadisədən sonra bərk xəstələnmişdir. Bu xəstəliyi əsnasında müşriklərin (Allaha şəriq qoşanların) ağsaqqalları yığışaraq Əbu Talibin yanına getmişlər və onlarla Peyğəmbər arasındakı düşmənçiliyin aradan qaldırmasını istəmişlər. Əbu Talib müşriklərin bu təklifini Məhəmmədə bildirdikdə, Peyğəmbər onlarla Allahın təklisinə şəhadət gətirdikdən sonra dostluq quracağını söyləmişdir. Əbu Talib qardaşı oğlunun fikirlərini dəstəkləyərək, ona haqq qazandırmışdır. Bundan sonra xəstəliyi get-gedə ağırlaşan Əbu Talib 619-cu ildə 84 yaşında vəfat etmişdir.

ƏCƏL

Dünya həyatının bitməsi, qarşısının alınmaz ölümünün gəlməsi deməkdir. İslama görə, Allah tərəfindən yaradılmış hər şeyin sonu var. Hər bir canlı varlığın həyatı Allahdan asılı olduğu kimi, ölümü də yalnız Allahın izni ilə baş verir (Ali İmran surəsi, 145).

ƏCƏM

Keçmişdə ərəb olmayan xalqlara və onların nümayəndələrinə verilən addır. "Əcəm" kəlməsi yunanca eyni mənəni verən "barbar" sözünə uyğundur. Qədim yunanlar özlərindən başqa cəmiyyətləri, xariciləri barbar adlandırdıqları kimi, ərəblər də qeyri-ərəb cəmiyyətlər üçün əcəm sözünü istifadə etmişlər. Bu baxımdan əcəm sözü, ilk fəthlər zamanı, xüsusilə iranlılar üçün istifadə edilmişdir. Sonradan bu termin yalnız etnik və coğrafi fərqliliyi ifadə etmişdir. Bu baxımdan Səlcuqilər dövründən etibarən İsfahan, Həmədan və Tehran arasında qalan mərkəzi İran (əl-Cibali) üçün İraqi-Əcəmi, İraq kimi tanınan Mesopotamiya bölgəsi üçün isə İraqi-Ərəbi deyimi istifadə edilmişdir. Bundan başqa, "əcəm" sözü türk və fars dillərində "naşı", yəni "bir işi bacara bilməyən, təcrübəsiz, məlumatsız kimsə" mənalarına da gəlir.

ƏCR

Lüğətdə "görülən işin əvəzini ödəmək, mükafatlandırmaq", "ödəniş" və ya "mükafat" mənəsini daşıyır. Ümumiyyətlə, "əcr" kəlməsindən Allahın görülmüş hər hansı bir yaxşı və xeyirli işə görə verdiyi qarşılıq kimi bəhs olunur. İslama görə, əcr təkcə maddi deyil, həm də mənəvi xarakter daşıyır. Onu Allah bu dünyada və ölümdən sonrakı həyatda (axirətdə) yalnız imanlı bəndələrinə verəcəkdir. Belə ki, bu insanlar dualarının, yerinə yetirdikləri ibadətlərinin, xeyir əməllər və başqa bu kimi işlərin əvəzində əcrə sahib olacaqlar. Əcr haqqında Quranın bir-neçə ayəsində məlumat verilmişdir (Şuəra surəsi, 179-180; Tin surəsi, 6; Yusuf surəsi, 57).

ƏDƏB

"Ziyafətə dəvət etmək" mənəsindəki "ədb" və "ədəbli olmaq" mənəsini verən "ədab" məsdərindən törəmişdir. Lüğətdə "dəvət", "zəriflik", "kübarlıq", "gözəl davranış", "heyranlıq" və "təqdir" kimi mənaları ifadə edir. Ədəb kəlməsi Qurani-Kərimdə keçməse də, hədis dilində xeyirli və faydalı bilgi, davranış vərdişlərini ifadə edir. Termin kimi ədəb kəlməsi hər hansı cəmiyyətdə ürf, adət və qanun halına gəlmiş yaxşı və faydalı davranışlar, yaxud bunları qazandıran bilgi mənəsini verir.

ƏDL

Allahın ədaləti deməkdir. Bu prinsip mötəzilə kəlamı və şiə inancının əsas təməllərindəndir. Əl-Ədl həm də Allahın ən gözəl adlarından biridir. İslam hüququnda "adil" doğru və ədalətli insanlar üçün də istifadə edilir. Ədalət "davranış və hökmdə doğru olmaq", "haqqa görə hökm vermək", "bərabər olmaq" kimi mənaları özündə ehtiva edən anlayışdır.

ƏFQANI CƏMALƏDDİN

XIX əsrin böyük din islahatçısı, siyasətçisi Cəmaləddin Əfqani İslam modernizminin yaradıcılarından və müasir dövrdə panislamizmin ən böyük tərəfdarlarından olmuşdur. O, 1838-ci ildə Əfqanıstanın şərqindəki Əsədabad məntəqəsində dünyaya gəlmişdir. Bəzi mənbələrə görə isə o, Həmədanın Əsədabad bölgəsində anadan olmuş və etnik baxımdan azərbaycanlıdır. Tam adı Seyyid Cəmaləddin Məhəmməd ibn Safdər əl-Əfqani əl-Hüseynidir. Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl öyrənən və

hər üç dildə kitab yazan Əfqani əsərlərində İslamın təməl prinsiplərinə xələl gətirmədən onun müasirləşməsi məsələsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

İlk təhsilini atasından alan Əfqani daha sonra ölkənin tanınmış alimlərindən müxtəlif sahələrdə elm öyrənmiş və təhsilini davam etdirmək üçün Hindistana getmişdir. 1857-ci ildə Əfqanıstana qayıdan Əfqani ölkənin suverenliyi uğrunda çalışan və bir müddət buna nail olan əmir Dost Məhəmməd Xanın yanında xidmət etmiş, Baş nazir vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

Ömrünü əsasən səyahətlərdə keçirən Cəmaləddin Əfqani sonra Hindistana köçüb Heydərabadda məskunlaşmış, ingilislərin təkidi ilə oradan da uzaqlaşdırılmışdır. 1871-ci ildə Qahirəyə getmiş və Misirin dövrü mətbuatında mütəmadi məqalələrini dərc etdirmişdir. Əfqani İsgəndəriyyədə "Gənc misirlilər" cəmiyyətini yaratmış və bir qədər sonra siyasi fəaliyyətinə görə Misir hakimiyyəti

yəti tərəfindən ölkədən sürgün olunmuşdur.

1883-1886-cı illərdə Əfqani Parisdə Məhəmməd Əbdühlə birlikdə "Möhkəm əlaqələr" (əl-Urvətül-Vüsqa) adlı təşkilat, həmçinin eyni adlı qəzet təsis etmişlər.

Elm və tədris müəssisələrində oxuduğu antiimperialist xarakterli mühazirələrinə görə 1878-ci ildə Türkiyədən qovulmasına baxmayaraq, Sultan Əbdülhəmidin dəvəti ilə 1892-ci ildə ikinci dəfə İstanbula gəlmiş və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. 1897-ci ildə dünyasını dəyişən Əfqaninin 1944-cü ildə qəbri açılaraq Əfqanıstana aparılmış və Kabildə torpağa tapşırılmışdır.

Əfqani İslamı müasir dövrlə uyğunlaşdırmaq üçün islahatların aparılmasını vacib hesab etmişdir. Mütəfəkkirin fikrincə, öncə müsəlman cəmiyyətlərində maarifləndirmə işləri aparılmalı, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmlər tədris edilməli, müsəlman gəncləri müasir elmi-texniki biliklərə yiyələnməlidirlər. O, elmlərin öyrənilməsinin vacibliyini Qurana istinadən sübut etməyə çalışmış və iddia etmişdir ki, İslam dini cəmiyyətin müasir tendensiyaya uyğun inkişafını dəstəkləyir. Əfqaninin dünyagörüşü və ideyaları sonralar müsəlman islahatçılığının inkişafında böyük rol oynamışdır.

ƏHD

Dində mükəlləf tutulmadığı (dində buyurulmuş əmr və qadağalara əməl etmək) halda insanın vədi ilə özünə vacib qıldığı ibadət və ya əməldir. Bu, həmçinin insanın bir işi görəcəyini öhdəsinə götürməsi və ya hər hansı bir işin icra ediləcəyi haqqında verdiyi sözdür. Eyni zamanda, bu söz Allahın

insanlarla andlaşmasını da ifadə edir. Bu andlaşmaya görə, insanlar yalnız tək olan Yaradana inanmalı, Ona ibadət etməlidirlər. Allah isə bunun qarşılığında onlara sonsuz həyat bəxş edəcəkdir. Allah əhdi həm Adəm, Nuh, İbrahim kimi peyğəmbərlərlə, həm də İsrail oğulları kimi ayrı-ayrı millətlərlə bağlamışdır. Məsələn, Nuh peyğəmbər ilə ona iman edənlərin qurtuluşu və tufanın bir daha baş verməməsi üçün əhd edilmiş, göy qurşağı bu əhdin əlaməti sayılmışdır. Lakin insanlar tarix boyu Allaha imandan uzaqlaşaraq, verdikləri əhdi pozmuş, müxtəlif yalançı tanrılara tapınmışlar. Belə olan təqdirdə Allah onlara öz peyğəmbərlərini göndərərək dinin əsaslarını xatırlatmış, əhdini yeniləmişdir. Məsələn, yəhudilərin və xristianların müqəddəs kitabları Əski və Yeni əhdlər adlanır. İslama görə isə Yeni əhd (Əhdi-Cədid) Əski əhdin davamıdır. Məsələn, yəhudilərlə bağlanmış əski əhd (Əhdi-Ətiq) sonradan İsa peyğəmbərlə bağlanan əhdlə (Əhdi-Cədid) yenilənmişdir. İslam dini isə ən yeni əhddir. İnsanın Allaha and içməsi də bir əhddir. Allahın sonuncu əhdi İslamla nəticələnmişdir. Verilmiş sözü yerinə yetirməmək və ya pozmaq olmaz. Bu barədə Quranda ayələr də vardır (Bəqərə surəsi, 27; İsra surəsi, 34; Məidə surəsi, 1; Tövbə surəsi, 4).

ƏHDI-CƏDİD

Müqəddəs Kitabın yalnız xristianlara aid olan ikinci hissəsinin adıdır. Müqəddəs Kitab (Bibliya) Əhdi-Ətiq ilə Əhdi-Cədidə ifadə edir. Xristianlara görə, İsrail oğulları Allahla aralarında olan əhdi pozduğu üçün Tanrı onlara Yeremya (31/31) vasitəsi ilə yeni bir əhd vəd etmişdir. Bu yeni əhd

İsa peyğəmbər vasitəsi ilə bağlanmışdır. Son əhdin qəbul edilən yazılı sənədlərdəki mətnlərinə də Əhdi-Cədid adı verilmişdir. Bu addan miladdan sonra II əsrin sonlarına doğru istifadə edilməyə başlanmışdır.

Əhdi-Cədid 27 kitabdan ibarət olub qədim yunan dilində yazılmışdır. Xristianlığın ilk dövrlərində Əhdi-Cədid 2 hissəyə - İncil və Həvarilərə ayrılmışdır. Hazırda isə üç hissədən ibarətdir: 1) Tarixi Kitablار: Dörd İncil və Həvarilərin işləri; 2) Təlimi Kitablار: Pavelin məktubları ilə "katolik" adlandırılan yeddi məktub; 3) Peyğəmbərlik: Yəhyanın vəhyi.

İsa peyğəmbər Arami dilində danışmasına baxmayaraq, Əhdi-Cədid kitablarının hamısı yunan dilindədir. Yalnız Matta İncilinin Aramicə olduğu, lakin onun da orijinal nüsxəsinin itdiyi bildirilir.

Əhdi-Cədidə daxil olan ilk dörd kitab "Müjdələr" adlanır. Bundan başqa, Əhdi-Cədidə həvarilərin işləri kitabı, Pavelin yazdığı məktublar, İsa Məsihin digər şagirdləri tərəfindən yazılmış məktublar, müəllifi məlum olmayan "İbranilərə məktub", eləcə də "Yəhyaya nazil olan vəhy" daxildir.

Əhdi-Cədidin bir çox qədim əlyazmaları

müxtəlif muzey və kitabxanalarda saxlanılır. İncilin ilk əlyazmaları, çox güman, o dövrdə geniş şəkildə istifadə edilən, amma davamlı olmayan papirusların üzərində yazılmışdır.

İngiltərənin Mançester şəhərində yerləşən Con Raylands Kitabxanasında Əhdi-Cədidin ən qədim nüsxəsinin bir parçası saxlanılır.

ƏHDI-ƏTİQ

"Qədim ittifaq", "razılaşma" və "müqavilə" mənalarını daşıyan Əhdi-Ətiq Tanrı ilə İsrail oğulları arasındakı müqaviləni ifadə edir. Xristianlar yəhudilərin müqəddəs kitabını belə adlandırırlar. Xristianlara görə, Tanrı ilə insanlar arasındakı son əhd İsa peyğəmbər vasitəsi ilə edilmişdir. Bu səbəbdən yeni əhdin yazılı ifadəsi olan mətnlər Əhdi-Cədid, daha əvvəllər Tanrı ilə İsrail oğulları arasındakı əhd mətnləri isə Əhdi-Ətiq adlandırılmışdır.

Bibliyanın həcmcə daha böyük, birinci bölməsi olan Əhdi-Ətiq onun beşdə dördünü təşkil edir. Yəhudilərin Müqəddəs Kitab külliyyatı iki hissəyə bölünür: Tanah (yazılı dini ədəbiyyat) və Talmud (şifahi dini ədəbiyyat).

Əhdi-Ətiq yəhudi və xristianların birgə qəbul etdikləri 39 kitabdan ibarətdir. Lakin yəhudilər bu ədədi 24, hətta İbrani əlifbasındakı

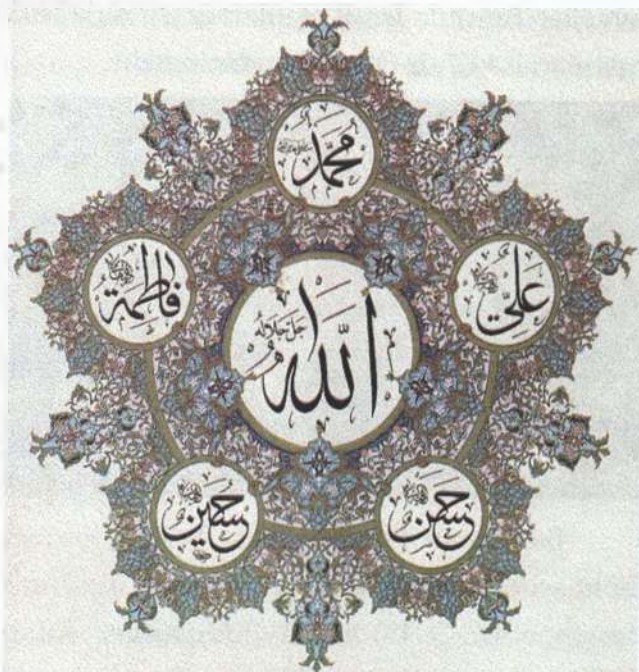

hərflər sayı qədər 22 olaraq da göstərilir. Bu fərqlilik ondan irəli gəlir ki, xristianların hər birini müstəqil qəbul etdikləri bir neçə kitabı yəhudilər birləşdirərək tək kitab sayırlar.

İbrani dilində yazılan Əhdi-Ətiqi yəhudilər Tanah adlandırırlar. Tanah 3 hissədən ibarətdir: Tövrat (Tora), Peyğəmbərlər (Nəviim) və Yazılar (Kətuviim). "Tanah" adı bu üç hissənin ibrani dilindəki baş hərflərinin birləşməsindən meydana gəlmişdir (Ta-Na-H).

ƏHLİ-BEYT

"Ev əhli" mənasını verən bu termin İslam tarixində Məhəmməd peyğəmbərin ailə üzvləri üçün istifadə olunmuşdur. Əhli-beyt ifadəsi ilə ailəni təşkil edən ev sahibi, onun xanımı, uşaqları və nəvələri nəzərdə tutulur.

Quranda "Əhli-beyt" ifadəsi üç yerdə keçir. Bunlardan birində İbrahim peyğəmbərin (Hud, 73), birində Musa peyğəmbərin (əl-Qasas, 12), digərində də Məhəmməd peyğəmbərin ev əhlinə işarə edilir. Həzrət

Peyğəmbərin Əhli-beyti haqqında olan ayənin məəli belədir: "Evlərinizdə qərar tutun. İlk Cahiliyyət dövründəki kimi açıq-saçıq olmayın. (Bər-bəzəyinizi taxaraq evdən çıxıb özünü, gözəlliyinizi yad kişilərə göstərməyin!) Namaz qılın, zəkat verin, Allaha və Rəsuluna itaət edin. Ey Əhli-beyt! Allah sizdən çirkinliyi (günahı) yox etmək və sizi tərtəmiz (pak) etmək istər!" (əl-Əhzab, 33).

İslam dünyasında Həzrət Peyğəmbərin Əhli-beytinə kimlərin daxil olduğu barədə fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi alimlərə görə, buraya yalnız Həzrət Peyğəmbərin xanımları daxildir. Digərlərinə görə, Allah Rəsulunun xanımları, uşaqları, nəvələri Həzrət Həsən və Həzrət Hüseyn ilə kürəkəni Həzrət Əli daxildir. Bəziləri isə, Əhli-beytə yalnız Həzrət Peyğəmbəri, Həzrət Əlini, Həzrət Fatiməni, Həzrət Həsəni və Həzrət Hüseyni aid edirlər.

ƏHLİ-SÜNNƏ

İslam dininə etiqad edənlərin böyük əksəriyyətini "əhli-sünnə"nin nümayəndələri təşkil edir. Sünnə sözü ərəbcədən tərcümədə "yol" mənasına gəlir. Sünnəyə bağlı olub, onun ətrafında camaat halında toplaşdıqları üçün onlar "Əhli-Sünnə vəl Cəmaat", yaxud da qısa olaraq əhli-sünnə adlandırılmışlar. Sünniliyin 3 etiqadi, 4 fiqhi məzhəbi vardır. Etiqadi məzhəblər: Əşəriyyə, Sələfiyyə, Maturidiyyə. Fiqh məzhəbləri: hənəfi, maliki, şafei, hənbəli.

Müsəlman icmasının bütövlüyü Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsi ilə pozulmuş, fikir ayrılıqları yaranmışdır. Bundan sonra bəzi məzhəblər ortaya çıxmışdır. Bu şəraitdə

müsəlmanların çox hissəsini təmsil edən və bitərəf İslam böyükləri İslam dininin əsaslarını qorumaq məqsədi ilə öz məktəblərini təşkil etmişlər. Onların arasında Abdullah ibn Ömər, Həsən Bəsri, Əbu Hənifə, Malik ibn Ənəs kimi şəxsiyyətlər də olmuşdur. Onların metodları və prinsipləri arasında fərqlər ortaya çıxmışdır. Sonda isə bu məktəblərin birləşdirilməsi sünniliyin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏHLİ-KİTAB

İslamda Uca Yaradan tərəfindən kitab və səhifələr nazil olunan millət, yaxud qövmlərə verilən addır. Bu termindən Quranda əsasən yəhudilər və xristianları ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bundan başqa, bəzi İslam alimləri tərəfindən səbiilər və zərdüştilər də əhli-kitaba aid edilir.

Quranın müxtəlif ayələrində digər din mənsubları içərisindən əhli-kitaba önəmli yer verilir. Quran müsəlmanlara xristianlarla ünsiyyət qurulmasını tövsiyə edir.

İslam müsəlmanların kitab əhlindən olan qadınlarla evlənmələrinə və kitab əhlinin kəsdikləri heyvanları yeyə bilmələrinə razılıq verməklə (əl-Maidə, 5) müsəlmanların onlarla ən yüksək səviyyədə xoş münasibətlər qurmasına şərait yaratmışdır. Kitab əhli olanlar İslam cəmiyyətində müsəlmanlarla bərabər dini, hüquqi, sosial haqlara sahib-

dirlər. Əhli-kitabla münasibətdə İslamın tolerantlıq prinsipi daim hakim olmuşdur.

ƏHMƏDBƏYOV ZİVƏR BƏY

Zivər bəy Əhmədbəyov memarlıq və sənət tarixi üzrə tədqiqatçı, rəssam və ilk ali təhsilli Azərbaycan memarıdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Bakı şəhərinin baş memarı işləmişdir.

O, 1873-cü il fevralın 16-da Şamaxı şəhərində doğulmuşdur. 1902-ci ildə Peterburq İnşaat Mühəndisləri İnstitutunu bitirmişdir. Təhsilinin ilk illərində oxuduğu müəssisədə gənclər üçün xüsusi qəzet təsis etmiş, yaradıcılıq dərnəyinin əsasını qoymuşdur. Ali təhsilini başa vurduqdan sonra Bakıya təyinat almışdır. 1907-ci ildə Şamaxı şəhərinin baş memarı təyin edilmiş və məhəllələrin düzgün planlaşdırılması və tikilməsinə, zəlzələ zamanı dağılmış Cümə məscidinin yeni layihəsinin hazırlanmasına (1908) böyük əmək sərf etmişdir. 1910-cu ildən Bakı şəhərində yaşamışdır. 1902-1917-ci illərdə Bakı Quberniyasının İdarəsində, sonra isə Bakı Şəhər İdarəsində memar işləmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra 1922-ci ilədək Bakı şəhərinin baş memarı olmuşdur.

Şamaxıda Cümə məscidi, İmam məscidi,

Bakıda Təzəpir məscidi, Göyçayda Əbülfəzlil Abbas məscidi (1898-1902), Əmircanda Murtuza Muxtarov məscidi (1908) və Vladıqafqazda bir sıra yaşayış, məişət binaları onun layihəsi ilə inşa edilmişdir.

Əmircanda layihəsini verdiyi məscid Şərq memarlığının ən yaxşı incilərindən biri kimi UNESCO-nun tarixi abidələr siyahısına salınaraq qorunur.

Bakıda Oftalmologiya institutunun keçmiş binası və onun layihəsilə tikilən bir sıra yaşayış binaları bu gün də göz oxşayır.

Zivər bəy Əhmədbəyov 1917-ci ildə "İslam mədəniyyət abidələrini qoruyan", 1919-cu ildə isə Şamaxıda mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olan "Yeni Şirvan" cəmiyyətlərini yaratmışdır.

O, 1925-ci ildə Bakıda vəfat etmişdir.

2011-ci ilin may ayının 26-da Bakıda "Nizami" metrostansiyası qarşısında Zivər bəy Əhmədbəyovun heykəlinin və onun adını daşıyan parkın açılışı olmuşdur. Mərasimdə Prezident İlham Əliyev iştirak etmişdir. Parkla üzəüz bina da Zivər bəy Əhmədbəyovun layihəsi əsasında inşa olunmuşdur.

ƏHMƏD İBN HƏNBƏL

Görkəmli İslam alimi, mühəddis və fəqih Əhməd ibn Hənbəl 780-ci ildə Bağdadda anadan olmuşdur. Tam adı Əbu Abdullah Əhməd ibn Məhəmməd ibn Hənbəl əş-Şaybani əl-Mərvəzidir. İslamın dörd sünni etiqadi məktəblərindən biri olan Hənbəli məzhəbi onun adı ilə bağlıdır. Şeyban qəbiləsinə mənsubdur və soyu Nizar qəbiləsində Peyğəmbərin soyu ilə birləşir. Onun babası Xorasan şəhərindəki Sərəxs vilayətinin hakimi, atası Məhəmməd ibn Hənbəl isə ordu

komandanı vəzifəsini daşımışlar. Hənbəl ailəsi Əhmədin doğumuna yaxın Bağdada köçüb və orada məskən salmışdır.

Əhməd ibn Hənbəl uşaqlığında Quranı əzbərləyib hafiz olmuş, daha sonra ərəb dilinin incəliklərinə yiyələnmişdir. Gənc yaşlarından etibarən Həzrət Peyğəmbərin həyatını, hədis elmini, səhabə və təbiinlərə aid rəvayətləri və onların həyatını araşdırmağa başlamışdır. Xüsusilə hədis elmi üçün Bəsrədə, Kufədə, Məkkədə, Mədinədə, Şamda, Yəməndə və əl-Cəzirədə uzun müddət təhsil almışdır. Həmçinin İmam Şafeinin tələbəsi olmuşdur. Məhz buna görə də onu şafei məzhəbindən saymışlar. Əsas fiqh ustası da İmam Şafei olmuşdur. Onun Əbu Hənifənin tələbəsi olduğu, dövrünün məşhur baş qazısı olan Əbu Yusufdan fiqh elmini öyrəndiyi də rəvayət edilir.

Qırx yaşından sonra fiqhi hökmlər verməyə başlayan Əhməd bin Hənbəl 857-ci ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

Əhməd ibn Hənbəlin günümüzədək gəlib çatmış ən tanınmış əsəri hədislər toplusu olan "Müsnəddir". Həmin əsərdə o, otuz minə yaxın səhih hesab etdiyi hədisləri toplamışdır. Hədisləri seçərkən onların ravilərinin kimliyinə böyük əhəmiyyət vermişdir. O, ravi silsiləsinin Məhəmməd peyğəmbərə qədər gedib çıxmasını əsas götürmüşdür. Bütün bunlara baxmayaraq, bir çox hədis alimlərinə görə, onun "Müsnəd" əsərində zəif hədislər də mövcuddur.

ƏXLAQ

"Üslub", "xasiyyət", "təbiət" və "səciyyə" mənasına gələn "xulq" sözündən götürülmüşdür. İnsana anadangəlmə verilən,

yaxud da sonradan qazandığı bəzi rəftar və davranışların cəmidir. Qurani-Kərimdə bu mənada "xuluq" sözü işlədilmişdir.

Alimlər insanın əxlaqi xüsusiyyətlərini iki hissəyə bölürlər:

1) Fitri (təbii) - insanın xasiyyətində doğuşdan yaradılmış keyfiyyətlərdir. Onları əldə etməkdə iradənin və əməlin heç bir rolu yoxdur. Məsələn, Allah axtarma, irfan, təbii hiss, maraq hissi, haqsevərlik, ədalətsevərlik, qürur, şəhvət, qəzəb və bu kimi daxili hissləri misal göstərmək olar.

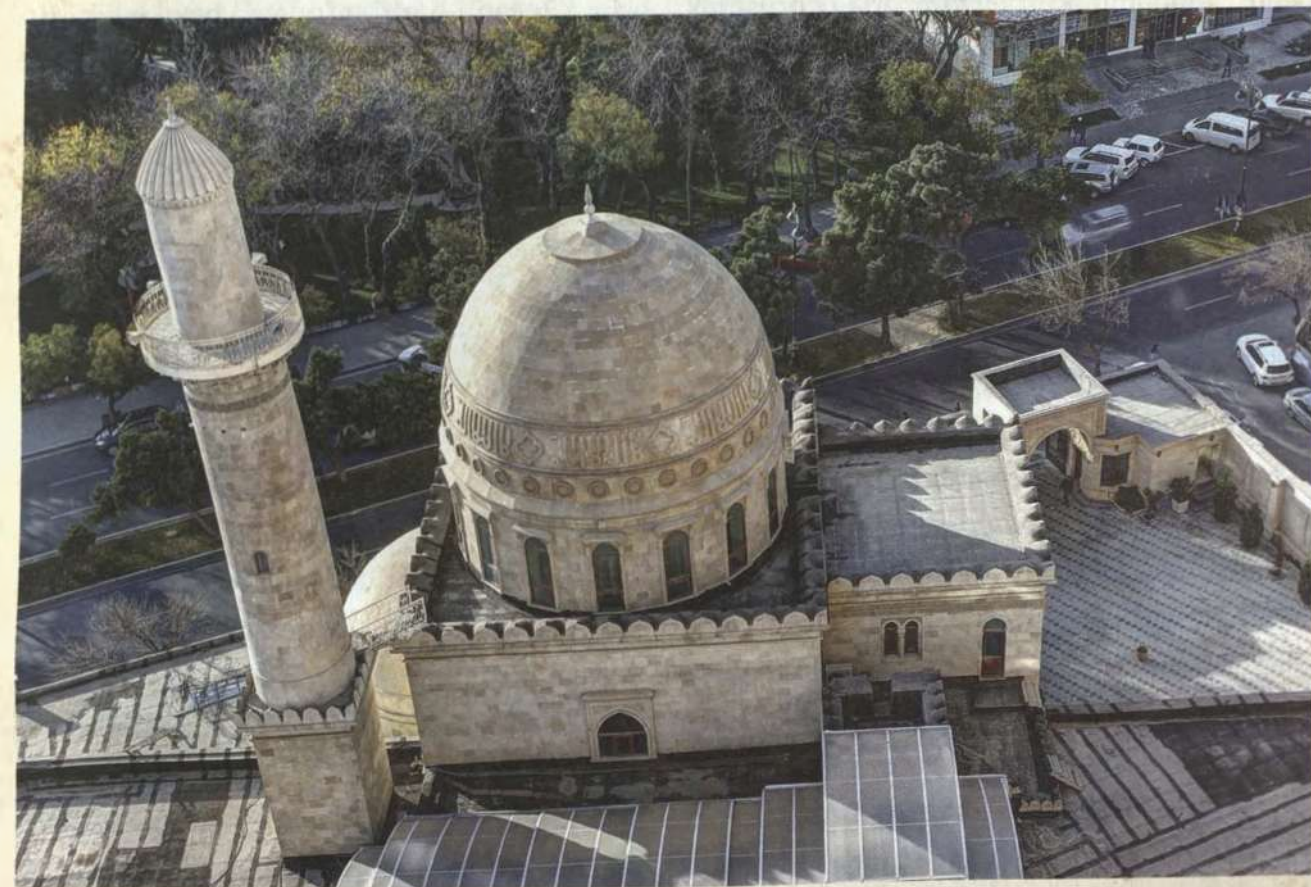
2) İqtibasi (iqtibas edilmiş, qazanılmış və ixtiyari) - sonradan qazanılan xüsusiyyətlərdir.

ƏJDƏRBƏY MƏSCİDİ

Bakının Səməd Vurğun küçəsində yerləşən Əjdərbəy məscidi 1912-1913-cü illərdə inşa edilmişdir. Məscidin memarı Zivər bəy

Əhmədbəyov olmuşdur. Məbədin günbəzi göy rəngdə olduğundan xalq arasında ona "Göy məscid" də deyilir. Məscidin tikilmə tarixi isə çox maraqlıdır. Deyilənlərə görə, Nəbat xanım Xocabəy qızı Aşurbəyova Təzəpir məscidini tikdirməyə başladığında qardaşı Əjdərbəy ona kömək etməyi təklif edir. Nəbat xanım isə cavabında, *"əgər belə imkanınız və hüsnəriniz varsa, gedin, özünüz bir məscid tikdirin"* - deyir və köməkdən imtina edir. Belə olduqda Əjdərbəy Aşurbəyov 1905-ci ildə məscid tikdirmək qərarına gəlir və indiki Göy məscidin əsası qoyulur.

Əjdərbəy məscidinin divarlarına və günbəzin iç tərəfinə müxtəlif Quran ayələri həkk edilmişdir. Məscidin interyeri çox nəfis işlənib və nəbatı ornamentlərlə bəzədilmişdir ki, bu da ona xüsusi gözəllik verir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində məbəd əsgər

kazarması kimi istifadə olunmuş, yalnız 1944-cü ildə Təzəpir məscidi ilə birlikdə fəaliyyətini bərpa etmişdir. İbadət evini tikdirən və xeyriyyəçi kimi tanınmış Əjdərbəy Aşurbəyovun (1858-1923) qəbri məscidin girişindədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində Hacı Əjdərbəy məscidi əsaslı təmir-bərpa edilmiş və 2011-ci ildə açılışı olmuşdur.

ƏQƏBƏ BEYƏTLƏRİ

Əqəbə Məkkə və Mina arasında yerləşən təpənin adıdır. İslamın yayılması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən 621-622-ci illərdə mədinəli müsəlmanlarla Məhəmməd peyğəmbər arasında iki müqavilə burada bağlandığı üçün həmin təpə belə adlandırılmışdır. 621-ci ildə Həcc zamanı Mədinədən gələn 10 xəzrəcli, 2 övslü Məhəmməd peyğəmbərlə görüşərək ona sadıqlıq andı içmiş və peyğəmbərliyini tanımışlar. Onlar tək olan Allaha inancaqlarına, oğurluq, əxlaqsızlıq, yalandan şahidlik etməkdən çəkinəcəklərinə, qız uşaqlarını öldürməyəcəklərinə söz vermişlər. Bu hadisə "Birinci Əqəbə" beyəti (andı) kimi tanınmışdır. "Birinci Əqəbə" beyəti döyüşlə bağlı xüsusiyyətləri ehtiva etmədiyi üçün Beyətün-nisa adıyla da qeyd edilir.

Bir il sonra isə Həzrət Peyğəmbəri Mədinəyə dəvət etməyə qərar verən, yetmiş beş mədinəli Həcc ziyarəti etmək üçün səfərə çıxan müşriklərlə bərabər Məkkəyə yola düşmüşlər. Məkkəyə çatanda Məhəmməd peyğəmbərlə gizlicə xəbərləşərək Həcc ziyarətinin icrasından sonra bir gecə Əqəbədə görüşməyi qərarlaşdırmışlar. O gecə Məhəmməd peyğəmbər Əqəbəyə əmisi

Abbas ibn Əbdülmüttəlib ilə gəlmişdir. Abbas Məhəmməd peyğəmbərin mədinəlilərin dəvətini qəbul edərək ora hicrət etmək arzusunda olduğunu söyləmişdir. O, mədinəlilərin Məhəmməd peyğəmbərlə birgə öz torpaqlarına qayıdacaqları zaman başlarına müxtəlif çətinliklər gələ biləcəyini, bütün ərəb qəbilələrinin onlara düşmən olacağını qeyd etmişdir. Belə bir vəziyyətdə onu düşmənlərinə təslim edəcəklərsə, bu işdən indi imtina etmələrinin daha yaxşı olacağını bildirmişdir. Mədinəlilər Məhəmməd peyğəmbərə onun istədiyi şərtlərlə beyətə hazır olduqlarını ifadə etmişlər. Bundan sonra Məhəmməd peyğəmbər mədinəlilərdən sadıqlıq sözü almış və orada olan mədinəlilərin hamısı beyət etmişlər. Bu andlaşmaya da "İkinci Əqəbə" beyəti deyilmişdir. "İkinci Əqəbə" beyəti döyüşlə bağlı xüsusiyyətləri ehtiva etdiyi üçün "Beyətül-hərb" adıyla da qeyd edilir. Bu razılaşmadan sonra Məhəmməd peyğəmbər səhabələrinə Mədinəyə hicrət etmələri üçün icazə vermiş və həmin il özü də Əbu Bəkr ilə hicrət etmişdir. Beləliklə, İslam tarixində yeni bir mərhələ – Mədinə dövrü başlamışdır.

ƏQİDƏ

Ərəb mənşəli söz olub "əqd" kökündən yaranmış və "kөнүldən bağlanmaq" deməkdir. Əqidə könüllü şəkildə təsdiq edilən, heç bir şübhəyə, tərəddüdə yer qalmayan tam və sağlam bir inanc mənasını daşıyır. Qısacası, əqidə haqq və ya batil olsun, insanın qəlbən qəbul edib, inandığı hər şeydir.

İslam əqidəsi isə Allahın təkliyinə, peyğəmbərliyə, axirət gününə iman etmək, Məhəmməd peyğəmbərə tabe olmaqla Allaha tam təslimiyyət göstərməkdir.

ƏLƏMDAR

Ələmdar sözü "bayraq" anlamını verən ərəb mənşəli "ələm" və "tutan" mənasını daşıyan fars mənşəli "dar" kəlimələrinin birləşməsindən yaranmışdır. Döyüşlər, hərbi yürüşlər zamanı ordularda bayraqları daşıyanlar üçün istifadə edilmiş termindir. Bu termindən hökmdara aid səltənət bayraqlarını daşıyanları da ifadə etmək üçün istifadə olunmuşdur.

Hicrətin 8-ci ilində Məkkəni fəth edən İslam ordusunun ələmdarı (bayraqdarı) Əli ibn Əbu Talib idi.

ƏLƏVİLİK

İslam təriqətləri arasında özünəməxsusluğu ilə seçilən ələvilik bəzi ifrat inancları özündə ehtiva edən dini cərəyandır. Ələvilikdə Məhəmməd peyğəmbərin son peyğəmbər olduğu, Əlinin isə vəliliyi şərtsiz qəbul edilir. Ələvi inancında Əli ibn

Ələvilik ayinindən görüntü

Əbu Talibin fəvqəltəbii mahiyyətinə, ilahi sifətlərinə inam əsas yer tutur. Ələvilik hazırda Türkiyə ərazisində daha geniş yayılmışdır. Amma orada Orta Asiya və Xorasandan olan dərvişlər vasitəsi ilə inkişaf etdirildiyi ehtimal

olunur. Ümumiyyətlə, Anadolu ələviliyinin təməl prinsiplərində bəktəşiiyyə, heydəriyyə, yəsəviyyə kimi sufi təriqətlərinin, hürufiyyə və vəhdəti-vücut dünyagörüşlərinin təsiri aydın görünür.

Ələvilər klassik İslam ibadətlərini vacib saymırlar. Onlar üçün namaz, oruc, zəkat və həcc kimi ibadətlər simvolik mənə daşıyır. Qədr gecələri ilə əlaqədar 3 gün, Məhərrəm ayında 12 gün oruc tutulur. Məhərrəmdən əvvəlki 3 günlük oruc məsumi-paklar orucu, Məhərrəmdən sonrakı 3 günlük oruc isə Xızır orucu adlanır.

Cümə günləri ələvilər qadınların da qatıldığı cəm mərasimini təşkil edirlər. Bu mərasimin daha kiçikmiqyaslı variantına dərnək deyilir. Cəm mərasimi Qurandan bir surə və ya ayə oxunuşu ilə açılır, sonra xüsusi zikrlər edilir. Mərasim ibadətdən daha artıq, musiqili-ədəbi məclis təsiri bağışlayır. Bu tədbirlərdə İmam Əlini və digər imamları mədh edən şeirlər deyilir, "deyiş" adlanan dini nəğmələr oxunur.

Ələvilər Məhərrəm ayının 10-da (Aşura günündə) xüsusi matəm mərasimi keçirirlər. Bundan əlavə, Qədir-Xum günü (18 zülhiccə), Novruz bayramı (İmam Əlinin doğum günü sayılır), mübahilə günü (24 zülhiccə), hicrət gecəsi (İmam Əli həmin gecə Peyğəmbərin yatağında uzanaraq Onu sui-qəsdçilərdən qorumuşdur) da müqəddəs sayılır.

Ələvilər insanın haqqa doğru yüksəlişində 4 mərhələnin mövcudluğunu qəbul edirlər. Bu, təsəvvüfdəki şəriət, təriqət, həqiqət və mərifət pillələridir. Sırası ələvilərin əksəriyyəti yalnız şəriət və təriqət mərhələlərini keçməyə qadirdirlər. Ələvi

iyerarxiyasının zirvəsində duran dədələr və xəlifələr həqiqət və mərifət pillələrinə çata bilirlər. Ələvilər bu dörd pilləni "dörd qapı" adlandırırlar, hər qapının da 10 məqamdan ibarət olduğunu söyləyirlər.

ƏL-ƏZHƏR UNİVERSİTETİ

İslam dünyasının, eləcə də dünyanın ən qədim tədris ocaqlarından biri olan Əl-Əzhər Universiteti Misirin paytaxtı Qahirədə yerləşir. 1000 ildən atıqdır ki, burada İslam elmləri tədris edilir və müsəlman dünyasının mötəbər elm, din, mədəniyyət mərkəzi kimi tanınır.

Əl-Əzhər Universitetinin əsası 970-ci ildə Fatimilər dövründə qoyulmuşdur. O, əvvəlcə

universitet kimi deyil, məscid olaraq inşa edilmişdir. Fatimilərin ordu başçısı Cövhər əs-Siqilli 969-cu ildə son İxşidi hökmdarı Əhmədi (968-969) taxtdan salıb Füstata (qədim Qahirəyə) daxil olmuşdur. Misirdə Fatimilər öz paytaxtlarını qurmaq istəmiş və Qahirəni (əl-Qahirə - "Qalib şəhər") tikməyə başlamışlar. Əl-Əzhər də həmin vaxt inşa edilmişdir. Tikinti işləri iki il davam etmiş və 972-ci ildə məscid ilk dəfə namaz qılanların ixtiyarına verilmişdir. Fatimi xəlifəsi Muizz Lidinillah (953-975) Qahirəyə gəldikdən sonra əl-Əzhər məscidi İsmaili Fatimilərin

əqidələrini təbliğ edən mərkəz olmuşdur. Baş qazı Əbülhəsən Əli ibn ən-Nüman əl-Qeyruvani 975-ci ildən etibarən məsciddə tarix, fəlsəfə və fiqh dərslərini deməyə başlamışdır. Əl-Əzhər məscidi tədricən elm və tədris müəssisəsinə, ənənəvi (nəqli) və rəşadət (əqli), dini və dünyəvi elmlər mərkəzinə çevrilmişdir. Artıq 988-ci ildə əl-Əzhər müstəqil universitet kimi fəaliyyət göstərmişdir. Fatimilərin süqutu və Qahirənin Səlahəddin Əyyubinin hakimiyyəti altına keçməsi ilə əl-Əzhərdə dərslər bir müddət dayandırılırsa da, müəyyən islahatlardan sonra tədris ocağı yenidən dirçəlmiş və fəaliyyətini davam etdirmişdir.

ƏLİ İBN ƏBU TALİB

Əli ibn Əbu Talib görkəmli siyasi xadim, Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu və kürəkəni, onun ən yaxın səhabələrindən biri, şiələrin birinci imamı və İslamın dördüncü Rəşidi xəlifəsidir. Onu Əbül-Həsən, Əbu Turab, Heydər də adlandırmışlar. Atası Əbu Talib, anası isə Fatimə bint Əsəd idi. Məhəmməd peyğəmbər onu Mürtezə (seçilmiş) və Mövla adlandırmışdır. Xəlifəlik dövründə Əli "Əmirül-möminin" (möminlərin əmiri) adını qazanmışdır. Əli erkən yaşlarından Məhəmməd peyğəmbərin yanında böyümüşdür. O, İslamı ilk qəbul edən azyaşlı olmuşdur.

Əli ilk döyüş sınağını hicrətin 2-ci ilində Bədr döyüşündə keçmişdir. Döyüşün başlanğıcında Məkkə müşriklərinin liderlərindən biri olmuş Valid ibn Muğirə ilə döyüşüb onu öldürmüşdür. İgidliyinə görə onu "Allahın aslanı" adlandırmışlar. Peyğəmbər ona "Zülfikar" adlı ikibaşlı bir qılınc

da bağışlamışdır. Əli Bədr döyüşündən sonra Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimə ilə evlənmiş, bu evlilikdən iki oğlu – Həsən və Hüseyin, eləcə də iki qızı – Zeynəb və Ümmü Gülsüm doğulmuşdur.

Hicrətin 6-cı ilində Xeybər müharibəsində, yəhudilərə qarşı ağır döyüşlərdə igidliyi ilə seçilmişdir. Hicrətin 8-ci ilində Əli Məkkəni fəth edən İslam ordusunun bayraqdarı olmuşdur. Müsəlmanlar şəhərə girəndən sonra Məhəmməd peyğəmbər onunla birlikdə Kəbədəki bütün bütələri məhv etmişdir.

Əli təkcə döyüşkənliyi ilə deyil, müdrikliyi və elmi ilə də digərlərindən seçilmişdir. O, Peyğəmbərin vəfatından sonra da Xilafətin möhkəmlənməsi və müsəlman icmasının inkişafı üçün böyük işlər görmüşdür. Xəlifə Ömər ölümündən öncə yeni xəlifənin seçilməsi üçün altı nəfərlik heyətin yaradılmasını əmr etmişdir. Onlar müzakirələr aparıb aralarından bir nəfəri xəlifə seçməli imişlər. Əli də bu heyətdə olmuşdur. Lakin müzakirələrin nəticəsində Osman xəlifə seçilmişdir. Üçüncü Rəşidi xəlifə Osmanın dövründə Əli baş qazı vəzifəsində işləmiş, xəlifənin ən yaxın və inandığı adam olmuşdur. Osmanın xəlifəliyinin sonunda Xilafətdə qarşıdurma baş vermişdir. Üsyançılar Mədinəyə girərək, xəlifə Osmanın evini mühasirəyə almışlar. Bu hadisələr zamanı Əli onlarla danışıqlar apararaq, təhlükəni azaltmağa çalışmışdır. Eyni zamanda, xəlifəni qorumaq üçün Həsən və Hüseyini onun yanına göndərmişdir. Üsyançılar Osmanı qətlə yetirdikdən sonra Əliyə xəlifə olmaq təklifi gəlmişdir. O, bir neçə dəfə bu təklifi rədd etsə də, sonra onu qəbul etməyə məcbur olmuş və 656-cı ildə dördüncü Rəşidi xəlifə seçilmişdir.

658-ci ildə Siffeyn adlı yerdə Xilafət uğrunda Əməvilərdən olan Suriya başçısı Müaviyə ibn Əbu Süfyan ilə Əli ibn Əbu Talib arasında həlledici döyüş baş vermişdir. Döyüşdə Müaviyənin qoşunları çətin vəziyyətdə qaldıqda onlar nizələrinin uclarına Quran səhifələrini keçirərək, Əlini mövcud problemi məhkəmədə ədalətlə həll etməyə çağırırdılar. Bu təklifi qəbul etmək istəməsə də, Əlinin ordusundan bir qrup ayrılaraq bunu ondan tələb etmişdir. Əli sonda təkliflə razılaşmalı olmuşdur. Bu məhkəmə nəticəsiz bitmişdir. Hələ üstəlik bu anlaşmadan razı qalmayan, sonradan xaricilər təriqəti kimi tanınan bir qrup Əlinin qoşunundan ayrılıb, həm ona, həm də Müaviyəyə qarşı vuruşmuşdur. 658-ci ildə Əli xaricilərlə vuruşaraq, onları Nəhrəvan yaxınlığında məğlub etmişdir. Bu üsyançı təriqətin ideyaları bir qədər sonra Xilafətdə yayılmağa başlamışdır.

Belə ki, Nəhrəvandakı məğlubiyyətə görə qisas almaq üçün xaricilər ona qarşı qəsd hazırlamışlar. Bu qəsd İbn Mülcəm adlı bir nəfər icra edərək Əlini başından ağır yaralamışdır. Bir neçə gün sonra Əli ibn Əbu Talib dünyasını dəyişmişdir.

Bu hadisədən sonra Rəşidi xəlifələrin hakimiyyəti dövrü sona çatmışdır. Bir çox tarixçilərin fikrincə, xilafət mahiyyətini dəyişərək krallığa çevrilmişdir. Xəlifə olan Müaviyə 100 ilə yaxın hakimiyyəti idarə edən Əməvilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur.

İmam Əli ibn Əbu Talib Quranın, onun təfsirinin, hədislərin, fiqhın ən böyük bilicilərindən biri olmuşdur. Bütün bu elmləri o, Məhəmməd peyğəmbərin birbaşa özündən

öyrənmiş və onun katibi olmuşdur. Xəlifə olanda belə o, elmlər üzrə çalışmalarını davam etdirmişdir. Həmçinin Mədinədə bir məktəb də yaratmışdır. Bu məktəbdə ərəb dili, Quran elmləri və dünyəvi elmlər tədris edilmişdir. Xəlifə olanda isə fiqhi hökmlər vermişdir.

ƏLİ ƏSĞƏR

İmam Hüseynin kiçik oğlu Əli Əsgər 679-cu ildə dünyaya gəlmişdir. O, Kərbəla döyüşündə vəfat etmiş yaşca ən kiçik şəhiddir. Tarixi məlumatlara görə, Aşura günü İmam Hüseyn düşməndən oğlu Əli Əsgər üçün su istəyir. Bu zaman Ömər ibn Sədin tapşırığı ilə Hərmələ adlı döyüşçü ox ilə Əli Əsgəri boğazından vurur. Əli Əsgər İmam Hüseynin qollarında can verir. İmam Hüseyn onu Kərbəladə dəfn edir.

ƏLİYEV HEYDƏR ƏLİRZA OĞLU

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. 1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoji Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti) memarlıq fakültəsinə daxil olmuş, lakin İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar təhsili yarımçıq qalmışdır.

Heydər Əliyev 1941-ci ildən Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında şöbə müdiri və Xalq Komissarları Sovetində məsul vəzifələrdə çalışmış, 1944-cü ildən isə dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında işə göndərilmişdir. Leninqrada (indiki Sankt-Peterburq) və Moskva şəhərlərində xüsusi ali təhsil almış, 1957-

ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında iyirmi beş il çalışan Heydər Əliyev 1964-cü ildən Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədr müavini, 1967-ci ildən sədri vəzifələrində işləmiş və general-mayor rütbəsinə yüksəlmişdir.

Heydər Əliyev Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyul plenumunda Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilərək respublikanın rəhbəri olmuşdur.

1976-cı ildə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd, 1982-ci ilin dekabrında isə Siyasi Büronun üzvü seçilən Heydər Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bu vəzifədə işləyərkən SSRİ-nin iqtisadi, sosial və mədəni həyatının ən mühüm sahələrinə rəhbərlik etmişdir.

Heydər Əliyev iyirmi il ərzində SSRİ və Azərbaycan SSR Ali Sovetlərinin deputatı olmuş və beş il SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində çalışmışdır.

1987-ci ilin oktyabrında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosunun və şəxsən Baş katib Mixail Qorbaçovun yeritdiyi siyasi xəttə etiraz əlaməti olaraq tutduğu vəzifələrdən istefa vermişdir.

Heydər Əliyev 1990-cı il yanvarın 20-də sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciənin ertəsi günü Azərbaycanın Moskva-dakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırıl-

masını tələb etmişdir. SSRİ rəhbərliyinin iki-üzü siyasəti nəticəsində Dağlıq Qarabağda yaranan kəskin münaqişə vəziyyətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir.

1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev ilk əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda yaşamış, həmin ildə də Azərbaycan Ali Sovetində deputat seçilmişdir. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikasının Ali Məclisinin sədr müavini vəzifələrində çalışmışdır. Heydər Əliyev 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilmiş təsis qurultayında partiyanın sədri seçilmişdir.

1993-cü ilin may-iyun aylarında hökumət böhranının son dərəcə kəskinləşməsi nəticəsində ölkədə vətəndaş müharibəsinin baş verməsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarananda Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbini irəli sürdü və Azərbaycanın o dövrlük rəhbərliyi Heydər Əliyevi Bakıya dəvət etməli oldu.

Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçilmiş, iyunun 24-də isə Ali Sovetin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başlamışdır.

Heydər Əliyev 1993-cü il oktyabrın 3-də keçirilən səsvermə nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

1998-ci il oktyabrın 11-də keçirilmiş seçkilərdə o, yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Öz namizədliyinin növbəti prezident seçkilərində irəli sürülməsinə razılıq vermiş Heydər Əliyev

səhhətində yaranmış problemlərlə bağlı 2003-cü il oktyabrın 15-də keçirilən seçkilərdə iştirakdan imtina etmişdir.

Azərbaycanın Ümummilli Lideri Heydər Əliyev 2003-cü il dekabrın 12-də müalicə olunduğu Klivlend klinikasında (ABŞ) vəfat etmiş, dekabrın 15-də Bakıda Fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdur.

Ulu Öndərin xalqın təkidli tələbə ilə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanda hər bir sahədə olduğu kimi, din sahəsində də problemlər aradan qaldırılmış, dövlət-din münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Müstəqilliyimizin ilk illərində Azərbaycanda din sahəsində yaşanan pərakəndəlikdən və Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsindən yaranan vəziyyətdən sui-istifadə edən qüvvələr ölkədə qeyri-ənənəvi dinləri yaymağa çalışırdılar. Bu dövrdə müxtəlif xarici missioner təşkilatların üzvləri tərəfindən insan haqları və azadlıqları adı altında milli təhlükəsizliyimizə təhdid olan dini cərəyanların təbliği geniş vüsət almışdı. Ulu Öndər bu təhlükələrin qarşısını almaq məqsədi ilə məscidlərə gedir, müəyyən dini mərasimlərdə iştirak edir, dindarlara görüşür, dövlətin bu sahədə strateji xəttini izah edirdi. Ümummilli Lider dərin biliyi, yüksək idarəçilik təcrübəsi, uzaqgörən siyasəti sayəsində dövlət-din münasibətlərində yaranmış uçurumu aradan qaldıra, dinin birləşdirici gücündən maksimum istifadə edə bilmişdir.

Ulu Öndər 1992-ci ilin avqustunda qəbul edilmiş "Dini etiqad azadlığı haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa 1996-cı ildə olunmuş əlavə və dəyişiklikləri təsdiq etmişdir. Bununla da dövlət-din münasi-

bətlərində yeni mərhələnin əsası qoyulmuş, dövlətin din sahəsinə və dindarlara qayğısı artmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 21 iyun 2001-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır. Dövlət Komitəsinin yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin (Vicdan azadlığı) həyata keçirilməsi üçün müvafiq şəraitin formalaşdırılması və dini etiqad azadlığı ilə bağlı qanunvericilik aktlarının tələblərinə riayət olunmasını təmin etmək idi.

Dini ibadətgahlarımızın və abidələrimizin bərpası, yenidən inşası da Ulu Öndərin müstəqil Azərbaycanın prezidenti olduğu dövrə təsadüf edir. Məhz bu dövrdə yüzlərcə ibadətgah inşa və yaxud da bərpa edilmiş, dini dəyərlərimiz yenidən canlanmışdır. Xalqımızın əsrlərcə ziyarət yeri olan, lakin Sovet rejimi tərəfindən dağıdılan Bibiheybət məscidi və ziyarətgahının dövlət hesabına yenidən inşa edilməsi Ümummilli Liderin bu sahədəki xidmətlərinin bir göstəricisidir. O, İslamı bizim milli-mənəvi kimliyimizin ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul edirdi. "Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir" sözləri Heydər Əliyevin dinə baxışını çox gözəl şəkildə xülasə edir. Ulu Öndər dinimizin ilahi əxlaqi dəyərlər sistemi olaraq mənimsənilməsini, xüsusilə gənclərin formalaşmasında müsbət funksiya icra edəcəyini düşünürdü.

İslam dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindən və nüfuzlu siyasi liderlərindən biri olan Heydər Əliyevin 1994-cü ilin iyul ayında müqəddəs Məkkə və Mədinəyə Ümrə ziyarəti də onun öz dininə və milli-mənəvi

dəyərlərinə necə bağlı bir şəxsiyyət olduğunu göstərirdi. Həmin ziyarət zamanı Ulu Öndər müsəlman ölkələrinin yüksək səviyyəli din və dövlət xadimləri ilə görüşlər keçirmişdir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda tarixən mövcud olan tolerantlıq, dini dözümlülük və multikultural ənənələrin daha da inkişaf etməsində Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Müxtəlif etnoslar, konfessiyalar və mədəniyyətlərin təmsil olunduğu Azərbaycanda ənənəvi və qeyri-ənənəvi dinlər arasında münasibətlərin qanun çərçivəsində tənzimlənməsində təhsilin, o cümlədən dini maariflənmənin rolunu nəzərə alan Ulu Öndər digər dinlərə də xüsusi qayğı göstərmişdir.

Mənəvi dəyərlərimizin qorunması və zənginləşdirilməsini milli varlığımızı yaşatmağın və təsdiq etməyin ən önəmli məsələsi kimi daim diqqətdə saxlayan Ümummilli Lider Azərbaycan xalqının milli intibah və inkişafının ideya təməli olan Azərbaycançılıq ideologiyasını da nəzəri və təcrübi yönəldə yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Bu baxımdan Heydər Əliyevin 2001-ci il noyabrın 10-da Dünya azərbaycanlılarının I Qurultayındakı nitqi Azərbaycançılığın məramını göstərən düstur sayıla bilər: "Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edəndən sonra Azərbaycançılıq aparıcı ideya kimi həm Azərbaycanda, həm də bütün dünyada yaşayan azərbaycanlılar üçün əsas ideya olubdur. Biz həmişə bu ideya ətrafında birləşməliyik. Azərbaycançılıq öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq, milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamaq, eyni zamanda onların ümumbəşəri dəyərlərlə sintezindən, integrasiyasından bəhrələnmək

və hər bir insanın inkişafının təmin olunması deməkdir”.

Bütün bu misilsiz işlərin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan nəinki İslam dünyasında, hətta bütün dinlər arasında vəhdətin, həmrəyliyin gücləndirilməsinə mühüm töhfə verir, müvafiq irimiqyaslı tədbirlər keçirir. Bu gün dünyaya multikulturalizm nümunəsi olan Azərbaycanda dinlərarası dialoq və əməkdaşlığın möhkəmlənməsi Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsidir.

ƏLİYEV İLHAM HEYDƏR OĞLU

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyev 1961-ci il dekabrın 24-də Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1967-1977-ci illərdə Bakı şəhərində orta məktəbdə təhsil almışdır. 1977-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutuna daxil olmuş və oranı bitirdikdən sonra təhsilini 1982-ci ildə Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunun aspiranturasında davam etdirmişdir. 1985-ci ildə dissertasiya müdafiə edərək, tarix elmləri namizədi dərəcəsi almışdır. 1985-1990-cı illərdə Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutunda müəllim işləmişdir. 1991-1994-cü illər ərzində özəl biznes sahəsində çalışmışdır və bir sıra istehsal-kommersiya müəssisələrinə rəhbərlik etmişdir. 1994-cü ildən 2003-cü ilin avqust ayınadək Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin vitse-prezidenti, sonra isə birinci vitse-prezidenti olmuşdur. “Heydər Əliyevin neft strategiyası”nın həyata keçirilməsində fəal iştirak etmişdir. Suveren Azərbaycanın neft siyasətinin geosiyasi aspektlərinə dair bir sıra tədqiqat işlərinin müəllifidir. Siyasi elmlər doktorudur.

İki dəfə, 1995-ci və 2000-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə üzv seçilmişdir. 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Baş naziri vəzifəsinə təyin edilməsi ilə əlaqədar olaraq deputat səlahiyyətlərinə xitam verilmişdir.

1997-ci ildən Azərbaycanın Milli Olimpiya Komitəsinin Prezidentidir. İdmanın və Olimpiya hərəkatının inkişafında böyük xidmətlərinə görə Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin ali ordeni ilə təltif edilmişdir. 1999-cu ildə hakim Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin müavini, 2001-ci ildə sədrin birinci müavini, 2005-ci ildə isə partiyanın sədri seçilmişdir. 2001-2003-cü illərdə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında (AŞPA) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nümayəndə heyətinin rəhbəri olmuşdur. 2003-cü ilin yanvar ayında Avropa Şurası Parlament Assambleyası sədrinin müavini, AŞPA-nın Büro üzvü seçilmişdir. 2003-cü il avqustun 4-də Milli Məclis tərəfindən təsdiq edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının Baş naziri təyin edilmişdir. 2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. Prezident seçkilərində seçicilərin 76%-dən çoxu İlham Əliyevin lehinə səs vermişdir. O, 2003-cü il oktyabrın 31-də vəzifəsinin icrasına başlamışdır.

2004-cü ilin aprelində AŞPA-nın fəaliyyətində fəal iştirakına və Avropa ideallarına sədaqətinə görə AŞPA-nın fəxri üzvü diplomu və AŞPA medalı ilə təltif edilmişdir.

2008-ci il oktyabrın 15-də keçirilən seçkilərdə seçicilərin 88,73% səsini qazanan İlham Əliyev ikinci dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. O, 2008-

ci il oktyabrın 24-də vəzifəsinin icrasına başlamışdır.

2013-cü il oktyabrın 9-da keçirilən seçkilərdə seçicilərin 84,54% səsini qazanan İlham Əliyev növbəti dəfə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir. O, 2013-cü il oktyabrın 19-da vəzifəsinin icrasına başlamışdır.

Azərbaycan, rus, ingilis, fransız və türk dillərini mükəmməl bilir.

Evlidir. Üç övladı, beş nəvəsi var.

Prezident İlham Əliyevin bütün istiqamətlərdə olduğu kimi, dövlət-din sahəsində həyata keçirdiyi siyasət də əsas Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan siyasətin şaxələndirilmiş şəkildə davamıdır. İslam dinini Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsi hesab edən Prezident İlham Əliyevin ailə üzvləri ilə birlikdə 2015-ci il aprelın 6-da Məkkədə Ümrə ziyarətində olması dövlət başçısının dini dəyərlərə yüksək ehtiramının göstəricisidir.

Dövlət başçımız milli-mənəvi dəyərlərin dirçəldilməsi, dini məbədlərin əsaslı təmiri və yenidən qurulması, yeni dini məbədlərin inşası məsələlərinə xüsusi diqqət ayırmış və bu barədə müvafiq sərəncamlar vermiş, silsilə tədbirlər həyata keçirmişdir. Onun ölkəmizdəki tolerantlıq ənənələrinin daha da möhkəmləndirilməsi istiqamətində atdığı addımlar Azərbaycanı dünyada multikulturalizmin əsas mərkəzinə çevirmişdir.

Son illər Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə Azərbaycan və Şərq məmarlığının nadir incilərindən olan Təzəpir, Bibiheybət, Əjdərbəy, Şamaxı Cümə məscidlərində yenidənqurma və geniş tikinti iş-

ləri həyata keçirilərək dindarların istifadəsinə verilmişdir. Görülən işlərin davamı olaraq, özündə Azərbaycanın milli-dini ənənələrə sadıqlığını əks etdirən əzəmətli Heydər məscidi inşa edilmiş, Gəncədəki İmamzadə kompleksində təmir-bərpa işləri aparılmışdır.

Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində ölkəmiz mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafına da öz töhfələrini vermişdir. Bunun ən gözəl örnəyini 2008-ci ildə əsas qoyulan, dövlət başçımız tərəfindən sivilizasiyalar arasında dialoqun inkişafını nəzərdə tutan "Bakı prosesi" təşkil edir. Həmin vaxt respublikamızın paytaxtında keçirilən Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının nümayəndələri, nazirlər də dəvət olunmuşdu. Bu, dünya miqyasında çox mühüm bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə idi ki, həm Avropa Şurasına, həm də İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan dövlətlər birgə humanitar xarakterli beynəlxalq tədbirdə iştirak edirdilər. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, böyük siyasi məna daşıyırdı.

Dövlət başçımız ölkədəki tolerant və multikultural mühitin qorunub saxlanması və təşviqi məqsədilə də bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. Buna Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 7 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə Bilik Fondunun, 14 may 2014-cü il tarixli Fərmanı ilə isə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması ən gözəl nümunədir. Eyni zamanda, Dövlət başçısı İlham Əliyevin 2016-cı ili "Multikulturalizm İli", onun məntiqi davamı kimi 2017-ci ili "İslam Həmrəyliyi

İli" elan etməsi bütün dünyaya "bir-birimizə qarşı dözümlü olaq, hörmətlə yanaşaq, həmrəy olmağı, dinlər və məzhəblər arasında dialoq qurmağı bacaraq" çağırışıdır. 2017-ci ilin 12-22 may tarixləri arasında IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının Bakı şəhərində keçirilməsi də ölkəmizin İslam həmrəyliyinə möhkəmləndirilməsi sahəsində növbəti əməli addımlar atması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

Prezident İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti sayəsində ölkəmiz tolerantlıq, multikulturalizm və dini maarifləndirmə ilə bağlı regional və beynəlxalq konfransların, yüksək səviyyəli forumların keçirildiyi əsas məkana çevrilmişdir. Azərbaycanda dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində həyata keçirilən siyasət dünya ictimaiyyəti tərəfindən diqqətlə izlənilir və yüksək qiymətləndirilir. Daim xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin mütərəqqiliyini vurğulayan Prezident İlham Əliyev gələcək inkişafımızı zəngin tarixi keçmişə söykənən adət-ənənələrimizlə müasir ideyaların sintezində görür, ölkəmizdə milli-dini dəyərlərin qorunub saxlanması istiqamətində ardıcıl işlər həyata keçirir.

Azərbaycan Prezidentinin 2017-ci il 10 oktyabr tarixli Fərmanı ilə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində yaradılan Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondu məhz bu məqsədlərə xidmət göstərir.

Dövlət başçımız tərəfindən atılan addımlar sayəsində Azərbaycan İslam aləmində böyük nüfuz qazanmışdır ki, bu da 2009-cu ildə Bakının, 2018-ci ildə isə Naxçıvan şəhərinin İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olunmasında öz ifadəsini tapmışdır.

ƏLİYEV MEHRİBAN ARAF QIZI

Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban Arif qızı Əliyeva 1964-cü ildə Bakı şəhərində anadan olmuşdur. 1982-ci ildə Bakı şəhər 23 №-li orta məktəbi qızıl medalla bitirərək Nəriman Nərimanov adına Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunun müalicə-profilaktika fakültəsinə daxil olmuşdur. 1988-ci ildə İ.M.Seçenov adına Birinci Moskva Dövlət Tibb İnstitutunu fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1988-1992-ci illərdə Moskvada Elmi Tədqiqat Göz Xəstəlikləri İnstitutunda işləmişdir.

Mehriban xanım Əliyeva 1995-ci ildə Azərbaycan Mədəniyyət Fondunu təsis etmişdir və hazırda onun rəhbəridir. 1996-cı ildə Azərbaycan mədəniyyətinin geniş təbliği məqsədilə üç dildə (Azərbaycan, ingilis və rus) nəşr olunan "Azərbaycan – İrs" jurnalını təsis etmişdir. 2002-ci ilin oktyabrında Azərbaycan Gimnastika Federasiyasının prezidenti seçilmişdir. 2004-cü ildən Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsinin öyrənilməsi və milli dövlətçilik ideyalarının təbliği məqsədi ilə yaradılmış Heydər Əliyev Fonduna rəhbərlik edir. 2004-cü ilin avqustunda Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və milli musiqi irsinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsində xidmətlərinə görə UNESCO-nun Xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür. 2004-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikası Milli Olimpiya Komitəsinin IV Baş Məclisində MOK-un İcraiyyə Komitəsinə üzv seçilmişdir. 2004-cü ildən Yeni Azərbaycan Partiyası Siyasi Şurasının üzvü, 2013-cü ildən isə Partiyanın sədr müavini.

2005-ci ildə fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

alimlik dərəcəsi alan Mehriban xanım Əliyeva 2005, 2010 və 2015-ci illərdə üçüncü, dördüncü və beşinci çağırış Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatı seçilmişdir.

Humanitar sahədə genişmiqyaslı fəaliyyətinə, o cümlədən sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafına, İslam mədəni irsinin təbliğinə və qayğıya ehtiyacı olan uşaqların problemlərinin həllində böyük dəstəyə görə 2006-cı ilin noyabrında ISESCO-nun Xoşməramlı səfiri adına layiq görülmüşdür. Həmin ilin iyununda Bakıda keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayında Dünya Azərbaycanlılarını Əlaqələndirmə Şurasının üzvü seçilmişdir.

Mehriban xanım Əliyeva 2017-ci il fevralın 21-də Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilmişdir. Bununla əlaqədar 2017-ci il martın 6-da Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı səlahiyyətlərinə xitam verilmişdir.

Ailəlidir, iki qızı, bir oğlu və beş nəvəsi vardır.

Xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsi olan dini tolerantlıq və multikultural ənənələrinin qorunub saxlanması və təbliği istiqamətində Mehriban xanım Əliyevanın xidmətləri misilsizdir. Hər zaman Azərbaycan həqiqətlərini beynəlxalq tədbirlərdə ən yüksək tribunallardan xarici ölkə nümayəndələrinin diqqətinə çatdıran ölkənin Birinci vitse-prezidenti xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin, qarşılıqlı yardımlaşma və təcrübə mübadiləsinin vacibliyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Onun rəhbərlik etdiyi Heydər Əliyev Fondu tərəfindən uğurla həyata keçirilən "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi

çərçivəsində ölkədəki bir sıra məscidlərdə, kilsələrdə, sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Layihə çərçivəsində 2005-ci ildə Mərdəkan qəsəbəsində XVI əsrə aid Pir Həsən ziyarətgahında, 2006-cı ildə Binə qəsəbəsindəki Möhsün Səlim məscidində əsaslı bərpa işləri aparılmış, Gəncədə Həzrəti Zeynəb məscidi yenidən qurulmuşdur. 2008-ci ilin sentyabrında Heydər Əliyev Fondu və Roma Katolik dini icması arasında imzalanmış anlaşma memorandumu çərçivəsində Bakıdakı Müqəddəs Məryəm kilsəsinin asma tavan şüşələri dini mövzuda və klassik vitraj texnikasında işlənmiş bədii şüşələrlə əvəz edilmiş, məbədin fasadında keramik panno yerləşdirilmişdir. 2007-2009-cu illərdə Buzovna qəsəbəsindəki Cümə məscidində, 2012-2013-cü illərdə Binə qəsəbəsindəki İmam Rza və Mərdəkan qəsəbəsindəki Heydər Cümə məscidlərində əsaslı təmir və yenidənqurma işləri aparılmışdır.

Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın bir sıra mənəvi inciləri dünya qeyri-maddi mədəni irs siyahısına salınmışdır. Həmçinin Prezident İlham Əliyevin 2015-ci il 18 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə yaradılan və Mehriban xanım Əliyevanın sədri olduğu IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının 2017-ci ildə Bakı şəhərində keçirilməsi üzrə Təşkilat Komitəsi bu mötəbər yarışa yüksək səviyyədə keçirməklə Azərbaycanın zəngin mədəniyyətə, idman ənənələrinə, tolerantlığa malik ölkə olduğunu, burada uzun illərdir ki, müxtəlif dini baxışların, ayrı-ayrı xalqların nümayəndələrinin dostluq və mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşadıklarını bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Bu, həm də artıq Azərbaycanın təkcə iqtisadi deyil, eyni

zamanda zəngin milli-mənəvi, intellektual potensialı ilə dünyanın diqqət mərkəzində olduğunun ən bariz sübutu idi.

Ümumiyyətlə, Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti humanizm meyarına söykənir. Uzun illərdir ölkənin ictimai-siyasi, mədəni, humanitar, sosial həyatında mühüm və fəal rol oynayan Mehriban xanım Əliyeva qayğıya ehtiyacı olanlara kömək göstərmək, milli-mənəvi dəyərləri qorumaq, həmçinin dünya ictimaiyyətinin diqqətini Azərbaycan həqiqətlərinə cəlb etmək üçün qətiyyətlə və ısrarla çalışır.

ƏLİ ƏL-HADİ

Əsl adı Əbül-Həsən Əli ibn Məhəmməd əl-Cavad ibn Əli ər-Riza əl-Hüseyni əl-Əskəridir. Şiə məzhəbində qəbul edilən on iki imamdan onuncusudur. İmam Əli əl-Hadi 829-cu ildə Mədinə yaxınlığındakı Sərya adlı yerdə anadan olmuşdur. Atası İmam Cavad, anası isə Səmanə olmuşdur. Onuncu İmamın ən məşhur ləqəbləri Nəqi və Hadi idi. İmam Nəqi III Əbülhəsən, Nasih, Fəttah, Əmin, Murtaza ləqəbləri ilə də tanınır. Bağdad yaxınlığındakı Samərra şəhərinin Əskər məhəlləsində yaşadığı üçün ona Əskəri ləqəbi verilmişdir. Atası dünyasını dəyişdikdən sonra yaşının kiçikliyinə baxmayaraq, imam qəbul edilmişdir.

O, eyni zamanda böyük fiqh alimi olmuş, xəlifə Mötəsimin (833-842) və Vasiqin (842-847) dövrlərində Mədinədə yaşamışdır. İmam Nəqi ömrünü təqva içində elmlə məşğul olaraq, Quran, hədis, əqaid və fiqh dərsləri verərək keçirmişdir. Lakin xəlifə Mütəvəkkilin (847-861) dövründə bir neçə dəfə ondan xəlifəyə şikayət edilmişdir. Şiələrin xəlifəyə hücumu

hazırlaşdığı xəbərini eşidən Mütəvəkkil İmam Nəqini Bağdada gətirmək üçün əmr vermişdir. Xəlifənin adamları onu Samərraya gətirdikdən (848) sonra ömrünün qalan hissəsini burada nəzarət altında keçirmişdir. 868-ci ildə Samərrada vəfat edən imam yaşadığı evdə dəfn olunmuşdur. Onun imamət müddəti 33 il, ömrü isə 41 il olmuşdur. Bəzi mənbələrdə onun gənc yaşda vəfat etməsi zəhərlənməsi ilə əlaqələndirilir.

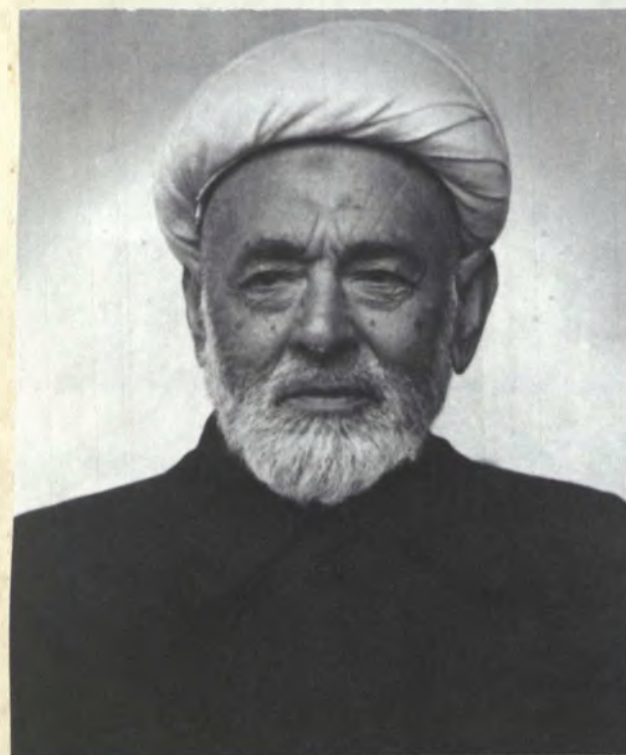
ƏLİZADƏ AĞA

Qafqaz müsəlmanlarının səkkizinci, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) ilk Şeyxülislamı olan Axund Ağa Cavad oğlu Əlizadə 1871-ci il oktyabrın 22-də Bakının Pirsağı qəsəbəsində, ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Atası Axund Hacı Məhəmməd Cavad dövrünün çox tanınmış din xadimlərindən və hörmətli ziyalılarından idi. Gəncliyində Ağa Əlizadə ali dini təhsil almaq üçün Bağdada göndərilmişdir. Bağdad Universitetinin ilahiyyat fakültəsini bitirdikdən sonra Nəcəf şəhərindəki Ali Dini Universitetə oxumağa getmişdir.

1896-cı ildə 25 yaşında təhsilini uğurla başa vurub "axund" rütbəsi qazanmışdır. Buradan doğma vətəninə qayıtmış və İçərişəhər məhəllə məscidlərindən birinə axund təyin olunmuşdur. 1903-cü ildə isə 32 yaşında Təzəpir məscidinə axund təyin edilmişdir. 1904-cü ildə Axund Ağa Qafqaz Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin üzvü seçilmişdir.

O, 1907-ci ildə Bakıda "Səadət" Müsəlman Ruhani Cəmiyyəti yaratmış və cəmiyyətin sədri seçilmişdir. Cəmiyyətin fəaliyyətində Zeynalabidin Tağıyev, Nəcəf

bəy Vəzirov, İsa bəy Aşurbəyov və başqa elm, mədəniyyət və din xadimləri fəal iştirak etmişlər.

1918-ci ildə Dini etiqad və sosial təminat naziri Musa Rəfibəyovun əmri ilə Axund Ağa Əlizadə Şeyxülislam təyin edilmişdir. Axund Ağa Əlizadə Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutuna, daha doğrusu, 1920-ci ilin mayın 12-nə kimi Şeyxülislam vəzifəsində çalışmışdır.

1943-cü ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə fəaliyyətinə 1920-ci ildə xitam verilən Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsi bərpa edilmiş və İdarənin sədri seçilməsi üçün Ağa Əlizadənin namizədliyi irəli sürülmüşdür. Bununla da 1944-cü il mayın 28-də keçirilmiş səsvermə zamanı Axund Ağa Əlizadə yenidən Qafqaz Şeyxülislamı seçilmişdir. 1952-ci ildə SSRİ-də müharibədən sonra ilk dəfə Zaqorskda sülhü müdafiə məsələlərinə həsr edilmiş konfransın, həmin ilin mayında Vyanada

keçirilən Sülhü Müdafiə Konqresinin iştirakçısı olmuşdur.

Ağa Əlizadə 1954-cü ilin dekabrında 84 yaşında Bakıda vəfat etmişdir.

ƏMƏL DƏFTƏRİ

İslama görə, insanların dünya həyatında etdiyi yaxşı və ya pis hərəkətlərinin yazıldığı və axirətdə təkrar özlərinə təqdim olunacağı dəftərin adıdır. Qurani-Kərimin ayələrində bildirilmişdir ki, Qiyamət günü hər bir insana əməl dəftəri veriləcəkdir (İsra surəsi, 13-14). Kiramən-katibin, Həfəzə, Rəsul, Raqib və Atid adlı mələklərin yazdığı bu kitabda insanın törətdiyi pis və yaxşı bütün əməllər yer alacaqdır (Kəhf surəsi, 49). Əməl dəftərləri Cənnət əhlinə sağdan, Cəhənnəm əhlinə soldan və ya arxadan veriləcəkdir. Dəftərləri sağdan verilənlər Quranda əshabul-yəmin; soldan və ya arxadan verilənlər isə əshabuş-şimal adlandırılır (Haqqə surəsi 19, 25; İnşiqaq surəsi 7, 10). Dəftərin sağdan verilməsi müjdəyə, soldan ya da arxadan verilməsi isə qorxu və əzaba işarədir.

ƏMƏVİ MƏSCİDİ

"Şam Cümə məscidi" adlandırılan bu məscid Dəməşq şəhərinin qədim hissəsində yerləşir, dünyanın ən böyük və ən qədim məscidlərindən biridir. 1986-cı ildən UNESCO-nun Dünya Mədəniyyət Mirası siyahısında yer alır. Bu məscid əvvəllər Roma imperatoru I Konstantin dövründə Yəhya peyğəmbərin şərəfinə tikilən Xristian bazilikası olmuşdur. 634-cü ildə Şam şəhərinin ərəblər tərəfindən fəth edilməsindən sonra bu bazilikaya Əbu Ubeydə ibn Cərrahın başçılığı ilə 635-ci ildə bəzi dəyişikliklər

edilərək, ondan məscid kimi də istifadə edilmişdir. Yetmiş il ərzində həm kilsə, həm də məscid kimi iki dinin ibadət xanası olmuş bina zaman keçdikcə müsəlman əhalisinin sayının artması səbəbindən tamamilə məscidə çevrilmişdir. Məscid kiçik olduğundan Əməvi xəlifəsi I Vəlid tərəfindən bugünkü böyük məscidin inşasına başlanılmışdır. Xəlifənin istəyi ilə Bizans imperatorunun İstanbuldan göndərdiyi ustalar tərəfindən tikilən məscid 714-cü ildə tamamlanmışdır. Mənbələrdə məscidin tikintisində 12 min işçinin çalışdığı qeyd olunmuşdur.

Məscidin şimal hissəsinə əlavə edilmiş balaca bir bağçada Səlahəddin Əyyubinin türbəsi tikilmişdir.

Məscidin bitki və həndəsi motifləri, şəhər və bina təsvirlərindən meydana gələn möhtəşəm mozaik bəzəkləri memarlıq sənətinin tarixində mühüm yer tutur. Məscidin

başqa bir səciyyəvi xüsusiyyəti isə İslam aləmində ilk dəfə ümumi ayaqyolunun burada tikilməsidir.

ƏMƏVİLƏR

Məkkənin nüfuzlu qəbilələrindən biri olmuşdur. Bu qəbilənin adı və tarixi Əbdüş-Şəms ibn Əbdülmənaf və onun oğlu Üməyyə ilə bağlıdır. Əməvilər onlara qohum olmuş Haşimilərlə rəqabətdə olmuşlar. Bu rəqabət Məhəmməd peyğəmbərin səyləri nəticəsində müvəqqəti aradan qaldırılsa da, sonradan yenidən qızıışmışdır. Əməvilərdən olan Müaviyə ibn Əbu Süfyan Haşimilər nəslinin nümayəndəsi Əliyə qarşı çıxmışdır.

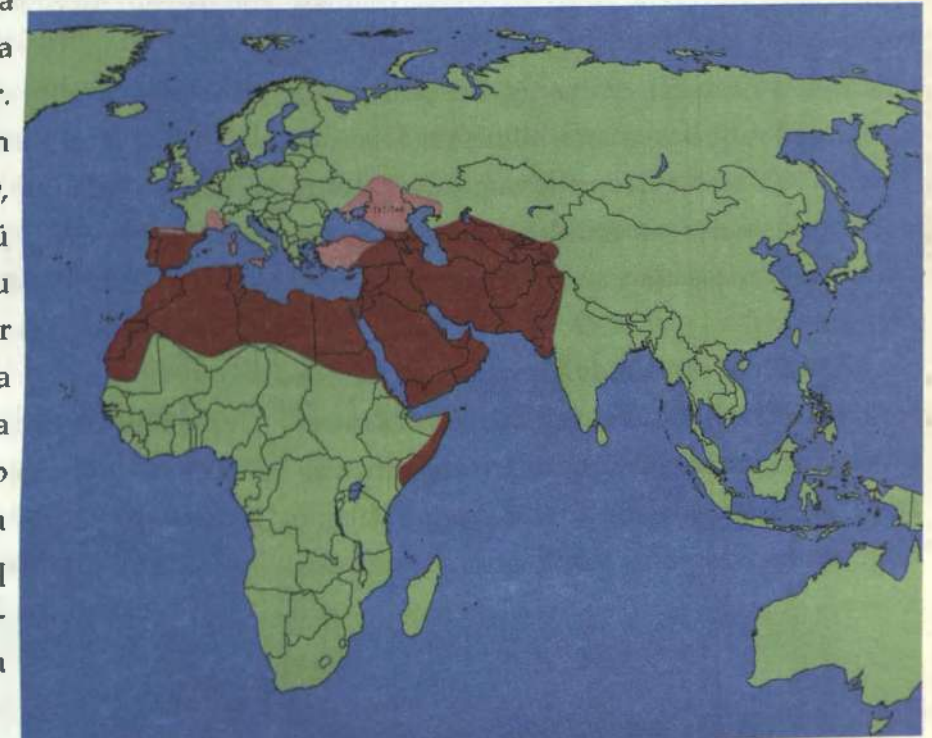
Əməvilər (661-750) İslam tarixinin ilk dövrlərində Rəşidi xəlifələrindən sonra hakimiyyətə gəlmiş ilk müsəlman xanədanı olmuşdur. Onlar yüz ilə yaxın Xilafətə başçılıq etmişlər. Bir çox tarixçilərin fikrincə, məhz bu

sülalə ilkin Xilafətin mahiyyətini dəyişərək onu imperiyaya çevirmişdir. Bu imperiyanı birinci Əməvi xəlifəsi Müaviyə ibn Əbu Süfyan qurmuşdur. Xilafətin quruluşunun dəyişdirilməsi və onun imperiyaya çevrilməsi bir çox səhabələrin və peyğəmbərin ailə üzvlərinin müqavimətinə səbəb olmuşdur. Onlar xəlifəliyin Müaviyənin oğlu Yezidə verilməsinə qarşı çıxmışlar. Kufədə (İraqda) Əməvi hakimiyyətinə qarşı üsyanlar başlamışdır. Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseynin və ailə üzvlərinin Kərbəlada qətl edilməsindən sonra Əməvilərə qarşı Hicazda böyük qiyam baş vermişdir. Qiyama Abdullah ibn Zübeyr başçılıq edirdi. O, Xilafət ordusuna güclü müqavimət göstərərək onu geri çəkilməyə məcbur etmişdir. Bundan sonra Əməvilər yalnız Suriyada hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişlər. Abdullah isə xəlifə kimi tanınaraq hakimiyyətini 684-692-ci illərə qədər davam etdirmişdir.

Lakin Abdullahın u-ğurları çox çəkmədi. Belə ki, Əməvilər öz aralarında siyasi çəkişmələrə son qoya bilmişlər. Hakimiyyət onların Süfyanilər qolundan olan Mərvanilərə keçmişdir. Bundan sonra suriyalılar Hicaz üzərinə hücumla keçərək Abdullah ibn Zübeyrin qoşununu məğlub etmişlər. Abdullah döyüşlər zamanı həlak olmuş, Əməvi Əbdül-Məlik ibn Mərvan (692-705) isə xəlifə təyin edilmişdir.

Bundan sonra Xilafətdə sabitlik dövrü başlamışdır. O zaman Xilafətin sərhədləri genişlənmiş və İslam ordusu Asiya, Afrika və Avropada yeni torpaqları ələ keçirə bilmişdir. Məhz Əməvilərin hakimiyyəti dövründə İspaniya alınmış və bütün bu yerlər Əməvi Xilafəti adlanan imperiyanın tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Lakin Əməvilərə qarşı üsyanlar dayanmamışdır. Eyni zamanda, hakim sülalənin öz arasında saray qarşıdurmaları da səngiməmişdir. Əməvilərə qarşı daha

bir güclü qiyam 740-cı ildə baş vermişdir. Zeyd ibn Əli İraqa dəvət edilmiş və o, xəlifə I Hişam ibn Əbdülməlikin hakimiyyətinə qarşı üsyana başçılıq etmək istəmişdir. Ancaq o da xəyanətlə üzləşmişdir. Zeyd babası Hüseyn kimi kiçik bir qrup ilə Xilafət qoşunu tərəfindən darmadağın edilmişdir. Zeyd ibn Əlinin qaldırdığı üsyanın yatırılması Əməvilərin nüfuzuna çox ağır zərbə vurmuşdur. Sülalənin

ölkəyə nəzarəti artıq xeyli zəifləmişdir. Zeydin qətlə yetirilməsindən on il sonra Əməvi hakimiyyətinə son qoyulmuşdur. Əməvilər Abbasilərin Xorasanda qaldırdıqları üsyanının qarşısını ala bilməmələri nəticəsində Xilafəti əldən vermişlər.

Abbasilər xilafətdə hakimiyyətə gəldikdən sonra Əməvilər hər yerdə təqib olunaraq öldürülmüşlər. Lakin xəlifə Hişamın oğlu Əbdürrəhman İspaniyaya qaçmış və orada 756-cı ildə Kordova əmirliyini yarada bilmişdir. Bu əmirlik Abbasilərin nəzarətində deyildi. 929-cu ildə Kordova əmiri III Əbdürrəhman özünü xəlifə elan etmişdir. Beləliklə, Əməvilər İspaniya və Şimali Afrikanın bir hissəsində öz Xilafətlərini bərpa edə bilmişlər. Kordova Xilafəti 1031-ci ilə qədər davam etmiş, sonra daxili çəkişmələr səbəbindən parçalanmışdır. Onun dağılmasından sonra Əməvilər tarixdən silinmişlər.

Əməvilər dövründə bütün Şimali Afrika, İspaniya, Mavarənnəhr, Hindistanın bir neçə bölgəsi ələ keçirilmişdir. Onların İspaniyadakı hakimiyyəti dövründə isə Kordova Xilafəti Avropanın mədəni və elmi mərkəzi olmuşdur.

ƏMMAMƏ

Əmmamə Şimali Afrika, Ərəbistan yarımadası, Hindistan və Asianın bəzi bölgələrində yayılmış kişi baş geyimidir. Bu baş geyimi e.ə. VI-V əsrlərdə Midiya dövlətində geniş yayılmışdır. Onun hazırlanmasında 6-8 metr parçadan istifadə olunur. Sıq (Hindistanda XVI-XVII əsrlərdə yaranmış din) və müsəlman cəmiyyətlərində, ümumiyyətlə, Asiya ölkələrində geniş yayılmışdır. Əmmamə bir çox Avropa dillərində türban kimi tərcümə

olunur. Bu söz mənşə etibarilə fars dilindəki *dulband* sözündən yaranmışdır.

ƏMR BİL-MƏRUF VƏ NƏHY ƏNİL-MÜNKƏR

Yaxşılıq əmr edib pis işlərdən çəkindirməyə çalışmaq kimi fəaliyyətlər üçün istifadə edilən dini, əxlaqi və hüquqi hökmdür. Bu hökm müsəlman cəmiyyətində ümumi nəzarət prinsipinin əsasıdır.

Allah-Təala İslamın qanunlarına düzgün riayət olunmasına nəzarət etmək vəzifəsini bütün cəmiyyət üzvlərinin öhdəsinə qoymuşdur. Bu prinsipə əsasən, hər bir müsəlman "əmr bil-məruf və nəhy ənil-münkər" əmrini yerinə yetirməklə İslam hökmlərinin düz icrasına yardım edir. Bununla da, hər müsəlman həm bir icraedici qüvvə, həm də ciddi nəzarətçi sayılır.

İslam alimləri "əmr bil-məruf nəhy ənil-münkər" vəzifəsini yerinə yetirərkən məlumatlandırma, öyüd-nəsihət və şifahi xəbərdarlıq kimi müxtəlif üsullar tətbiq olunmasının vacibliyini vurğulamışlar.

Həsən əl-Bəsri "əmr bil-məruf nəhy ənil-münkər"-i daha çox əxlaqi prinsip olaraq qiymətləndirmişdir.

ƏNBİYA – (bax: NƏBİ)

ƏNDƏLÜS

Pireney yarımadasında 711-1492 illər arasında ərəblərin hakimiyyəti altında olan bölgələrə verilən addır. "Əndəlüs" sözünün etimologiyası haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Onun ərəb mənşəli olması,

yaxud German tayfalarından olan və V əsrdə İspaniyanın cənubunda məskunlaşan Vandalların adından götürüldüyü barədə fərziyyələr irəli sürülmüşdür.

VIII əsrin əvvəllərində ərəblər İspaniyanın fəth edilmiş ərazilərini əl-Əndəlüs adlandırmışlar. 711-ci ildə bərbər sərkərdəsi Tariq ibn Ziyad Şimali Afrikadan İspaniyaya keçərkən zəifləmiş Vestqot krallığı onlara müqavimət göstərə bilməmişdir. Ərəblər qısa müddət ərzində bütün Pireney yarımadasını fəth etmişlər. 750-ci ilə qədər Əndəlüs Əməvilərin göndərdiyi əmirlər tərəfindən idarə olunmuşdur.

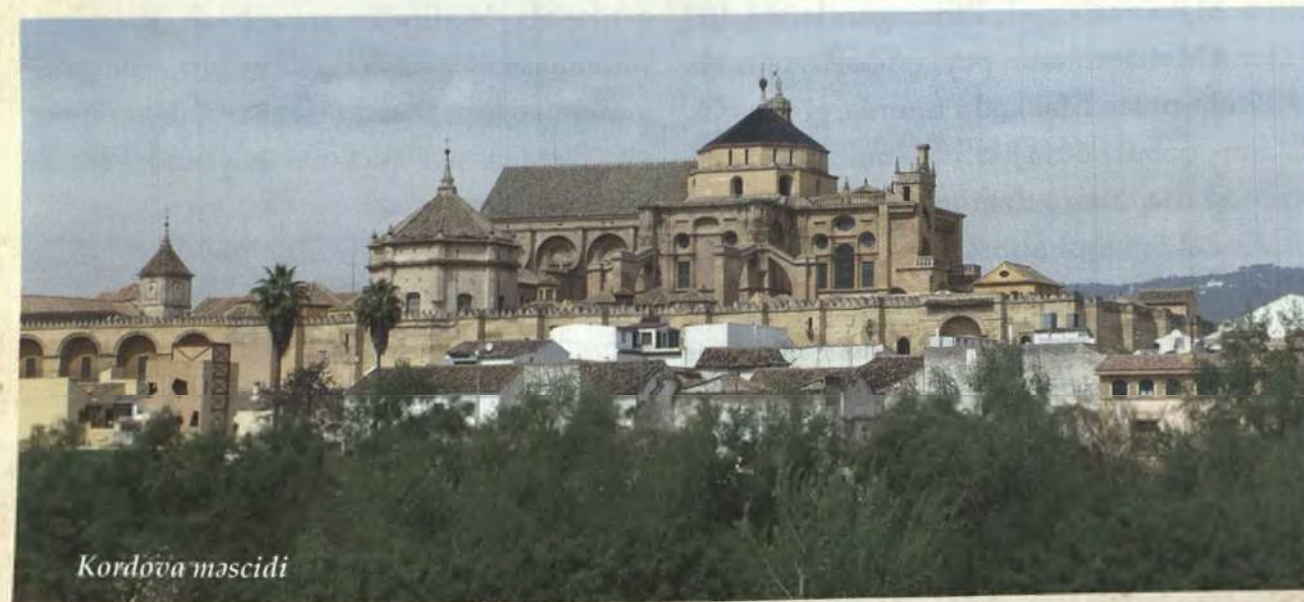
Tarixdə 756-1031-ci illər Əndəlüsün ən parlaq dövrü kimi qeyd edilir. Kordova şəhəri xilafətin paytaxtı olmaqla yanaşı, həm də sənət, ticarət və elm mərkəzinə çevrilmişdi. Həmin dövrdə Kordova Bağdad və Qahirədən sonra dünyanın üçüncü əhəmiyyətli elm mərkəzi hesab olunurdu. Kordova kitabxanası və universiteti gündəndən daha da məşhurlaşdı. Burada təbabət, riyaziyyat, coğrafiya və fəlsəfə elmləri xeyli inkişaf etmişdi. Avropa ölkə-

ri məhz Əndəlüs mədəniyyətinin sayəsində ərəb, yunan və latın mütəfəkkirlərinin bir çox əsəri ilə tanış olmuşlar. Burada inşa edilən Qranada əmirliyinin Əlhambra sarayı (XIII-XVI əsrlər), Sevilyada Əlkəsar saray-qalası (XII əsr) müsəlman memarlığının nadir incilərindən sayılır.

Əməvi dövlətinin son xəlifəsi olan III Hişam 1031-ci ildə öldükdən sonra Əndəlüs torpaqları çox sayda müstəqil dövlətlərə bölünmüşdür. Bu dövlətlər həm bir-biri ilə döyüşmüş, həm də İspaniyanın xristian dövlətlərinin hücumları ilə qarşı-qarşıya qalmışlar. Rekonkistanın (Pireney yarımadasında yaşayan müsəlmanların xristianlar tərəfindən sıxışdırılaraq çıxarılmasına səbəb olmuş dini məzmunlu hərəkət) gedişində Əndəlüsün çox hissəsi ərəblərdən geri alınmışdır (XIII əsr).

1492-ci ildə Qranada əmrliyi süqut etdikdən sonra Əndəlüsün bütünlüklə İspaniya krallığına qatılması ilə İspaniyada 781 illik müsəlman hökmranlığı başa çatmışdır.

Hazırda İspaniyanın cənubunda tarixi vilayətdir. Əndəlüsün inzibati ərazisinə 8

Kordova məscidi

əyalət (Almeyra, Qranada, Kadis, Kordova, Malaqa, Sevilya, Uelva və Xaen) daxildir. Paytaxtı və əsas şəhəri Sevilyadır. Ərazisinin çox hissəsini Qvadalkvivir çayı hövzəsindəki Əndəlüs ovalığı tutur. Şimaldan Syerra-Morena, cənub və şərqdən Əndəlüs dağları ilə əhatələnir.

ƏNSAR

Ərəb dilində "yardım edənlər", "yardımcılar" mənasına gələn "ənsar" kəlməsi termin kimi İslam tarixində Məkkədən Mədinəyə köçən mühacirlərə yardım edən mədinəli müsəlmanlara verilmiş addır.

Ənsarlar Mədinənin övs və xəzrəc adlanan iki başlıca qəbilələrini təşkil etmişdir. Bir-birinə qohum olan bu iki qəbilə öncə Yəməndə yaşamış, sonra isə Yəsribə köçmüşlər. Lakin burada onların arasında başlamış uzun sürən qarşıdurma Buas döyüşü adlanan qanlı bir toqquşmaya gətirib çıxarmışdır. Bu döyüşdə hər iki qəbilə gücdən düşmüşdür. Sonda məğlub olan xəzrəc qəbiləsi qüreyşilərdən dəstək almaq üçün Məkkəyə öz elçilərini göndərmişdir. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinin 11-ci ilində onlar Məkkədə onunla görüşərək İslamı qəbul etmişlər. Yalnız bu dinin vasitəsi ilə Yəsribdəki ərəb qəbilələrinin arasındakı müharibələrə son qoyula biləcəyini anlamışlar.

Xəzrəc qəbiləsi geri qayıtdıqdan sonra övs qəbiləsini də İslamı qəbul etməyə dəvət etmişlər. Sonra övs və xəzrəc qəbilələrinin təmsilçiləri Məhəmməd peyğəmbərlə Əqəbədə birinci və ikinci beyət zamanı görüşmüşlər. Onlar Peyğəmbəri

qoruyacaqlarına, bütün məkkəli müsəlmanları qəbul edəcəklərinə söz vermişlər.

Bundan sonra məkkəli müsəlmanların Mədinəyə hicrəti başlamışdır. Xəzrəc və övs qəbiləsi onları sevgi ilə qarşılaraq, onlara sığınacaq vermişlər. Beləliklə də, Peyğəmbərin ənsarları (yardımcıları) adını almışlar. Peyğəmbərin buyurduğu kimi ənsarlar mühacirlərlə qardaşlaşaraq evlərində onlara yaşamaq üçün yer, eləcə də mallarından pay vermişlər. Qurani-Kərimin "Həşr" surəsinin 9-cu ayəsində buyurulur: **"Onlardan (mühacirlərdən) əvvəl (Mədinədə) yurd salmış və (Məhəmməd əleyhissəlamə qəlbən) iman gətirmiş kimsələr (ənsar) öz yanlarına (şəhərlərinə) mühacirət edənləri sevir, onlara verilən qənimətə görə ürəklərində həsəd (qəzəb) duymaz, özləri ehtiyac içində olsalar belə, onları özlərindən üstün tutarlar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən (tamahından) qorunub saxlanılan kimsələr – məhz onlar nicat tapıb səadətə (Cənnətə) qovuşanlardır!"**

Beləliklə, ənsarlar və mühacirlərin qardaşlığı Mədinədə müsəlman icmasının yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Ənsarlar müsəlman icmasının güclənməsində, sonralar isə Xilafətin siyasi-ictimai həyatında böyük rol oynamışlar.

ƏRAF

Əraf Cənnətlə Cəhənnəm arasında olan və insanların axirətdə öz aqibətlərinin necə olacağını gözləyəcəyi məkandır. Qurani-Kərimin "Əraf" surəsinin 46-47-ci ayələrində Əraf bölgəsi və əhli haqqında məlumat verilmişdir: **"Onların ikisinin (Cənnət**

əhli ilə Cəhənnəm əhlinin) arasında pərdə (səs, maneə) və Əraf (Cənnətlə Cəhənnəm arasındakı səddin yüksəklikləri) üzərində isə (savabları və günahları, xeyir və şər əməlləri bərabər olan) insanlar vardır ki, onlar hamını (cənnətlikləri və cəhənnəmlikləri) üzündən tanıyıb Cənnət əhlinə: **"Sizə salam olsun!"** - deyər müraciət edərlər. Bunlar (əraf əhli) çox istədiklərinə baxmayaraq hələ ora (Cənnətə) daxil olmamış (lakin Ərafda günahları təmizləndikdən sonra daxil olacaq) kimsələrdir. Onların nəzərləri Cəhənnəm əhlinə çevrildiyi zaman: **"Ey Rəbbimiz! Bizi zalımlarla bir etmə!"** - deyərlər"

Təfsirçilərə görə, onların dünyadakı yaxşı işlərinin çəkisi pis işlərinə bərabər olacaqdır. Buna görə də onlar Cənnət və Cəhənnəm arasında Allahın onlara qarşı mərhəmətli davranmalarını gözləyəcəklər. Bu kimsələr Cənnətdə olanlara salam deyib, onların sıralarında olmaq istəyəcəklər. Bundan başqa, onlar Cəhənnəm əzablarını görərək Allahın onları bağışlamalarını diləyəcəklər. Sonda Allahın onları bağışlayıb Cənnətə daxil edəcəyi güman olunur.

ƏRƏFAT

Ərəfat Məkkə şəhərindən təxminən 20 km uzaqda, Məkkə-Taif yolunun kənarında yarımdairəvi təpələrlə əhatələnmiş ərazinin adıdır. Rəvayətə görə, Adəm peyğəmbərlə Həvva Cənnətdən qovulduqdan sonra bir-birini axtararaq xeyli gəzib-dolaşmış və nəhayət, Ərəfatda görüşmüşlər. Başqa bir rəvayətə görə, mələk Cəbrail İbrahim peyğəmbərə Həcc əməllərini burada başa salmış və İbrahim peyğəmbər **"bildim, anladım"** deyər cavab vermişdi. Hər iki

varianta uyğun olaraq, **"Ərəfat"** sözü də **"bilmək, tanımaq"** kökündən qaynaqlanır.

Burada qalmaq Həccin başlıca şərtlərindən biridir. Ərəfə günü və ya gecəsi Ərəfatda olmayan və ya Ərəfatdan keçməyən hacı olmaz. Ərəfatda gecələmək və orada ibadətlə məşğul olmaq zəvvarın mənəvi durumunu daha da yüksəldir.

ƏRBƏİN GÜNÜ

Hicri təqvimində Məhərrəm ayının onundan başlayaraq qırx gün davam edən müddətdir. Kərbəla hadisəsinin qırxıncı günüdür. Həmin gün Kərbəlada şəhid olan İmam Hüseyin və 72 tərəfdarı yad edilir, xüsusi mərasimlər keçirilir. Rəvayətə görə, İmam Hüseyinin məzarı ilk dəfə Ərbəin günündə ziyarət edilmişdir.

ƏRƏFƏ GÜNÜ

Zülhiccə ayının 9-cu günü, yəni Qurban bayramından öncəki gün deməkdir. Həcc ziyarətinə gedən zəvvarlar həmin gün Məkkə kənarındakı Ərəfat çölündə olurlar. Bunun üçün də bu günə Ərəfə günü adı verilmişdir.

İslam dininə görə, Ərəfə mübarək günlərdəndir. Həmin günün gecəsini namaz və dua ilə keçirmək, gündüz isə oruc tutmaq savabdır.

ƏRŞ

Quran və hədislərdə "ilahi hökmranlıq" və "taxt" mənasında istifadə edilən termin-dir. Hərfi anlamda "ən uca", "ən yüksək", "ən ali" və "hər şeyin üzərində olan yer" deməkdir. Ərş sözü həm də kralın oturduğu taxt mənasını verir. Bu söz Quranın "Əraf", 54; "Tövbə", 129; "Yunus", 3; "Muminun", 116; "Zuxruf", 82-ci ayələrində qeyd edilir. Quran və hədislərə əsasən, göyün yeddi qatı, Cənnət, sidrətül-müntəha (hədislərdə bildirildiyinə görə, çox böyük kölgəliyə malik ağac) ərşin altında yerləşir.

Müsəlman təfsirçilərinin böyük əksəriyyətinin fikrincə, "Ərş" sözü və Allahın onun üzərində olması məcazi mənədadır. Süyuti onu "bilik", Bəyzavi "ucalıq", Razi "hakimiyyət" kimi təfsir etmişdir. Onlara görə, bu söz Allahın dünyanı yaratdıqdan sonra onu idarə etməsi mənasını verir. Bəzi təfsirçilərə görə, Quranın "Bəqərə" surəsinin 255-ci ayəsində işlədilmiş "ərş" və "kürsi" sözləri bu mənədadır. Ərşi məcazi deyil, həqiqi mənada (taxt kimi) anlayan təfsirçilər də olmuşdur.

ƏSBABÜN-NÜZUL

Quran ayələrinin nüzul (enmə, nazil olma) səbəblərini öyrənən elm əsbabün-nüzul adlanır və təfsir elminin bir bölməsidir. Məhəmməd peyğəmbərin peyğəmbərlik dövründə baş verən, habelə Quranın bir və ya bir neçə ayəsinin, yaxud bir surəsinin enməsinə gətirib çıxaran hadisəni, vəziyyəti, yaxud da məsələni ifadə etmək üçün istifadə olunur.

ƏSHAB (bax: SƏHABƏ)

ƏSHABİ-KƏHF

Dini inancları səbəbi ilə təqiblərdən mağarada sığınacaq tapmış və orada illərlə yatdıqdan sonra təkrar oyandıqları bildirilən bir qrup insanın hekayəsidir. Bu haqda Quranın "Kəhf" surəsində məlumat verilmişdir. Rəvayətlərə görə, Allahın istəyi ilə bu gənclər mağarada yuxuya getmişlər. Onların yuxusu 300 ildən bir az çox çəkmişdir. Onlarla birlikdə Qitmir adında bir it də olmuşdur. Bu gənclər yaşadıkları yerin yanlış inanclarını tərk edərək Allaha sığınmış, pis işlərdən çəkinib düz yola yönəlmişlər. Ona görə də təqiblərə məruz qalaraq öz şəhərlərindən çıxmış, mağaraların birində sığınacaq tapmışlar. Bəzi tarixçilər və təfsirçilərə əsasən, bu hadisə III əsrin ikinci yarısında Anadolunun Tarsus şəhərində baş vermişdir. Ehtimallara görə, bu gənclərin imanlarından dönmələrini Roma canişini Diqyanus (ola bilsin, o Roma imperatoru Detsius olmuşdur) tələb etmişdir.

Onlar yuxudan oyandıqda yalnız bir gün yatdıqlarını sanmışlar. Ac olduqlarından aralarından birini şəhərə azuqə arxasınca göndərmişlər. Yolda ikən o, şəhərin dəyişdiyini görmüşdür. Dükana yaxınlaşaraq, çörək almaq istədikdə dükançı bu gəncin görkəminin və verdiyi pulun qeyri-adi olduğunu görüb şəhər valisinə bildirmişdir.

Valinin yanına gətirilən gənc isə olanları nəql etmişdir. Onu dinləyənlər bu hadisənin üç yüz il bundan öncə baş verdiyini anlayıb, o gəncə zamanın dəyişdiyini, artıq şəhərlilərin vahid tanrıya iman gətirdiklərini qeyd etmişdilər. Bundan sonra insanlar gəncin göstərdiyi mağaraya getmişlər, lakin onları mağaraya gətirən gənc və onun dostları qeybə çəkilmişlər.

Təfsirçilərə görə, Əshabi-Kəhf möcüzəsi həm də bütün insanlara öldüklərindən sonra dirilərək, Allahın mühakiməsinə qatılacaqlarını xatırladır. Həmin gənclərin dəqiq sayı haqqında İslam qaynaqlarında məlumat yoxdur. Bu hadisənin baş verdiyi yer də naməlumdur. Başqa rəvayətlərə görə, bu hadisənin Tarsusda deyil, Maraşda, Şimali Afrikada, Azərbaycanda (Naxçıvanda), Urumçidə (Şərqi Türküstanda) və s. yerlərdə baş vermə ehtimalı var.

"ƏSHABİ-KƏHF" ZİYARƏTGAHI

Naxçıvan şəhərindən təqribən 12 km uzaqda, Haçadağ ilə Nəhəcir dağı arasında yerləşir. Eramızdan əvvəl VII minilliyə aid edilən "Əshabi-Kəhf" mağarası barədə Qurani-Kərimin "əl-Kəhf" surəsinin 9-27 ayələrində bəhs edilir. Mağaranın hündürlüyü 5 metrədən çoxdur, sahəsi isə təxminən 10 kvadratmetrdir. Divarlarını həm təbiətin, həm

də insan əlinin açdığı böyük oyuqlar bəzəyir. "Əshabi-Kəhf" Azərbaycanda tanrıçılıq dini dünyagörüşünün ən qədim ocaqlarından biridir.

Hazırda "Əshabi-Kəhf" ziyarətgahı Azərbaycanda tanınmış dini turizm obyektidir. 1998-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin tapşırığı və himayəsi ilə dini-mədəni abidə kompleksində abadlıq-bərpa işləri aparılmışdır. Son illər də "Əshabi-Kəhf" ziyarətgahı ərazisində yenidənqurma, bərpa və abadlıq işləri həyata keçirilmiş, zəvvarlar üçün hərtərəfli şərait yaradılmış, 13 kilometrlik rahat yol salınmış, yolboyu yaşıllaşdırma işləri aparılmış, məscid tikilmişdir.

ƏSHABÜL-KİRAM

Məhəmməd peyğəmbərin ən yaxın və nüfuzlu səhabələrinə verilən addır. Bu insanlar bütün həyatları boyu Məhəmməd peyğəmbərə sadıq qalmış, İslam dininin yayılması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Müsəlmanlardan əksəriyyəti hesab edir ki, bunlar Əbu Bəkr, Ömər, Osman, Əli, Əbuzər Qəffari, Əmmar ibn Yasir və digər böyük səhabələr olmuşlar.

ƏSHABÜS-SÜFFƏ

Mədinə məscidinin ətrafında Süffə adlanan yerdə, oxuyub-yazmağı və dinin əsasını öyrənmək məqsədilə bir araya gələn səhabələrdir. Rəvayətə görə, onların sayı səksən və ya bundan bir qədər çox olmuşdur. Onlar Süffədə məskunlaşaraq peyğəmbər vasitəsi ilə dini biliklərə sahiblənən yoxsul insanlar idilər. Əshabüs-Süffə əhli bütün ömürlərini Allaha ibadət etməklə keçirmiş, yalnız ehtiyac olanda məsciddən kənara

çıxmışlar. Quranın "Bəqərə" surəsinin 273-cü ayəsi məhz Əshabüs-Süffə haqqında nazil olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər onlara qayğı göstərmiş, beytül-malın bir hissəsini onlar üçün ayırmışdır. Bununla belə, Əshabüs-Süffə təkcə yoxsul insanlardan ibarət deyildi. Onların arasında Məhəmməd peyğəmbəri görmək üçün Mədinəyə gələn və qalmağa yerləri olmayan ziyarətçilər də olmuşdur. Bundan başqa, Əshabüs-Süffəni tərk edənlər də olurdu. Onların yerlərinə isə başqaları gəlirdi.

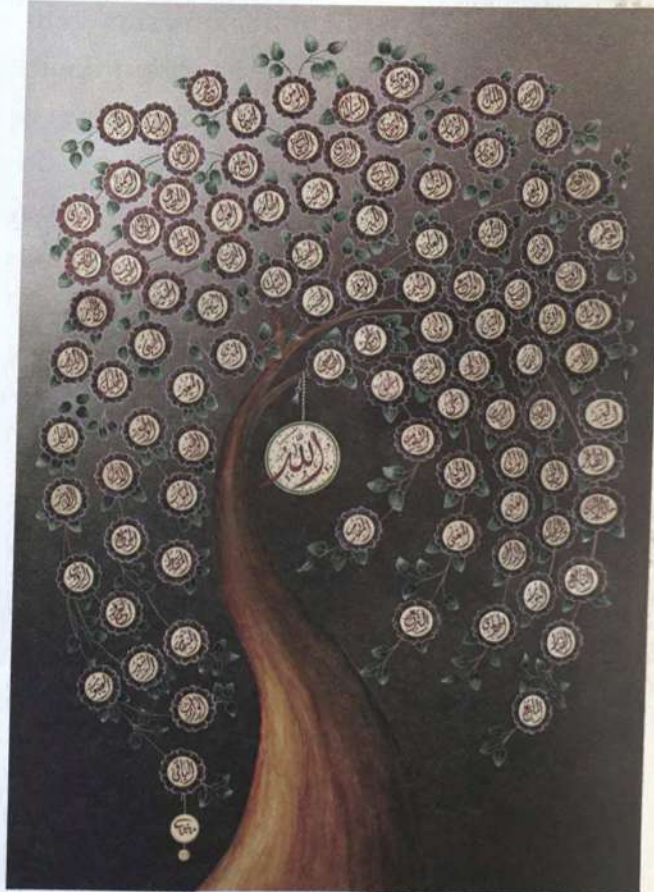
Əshabüs-Süffə aramsız ibadət edib, oruc tutmaqla yanaşı, dini elmləri də öyrənirdi. Bu baxımdan Əshabüs-Süffəni İslamda ilk elm ocağı kimi dəyərləndirmək mümkündür. Əshabüs-Süffə davamlı olaraq Məhəmməd peyğəmbəri izləmiş və onun söylədiklərini, davranışlarını nəql etmişdir. Məhəmməd peyğəmbər onlardan ən savadlılarını müxtəlif qəbilələr arasında İslamı təbliğ etmək üçün fəth olunmuş yeni ərazilərə göndərirdi.

Mədinəyə İslam dini ilə tanış olmağa gəlmiş çoxlu sayda insan Əshabüs-Süffədən elm öyrənmişdir. İslamın ilk müəzzinləri – Bilal Həbəşi və Abdullah ibn Ümm Məktum, eləcə də Əbuzər Qəffari, Hüzeyfə, Əmmar, Həbbab, Səlmən Fərisi, Süheyb Rumi, Üqbə ibn Amir, Əbu Hürayrə kimi görkəmli səhabələr də Əshabi-Süffədən olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatçılar hesab edirdilər ki, "süffə" sözündən "sufi" sözü yaranmışdır. Sufi kitablarında Əshabi-Süffə ilk müsəlman abidləri kimi anılır.

ƏSMAÜL-HÜSNA

Əsmaül-hüsna ərəb dilindən tərcümədə "gözəl adlar" deməkdir. İslam cəmiyyətində,

Quran və hədislərdə Allahı ifadə etmək üçün istifadə edilmiş adlardır. "Hüsna" kəlməsi hərfi mənada "gözəl, ən gözəl" mənasını verir. İlahi adların gözəlliklə xarakterizə edilməsinin səbəblərini İbn əl-Ərəbi belə sıralayır: 1. Əsmaül-hüsna Allah haqqında ucalıq və fəvqəladəlik ifadə edir və bəndələrdə hörmət hissi oyandırır. 2. Əsmaül-hüsna Allaha aid sifətləri, xüsusiyyətləri ehtiva edir. Bununla da, insan Allah haqqında kifayət qədər və doğru məlumat əldə edə bilər.

Möminlərə görə, insan təfəkkürü Uca Yaradanı dərk etmək və tanımaq üçün yetərli deyildir. İnsan yalnız Allahı Onun özünü bizə tanıtdığı kimi anlaya bilər. Allahın gözəl adlarının öyrənilməsi Onun dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Qurani-Kərimdə buyrulur: "Ən gözəl adlar (Əsmaül-hüsna) Allahındır. Onu bu adlarla çağırub dua edin..."

(Əraf surəsi, 180). Quranda Allahın 100-dən çox adı qeyd olunmuşdur. Bundan başqa, müxtəlif hədislərdə Allaha nisbət edilən başqa adlar mövcuddur. Əsmaül-hüsna Allahın bütün bu adlarını əhatə edir. Lakin termin olaraq daha çox 99 adı ehtiva etdiyi qəbul edilir.

İslam ənənəsinə görə, Allahın 99 adı bunlardır:

1) Allah – Uca Yaradanın ilk və xüsusi adıdır. O, digər adları və sifətləri özündə birləşdirir. Bu ad yalnız Allah-Təalaya məxsusdur. Heç bir dildə tam qarşılığı yoxdur; 2) əl-Vahid – yeganə; 3) əl-Əhəd – bənzərsiz; 4) əs-Saməd – ehtiyacsız; 5) əl-Axir – hər şeydən sonra da mövcud olan; 6) əs-Səmi – hər şeyi eşidən; 7) əl-Bəsir – hər şeyi görən; 8) əl-Qədir – hər şeyə qüdrəti çatan; 9) əl-Əvvəl – hər şeydən əvvəl mövcud olmuş; 10) əl-Qahir – zalımları qəhr edən; 11) əl-Əliyy – yüksək, uca; 12) əl-Əla – ən yüksək, ən uca; 13) əl-Baqi – əbədi, daimi; 14) əl-Bədi – bütün varlıqları nümunəsi olmadan, sənətkarənə şəkildə yaradan, misilsiz, heyratverici aləmlər icad edən; 15) əl-Bari – yaradıcı; 16) əl-Əkrəm – ən kəramətli; 17) əz-Zahir – aşkar hər şeyi bilən; 18) əl-Batin – gizli hər şeyi bilən; 19) əl-Həyy – diri; 20) əl-Həkim – çox hikmətli; 21) əl-Əlim – hər şeyi bilən, çox elmi; 22) əl-Həlim – çox mülayim; 23) əl-Həfiz – ən yaxşı qoruyucu, mühafizəçi; 24) əl-Həqq – həqiqət; 25) əl-Həsib – hər şeyi hesaba alan; 26) əl-Həmid – həmdə, şükrə layiq; 27) əl-Həfiyy – öz yaratdıqlarını çox sevən; 28) ən-Nur – nur; 29) ər-Rəbb – bəsləyən, tərbiyə edən; 30) ər-Rahmən – çox mərhəmətli; 31) ər-Rəhim – sonsuz mərhəmət sahibi; 32) ər-Rəuf – mehriban, şəfqətli; 33) ər-Rai – hər şeyi görən; 34) ər-Rəqib – nəzarətçi, keşikçi; 35) əz-

Zari – yaradan (yaxud bəndələrinin aqibətini müəyyən edən); 36) əs-Səlam – bəndələrini çirkinlik, qüsurlar və fəlakətlərdən xilas edib əmin-amanlığa çıxaran; 37) ər-Rəzzaq (Ər-Rəziq) – ruzi verən; 38) əl-Mumin – iman bəxş edən; 39) əl-Mühəym – Yaratdıqlarını qoruyan, qorxularını uzaqlaşdıran, hər şeyə şahid olan, mühafizə edən; 40) əl-Əziz – çox izzətli; 41) əl-Cəbbar – zalımlara əziyyət verən; 42) əl-Mutəkəbbir – məqamı uca tutulan, böyüdülmən; 43) əs-Seyyid – ağalıq edən, idarə edən; 45) əş-Şəhid – hər şeyə şahid olan və nəzarətçi olan; 6) əs-Sadiq – sədaqətli, dürüst; 47) ət-Tahir – pak, saf; 48) əl-Ğəniyy – ehtiyacsız, varlı; 49) əl-Ğiyas – köməkçi; 50) əl-Fatir – yaradan, var edən; 51) əl-Fərd – tək, yeganə; 52) əl-Fəttah – çətinlikləri həll edən; 53) əl-Faliq – dan yerini yaran, parçalayan; 54) əl-Qədim – əzəli; 55) əl-Məlik – mülk sahibi; 56) əl-Qüddus – müqəddəs; 57) əl-Qəviyy – çox qüvvətli; 58) əl-Qərib – çox yaxın; 59) əl-Qəyyum – dayanıqlı, sarsılmaz, sabit; 60) əl-Qabiz – sıxan, canları alan; 61) əl-Basit – açıb sərən və ya səxavətli; 62) Qaziyul-Hacat – hökm verən, ehtiyacları həll edən; 63) əş-Şafi – şəfa verən, sağaldan; 64) əl-Məcid – şan-şöhrətli, əzəmətli, ulu; 65) əl-Vəliyy (Əl-Mövla) – dost (ağa, sərvər); 66) əl-Lətif – lütf edən; 67) əl-Mənnan – bəndələrinə çox ehsan edən; 68) əl-Mühit – hər şeyi əhatə edən; 69) əl-Mübin – hər şeyi bəyan edib aşkarlayan; 70) əl-Müqit (Əl-Müğis) – ruzi verən (dada yetişən, yardımçı); 71) əl-Müsəvvir – hər şeyi formaya salan; 72) əl-Kərim – çox kəramətli; 73) əl-Kəbir – çox böyük; 74) əl-Kafi – kifayət edən, hər şeyə bəs edən; 75) Kaşifüz-Zürr – zərərin üstünü açıb ifşa edən; 76) əl-Vitr – tək-tənha; 77) əl-Əzim – əzəmətli; 78) əl-Vəhhab – nemət

bağışlayan; 79) ən-Nasir – köməkçi, yardımçı; 80) əl-Vasi – çox əhatəli, geniş; 81) əl-Vədud – bəndələrini çox sevən; 82) əl-Hadi – hidayət edən, doğru yol göstərən; 83) əl-Vəfiyy – vəfalı, sadıq; 84) əl-Vəkil – himayəçi; 85) əl-Varis – qiyamətdə hər şey məhv olduqdan sonra tək qalacaq varlıq; 86) əl-Birr – yaxşı sifətlərin sahibi; 87) əl-Bais – qiyamətdə ölüləri dirildən; 88) ət-Təvvab – tövbələri qəbul edən; 89) əl-Cəlil – cəlalı; 90) əl-Cavad – səxavətli; 91) əl-Xəbir – hər şeydən xəbərdar olan; 92) əl-Xaliq – xəlq edən, yaradan; 93) Xeyrun-Nasirin – ən yaxşı yardımçı; 94) əd-Dəyyan – hesabat gününün sahibi, hakim; 95) əş-Şəkür – şükr edilən (yaxud şükrə layiq); 96) əs-Sani – yaradıcı; 97) əl-Ədl – ədalətli; 98) əl-Əfuvv – əfv edən, bağışlayan; 99) əl-Ğəfur – günahları bağışlayan deməkdir.

ƏSR

Günortadan sonrakı vaxtı bildirir. O, ikinci vaxtı da adlanır. Bu zaman ərzində müsəlmanlar vacib olan eyni adlı namazı qılırlar. Əsr namazının vaxtı zöhr namazının vaxtı bitdikdən sonra başlayır. Əsr namazının vaxtı hər bir şeyin kölgəsinin uzunluğu, onların uzunluğuna bərabər olan zaman girir və Günəşin batmasına az qalmış namazı bitirmək lazımdır.

Əsr həm də Qurani-Kərimin 103-cü surəsinin adıdır. Surə 3 ayədir. Bu ayədə Allah əsrə, zamana ad içməklə vaxtın dəyərli olmasına işarə etmiş və imanlı, səbrli, yaxşı əməl sahibi olan insanların dünyada zərərə düşmədiklərini bildirmişdir.

ƏSRİ-SƏADƏT

İslam tarixində Məhəmməd peyğəm-

bərin həyatda olduğu dövr haqqında istifadə edilir. Ərəb dilində "əsr" (zaman, çağ) və "səadət" (xoşbəxtlik, bəxtiyarlıq) sözlərindən meydana gəlmişdir. "Əsri-Səadət" termini "xoşbəxtlik dövrü, insanların ən bəxtiyar olduğu vaxt" mənasını verir.

Əsri-Səadət insanlıq üçün hidayət qaynağı olan Qurani-Kərimin nazil olduğu, bəşəriyyətə rəhmət və nümunə olaraq göndərilən Məhəmməd peyğəmbərin yaşadığı, səhabələrini yetişdirdiyi, İslamın təbliğ edildiyi və tam mənası ilə tətbiq olunduğu zamanı ifadə edir.

Əsri-Səadət dövrünü İslam alimləri iki hissəyə ayırırlar: Məkkə və Mədinə dövrü. Məkkə dövrünə daha çox dinin yaranması, ilk müsəlman cəmiyyətinin formalaşması, dini və əxlaqi dəyərlərin müsəlmanlar tərəfindən mənimsənilməsi, cəmiyyətdəki mövcud dini inancla İslamın qarşıdurması və müqavimətləri daxildir. Bu dövr müsəlmanların Mədinəyə hicrəti ilə sona çatır. Mədinə dövrünə isə, İslam dövlətinin və cəmiyyətinin qurulması, İslamın yayılması uğrunda gedən mübarizələr, müharibələr, siyasi nüfuzun və ictimai rifahın yüksəlməsi prosesləri aid edilir. Bu dövr Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə vəfatı ilə sona çatmışdır. Bundan sonra İslam tarixinin II dövrü olan Rəşidi xəlifələr dövrü başlamışdır. Bəzən bu dövrü də Əsri-Səadət dövrü adlandırırlar.

ƏYYUBİ SƏLAHƏDDİN

Tam adı Məlik əl-Nasir Əbul-Müzəffər Səlahəddin Yusif ibn Nəcməddin Əyyubidir. O, Misir, Suriya, Yəmən, Hicaz və Fələstinin sultanı və Əyyubilər sülaləsinin ilk hökmdarı (1171-1193) olmuşdur.

Səlahəddin təxminən 1138-ci ildə müasir İraqın Tikrit şəhərində dünyaya gəlmiş, Dəməşqdə təhsil almışdır. O, Misirdə yaradılmış Fatimi xilafətinə qarşı döyüşlərdə iştirak etmiş və 1169-cu ildə Misirin vəziri təyin edilmişdir. Atabəy Nürəddin Zəngi 1174-cü ildə vəfat etdikdən sonra Səlahəddin onun arvadı ilə evlənmiş və Misirin yeni sultanı olmuşdur. Bununla da o, yeni Əyyubi sülaləsinin əsasını qoymuş və öz torpaqlarını qərbə tərəf genişləndirməyə başlamışdır.

Suriyada öz hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul olan Səlahəddin səlib qoşunları ilə girişdiyi döyüşlərdən qalib çıxmışdır.

1187-ci ilin iyulunda Səlahəddinin qoşunu Qüds krallığının çox hissəsini geri almağa müvəffəq olmuşdur. Həmin il iyulun 4-ü Səlahəddinin ordusu Qüds kraliçasının əri Gi de Luzinyan, Tripoli hökmdarı III Reymond, Antioxiya knyazı Reno de Şatilyonun və digər müttəfiqlərin qoşunları ilə Hattin döyüşü zamanı üz-üzə gəlmişdir. Bu döyüş səlib yürüşləri tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. Müsəlman ordusu səlibçiləri darmadağın etmiş, əsir düşən Reno de Şatilyon isə Səlahəddin tərəfindən edam olunmuşdur. Qısa müddət ərzində Səlahəddin səlibçilərin işğal etdiyi, demək olar ki, bütün şəhərləri geri ala bilmişdir. 88 il xristianların dayaq nöqtəsi olan Qüds 1187-ci il oktyabrın 2-də Səlahəddinin əlinə keçmişdir.

Hattin məğlubiyyəti və Qüdsün süqutu III səlib yürüşünə səbəb olmuşdur. Bu yürüşdən sonra Akka səlibçilər tərəfindən ələ keçirilmişdir. 1191-ci il sentyabrın 7-si Səlahəddin və I Riçardın orduları Ərsuf ətrafında üz-üzə gəlmişlər. Qüdsü ala bilmək

üçün kifayət qədər hərbi gücünün olmadığını anlayan Riçard geri çəkilməyə məcbur olmuşdur. Bundan sonra Riçard Səlahəddinin qardaşı əl-Adil vasitəsi ilə müsəlmanlarla 1192-ci ildə Ramla müqaviləsi bağlamışdır. Razılaşmaya əsasən, xristian zəvvarlarına ziyarət etməkdə heç bir maneə törətməmək şərti ilə Qüds müsəlmanların əlində qalırdı. 1193-cü ildə I Riçard Avropaya qayıtdıqdan sonra Səlahəddin Şamda vəfat etmişdir.

ƏYYUB PEYĞƏMBƏR

Qurana görə, İshaq peyğəmbərin soyundan olduğu bildirilən Əyyub peyğəmbər İsrail oğullarına göndərilmişdir. Bir çox müsbət xüsusiyyətləri ilə yanaşı, sonsuz səbri və kamil imanı ilə digərlərindən fərqlənən Əyyub peyğəmbər, rəvayətə görə, Şamda (Suriya) yaşamış, çoxlu övladı və var-dövləti olmuşdur. Bu qədər zəngin olmasına baxmayaraq, Allah yolundan ayrılmazdı. O, ətrafında olan yoxsullara da hər zaman yardım edərdi.

Allah Əyyuba peyğəmbərlik verdikdən sonra o, yaşadığı yerdə dini yaymağa, ətrafındakı insanları Allahın haqq yoluna çağırmağa başlayır. Lakin bir müddət sonra Allah onu var-dövləti, övladları və sağlamlığı ilə sınağa çəkir. Əvvəlcə Allah öz sevimli bəndəsinin var-dövlətini müxtəlif yollarla əlindən alır. Əkinləri, mal-qarası tələf olur. Əyyub peyğəmbər bu hadisəyə səbirlə yanaşır və Allaha şükür edir. Bir müddət sonra onun evi uçaraq dağılır və övladları da onun içində həlak olur. Əyyub peyğəmbər bu fəlakətə də səbir edərək, Allahın istəyinə təbə olur. Sonra Əyyub peyğəmbər ağır xəstələnir, durumu gündən-günə ağırlaşır, hətta gəzə də bilmir.

Bütün qohumları ondan uzaqlaşır. Yalnız Əyyub peyğəmbərin həyat yoldaşı onun yanında qalır və ona qulluq edir. Bu dəfə də Əyyub peyğəmbər Allaha şükür edib, Onun istəyinə tabe olduğunu bildirir. Bu zaman şeytan şəhərdə Əyyubun yoluxucu xəstəliyə tutulduğunu və bu xəstəliyə şəhər sakinlərinin də yoluxa biləcəyi xəbərini yayır. Bunu eşidən adamlar Əyyubu və arvadını şəhərdən qovurlar. Onlar da şəhərin ətrafında bir yerdə məskunlaşmağa məcbur qalırlar. Əyyubun xəstəliyi yeddi il sürsə də, o bir dəfə belə, bu ağır vəziyyətdən narazılığını bildirmir.

Daha da ağırlaşan xəstəliyinə görə Əyyub peyğəmbər Allaha ibadətlerini layiqincə yerinə yetirə bilmir. O, Allaha dua edir ki, ona şəfa versin: Qurani-Kərimin "Ənbiya" surəsinin 83-84-cü ayələrində bu barədə buyrulur: "(Ya Rəsulum!) Əyyubu da (yada sal)! Bir vaxt o, Rəbbinə yalvarıb dua edərək belə demişdi: "Mənə bəla üz verdi (Sənə pənah gətirdim). Sən rəhmlilərin rəhmlisisən! Biz (Əyyubun) duasını qəbul buyurduq, onu düçar olduğu bəladan (xəstəlikdən və ailəsinə üz vermiş müsibətdən) qurtardıq. Dərgahımızdan (Əyyuba) bir rəhmət və (Allaha) ibadət edənlərə ibrət dərsi (öyüd-nəsihət) olsun deyə, (həlak olmuş) övladlarını qaytarıb ona verdik, üstəlik bir o qədər də əlavə etdik".

Allah Əyyub peyğəmbərə onun sağlamlığını, var-dövlətini, övladlarını geri qaytarmaqla yanaşı, ona möcüzələr göstərmək bacarığını vermiş və o, uzun ömür sürmüşdür.

ƏLHƏMDULİLLAH

"Allaha şükürlər olsun" mənasını daşıyan "Əlhəmdulillah" kəlməsi Quranda iyirmi üç dəfə işlənmişdir. Bundan başqa,

Qurani-Kərimdə hər cür tərifin Allaha məxsus olduğu bildirilmiş və Allahın həmd ilə təsbeh edilməsi buyurulmuşdur. Quranın ilk surəsi olan "Fatiha" bu sözlə başladığı üçün "Həmd surəsi" də adlandırılır. Fəxrəddin ər-Raziyə görə, Allah bu ayələrlə insanları həm ruhi tərbiyə edir, həm də onlara nemətlər verən Allaha şükür etmə tərzini öyrədir. Əlhəmdulillah kəlməsi ilə bağlı Məhəmməd peyğəmbərdən nəql edilən bir çox hədis var.

ƏSTAĞFİRULLAH

Ərəb mənşəli söz olub "məni bağışla", "günahımı bağışla" deməkdir. Yəni "istiğfar etmək", "tövbə etmək", "Allahdan əfv diləmək" mənalarında işlədilir. Bu kəlmə ilə bağlı Qurani-Kərimdə ayələr vardır. Peyğəmbərdən gələn hədislərdə də bu kəlmənin əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

ƏZAZİL

İslama görə, şeytanın adlarından biri olan Əzazil "zalım", "amansız", "rəhmsiz", "insafsız", "qəddar" mənalarını verir. Bu ad nə Quranda, nə də hədislərdə qeyd edilmişdir. Buna baxmayaraq, bəzi qaynaqlarda ona rast gəlmək mümkündür. Orada Əzazilin şeytanın ilk adı olduğu qeyd edilir. Bu ad İslama israiliyyətdən keçmişdir.

ƏZRƏQİLƏR

Xaricilərin ən aşırı qruplarından biri sayılan Əzraqiliyin yaradıcısı Nafi ibn Əzraqdır (66/685-ci ildə vəfat etmişdir). Bu qrupun davamçıları xilafətə qarşı çıxaraq onlarla müharibələr aparmışlar. Xilafət tərəfdarlarını isə dinsiz adlandıraraq öldürmüşlər. Nafi ibn Əzraq onlara qarşı

ƏZRAİL

çıxış edənlərin qadınlarının və uşaqlarının da öldürülməsinə hökm vermişdir. Onlar böyük günah işləmiş hər bir müsəlmanı dinsiz hesab edirdilər. Belə insanları İslamdan çıxmış bilib, sonsuzadək övladları ilə birlikdə Cəhənnəmdə qalacaqlarına inanırdılar. Əzraqilər onların inanclarını paylaşmayanların yaşadıkları yerləri Darül-hərb (hərb diyarı) adlandırırdılar. Bu ifrat mövqe tutan dini qrup günümüzədək gəlib çatmasa da, bu gün onların inanclarının elementlərini daşıyan müəyyən dini qrup və ya cərəyanlar vardır.

Allaha ən yaxın dörd mələkdən biri olan Əzrail "ölüm mələyi"nin adıdır. Vəzifəsi insanların canını alaraq həyatlarını sonlandırmaqdır. İslama görə, Allahın əmri olmadan Əzrail insanların canını ala bilməz. Quranda ölüm mələyi "əs-Səcdə" surəsinin 11-ci ayəsində xatırlanır: "(Ya Rəsulum!) De: "Sizə müvəkkil olan ölüm mələyi (Əzrail) canınızı alacaqdır. Sonra da (qiyamət günü) Rəbbinizin hüsuruna qaytarılacaqsınız!"

İlahiyyatçılara görə, ölüm mələyinə vəzifəsinin yerinə yetirilməsi işində digər mələklər də yardım edirlər və bu mələklər ona tabedirlər.

FANATİZM

Fransız sözü olub “heyranlıq” mənasını verir. Fanatizm həqiqəti görməmək və yaxud görmək istəməməkdir. Daha dəqiq desək, bu, hər hansı dini inanca, fikrə, ideologiyaya kor-koranə, ifrat bağlılıq deməkdir. Fanatiklərin davranışlarında özlərindən fərqli düşüncə tərzinə sahib insanlara qarşı hədsiz dözümsüzlük, aqressiya, zorakılıq nümayiş olunur. Fanatizm tərəfdarları öz baxışlarını mütləq həqiqət kimi qiymətləndirərək, onları nəyin bahasına olursa-olsun başqalarına da qəbul etdirməyə çalışır və bu zaman əksər hallarda zorakı üsullara əl atır, tənqidi yanaşmalara yol verirlər. Fanatizm insanların cahilliklərindən və empatiya (özünü başqa insanın yerində hissetmək) qabiliyyətlərinin olmamasından meydana gələn haldır. Bu baxımdan fanatizm cəmiyyətin inkişafına maneədir. Lakin insanların vəzifəsini və məsuliyyətlərini lazımi şəkildə yerinə yetirmələri fanatizmdən tamamilə fərqli anlayış olub məsuliyyət adlanır. Fanatizmin müxtəlif formaları var: dini fanatizm, siyasi fanatizm və s.

FANİ

Sonlu və müvəqqəti olan hər bir şeydir. İslama görə Allahdan başqa hər şey fanidir. Bu barədə Qurani-Kərimdə buyrulur: **“Və Allahla yanaşı başqa heç bir tanrıya ibadət etmə. Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Allahdan başqa hər şey məhvə məhkumdur. Hökm Onundur. Siz (qiyamət günü) məhz Onun hüzuruna qaytarılacaqsınız!”**

Möminlər inanırlar ki, dünyada həyat keçici olsa da, axirət həyatı əbədidir.

FARİSİ SALMAN

Əbu Abdullah Salman əl-Farisi (568 - 656) İslamı qəbul edən ilk İran əsilli səhabədir. Əsl adı Mahbə ibn Buzəhməşan ibn Mürsəlan ibn Yəhbuzan olmuş, lakin müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra özünə Salman İbn əl-İslam ləqəbini götürmüşdür. Hədislərdə onun adı Salman əl-Xeyr, Salmanı Pak və ya Salman əl-Həkim kimi də qeyd edilmişdir. Rəvayətə görə, Salman ataspərəst olan ailəsinin etirazına baxmayaraq, xristianlığı qəbul edərək Ammuriyəyə (Amorion) getmiş və orada bir rahib ona son peyğəmbərin Ərəb yarımadasında dünyaya gələcəyi haqqında məlumat vermişdir. Bundan sonra Salman Ərəb yarımadasına getməyə qərar vermiş və bir ərəb tacirinin karvanına qatılmışdır. Yola düzələn karvan Vadil-quraya çatanda tacir Salmanı bir yəhudiyyə qul kimi satmışdır. Həmin yəhudi isə onu Mədinədə yaşayan Bəni Qurəyzaya mənsub başqa yəhudiyyə (Osman ibn Əşhəl) satmışdır. Salman Mədinəni gördükdə Ammuriyəli rahibin təsvir etdiyi şəhərə gəldiyini başa düşmüşdür. Bir müddət sonra Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə doğru yola çıxdığını və Mədinə yaxınlığındakı Quba şəhərində olduğunu eşitdikdə dərhal ora getmiş və rahibdən öyrəndiyi peyğəmbərlik əlamətlərinin Onda olduğunu gördükdə müsəlmanlığı qəbul etmişdir. O, Məhəmməd peyğəmbərin məsləhəti ilə öz sahibi ilə razılış bə müqaviləsi (müəyyən məbləğ pul qazanıb ağasına vermək şərti ilə köləlikdən azad olmaq) bağlamışdır. Beləliklə, Məhəmməd peyğəmbərin köməkliyi ilə azad olmuşdur.

Salman Farisi Xəndək döyüşündə və ondan sonrakı döyüşlərdə iştirak etmişdir.

Xəndək döyüşündə xəndək qazılması ideyası Salman Farisiyə məxsusdur. Elmə marağına və sünnəyə bağlılığına görə Məhəmməd peyğəmbərin sevilən səhabələrindən olmuşdur.

İraqdakı ərəzilər fəth olunmağa başlandıqda Mədinədə yaşamışdır. Ömər ibn Xəttabın xəlifəliyi zamanında İsfahana qayıtmışdır. Qadisiyyə döyüşündə, Mədain, Cəlula və Bələcər şəhərlərinin fəthlərində iştirak etmişdir. Ömər ibn Xəttab onu Mədinə əmir təyin etmişdir. Tarixi mənbələrdə Salman Farisinin Mədaində 656-cı ildə vəfat etdiyi qeyd olunur.

FASIQ

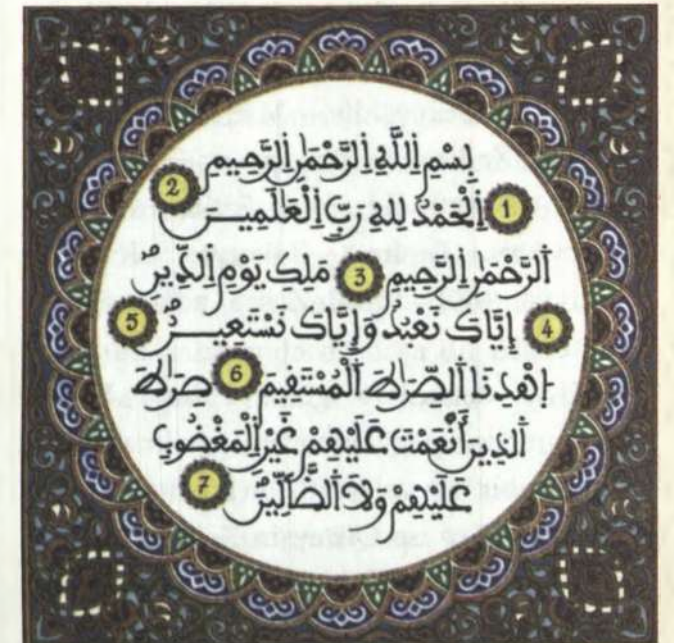
Lüğətdə “bir şeydən çıxan” mənasını verən “fasiq” dini terminologiyada iman etdiyi halda Allaha və Peyğəmbərə itaət göstərməyən, dini vəzifələrini tərk edən və günah əməllər işləyən anlamına gəlir. Hər kafir fasiqdir, lakin hər fasiq kafir olmaya bilər. Üsyankar mömin fasiqdir, amma kafir deyildir. Fasiq kəlməsinin cəmi “füssağ” “füsəqa”dır.

Qurani-Kərimdə kafirlərə (Sad, 20; əs-Səcdə, 18) ayələri inkar edən (əl-Bəqərə, 99) və yalanlayanlara (əl-Ənam, 49), münafıqlara (ət-Tövbə, 67) və müşriklərə (ət-Tövbə, 8) “fasiq” deyildiyi kimi, Allahın endirdiyi hökmlərə əməl etməyənlərə (əl-Maidə, 47), iffətli qadınları günahlandırana (ən-Nur, 4), yalan xəbər yayanlara (əl-Hucurat, 6), Allahı unudanlara (əl-Həşr, 19) və bu kimi günah törədənlərə də fasiq deyilmişdir.

Fasiqlikdən xilas olmağın yolu yalnız iman edib saleh əməllər görmək, haram və günaha yaxınlaşmamaq, törədilən günahlara görə tövbə etməkdir.

FATİHƏ

Lüğəvi mənası “açan”, “başlanğıc”, “ilk açılacaq yer” mənasına gələn “Fatihə” Qurani-Kərimin ilk surəsidir. Məkkə dövründə nazil olmuşdur. Yeddi ayədən ibarətdir. Surənin

bundan başqa, “Ümmul-Kitab” (Kitabın əsası) “əs-Səbul-məsani” (təkrarlanan yeddi), “əl-Əsas”, “əl-Vafi”, «əl-Kafi», “əl-Kənz”, “əş-Şifa”, “əş-Şükr” və “əs-Salət” kimi adları da vardır. Quranın ehtiva etdiyi əsas prinsiplər qısa olaraq “Fatihə” surəsində vardır. Belə ki, tərif və ucaldılmağa layiq tək Allahın varlığı, onun hakimiyyəti, tək məbud olması, qulluğun ancaq Ona edilib Ondən kömək dilənməsi bu surədə ifadə edilir.

Fatihə surəsi bir dəfəyə tam nazil olan ilk surədir. Rəsulullah onu “Quranın ön sözü” adlandırmış və müşəf sıralamasında ilk sıraya yerləşdirmişdir.

Hədislərdə “Fatihə” surəsinin fəzilətinə görə Qurandakı ən böyük surə olduğu, Tövrət və İncildə buna bənzər bir surənin olmadığı, keçmişdə heç bir peyğəmbərə bənzərinin verilmədiyi, şəfa niyyəti ilə oxunduğu təq-

dirdə təsirinin görülcəyinə dair məlumatlar vardır (bax. Müsnəd, III, 450; Buxari, "Təfsir", I / 1, 15/3; Müslim, "Salam" 66; Əbu Davud, "Tibb", 19; Nəsai, "İftitah" 26).

FATİMƏ BİNT MƏHƏMMƏD

Tam adı Fatimə bint Məhəmməd əl-Hasimi əl-Qüreyşidir. Məhəmməd peyğəmbərin Xədicədən olan qızı və Əli ibn Əbu Talibin həyat yoldaşıdır. Fatimə Siddiqə, Mübarəkə, Tahirə, Zəkiyyə, Raziyyə, Mərziyyə, Mühəddisə, Zəhra adları ilə də tanınır.

Bəzi tarixçilərə görə, Fatimə Həzrət Məhəmmədə peyğəmbərlik verilməmişdən təxminən bir il əvvəl (609), İbn Səd və bir qisim tarixçilərə görə isə Qüreyşin Kəbəni yenidən inşası əsnasında (605) Məkkədə doğulmuşdur. Bəzi mənbələrdə Peyğəmbərin həyat yoldaşı Aişədən beş yaş böyük olduğu yazıldığı üçün (bax. İbn Həcər, əl-İsabə, VIII, 54) birinci fikir daha etibarlı hesab olunur.

Mənbələrdə Fatimənin uşaqlıq və gənclik illərinə dair çox az məlumat vardır. On beş yaşında olarkən onunla əvvəl Əbu Bəkr, sonra da Ömər evlənmək istəmişdir. Lakin Peyğəmbər bu təkliflərə müsbət cavab verməmiş, daha sonra Əli ibn Əbu Talib Fatiməyə elçi düşmüş və onun bu istəyi Peyğəmbər tərəfindən qəbul edilmişdir. Onların evliliyindən Həsən, Hüseyin, Mühsin adlı oğulları və Zeynəb, Ümmü Gülsüm adlı qızları dünyaya gəlmişdir. Fatimə Məhəmməd peyğəmbərin ölümündən beş ay yarım sonra (632) vəfat etmişdir. Vəsiyyətinə əsasən, Əli ibn Əbu Talib, Abbas və Abbasın oğlu Fəzl tərəfindən Bəqi qəbiristanlığında dəfn edilmişdir.

Fatimə bütün müsəlmanlar arasında hörmətlə anılan bir qadın olmuşdur.

FƏCR

Səhərin çox erkən, günəş çıxmazdan əvvəlki çağı, dan vaxtı deməkdir. Bu vaxtdan başlayaraq Günəş doğana qədər vacib olan sübh namazı qılınmalıdır. Ərəb dilindən tərcümədə "yarmaq", "bir şeyi iki parçaya ayırmaq", "ortaya çıxarmaq", "suya yol vermək" kimi mənaları ifadə edir. Bu, gecə ilə gündüzün bir-birindən ayrıldığı vaxtdır. Fiqh elmində fəcr əsasən, sübh namazının vaxtının girdiyini, həmçinin imsaq (oruc tutma) zamanının başladığını bildirir.

İslam alimləri fəcr vaxtını "fəcri-kazib" – "yalançı şəfəq" və "fəcri-sadiq" – "doğru şəfəq" adlarıyla iki hissəyə ayırırlar. Fəcri-kazib gecənin sonunda ilk dəfə üfüqdə ağılın meydana çıxdığı andır. Sübhün bu vaxtı gecənin sonunu göstərsə də, sübh namazının vaxtını bildirmir. Ona görə də bu müddətə yalançı şəfəq də deyilir. Bundan sonra üfüqdə bir ağartı meydana gəlir və getdikcə çoxalır. Bu müddət sübh namazının başlamasını göstərir. Bu səbəbdən sübhün bu vaxtına "fəcri-sadiq" doğru şəfəq deyilir və sübh namazının qılınması üçün ən fəzilətli vaxt hesab olunur.

FƏQİH

Fiqh alimi və ya İslam hüququnun mahir bilicisi deməkdir. Fəqih "bir şeyi yaxşı anlamaq", "bir mövzuda dərin məlumat sahibi olmaq" mənasını verən "fiqh" feilindən törəmişdir. İsim olaraq isə "bir şeyi yaxşı bilən, yaxşı anlayan kimsə" deməkdir.

Fəqih dini məsələlər barədə hökmlər verir. Onun verdiyi hökmlər əsasən Qurana, hədislərə, din alimlərinin baxışlarına, bəzən də adət-ənənələrə əsaslanır. Müstəqil olaraq hüquqi hökmlər verə bilən fəqihlər isə "müctəhid" adlanırlar. Onlar başqa müctəhidlərin hökmlərindən asılı deyillər, yalnız İslam mənbələrinə istinad edərək öz hökmlərini çıxarırlar. Hər hansı müsəlman müctəhid dərəcəsinə çatmayıbsa, hüquqi hökmləri irəli sürərkən müctəhidlərin hökmlərinə istinad etməlidir.

Bəzi rəvayətlərə görə, İslamın ilkin dövrlərində Məhəmməd peyğəmbərin yanında çox vaxt keçirmiş və dərin elmi biliyə sahib fəqih səhabələrin sayı 130-a yaxın olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra onun səhabələrinin, eləcə də onların davamçılarının adları ilə bağlı fiqh məzhəbləri yaranmışdır. Sonralar onlar inkişaf etmiş, ortaya öz metodologiyasını qoymuş və fiqhdə öz ənənələrini yaratmışlar. Bu məzhəblərin bir çoxu günümüzədək gəlib çatmamışdır.

Hazırda İslamda hənəfi, maliki, şafei, hənəbəli, cəfəri, zeydi və s. fiqh məzhəbləri mövcuddur.

FƏQİR

Ərəb dilindən tərcüməsi "yoxsul, kasıb, möhtac" deməkdir.

"Fəqr" (fəqirlik) anlayışı dini ədəbiyyatda

bir neçə mənada işlədilir. Mənalardan birinə görə, bütün insanlar fəqirdirlər, çünki Allahın mərhəmətinə möhtacdırlar. Yalnız Allah zəngindir, ehtiyacsızdır. Bu barədə Qurani-Kərimin "Məhəmməd" surəsinin 38-ci ayəsində buyrulur: "... Allah zəngin, siz isə yoxsulsunuz (Allah sizə möhtac deyildir, siz Ona möhtacsınız). Əgər (Ondan) üz döndərsəniz, (sizi yox edib) yerinizə sizlər kimi olmayan (Allaha cani-dildən ibadət və itaət edən) başqa bir qövmlər gətirər!"

Sufilər "yoxsulluq" sözünü tərkidünyalıq anlamında da başa düşürlər. Digər mənaya görə, fəqirlik – maddi yoxsulluq, kasıblıq deməkdir. İslam şəriətində fəqir elə şəxsə deyilir ki, özünün və ailəsinin bir illik dolanışiq xərcinə sahib deyil və bu məbləği qazanmaq imkanından da məhrumdur. Belə insana maddi yardım göstərmək digər müsəlmanların vəzifəsidir. Şəriətdə vacib buyurulan ehsan (zəkat, fitrə zəkatı, fidyə, kəffarə), həmçinin sədəqə bu cür şəxslərə verilməlidir. Fəqirə yardım göstərmək İslamda savab sayılır. Fəqirə təhqir gözü ilə baxmaq, kasıblığına görə onu alçaltmaq, könlünü qırmaq böyük günahlardandır.

Fəqirlik yalnız maddi deyil, mənəvi yoxsulluğa da şamil olunur. Mənəvi fəqirlik qəlbin fəqirliyidir və küfrə yaxındır. Bu isə Allah qatında bəyənilməyən xüsusiyyətdir. Qəlbin fəqirliyi elm, hikmət, əxlaq, səbir, təslim və təvəkkül kimi xüsusiyyətlərdən məhrum olmaqdır.

FƏRABİ

Əbu Nəsr Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Tərxan ibn Uzluğ əl-Fərabi təxminən 870-ci ildə Türkiyənin Fərab şəhərində

(bugünkü Qazaxıstanın Otrar şəhərinin Vəsiq qəsəbəsində) dünyaya gəlmişdir. Filosof sonralar məhz həmin yerə məxsusluğu bildirən nisbət ilə – Fərabî kimi məşhurlaşmışdır.

Fərabinin heykəli. Qazaxıstan

İslam elmlərinə böyük maraq göstərmiş Fərabî ana dili türkcəsindən başqa, ərəb və fars dillərinə mükəmməl yiyələnmiş, hətta əlavə bir neçə dil də öyrənmişdir. Fərabî təhsilini başa vurduqdan sonra bir müddət qazı (hakim) vəzifəsində çalışmış, lakin elmə böyük marağı onu işindən ayıraraq, uzaq ölkələrə səfərə çıxmağa vadar etmişdir. O, Buxara, Səmərqənd, Mərv və Bəlx şəhərlərinə getmiş, İranın elm mərkəzlərini ziyarət etmiş, nəhayət, Bağdada yollanmışdır.

Fərabî Bağdadda nəsturi xristianlarından olan Əbu Bışr Matta ibn Yusifdən məntiq elminin incəliklərini öyrənmiş, fəlsəfəyə maraq göstərərək, hərranlı Yuhanna ibn Haylandan dərs almışdır.

İyirmi ilə yaxın Bağdadda yaşayan filosof burada baş verən siyasi qarma-qarışıqlıq səbəbilə 942-ci ildə Dəməşqə (Şam) köçmüş, oranı daimi məskən seçmişdir. O, yalnız 948-ci

ildə Misirə qısamüddətli səfər etdikdən sonra Şama qayıtmış və təxminən 80 yaşında burada vəfat etmişdir.

Fərabî fəlsəfə, məntiq, sosiologiya, riyaziyyat və tibb elminə böyük töhfələr vermiş mütəfəkkirlərdəndir. Platon və Aristotelin fəlsəfəsini İslam fəlsəfəsi ilə uyğunlaşdırmağa çalışdığına görə onu "yeniplatonçu" (Neoplatonist) filosof adlandırırlar. O, Aristotelin əsərlərinə geniş şərh kitabları yazmışdır. Buna görə də İslam fəlsəfəsində "ilk müəllim" kimi tanınan Aristoteldən sonra "ikinci müəllim" adını qazanmışdır.

O, elmləri iki hissəyə ayırmışdır. Filosofa görə, məntiq və metafizika kimi elmlər – nəzəri, əxlaq, siyasət, riyaziyyat – praktiki elmdir.

Fərabiyə görə, məntiq aparıcı elmdir və Aristotelin "Orqanon" külliyyatında qeyd edildiyi kimi, 8 yerə bölünür. ("Kateqoriyalar", "Yozmalar", "Birinci analitika", "İkinci analitika", "Topika", "Sofistika", "Ritorika" və "Poetika"). Aristotelin həmin əsərini tədqiq etmiş əl-Fərabî bundan əlavə, məntiqə dair müstəqil kitablar yazaraq, sonrakı nəsillərə zəngin irs qoymuşdur. Mütəfəkkir məntiqi də iki hissəyə - "təsəvvürat"a (məfhumlar, anlayışlar) və "təsdiqat"a (hökmlər, mülahizələr) ayırmışdır. O, hər hansı məfhum haqqında fikir yürüdərkən zəhnin iki mərhələli fəaliyyət göstərdiyini bildirmişdir. Filosofa görə, öncə düşüncənin təməli olan məfhumları, sonra isə onlardan istifadə edərək hökmləri, mülahizələri əldə etmək mümkündür.

Fərabî qrammatika ilə məntiq arasında oxşarlığın və güclü əlaqənin olduğunu xüsusi qeyd etmişdir. O hesab edirdi ki, dil səhvsiz

danışmağın, məntiq də doğru düşünməyin yollarını öyrədir. Qrammatika bir millətin dilinə, məntiq isə bəşəriyyətin düşüncə tərzinə aid qanunları ifadə edir. Qrammatikanı bilməyən xətasız danışmaz, məntiqi bilməyən isə doğru düşünməz.

Fərabî 100-dən artıq əsərin müəllifidir. Lakin kitablarının çoxu günümüzədək gəlib çıxmamışdır. Mənbələrdə onun məntiqə aid 43, metafizikaya aid 11, əxlaqa aid 7, siyasətə aid 7, musiqiyə aid 17, təfsirə aid 11, tibb və sosiologiyaya aid isə bir neçə əsərinin olduğu bildirilir. Mütəfəkkirin "Əl-mədinətül-fazilə" ("Fəzilətli şəhər"), "İhsaul-ulum" ("Elmlərin təsnifatı"), "Əl-cəm beynə rəyəyil-hakimeyn" ("İki filosofun ortaq fikirləri") "Əs-siyasətul-mədəniyyə" ("Mülki siyasət"), "Əl-musiqal kəbir" ("Böyük musiqi") əsərləri çox məşhurdur. Kitablarından bəziləri müxtəlif elm mərkəzlərində bir neçə əsr fəlsəfəyə dair dərs vəsaiti kimi istifadə edilmişdir.

Filosof elmlərin sistemləşdirilməsi işində də böyük nailiyyət qazanmışdır. Bir çox Şərq mütəfəkkirləri onu öz mənəvi müəllimi hesab etmişlər.

FƏRZ

İslamda yerinə yetirilməsi vacib sayılan Allah əmridir. Quranda və səhih hədislərdə olan və heç bir şübhə doğurmayan Allahın buyruqlarıdır. Məsələn, müsəlmanın gündəlik beş vaxt namaz qılması, Ramazan ayında oruc tutması fərzdır. Şəriətə görə, bunları edənlər Allah qarşısında böyük savab qazanır, etməyənlər isə Onun mərhəmətindən uzaq düşürlər. Bilərəkdən Allahın fərz buyurduqlarını tanımayanlar İslamdan çıxmış sayılırlar.

İki cür fərz var: 1) Fərzül-Əyn – bu Ramazan ayında orucun tutulması, namazların qılınması kimi ibadətlərdir; 2) Fərzül-Kifayə – bu cənazə namazının qılınması kimi əməllərdir.

FƏTH

Lüğəvi mənası "açmaq", "yol göstərmək", "kömək etmək", "hökm vermək", "qalibiyyət" və "zəfər əldə etmək" deməkdir. Dini termin kimi, müsəlmanların Allahın kəlamını ucaltmaq məqsədi ilə İslamı ölkə və ya şəhərlərə yaymaqdır. Bu termin müsəlmanların əldə etdikləri torpaqları tarixdə və günümüzdə bilinən digər zəbt və istismar döyüşlərindən ayırmaq məqsədilə istifadə edilmişdir.

Məhəmməd peyğəmbərin səhabələri ilə birlikdə İslam bayrağı altında əldə etdikləri zəfər və qələbələr çox vaxt mənbələrdə bu terminlə ifadə edilir. Ancaq burada fəth sözü yalnız maddi mənə daşımır. Bu söz ilk mənada qəlbi və ağılı İslam həqiqətlərinə açmaq, ikinci mənada İslamın yayılmasının qarşısını alan maneələri aradan qaldırmaq, İslamın yayılması üçün münbit mühiti hazırlamaq deməkdir. Fəth sözünün bu şərhə Məhəmməd peyğəmbərin hədislərindən

və Qurani-Kərimdən açıqca aydın olur. Mədinənin müharibəsiz fəth edilməsi və İslama qazandırılması haqqında Peyğəmbərin "Ölkələr və şəhərlər zorla alınır. Mədinə isə Quran ilə fəth edilmişdir" dediyi qeyd olunur.

FƏTVA

Fətvə bir hadisənin hökmünü açıqlayan, çətinlikləri həll edən qüvvətli cavab anlamına gəlir. Dini terminologiyada isə "hər hansı fiqhi məsələnin dini-hüquqi hökmünü açıqlamaq, fəqihin verilən suala yazılı və ya şifahi verdiyi cavab, ortaya qoyduğu hökm" deməkdir. Fətvə, əsasən, Quran, sünnə, əql, qiyas və icma əsasında sübut olunaraq, nəticə çıxarılmış şəriət qanunudur. Şəriətdə sual yaradan bir məsələyə fətvə verilən zaman şəri əsaslara istinad edilir. Şəri əsaslar dedikdə Quran, sünnə, əql, qiyas və icma nəzərdə tutulur. Yəni fətvə vermək Allahın və Onun Rəsulunun adından məsələyə şəri münasibət bildirməkdir. Allah Onun adından danışanları Quranda "zikir əhli" adlandırmışdır (Nəhl, 43). Təfsirçilər bu ayədə zikir əhlinin alimlər olduğunu bildirmişlər. Yəni müsəlmanlar arasında şəri məsələlərin hökmlərini yalnız alimlər verə bilirlər. Onların fikirlərinə görə, elm tələbələrinin hər hansı məsələyə hökm verməyə haqqı yoxdur.

İctihad, fətvə və hökm bir-birindən fərqlənir. İctihad ümumilikdə şəriətin bir məsələyə münasibətidir, fətvə isə konkret bir məsələyə münasibəti bildirir. İctihad daha ümumidir. Fətvə isə sırf müəyyən bir məsələni əhatə edir. Hökm tətbiqinə görə fətvadan daha spesifik xarakterə malikdir. Nəticədə isə hər üçü də Allahın, Peyğəmbərin, yaxud ümumilikdə şəriətin adından danışmaq, münasibət bildirmək deməkdir.

FƏZİLƏT

Üstünlük və gözəl əxlaq mənasını verir. İnsanın yaxşılıq etməsini və şərdən çəkinməsini təmin edən mənəvi xüsusiyyətləri bildirir.

Dinimiz müsəlmana bütün vəzifələrini yerinə yetirərək, yetkin və yüksək bir əxlaq sahib olmağı, yaxşı xasiyyətlərlə ruhunu gözəlləşdirməyi, rəzillikdən, pis xasiyyət və vərdislərdən uzaqlaşmağı əmr etmişdir.

FİDYƏ

Əsirlikdən xilas olmaq üçün, bilərəkdən və ya üzrlü səbəbdən yerinə yetirilməyən bəzi ibadətlərin əvəzinə ödənilən haqdır.

Ərəb dilindən tərcümədə "kimisə düşdüyü çətin vəziyyətdən xilas etmək üçün ödənilən haqq" mənasını verir. Fiqh termini olaraq, düşmənin əlindəki əsiri qurtarmaq üçün ödənilən haqqı, bundan başqa, oruc və Həcc başda olmaqla bəzi ibadətlərin yerinə yetirilməməsi və ya yerinə yetirilməsi zamanı bəzi qüsurların işlənməsinə görə ödənilməli olan haqqı ifadə edir. Bu baxımdan fidyə ilə kəffarə arasında oxşarlıq vardır. Bəzən bu iki söz eyni mənada istifadə edilmiş, hətta bəzi alimlər fidyə sözünü kəffarə sözü ilə əvəz etmişlər. Kəffarə yalnız günah sayılan bir əmələ görə ödənilir və bu xüsusiyyəti ilə fidyədən fərqlənir.

FİQH

İslam hüququnu ifadə edən termdir. İslam ənənəsində hüquqçular "fəqih" adlanırlar. "Fiqh" sözü anlamaq mənasında Quranın bir neçə ayəsində işlədilib. Fiqh ilə bağlı hədislər də vardır. Məhəmməd peyğəmbərin dövründə "fiqh" sözündən

dinin müxtəlif aspektlərində "dərindən bilik" mənə-sində istifadə edilmişdir. Onun zamanında, eləcə də sonrakı onilliklər boyu "fiqh" sözü "dini dərindən anlamaq" və "bilik" mənalarında işlənmişdir.

Zaman keçdikcə bu söz daha geniş mənə daşımağa başlamışdır. İnsan-cəmiyyət, insan-tanrı münasibətləri bu sözün ifadə etdiyi dərindən mənə altında izah edilmişdir. Peyğəmbərin sağlığında, onun Əhli-beyti və səhabələrinin dövründə də belə olmuşdur. Lakin sonralar həll olunmalı yeni problemlər ortaya çıxmışdır. Buna görə də müsəlman hüquqçular fiqh elmini daha da sistemləşdirmişdir.

O zaman İraq və Hicazda iki əsas fiqh məzhəbi, Əshabül-Hədis və Əshabür-Rəy yaranmış və onların metodları digərlərindən fərqlənmişdir. Sonralar bu iki fiqh məzhəbinin metodları bir-birinə yaxınlaşmışdır. Fiqh fundamental hüquqi sistemə çevrilmişdir. Beləliklə, hicrətin III əsrinə qədər hənəfi, maliki, şafei, hənbəli, zeydi, cəfəri və zahiri kimi müxtəlif hüquqi məzhəblər meydana çıxmışdır.

İslam hüquq məzhəblərində bütün hüquqi hökmlər Quran və hədislərə əsaslanaraq çıxarılır. Ayələrdə olan əmrlər isə Allahın qanunu olduğundan heç kim onları ortadan qaldıra bilməz. Bununla İslam hüququ digər bütün hüquqi sistemlərdən fərqlənir. Əgər İslam hüquqçusu bu və ya digər problemin həllini birbaşa Quran və hədislərdə, yaxud İslam alimlərinin icmasında tapmazsa, o zaman başqa hüquqi metodlara müraciət edə bilər.

Fiqh üç əsas hissəyə bölünür: 1) İnsanın Allah qarşısında olan vəzifələri və öhdəlikləri. Buna ibadət deyilir; 2) İnsanın cəmiyyətlə

qarşılıqlı əlaqələri. Bu, müamələ adlanır; 3) Sonuncu hissədə hüquq pozuntularına görə cəzalandırma məsələlərinə baxılır. Bu da uqubət adlanır.

Fəqihlər ərəb dilini, fiqhın qaynağı olan Qurani, hədisləri, eləcə də hər hansı bir məsələ üzrə alimlərin rəy və qiyas metodunu bilməlidirlər. Eyni zamanda, fəqihlərin möhkəm inancı, dərindən biliyi və gözəl əxlaqı olmalıdır.

FİL HADİSƏSİ

Yəmən valisinin Məkkəyə yürüşü ilə bağlı baş vermiş hadisədir. Rəvayətlərə görə, bu hadisə Məhəmməd peyğəmbərin dünyaya gəlməsindən bir qədər öncə baş vermişdir. VI əsrin ortalarında Həbəşistan maliki Nəcaşinin Yəməndəki valisi Əbrəhə ərəblərin hər il Kəbədəki bütələri ziyarət etdiklərini eşitdikdə Sənada (Yəmən) böyük "Qülleys" kilsəsini tikdirmiş və onlardan Kəbə əvəzinə bu kilsəni ziyarət etmələrini istəmişdir. Bu təşəbbüs ərəbləri qəzəbləndirmişdir. Ona görə də Kinanə qəbiləsinə mənsub olan bir bədəvi "Qülleys" in içini murdarlamışdır. Əbrəhə bu hadisədən sonra Kəbəni yıxacağına and içmiş və böyük ordu ilə Məkkəyə yürüş etmişdir. Onun ordusunun önündə "Mahmud" adlandırdıqları nəhəng bir fil getdiyi üçün ordu "fil ordusu", hadisənin baş verdiyi il isə "Fil ili" adlandırılmışdır.

Orduya qarşı müqavimət göstərə bilməyən ərəblər geri çəkilməmiş və Əbrəhə şəhərə daxil olaraq Kəbəni dağıtmaq əmrini vermişdir. Lakin bu əmrdən sonra Məkkə səməllərində caynaqlarında daşlar daşıyan quşlar peyda olmuş, düşmənin ordusunun üzərinə daşları yağdırmağa başlamışdır. Bu

daşlar onlara dəyərək dərilərini zədələmiş, bilinməyən ağır xəstəlik törətmişdir. Beləliklə, qoşun şəhərə girə bilməmiş, həbəşistanlı döyüşçülərin çoxu şəhərin ətrafında həlak olmuşdur. Sağ qalanlar isə qaçaraq, Yəmən yolunda xəstəliyə yoluxaraq ölmüşlər. Əbrəhə də bu hadisələr zamanı həlak olmuşdur.

FİRQƏ

Siyasi və etiqadi məzhəbləri ifadə etmək üçün istifadə olunan termindir. Firqə sözü "ayırmaq, bölmək", "açıqlayıb hökm vermək" mənalarını ifadə edən "fərq" feilindən yaranmışdır. Termin olaraq İslam tarixində özlərinə xas siyasi düşüncə və ya etiqada sahib olan qruplar üçün "siyasi axın" (bir növ partiya) və "etiqadi məzhəb" mənasında istifadə edilmişdir. İslam dininin əsas qaynağı olan Qurani-Kərimdə isə müsəlmanların parçalanıb firqələrə bölünməsinin əleyhinə bir çox ayələr vardır. Məsələn, "Ali İmran" surəsinin 103-cü ayəsində buyrulur: "Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın!.."

FİRON

Qədim Misir hökmdarlarına verilən tituldur. Misirdə qədim imperiya dövründən (təxminən e.ə. 2400) etibarən istifadə edilən bu söz əslində kral sarayını və oradakı insanları ifadə etmişdir. Firon sözü e.ə 1370-ci illərdə Misir kralının titulu kimi deyil,

"saray" mənasında istifadə edilmişdir. "Perao" (yunanca "böyük ev") sözünün "kral" mənasında istifadəsinə e.ə. 1370-ci illərdən etibarən yazılı mətnlərdə rast gəlinmişdir.

Qədim Misir inancına görə, firon həm kral, həm də tanrının oğlu və dolayısı ilə tanrı sayılırdı. İnanca görə, firon yer üzünün nizam-intizamına, mühafizəsinə və gələcəyinə görə məsuliyyət daşıyırdı. Bununla yanaşı, firon dini ayinlərin icrasında da ən əhəmiyyətli və səlahiyyətli şəxs olmuşdur. Ölkənin bütün məbədlərində ibadətlər onun adına edilmişdir. Misir ona məxsus olmaqla yanaşı, bütün səlahiyyətlər də ona aid olmuşdur.

Fironların adı müqəddəs kitablarda qeyd edilmiş, onların bəziləri haqqında qısa məlumatlar verilmişdir. İlk firon ifadəsi Əhdi-Ətiqdə İbrahim peyğəmbərin qarşılaşdığı Misir kralı üçün istifadə edilmişdir (Təkvın, 12/15).

Əhdi-Ətiqdə Davud peyğəmbərlə eyni

dövrə yaşamış fironlardan (I. Krallar, II/15-22), eləcə də Süleyman peyğəmbərin qayınatası (I. Krallar, 3/1) olmuş fironlardan bəhs edilir.

Qurani-Kərimdə bəhs edilən firon isə yalnız Musa peyğəmbərin dövründəki Misir kralını ifadə edir. Yusif peyğəmbərin dövründəki kral üçün "ağa" və "məlik, hökmdar" sözlərindən istifadə edilmişdir (Yusif, 41-43, 50). Quranda yetmiş dörd yerdə qeyd edilən firon Musa peyğəmbərə düşmən kəsilən, təkəbbürlü, lovğa, ilahlıq iddiasında olan, Allaha çatmaq üçün qüllələr tikdirəcək qədər azgınlıq göstərən, xalqını alçaldıb zəifləri əzən, həqiqətlərə arxa çevirən kral kimi təsvir edilmişdir. Firon Musanı peyğəmbər kimi tanımamış, ona inam gətirənləri Misirdən çıxmağa məcbur etmişdir. Lakin sonda firon dənizdə boğulmuşdur. Boğulan an Yaradandan əfv olunmasını diləsə də, Allah onu bağışlamamışdır.

FİTNƏ

Ara qarışdırmaq, ayrı-seçkilik etmək, insanlarda narahatlıq yaratmaq deməkdir. Din alimləri bu sözün həm də təxribatçılıq, ifratçılıq mənaları daşdığını bildirirlər. Quranda işlədilən fitnə anlayışının əsas diqqət çəkən xüsusiyyəti insanların dini inanclarına qarşı edilən zorakılıq, möminlər arasında salınan ixtilafdır. Fitnə və onunla eyni mənəni daşıyan sözlər Quranda 60 yerdə qeyd edilmişdir. Quranda keçən fitnə kəlməsi 12 fərqli mənaya gəlir. Burada əzab, şirk, küfr, günah, işgəncə, bəla, qəlb qırmaq, öldürmək, doğru yoldan azmaq, şübhəyə düşmək, qəflət, bəhanə mənalarında işlədilmişdir. Hədislərdə isə bu söz daha çox ictimai qarışıqlıq, anarxiya

mənalarında işlədilir. Günümüzdə baş verən terror hadisələri, müharibələr, qətlər, dövlət və cəmiyyət daxilindəki qarşıdurmalar fitnənin növlərindəndir.

FİTRƏ

Ramazan ayının sonunda gücü çatan müsəlmanın ödəməyə məcbur olduğu sədəqədir. "Fitr" sözünün lüğəvi mənası "orucu açmaq, orucu sonlandırmaq"dır. Ona

görə də Ramazan bayramına fitr bayramı, bu bayramda verilən sədəqəyə də zəkatül-fitr (fitrə zəkatı) və ya qısa olaraq fit-rə deyilir. Hədislərdə bildirilir ki, Ramazan orucu müsəlmanlara vacib sayıldıqdan iki il sonra (624-cü il) fitrə sədəqəsinin verilməsi vacib buyurulmuşdur. Bu yardımlaşmanın bir növü olub, orucun qəbul olunmasına, ölüm zamanı çətinliklərdən və qəbir əzabından nicat tapmağa vasitədir.

Fitrə zəkatı verilməsinin bir sıra şərtləri var. Fitrə verən müsəlman aqıl, həddi-büluğa çatmış, eyni zamanda maddi imkana sahib olmalıdır. Bu şərtləri ödəyən hər bir şəxsin özü və himayəsində olan atası, anası, nənə və babası, övladı və həyat yoldaşı üçün fitrə zəkatı verməsi vacibdir. Lakin həmin şəxsin həddi-büluğa çatan və işləməyə gücü olan övladı üçün fitrə zəkatı verməsi vacib deyildir.

(övladı özü verə bilər). Himayəsində olmayan qohumlar üçün fitrə zəkati vermək vacib deyildir. Bir şəxsin malı himayəsində olanların sədəqəsini verməyə yetəcək qədər deyilsə, öncə o, özünün, sonra həyat yoldaşının, kiçik övladının, atasının, anasının, daha sonra işləməkdə aciz olan böyük övladının fitrə zəkatinı verməlidir.

Fitrə zəkati ən çox yeyilən qidalardan verilməlidir. Məsələn, buğda, arpa, qənd, düyü, un, çay, bir sözlə, gündəlik tələbat olan bütün ərzaq növləri ilə fitrə sədəqəsini vermək olar. Fitrə miqdarı hədislərdə bildirilən kimi, 2,5-3 kiloqramdır. Cəfəri və Hənəfi məzhəbi fitrə zəkatinı qida əvəzinə pulla verməyin mümkün olduğunu bildirir.

Fitrə zəkatinı çıxarmağın ən fəzilətli vaxtı Ramazanın son günü məğrib namazından sonra bayram namazına qədər olan müddətdir. Buna dəlil kimi Məhəmməd peyğəmbərin bu hədisi göstərilir: "Xalq bayram namazına çıxmadan öncə fitrə sədəqəsini verin" (Buxari: 1432).

FİTR BAYRAMI (bax: RAMAZAN BAYRAMI)

FİTRƏT

İlk yaradılış, instinkt, istedad, təbii meyil mənalarını daşıyır. Yəni insanın doğuşdan sahib olduğu bütün xüsusiyyətləri ifadə edən termindir. Tanınmış İslam alimi İbn Mənzur "Lisanül-Arab" adlı əsərində "fitrət"ə belə tərif vermişdir: "Fitrət - yaradılış, quruluş, xarakter, təbiət, peyğəmbərlərin sünnəsi, qəlbi-səlim, adətullahdır". O bildirmişdir ki, Allah yaratdıqlarını özlərini tanıyıb, dərk edə bilmək xüsusiyyəti ilə yaratmışdır. Bu söz

eyni mənə ilə Qurani-Kərimdə də bir neçə ayədə ifadə edilmişdir (İsra, 84; Bələd; 10, İnsan, 3).

FEHRİST

Ərəbcə "göstərici" və ya "məlumat kitabı" deməkdir. "Fehrist" və ya "fehriyyə" kəlməsi "bibliografiya" sözü ilə eyni mənə kəsb edir və müasir ərəb dilində "bibliografik fəaliyyət" mənasını verir. Fehrist müəllifləri bu əsərdə əlifba sırası ilə kitabın adını, müəllifini, oxunma yeri və oxunma zamanını qeyd edirlər.

Fehrist kitabları iki xüsusiyyətə görə tərtib edilir: elmlər üzrə və alimlər üzrə. Elmlərə görə tərtib edilən fehrist kitablarında ilk olaraq Quran elmləri, sonra hədis elmləri, daha sonra isə siyər (Məhəmməd peyğəmbərin həyatından bəhs edən kitablara verilən ümumi ad), ənsab (soy-kök, ata tərəfindən gələn qan bağı), üsuli-fiqh, lüğət, qrammatika, ədəbiyyat və şeirə görə sıralanır. Bu növdə yazılan ən məşhur fehrist kitabı İbn Xayr əl-İşbilinin (vəfatı: 1179-cu il) "Fehrist" kitabıdır.

Adlara görə tərtib edilən fehrist kitablarında tanınmış alimlər, onların müəllimləri və oxuduqları kitabların adları əlifba sırası ilə qeyd olunur.

İki metodu birləşdirmək məqsədilə yazılan əsərlərdə əvvəl müəllimlərin tərcümeyihalı, sonra oxunan kitabların adları verilir.

FÜRUÜD-DİN

İslam dininin əməl edilməsi vacib olan şərtləridir.

İslam dininin göstəriş və təlimləri əsasən üç hissəyə bölünür: əqidələr (üsulü-din);

əməllər (füruüd-din); Əxlaq.

Füruüd-din bunlardır: 1) Namaz; 2) Oruc; 3) Xüms; 4) Zəkat; 5) Həcc; 6) Cihad; 7) İnsanları yaxşı işlərə dəvət etmək; 8) İnsanları pis işlərdən çəkindirmək; 9) Təvəlla – Allah dostlarını sevib onlarla dostluq etmək; 10) Təbərri – Allah düşmənləri ilə əlaqəni kəsib onlarla düşmənçilik etmək. Əhli sünnəyə görə isə füruüd-din bunlardır: 1) kəlməyi-şəhadət; 2) namaz; 3) oruc; 4) zəkat; 5) həcc.

FÜYUZAT JURNALI

XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi fikrin təşkili və tənzimlənməsində, informasiya mühitinin formalaşmasında milli mətbuat nümunələri əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycanda jurnalistikanın ictimai fikir tribunasına çevrilməsi həmin tarixi mərhələnin məhsuludur. "Füyuzat" jurnalı və onun redaksiya heyətinin xidmətləri bu mənada əvəzsizdir. Çünki onlar yalnız bir jurnal nümunəsi nəşr etməklə kifayətlənməmiş, füyuzatçılıq xətti-hərəkətini, "Füyuzat" jurnalistikası məktəbini yaratmaqla tarix səhifələrinə öz imzalarını həkk etmişlər.

"Füyuzat" kəlməsi mənşəcə ərəb sözü olub, lüğəvi mənəsi həyat gerçəklərini duymaq, dərk etmək, onlardan zövq, feyz almaqdır. "Füyuzat" jurnalının birinci nömrəsi 1906-cı il noyabrın 1-də nəşr edilmişdir. Jurnalın himayədarı və maddi dəstəkçisi maarifpərvər, milyonçu, mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmuşdur. Jurnalın səhifələrində onun baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə ilə yanaşı, Məhəmməd Hadi, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Səid Səlməsi, Abdulla Şaiq, Əhməd Kamal, Əhməd Rəiq kimi onlarla tanınmış müəllifin müxtəlif mövzularda

yazıları işıq üzünə görmüşdür.

Jurnal Azərbaycanda romantizmin əsasını qoymuş mətbu orqan kimi xarakterizə olunur. Əli bəy Hüseynzadə "Füyuzat"da işıq üzünə görmüş məqalələrindən birində yazırdı: "Bizə fədai lazımdır! Türki hissiyyatlı, İslam etiqadlı, Avropa (müasir) qiyafəli fədai!". Bu fikir füyuzatçı mətbu orqanlar tərəfindən təkmilləşdirilmiş və "Təzə həyat", "İrşad", "Yeni füyuzat", "Həqiqət", "Tərəqqi", "İqbal", "Sədayi-həqq", "Şəlalə", "Açıq söz", "Bəsirət", "Qurtuluş", "Dirilik", "Azərbaycan", "Övrəqi-nəfisə" və digər qəzetlər tərəfindən "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək bərabərdir azərbaycançılıq" şəklində formula edilərək təbliğ olunmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət bayrağında üç rənglə (mavi,

qırmızı, yaşıl) simvollaşan Azərbaycan vətəndaşının ideya-mənəvi dəyərləri Əli bəy Hüseynzadənin həmin tezi və füyuzatçıların tarixi xidmətləri ilə bağlıdır.

"Füyuzat" jurnalı füyuzatçılıq jurnalistika məktəbindən əlavə Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik ideyasını, konstitusiyalı azad vətəndaş cəmiyyətini yaratmaqda mühüm rol oynamışdır. Çar Rusiyasının monarxizmi və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə aparan füyuzatçılar rus inqilabçı-demokratların, türk tənzimatçıların, İran məşrutəçilərinin və başqalarının yeni cəmiyyət quruculuğu təcrübəsindən istifadə edir, Azərbaycanda demokratizmin qələbəsinə çalışır, ictimai həyatda, milli ədəbiyyat və mədəniyyətdə islahatların aparılmasını məqsəd bilirdilər. Təsadüfi deyildir ki, jurnalın elə ilk sayında Osmanlıda ilk konstitusiyanın müəllifi olan Midhət Paşanın təsviri verilmiş, Əli bəy Hüseynzadə paşa haqqında məqalə yazaraq, paşanın konstitusiyaya elan etməsini mədh etmişdir.

Bu mənada "Füyuzat" və füyuzatçıların məşğul olduqları əsas problemləri qısa şəkildə belə təsnif etmək olar:

- Türkləşmək, islamlaşmaq, avopalaşmaq bərabərdir azərbaycançılıq;

- Demokratik axtarışlar;

- Neoromantik ədəbiyyatın yaradılması;

- Füyuzatçı jurnalistika məktəbinin təsişi;

- "Dildə, fikirdə, işdə birlik" konsepsiyasına əsaslanan ortaqlıq türk dili, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin yaradılması;

- "İttihad və tərəqqi" ideyasını yürütmək və turançılıq təbliğ etmək;

- İctimai-siyasi şüurda islahatların apa-

rılması, parlament və konstitusiyaya əsasında özünüidarə formasının yaradılması;

- Yenilikçilik - "təcəddüdçülük" hərəkatını gücləndirmək və bu əsasda dünyəvi məktəbdarlıq işini həyata keçirmək;

- Söz və mətbuat azadlığını müstəqil dövlət, sivil cəmiyyət və bütöv vətən ideyasına paralel şəkildə inkişaf etdirmək və s.

Jurnal İslam həmrəyliyi, məzhəblərarası dialoq sahəsində də öz töhfəsini vermişdir. O dövrdə məzhəblərarası ixtilafın qarşısına ilk keçənlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Hələ 1904-cü ildə "Məktubi-məxsus"da: "Müsəlmanlar və bilxassə türklər, hər nədə olursa-olsun, istər Osmanlıda, istər Türkiyədə, istər Baykal gölünün ətəfində, ya Qaraqum civarında olsun, bir-birini tanıyacaq, sevecək, sünnilik, şiəlik və daha bilməməlik anlayışları ilə məzhəb təəssübünü azaldıb Qurani-Kərimi anlatmağa qeyrət edəcək, dinin əsasının "Quran" olduğunu biləcək olurlarsa əlverməzmi?" – yazan Əli bəy Hüseynzadə 1907-ci ildə "Füyuzat"ın son sayında bəyan etdiyi kimi, ümməti və milləti parçalayıb zəif salan amillərin başında həm də sünni-şiə ayrılığının dayandığını bəyan etməyi özünə borc bilirdi və deyirdi:

Can düşməni təhdid ediyorkən tərəfeyni

Ey hacə, nədir məsələyi şiə və sünni?!

Bir il ərzində 32 sayı işıq üzü görmüş "Füyuzat" jurnalının və füyuzatçıların millitarixi və ictimai-siyasi xidmətləri sırasında onu da ayrıca qeyd etmək vacibdir ki, onlar Şərq və Qərb elmi-nəzəri fikri, ədəbiyyat və mədəniyyətləri arasında sərhədlər çəkmir, əksinə, onların dialoquna meydan açmışdılar. Bu və digər səbəblərdəndir ki, Əli bəy Hüseynzadənin irsi və onun formalaşdırdığı

füyuzatçılıq hərəkatının tarixi təcrübəsi indiki dünyaya inteqrasiya zamanında mühüm aktualıq kəsb edir.

FÜZULİ MƏHƏMMƏD

Azərbaycan şairi, mütəfəkkir və filosofu Məhəmməd Füzulinin əsl adı Məhəmməd ibn Süleymandır. Azərbaycan və türk ədəbiyyatı tarixində divan janrının ən məşhur və görkəmli nümayəndələrindən biridir. Bir çox əsərlərdə Bağdadi təxəllüsü ilə təqdim olunur.

O, 1494-cü ildə İraqın Kərbala şəhərində doğulmuşdur. Azərbaycanda məşhur olan türk mənşəli Bayat tayfasındandır. Bəzi mənbələrə görə, Məhəmmədin atası Süleyman İraqa Azərbaycanın Ərəş mahalından köçmüşdür. Sonralar şairin oğlu Fəzli Ərəşə qayıdaraq, yaxın qohumlarının yanında yaşamışdır. O, burada özünün alimliyi ilə geniş şöhrət tapmışdır.

XI əsrdə İraqın Səlcuqilər, daha sonralar Monqollar və Teymurilər tərəfindən işğalı nəticəsində Bağdadda və ətrafında türklərin sayı artmışdır. Bu vəziyyət sonralar da davam etmişdir.

1508-ci ildə Şah İsmayıl təntənəli şəkildə Bağdada daxil olaraq, İraqı Azərbaycana birləşdirmiş, lakin 1534-cü ildən bu şəhər uzun müddət Osmanlı imperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Beləliklə, Füzulinin həyat və yaradıcılığının ilk dövrləri İraqi-Ərəbin Səfəvilər hakimiyyətinə tabe olduğu illərə düşmüşdür. Məhəmməd Füzuli 1556-cı ildə Kərbəlada taun xəstəliyindən vəfat etmişdir. Qəbri Kərbəladadır.

O, ilk təhsilini Kərbəlada almış, Bağdadda davam etdirmişdir. Bir müddət İraqın Nəcəf və Hillə şəhərlərində yaşamışdır.

Şəxsi mütaliəsi sayəsində orta əsr elmləri (məntiq, tibb, nücum, riyaziyyat və humanitar elmlər), xüsusən dini-fəlsəfi cərəyanlar, ərəb tərcümələri əsasında yunan fəlsəfəsi ilə yaxından tanış olmuş, klassik türk, ərəb, fars və hind ədəbiyyatını öyrənmişdir.

"Bəngü Badə" ("Tiryək və Şərab") əsərini Şah İsmayıl Xətayiə ithaf etməsinə, I Şah Təhmasibə və onun sərkərdələrinə, ayrı-ayrı valilərə, xanlara qəsidələr yazmasına baxmayaraq, saraya meyil göstərməmişdir.

Füzuli üç dildə qəzəl, qəsidə, müsəddəs, tərkibənd, tərcibənd, rübai, qitə, mürəbbə və s. yazmışdır. Fəlsəfi mahiyyətli qəsidələri, "Yeddi cam", "Ənisül-qəlb", "Səhhət və Məraz" əsərləri onun qocalıq dövrünün məhsullarıdır. O, qəsidələrini ayrıca bir əsər kimi toplayıb kitab şəklində salmış, türk, fars və ərəb dillərində divanlar tərtib etmişdir.

Yaradıcılığının zirvəsi olan "Leyli və

Məcnun" poeması Azərbaycan, eləcə də Şərq və dünya poeziyasının nadir incilərindəndir. Nizami Gəncəvinin ilk dəfə yazılı ədəbiyyata gətirdiyi "Leyli və Məcnun" mövzusunun bir çox türk, fars, hind, özbək və tacik şairləri tərəfindən qələmə alınmasına baxmayaraq, Füzulinin ana dilində yaratdığı əsər orijinallığı ilə bu mövzuda əvvəllər yazılmış poemalardan seçilir.

Onun fəlsəfi fikirləri və düşüncələri əsasən, ərəb dilində nəslrlə yazdığı "Mətləül-etiqa" əsərində əksini tapmışdır. Füzuli burada Aristotel, Platon, Empedokl, Demokrit və başqa yunan filosoflarının fikirlərindən, ən-Nizamın fəlsəfi irsindən təsirlənmişdir. Başqa əsərlərində də ədəbi fəlsəfi fikirlərə təsadüf edilir.

Füzulışünaslar onun əsərlərində sufizmin izlərinin olduğunu qeyd edirlər. Onların fikirlərinə görə, Füzulinin eşqi əsasən sufi eşqdir, eşqi-ilahi, eşqi-mütləqdir.

Füzuli klassik poeziyanın bütün forma

və janrlarından bəhrələnmişdir. Onun həmcə ən böyük əsəri olan "Hədiqətüs-süəda" şairin dini-fəlsəfi duyğu və düşüncələrinin bəhrəsidir.

Füzuli bir qayda olaraq şeirlərində ən çox Kərbəlanın adını çəkir və bildirir ki, bu müqəddəs şəhər müsəlmanların ziyarətgah yeridir, hər yerdə hörməti var, xalqın ən sevimli və müqəddəs şəhəridir. O, İslama qəlbən iman gətirmiş, bu dinə sonsuz ehtiram və rəğbət bəsləmişdir. Dinin əsası və bünövrəsi sayılan Qurani-Kərimin ayələrindən və Peyğəmbərin, imamların hədislərindən bəhrələnən şair öz əsərlərinin nurunu bu müqəddəs kəlamlardan almışdır. Şair heç bir əsərində dini tənqid hədəfi seçməmiş, əksinə, Allahı ilkin varlıq bilməmiş və irili-xırdalı bütün epik əsərlərini Uca Yaradanın adı ilə başlamışdır. Bütün bunlarla yanaşı, o, cəhaləti, nadanlığı, etiqa sərbatsızlığını pisləmiş və ruhani bir zövq ilə yaşamağı, mənəvi paklığa çatmağı tövsiyə etmişdir.

GƏNCƏVİ HƏSƏN MOLLAZADƏ

Azərbaycanın tanınmış İslam ruhanisi və mütəfəkkiri Hacı Şeyx Həsən Molla İmamqulu oğlu Mollazadə Gəncəvi 1853-cü ildə Şəki şəhərində anadan olmuşdur. Onun ailəsi maldarlıq, qismən də əkinçiliklə məşğul olan tərəkəmə tayfasından idi. Hacı Şeyx Həsən uşaqlıqda çobanlıq etsə də, atası Molla İmamqulu ona oxumağı və yazmağı öyrətməmişdir. 12 yaşında Şəkini tərk edərək Gəncəyə gələn Həsən burada Şah Abbas mədrəsəsində oxuyaraq savadını artırmış, daha sonra 5 il Təbrizdə Hacı Səfərali mədrəsəsində təhsil alaraq ərəb və fars dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Burada təhsilini bitirdikdən sonra Nəcəf şəhərinə gedərək 5 il dini elmlərin incəliklərinə yiyələnmiş və müctəhid dərəcəsinə çatmışdır.

Artıq ali savadlı ruhani kimi özünü təsdiqləmiş Hacı Şeyx Həsən Naxçıvana gələrək Nehrəm kəndində yaşamış və Məşədi Xədicə adlı xanım ilə ailə qurmuşdur. Şeyx Həsən bir müddət sonra Gəncəyə qayıdaraq ruhani kimi fəaliyyət göstərmiş və ömrünün sonunadək Gəncədə yaşamışdır. O, Tiflisə gedərək şeyxülislamın yanında imtahan vermiş və Gəncə şəhərinin axundu təyin edilmişdi.

Dövrünün məşhur ilahiyyatçı alimlərindən sayılan Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncəvi 10-a yaxın kitabın müəllifidir. Onun əsərləri arasında 4 cildlik "Zübdət-ət-təvarix" və 2 cildlik "Müxtəsər tarixi-islam" mühüm yer tutur. Hacı Şeyx Həsən Mollazadə Gəncə şəhərinin mədəni-maarif həyatında da yaxından iştirak edərək Gəncə şəhər Dumasına üzv seçilmişdir.

1919-cu ildə vəfat etmiş Hacı Şeyx

Həsən Gəncədə Səbzikar məzarlığında dəfn edilmişdir.

GƏNCƏVİ NİZAMİ

Əsl adı Əbu Məhəmməd İlyas ibn Yusif olan Nizami Gəncəvi (1141-1209) nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda Şərq və ümumən dünya ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindəndir. Nizaminin qəhrəmanlıq-romantik poeziyası əsrlər boyu gənc sənətkarların yaradıcılığına təsir etmiş,

Azərbaycanla yanaşı, Gürcüstan, Əfqanıstan, Hindistan, İran, Pakistan, Tacikistan, Türkiyə və Özbəkistan kimi müasir ölkələrin mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Nizaminin yaradıcılığı Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına da təsir göstərmişdir. Onun müxtəlif ictimai,

mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran "Xəmsə"si bütün Şərqdə böyük şöhrət qazanmışdır ki, bunu şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzə qədər gəlib çatması sübut edir.

Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" və "İsgəndərnamə" kimi əsərlərinin qəhrəmanları müasir dövrümüzdə də bütün müsəlman ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır. Şairin 850 illik yubileyi şərəfinə 1991-ci il UNESCO tərəfindən "Nizami ili" elan edilmişdir.

Əslən azərbaycanlı olan Nizami valideynlərini erkən itirmişdir. Atasısı Yusif ibn Zəkinin ölümündən sonra İlyası anası tərbiyə etmiş, anasının ölümündən sonra isə dayısı Xoca Ömər in himayəsində böyümüşdür. Yaşadığı dövrün standartlarına görə Nizaminin parlaq təhsili olmuşdur. Nizaminin əsərlərindən bəlli olur ki, o, ərəb-fars ədəbiyyatının şifahi və yazılı ənənələrinə gözəl bələd olmuş, riyaziyyat, astronomiya, astrologiya, kimya, tibb, botanika, teologiya, Quran təfsiri, şəriət, Xristianlıq, İudaizm, İran əsatirləri, tarix, etika, fəlsəfə, musiqi və təsviri sənəti yaxşı bilmişdir. Nizami Gəncəviyə böyük şöhrət qazandırmış "Xəmsə"yə aşağıdakılar daxildir:

"Sirlər xəzinəsi"

Nizami Gəncəvinin ilk irihəcmli əsəridir. Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında poema janrının ən qiymətli nümunələrindən biri olan bu əsər şairin yaradıcılığında epik şeir sahəsində ilk qələm təcrübəsi idi. Əsər miladi təqvimilə 1174-1175-ci illərdə yazılmışdır. "Sirlər xəzinəsi" zahirən Nizamiyə qədər Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında geniş yayılan didaktik əsərlər silsiləsinə daxildir. Möv-

zuca, məqsədcə müəyyən dərəcədə "Kəlilə və Dimnə", "Qutadqu bilik", "Hədiqətül-həqiqə", "Siyasətnamə", "Qabusnamə", "Cəhar məqalə" və sair kimi əsərlərə yaxın olan "Sirlər xəzinəsi" həm də onlardan fərqlənir. Nizami "Sirlər xəzinəsi" poeması ilə özünəqədərki ədəbiyyatı yekunlaşdıraraq ona daha yüksək humanist və demokratik istiqamət vermişdir.

"Xosrov və Şirin"

Mütəfəkkirin ikinci poeması olan "Xosrov və Şirin" 1180-ci ildə fars dilində yazılmışdır. Nizami bu əsəri Atabəy Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan Eldəgizə (1173-1186) ithaf etmişdir. Əsərdə Cahan Pəhləvandan başqa, Toğrul ibn Arslan Səlcuqi (1178-1194) və Qızıl Arslanın (1186-1191) da adları çəkilir.

Əsərin süjetinin əsasında Sasani şahı II Xosrov Pərviz (590-628) və onun həyat yoldaşı Şirin haqqında Şərqdə geniş yayılmış "Xosrov və Şirin" əfsanəsi durur. Hələ Nizamidən çox əvvəl "Xosrov və Şirin" dastanını ilk dəfə Firdovsi (X əsr) "Şahnamə"nin tərkibində nəzmə çəkmişdir. Lakin Firdovsi əsərinin içində epizodik bir səhnə yaratmaqla "Xosrov və Şirin" dastanına yüngülcə toxunmuşdur. Bu mövzunu geniş planda işləməyi Nizami Gəncəvi öz öhdəsinə götürmüş və ilk dəfə "Xosrov və Şirin" mövzusunda məsnəvi yazmışdır.

"Leyli və Məcnun"

Poema 1188-ci ildə qələmə alınmışdır. Nizami Gəncəvi bu qədim məhəbbət əfsanəsinə ustad qələmi ilə bəzək vurmuş, onu bədii yüksəkliyə qaldırmışdır. Şairin yaratdığı bu məhəbbət dastanı dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin ən qiymətli incisinə çevrilmişdir.

Şirvan hökmdarı Axistanın sifarişi ilə yazılmış bu poema ilə Nizami Yaxın və Orta Şərq xalqları arasında geniş yayılmış məhəbbət əfsanəsinə ilk dəfə ədəbiyyata gətirmiş, vicdan və sevgi azadlığı haqqında ölməz bir dastan yaratmışdır. Şair əsərdə qadın hüquqsuzluğundan, qadının əşya kimi alınıb satılmasından, feodal adət-ənənələrindən söhbət açır, insan adını uca tutmağa, ali məqsədlərə qulluq etməyə, mərd və mübariz olmağa çağırmışdır.

"Yeddi gözəl"

Əsər 1197-ci ildə fars dilində yazılmışdır. Nizami bu poemanı Ağsunqurlar sülaləsindən olan Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslana həsr etmişdir. Əsərin süjetinin əsasında Sasani şahı Bəhram Gur (420-439) haqqında əfsanə durur. Poemanın demək olar ki, yarısı qədim mifologiyaya uyğun olaraq hərəsi bir planetə və ya həftənin gününə uyğun rəngli saraylarda yaşayan yeddi gözəlin hekayələrindən ibarətdir. Əruz vəzninin xəlif bəhrində yazılan "Yeddi gözəl" poeması müxtəlif hesablamalara görə 4637-5136 beytdən ibarətdir.

"İsgəndərnamə"

Nizami Gəncəvinin beşinci və sonuncu poeması olan "İsgəndərnamə" 1200-1203-cü illər arasında yazılmışdır. "İsgəndərnamə" poeması iki hissədən ibarətdir: Birinci hissə "Şərəfnamə", ikinci hissə "İqbalnamə" adlanır. "Şərəfnamə" Azərbaycan Atabəylərindən Nüsrətəddin Əbubəkr ibn Məhəmmədə, "İqbalnamə" isə Mosul hakimi Məlik İzzəddinə ithaf edilmişdir. İskəndərnamə tarixi-romantik poema olub, epopeya da adlandırıla bilər. Əsər müəllifin başqa poemaları, xüsusilə məhəbbət dastanlarından fərqlənməklə, Nizaminin həcmcə ən böyük əsəri olub

10460 beyti əhatə edir. Əsərin 6835 beyti "Şərəfnamə"də, 3625 beyti isə "İqbalnamə"də cəmlənmişdir.

Şair bu əsərdə ictimai-siyasi hadisələri fəlsəfi və bədii lövhələrlə işıqlandırmışdır. Poemada elmi-fəlsəfi məzmun yüksək bədii forma ilə birlikdə verilir ki, burada Nizami qələminin gücü özünü göstərir. Şair poemada hər dastanın məzmununu nəql etməzdən əvvəl, adətən, giriş xarakterli nəsihətnamə verir. Müəllifin digər poemalarında da bəzən həmin üsula riayət edilsə də, ancaq "İsgəndərnamə"də bu bir sistem şəklini alır. Nizami bir qayda olaraq hər epizodun sonunda yığcam nəticələr çıxarır.

GÖY MƏSCİD (TƏBRİZ)

Göy məscid Təbriz şəhərində yerləşən məşhur tarixi memarlıq abidəsi, Azərbaycan memarlığının ən dəyərli nümunələrindən biridir. Qaraqoyunlular dövrünün yadigarıdır. Mərkəzi günbəzli məscidin özünəməxsus planına, binalarına Azərbaycanın başqa dini abidələrində rast gəlinmir.

Məscidin tikintisi XV əsrə təsadüf edir. Bu dövrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları Cahanşah Həqiqi (1438-1467), Uzun Həsən (1453-1478) və Sultan Yaqub (1478-1490) Azərbaycanın paytaxt şəhərində düşüncə genişliyi ilə seçilən şəhərsalma tədbirləri görmüşlər. Nəticədə Təbrizdə Müzəffəriyyə, Qeysəriyyə, Nəsrəriyyə, Maqsudiyyə və Həşt Behişt saray kompleksi kimi Azərbaycan memarlığının maraqlı və dəyərli nümunələri meydana gəlmişdir.

Göy məscid Cahanşah dövrünün ən görkəmli abidəsi sayılan və 1467-ci ildə tamamlanmış Müzəffəriyyə memarlıq kom-

pleksinə daxildir. Kompleksin tərkibində cümə məscidi, xanəgah, kitabxana, mədrəsə, türbə və digər tikililər olmuşdur. Kompleksin qərb hissəsində isə Cahanşah hamamı yerləşmişdir. Bu nəhəng memarlıq kompleksindən dövrümüze yalnız onun baş tikilisi – memarlıq tarixinə Göy məscid adı ilə daxil olmuş əzəmətli Cümə məscidi gəlib çatmışdır. Bir qrup tədqiqatçı məscid divarı üzərində olan yazıya əsaslanaraq güman edir ki, Göy məscidin inşaatçısı – memar Neymətullah Bəvvabdır. Məlumatlara görə, bu sənətkar təkcə Müzəffəriyyə kompleksinin deyil, həm də Cahanşah Həqiqinin inşa etdirdiyi iri dövlət müəssisələrinin dekorativ yazılarını işləmişdir.

GÖY MƏSCİD (İRƏVAN)

Azərbaycan memarlığının nadir nümunələrindən biri sayılan Göy məscid 1766-cı ildə İrəvan xanı Hüseynəli xanın əmri ilə tikilmişdir. Eni 66 metr, uzunluğu 97.2 metr olan məscid İrəvan məscidləri içərisində ölçüsünə görə ən böyüyü olmaqla bərabər, şəhərin mərkəzi məscidi idi. Çar dövründə İrəvanda azərbaycanlıların ibadət etdikləri 8 məsciddən biri hesab edilən Göy məscid 28 hücrə, kitabxana, ibadətqah və iç həyətdən ibarət olmuş, ümumilikdə 7 min kvadrat metrlik ərazidə yerləşmişdir. Məscid binası XX yüz ildə (1918 və 1955-ci illərdə) ermənilər tərəfindən iki dəfə yandırılmışdır. II dünya müharibəsindən sonra hündürlüyü 24 metr olan 4 minarəsindən üçü sökülmüş, 1952-ci ildə bir hissəsindən planetari, bir hissəsindən isə məktəb kimi istifadə edilmişdir. Məscid 1995–2006-cı illərdə İran tikinti şirkətlərinin köməyi ilə bərpa olunaraq bu ölkənin

Ermənistandakı mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir.

İngilis tədqiqatçısı Tomas de Vaal İrəvanda yerləşən Göy məscid barədə yazır: "Ermənilərin azərbaycanlılara məxsus məscidi belə asanlıqla yer üzündən silmələrini linqvistik oyun ilə izah etmək olar: sən demə, Ermənistan azərbaycanlılarını ölkənin tarixindən asanlıqla silmək olar, çünki XX əsrə qədər burada azərbaycanlıları "tatar", "türk" və ya sadəcə "müsəlman" adlandırırdılar. Bununla belə onlar nə fars, nə də türk idilər. Onlar türkdilli şialər idilər... Bir sözlə, onlar indiki azərbaycanlıların babaları idilər. Beləliklə, ermənilər İrəvanda "fars məscidi" haqqında danışanda, "fars" deməklə unutdurmaq istəyirlər ki, 1766-cı ildən bu məsciddə ibadət edənlər azərbaycanlılar idi".

GÜNAH

Allahın və peyğəmbərinin qadağa qoyduqları işləri görmək və ya onların görülməsini istəməkdir. Məsələn, ata-anaya hörmət Allahın bir əmridir. Kim valideynlərinə qarşı hörmətsizlik edərsə, günah işləmiş olar. Məhəmməd peyğəmbər günahı belə təsvir etmişdir: "Günah sənin vicdanını narahat edən və başqalarının bilməsini istəmədiyin şeydir (əməldir)". İnsan yaradılış

etibarı ilə günah işləməyə meyillidir. Qurani-Kərimə əsasən, Həzrət Adəm Cənnətdə olarkən Allah-Təalanın əmrini unudaraq günah etmiş, sonra da tövbə edərək bağışlanmasını diləmişdir. Qurani-Kərimdə buyrulur: "Əgər sizə qadağan olunmuş böyük günahlardan çəkinərsinizsə, biz də sizin qəbahətlərinizin (kiçik günahlarınızın) üstünü örtər və sizi (şərəfli bir mənzilə) çatdırarıq!" ("ən-Nisa", 31). Günahlar böyük və kiçik olaraq iki qismə ayrılır. İslam alimləri böyük günahlar haqqında kitablar yazmış, onların sayı ilə bağlı fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Həzrət Peyğəmbər bir hədisində böyük günahları belə sıralayır: Allaha şəriq qoşmaq, sehlə məşğul olmaq, insan öldürmək, faiz almaq, yetim malı yemək, döyüşdən qaçmaq, namuslu qadına iftira atmaq.

Qurani-Kərimin müxtəlif ayələrində bəzi günahların bağışlanacağı bildirilir. "Ən-Nisa" surəsinin 48-ci ayəsində belə buyrulur: "Şübhə yoxdur ki, Allah Özünə şəriq qoşanları əfv etməz, amma istədiyi şəxsin bundan başqa olan günahlarını bağışlayar. Allaha şəriq qoşan şəxs, əlbəttə, böyük günah etmiş olur".

Əksər İslam alimləri bildirir ki, böyük günahlar da olsa, tövbə etmək şərtidir. Yox əgər insan tövbə etməmişsə, üç haldan biri ilə qarşılaşacaqdır: ya Allah rəhməti və mərhəməti ilə o günahkarı bağışlayacaq, ya Məhəmməd peyğəmbər şafaətçi olacaq, ya da günahlarının cəzasını çəkəcək. Cəzasını çəkdikdən sonra imanı varsa, Cəhənnəmdən çıxarılıb Cənnətə göndəriləcək.

İslam alimlərinə görə, Allah qarşısında günahları səbəbi ilə tövbə edən müsəlman bağışlana bilər. Çünki Qurana görə, Allah

qarşısında tövbə edən insan bağışlanır. Bundan başqa, insan öldürmək, əxlaqsız davranmaq, dinin müddəalarını və ya peyğəmbərləri inkar etmək kimi günahlar da böyük günahlardan sayılır. Kiçik günahlardan da çəkinmək lazımdır. Çünki kiçik günahlar böyük günahlara yol açır. Ona görə də kiçik günah etmiş hər müsəlman Allah qarşısında tövbə etməlidir. İslam ilahiyyatına görə, günahsız insan yoxdur. Yalnız peyğəmbərlər günahsız hesab edilirlər. Bütün insanlar təmiz və günahsız dünyaya gəlirlər. Onlar günahları yalnız həyatları boyu qazanırlar. Müsəlman ilahiyyatçıların əksəriyyətinin fikrincə, dinin əsaslarını qəbul edib yerinə yetirən insan günah etsə də, o, dinsiz hesab olunmur, sadəcə günahkar müsəlman sayılır.

GÜNBƏZ

Dairəvi, çoxbucaqlı və ellipsvari bina və qurğuların üstünü örtmək üçün istifadə edilən günbəz yarım kürə şəklində olan dam örtüyüdür. Mühüm memarlıq və mühəndislik elementlərindən biri hesab olunan günbəz vasitəsi ilə əlavə dayaqlar

qoymadan çox böyük sahənin üstünü örtmək mümkündür. Eyni zamanda, günbəz vasitəsi ilə vertikal düşən yüklərdən konstruksiyalarda sıxılma gərginliyi yaranır və ağırlıq kənar

dayaqlara düşür. Günbəzlərin qurulması tikintisi zamanı geniş istifadə edilirdi. qədim zamanlardan məlum olsa da, böyük Günbəzdən sonralar İslam memarlığında, və mürəkkəb günbəzlərdən Qədim Roma əsasən məscidlərin tikintisində geniş istifadə dövründə məbədlərin və ictimai binaların olunmağa başlanmışdır.

HABİL VƏ QABİL

Habil və Qabil Adəm ilə Həvvanın övladlarıdır. Digər səmavi kitablardan fərqli olaraq Qurani-Kərimdə Qabil ilə Habilin adı keçmir. Hədislərdə "Maidə" surəsinin 27-32-

Qabilin qardaşı Habilə öldürməsi səhnəsi

ci ayələrindəki qissənin onlardan bəhs etdiyi bildirilir. Qabilin Habilə öldürmə səbəbinə gəlincə, rəvayətlərdə bunun həsəd və qısqanclıq zəminində baş verdiyi qeyd olunur.

Rəvayətə görə, Allah Adəmi peyğəmbərliyə seçmişdi ki, öz nəslinə dini hökmləri öyrətsin, onları düzgünlüyə, ədalətə, xeyirxahlığa doğru çağırınsın. Bu şərəfli vəzifəni layiqincə yerinə yetirən Adəm öz övladları və həyat yoldaşı ilə birlikdə Allaha ibadət edirdi. Adəmin oğulları əkinçilik və maldarlıqla məşğul olur, zəhmətlə dolanırdılar. Onun oğullarından birinin adı Habil, o birinin adı isə Qabil idi. Habil mömin, zəhmətkeş,

səxavətli və mehriban xasiyyətli idi. Qabilin xasiyyəti onunla tam ziddiyyət təşkil edirdi. Habil hamı tərəfindən sevilirdi, onun əli hər işdə gətirirdi. O, öz ailəsi ilə mehriban yaşayırdı. Qara niyyətli Qabil öz qardaşına paxıllıq edir, addımbaşı onu izləyərək hədələyirdi. Habil ona nə qədər nəsihət etsə də, faydası olmurdu. İki qardaş arasında düşmənçilik kəskinləşmişdi. Nəhayət, onlar bu mübahisəyə son qoymaq qərarına gəldilər. Qətl etdilər ki, kimin haqlı olduğunu o zaman-kı adət-ənənə yolu ilə aydınlaşdırsınlar. Hər iki qardaş öz məhsullarından Allah yolunda qurban verməli idi. Hansının qurbanı qəbul olsa, haqlı sayılacaqdı. Habil maldarlıqla, Qabil isə əkinçiliklə məşğul olurdu. Ona görə də onların hər biri məşğul olduğu peşəyə aid qurban ayırdı. İmanlı və səxavətli Habil öz sürüsündən ən yaxşı heyvanı qurban kəsdi. Simic Qabil isə zəmidən bir neçə xırda buğda sünbülü yığıb qurbangaha gətirdi. Allah təmiz niyyətli Habilin qurbanını qəbul etdi. Amma bu hadisə nəinki Qabili sakitləşdirdi, hətta onun kin-küdurətini daha da artırdı. Qabil tezliklə Habilə aradan götürmək qərarına gəldi. Gözünü qan tutmuş Qabil bir gün daşla qardaşı Habilə öldürdü. Bir neçə dəqiqədən sonra Qabilin hirsı soyudu. O, necə böyük cinayət törətdiyini anladı. Bir tərəfdən peşmançılıq, bir tərəfdən də qorxu hissi onu bürüdü. Qabil qardaşının meyitini necə gizlədəcəyini bilmirdi. Bu zaman onun gözləri qarşısında belə bir səhnə baş verdi: iki qarğa Qabilin yanında yerə qonub bir-biri ilə dalaşmağa başladı. Qarğaların biri digərini dimdikləyib öldürdü. Sonra dimdiyi və caynaqları ilə torpağı qazıb onu basdırdı və üstünü örtüdü. Qabil qarğanın hərəkətindən

nümunə götürüb, yerdə qəbir şəklində çala qazdı. Habilin meyitini ora atıb üstünü torpaqla örtüdü.

Qabilin öz qardaşını öldürməsi Yer üzündə ilk cinayət sayılır.

HACI

İslam dininin beş əsas şərtlərindən biri olan Həcc ziyarətini yerinə yetirmiş müsəlmana deyilir. Həcc müəyyən vaxtda ziyarət məqsədi ilə Məkkəyə gedərək Ərəfatda olmaq, Kəbəyə gedib onu təvaf etməkdir. Bu ziyarət Qurani-Kərimin "Ali İmran" surəsinin 96-97-ci ayələrinə uyğun olaraq, hicrətin 9-cu ilindən müsəlmanlar üçün vacib buyurulmuşdur.

HACI SOLTANƏLİ MƏSCİDİ

Bakıda "Nizami" metrostansiyasının yaxınlığında yerləşən Hacı Soltanəli məscidi 1904-1910-cu illərdə dövrünün xeyriyyəçi və zəngin adamlarından olan Hacı Soltanəlinin

vəsaiti hesabına tikilmişdir. İbadət evi Hacı Soltanəlinin eyni görünüş və quruluşda tikdirdiyi 4 məsciddən biridir. İki mərtəbədən ibarət olan məscidin üst mərtəbəsi qadınların, aşağı mərtəbəsi isə kişilərin namaz qılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dördbucaqlı formada inşa olunan məscidin günbəz və minarəsi olsa da, nədənsə, minarənin tikintisi yarımçıq qalmışdır. Məscidin qarşısındakı indiki minarə sonradan tikilmişdir. Bərpa zamanı məscidin həyatında türk əsgərinin qəbri tapılmışdır. Ehtimallara əsasən, türk əsgəri 1915-1918-ci illərdə erməni-müsəlman davası zamanı ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir. Hörmət əlaməti olaraq cənazə məscidin həyatında dəfn edilmişdir. Bərpa işləri zamanı cənazənin qalıqları toplanaraq məscidin minarəsinin alt hissəsində yenidən dəfn edilmişdir. Onun xatirəsini yad etmək üçün minarənin alt hissəsinə lövhə vurulmuşdur.

Sovet dövründə konsert binası kimi

istifadə olunan məsciddə məşqlər keçirilmiş, binadan, eyni zamanda mühasibatlıq işləri üçün və ofis kimi istifadə edilmişdir. Ancaq məscidin görünüşünə və daxilinə heç bir zərər vurulmamışdır.

HAFİZ

Hafiz möhkəm yaddaşa sahib, Quranı əzbər bilən insana deyilir. On minlərlə hədisi, onların ötürücülərinin silsilələrini, səhihlik dərəcələrini, nöqsanlı məqamlarını

əzbərdən bilənlərə də hafiz deyilir. İslamın ilk mənbələrinin qorunub saxlanması, hədislərin sözlə ötürülməsinin böyük önəmi olmuşdur. Quran ayələri və hədislər əzbərlənmiş, gələcək nəsillərə bu yolla çatdırılmışdır. Beləliklə, hafizlər İslam irsinin qoruyucularına çevrilmişlər. Quran və hədislərin sözlə ötürülməsi adəti günümüzədək davam etməkdədir.

Hafiz, eyni zamanda qoruyan, saxlayan, mühafizə edən mənalarında Allah-Təalanın gözəl adlarından biridir. Qurani-Kərimdə hafiz ifadəsi "qoruyub-saxlamaq" mənasında işlədilmişdir ("əl-Hicr", 9).

HAQQ

İslam dininə görə, hər müsəlmanın üzərinə düşən 10 haqq vardır. Bunlar Allahın

haqqı, Məhəmməd peyğəmbərin haqqı, valideyn haqqı, övlad haqqı, qohum haqqı, qonşu haqqı, ər və arvadın bir-birinə olan haqqı, hakimlərin haqqı, müsəlmanların qarşılıqlı haqları və qeyri-müsəlmanların haqlarıdır. İslamda ən üstün haqq Allahın bizim boynumuzdakı haqqıdır. Belə ki, hər birimizin Allah-Təala qarşısında bəndəlik borcumuz vardır. Bu borclar namaz, oruc, həcc, zəkatdır. Bunlarla yanaşı, Allahın bizə əmanət olaraq bəxş etdiyi ruhumuzu pak şəkildə geri Allaha qaytarmaq üçün günahlardan çəkinmək, yaxşı əməl sahibi olmaq lazımdır. Bu haqq hər bir müsəlman üçün çox mühümdür.

Haqq, eyni zamanda Qurani-Kərimə görə, Allahın adıdır. Varlığı dəyişmədən davam edən mənasına gəlir. Bu mənada "haqq" sözü Qurani-Kərimdə 10 dəfə, Quranın adı olaraq "doğru, haqq, ədalət, gerçək" mənasında isə 218 dəfə təkrarlanmışdır.

HALAL

İslam fiqhində Allah qarşısında bəyənilən şey, əməl və davranışlardır. Evlənmək, qanunauyğun kəsilmiş heyvanın ətinin yemək və ya şəriət qaydalarına uyğun ticarət və s. əməllər halal hesab edilir. Halal işin görülməsi isə müsəlmana Allah qarşısında üstünlük qazandırır.

HARAM

İslam hüququnda qadağan olunmuş şey, davranış və əməllərdir. Dinə aid olan qadağalar Quran ayələri və mütəvatir hədislər əsasında müəyyən edilir. Alimlərin icmasına görə, Quranda qadağan olunanları halal saymaq doğru deyildir. Bunu edən dindən çıxar və haram iş görmüş adam

günah qazanar. İslam dinində haram ifadəsi müxtəlif mənalarda işlənmişdir. İslama görə, elə yerlər vardır ki, ora müəyyən adamlar girə bilməzlər. Belə yerlər haram yerlər adlandırılır. Məsələn, bəzi alimlərə görə Kəbənin yerləşdiyi yerə qeyri-müslimanların girməsi haramdır.

HARAM AYLAR

İslam dininə görə, haram aylar rəcəb, zülqədə, zülhiccə və məhərrəm aylarıdır. Hələ İslamdan əvvəl cahiliyyə dövründə də ərəblər bu 4 ayda müharibə etməkdən çəkinirdilər. Bu aylarda müharibə etmək qadağan olduğundan (müdafie istisna olmaqla), bunlara "haram aylar", yəni "qadağan olunmuş aylar" deyirdilər.

Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: **"Həqiqətən, Allah yanında ayların sayı göyləri və yeri yaratdığı gündən bəri Allahın Kitabında on ikidir. Onların dördü (rəcəb, zülqədə, zülhiccə və məhərrəm) haram aylardır. Bu, doğru dindir. Ona görə də həmin aylarda özünü zülm etməyin"** ("ət-Tövbə", 36). Haram aylarda adətən bazarlar (yarmarkalar) qurulur, şeir müsabiqələri təşkil edilir, müxtəlif tədbirlər keçirilirdi. Əgər haram aylarda müharibə baş versəydi, həmin müharibəni ficar (günah) savaşı adlandırırdılar. Haram ayların elan olunmasında əsas məqsəd müharibələrin, qətl və qarətlərin sayını azaltmaq idi. Çünki cahiliyyə dövrünün ərəbləri savaşağa çox meyilli idilər. Amma haram aylarda müharibəni yarımçıq kəsməyə, fasilə verməyə məcbur olurdular. Çox zaman bu müddət ərzində kin-küdurət unudulur, tərəflər barışır və sülh

imzalanırdı. İslam dini də bu gözəl ənənəni qoruyub-saxlamışdır.

HARUN

Musanın qardaşı, Allahın İsrail oğullarına göndərdiyi peyğəmbərlərdən hesab edilən Həzrət Harun Misirdə doğulmuş, uşaqlıq və gənclik illəri orada keçmişdir. Harunla bağlı hadisələr Quranın "əs-Saffat" (114-122) surəsində və müxtəlif hədislərdə keçir. Misirlilər İsrail oğullarını təqib edən dövrdə Allah Harunu peyğəmbər seçmiş, ona qardaşı Musa ilə birlikdə Fironun yanına getməyi buyurmuşdur. Lakin özünü tanrı hesab edən Firon Allaha itaət etmək istəməmiş, peyğəmbərlərin çağırışını rədd etmişdir. Bundan sonra İsrail oğullarına qarşı təzyiqlər daha da artmışdır. Harun və Musa isə Allaha dua etmiş, Allah da Misiri ağır sınaqlara çəkmiş, ancaq İsrail oğullarının durumu yaxşılaşmamışdır. Onda onlara ölkədən çıxmaq buyurulmuşdur. İsrail oğulları dənizə doğru yaxınlaşdıqda dəniz ikiye bölünmüş və onlar qarşıda olan sahilə keçə bilmişlər. Onları izləyən Fironun başlıq etdiyi qoşun isə o yolu keçdikdə dəniz yenidən birləşmiş və onlar suda boğulmuşlar.

Musa Tur dağına Allahdan Tövrati almaq üçün getdikdə Haruna İsrail oğullarına başlıq etməyi tapşırırmışdır. Ancaq onlardan Samiri adlı birisi Musanın getdiyindən istifadə edərək "qızıl buzov" bütünü hazırlamış, xalqın əksəriyyəti isə ona tapınmışdır. Harun bunun qarşısını almaq istəsə də, buna nail ola bilməmişdir. O, bütperəstliyin ağır günah olduğunu insanlara bəyan etsə də, yalnız az bir hissəsi bu əməldən çəkinmişdir. Əksəriyyət isə bütə tapınmış, Harunu və

onu dəstəkləyənləri ölümə hədələmişlər. Qarşıdurma qızıışan zaman Tur dağında Tövrati alan Musa geri dönmüş, xalqının günaha batdığını görərək üzülmüşdür. O, Harunu öz yanına çağıraraq izahat istəmişdir. Harun da onun gedişindən sonra baş verən hadisələri danışmışdır. Bu xəbəri eşitdikdən sonra Musa Samirini lənətləmiş, İsrail oğullarını tövbə etməyə çağırmış, onlar da tövbə etmişlər. Bundan sonra Allah İsrail oğullarına Fələstində yaşayan, bütlərə tapınan Əmaliqə xalqı ilə savaşa başlamağı, onların torpaqlarını almağı buyurmuşdur. Lakin onlar əmaliqəlilərdən qorxaraq Allahın əmrini yerinə yetirməmişlər. Onda Allah onlara qırx il ərzində müqəddəs torpağa girməyi yasaqlamışdır. Bu müddət ərzində onlar qızmar çöllərdə köçəri həyat sürmüşlər. Harun və Musa da onlarla olmuşdur. Harun Musadan üç il öncə vəfat etmişdir.

HARUT VƏ MARUT

Zərdüştilikdə və Qurani-Kərimdə adları çəkilən iki mələkdir. Rəvayətə görə, Harut və Marut sehlə məşğul olmuş və insanlara sehrin sirlərini öyrətmişlər. Bu barədə "Baqərə" surəsinin 102-ci ayəsində buyrulur: **"(Yəhudilər) Süleymanın səltənətinə (şahlığına) dair şeytanların oxuduqlarına (sehr kitablara) uymadığı üçün) kafir olmadı, lakin şeytanlar (bildikləri) sehri və Babildə Harut və Marut adlı iki mələyə nazil olanları xalqa öyrədərək kafir oldular. Halbuki (o iki mələk): "Biz (Allah tərəfindən göndərilmiş) imtahanıq (sınağıq), sən gəl kafir olma!" – deməmiş heç kəsə sehr öyrətmirdilər".** Ayədən göründüyü kimi Harut və Marutun

Quyuda asılmış vəziyyətdə gözləyən Harut və Marut miniatürü

Babil yaxınlığında yaşadığı məlum olur. Mifoloji fikirlərə görə, insanlara sehr öyrədən mələklər qiyamət gününə qədər bir mağarada başaşağı vəziyyətdə asılaraq qalacaqlar. Onların sehr öyrənmək istəyənlərə bunun cəzasının Cəhənnəm olduğu barədə xəbərdarlıq etdikdən sonra öyrətdiklərinə inanılır.

HAŞİMİLƏR

Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu Haşimilər nüfuzlu Məkkə ailələrindən biri idi. Onlar Kəbənin xidmətçiləri, qoruyucuları, eləcə də həccə təşkil edənlər olmuşlar. Haşimilərin ulu babası Haşim ibn Əbdülmənaf olmuşdur. O, zəngin və nüfuzlu idi. Rəvayətlərə görə, Haşim ibn Əbdülmənaf Məkkədə achiq baş verəndə Fələstinə gedərək oradan xeyli un gətirmiş,

ac olanları ət şorbasına doğranmış çörəklə doyuzdurmuşdur. Bu səbəbdən də onu "Haşim" (doğrayan) adlandırmışlar. Haşim suriyalılar və yəmənلیلərlə çox yaxşı ticarət əlaqələri qurmuşdur. Qışda Suriyaya, yayda isə Yəmənə gedən Haşim səfərlərinin birində Yəsribə (Mədinə) gələrək Əmir ibn Zeydin qızı Səlmə ilə ailə qurmuş və onu özü ilə Suriyaya aparmışdır. O, sonralar hamilə olan Səlməni Yəsribə gətirərək atasının yanında qoymuş və yenidən Suriyaya doğru yola çıxmış, lakin yolda vəfat etmişdir. Səlmə isə Şeybə adlı bir oğul dünyaya gətirmiş və o, Əbdülmüttəlib adı ilə tanınmışdır. Bu hadisələr miladi təqvimlə təxminən 500-cü ildə baş vermişdir.

Rəvayətə görə, Haşimin 4 oğlu və 5 qızı olmuşdur. Lakin oğul yolu ilə onun soyunu yalnız Əbdülmüttəlib davam etdirmişdir. Məkkədə Haşimilərlə ayaqlaş bilən daha bir nüfuzlu soy Əməvilər idi. Onlar Haşimin qardaşı Əbdüş-Şəms və onun oğlu Ümeyyənin törəmələri idilər. Haşimilərlə Əməvilər rəqabətdə idilər. İslamın zühurundan sonra bu rəqabət unudulsa da, sonralar yenidən qızışmışdır. Əməvilərdən olan Müaviyə ibn Əbu Süfyan Suriyanın valisi olaraq Haşimilərdən olan Əli ibn Əbu Talibin xəlifəliyini tanımamışdır. Ona görə də Xilafətdə daxili müharibələr başlamış, bu savaşda Müaviyə üstünlük əldə edə bilmişdir. Əlinin xaricilər tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra Müaviyə 661-ci ildə xəlifə olmuşdur. Müaviyə Rəşidi xəlifələrin dövründə olan xilafəti krallıq üsul-idarəsi ilə əvəz etmişdir. 750-ci ildə Əməviləri devirmiş Haşimilərdən olan Abbasilər də imperatorluq üsulu ilə ölkəni idarə etmişdir. Onların xəlifəliyinə monqollar 1258-ci ildə son

qoymuşlar. Bu hadisədən sonra Haşimilərin öz içində parçalanma baş vermiş, onların başqa qolu ələvilər də Abbasilərə qarşı mübarizə aparmağa başlamışlar. Sonra Osmanlı dövründə Haşimi Məkkə şərifləri bu şəhərin başçıları olmuşlar. I Dünya müharibəsində şərif Hüseyn ibn Əli ingilislərin tərəfinə keçərək özünü bütün Hicazın kralı elan etsə də, Nəcdin başçısı Əbdüləziz ibn Səud ona qalib gələrək bütün bu bölgələri öz hakimiyyəti altına ala bilmişdir. Hüseyn ingilislərlə anlaşaraq öz oğlu Feysəli İraqın, digər oğlu Abdullahı isə İordaniyanın kralı təyin etmişdir. Onların ikisi də Haşimi kralları kimi tanınmışdır. 1958-ci ildə İraqda Haşimilərin hakimiyyətinə son qoyulsa da, İordaniyanı bugünədək onlar idarə edirlər.

HEYDƏR MƏSCİDİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin adını daşıyan və Cənubi Qafqazın ən möhtəşəm ibadət ocağı olan Heydər məscidi Bakı şəhərinin Binəqədi rayonu ərazisində yerləşir. Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən məscidin tikintisinə 2012-ci ilin sentyabr ayında başlanılmışdır. 26 dekabr 2014-cü ildə istifadəyə verilmiş, açılış mərasimində Prezident İlham Əliyev, xanımı Mehriban Əliyeva və ailə üzvləri iştirak etmişdir. Məscidin fasadı Şirvan-Abşeron memarlıq üslubunda xüsusi daşlarla üzlənmişdir. İbadət evinin üzərində hündürlüyü 95 metr olan 4 minarə inşa olunmuşdur. 12 min m² ərazidə tikilmiş Heydər məscidinin daxili 4.2 min m² sahəni əhatə edir. Məscidin 55 metr hündürlüyündə olan baş günbəzinin

və 35 metr hündürlüyündə ikinci günbəzinin kənarlarına nəfis şəkildə Qurani-Kərimdən ayələr yazılmışdır.

HƏBƏŞİSTANA HİCRƏT

Məhəmməd peyğəmbərin səhabələrindən bir qismi qüreyşilərin təqiblərindən qurtulmaq üçün Həbəşistana köçməyə məcbur olmuşdu. Belə ki, Həzrət Məhəmmədə peyğəmbərlik verilməsindən 5 il sonra Məkkədə müsəlmanlara qarşı təqiblər artdığına görə bir qrup müsəlmana ədalətli bir kralın idarə etdiyi ölkəyə köçmək əmri verilmişdir. Müsəlmanların ilk dəstəsi ora miladi 615-ci ildə Osman ibn Məzunun başçılığı altında göndərilmişdir. Onlar şəhərdən gecə vaxtı

gizli çıxmış, Qırmızı dənizə çatmış, oradan isə Həbəşistana keçərək orada məskunlaşmışlar. Bir müddət keçdikdən sonra müsəlmanların Həbəşistana Cəfər ibn Əbu Talibin başçılığı altında ikinci hicrəti baş tutmuşdur. Rəvayətə görə, onların sayı 80-ə yaxın idi. Onlar da bu ölkədə yaxşı qarşılanmış və orada sığınacaq tapmışlar. Müsəlmanların Həbəşistana ikinci hicrətindən sonra qüreyşilər təşvişə düşərək onların geriye qaytarılmasını tələb etmək üçün bu ölkənin kralı Nəcaşinin (*ərəb mənbələrində adı Əshəmə kimi qeyd edilir*) yanına Abdullah ibn Rabiə və Əmir ibn Ası göndərmişlər. Onlar kralın yanına gəldikdə o, bəzi müsəlmanları ona izah etmək üçün öz hüzuruna çağırmış, müsəlmanların rəhbəri olan Cəfər

ibn Əbu Talib kralın bütün suallarına cavab verə bilmişdir. Bununla da, müsəlmanlar Həbəşistanda qalmaq hüququ qazanmışlar. Beləliklə, qüreyşilərin göndərdikləri elçilər heç bir nəticə əldə edə bilməyib geriye dönməyə məcbur olmuşlar. Müsəlmanlar bir neçə il Həbəşistanda yaşayaraq yerli xalqı da İslam dini ilə tanış etmişlər. Bəzi rəvayətə görə, kral Nəcaşi də İslamı qəbul etmişdir. Müsəlmanlar Məkkədən Mədinəyə hicrət etdikdən sonra Həbəşistanda olan müsəlmanların çoxu Mədinəyə gəlmişdir.

HƏCC

Həcc İslam dininin beş əsas şərtindən biridir. Kəlmə mənası Allaha yönəlmək, günahlardan arınmaq, haqq yolda fədakarlıq etmək, məşəqqətlərə sinə gəlməkdir. Allah-Təala müsəlmanlara heç olmasa ömürlərində bir dəfə Həcc ziyarətinə getməyi vacib buyurmuşdur. Həcc müəyyən vaxtda ziyarət

məqsədi ilə Məkkəyə gedərək Ərəfatda olmaq, Kəbəni təvaf etməkdir. Kimin maddi və fiziki durumu Həcc səfəri etməyə imkan verirsə, bu ibadəti yerinə yetirilməlidir. Əks təqdirdə günah etmiş sayılır. Allah qarşısında yerini yetirilən bütün əməllər kimi də Həcc də dəqiqliklə icra olunmalıdır. Həcc yalnız Kəbəni ziyarət etmək deyildir. Bu, həm də müəyyən ayınların şəriətdə göstərilən qaydalar əsasında yerinə yetirilməsidir.

Həcc ziyarəti hicrətin 9-cu ilindən başlayaraq müsəlmanlar üçün vacib ibadətlərdən birinə çevrilmişdir. Müqəddəs Quranın "Ali İmran" surəsinin 96-97-ci ayələrində həcc ibadətindən bəhs edilir: "Orada aydın nişanələr – İbrahimin məqamı vardır. Ora daxil olan şəxs əmin-amanlıqdadır (təhlükədən kənardır). Onun yoluna (ərzaq, minik, və sağlamlıq baxımından) gücü çatən hər bir kəsin həccə gedib o evi ziyarət etməsi insanların Allah qarşısında borcudur. Kim bunu (bu borcu) inkar edərsə (özünə zülm etmiş olar). Əlbəttə, Allah aləmlərə (heç kəsə) möhtac deyildir!"

Rəvayətə görə, həccin tarixi İbrahim peyğəmbər və onun oğlu İsmayıldan başlayır. Onlar bir olan Allaha ibadət etmə ənənəsinin əsasını qoymuşlar. Ancaq bir müddət keçdikdən sonra onların soyundan olan insanlar bütələrə tapınmış, Kəbədə bütələri yerləşdirmiş, onlara təvaf etməyə başlamışlar. Beləliklə, İbrahim və İsmayıl peyğəmbərlərin ənənəsi pozulmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər Kəbədəki bütün bütələri dağıtdıqdan sonra bu ənənə bərpa edilmiş, Həcc İbrahim və İsmayıl peyğəmbərlərin dövründə olduğu kimi yerinə yetirilmişdir. Müsəlman həyatında ən azı bir dəfə zülhicce

ayında Həcc ibadətini yerinə yetirməlidir. Yoxsullar, uşaqlar və ruhi xəstələr Həcc ibadəti ilə mükəlləf deyildir. Əgər bir zəngin insan hər hansı obyektiv səbəblər üzündən Həccə gedə bilmirsə, öz yerinə başqa adamı göndərə bilər. Bu halda onun yoldakı bütün xərclərini ödəməlidir. Qadınlar öz ərleri və ya onların ərə gedə bilmədikləri kişi qohumları (qardaş, ata, oğul) ilə həccə gedə bilərlər. Həcc ibadəti ildə bir dəfə İslam təqvimini ilə zülhicce ayının əvvəlində yerinə yetirilir və daha geniş ibadətlə müşayiət olunur ki, onları icra edənlər hacı adını qazanırlar. Başqa vaxtlarda edilən ziyarət həcc deyil, ümrə hesab edilir.

HƏCƏR

Həcər İbrahim peyğəmbərin xanımı, onun böyük oğlu İsmailin anasıdır. Rəvayətə görə, İbrahim peyğəmbərlə onun birinci həyat yoldaşı Sara Babilədən Misirə gəldikdə Firon Həcəri onlara hədiyyə vermişdir. Bundan sonra Həcər övladı olmayan Saranın qulluqçusu olmuşdur. Sara İbrahim peyğəmbərin Həcərlə evlənməsini və İbrahimin ata olmasını istəmişdir. Bu evlilikdən İsmail dünyaya gəlmişdir. O, doğulduqdan sonra Sara körpəyə də, anası Həcərə də qısqanlıqla yanaşmağa başlamışdır. İbrahim peyğəmbər bu hərəkətə görə çox məyus olmuşdur. Buna görə Allah ona, Həcərlə İsmaili o zaman qızmar çöllük olan indiki Məkkə ərazisinə aparmağı, orada məskunlaşdırmağı buyurmuşdur. İbrahim peyğəmbər də bu buyruğa tabe olmuş, onları susuz çöldə tərk edərək geri dönmüşdür. Sonra Həcər içməli su qurtardığı üçün Səfa ilə Mərvə təpələri arasında su axtarmışdır. Bu zaman möcüzə baş vermiş, körpə İsmailin ayaqları altından Zəm-zəm bulağı axmağa başlamışdır. Həcər İsmail ilə birlikdə bu su

qaynağının yanında məskunlaşmışdır. Sonra Yəməndən gəlmiş Curhumlular qəbiləsi bu yerdə yerləşmiş, yetkinlik yaşına çatmış İsmail də curhumlulardan olan bir qızla evlənmişdir. Bu evlilikdən onun 12 oğlu olmuşdur. Həcər öldükdə Kəbənin yaxınlığındakı Hicr adlı yerdə torpağa tapşırılmışdır.

HƏCƏRÜL-ƏSVƏD

Həcərül-əsvəd Kəbə divarlarının birində yerdən yarım metr hündürlükdə yerləşmiş, uzunluğu otuz santimetrə yaxın olan qara daşdır. Günümüzdə o, gümüş qutuda saxlanılır. Bəzi rəvayətlərə görə, Nuh peyğəmbərin dövründə bu daşı mələklər Cənnətdən gətirmiş və o, Əbu Qubeys dağında hifz olunmuşdur. İbrahim peyğəmbər bu daşı

Məkkəyə gətirmiş və tikdiyi Kəbə divarları arasında onu yerləşdirərək təvaf etmişdir. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyindən öncə qüreyşilər dağılmaqda olan Kəbəni sökərək yenidən inşa etmişlər. Tikinti işləri bitdikdən sonra qara daş onun divarlarının

birində yerləşdirilməli idi. Bu işin görülməsi çox şərəfli iş hesab olunurdu. Bu səbəbdən də Məkkə qəbilələri arasında onu Kəbənin divarına kimin qoyması uğrunda mübahisələr baş vermiş, bu narazılığı Məhəmməd peyğəmbər aradan qaldırmış və daşı Kəbənin divarlarının birində yerləşdirmişdir. Qara daş Kəbədə bir necə əsr qalmışdır. Sonra onu Məkkəyə hücum etmiş üsyançı ismaililərə yaxın olan qərmətilər çıxarıb aparmışlar. Onlar daşı hissələrə bölsələr də sonra onun parçalarını geri qaytarmışlar. Bundan sonra müsəlmanlar daşı birləşdirib yenə də Kəbənin divarlarının birində yerləşdirmişlər.

HƏDDİ-BÜLÜĞ

Dini mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək üçün hər bir şəxsin yetkinlik yaşına çatdığı dövrüdür.

Dini terminologiyada həddi-bülüğa "aql və baliğ olmaq" da deyilir. İslam dininə görə, hər bir fərd dini hökmlərə görə mükəlləfiyyət daşımaq üçün əqli cəhətdən sağlam olmalı və həddi-bülüğa çatmalıdır. Yəni, həddi-bülüğ fərdin hüquqlarından istifadə etmək, şifahi, yazılı, əməli, hüquqi fəaliyyətləri bilavasitə yerinə yetirmək, dini və ictimai mükəlləfiyyətlərə görə məsuliyyət daşımaq çağına çatmasıdır. Həddi-bülüğ çağına çatan hər bir müsəlman müəyyən dini mükəlləfiyyətlər daşıyır. Buna dini terminologiyada "mükəlləf olanların vəzifələri" mənasında "əfali-mükəlləfin" deyilir.

HƏDİS

Hədis Məhəmməd peyğəmbərin (Cəfəri məzhəbində 14 məsumun) yazılı və ya şifahi

rəvayət olunmuş sözləri və əməlləridir. Lüğətdə söz, xəbər və yeni mənasını verən hədis termin kimi Həzrət Peyğəmbərin söz, feil və təqrirləridir. Bu baxımdan "hədis" sözü "sünə" (peyğəmbərin yolu) sözü ilə eyni mənada işlədilir. Quranda "hədis" sözü hekayə, xəbər mənasında da işlədilmişdir. İslamda hədislərin önəmi çox böyükdür. Quran hədislər vasitəsi ilə təfsir edilir və fiqh-də istifadə olunur. Beləliklə, müsəlmanlara görə, hədislər Qurandan sonra əsas mənbədir. Quran Allahın Məhəmməd peyğəmbərə birbaşa endirdiyi kitabdırsa, hədislər Allahın elçisi Məhəmməd peyğəmbərin dediyi sözlər və etdiyi əməllərdir. Hədislərdə Qurandakı bilgiler şərh edilir.

Mənalari birbaşa Allahdan gəlmiş, ancaq Məhəmməd peyğəmbərin öz sözləri ilə söylənmiş qüdsi hədislər də vardır.

Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbərin həyatı haqqında məlumatlar onun dedikləri və etdiyi əməllər hələ onun sağlığında yazılmışdır. Hicrətin II əsrində Əməvi xəlifəsi Ömər ibn Əbdüləziz hədislərin yığılıb yazılmasını əmr etmişdir. Bundan sonra hədislərin rəvayət edilib yazılmaq işi daha da kütləvi xarakter almışdır. Bu, həm də onunla izah olunur ki, inkişaf edən İslam ilahiyyatında çoxlu sayda yeni fiqhi məsələlər ortaya çıxmışdır ki, onların həlli üçün əsaslar tapılmalı idi. Bu problem hədislərin köməyi ilə həll edilirdi. Beləliklə, hicrətin II-IV əsrində müsəlman dünyasında ən tanınmış hədis məcmuələri ortaya çıxmışdır. Müxtəlif hədislərin ortaya çıxmasına görə müsəlman tədqiqatçıları onların mətni və ravilər silsiləsini öyrənmək məqsədilə öz metodlarını irəli sürmüşlər. Onlar İslam

ilahiyyatında "mühəddis" adlanırlar. Mühəddislər hədislərin sistemləşdirilməsi işinə başlamışdılar. Çünki o zamanlar çoxlu şübhəli rəvayətlərin sayı artmışdı. Bu səbəbdən də onlar hədislərin doğru olub-olmamasını təyin etməyə çalışmışlar. Beləliklə, "İlmul-Hədis" adlanan hədislər haqqında elm yaranmışdır. Bu elmin irəli sürdüyü tələblərə görə, bütün hədislərin mətnləri və raviləri bilinməli və onların hamısı etibarlı olmalıdır. Çoxlu sayda ravisi olan mütəvatir hədislər ən etibarlıdır, ancaq onların sayı çox deyildir. Hədislərin çoxu isə əhəd hədislərdir ki, onlar az sayda ravilər tərəfindən rəvayət olunmuşdur. Etibarlılıq dərəcəsinə görə hədislər səhih, həsən və zəif hədislərə bölünürlər.

HƏKİMZADƏ MİRMÖHSÜN

1954-1967-ci illərdə Qafqazın IX şeyxülislamı olmuş Mirmöhsün Şeyx Əli oğlu Həkimzadə 1882-ci ildə Şamaxıda İmamlı məhəlləsində dünyaya gəlmiş, ilk ibtidai təhsilini evdə atasının yanında almışdır. Daha sonra təhsilini davam etdirmək üçün Məşhəd, Xorasan və Nəcəfə göndərilmiş, yeddi il Məşhəd şəhərində mükəmməl təhsil aldıqdan sonra əvvəlcə axundluq, sonralar isə şeyxlik dini rütbəsinə layiq görülmüşdür. 1914-cü ildə təhsilini başa vurub Şamaxıya qayıdan Mirmöhsün Həkimzadə atasının ən yaxın köməkçisinə çevrilmiş, Zaqafqaziya şeyxülislamının xüsusi sərəncamı ilə Şamaxı şəhərinin "İmamlı" məscidinin axundu təyin edilmişdir. 1918-ci ilin mart ayında Stepan Lalayanın dəstəsinin Şamaxıya hücumu zamanı Mirmöhsün Həkimzadə anasını götürüb Şamaxıdan çıxmışdır.

Sovet hakimiyyəti dövründə, 1928-ci ildə

Mirmöhsün Həkimzadənin evində yoxlama aparılmış, zinət əşyaları müsadirə edilmiş, qiymətli əsərləri yandırılmış, özü isə Bakıya gətirilərək 6 ay həbsxanada saxlanılmışdır. Nəhayət, 6 aydan sonra azad edilmişdir. Bu hadisədən sonra Mirmöhsün Həkimzadə həmişəlik Bakıya köçərək repressiyadan qurtulmaq üçün müəyyən yerlərdə fəhlə işləmişdir. 1943-cü ildə dini idarə təşkil olunandan sonra axund Mirmöhsün Həkimzadə Qafqaz Müsəlmanlar Ruhani İdarəsinin sədrinin müavini olmuşdur. 1954-cü ildə Şeyxülislam Axund Ağa Əlizadə vəfat etdikdən sonra Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin qurultayı çağırılmış və böyük səs çoxluğu ilə Şeyx Mirmöhsün Həkimzadə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçilmişdir. Şeyxülislam Axund Mirmöhsün Həkimzadə 13 il Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri vəzifəsində işləmişdir. Bu müddət ərzində yeni

məscidlərin açılmasına, bir çox məscidlərdə azanların minarələrdən verilməsinə nail olmuşdur. Sosializm quruculuğuna, dini ayinlər haqqında Sovet qanunvericiliyinə real münasibət bəsləyən, sülhsevərliyi, əməksevərliyi, dindarların öz vətəndaşlıq borclarını namusla yerinə yetirməsini təbliğ edən, yüksək natiqlik bacarığı olan bu din xadimi mömin müsəlmanlar arasında böyük nüfuza malik olmuşdur.

Şeyxülislam Axund Mirmöhsün Həkimzadə 1967-ci ildə 85 yaşında dünyasını dəyişmişdir.

HƏFSƏ BİNT ÖMƏR

Həfsə Məhəmməd peyğəmbərin xanım-larından biri və xəlifə Ömər ibn Xəttabın qızıdır. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyindən təxminən beş il öncə doğulmuşdur, İslamı atası ilə birlikdə qəbul etmişdir. Onun birinci əri ilk müsəlmanlardan sayılan Hüneys ibn Hüzeyfə olmuşdur. Onlar qüreyşlərin təqiblərindən qorunmaq üçün Həbəşistana hicrət etmişlər. Daha sonra başqa müsəlmanlarla birlikdə Mədinəyə köçmüşlər. Hüneys Bədr döyüşündə vuruşmuş, Uhud döyüşündə isə şəhid olmuşdur. Bu hadisədən sonra dul qalan Həfsə hicrətin 3-cü ilində Məhəmməd peyğəmbərlə izdivaca girmişdir. Həfsənin Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra rəvayət etdiyi 60-a yaxın hədisi günümüze gəlib çatmışdır. Bundan başqa, o, xəlifə Əbu Bəkrin dövründə yığılmış Quranın ilk yazılı nüsxəsinin qoruyucusu olmuşdur. Xəlifə Osmanın dövründə bu nüsxə yenidən işlənilmiş və çoxaldılmışdır. Həfsə Müaviyənin dövründə təxminən hicrətin 45-ci ilində Mədinədə vəfat etmişdir.

HƏLİMƏ

Həlimə xanım Həzrət Məhəmmədin süd anası olmuşdur. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbərin babası Əbdülmüttəlib istəklili nəvəsi Həzrət Məhəmməd üçün süd anası tutmağı çox istəyirdi. Lakin qadınlardan kimə təklif etdisə, "yetimdir" deyərək götürməmişdilər. Heç kim bu uşağa görə bərəkətə qovuşacağını xəyal belə edə bilmirdi. Rəsulullahın babası çarəsizlikdən gəzərək Bəni Sad qəbiləsindən Həlimə ilə qarşılaşmış və nəvəsini ona vermişdir. Sonrakı illərdə müsəlman olaraq səhabə olmaq şərəfini qazanmış Həlimə xanım Bəqi qəbiristanında dəfn edilmişdir.

HƏLLAC MƏNSUR

İslam dünyasının məşhur sufilərindən olan Həllac Mənsur miladi tarixi ilə 848-ci ildə (hicri 244) İranın Bəyza şəhərində doğulmuşdur. Əsl adı Hüseyn ibn Mənsur, ləqəbi "Həllac"dır. Rəvayətə görə, ona bu ləqəbin verilməsi bir həllacın (yun təmizləyən) dükənində göstərdiyi kəramətlə əlaqədardır. Deyilənə görə, o, bir dəfə köhnə tanışi həllacın yanına gəlib və ona bir iş tapşırır. Həllac tapşırığı yubatmış və Mənsura işini vaxtında başa çatdırma bilməyəcəyini demişdir. Mənsur isə ona kömək edəcəyini bildirərək, yun dərhal təmizlənməyi əmr etmişdir. Yun möcüzəvi şəkildə özbaşına təmizlənmişdir. Bu barədə xəbər tezliklə bütün şəhərə yayılmış, bundan sonra o, "Həllac" adı ilə tanınmışdır. Digər rəvayətə görə, onun adı əcdadlarının həllacılıq sənətinə sahib olmaları ilə izah edilmişdir.

Həllac Mənsur Tüstərdə sufi Səhl ibn Abdullanın yanında iki il tələbə olmuş,

müəlliminin ölümündən sonra 18 yaşında Bəsrəyə gedərək Əmr ibn Osmanın dərslərinə qatılmış, iki ilə yaxın orada qalmışdır. Sonra isə müəlliminin etirazına baxmayaraq, məşhur sufi Əbu Yusif əl-Aqtanın qızı Ümmü Hüseynlə evlənmişdir. Həllacın bu seçimi sufilər arasında ikitirəlik yaratmış və o, haqsız tənqid və təhqirlərə məruz qalmışdır. Həmin ərəfədə o, sufilərin başçısı və piri sayılan

Cüneyd əl-Bağdadi ilə tanış olmuşdur. Sonralar Bəsrədən Məkkəyə köçməli olan Həllac burada sufi üsulu əsasında nəfsini tərbiyə etmiş, ruhunu meraca yüksəltmək məqsədilə tərk-i dünyalığa çəkilmişdir. Bu müddət bir il çəkmişdir. Həmin bir il ərzində onun Kəbənin ətrafında oturduğu, oradan yalnız dəstəmaz almaq və Kəbəni təvaf etmək üçün ayrıldığı, gündə çörəyin dörd dəbiri və bir neçə qurtum

su ilə dolandığı bəzi sufilər tərəfindən rəvayət edilmişdir. Həllaca qarşı çıxanlar onu burada da rahat buraxmamış, haqqında xeyli dediqodular yayaraq, gözdən salmağa çalışmışlar. Bütün bu əngəllərə baxmayaraq, Həllac özünə xeyli tərəfdar toplaya bilmişdir. O, Məkkəyə gələn zəvvarlarla söhbət aparmış, onlara Qurani-Kərimi təfsir etmiş, öz düşüncələrini aşlamışdır.

Həllac uzun müddət Məkkədə qaldıqdan sonra 900-cü ildə Bəsrəyə qayıtmışdır. O, artıq məqsədinə çatmış, həyata, insana və dinə fərqli prizmadan baxan bir şəxs kimi formalaşmışdır. Həllacın bu vəziyyəti onu sevənlərin sayını artırdığı kimi, düşmənlərini də çoxaldaraq qəzəbləndirmiş, ona qarşı kəskin etiraz səsləri daha da ucalmağa başlamışdır.

Həllac Mənsur 908-ci ildə baş verən Hənbəli üsyanında iştirakda ittiham olunmuş və beş il sonra həbs edilərək, səkkiz il zindanda saxlanılmışdır. Bağdada aparılmış və qazi Əbu Ömər Həmmadinin fətvası, Abbasi xəlifəsi Müqtədirin əmri ilə 922, bəzi məlumatlara görə isə 919-cu ildə Bağdadda edam edilmişdir.

Həllac Mənsurun düşüncələri əsasən, iki cür yozulmuşdur. Birinci düşüncəyə görə, onun yolu İnsan-Allah-Varlıq mövzusu ətrafındadır. O, varlığın birliyini müdafiə etmişdir. Həllacın fikrincə, əsl olan "Bir"dir ki, bu da Allahdır. Ancaq kainat və insan da bu "Bir"-in xaricində deyil, daxilindədir. Allahın bütün özəllikləri insanda, insanın bütün özəllikləri də Allahda mövcuddur. Kainatda, dünyada bərabərlik, bütünlük vardır. Hər şəxsin həyatı ölümündə, ölümü isə həyatındadır. Ona görə də insanın "Ənəl-

Həqq" deməsi doğrudur. Başqa izahlara görə isə Həllac Mənsur Allahı zikr etdiyi zaman ondan başqa hər şeyi, hətta öz nəfsini də unudaraq belə bir ekstaz hallarından (sufilikdə buna səkr halı deyilir) birində, "sən kimsən?", - deyər soruşanlara "Ənəl-Həqq" cavabını vermişdir. Çünki bu sözün əsl mənası "Mən yoxam, yalnız Haqq vardır" deməkdir. Bu vəziyyətdə isə insanın ruhu Allaha qovuşur və sufilikdə mövcud olan ən yüksək mövqeyə ucalır. Bu fikrə görə, Həllac Mənsur çox böyük bir vəlidir və tam mənası ilə müsəlman sufilərindəndir.

Üstündən min ildən çox vaxt keçməsinə baxmayaraq, Həllac Mənsurun həyatı və fəaliyyəti hələ də geniş maraq doğurmaqdadır.

HƏMD

Dini termin olan həmd Allah-Təalaya şükür, təşəkkür, minnətdarlıq mənasında işlədilir. Həmd, eyni zamanda bir şəxsi gördüyü yaxşı işlərə görə tərifləməkdir ki, buna mədh etmək də deyilir. "Əlhəmdulillah" ifadəsində bütün həmdlərin Allaha aid olduğu bildirilir. Çünki İslama görə, Allahın gördüyü hər iş düzgün və tutarlıdır. Xalq arasında yayılmış "Əlhəmdulillah, Allah neylərsə, gözəl eylər" ifadəsi bütün bu mənaları geniş şəkildə əhatə edir.

HƏMZƏ İBN ƏBDÜLMÜTTƏLİB

Məhəmməd peyğəmbərin kiçik əmisi, süd qardaşı və ən yaxın səhabələrindən biri olan Hənzə 568-ci ildə Məkkədə dünyaya gəlmişdir. Hicrətin üçüncü ilində, miladi 625-ci ildə Uhud döyüşündə şəhid edilmişdir. İgidliyi, qorxmazlığı ilə seçilməklə yanaşı,

o, həm də yaxşı ox atıcısı olmuşdur. Hər zaman gücsüzləri və yoxsulları müdafiə etmişdir. Hənzə Səfa təpəsində Əbu Cəhlin Məhəmməd peyğəmbər və onun səhabələrinə qarşı kobud davranışının şahidi olduqdan sonra müsəlman olmuşdur. Hənzə orada peyğəmbəri müdafiə edərək Əbu Cəhlin adamları ilə qarşı-qarşıya gəlmiş və səhəri gün İslamı qəbul etmişdir. Bu hadisə Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinin ikinci ilində baş vermişdir. Hənzənin İslamı qəbul etməsi müsəlmanları daha da gücləndirmişdir.

Hicrətdən sonra Hənzə müsəlman icmasının möhkəmlənməsi üçün böyük işlər görmüşdür. Qüreyşilər müsəlmanlara qarşı ədalətsiz davrandıqlarına, Mədinədə vəziyyəti gərginləşdirmək istədiklərinə, müsəlmanların Həccə gəlməsinə çətinliklər törətdiklərinə görə Məhəmməd peyğəmbər onlarla müharibə etmək məcburiyyətində qalmışdır. O, döyüşçülərinə Məkkə ilə Suriyanı birləşdirən karvan yollarını nəzarət altına götürməyi əmr etmişdir. Beləliklə, müsəlmanlar qarşı tərəfin karvanlarına hücum edərək qüreyşiləri iqtisadi cəhətdən zəiflətməmişdilər. Hənzə bütün bu əməliyyatların iştirakçısı və rəhbəri olmuş, Bədr döyüşündə qəhrəmanlıq göstərmişdir. Müsəlmanların döyüşdə qalib gəlməsində onun böyük rolu olmuşdur. Döyüşdən öncə təkbətək Şeybə ilə üz-üzə gələrək onu, sonra isə Ütbə və Tueym ibn Adiyəni məğlub etmişdir. Bundan sonra Mədinədə müsəlmanlarla yəhudi qəbiləsi olan Bəni-Qəynuqa arasında qarşıdurma baş vermişdir. Məhəmməd peyğəmbər Hənzəyə başçılıq etdiyi orduyla Qəynuqa qəbiləsinə qarşı yürüş etmək əmrini vermişdir. Bu hadisələrin sonunda yəhudilər müsəlmanlara

təslim olmuşdur. Bədr döyüşündən bir il sonra məkkəlilər güclərini yenidən toplayaraq müsəlmanlara qarşı yürüşə başlamışlar. Bədr döyüşündə Hənzə nüfuzlu məkkəli olan Ütbə ibn Rəbiəni öldürmüşdür. Ütbənin qızı Hind atası və əmisinin Hənzə tərəfindən öldürüldüyünü eşidincə qisas almaq qərarına gəlmiş və nizə atıcılığı ilə ad qazanan Vəhşi adlı qaradərili köləyə Hənzəni öldürmək tapşırığı vermişdir. Uhud müharibəsindən sonra müsəlman olan Vəhşi döyüş əsnasında Hənzəni arxadan nizə ilə qətlə yetirmişdir. Həlak olan zaman Hənzənin 60-a yaxın yaşı olmuşdur.

HƏNBƏLİLİK

Hənbəlilik İslam fiqh məzhəblərdən biridir. Bu məzhəbin adı və yaranması Əhməd ibn Hənbəl və onun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Daha sonra davamçıları onun elmi irsini toplayıb sistemləşdirmişlər. Əhməd ibn Hənbəl fiqhi hökmləri Quran və səhih hədislərə, səhabələrin hökm və rəylərinə, qiyas və istihsana, alimlərin icmasına istinad edərək verirdi. Hənbəli məzhəbinin əsaslarını Əhməd ibn Hənbəlin davamçıları inkişaf etdirmiş, günümüzə qədər gəlib çatdırmışlar. Onlardan ən tanınmışları onun iki oğlu Saleh (vəfatı: hicri 266-cı il) və Abdullah (vəfatı: hicri 290-cı il) olmuşdur. Bundan başqa, Əhməd ibn Hənbəlin irsinin ötürücüləri arasında onun tələbələri Əbu Bəkr Əsrəm (vəfatı: hicri 261-ci il), Əbdül-Malik Məymuni (vəfatı: hicri 274-cu il), Əbu Bəkr Mərvədi (vəfatı: hicri 275-ci il), Hərb ibn İsmail (vəfatı: hicri 280-ci il), İbrahim ibn İshaq Hərbi (vəfatı: hicri 285-ci il) də var. Onlardan sonra Əhməd ibn Hənbəl irsinin ən yaxşı bilicisi və onları sistemləşdirən Əbu

Bəkr Həlləldir (vəfatı: hicri 311-ci il).

Hənbəli məzhəbi bir neçə qola ayrılmışdır. Bunun da bir çox səbəbləri vardır. Birincisi, Əhməd ibn Hənbəl özünü peyğəmbərin, eləcə də "saleh sələflərin" irsinin davamçısı hesab etmişdir. Səhabələrin və onların davamçılarının ayrı-ayrı məsələlər barəsində ixtilafları olmuşdur. Belə məsələlər ortaya çıxdıqda Əhməd ibn Hənbəl onlardan heç birinə üstünlük vermədən hamısını qəbul edirdi. İkincisi, Əhməd ibn Hənbəl ayrı-ayrı məsələlərdə şübhəyə düşərək iki və daha çox hökm vermiş və bunlardan heç birinə üstünlük verməmişdir. Bu, obyektiv səbəblərə görə olmuşdur. Üçüncüsü, davamçıları onun irsini fərqli nəql etmişlər.

Hənbəlilər ictihad qapılarının bağlı olmasını qəbul etmirlər. Onlara görə, dini və hüquqi problemlərin araşdırılması hər zaman aktualdır. Bununla yanaşı, onlar müctəhidlərin olmasını da vacib hesab edirlər. Çünki zaman keçdikcə müxtəlif yeni məsələlər və problemlər ortaya çıxır, bunların həlli üçün alimlərə ehtiyac yaranır. Bu məzhəbin müftilərinə qarşı yüksək tələblər irəli sürülür. Onlar fətva vermək üçün Quran və hədisləri, səhabələr və onlardan sonra gələn tabiun nəslinin hökmlərini, eyni zamanda məzhəbin hüquqi metodlarını yaxşı bilməlidirlər. Ümumiyyətlə, Hənbəli məzhəbi geniş yayılmamışdır. Yalnız Səud ailəsi Hicaz bölgəsində hakimiyyətə gəldikdən sonra bu məzhəb Ərəbistan yarımadasında güclənmişdir. Buna qədər hənbəlilər müsəlman dünyasında azlıq təşkil edirdi. Hənbəli məzhəbinin belə az yayılmasının səbəbi onun nisbətən gec yaranması olmuşdur. Hənbəliliyin formalaşmasına qədər digər

məzhəblər müsəlman dünyasının müxtəlif yerlərində yayılaraq möhkəmlənmişdilər. Bu məzhəbin az yayılmasının digər bir səbəbi isə onun çox mühafizəkar olmasıdır. Hənəbilər digər məzhəblərin ardıcıllarından daha çox dinin zahiri tərəflərinə önəm verir, öz ardıcıllarından hədislərdə əks olunan peyğəmbərin və səhabələrinin həyatına tam uyğun olaraq yaşamağın vacibliyini israrla tələb edirlər. Bəzən bu tələblər dində ifrata da gətirib çıxarır. Ancaq hənəbilərin arasında nisbətən mötədil qruplar da vardır.

HƏNƏFİLİK

Hənəfilik İslam fiqh məzhəblərdən biridir. Bu məktəbin adı və yaranması Əbu Hənifə ilə bağlıdır. Daha sonra davamçıları onun elmi irsini toplayaraq sistemləşdirmişdilər. Əbu Hənifə fiqhi hökmlər verdikdə Qurana, Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinə, səhabələrin rəvayətlərinə, qiyasa, istihsana, ürfə, alimlərin icmasına müraciət edirdi. Əbu Hənifənin özündən bir neçə kiçik kitabdan başqa bir şey qalmamışdır. Demək olar ki, onun bütün irsini tələbələri ortaya çıxartmış və onların səyləri nəticəsində hənəfi məzhəbinin əsası qoyulmuşdur. Əbu Hənifənin təliminin sistemləşdirilməsi və yayılmasında onun tələbələrindən Əbu Yusif və Məhəmməd ibn Həsən Şeybaninin xüsusi rolu olmuşdur. Əbu Yusif Əbu Hənifənin irsini əhatə edən bir sıra əsərlər yazmışdır. Bəzi məsələlərdə onun baxışları Əbu Hənifənin baxışları ilə üst-üstə düşməmişdir. Məhəmməd ibn Həsən Şeybani də fiqh üzrə çoxlu kitablar yazmış, müəlliminin irsini də qələmə almışdır.

Ümumiyyətlə, Hənəfi məzhəbinin kitab-

ları üç kateqoriyaya bölünür:

1. Zahir ər-Rəvayə (Açıq olan bilgi). Bu kitablar məzhəbin ən əsas qaynağıdır. Bura Əbu Hənifənin, Əbu Yusifin, Məhəmməd Şeybaninin, Züfər ibn Huzeylin, Həsən ibn Ziyadın, eləcə də başqa alimlərin əsərləri daxildir;

2. Qeyri-Zahir ər-Rəvayə (Açıq olmayan bilgi). Zahir ər-Rəvayəyə nisbətən daha zəif hesab edilir. Müxtəlif alimlərin Zahir ər-Rəvayəyə daxil edilməyən əsərlərindən ibarətdir;

3. Əl-Vaqiət (rəvayətlər) və fətvalar. Bu kitabların müəllifləri Əbu Yusif və Məhəmməd Şeybaninin tələbələri, eləcə də onların çoxsaylı davamçıları olmuşdur. Bu kitablarda məzhəbin fiqhi hökmləri, eləcə də müxtəlif rəvayətlər yer almışdır. Əbu Hənifənin tələbələrindən bəzi fiqhi məsələlər üzrə fikir ayrılığı olsa da, onun adı ilə bağlı olan bu fiqh məzhəbinin Xilafətdə yayılması üçün onlar böyük səy göstərmişlər. Bununla yanaşı, onlar hənəfi məzhəbinin əsaslarını daha da yetkinləşdirməyə çalışmışlar. Onların cəhdləri nəticəsində Hənəfi məzhəbi bütün problemləri çözü bilən bir hüquqi sistemə çevrilmişdir. Ona görə də Hənəfilik Abbasi xilafətində geniş yayılmış məzhəb olmuşdur. Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin dövründə Hənəfi məzhəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan Əbu Yusif Bağdadda baş qazı vəzifəsinə təyin olunaraq xilafətin bütün bölgə qazılarını vəzifələrə təyin edirdi. Bunu edərkən Əbu Yusif hənəfi məzhəbinin ardıcıllarına üstünlük verirdi. Bu səbəbdən hənəfilik ölkədə daha geniş yayılırdı. Sonra bu hüquq məktəbi Osmanlı imperiyasında da rəsmi məzhəb olmuşdur.

Beləliklə, hənəfilik müsəlman dünyasının bir çox yerlərində yayılaraq bugünədək ən geniş yayılmış hüquq məktəblərindən birinə çevrilmişdir. Hənəfi məzhəbinin ardıcıllarının inancla bağlı yanaşmaları isə daha çox maturidiliyin üzərində qurulmuşdur.

HƏNİF

Hənif tək Allaha inanan, monoteist düşüncəli insan deməkdir. "Hənif dini" ifadəsi də tək Allaha inanmaq, şirki və küfrü rədd etmək, bütələrə tapınmamaq mənasını verir. Üç səmavi dinin (İslam, Xristianlıq və Yəhudilik) banilərindən ulu əcdadı Həzrət İbrahimdir. Ona görə də hənif dininin banisi deyərkən çox zaman İbrahim peyğəmbər nəzərdə tutulur. Əslində bütün peyğəmbərlər hənif dinində olmuş və bunu təbliğ etmişlər. Ona görə də bütün haqq olan din və şəriətləri "hənif dini" adlandıra bilərik. Həzrət Məhəmməd də peyğəmbərliyə təyin edilməzdən əvvəl hənif inancında olmuşdur.

HƏRƏM

Ərəb dilindən tərcümədə "qadağan olunmuş yer" mənasını verən "hərəm" Azərbaycan dilinə "zövcə" kimi də tərcümə edilir. Çox zaman müqəddəs ziyarətgah məkanlarına da hərəm deyilir. Çünki birincisi, kiminsə bu məkanları öz mülkiyyətinə çevirməsi haramdır. İkincisi, bu yerlərdə müəyyən davranış və ədəb-ərkan qaydalarına riayət etmək, məkanın ehtiramını qorumaq lazımdır; ədəbsizlik, sayğısızlıq etmək bu yerlərdə haramdır. Dini kitablarda Məhəmməd peyğəmbərin dəfn olunduğu Mədinə məscidini "Mədinə hərəmi", Həzrət Əlinin Nəcəfdəki məqbərəsini "Əli hərəmi",

İmam Hüseynin Kərbəladakı məzarını "Kərbəla hərəmi" adlandırırlar.

Dini terminologiyada hərəm Məkkə ətrafındakı müəyyən əraziyə də deyilir. Həmin əraziyə yalnız ehram geyinmiş halda daxil olmağa icazə verilir. Hərəm ərazisinə daxil olduqdan sonra bəzi əməllər insana haram olur. Məsələn, hərəmin hüdudları daxilində ov etmək, ağacları sındırmaq, bitkiləri qoparmaq və s. qadağandır.

HƏRƏMEYN

Dini mənbələrə əsasən, "hərəmeyn", yəni "iki hərəm" deyərkən, Məkkə hərəmi və Mədinədəki Peyğəmbər məscidi birlikdə nəzərdə tutulur. Kərbəla şəhərindəki İmam Hüseyn və Həzrət Abbas ziyarətgahları da "hərəmeyn" adlandırılır.

HƏSƏD

Paxıllıq və qısqanclıq kimi də xarakterizə edilən "həsəd" bir insanın malik olduğu məziyyət və fəzilətləri, qazandığı nailiyyətləri həzm etməməkdir. Başqa sözlə, bir kəsin özündə olmasını istədiyi qabiliyyətin başqasında olmasına görə keçirdiyi narahatlıq hissidir.

Həsəd İslam dini nöqteyi-nəzərindən Allahın qədərinə etiraz etmək, Ona qarşı çıxmaqdır. İslama görə, kimə nə və nə qədər verəcəyini müəyyən edən yeganə varlıq Allahdır. Uca Yaradanın təqdiri ilə razılaşmayıb həsəd aparmaq mənəvi xəstəlik əlamətidir və ən çox da həsəd aparana zərər gətirir. İslama görə, mömin din qardaşının fəzilətinə, bəlkə də, qibtə ilə baxa bilər, lakin paxıllıq və qeybətə sürükləyən hisslərin təsiri altına düşməz və düşməməlidir. Bəlkə də, "Kaş

ki, Allah məni də o qardaşım kimi edəydi..." deyərək dua ilə təqdirini dilə gətirməlidir. Təqdirini birbaşa din qardaşının üzünə, ya da ona çatacaq şəkildə deməsi də son dərəcə önəmlidir. Rəvayətə görə, bir səhabə digər səhabəni çox istədiyini dedikdə, bunu eşidən Məhəmməd peyğəmbər buyurmuşdur: "Get və ona çox istədiyini de".

HƏSƏN ƏL-BƏSRİ

Tam adı Əbu Səid Həsən ibn Yəsər əl-Bəsri (641-728) olan Həsən əl-Bəsri tanınmış təfsir, hədis və fiqh alimi olmuşdur. O, yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra müxtəlif döyüşlərdə vuruşmuş, daha sonra Xorasan bölgəsinin başçısı Rabə ibn Ziyadın katibi işləmişdir. Erkən yaşlarından elmə maraq göstərən Həsən əl-Bəsrinin İslam elmlərinin sistemləşdirilməsində böyük rolu olmuşdur. O, qəza və qədərin, Cənnət əhlinin Allahı görəcəyinin haqq olmasını bildirmiş, bütün əsas dini vəzifələrin və ibadətlərin yerinə yetirilməsini vacib, böyük günah iş görmüş müsəlmanları isə fasiq saymışdır.

Həsən əl-Bəsrinin fikrincə, inanlı insan Allaha ibadəti onu görsünlər deyərək deyil, ürəkdən gələn inancla etməlidir. Bu səbəbdən də o, özlərini inanlı göstərmək üçün xüsusi geyimlər geyinənləri tənqid etmişdir. Əsliman sözlə və ya tərkidünyalıqla deyil, əməllərdə, Allaha sevgidə, insanın mənfi istəklərdən uzaqlaşmasında özünü göstərməlidir. Ona görə, bu dünyada insan ruhu çirkinliklərdən təmizlənməli, günah düşüncələrdən azad olmalıdır. Bu da insanı gələcək həyatda əzablardan qurtaracaqdır. Belə olan təqdirdə ən kiçik görünən yaxşı əməl insanı oddan qurtaracağı kimi, gözə görünməyən pis əməl

də onun Cəhənnəmə atılmasına səbəb ola bilər. Ağıl da insana bunu anlamaq, yaxşını pisdən ayırmaq üçün verilmişdir. Quran və hədislərin təfsir edilməsinə Həsən Bəsri çox tələbkar yanaşmışdır.

HƏSƏN İBN ƏLİ

Həsən ibn Əli ibn Əbu Talib 624-cü ildə (hicrətin üçüncü ili, Ramazan ayının 15-də) Mədinə şəhərində anadan olmuşdur. Künyəsi Əbu Məhəmməd, ləqəbi Müctəbə və Zəkidir. Martın 28-də 670-ci ildə (hicrətin 50-ci ili, səfər ayının 29-da) zəhərlənərək şəhid edilmişdir.

Cəfəri məzhəbinin etiqadına görə, on dörd məsumun dördüncüsü və imamların ikincisi olan İmam Həsən babası Həzrət Məhəmmədi cəmi yeddi il görə bilmişdir. Lakin bu illər ərzində İslam peyğəmbərindən kifayət qədər sevgi və nəvaziş görmüşdür. Üçüncü xəlifə Həzrət Osmanın dövründə Mədinənin ən güclü igidlərindən olan İmam Həsən atası Həzrət Əlinin xəlifəliyi illərində ordu quruculuğu, döyüş təchizatı və başqa məsələlər üzrə yetkin bir sərkərdə kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Həzrət Əli şəhid edildikdən sonra kufəlilər Həzrət Həsənə beyət edib, onu xəlifə seçmiş, çox keçmədən İraq, Xorasan, Hicaz və Yəmən əhalisi onun iqtidarını qəbul etmişdir. Bu ərəfdə Suriya və Misir vilayətləri Muaviyyənin hakimiyyəti altında qalmışdı.

Lakin Həzrət Həsənə beyət edənlər xilafətdə hakimiyyətin bir olmasını istəyirdilər. Bunu yaxşı başa düşən Muaviyyə müharibəyə qərar vermiş və geniş hazırlıq gördükdən sonra böyük bir ordu ilə İraqa hücum etmişdir. Bundan xəbər tutan Həzrət Həsən öz qoşunu ilə Kufədən çıxmış

və qoşunlar Ənbər şəhəri yaxınlığında üz-üzə gəlmişlər.

Həzrət Həsən yenidən qan tökülməsini və İslamın firqələrə parçalanmasını istəməmiş, məsələnin sülh yolu ilə həllinə qərar vermiş və bu niyyətlə Muaviyyəyə məktub göndərmişdir. O məktubunda dörd şərt irəli sürmüş və bu şərtlərin dördünə də əməl ediləcəyi təqdirdə xilafətdən imtina edəcəyini bildirmişdir. Muaviyyənin qarşısında aşağıdakı şərtləri qoymuşdur:

1) Həzrət Əlinin İraq və Hicaz bölgələrində yaşayan tərəfdarlarına toxunulmasın, onlardan intiqam alınmasın;

2) Gələcəkdə dördüncü xəlifənin şəxsiyyətinə qarşı heç bir ittiham irəli sürülməsin;

3) İran bölgələrinin birindən toplanan gəlir Peyğəmbərin Əhli-beytinə (nəvələrinə) verilsin;

4) Muaviyyə özündən sonra xilafətə vəliəhd təyin etməsin, növbəti xəlifənin seçilməsi xalqın iradəsinə buraxılsın.

Tarixçilər Həzrət Həsənin bu addımını yüksək qiymətləndirmişdir. Onların qeyd etdiklərinə görə, onun bu addımı İslam birliyinin tamamilə pozulmasının qarşısını almaq və qanlı müharibələrə yol verməmək naminə atılmış ən düzgün addım olmuşdur.

Müaviyyə irəli sürülən şərtlərin dördünə də əməl olunacağına söz verdikdən sonra Həzrət Həsənin altı aylıq (bəzi mənbələrə görə 8 aylıq) xəlifəliyinə son qoyulmuşdur. Lakin Həsən əl-Müctəbə İslam dövləti və ümməti üçün hakimiyyətdən imtina etməsinə baxmayaraq, daim təzyiqlərlə üzləşmişdir. Hakimiyyəti ələ keçirən Əməvilər sülaləsi Həzrət Həsənlə bağladıkları müqavilənin

bütün şərtlərini pozmuş, vədlərinə xilaf çıxmışlar.

Müaviyyə özündən sonra oğlu Yezidin hakimiyyətə gəlməsi üçün ən böyük maneə kimi İmam Həsən və İmam Hüseyini görmüşdür. Buna görə də Yezidin hakimiyyətə gəlməsini asanlaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə etmişdir. O, 670-ci ildə (hicrətin 50-ci ilinin səfər ayının 29-da) İmam Həsənin Cövdə bint Əşəs ibn Qeys Kindi adlı arvadının əli ilə onu zəhərlətməmişdir.

O, Mədinədəki Bəqi qəbiristanında dəfn edilmişdir.

HƏŞR

İslam dininə görə, həşr – vəfat etmiş insanların axirətdə dirilərək mühakimə edilmək üçün məhşərdə yığılmasıdır. İslama görə, bütün canlılar qiyamətdən sonra yenidən diriləcək və mühakimə olunacaqlar. Ondan sonra insanlar əməllərinin qarşılığında ya Cənnətə, ya da Cəhənnəmə düşəcəklər.

HƏŞŞAŞİLƏR

İsmaililər məzhəbinin nizarilər qoluna aid həşşəşilər – xaşxaşilər, həşişilər və ya assasinlər adı ilə tarixə düşmüşlər. Cərəyanın qurucusu Həsən Səbbahdır. O, 1090-cı ildə Ələmut qalasında Nizari İsmaili dövlətini yaratmışdır. Həşşəşilər siyasi məqsədlər üçün həyata keçirdikləri qətlərə görə ad çıxarmışlar. XIV əsrin ortalarında həşşəşi sözü Avropa dillərinə "assasin" kimi keçərək həmin dövrdən bugünədək "qatil", "sui-qəsdçi" mənasında istifadə edilmişdir.

Həsən Səbbahın məqsədi Səlcuqlar dövlətindən intiqam almaq, vəzir Nizamül-mülk və Sultan Məlikşahı öldürmək olmuşdur.

Həsən Sabbah Ələmut qalasını aldıqdan sonra bəzi dəyişikliklər edərək oranın asma bağlarını yeniləmiş, divarlarını gücləndirmişdi. Həsən gənc ikən bir şeyxin ona xaşxaş içirməsi ilə bu bitkinin təsirini anlamış, onunla bir çox insanı aldada biləcəyini güman etmişdir. Rəvayətə görə, Ələmut qalasını aldıqdan sonra xaşxaşın təsiri vasitəsi ilə qadınlar da daxil olmaqla ətrafına xeyli adam toplamışdı. O, qısa müddətdə Ələmut ətrafındakı kiçik qalaları və Xəzər dənizinə yaxın böyük bir qalanı ələ keçirərək nəzarətində olan əraziləri genişləndirmişdir. Sabbahın müvəffəqiyyətlərini eşidən digər İsmaili məzhəbinə mənsub insanlar da Ələmuta axın etməyə başlamışlar. Nizamülmülk müharibəyə hazırlaşdığı zaman həşşaşi fədailərindən İbn (Əbu) Tahir tələbə qılığında çadırına girib onu öldürmüş, beləliklə, həşşaşilərə qarşı hücumun qarşısı alınmışdır. Çox keçmədən yenə həşşaşilər tərəfindən Səlcuq sultanı Məlikşah da öldürülmüş, bununla da Səlcuqilərin çöküşü sürətlənmişdir. Daha sonra Sultan Səncər həşşaşilərə qarşı yenidən hücum etməyi düşünsə də, onlar tərəfindən yatağına saplanmış xəncəri və məktubu görünce fikrindən daşınmışdır.

Səlcuqilər zəiflədikdən sonra həşşaşilər İranın şimalı, Cənubi Asiya, Orta Asiya, Şərqi Anadolu, Cənubi Anadolu və İraqın şimal bölgələrində hakimiyyət qura bilmişlər. Onlar hədəf aldıkları şəxsi öldürməkdə çox dəqiq idilər və müvəffəqiyyət qazanırdılar. Taktikalarının əsas prinsipləri az itki vermək, günahsız insanları öldürməmək olsa da, onlara qarşı olan qorxunun daim canlı qalması üçün cinayətlərini əsasən ictimai yerlərdə, çox vaxt ibadətqahlarda törədirdilər. Hədəflərinə

cild dəyişdirib yaxınlaşan həşşaşilər qurbanın sağ qurtulmaması üçün zəhər, ox və nizə yerinə, əsasən xəncərdən istifadə edir, yaxalandıqlarında isə intihar əvəzinə, öldürülməyi üstün tutardılar. Həsən Sabbah müridlərinə "Biz sadəcə bir insanı öldürməklə qalmayıb, min nəfərin qəlbinə də qorxu toxumları əkəcəyik" demiş və həşşaşilərə qurbanı öldürdükdən sonra qaçmamalarını, dayanıb gözləmələrini tapşırırmışdı. Bir həşşaşi cinayəti işləməzdən əvvəl gözləməli, qurbanın hər hərəkətini öyrənib onu öldürmək üçün ən ideal vaxtı seçməli idi. Səlcuqilər həşşaşilərin sığınacağı olan Ələmut qalasını dəfələrlə mühasirəyə alsalar da, fəth edə bilməmişdilər. Həşşaşilər monqol istilasından yaxa qurtara bilməmiş, 1256-cı ildə Ələmut qalasını, 1260-cı ildə Masyaf qalasını itirənlər də fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

HƏVVA

Həvva ilk insan olan Adəmin həyat yoldaşı, bütün insanların anası olmuşdur. O və Adəm Allahın əmrindən çıxdıqları üçün Cənnətdən qovularaq yerə endirilmiş, sonra onlardan bütün bəşəriyyət yaranmışdır.

HİBƏ

Lüğətdə "bağışlamaq", "lütəkar davranmaq", "əvəzsiz vermək" mənalarına gələn "hibə" kəlməsi fiqh terminologiyasında bir malın əvəzsiz olaraq başqasının mülkiyyətinə verilməsini ifadə edir. Fiqh ədəbiyyatında hibə, tərəflərin razılığı olmaqla ikitərəfli müqavilə ilə bağlanan və hibə edilən (bağışlanan) malın təslimi ilə tamamlanan əqdərdir. Mövcud və bilinən bir malı birinə qarşılıqsız vermək hibə (hədiyyə, bağışlama, bəxşiş) hesab olunsun da,

İslam dininə görə, müəyyən bir qarşılıq istəyərək vermək də mümkündür.

HİCAB

Ərəb dilindən tərcümədə "arakəsmə", "pərdə", "örtük", "əngəl" mənalarına gələn hicab müsəlman qadınların naməhrəmlərin qarşısında geydikləri, başlarını və bədənələrini örtükləri örtük və çiyinlikdir. İslam dininə görə, hicab bağlamaq Məhəmməd peyğəmbərin zövcələrinə əmr edilmiş, daha sonra isə bütün müsəlman qadınlarına şamil olunmuşdur. "Ən-Nur" surəsinin 31-ci, "əl-Əhzab" surəsinin 59-cu ayəsinin enməsi ilə örtünmək müsəlman qadınlara əmr edilmişdir.

Örtünmək İslamaqədərki dinlərdə və sivilizasiyalarda da mövcud olmuşdur. İslamdan öncə Avropa ölkələrinin bir çoxunda qadının örtünməsi onun yüksək zümrəyə, zadəgan nəslinə mənsub olması və kölə qadınlardan seçilməsi ilə xarakterizə edilmişdir. Zaman keçdikcə tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində hicab tədricən unudulmağa başlanmış, İslam dininin meydana çıxması ilə bu məsələ yenidən gündəmə gəlmişdir.

HİCRƏT

Dini terminologiyada hicrət inanclarına görə öz vətənlərində təqiblərə məruz qalan insanların başqa yerə köçməsidir. Hicrət niyyət etməklə başlayır. Beləliklə, din uğrunda hicrət etmək Allaha ibadətə bir növüdür. Dini rəvayətlərə görə, ilk dəfə inancına görə hicrət edən İbrahim peyğəmbər olmuşdur. Onu Nəmrud təqib etmişdir. Əshabi-kəhfdən olan bir qrup gənc inanclarına görə təqib olunmuş və bu səbəbdən öz vətənlərindən çıxaraq mağaraya sığınmışdılar. Musanın rəhbərliyi

altında olan İsrail oğulları da təqiblərdən və zülmədən qurtulmaq üçün Misirdən hicrət etmişdilər. İnancları uğrunda hicrət edənlər

Quran ayələrində, xüsusən "ən-Nisa" (97-98) surəsində anılmışdır. Hicrət fərdi və toplu ola bilər. Hicrət etmək üçün əmri müsəlman icmasının rəhbərləri verə bilər. İslamın ilkin dövrlərində də müsəlmanlar iki dəfə - Həbəşistana və Mədinəyə hicrət etmişlər.

HİCRİ TƏQVİM

Miladi 622-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrəti ilə başlayan müsəlman təqvimini hicri təqvim adlanır. Qədim ərəblərin dəqiq və sabit bir təqvimini olmamışdır. Onlar ayrı-ayrı tarixi hadisələrdən başlayan, bir-birindən fərqlənən təqvimlərdən istifadə edirmişlər. Məsələn, onların təqvimini ulu babaları Qusayın ölümündən, sonra isə həbəşilərin Məkkəyə hücum etməsi (Əshabi-Fil) hadisəsindən başlayırdı. İlk müsəlmanların da təqvimini olmamışdır. İkinci xəlifə Ömər hakimiyyəti dövrünə qədər onlar da ayrı-ayrı önəmli hadisələrə (örnek üçün peyğəmbərin son həccinə) əsaslanaraq təqvimlərini tərtib edirmişlər. Lakin genişlənən və inkişaf edən Xilafətin vahid bir təqvimə ehtiyacı yaranmışdı. Xəlifə Ömər bu kimi təqvimin olmamasına görə verdiyi əmrlərə tarix qoymaq məsələsində

çətinlik çəkirmiş. Bölgələrdən ona göndərilən məktubların tarixlərində də qarışıqlıqlar yaranırdı. Buna görə də o, problemi həll etmək üçün səhabələri bir araya yığmışdır. Onlardan bəziləri yunan və fars təqvimlərinin işlədilməsini təklif etmiş, ancaq bu təkliflər qəbul olunmamışdır. O zaman Əli ibn Əbu Talib Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət tarixindən başlayan təqvimdən istifadə etmək təklifini irəli sürmüş, bu təklif də bəyənilmişdir. Beləliklə, 638-ci ildə Xilafətdə hamı üçün bir olan ölkə təqvimi tətbiq olunmağa başlamışdır.

Hicri təqviminə görə ilin 354 (uzun ildə 355) günü vardır. Uzun ilin əlavə gününü sonuncu ayın günlərinin üstünə gəlirlər. Beləliklə, Ay təqvimində günlərin sayı Günəş təqviminə nisbətən 10-11 gün az olur. Hicri təqvimin 12 ayı vardır: məhərrəm, səfər, rəbiul-əvvəl, rəbiul-axir, cəmədiyul-əvvəl, cəmədiyul-axir, rəcəb, şaban, ramazan, şəvval, zülqədə, zülhiccə. Hicri təqvimi təxminən 18 iyul 622-ci il tarixindən başlayır. Hicri ayında 29,5 gün vardır. Bu səbəbdən də rahatlıq üçün cüt sayılı aylar 29, təksayılılar isə 30 gündən ibarətdir. Sonuncu zülhiccə ayında 29, uzun illərdə isə 30 gün vardır. Müxtəlif müsəlman ölkələrində Ay təqvimi ilə birlikdə Günəş təqvimi də istifadə edilir. Bu təqvimə görə, yeni il bahara, günlərin bərabərləşən gününə (21 marta) düşür. Ay təqvimində 354 (355), günəş təqvimində isə 365 (366) gün olduğuna görə onların arasındakı fərq hər 33 ildə 1 il artmaqdadır. Ay təqvimi çox dəqiqdir. Ancaq o ilin fəsillərinə deyil, ayın durumuna bağlıdır. Ona görə də bu təqvimi fəsillərə uyğunlaşdırmaq üçün xüsusi cədvəllərə ehtiyac vardır.

HİDAYƏT

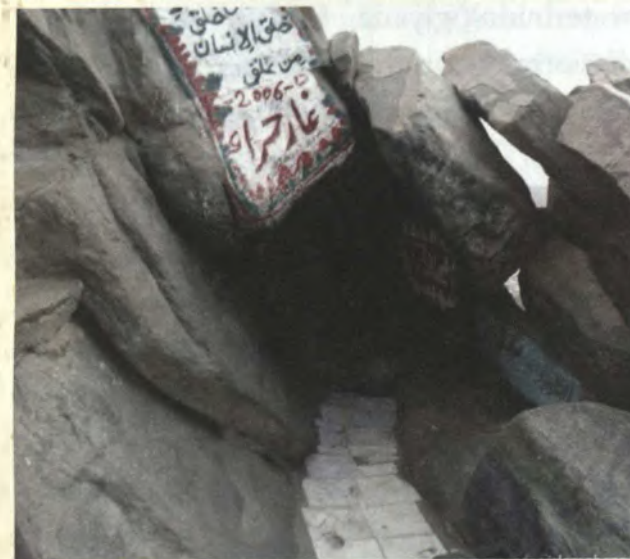
Ərəb dilindən tərcümədə hidayət "doğru yolla getmək"dir. Quranda buyrulur ki, insanın hidayəti öz əlindədir. Allahın hidayəti insanın əməlləri və mənəvi durumu ilə bağlıdır. İnsan nə qədər saleh əməl işləyərsə, Allah da onu doğru yolla irəliləməsinə səbəb olar. Yəni insanı hidayət edən Allahdır. Ayələrin birində zülmətlərdən nura kəlməsi işlədilmişdir. Yəni doğru olan yol birdir, o da "Allah yolu"dur və həmin yolla irəliləyən insanlar hidayət olunmuş sayılır.

İnsanların Allah tərəfindən hidayət olunması məsələsi bəzilərinə çəşqinlik yaradır. Onlar "Allah istədiyini azdırar" ayəsinə istinadən deyirlər ki, o zaman insanın ixtiyarı öz əlində deyil, Allah istədiyini hidayət etdirər, istədiyinə də etməz. Lakin İslam alimlərinin fikrincə, hər şey insanın öz əməllərindən asılıdır. Hər kəs tövbə edib düz yola qayıtsa, Allah həmin insanı bağışlayar və hidayətə qovuşdurar.

HİRA

Məhəmməd peyğəmbərə ilk vəhyin gəldiyi mağaranın adıdır. Məkkənin 3,5 kilometrliyində Nur dağının şimal-şərq meylinə yerləşmiş bu mağaranın təxminən uzunluğu 2 metr, eni 3,5 metrdir. Mağara Kəbəyə tərəf yönəlmişdir.

Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər 40 yaşında ikən cəmiyyətdən ayrılaraq vaxtının çoxunu Hira mağarasında inzivaya çəkilməklə keçirmişdir. İslam inancına görə, 610-cu ilin Ramazan ayının 26-dan 27-nə keçən gecə Allah mələk Cəbrail vasitəsi ilə "Ələq" surəsinin ilk ayələrini həmin mağarada Həzrət Məhəmmədə nazil etmiş və

ona peyğəmbər seçildiyini bildirmişdir. Hira mağarası Məhəmməd peyğəmbəri məkkəli müşriklərdən də xilas etmişdir.

HÖCCƏT

Höccət ərəb dilində "dəlil", "bürhan" mənasını verir. Bir həqiqəti ortaya çıxaran istər əqli, istər nəqli dəlilə də "höccət" deyilir.

HÖKM

Hökm hər hansı bir dini təlimin, yaxud nəzəriyyənin rəddolunmaz və mütləq yerinə yetirilməli olan əsas və dəyişməz müddəalarıdır.

HUD PEYĞƏMBƏR

Şərqi Hədrəmutda əl-Əhqaf adlı yerdə yaşamış və Yəmən Ad qəbiləsinə göndərilmiş peyğəmbərlərdən biri olmuşdur. Qurani-Kərimin "əl-Əhqaf" surəsinin 21-ci ayəsində bu barədə qeyd edilmişdir. Rəvayətə görə, Hud peyğəmbərin soyu Nuh peyğəmbərin oğlu Samdan gəlir. Hud erkən yaşlarından Allahı tanıyan, Ona ibadət edən inanlı insan olmuş və ticarətlə məşğul olmuşdur. Onun mənsub olduğu Ad qəbiləsi Yəməndə böyüklüyü və

nüfuzu ilə seçilən qəbilə imiş. Fiziki baxımdan ucaboylu və güclü olan bu qəbilənin yaşadıkları yerlərin torpağı çox münbit olduğu üçün onlar orada gözəl bağlar salmış, böyük saraylarda və evlərdə yaşamışlar. Bu üstünlüklərə baxmayaraq, onlar Allahın yolundan azaraq, bütperəstliyə meyl etmişlər. Allahın verdiyi üstünlüklərini xeyirli işlərə deyil, başqa xalqları təhdid etmək, pozuculuq fəaliyyəti üçün istifadə edirmişlər. Ona görə də Allah Hudu seçib Ad qəbiləsinə peyğəmbər göndərmişdir. Lakin qəbilə mənsublarının əksəriyyəti Həzrət Hudun nəsihətlərini eşitmək belə istəməmiş ("əl-Əraf", 66), yalnız azlıq onu peyğəmbər kimi tanımışdır. Sonra Ad qəbiləsi Hud peyğəmbərdən möcüzələr göstərməsini tələb etmiş, o da böyük bir qayanı toza çevirmiş, küləyin istiqamətini dəyişmişdir. Buna baxmayaraq, onların çoxu yenə tutduqları yoldan çəkinməmişlər. Hud peyğəmbər də onların cəzalanacaqları xəbərini vermişdir ("əl-Əhqaf", 21-22). Müəyyən vaxtdan sonra baş verən güclü bir qasırğa nəticəsində azmış Ad qəbiləsinin mənsubları məhv edilmişdir ("Fussilat", 15-16). Bundan sonra Allah o torpaqlarda başqa xalqların məskunlaşmasını təqdir etmişdir ("əl-Muminun", 31-42). Bu fəlakətdən yalnız Hud və onun peyğəmbərliyini qəbul edənlər qurtulmuşlar. Onlar həmin yerdən köçərək müasir Məkkənin yerləşdiyi ərazidə məskunlaşmışlar. Rəvayətlərdə Hud peyğəmbərin həyatının sonuna qədər bu torpaqlarda yaşadığı qeyd olunur.

HURİ

Cənnətdə yaşadığına inanılan və Allahın rızasını qazanan mömin kəslərə nemət kimi

verilən Cənnət qızlarıdır. Qurani-Kərimin "Duxan" surəsinin 54-cü ayəsində bu barədə belə buyrulur: "Allahdan lazımı şəkildə qorxanları Cənnətdə yekə gözlü hurilərlə evləndirəcəyik".

HÜDEYBİYYƏ MÜQAVİLƏSİ

Məkkəli müşriklərlə müsəlmanlar arasında bağlanmış sülh müqaviləsidir. Bu müqavilə həm də Mədinə İslam dövlətinin müşriklər tərəfindən rəsmən tanınması kimi qəbul edilir. Hicrətin 6-cı ili zülqədə ayında Məhəmməd peyğəmbər səhabələri ilə bərabər Ümrə ziyarəti niyyəti ilə Məkkə istiqamətinə səfərə çıxmış və yolüstü Hüdeybiyyə adlı yerdə gecələmişdir. Müsəlmanların Məkkəyə girib Kəbəni təvaf etməsinə dözə bilməyən müşriklər buna qarşı çıxsalar da, sonda razılığa gəlib müqavilə bağlamaq məcburiyyətində qalmışlar. Beləcə, Məhəmməd peyğəmbərlə qüreyşilərin təmsilçisi olmuş Süheyl ibn Əmir arasında Hüdeybiyyə sülh müqaviləsi bağlanmışdır. Bu müqavilə ilə müşriklər müsəlmanları rəsmən tanımışlar.

Hüdeybiyyə müqaviləsinin müsəlman cəmiyyətinin gələcəkdə möhkəmlənməsində, İslam dininin Ərəbistan yarımadasında yayılmasında böyük rolu olmuşdur. Qurani-Kərim müsəlmanların bu siyasi müvəffəqiyyətinin açıq-aşkar zəfər olduğunu bildirmişdir. Bu hadisə Qurani-Kərimin 48-ci surəsi olan "Fəth"də anılmışdır. Surənin birinci ayəsində qeyd olunan "açıq-aşkar fəth" ifadəsi müfəssirlərin əksəriyyətinə görə, Hüdeybiyyə müqaviləsidir.

HÜLUL

"Birləşmə, həllolma" deməkdir. Di-

ni terminologiyada Allahın və ya Onun sifətlərinin yaradılmışlardan birinə və ya hamısına keçib onlarla birləşməsi mənasını verir.

İslam daxilində hülul anlayışı yalnız bəzi ifrat təriqətlər tərəfindən qəbul edilir. Çox vaxt hülul tənəsüxlə eyniləşdirilir. Lakin hülul Allahın kainatda birləşməsi, insanın vücuduna daxil olmasıdır, tənəsüx insan ruhunun bir bədəndən başqa bədənə (hətta heyvan bədəni də ola bilər) keçməsidir.

HÜNEYN DÖYÜŞÜ

Məkkənin fəthindən sonra müsəlmanlarla Həvazin qəbiləsi arasında baş verən döyüşdür.

Məhəmməd peyğəmbər Məkkənin fəthi üçün Mədinədən ayrıldıqda hara gedəcəyini bildirməmişdir. Həvazin qəbiləsi müsəlmanların onlara hücum edə biləcəyini düşünərək müharibəyə hazırlaşmağa başlamışdır. Müsəlmanlar Məkkəni fəth etdikdən sonra onların bu narahatlığı daha da artmışdır. Ona görə də Həvazin qəbiləsi müsəlmanlara hücum etmək məqsədilə Taifdəki Səqif qəbiləsi və digər müşrik ərəb qəbilələri ilə ittifaq bağlayaraq qısa müddət ərzində iyirmi min nəfərlik ordu toplamışdır. Məhəmməd peyğəmbər və tərəfdaşları da bu barədə xəbərləri eşitdikdən sonra on iki min nəfərlik ordu ilə Məkkədən yola düşmüşlər. İki ordu hicrətin 8-ci ili şəvval ayının 11-də Hüneyn vadisində qarşı-qarşıya gəlmişdir. Döyüş müsəlmanların qələbəsi ilə başa çatmışdır.

HÜRUFİLİK

XIV əsrin sonu və XV əsrin əvvəllərində

Azərbaycanda, Anadoluda və Qərbi İranda yayılan mistik bir cərəyandır. "Hüruflər" sözü ərəb dilində "hərflər" mənasını verir. Bu təriqətin əsas ideyası İudaizmdə mövcud olan mistik kabbalistika təlimində olduğu kimi, Quranın hərflər sistemi vasitəsi ilə izah olunmasına əsaslanır. Hürufilikdə 7 rəqəmi müqəddəs hesab edilir.

Hərflərin texniki tərəfləri ilə bağlı fikirləri inkişaf etdirməklə hürufuliyyə fəlsəfi-dini sistem olaraq quran şəxs mənşəcə Azərbaycan türklərindən olan Şəhabəddin Fəzlullah Əstrəbadi Nəimdir (1339-1394). Fəzlullah gənc yaşlarında dini elmlərlə maraqlanmağa başlamış, on səkkiz yaşında Həccə səfər etmişdir. Qayıdanda Xarəzmə gəlmiş və bir müddət burada qaldıqdan sonra Təbrizə getmişdir. Burada ətrafına topladığı insanlarla dini söhbətlər etməsi sayəsində böyük ehtiram qazanmışdır. 1386-cı ildə öz təlimini Təbrizdə elan etmiş, daha sonra İsfahanda öz düşüncələrini yaymağa başlamışdır. Fəzlullah uzun müddət bir mağarada inzivaya çəkildikdən sonra özünün Mehdi olduğunu iddia etmişdir. Ətrafındakı yeddi xəlifəsi və daha sonra çoxsaylı tələbəsi ilə yeni inancın təbliğinə başlamışdır. Qısa müddətdə müxtəlif ictimai təbəqələrdən olan insanlar bu yeni axının ətrafında toplaşmışlar.

Yeni təlimin yayılması hakim çevrələrdə narahatlıq yaratmışdır. Əmir Teymurun oğlu Miranşahın əmri ilə Fəzlullah həbs edilmiş, 1394-cü ildə Naxçıvandakı Əlincə qalasında edam olunmuş, tərəfdarları isə təqib edilmişdir.

Fəzlullahın təlimi "Cavidani-kəbir", "Ərşnamə", "Məhəbbətnamə", "Növmnamə", "İskəndərnəmə" adlı əsərlərində öz əksini

tapmışdır.

Hürufuliyyə görə, Kainat əbədidir və müxtəlif dövrlər bir-birini əvəz edir. Bunlar imamlıq, peyğəmbərlik və Allahlıq dövrüdür.

Adəm peyğəmbərlə başlayan peyğəmbərlik dövrü Məhəmməd peyğəmbərlə başa çatmışdır. Əli ibn Taliblə başlayan imamlıq dövrü 11-ci imam Həsənlə başa çatmışdır. Allahlıq dövrü isə Fəzlullahla başlamışdır və bütün peyğəmbərlər onun gəlişini xəbər vermişlər. Hürufilər Adəmdən, Musadan və Məhəmməddən sonra Allahın qüvvəsinin təzahürü kimi Fəzlullahı görürdülər. Allahın zahiri görünüşü solmazdır və o, insanda, yaradılmışların ən yaxşısında bəyandır (zühur kibriyyə), insan ilahinin surətidir və həqiqətin açandır. Allah hər bir zərrəcikdə mövcuddur. O, həmçinin sözlərdə, sevginin və gözəlliyin əsası olan ərəb əlifbasının 28 və fars əlifbasının 32 hərfində təəcəssüm edir. 7 rəqəmi insan sifətinin əsas hissələrinə, Fatiha surəsinin ayələrinə və inamın əsas şərtlərinə müvafiq olan əsas rəqəmdir.

Hürufilik fəlsəfəsinin əsasını mistik panteizm təşkil edir. Hürufilik öyrədir ki,

bütün dünyanın və yaradılışın sirri hərf-lərdədir. Hürufilər belə başa düşürdülər ki, insan Yaradandan qopmuş parçalardır. Yalnız kamil insan yenidən Allaha qovuşacaqdır. Bu o zaman baş verir ki, insan yaradılışın ən yüksək zirvəsinə çatır.

Hürufiliyin qurucusu Fəzlullaha görə, Allah gizli xəzinədir. Hər şeyin həqiqəti, mövcudluğu və ruhu isə səslərdir. Gizli bir xəzinə olan Allahın ilk təcellisi kəlam şəklində görünən səslərdən ibarətdir. Səsin kamilliyi kəlam, yeni sözdür. Kəlam isə ancaq insanlarda zühur edir və özünü səsdə göstərir.

Kainat və insanın əsası səsdir, mövcudatdakı səs ilahi nitqin səmindən fərqli olaraq maddidir. Fəzlullaha görə kainat səslərlə doludur. Səslərin isə kamil forması sözdür.

Hürufilər Quranın sirrinin iyirmi doq-quz surənin əvvəlində gələn müqəttəə hərf-lərində olduğunu qəbul edirlər. Onlara görə, əsl Allahın kəlamı bu hərflərdə gizlidir. İnsan üzündəki xətlərin cəmi də elə bu hərflərə işarədir.

Hürufiliyin məqsədi insana ən yüksək mərtəbəni verməkdir. Mövcud olan hər bir varlıq Mütləq Varlığın təzahürüdür, əksidir. Bu təzahür qüvvət aləmindən təbiətə və ünsürlərə sirayət etmişdir. Səma ilə ünsürlərin birləşməsindən də cansız aləm, bitkilər və insanlar yaranmışdır.

Hürufiliyin ilkin qaynaqları, eləcə də müasir araşdırmalar əsasında onun fəlsəfi məzmun və məqsədini belə xülasə etmək olar: İlahi nitqin səsi kainatın yaradılmasının yeganə vasitəsidir. Bu, maddi aləmin yaranması ilə bağlı olaraq, Quranda yer alan "KUN!" ("ol!") əmri ilə əlaqəli yaranmış mülahizə kimi

də yozula bilər.

Fəzlullah Nəiminin qəbri Naxçıvanda, Culfa rayonunun Xanəgah kəndi ərazi-sindədir.

HÜRUFİ-MÜQƏTTƏƏ

İlk baxışda heç bir anlam daşımayan, mənaları yalnız Allah tərəfindən bilinən hərflər birləşmələrdir. Bunlar 14 heca hərfindən ibarət olub təkrarları ilə 78-dir. Quranın 29 surəsinin başlanğıcında vardır. Onlardan ikisi mədəni (Mədinədə nazil olmuş), 27-si isə məkkidir (Məkkədə nazil olmuşdur). Hürufi-müqəttəənin müstəqil ayələr olub-olmadığı məsələsi ixtilaflıdır. Onların mənaları haqda iki müxtəlif fikir mövcuddur. Müsəlman alimlərin əksəriyyəti Məhəmməd peyğəmbərin səhabələrinə, eləcə də onlardan sonra gələn nəsillərə istinadən bu hərflərin mənasını yalnız Allahın bildiyini söyləyir, onların insan düşüncəsi ilə dərk edilməsini mümkün sayırlar. Başqa sözlə, bu hərfləri təfsir etmək yolverilməzdir. Bəzi kəlam alimləri isə Allahın kitabında başa düşülməyəcək bir şeyin olmasını qəbul etməyərək, bu barədə müxtəlif görüşlər irəli sürmüşlər: 1) surələrin adıdır; 2) Allahın adlarından və ya sifətlərindən birinə dəlalət edir; 3) Allaha and içməni ifadə edir; 4) işlədilmə məqsədi müşriklərin diqqətini çəkməkdir; 5) tənbeh etmək ədatıdır.

Sufilər isə bu hərfləri batini tərzdə izah etmişlər. Məsələn, "Əlif-Lam-Mim"dəki əlifin şəriətə, lamın təriqətə, mimin isə həqiqətə dəlalət etdiyini söyləmişlər.

HÜSEYN İBN ƏLİ

Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi, İmam Əli və Həzrət Fatimənin ikinci oğludur.

Şiələrin 3-cü imamı və 5-ci məsumudur. Hicrətin 4-cü ili (miladi 626-cı il) şaban ayının 5-də Mədinədə dünyaya gəlmişdir. İmam Hüseyn tarixə Aşura faciəsinin qəhrəmanı kimi daxil olmuşdur. Onun künyəsi Əbu Abdullah, ən məşhur ləqəbi isə "Seyyidüş-şühəda"dır (Şəhidlər sərvəri).

İslam tarixində Əməvi xəlifələrinin birincisi olan Müaviyənin 680-ci ildə ölümündən sonra onun yerinə oğlu Yezid keçmişdir. O, hakimiyyətə gələn kimi atasının ölüm xəbəri yayılmadan Hüseyn ibn Əli, Abdullah ibn Zübeyr, Əbdürrəhman ibn Əbu Bəkr, Abdullah ibn Ömər bəyətini almaq barədə Mədinə valisi Vəlid ibn Utbəyə tapşırıq vermişdir. Lakin İmam Hüseyn həyat təzi İslama uyğun olmayan Yezidə bəyət etməkdən imtina etmiş və Mədinədən Məkkəyə köçmüşdür.

Hüseyn ibn Əlinin Yezidə bəyətdən imtina etdiyini eşidən kufəlilər ona məktub göndərərək Kufəyə dəvət etmişlər. İmam Hüseyn kufəlilərin dəvət məktublarının doğru olub-olmadığını müəyyənləşdirmək üçün əmisi oğlu Müslim ibn Əqili Kufəyə göndərir. Müslim ibn Aqil Kufənin tanınmış ailə başçıları ilə görüşür. Qısa müddət ərzində 18 minə yaxın kufəli onun yanına gələrək İmam Hüseynə bəyət gətirir. Bu barədə məlumat alan Yezid Bəsrə valisi Übeydullah ibn Ziyadı Kufəyə vali təyin edərək, ona Müslim ibn Əqili öldürmək və ya sürgün etmək barədə göstəriş verir. Übeydullah ibn Ziyad kufəliləri mal-mülk vəd etməklə ələ alır və onların İmam Hüseynə bəyətlərini pozaraq Yezid ibn Muaviyəyə tərəf keçmələrinə nail olur. Müslim ibn Əqil kufəlilərin bu xəyanəti nəticəsində qətlə yetirilir.

Kufədə baş verənlərdən xəbərsiz olan Hüseyn ibn Əli isə Müslimin ona göndərdiyi müsbət mətnli məktuba əsasən, 680-ci ilin sentyabrında ailəsi və tərəfdarları ilə birlikdə Məkkədən Kufəyə yola düşmüşdür. Yolda ikən Kufədə baş verənlər barədə xəbər tutan İmam Hüseyn geri dönməkdən imtina etmişdir.

Hüseyn ibn Əlinin Məkkədən ayrılmasını eşidən Übeydullah ibn Ziyad Hürri ibn Yezidə İmamı təqib etməyi tapşırılmışdır. Yolda İmam Hüseynin qəfiləsi ilə rastlaşan Hürri ibn Yezid peşman olaraq qəfiləyə qoşulmuş və ilk şəhidlərdən olmuşdur.

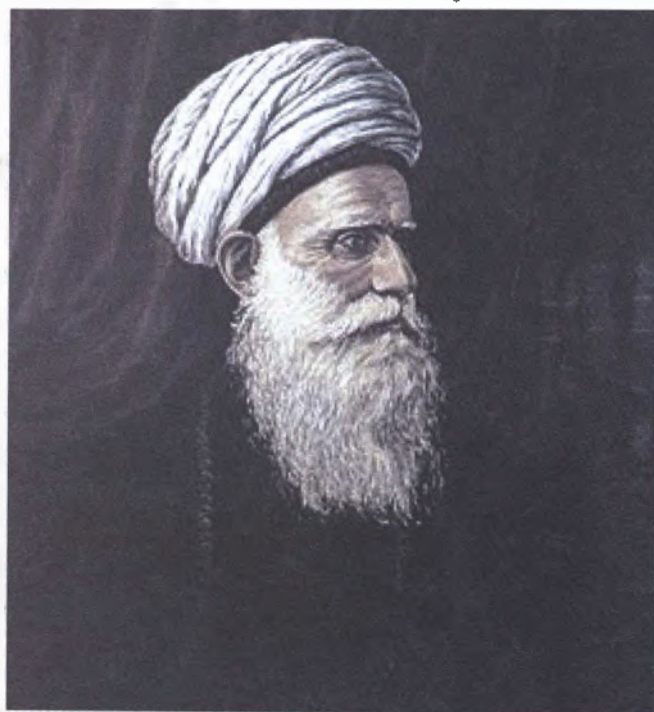
Übeydullah ibn Ziyad Ömər ibn Səd ibn Əbu Vəqqası kufəlilərdən ibarət ordu ilə Həzrət Hüseynin üzərinə göndərmişdir. Ömər ibn Sədin qoşunu hicrətin 61-ci ili (680-ci il) Məhərrəm ayının 1-də Kərbəla adlanan ərazidə İmam Hüseynin qarşısını kəsmişdir. Bir neçə gün danışıqlar aparılaraq İmam Hüseynin bəyət etməsi tələb olunmuşdur. Übeydullah ibn Ziyad Ömər ibn Sədə məktub göndərərək Həzrət Hüseynin tərəfdarlarının Fərat çayından su götürməsinin qarşısının alınmasını əmr etmişdir. Bu minvalla İmam Hüseyni və tərəfdarlarını məşəqqətə salıb ondan bəyət almağa nail olmaq istəmişdir. Lakin İmam Hüseynə istədiklərini ala bilməyən Übeydullah İbn Ziyad Yezid ibn Müaviyənin əmrinə əsasən onun və tərəfdarlarının öldürməsinə göstəriş vermişdir. Məhərrəm ayının 10-da baş vermiş döyüşdə İmam Hüseyn və 72 silahdaşı Kərbəlada şəhid edilmişdir.

HÜSEYNZADƏ ƏHMƏD

Dövrünün tanınmış və görkəmli din

xadimlərindən olan Əhməd Hüseynzadə 1812-ci ildə Salyanda dünyaya gəlmişdir. Atası Məhəmmədli Hüseynzadə Qafqazın ilk Şeyxülislamı olmuşdur. Uşaqlıqdan dini elmlərə böyük maraq göstərən Əhməd təhsilini davam etdirmək üçün Tiflisdəki

Qafqaz Ruhani məktəbinə daxil olmuş və daha sonra İraqın Nəcəf şəhərinə getmişdir. Orada ali dini təhsil aldıqdan sonra Əhməd Tiflis şəhərinə qayıdaraq Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsində işləmişdir.

1862-ci ildə Axund Əhməd Hüseynzadə Zaqafqaziyanın şeyxülislamı təyin olunmuşdur. Həmin dövrdə şeyxülislam dini rəhbər kimi geniş səlahiyyətlərə malik deyildi; fəaliyyət istiqamətləri barədə mütləq çar məmurunun icazəsini almalı və onunla razılaşmalı idi.

Şeyxülislam Əhməd Hüseynzadənin fəaliyyəti nəticəsində 1872-ci ildə şeyxülislamla bağlı xüsusi çar fərmanı imzalanmışdır. Bu fərmana görə, 5 aprel 1872-ci ildə Zaqafqaziya Şiə Müsəlmanları

Ruhani İdarəsi və Zaqafqaziya Sünni Müsəlmanları Ruhani İdarəsi yaradılmış və yeni ştat cədvəlləri əsasında idarə aparatları formalaşmışdır. Bundan sonra Əhməd Hüseynzadənin fəaliyyəti genişlənmiş və vəzifə səlahiyyətləri bir qədər artmışdır. 1881-ci ildə mühüm xidmətlərinə görə Şeyxülislam Axund Əhməd Hüseynzadəyə 3-cü dərəcəli "Müqəddəs Vladimir" ordeni verilmişdir.

Şeyx Əhməd Hüseynzadə 1885-ci ilədək, yəni 23 il bu vəzifədə çalışmışdır. O, Zaqafqaziya Şiə Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə rəhbərlik etdiyi ilk illərdə, daha dəqiq desək, 1879-cu ildə Zaqafqaziyada Qori müəllimlər seminariyasının tatar (Azərbaycan) şöbəsinin açılmasına yaxından kömək göstərmişdir.

Dövrünün görkəmli islamşünas alimlərindən olan Şeyx Əhməd Hüseynzadə müxtəlif elmi fənlərə aid dərslər qələmə almışdır. O, eyni zamanda "Dilgüşə", "Təbiyyətül-ətfal", "Müəllimül-ətfal-fi-təriqi təlim ətfal", Azərbaycan tarixindən və ədəbiyyatından bəhs edən "Bəsəün-nas-fi-məmləkətil-Qafqaz" və "Tarixi-ədəbiyyatitürki" adlı əsərlərin müəllifi kimi məşhur idi.

O, dövrün görkəmli ziyalıları, o cümlədən Mirzə Fətəli Axundzadə ilə dost olmuşdur.

Şeyx Əhməd Hüseynzadə 1887-ci ildə Tiflis şəhərində vəfat etmiş və oradakı müsəlman qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

HÜSEYNZADƏ MƏHƏMMƏDƏLİ

Qafqaz müsəlmanlarının ilk şeyxülislamı olan Məhəmmədli Hüseynzadə 1760-cı ildə Salyanda doğulmuşdur. İbtidai dini təhsilini Salyan və Gəncə şəhərlərində almış, 1790-

cı ildə İraqa getmiş, Bağdad Universitetinin ilahiyyat və tarix fakültələrini bitirmişdir. Təhsilini başa vurduqdan sonra 1802-ci ildə Tiflisə gələn Məhəmmədli Hüseynzadə Şah Abbas məscidinə axund təyin edilmişdir. Uzun illər bu vəzifədə işləməklə təkcə Tiflisdə deyil, Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Borçalı, Dağıstan əyalətlərində böyük nüfuz qazanmışdır. Məhz bu nüfuzun və hörmətin sayəsində Məhəmmədli Hüseynzadə 1823-cü ildə Qafqazın ilk şeyxülislamı olmuşdur.

Şeyxülislam Məhəmmədli Hüseynzadə üçün dövlət məmuru kimi fəaliyyət göstərmək heç də asan deyildi. Müəyyən məsələlərdə hökumətə tabeçilikdən boyun qaçıran din xadimlərini cəzalandırmaq onun üçün çətin və ağır idi. Rusiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi siyasət isə xalq kütlələrinin narazılığını daha da artırmışdı. Din xadimləri daha bu narazılığı yatırmaqda imperiyaya yardımçı olmaq istəmirdilər. Nuxa qazısı Əbdüllətif Əfəndi, Şuşa qazısı Əbdülqasım üsyanın əsas təşkilatçılarına çevrilmişdilər.

Şeyxülislamın üsyana və üsyançılara qarşı mübarizəsi Qafqaz canişini Knyaz Baryatinski qane etmirdi. Hətta onun Tiflisdə verdiyi göstərişlər Məhəmmədli Hüseynzadənin etirazlarına səbəb olmuşdu. Bu etirazlar Peterburqa çatdıqda, qəribə də olsa, şeyxülislamın fikirləri əsas götürülərək 6 dekabr 1846-cı ildə çar I Nikolay Azərbaycan bəylərinin torpaq üzərində irsi mülkiyyət hüququnun tanınması və mülkiyyət bölgüsü məsələlərinin rus qanunları ilə yanaşı, şəriət əsasında da həll edilməsi ilə bağlı fərman vermişdir. Bununla da, şəriət məhkəmələrinin rolu genişlənmiş və şeyxülislamın təsir imkanları artmışdır.

Eyni zamanda, Şeyxülislam Məhəmmədli Hüseynzadə Şeyx Şamilə şəxsən tanış imiş, ona xüsusi hörmət bəsləyirmiş. Bu səbəbdən qubernatorun müridizmə qarşı mübarizə aparmaq sərəncamına əməl etməkdən boyun qaçırmışdır. Çünki o, Şeyx Şamilin gücünün müridizmdə olduğunu bilirdi. Və bu cərəyana qarşı mübarizə aparmaq Şeyx Şamilə - müsəlmanların azadlığına rəhbərlik edən şəxsə ağır zərbə vurmaq demək idi. Buna isə Şeyx qətiyyənlə razı ola bilməzdi.

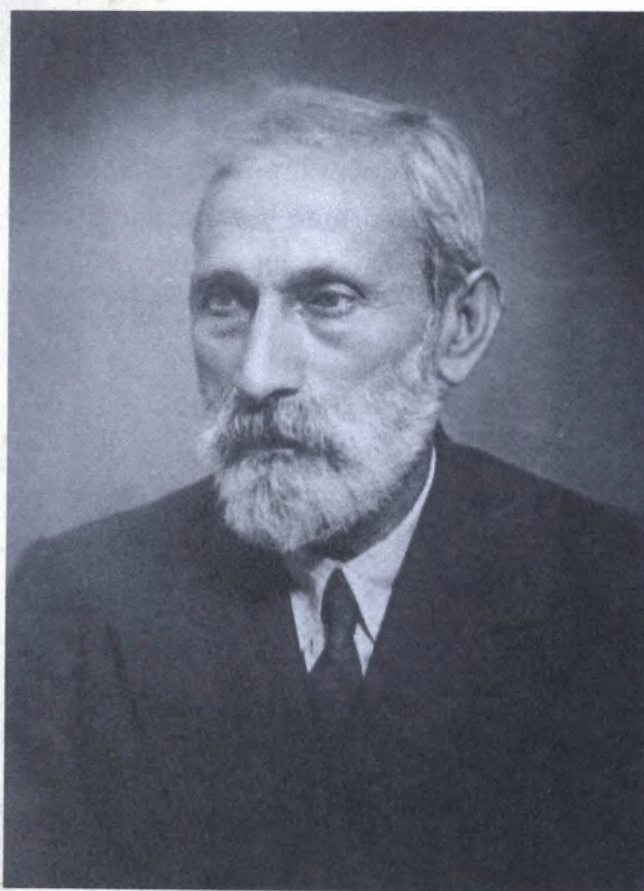
Şeyxülislam Məhəmmədli Hüseynzadə 1846-cı ildə tutduğu vəzifədən istefa vermiş və onun yerinə neçə illər bir yerdə işləmiş müavini Axund Fazil İrəvani keçmişdir. Şeyxülislam Məhəmmədli Hüseynzadə 1852-ci ildə vəfat etmiş və Tiflisdə dəfn olunmuşdur.

Şeyxülislam özündən sonra bir neçə əsər miras qoymuşdur. Bunlardan "Ağızdan-ağıza keçmiş hədislər", "İslamın möcüzələri", "Qiyamətdə ölümlərin dirilməsi", "Qəlb qidası" adlı kitabları qeyd etmək olar.

HÜSEYNZADƏ ƏLİ BƏY

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri və ideoloqu Əli bəy Molla Hüseyn oğlu Hüseynzadə 1864-cü ildə Salyanda anadan olmuşdur. Kiçik yaşlarında ailəsi ilə birlikdə Tiflisə köçmüşdür. Burada Qafqaz müsəlman ruhani məclisinin məktəbində müəllim işləyən atasını erkən itirən Əli bəy babasının himayəsində böyümüşdür. Babası Qafqaz şeyxülislamı Axund Molla Əhməd Hüseynzadə (1812-1887) din xadimi olmaqla yanaşı, öz dövrünün görkəmli elm adamlarından biri hesab edilirdi. Onun ziyalı dostları arasında Mirzə Şəfi Vazeh, Abbasqulu

ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və başqa görkəmli şəxsiyyətləri görmək mümkün idi. Bir sözlə, gənc Əli bəy ziyahılar mühitində böyümüşdür. İbtidai təhsilini elə atasının dərs dediyi məktəbdə alan Əli bəy daha sonra təhsilini 1-ci Tiflis gimnaziyasında davam etdirmişdir. O, rus dilini mükəmməl öyrənməklə yanaşı, əvvəlcə atasının, sonralar isə babasının sayəsində ərəb və fars dillərini dərinlən mənimsəmişdir.

1885-ci ildə gimnaziyanı bitirən Əli bəy təhsilini davam etdirmək üçün Peterburqa yola düşür. Rəssamlıq sənətinə maraq göstərdiyi üçün əvvəlcə Peterburq bədii akademiyasına girmək qərarına gəlir. Lakin dəqiq elmlərə həvəsi daha da güclü olduğundan həmin ildə Peterburq Universitetinin fizika və riyaziyyat fakültəsinə daxil olur.

Gənc Əli bəy fizika və təbiət fakültəsində

oxumaqla yanaşı, Şərq fakültəsində məşhur professorların mühazirələrini də dinləmişdir. Bu illərdə latın, yunan, fransız, alman və ingilis dillərini mükəmməl öyrənmişdir. Buna görə də qədim yunan və Qərbi Avropa şairlərinin, yazıçıların və alimlərinin əksəriyyətini orijinaldan oxumuşdur. 1887-ci ildə Peterburqda çar III Aleksandra sui-qəsdən sonra Rusiyanı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Bundan sonra Əli bəy təhsilini davam etdirmək üçün İstanbula üz tutmuşdur. İstanbul darülfünunun "Əskər tibbiyyə" fakültəsində təhsilini davam etdirən gənc Əli bəy öz istedadı ilə tələbələr arasında qısa vaxtda fərqlənmiş, Qərb fəlsəfəsini, ədəbiyyatı və mədəniyyətini tanıtdırmaqda aparıcı bir şəxsə çevrilmişdir. Onun bu sahədə parlaq istedadı, hətta o dövrün qabaqcıl türk ziyahılarının da diqqətini cəlb etmişdir. İstanbuldakı Darülfünunu dermatoloq ixtisası üzrə bitirən Əli bəyin təbabətə o qədər də marağı olmamışdır. Onu daha çox fəlsəfə, ədəbiyyat və siyasət maraqlandırmışdır. Buna görə də onun tibb sahəsində əsərlərini barmaqla saymaq olar. Bunlardan "Siflis", "Vəba və mikrobu" adlı əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Həmin ildə professor Kamal Cənab Bərksoy ilə birlikdə "Ensiklopedik tibb lüğəti" adlı kitabını İstanbulda çap etdirmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə İstanbulda rəssam və musiqiçi kimi də tanınırdı. Onun skripkada notla gözəl ifa etmək istedadı var idi. Türk musiqişünasları musiqinin təhlilində bəzən ona üstünlük verirdilər.

1897-ci ildə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında müharibənin başlanması ilə əlaqədar Əli bəy Hüseynzadə Qızıl Aypara

Cəmiyyəti heyətinin tərkibində xüsusi tapşırıqla Qərbi Avropa ölkələrinə getmişdir. 1900-cü ildə isə müsabiqə yolu ilə vaxtilə ali təhsil aldığı fakültədə professor köməkçisi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Osmanlı Sultanı II Əbdülhəmidin (1842-1918) dövründə təzyiqlərə məruz qalan Əli bəy Hüseynzadə 1904-cü ilin əvvəllərində Parisə getmiş və oradan Bakıya gəlmişdir. O, burada Əhməd bəy Ağaoğlu (1869-1939) ilə birlikdə maarifpərvər mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin (1823-1924) vəsaiti hesabına 1905-ci il iyunun 7-də nəşrə başlamış "Həyat" qəzetinin redaktoru olmuşdur. Əhməd bəy Ağaoğlunun "İrşad" qəzetinə keçməsi ilə əlaqədar Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ilin yanvar ayından "Həyat" qəzetinin redaktorluğunu təkbəşinə etmişdir. Onun bu qəzetin səhifələrində xeyli məqaləsi çap olunmuşdur.

1906-cı il noyabr ayının 1-dən isə H.Z.Tağıyevin maddi dəstəyi və Əli bəy Hüseynzadənin redaktorluğu ilə həftəlik ədəbi, elmi, siyasi-ictimai jurnal olan "Füyuzat" nəşrə başlamışdır. Bu jurnalın baş yazılarını və əksər məqalələrini Əli bəy Hüseynzadə özü yazmışdır.

O, Bakıda jurnalistliklə bərabər, ictimai-siyasi fəaliyyətini də genişləndirmişdir. Onun çoxşaxəli fəaliyyətinin təməlinə turançılıq məfkurəsi dururdu. Əli bəy Hüseynzadə türk xalqlarının milli birliyi, müstəqil dövlətçilik fikrini ilk dəfə irəli sürmüş, onun elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlayaraq, qüvvətli ideoloji hərəkata çevrilməsini təmin etmişdir.

Əli bəy Hüseynzadə yaradılmasını nəzərdə tutduğu milli cəmiyyət quruculuğunda müasir insan amilinə böyük əhəmiyyət

verirdi. "Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli Avropa qiyafəli fədai" tərbiyə edib yetişdirmək ideyasını irəli sürürdü. Onun fikirləri XX əsrin 10-cu illərində milli dirçəliş uğrunda mübarizələrin qida mənbəyinə çevrilmiş, "türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şəklində siyasi şüara çevrilərək, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət atributlarında reallaşmışdır.

1907-ci ildə Sultan II Əbdülhəmidin təzyiqi altında "Füyuzat" jurnalı bağlandıqdan sonra pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Bakıda "Səadət" məktəbinin müdiri olmuş, "Tərəqqi" və "Həqiqət" qəzetlərində çalışmış, məşhur "Siyasəti-fürusət" əsərini hissə-hissə nəşr etdirmişdir. Türkiyədə Sultan II Əbdülhəmid taxtdan salındıqdan iki il sonra inqilabçı yoldaşları olan gənc türklərin dəvəti ilə 1910-cu ildə Türkiyəyə getmiş, İstanbul Universitetində professor vəzifəsində çalışmaqda yanaşı, elmi, ədəbi, siyasi fəaliyyətini davam etdirmişdir. İstanbulda yaşadığı dövrdə ailə qurmuş, bir qızı və bir oğlu dünyaya gəlmişdir.

Türkiyənin siyasi, ictimai və mədəni həyatında yaxından iştirak etmiş, Əhməd bəy Ağaoğlu, Yusif Akçura, Ziya Göyöl, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ilə "Türk ocağı" dərnəyində çalışmış, Birinci dünya müharibəsi (1914-1918) illərində "Turan" heyətində Qərbi Avropanın bir neçə ölkəsinə gedərək, türkcülük təbliğatı aparmış, 1916-cı ildə Berlində "Türk qövmləri konqresi"ndə, 1917-ci ildə Stokholmda beynəlxalq sosialist konqresində, 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmişdir.

1918-ci ildə Türkiyə hökumətinin tapşırığı ilə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə birgə

Qafqaza göndərilmiş, Gəncədə Nuru Paşa ilə görüşmüşdür. Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasını alqışlamış, Mustafa Kamal Atatürkə "Ona inan" adlı şeir həsr etmişdir.

O, istər Bakıda, istərsə də Türkiyədə yaşadığı dövrdə rəssamlıq sənəti ilə də məşğul

olmuşdur. Onun yağlı boya ilə çəkdiyi əsərlər o dövrdə sənətsevərlərin diqqətini cəlb etmiş və bu əsərlər Azərbaycan boyakarlıq sənətinin qiymətli nümunələrindən olmuşdur.

Əli bəy Hüseynzadə 1940-cı il martın 1-də İstanbulda vəfat etmişdir.

XALIQ

Allahın yaradıcı olduğunu bildirən sifətdir. Əsməül-hüsnadan olan Allahın "Xaliq" adı termin kimi "hər şeyin varlığını, varlığı davam etdikcə keçirəcəyi bütün mərhələ və halları, hadisələri təyin edən və ona görə yaradan, yoxdan var edən" mənasını verir. Bu adın mənasında iki əsas xüsusiyyət vardır: 1) bir şeyin necə olacağını təyin və təqdir etmək; 2) təqdirə uyğun olaraq şeyləri icad etmək, yaratmaq, heç bənzəri olmayan bir şeyi meydana gətirməkdir. Bu mənada Allahdan başqa heç bir yaradıcı yoxdur. Hər şeyi yaradan Odur. İnsanların icad və ya kəşf etdikləri yaratma deyildir, var olanlardan yenisini əldə etməkdir.

Xaliq adı Qurani-Kərimdə 8 dəfə təkrarlanmışdır. 150-dən yuxarı "yaratdı", "yaradar" şəklində Allahın yaratmasından xəbər verən ayələr vardır.

Allah-Təala Xaliq adının təcəllası olaraq "ol" (kun) əmri ilə kainatı, Adəm peyğəmbəri torpaqdan, yer üzünün bir qarışıq torpağı ilə bütün insanların və bütün heyvanların qidasını yaratmışdır. Quranda yer üzündəkilərin hamısının insan üçün yaradıldığı (Bəqərə, 29), insanlar və cinlərin isə Allahı tanımaları və Ona ibadət etmək üçün yaradıldığı xəbər verilmişdir (Zariyat, 56).

XANƏGAH

Farsca təkyə mənasını verir. Zaviyə təkkədən bir az kiçikdir. Sufilərin toplaşdığı yerlər kiçikdən böyüyə zaviyə, təkkə və xanəgah şəklindədir. Təkyələr əsasən təhsil və tərbiyə məkanları olub ara-sıra məscid vəzifəsini də yerinə yetirirdi. Şeyxin ailəsi ilə birgə qaldığı hissə təkyəyə bitişik

olurdu. Zaman keçdikcə təkkələr memarlıq baxımından da böyük inkişaf yolu keçmişdir. Nəticədə mükəmməl quruluşlu xanəgahlar yaranmışdır. Xanəgahda səmaxana, xəlvət-xana, hücrələr - dərviş otaqları, qəhvəxana ocağı, hamam, məscid və şeyx türbələri olur.

Həmişə xanəgahda qalan dərvişlər, eyni zamanda buranın xidmətçiləridir. Xanəgahın xərcləri vəqflər yolu ilə əldə olunur, dərvişlər də qazandıqlarının bir qismini bağlı olduqları xanəgaha bağışlayırdılar. Başqa sözlə, xanəgahlar dini və ictimai funksiyası ilə yanaşı, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf və mühafizəsində də mühüm rol oynamışdır.

XEYBƏR DÖYÜŞÜ

Hicrətin 7-ci ilində Mədinə-Suriya yolu üstündə yəhudilərin məskunlaşdıqları Xeybər deyilən yerdə Məhəmməd peyğəmbərin ordusu ilə yəhudilər arasında baş verən müharibənin adıdır. Xeybər yəhudiləri Məkkə müşrikləri ilə birlikdə hərəkət edərək Mədinədən Suriyaya gedən ticarət karvanlarına basqınlar etmişlər. Məhəmməd peyğəmbər də müsəlmanlara qarşı bütperəst ərəblərlə müqavilə bağlayan

Xeybər yəhudilərinə müharibə elan etmişdir. Məhəmməd peyğəmbər min beş yüz nəfərlik ordu hazırlamış və ordunun bayrağını Əli ibn Əbu Talibə vermişdir. Həzrət Əli bu savaşa böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir. Bu müharibədə Xeybər yəhudiləri məğlub olmuşlar. Müharibədən sonra bağlanan müqaviləyə əsasən, yəhudilər cizyə vergisi verməklə daxili işlərində sərbəstlik hüququ əldə etmişlər.

XEYİR

Lügətdə "yaxşılıq", "faydalı iş" mənaalarını verir. İstilahı mənası isə Allahın əmr etdiyi, sevdiyi və xoşuna gəldiyi davranışlar deməkdir. Hər bir müsəlman xeyrin Allahdan olduğuna inanır. İslama görə, aləmdə hər şey Allahın iradə, təqdir və qüdrəti altındadır. Ondən başqa, həqiqi mülk və qüdrət sahibi olan başqa varlıq yoxdur. İnsan xeyri öz iradəsi ilə qazanar.

Xeyrin iki növü var: birincisi, "mütləq xeyr" olub hər kəs tərəfindən daima bəyənilən, sevilən və hər kəsə görə yaxşı olandır. Məsələn, ədalət, yardımlaşma, cömərdlik və doğruluq kimi Allahın bizim üçün xeyir gördüyü hər şeyi misal göstərmək olar.

İkinci növ xeyir isə "müqəyyəd xeyir"dir. Yəni insandan insana dəyişən, birinə görə xeyir, digərinə görə isə şər sayılan şeylərdir.

Buna misal olaraq, Məhəmməd peyğəmbərin vətəninədən çıxmağa məcbur edilərək Məkkədən Mədinəyə köçməsi zahirən, ilk baxışda çoxuna şər kimi görünərsə də, bu hadisə bir müddət sonra Məkkənin fəthi ilə nəticələnmiş və bir çox xeyirli işlərə vəsilə olmuşdur.

XƏDİCƏ

Məhəmməd peyğəmbərin birinci həyat yoldaşı və ilk müsəlman qadındır. Həzrət Xədicə 556-cı ildə Məkkədə anadan olmuşdur. Qüreyş qəbiləsinin liderlərindən olan Xüveylidin qızıdır. İslamdan əvvəlki həyatında da iffətli, namuslu olduğuna görə təmiz mənasına gələn "Tahirə" ləqəbi verilmişdir. Xədicə ticarətlə məşğul olan varlı qadın olmuşdur. Bu məqsədlə o, Suriyaya öz müzdlü adamlarını göndərmişdir. Həzrət Məhəmməd də onlardan biri olmuşdur. Həzrət Məhəmməd tapşırılan işi uğurla yerinə yetirmiş, Xədicəyə böyük gəlir qazandıra bilmişdir. Bundan sonra Xədicə təmsilçisi vasitəsi ilə Həzrət Məhəmmədə onunla evlənmək təklifini çatdırmışdır. Məhəmməd peyğəmbər təklifi qəbul etmişdir. Bir çox qaynaqlara görə, o zaman Həzrət Xədicənin 40, Həzrət Məhəmmədin isə 25 yaşı olmuşdur. Onların bu evliliyindən Fatimə, Ümmü Gülsüm, Zeynəb və Ruqiyyə adlı qızları, eləcə də Qasım və Abdullah adlı oğulları dünyaya gəlmişdir.

İslam qaynaqlarına görə, Həzrət Xədicə Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyini tanımış ilk insan olmuşdur. Həzrət Məhəmmədə ilk vəhy gəldikdə hamı onu yalanladığı halda Xədicə Məhəmməd peyğəmbərə dəstək vermişdir.

Həzrət Xədicə Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinin 10-cu ilində (620-ci il) vəfat etmişdir.

XƏLƏF

Lügətdə sonradan gələn, birinin yerinə keçən, yaxud keçməli olan, onun işini davam etdirən, onu əvəz edən adam və davamçı mənaalarını verir.

XƏLİFƏ

Məhəmməd peyğəmbərdən sonra müsəlmanların dünyəvi və dini başçısı, həm də idarəçisidir. Xəlifə Məhəmməd peyğəmbərin təmsilçisi, Allahın yer üzündəki qanunlarının qoruyucusu, eləcə də bütün müsəlmanların öndəridir. Xəlifələr bütün ölkənin şəriət qanunları ilə idarə edilməsini və onun qorunmasını təmin etməlidir. Müsəlmanların əksəriyyətinə görə, soyu Qüreyş qəbiləsindən olan sağlam düşüncəli, dini yaxşı bilən ədalətli müsəlman xəlifə ola bilər. O, müsəlmanları işğalçılardan qorumağı bacarmalı və yüksək şəxsi keyfiyyətləri ilə fərqlənməlidir. Bu tələblərə cavab verən qüreyşi olmasa, onda bu kimi keyfiyyətləri olan hər bir müsəlman xəlifə ola bilər. Xalq bütün bu özəllikləri olan xəlifəni tanımalıdır. Yalnız istisna durumlarda (məsələn, İslamdan dönsə) ona qarşı üsyan etmək mümkündür. Müsəlmanların eyni vaxtda yalnız bir xəlifəsi olmalıdır. İki və daha çox adam xəlifəliyə iddia etsə, onda daha öncə seçilmiş insan qanuna uyğun olan xəlifə hesab edilməlidir. Məhəmməd peyğəmbərdən sonra Xilafəti Rəşidi xəlifələr idarə etmişlər. Bu xəlifələr Əbu Bəkr, Ömər, Osman və Əlidir. Bundan sonra Xilafət imperiyaya çevrilmişdir.

XƏLVƏTİLİK

Şeyx Əbu Abdullah Siracəddin Ömər ibn Şeyx Əkmələddin Xəlvətiyə (vəfatı: 1397-ci il) tərəfindən qurulmuş sufi təriqətinin adıdır. Bu şəxs xəlvətə çəkilmək ayininə böyük önəm vermişdir. Hətta onun hər kəsdən uzaqlaşaraq içi boş olan böyük bir çinar ağacının içinə girərək min altı yüz gün xəlvətə çəkildiyi mənbələrdə qeyd edilir. O, xəlvətə çəkilmək ayininə bu

qədər əhəmiyyət verdiyi üçün qurduğu təriqət də Xəlvətilik adlandırılmışdır.

Xəlvətilik meydana çıxdığı dövrdə İranın Şimal və Qərbində, eləcə də Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Xəlvətiliyin ikinci müəllimi Azərbaycanın görkəmli sufisi Seyid Cəmaləddin Yəhya ibn əs-Seyid Bəhaəddin əl-Bakuvi olmuşdur. O, Şamaxıda doğulmuş, Bakıda vəfat etmişdir. Onun, eləcə də davamçısı olmuş Nəsirəddin Dədə Ömər Aydıninin xəlvətilik ideyaları Azərbaycan və İranda geniş yayılmışdır. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sultanları onları dəstəkləmişlər. Sonra xəlvətilik Osmanlı imperiyasında yayılmış, I Səlim və I Süleyman kimi türk sultanları onları himayə etmişlər. Ona görə də xəlvətiliyin davamçıları imperiyanın müxtəlif yerlərində, eləcə də Balkanlarda geniş yayılmışdır. Lakin Səfəvilər X-XVI əsrlərdə İranda və Azərbaycanda güclənmiş xəlvətiliyi sıxışdırıb çıxarmışlar. Türkiyədə xəlvətilik 1925-ci ilədək fəaliyyət göstərmiş, sonra isə onların təkyələri bağlanmışdır.

Təsəvvüfdə təriqət şeyxinin göstərişi ilə müridin təkkədə müəyyən vaxt təklikdə qalması xəlvətə çəkilmək ayini adlanır. Bu adət təriqətə yeni gəlmiş müridlər üçün bir qədər sonra tətbiq olunur. Təklikdə mürid nəfsini çirkəbdən təmizləyir və durmadan Allahı zikr edir.

Xəlvətilik təlimində İbn Ərəbinin vəhdəti-vücut anlayışı önəmli yer tutur. Təriqətdə üç gündən qırx günə qədər xəlvətə çəkilmə adəti vardır. Xəlvətilərin mənəviyyat yolunda zikrləri, rəbitə, sükut, acliq təcrübələri də nəzərə çarpır. Xəlvətilikdə yuxu yozmaya da böyük əhəmiyyət verilir.

Bu təriqətin silsiləsi belədir: 1)

Məhəmməd peyğəmbər; 2) Həzrət Əli; 3) (Əhzab, 9-12) də anılmışdır.

Həsən Bəsri; 4) Həbib Əcəmi; 5) Davudu On iki min nəfərdən ibarət olan Qüreyş ordusu bu müharibədə məğlubiyyətə uğramış, müsəlmanlar tərəfdən isə beş nəfər şəhid olmuşdur. Bu döyüşdən sonra müşriklər bir daha Mədinəyə hücum edə bilməmişlər.

13) Cəmaləddin Məhəmməd əl-Buxari; 14) Şihabəddin Məhəmməd ət-Təbrizi; 15) Cəmaləddin Şirazi; 16) İbrahim Zahid Geylani; 17) Sadəddin Fərqani; 18) Əxi Məhəmməd ibn Nur; 19) Ömər Xəlvəti.

Hazırda xəlvəti təriqətinin mənsubları Misir, Şimali Afrika, Sudan, Yaxın Şərq, Balkanlar, Avropa və Amerikada yaşayırlar. Bu təriqətin yalnız ilk dövrlərində Təbrizdə yerləşən bir mərkəzi olmuşdur. Sonra isə xəlvətlik müxtəlif şeyxlərin başçılıq etdiyi kiçik icmalara bölünmüşdür. Onların adətləri və mərasimləri bir-birindən fərqlənirlər. Xəlvətiliyin 30 yaxın qolu olsa da, onların arasında ən əsası cəmalyyə, əhmədiyyə, rüşəniyyə, şəmsiyyə hesab olunur.

XƏNDƏK DÖYÜŞÜ

Məhəmməd peyğəmbərin müşriklərlə apardığı ən önəmli savaşı Uhud döyüşündən iki il sonra hicrətin 5-ci ilinin şəvval ayının 7-də başlamış və zülqədə ayının 1-də sona çatmışdır. Bədr və Uhudda istədikləri nəticələri ala bilməyən məkkəli müşriklər müsəlmanlara böyük zərbə vurmaq məqsədilə Mədinəyə böyük ordu ilə hücum etmişlər. Salman Farisinin təklifi ilə Mədinə şəhərinin ətrafına xəndəklər qazıldığı üçün bu döyüş "Xəndək müharibəsi" adlandırılmışdır. Onların tətbiq etdikləri bu yeni döyüş taktikası şəhərin qorunmasında həlledici rol oynamışdır. Bu döyüş Quran ayələrində

On iki min nəfərdən ibarət olan Qüreyş ordusu bu müharibədə məğlubiyyətə uğramış, müsəlmanlar tərəfdən isə beş nəfər şəhid olmuşdur. Bu döyüşdən sonra müşriklər bir daha Mədinəyə hücum edə bilməmişlər.

XƏRAC

Torpağın istifadə edilməsinə görə ödənilən vergi növüdür. İslam tarixinin ilk dövrlərində müsəlmanlar apardıqları savaşlar nəticəsində ələ keçirdikləri ərazilərdəki qeyri-müsəlman sakinlərindən bu vergini alırdılar. Beləliklə, müsəlman olmayan sakinlər həm cizyəni, həm də xəracı ödəməli idilər. İslamı qəbul etdikdən sonra isə cizyə vergisi ləğv olunurdu.

Fəqihlərin hökmlərinə görə, müsəlman olmayanlar xəracı, müsəlmanlar isə üşrə ödəməlidirlər. Lakin bu məsələ ətrafında məzhəblər arasında fikir ayrılığı vardır. Bəzi məzhəblərə görə, müsəlman başqa inançda olanın torpağını satın almışdısa, onun xəracını ödəməkdə davam etməli idi və qarşılığında üşr vergisi ləğv edilirdi. Çünki bir torpaqdan iki növ vergi toplanılmaz. Digər məzhəblərə görə, hər iki vergi növü ödənməli idi. Bundan başqa, bu torpaqları icarəyə də vermək olardı. Üşr yoxsul müsəlmanlar arasında paylanılırdısa, xərac ölkə xəzinəsinə gedirdi. Xəracın iki növü olmuşdur. Birincisi, becərilmə üçün yararlı torpaqlardan, ikincisi isə yığılmış məhsuldan alınmışdır. Bu növ verginin alınmasını Məhəmməd peyğəmbər müsəlmanlara Xeybər və Fədək vadilərini ələ keçirdikdən sonra əmr etmişdir. Həmin hadisələrdə məğlub olan yəhudilər yığdıqları məhsulun yarısını ödəməyə məcbur edilmişdilər.

XƏTAİ ŞAH İSMAYIL

Səfəvilər dövlətinin banisi və ilk hökmdarıdır. Bədii əsərlərini "Xətai" təxəllüsü ilə yazmışdır. Bununla əlaqədar Şah İsmayıl Xətai kimi tanınır.

Şah İsmayıl Xətai 36 yaşında həyatının, yaradıcılığının, arzularının ən qaynar bir çağında dünyadan köçmüş, lakin qısa ömründə gördüyü işlər ona ölməzlik qazandırmış, onu Azərbaycan xalqının siyasi və mədəni tarixinin ən parlaq səhifələrindən birinin yaradıcısı kimi tanıtdırmışdır.

Şah İsmayıl 12 yaşında Səfəvi əmirlərinin və digər türk tayfalarının dəstəyi ilə öz əcdadlarının başladığı mübarizə yoluna qədəm qoymuşdur. Onun mübarizəsi 1499-cu ildə Ərzincana yürüşlə başlamışdır. 1500-cü ilin sonunda Gülistan qalası yaxınlığındakı

Cəbani adlı yerdə İsmayıl Şirvanşah Fərrux Yasar arasında döyüş baş vermişdir. Döyüşdə Şirvan qoşunu məğlub olmuş və Şirvanşah Fərrux Yasar öldürülmüşdür. Daha sonra 1501-ci ildə Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə ilə Şərrur yaxınlığında qarşılaşmışlar. Bu döyüşdə Əlvənd Mirzənin 30 minlik ordusu İsmayılın 7 minlik qoşunu tərəfindən məğlubiyyətə uğradılmışdır. Ağqoyunlu və Şirvanşah qoşunları ilə müzəffər döyüşdən sonra 1501-ci ildə Şah İsmayıl Təbrizə daxil olmuş, özünü Azərbaycanın hökmdarı elan etmişdir. Azərbaycan tarixində ilk mərkəzləşdirilmiş dövlət – Səfəvilər dövləti yaradılmışdır. Bundan sonra Şah İsmayılın nəhəng imperiya yaratmağa yönəlmiş aktiv siyasi, hərbi və ideoloji fəaliyyəti başlamışdır.

Şah İsmayılın tabe olmaq təklifini rədd edən Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Muradla 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığında döyüş Şah İsmayılın qələbəsi ilə nəticələnmiş və Ağqoyunlu dövləti süqut etmişdir.

Səfəvi dövlətinin yaranmasında əsas amil dövləti quranların türk olması, həmin dövlətin tarixi Azərbaycan torpaqlarında meydana gəlməsi və buradakı insanların "Qızılbaşlıq" a sadıq olmaları idi. Onun banisi olduğu Səfəvilər dövləti 1509-cu ildə bütün Azərbaycan, İran, İraq, Şərqi Anadolu və s. əraziləri əhatə edən imperiyaya çevrilmişdir.

Şah İsmayıl Çaldıran döyüşünə (1514) qədər mühüm qələbələr qazanmışdır. Səfəvi dövləti kimi güclü bir dövlətin yaranması Osmanlı sultanlarını narahat edirdi. Çünki Şah İsmayıl da geniş əraziləri əhatə edən dövlət qurmaq istəyirdi. Osmanlı ərazisindəki narazı əhali kütləvi surətdə Səfəvi dövlətinə

köç etməyə çalışırdı. Bütün bunlar Səvəfi ideologiyasının təkcə şərq Anadolu da deyil, mərkəzi Anadolu da böyük təsirə malik olduğunu göstərir. Beləliklə, siyasi səbəbdən yaranan Səfəvi-Osmanlı qarşıdurması gələcəkdə bir çox müharibələrə səbəb oldu.

23 avqust 1514-cü ildə Çaldıran çölündə iki ordu üz-üzə gəldi. Osmanlı ordusu Səfəvi ordusundan sayca üstün idi. Çaldıran döyüşündəki qüvvələr nisbəti ilə bağlı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Osmanlı ordusu 100 min, Səfəvi qoşunları 40 min nəfərdən ibarət idi. Bundan başqa, Osmanlıların daha bir üstünlüyü də 300-ə qədər topun olması idi. Bütün bunlar döyüşün gedişinə təsir göstərməyə bilməzdi. Ona görə də döyüş Osmanlı ordusunun üstünlüyü ilə nəticələndi.

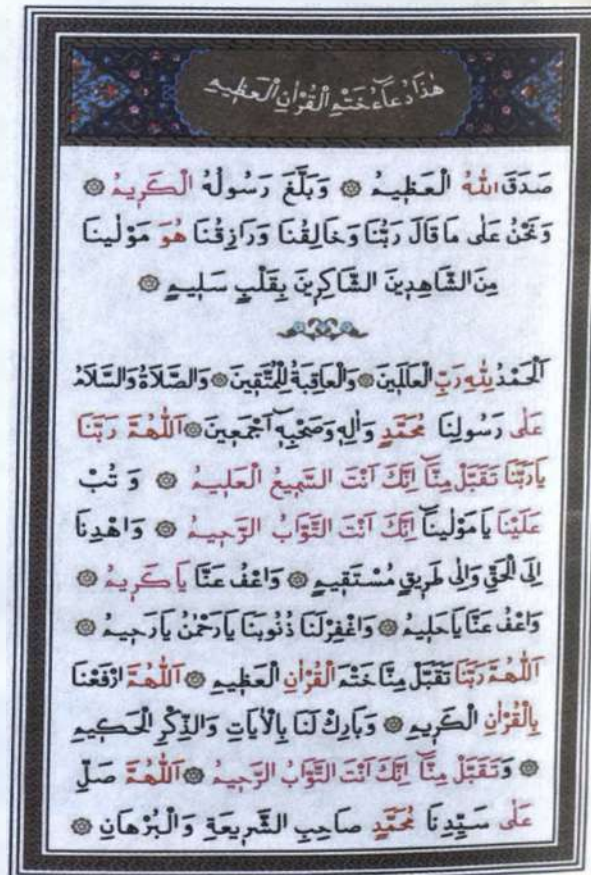
Xalqımızın görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl ana dilinə böyük hörmət bəsləmiş, bu dildə yazan şairləri və onların sənətini himayə etmişdir. Elə buna görə də dilinə, vətəninə bağlı el şairləri, aşığı da onu sevmiş, onun doğma dilinə, xalqına bağlılığını əsərlərində tərənnüm etmişlər. Şah İsmayıl Azərbaycan dilində gözəl şeirlər yazmaqla yanaşı, mü-kəmməl ədəbi abidə olan "Dəhnamə" ("On məktub") poemasının müəllifi deyil, həm də Azərbaycan dilini dövlət səviyyəsinə, siyasi müstəviyə, yəni rəsmi dilə çevirmişdir.

Şah İsmayılın Azərbaycan dövlətçiliyi qarşısındakı ən böyük xidmətlərindən biri də öz dövrü üçün xarici siyasət mexanizmlərini formalaşdırmasıdır. Qüdrətli imperiya yaradan Şah İsmayıl həm də Qərbi Avropada Vatikan, İspaniya, Portuqaliya, Venesiya, Genuya və s. ilə qarşılıqlı münasibətlərin möhkəm bünövrəsini qurmuşdur.

Səfəvilər dövləti yarandığı gündən qısa müddət ərzində bütün Yaxın və Orta Şərqdə qüdrətli hərbi-siyasi amilə çevrilmişdir. Ən əsası, Şah İsmayılın yaratdığı Azərbaycan dövlətçiliyi Azərbaycan türklərinin dünyagörüşünün təkamülünə kömək etmişdir. O, Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq azərbaycanlıların bütün səviyyələrdə (Azərbaycan dilinin dövlət müəssisələri və hərbi işdə tətbiqi də daxil olmaqla) üstün yer tutduğunu təsdiq edən dövlət yaratmışdır.

XƏTM

"Sona çatma", "bitirmə" deməkdir. Qurani-Kərimi "Fatiha" surəsindən başlayaraq "Nas" surəsinə qədər üzündən və ya əzbər oxumağa xətm deyilir. Qurani-Kərimi oxumanın fəzilətinə dair Məhəmməd

Xətm duası

peyğəmbərdən bir çox hədis nəql edilmişdir. Məsələn: "Ümmətimin ibadətinin ən fəzilətli Quran oxumaqdır"; "Evlərinizi namaz qılmaqla və Quran oxumaqla nurlandırın".

XƏVARİC

Lüğətdə "çıxmaq, itaətdən ayrılıb üsyan etmək" mənasını verir. Dini terminologiyada isə "müsəlman alimləri və rəhbərlərinə qarşı çıxan, böyük günah sahibi olan müsəlmanlara kafir damğası vuraraq, onların qanını axıdanlara" deyilir. Tarixçilər xəvaricin meydana çıxmasını konkret olaraq Həzrət Əlinin xəlifəlik illərində baş vermiş Siffeyn döyüşündə hakim təyin edilməsi məsələsi ilə əlaqələndirirlər. Onlar "hökm yalnız Allahındır", "Allahdan başqa heç kəsin hökm vermə haqqı yoxdur" şüarları səsləndirmiş, mübahisənin hakimlər yolu ilə həll edilməsinə razılıq verən Həzrət Əli və Müaviyəni, eləcə də tərəfdarlarını kafirlikdə ittiham etmişlər.

Qısa şəkildə ifadə etsək, xəvaric əslində İslamı qəbul edən, lakin dar bir dini düşüncəyə sahib olub, digər qruplara qarşı kəskin münasibət bəsləyən qrupdur. Onlar əksər hallarda doğru qəbul etdikləri yanlış təsəvvürlərinə görə hərəkət edir, dini biliklərə və rəşadət düşüncəyə məhəl qoymadan öz bildiklərini edirdilər. Bütün bu sadalananlar onları fanatikliyə, dözümsüzlüyə və zorakılığa sövq edirdi. Bunlar zamanla mövcud sosial struktura uyğunlaşmaqda çətinlik çəkmiş, eyni zamanda yaşadıkları sərt səhra iqlimi və şərtləri ilə formalaşan həyat düşüncəsi ilə öz sosial-mədəni düşüncələrinə uyğun bir qrup kimi təşəkkül tapmışlar.

XİLAFƏT

Keçmişdə İslam şəriəti ilə idarə olunan dövlətdir. Xilafətin başçısı xəlifə, əmirəl-möminin və ya imam adlanır. İslam alimlərinin əksəriyyəti Xilafəti Məhəmməd peyğəmbərdən sonra müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə hakimiyyətin yeni idarə forması kimi dəyərləndirmişlər. Ona görə də xəlifə İslam dövlətinin başçısı kimi həm də Məhəmməd peyğəmbərin təmsilçisi hesab edilirdi. Bəzi alimlərin fikrincə, xəlifələr Allahın yerdəki nümayəndələridir. İslam tarixində Rəşidi, Əməvi, Abbasi, Fatimi, Kordova və Osmanlı xilafətləri olmuşdur.

XIZIR

Musa peyğəmbərin dövründə ilahi bilik və hikmət verilmiş mömin insan olmuşdur. Onun soyu Nuh peyğəmbərin oğlu Sama gedib çıxır. Lakin başqa rəvayətlərə əsasən, Xızır Bəni İsrailin müdriklərindən olmuşdur. Rəvayətlərdə bildirilir ki, Allah Xızıra möcüzə göstərmək bacarığı da vermişdir. Məsələn, o qızmar çölün hər hansı yerində oturardisa, onun çevrəsində yaşıl otlar bitirdi. Qurani-Kərimdə Xızır adı keçməmişdir. "Kəhf" surəsinin 62-82-ci ayələrində keçən hekayədə Həzrət Musa ilə əlaqəli bölmədə Musa peyğəmbərlə qarşılaşmış, "Dərgahımızdan rəhmət verdiyimiz və elm öyrətdiyimiz bəndələrdən biri" deyərək bəhs olunan inanlı və müdrik şəxsin Xızır olduğu bildirilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərdən gələn hədislərdə bu barədə bildirilir. Xızırın kimliyi barədə fərqli fikirlər mövcuddur. Belə ki, müxtəlif alimlər onu sadəcə müdrik insan hesab etmişlər. Bəzi rəvayətlərdə Həzrət Musanın yanındakı xidmətçi uşağın Yuşa ibn Nun

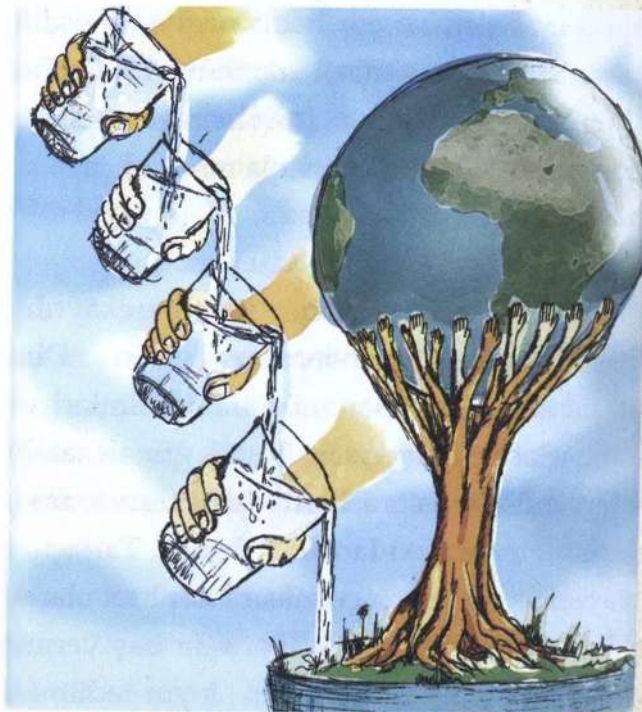
olduğu, Musa ilə birlikdə səfər etdiyi şəxsin də Xızır olduğu ifadə olunmuşdur. Xızırın peyğəmbər olduğu və əbədi yaşadığı da rəvayətlər arasında mövcuddur.

Bəzi inanclara görə, Xızır daim diridir, müəyyən insanların gözüne görünür, darda qalan insanlara kömək edir, gözəl və xeyirli yerlərdə olur.

XOŞGÖRÜ

Fərqliliyi zənginliyə, müzakirələri inkişafa, iğtişaları sülhə, fərdiyyətçiliyi harmoniyaya aparan əsas amildir. Xoşgörü hər bir şəxsin fərqli ifadə tərzini olduğu qəbul etmək və onlara hörmətlə yanaşmaq, dözümlü münasibət nümayiş etdirməkdir. Bu anlayış sənin kimi düşünməyənlərə qoşulmaq, öz dəyərlərindən uzaqlaşmaq deyil, əksinə, onları olduğu kimi qəbul edərək, yaxşı davranmağı bacarmaqdır. Bizim üçün qəbul edilməz olan başqası üçün dəyər, bizim üçün dəyər olan başqası üçün cəhəlt sayıla bilər. Xoşgörü bütün ziddiyyətlərə, fikir ayrılıqlarına baxmayaraq, dinləmək bacarığıdır. Dözümsüzlük göstərmədən qarşısındakını olduğu kimi qəbul etmək prinsipidir. Xoşgörü qarşı tərəfin konsepsiyasını anlamağı bacarmaqdır. O, din və vicdan azadlığıdır.

İnsanların olduğu hər yerdə həmişə fikir müxtəlifliyi olub. Əsas bu fərqliliyə münasibətdir. Bu ayrılığa yanaşmada xoşgörü davranmaqdır. Xoşgörü başqalarının hüquqlarına hörmətdir; müxtəlif fikir, inam, əqidə və dünyagörüşlərinə qarşı insanın mədəniyyət səviyyəsinin ölçüsüdür; insanı təəssübkeşlikdən uzaqlaşdırır, radikalıqdan xilas edən ictimai amildir.

İslama görə, xoşgörü müxtəlif inancılı insanlar arasında bir körpüdür. Qurani-Kərimin "Hucurat" surəsinin 13-cü ayəsində buyrulur: **"Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq..."** İslam dinində xoşgörü dinin əsas ünsürü kimi qəbul edilir. Quranda buyrulur: **"Sizin dininiz sizə, mənim dinim mənə aiddir"** (Kafirun, 6). Eyni zamanda, Quran **"Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur"** (Bəqərə, 256) ayəsi ilə inanmaq azadlığının prinsipini formalaşdırmışdır.

XURAFAT

"Uydurma", "mövhumat", "əslə olmayan söz", "əməl olunmayan etiqad" kimi başa düşülür. Xurafat sözü məntiqə söykənməyən, hər hansı əlamətlərin uğur və ya uğursuzluq gətirəcəyinə inam ifadə edən inanclardır. Xurafat insanlığın keçmişidir və ona bütün mədəniyyətlərdə təsadüf edilir. Məsələn, on üç rəqəmi qərb cəmiyyətində

uğursuz hesab olunur, halbuki Yaponiyada dörd rəqəmi uğursuz sayılır. Bu anlayışların ortaq cəhəti onların özlərində neqativ mənə daşmasıdır.

Xurafat cahillik və inamsızlıq kökləri üstündə iki ehtiyacdən əmələ gəlir: təhlükəsizlik və idrak. Hər bir insanın onun yaşamasına stimül verəcək daxili dəstəyə ehtiyacı var. Bilik (beynin və aqlın dəstəyi) və inam (ürəyin dəstəyi) qeyd olunan dəstək qismində çıxış edə bilirlər. Möhkəm bilik və dərin inam olmadıqda insan qara pişik ilə uğursuz yolun, boş vedrə ilə fəlakətin, fit çalmaqla ilə maddi çatışmazlığın gizli əlaqəsinə inanmağa başlayır. Beləliklə, həqiqi inamın yerini xurafat tutur.

Dini xurafat isə "batil inanc", "batil etiqad" adlanır. "Batil" ərəbcə səhv, yalan, boş, haqsız, əsassız, puç deməkdir. Batil inancların ən pis cəhətləri həddindən artıq yoluxucu olmasıdır. Bu xəstəliyə düşər olmuş insanlar hər cür yenilik və inkişaf qarşısında barışmaz mövqe tuturlar. Dindən kənar sahələri də əhatə etməklə yanaşı, dini sahələrdə daha məşhur olan xurafat, demək olar bütün dinlərdə mövcuddur.

Müsəlman alimlər Quran ayələri və hədislərə istinadən İslam dininin məqsədlərindən birinin də xurafatla mübarizə olduğunu bildirirlər. Bu mənada İslam dininə

zidd olan şeylərə xurafat deyilir.

Xurafat və batil inanclar müasir dövrdə yaxşılıq və ya pislik gətirə biləcək qeyri-adi güclərə, qüvvələrə bağlı olaraq təzahür edir. Buna misal olaraq sehr, cadu, fal və s. göstərə bilərik. Bu tip batil inancların kökləri qədim dövrlərə təsadüf edir.

İslamdan əvvəlki dinlərə aid olan adət-ənənələr müsəlmanlara təsir göstərmiş və bir çox insan tərəfindən dinin bir parçası kimi qəbul edilmişdir. Əvvəllər İslamı qəbul edən müxtəlif din mənsubları öz köhnə dinlərindən qalma bəzi anlayışları qoruyub saxlamış və digər müsəlmanlar arasında da bu tip ideyalar yayılmışdır. Məsələn, cahiliyyə dövründə, müsəlmanlıqdan öncə ərəblər şanssızlıq və cinlərlə əlaqəli müxtəlif batil inanclara inanmışlar. Bəzi ərəblər də müsəlmanlığı qəbul etdikdən sonra bu inancları davam etdirmiş, nəsil-dən-nəslə ötürmüşlər. Belə ki, qarğa və qara pişik kimi heyvanların uğursuzluq gətirəcəyinə inanılması və bədənə nəzər insanların təsir etməsi kimi batil inanclar o dövrdən qalmışdır. İslama görə, belə inanclara inam bəsləmək günahdır.

XÜMS

İslamda malın 1/5 hissəsindən verilən vergi növüdür. Onu ildə bir dəfə vergisi verilməyən mallardan və ya puldan verirlər. Xümsün verilməsi barədə Qurani-Kərimdə ayə var. "Ənfal" surəsinin 41-ci ayəsində buyrulur: **"Qənimət olaraq aldığınız hər şeyin xümsü (beşdə biri) Allahın Peyğəmbərinin, qohumlarının, yetimlərin, miskinlərin və yolçularındır"**. Bu ayəyə istinad edən Cəfəri məzhəbinə görə xüms peyğəmbərin soyundan olan imamlara,

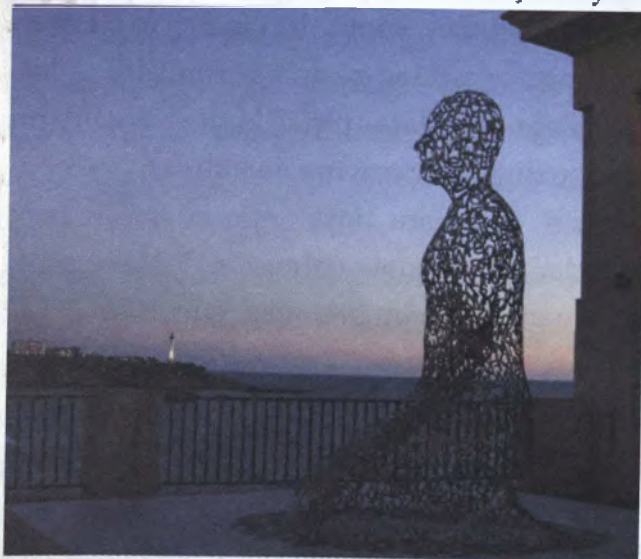

müctəhidlərə və onların davamçılarına verilməlidir. Onlar da yığılan gəlirləri məscidlərin tikilməsi, tələbələrin oxuması kimi dində bəyənən işlərə xərcləməlidirlər. Həmçinin, xüms yoxsullara, xüsusən yoxsul seyidlərə verilir.

Cəfəri məzhəbinə görə, xüms işlə və ya alış-verişlə əldə olunan gəlirdən; mədənlərdə yerdən çıxarılan qızıl və gümüş kimi dəyərli metallardan; xəzinələrdən; savaşda əldə edilən qənimətdən; sularda olan mirvari kimi dəyərli əşyalardan verilməlidir.

XÜŞU

Ərəb dilində "itaət etmək, boyun əymək, təvazökar olmaq, qorxmaq" kimi müxtəlif mənaları var. Dini terminologiyada isə qəlbin Haqq qarşısında hazır olmasına xüşu deyilir.

Həsən Bəsrinin fikrincə, xüşu - qəlbə Allah qorxusunun davamlı olaraq hiss edilməsidir. İnsanın özünü təvazökar göstərməsi xüşu adlanır. Xüşu Qurani-Kərimin ayələrində və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində qeyd edilmişdir. Müsəlman alimləri "Əhzab"

surəsinin 35-ci ayəsində keçən "Allaha boyun əyən kişilər və Allaha boyun əyən qadınlar" ifadəsini xüşuya dəlil göstərir.

İslam alimlərinə görə, namaz qılarkən xüşulu olmaq şərtidir. Onlar xüşunu belə izah edirlər: xüşu namaz xaricindəki hər şeydən üz çevirmək, gözlərini səcdə yerindən ayırmamaq, sağa-sola baxmamaq, paltarla və əllərlə oynamamaqdır.

XÜTBƏ

Din xadiminin dini mövzularda müsəlmanların qarşısında oxuduğu maarifləndirici vasitədir. Cümə və bayram namazlarında xütbə oxumaq vacibdir. Xütbələrin oxunması tarixi Məhəmməd peyğəmbərin dövründən başlayır. Xütbələr iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə hər hansı bir məsələ haqqında məlumat verilir, ikincidə isə bütün müsəlmanlar üçün dualar oxunur. Hər iki hissədə Allahın birliyi və Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinə şəhadət edən ifadələr söylənir, eləcə də peyğəmbərlərə salam göndərilir. Bunlar xütbənin əsaslarından hesab edilir. Xütbələr vaxtında və namazdan öncə oxunmalıdır. Bayramlarda isə xütbələr bayram namazlarının qılınmasından sonra oxunur.

Orta əsrlərdə xütbələrə İslamın ilk dövrlərində olmayan yeniliklər əlavə edilmişdir. Həmin dövrdə xütbələrdə ölkə başçısı olan xəlifələrin, eləcə də başqa hökmdarların adları çəkilirdi, onlara təriflər oxunurdu. Bu din alimlərinin, eləcə də xalqın ölkə başçılarına bağlı və sadıq olduqlarının göstəricisi idi.

İBADƏT

İbadət kəlməsi lüğətdə "itaət etmək, boyun əymək, qulluq etmək, təvazökarlıq etmək, ilahiyyə tapınmaq" mənalarına gəlir. Dini terminologiyada isə ibadət mükəlləf insanın Rəbbinə boyun əymək məqsədilə etdiyi feil (əməl) və niyyətlə bağlı olaraq yerinə yetirilməsində savab olan və Allaha yaxınlıq ifadə edən şüurlu itaət deməkdir. İbadət boyun əyməyin, itaət etməyin, hörmət göstərməyin və qulluğun ən son həddidir.

Quran ayələrində ibadətin yalnız Allaha edilməsinin vacibliyi vurğulanır. "Biz yalnız Sənə ibadət edirik və yalnız Səndən kömək diləyirik!" (Fatiha, 5); "Ey insanlar! Sizi və sizdən əvvəlkiləri yaratmış Rəbbinizə ibadət edin ki, müttəqi olasınız! (Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinəsiniz!)" (Bəqərə, 21); "İnsan Allaha ibadət üçün yaradılmışdır" (Zariyat, 56). Bir olan Allahdan başqa heç kəsə və ya heç bir şeyə ibadət etmək olmaz.

Qurani-Kərimdə ibadət məfhumundan tövhid, itaət, dua, boyun əymək, Allahı təsbeh və səcdə, Allahı bilmək və tanımaq kimi geniş mənada istifadə olunur. Odur ki, Qurani-Kərimdə ibadət məfhumu Allahın varlığını və birliyini iqrar etmək, kitab və peyğəmbərlərini təsdiqləmək, Allahın razı olduğu işləri görmək, Allahın hökmünə razı olmaq, nemətlərinə şükür, müsibətlərinə səbir etmək, insanlara şəfqət, mərhəmət göstərmək kimi iman, əxlaq, namaz, həcc, zəkat, oruc, cihad, nikah, boşanma, halal-haram, vərəsəlik, ticarət, əhdə vəfa etmək, kəffarə və s. məsələlərlə bağlıdır. İbadət İslamın bütün ehkamlarını yaşamağı, əmr və qadağalarına riayəti və Allahın hüduqlarını qorumağı ifadə edir. Allah daxildən gələn

ibadətin qarşılığında, müsəlmanları bu dünya və axirətdə xoşbəxt edəcəyinə söz vermişdir.

Tətbiqat yönündən ibadətlər dörd qisimdır: 1) iman, ixlas, niyyət, təfəkkür, mərifət, səbir, təqva və xof kimi qəlbi-batini ibadətlər; 2) namaz, oruc, zikr, təsbeh, ana-ataya yaxşılıq, insanlara yaxşılıq və qohum-əqrəbəyə qayğı (sileyi-rəhm) kimi bədəni ibadətlər; 3) zəkat, sədəqə, yaxınlara və fəqirlərə kömək, Allah yolunda infaq kimi mal və sərvətlə edilən ibadətlər; 4) Həccə getmək kimi həm mal, həm də bədən ilə edilən ibadətlər. Bir əməlin ibadət sayılması üçün həmin şəxsə iman, niyyət və ixlas olması və ibadətin İslama uyğun olması şərtidir.

İBADİLİK (İBAZİLİK)

İbadilik İslamın ilk dövrlərində meydana çıxan xariciliyin bir qoludur. Qurucusu Abdullah ibn İbaz əl Murri ət-Təməmidir. Ona görə də "İbazilik" və yaxud "İbadilik" adlandırılır. Xariciliyin digər qollarına nisbətən loyal olan və müxtəlif İslam məzhəblərinin düşüncələrindən faydalanan İbadilik bu səbəbdən də zamanəmizə qədər mövcudluğunu qoruya bilmişdir. Məzhəbin qurucusu haqqında məlumat çox azdır. Mənbələrdə İbn İbazın "imamül-muslimin" və "imamu-əhli-tədqiq və ədl" ləqəbləri ilə tanındığı qeyd olunur. Abdullah ibn İbazın 683-cü ildə Mədinənin müdafiəsində iştirak etdiyi və Əməvi xəlifələri ilə, xüsusilə Əbdülməlik ibn Mərvanla dost münasibətlər qurduğu məlumdur.

İbadiliyə görə, iman və İslam birdir. Onların fikrincə, iman – iqrar, əməl, niyyət, sünnəyə əməl etmək, inanc mövzusunda heç kəsə bəhanə gətirməsinə imkan verməmək,

nəfsani arzulara əməl etməmək və təqva yoluna girməkdən ibarətdir. Əməl imanun bir parçasıdır. Böyük günah işləyən neməti inkar edici olaraq görülməlidir. Onların fikrincə, ibadəti tərk edən və Quranın qadağan etdiyi hər hansı bir işi görən imandan çıxmış sayılır. Lakin bu imandan çıxma digər xarici qruplardan fərqli olaraq həqiqi küfrə deyil, nemət küfrünə girmək kimi qəbul edilir. Belə vəziyyətdə olan biri ölməzdən əvvəl tövbə etsə, cəzadan xilas olmaz, Cəhənnəmdə isə əbədi qalmaz. Mələklərə və kitablara iman məsələsində əhli-sünnə ilə eyni görüşdə olan ibadilər Qurani-Kərimin məxluq olduğuna, yaradıldığına inanırlar.

İBLİS

Allahın rəhmətindən ümidini kəsən şeytanların böyüyünə verilən addır. Adəm peyğəmbərin Cənnətdən çıxmasına səbəb olan şeytanın bir çox adları vardır. İblis də bunlardan biridir. Quranda göstərilir ki, İblis cindir. Onu Allah insandan əvvəl oddan, səmum alovundan yaratmışdır. Qurani-Kərimdə buyrulur: **“(Cinlərin babası) can tayfası (və ya İblisi) daha öncə (insandan əvvəl) tüstüsüz oddan xəlf etmişdik”** (Hicr, 27).

İBN ƏRƏBİ

İslamda mistik ənənələrin yaradıcılarından biri olan İbn Ərəbinin tam adı Mühyiddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məhəmməd əl-Ərəbi ət-Tai əl-Hatimidir. O, 1165-ci ildə İspaniyanın Mursiya şəhərində ərəb ailəsində dünyaya gəlmişdir. Öncə dini elmləri öyrənmiş, sonralar sufiliyə maraq göstərmişdir. İbn Ərəbi İspaniya və Şimali

Afrikanı gəzib-dolaşmışdır. O, dərin biliyi, geniş dünyagörüşü ilə sufilərin arasında tanınmış və hörmət qazanmışdır. 1200-cü ildən Məkkəyə köçmüş, burada bir çox əsər yazmışdır. Əsərlərinin arasında şeirlər toplusu olan **“Tərcümanül-Əşvəq”** (**“Güclü istəklərin izahı”**) kitabı da olmuşdur. Məkkədə ən böyük əsəri olan **“əl-Fütuhātül-Məkkiyə”** (**“Məkkənin fəthi”**) əsərini qələmə almış, ancaq onu tamamlaya bilməmişdir. Həyatının bir neçə ilini Konya və Malatyada keçirən İbn Ərəbinin çoxlu müridləri olmuşdur. Bunlardan ən tanınmışı öz müəlliminin ideyalarını Kiçik Asiya və İranda yayan Sədrəddin Konəvidir. 1223-cü ildə İbn Ərəbi Dəməşqə köçmüş və həyatının sonuna – 1240-cı ilədək orada yaşamışdır. Bu şəhərdə daha bir tanınmış **“Füsusül-Hikəm”** (**“Müdrikliyin cavahirəti”**) əsərini yazmış və **“əl-Fütuhātül-Məkkiyə”**ni tamamlamışdır.

İbn Ərəbi təcrübələrə sığmayan mənəvi

biliklər və metodlara üstünlük verirdi. Onun Quran və hədislərə alleqorik izahlar verdiyi də məlumdur. İbn Ərəbinin dünyagörüşünün ayrı-ayrı məqamlarında antik mistika və bir çox başqa təlimlər özünü göstərir. O, **“kamil insan”** və **“vəhdəti vücud”** (varlığın birliyi) kimi təlimləri inkişaf etdirmiş, eləcə də məqamlar, müqəddəs insanların silsiləsində qütblər haqqında sufi nəzəriyyəsini zənginləşdirmişdir.

İbn Ərəbi 300-ə yaxın əsərin müəllifidir. O, sufiliyin nəzəri əsaslarının yaranmasında böyük işlər görmüşdür. Onun ideyalarını və mənəvi nəzəriyyələrini bir çox müsəlman alimləri tənqid etmişlər. Onlar İbn Ərəbinin irəli sürdüyü fikirlərin ənənəvi dindən fərqləndiyini, mistik xarakter daşdığını iddia edirdilər. Ölümündən sonra da onun əsərləri birmənalı qarşılanmamışdır.

İBN XƏLDUN

Tanınmış İslam mütəfəkkiri və tarixçisidir. Əsl adı Əbdürrəhman ibn Məhəmməd ibn Əbu Bəkr ibn Məhəmməd ibn Həsəndir. O, 1334-cü ildə Tunisdə dünyaya gəlmişdir. Fiqh alimi olan atası bu elmi oğluna da öyrətmişdir. İbn Xəldun Quran və ərəb dilinin incəliklərini öyrənmiş, sonralar isə elmini artırmaq üçün böyük alimlərdən dərs almışdır. Yüksək intellektə malik olmuş İbn Xəldun uzun illər müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. O, Əlcəzair və Mərakeşdə olarkən biliklərini bu ölkələrin kitabxanalarında daha da zənginləşdirmiş və İspaniyanın tanınmış alimləri ilə görüşmüşdür. Sonralar müəyyən müddət İspaniyada yaşamış və yenidən Əlcəzairə qayıtmışdır. Orada öncə məscidin xatibi olmuş, sonra dövlət vəzifələrində

çalışmış, eyni zamanda müəllimlik fəaliyyəti ilə də məşğul olmuşdur. Hicri təqvimə 784-cü ildə İbn Xəldun Qahirəyə köçmüş və həyatının sonuna – miladi 1410-cu ilədək burada yaşamışdır.

Qahirədə əl-Əzhər Universitetində müəllimlik edən İbn Xəldun daha sonra Misir sultanının dəstəyini qazanaraq qazi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Ailəsi dənizdə gəminin batması nəticəsində həlak olduqdan sonra bu vəzifədən uzaqlaşaraq özünü elmə həsr etmişdir. Tarix və ictimai elmlər üzrə əsərlər qələmə alan mütəfəkkir çoxlu tələbə yetişdirmişdir. Onun ən məşhur kitabları bunlardır: **“əl-İbər”** (İbrətli örnəklər), **“Xəbər fi Əyyamil-Ərab”** (Ərəblərin həyatında olan hadisələr), **“əl-Əcəm vəl-Bərbər”** (Ərəb olmayanlar və barbarlar). **“Müqəddimə”**

əsərlərində isə o, ölkə idarəetməsi ilə bağlı problemlərə toxunmuşdur. Bu əsərlər onu bütün dünyada tanıtmışdır.

İBN KƏSİR

Görkəmli müsəlman müfəssiri və fəqihi olmuş İbn Kəsir 1301-ci ildə Suriyanın Busra şəhərinin yaxınlığındakı kənddə doğulmuşdur. Atasını erkən yaşlarında itirdikdən sonra Dəməşqdə tanınmış ilahiyyatçılardan dərs almış, təfsir və hədis sahəsində böyük alim kimi yetişmişdir. Qələmə aldığı əsərlər ona böyük şöhrət gətirmişdir. O, Dəməşqin ən məşhur mədrəsələrində dərs demişdir. İbn Həcər Əsqəlani, Şihabəddin Hici kimi alimlər onun tələbələri olmuşlar.

İbn Kəsir günümüzədək gəlib çatan və müsəlman dünyasında yüksək dəyərləndirilən çoxlu sayda kitabların müəllifidir. Onun ən məşhur əsərlərindən biri "əl-Bidayə və-Nihayə" (Başlanğıc və son) adlı çoxcildli tarix kitabıdır. Burada dünyanın yaradılışından müsəlman tarixinin 1366-cı ilinədək olan bütün hadisələr öz əksini tapmışdır. Alimin ikinci məşhur əsəri "Təfsirül-Quranül-Əzim" adlı çoxcildli Quran təfsiri olmuşdur. Burada Quranın bütün ayələri başqa ayələr, hədislər və səhabə sözləri ilə təfsir edilmişdir.

Ömrünün sonlarına yaxın gözlərini itirən alim 1373-cü ildə Şamda dünyasını dəyişmişdir.

İBN QÜTEYBƏ

İbn Qüteybə (828-889) tanınmış müfəssir, mühəddis, fəqih, kəlamçı və İslam tarixçisidir. Kufədə doğulsa da, həyatının böyük hissəsini Bağdadda keçirmiş, 61

yaşında vəfat etmişdir.

Bağdadda müxtəlif dinlərin və məzhəblərin mənsubları yaşayırdılar. Onların arasında ilahiyyat mövzuları haqqında qızgın mübahisələr baş verirdi. Bütün bu amillər İbn Qüteybənin dünyagörüşünün formalaşmasında, onun elm yolunu seçməsinə həlledici rol oynamışdır. Təhsilini dövrünün tanınmış alimlərindən almış, yüksək vəzifələrdə çalışmışdır. Onun hakim olduğu da məlumdur. Bundan başqa, mədrəsədə dərs demiş, çoxlu kitablar qələmə almışdır. Çoxlu tələbələr yetişdirən İbn Qüteybə "Təvilül-Müşkilül-Quran" (Quranın çətin yerlərinin təfsiri), "Müşkilül-Hadis" (Hədislərdəki çətinliklər) kimi hədis, kəlam, fiqh və başqa elmlər sahəsində 40-dan çox kitabın müəllifi olmuşdur. O, ayələrin və hədislərin qrammatik quruluşuna dair əsərlər də qələmə almışdır.

İBN MACƏ

Dövrünün məşhur mühəddisi və fəqihi olmuş İbn Macə 824-cü ildə indiki İranın Qəzvin şəhərində doğulmuşdur. Çox erkən yaşlarından hədislərə maraq göstərmiş, dövrünün öndə gələn hədisçilərindən dərs almışdır. Müsəlman aləminin müxtəlif mədəni mərkəzlərinə – Xorasana, Bəsrəyə, Kufəyə, Məkkəyə, Suriyaya, Misirə səfərlər etmişdir. Orada hədisləri toplayaraq sistemləşdirmiş, məşhur "Sünən" adlı hədis kitabını yazmışdır. "Sünən"də 37 kitab, 1515 bab, 4341 hədis vardır. İbn Macənin "Sünən"i digər sünənlər arasında tərtibinin gözəlliyi ilə seçilmişdir.

Güclü yaddaşa sahib olan İbn Macə 887-ci ildə vəfat etmişdir.

İBN RÜŞD

Məşhur müsəlman filosofu İbn Rüşd (1126-1198) İspaniyanın Kordova şəhərində anadan olmuşdur. Müsəlman İspaniyası və Mərakeşdə yaşamış, qazi və saray həkimi işləmişdir. İslam fəlsəfəsində rəşadətçiliyin banilərindən biri sayılan İbn Rüşd fiqh alimi Əbül Validin nəvəsi və ölkənin baş qazısının oğlu idi. Dövrünün ən məşhur elm xadimləri əl-Ərəbi, İbn Tüfeyl və həkim İbn Zardan mükəmməl təhsil almış, fəlsəfə, riyaziyyat, fiqh, tibb və kəlam elmlərinə dərinləndirilmişdir. Dahi İslam filosofu akademik həyatını fəlsəfə və kəlam məsələlərinə həsr etmiş, Aristotel fəlsəfəsinə şərh yazmışdır.

İbn Rüşdün fəlsəfəsində bir çox məsələlərə yer verilməsinə baxmayaraq, daha çox "ikili həqiqət" prinsipi onun adı ilə bağlıdır. Fəlsəfə və dini "süd qardaşları" elan edən İbn Rüşd onları "barışdırmağa" çalışmış, Qəzaliyə qarşı "Təhafütü təhafütül-fəlasifə" ("Filosofların tutarsızlığı"nın tutarsızlığı) əsərini yazaraq məşşai filosofları müdafiə etmişdir. İbn Rüşdün siyasət, din, hüquq, tibbə dair 150-dən çox əsər yazdığı məlumdur.

İBN SİNA

İslam dünyasının məşhur filosofu, mütəfəkkir və tibb alimi İbn Sina 980-ci ildə Buxara yaxınlığındakı Əfsana kəndində dünyaya göz açmışdır. Əsl adı Əbu Əli əl-Hüseyn ibn Abdullah ibn Əli İbn Sinadır.

İbn Sina Aristoteldən bəhrələnməsinə baxmayaraq, fikirlərində daha çox neoplatonizm fəlsəfəsinin təsiri hiss olunur. Onun fəlsəfənin özünəməxsus xüsusiyyəti Aristotelçi düşüncə ilə platonik fəlsəfəni bərabərləndirməsi və ona yeni islami dəyərlər əlavə etməsidir.

Çox kiçik yaşlarından qeyri-adi istedadı ilə seçilən İbn Sina 10 yaşında sərbəst Quran oxuyur, ərəb klassiklərinin əsərlərini əzbər bilirdi. 16 yaşınadək hüquq və fəlsəfə ilə maraqlansa da, sonralar təbabətə meyl göstərir və dünya şöhrətli təbib olur. 17 yaşlı İbn Sina Samani hökmdarını müalicə edir. Hökmdar bu qeyri-adi oğlanı çox bəyənir və öz sarayının kitabxanasını ona həvalə edir.

Böyük kitabxana İbn Sina üçün çox qiymətli tapıntı idi. Mütaliələr, gözəl müşahidə, eləcə də düşünmə qabiliyyəti onun dahi həkim kimi yetişməsinə səbəb olur. 18 yaşında İbn Sina artıq həkim kimi bir çox dövlət adamını müalicə edərək böyük şöhrət qazanır. İslamı şeyxlərdən daha gözəl bilən alimin çoxlu düşmənləri var idi. Ona görə də tez-tez bu şəhərdən o şəhərə köçmək məcburiyyətində qalırdı. Son illərini İsfahanda və Həmədanda yaşamışdır. Həmədanda hökmdar onu saray həkimi, sonra isə vəzir təyin etmişdir. İbn Sina vəzir kimi də böyük hörmət qazanmışdır. Elmi işinin ən qızgın çağında İsfahan hakimi Əlaüddövlə ilə əlaqəsi olduğu üçün həbs edilmişdi. Bunu eşidən Əlaüddövlə Həmədana hücum edərək oranı zəbt etmiş, İbn Sina-nı azad edib İsfahana aparmışdır. Qəznəvilər İsfahanı tutduqları üçün yenidən Həmədana getmiş və 1037-ci ildə orada vəfat etmişdir. Onun tibb ensiklopediyası (4 cildlik), müxtəlif fəlsəfi kitabları, astronomiya və metafizikaya aid əsərləri bütün dünyada məşhurdur.

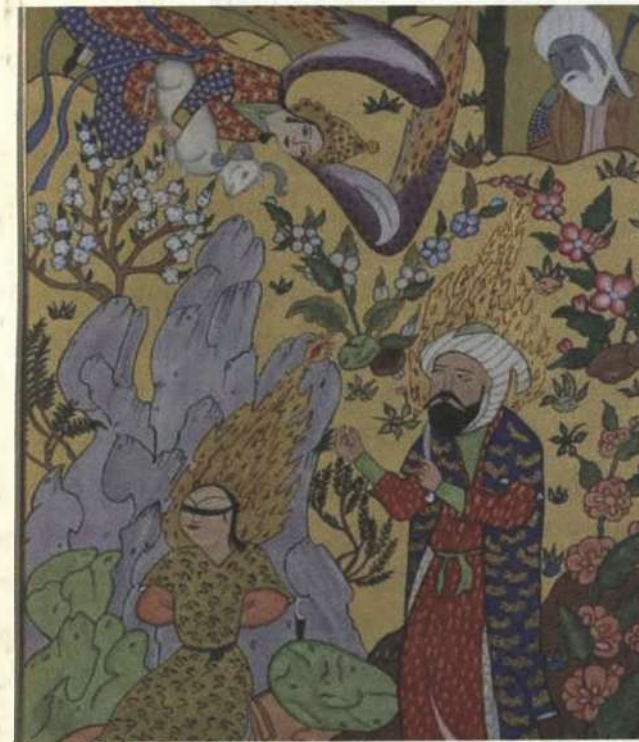
Tibb sahəsində "əl-Qanun fit-tibb" əsəri ("Təbabət elminin qanunu") - (5 cildlik) XII yüzillikdə latın dilinə tərcümə olunmuş və bütün Avropa tibb məktəblərində uzun müddət yeganə tibb dərsliyi kimi tədris edilmişdir. Bu kitabda insan anatomiyasından tutmuş bir çox xəstəliklər, onların səbəbləri, müalicə və profilaktikası, həmçinin daxili xəstəliklər, göz və dəri, uşaq xəstəlikləri, cərrahi metodlar, müxtəlif məsləhətlər və s. verilmişdir. Xəstəliklərin etimologiyasına aid biliklər, insanın naturasına, həyat tərzinə uyğun xəstəliklərə yoluxması hallarının özünəməxsus şəkildə izahı və bunların tibb aləmində bu günədək tətbiq olunması

İbn Sinarın təbabətə verdiyi ən böyük töhfələrdəndir.

İBRAHİM PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimdə bir çox ayədə bəhs olunan, səbri və tövhid mübarizəsi ilə tanınan, Allahın özünə dost seçdiyi peyğəmbərdir. Quranda Həzrət İbrahim "Xəlilullah" (Allahın dostu) adlandırılmışdır. Qurani-Kərim İbrahim peyğəmbərin xoş xasiyyətli, ağıllı və özünü Allaha həsr etmiş müdrik bir şəxs olduğunu göstərir. Həzrət İbrahimə 10 səhifəlik ilahi kitab (səhifələr) verilmişdir. Rəvayətə görə, İbrahim peyğəmbər Mesopotamiyanın Ur şəhərində (indiki Türkiyənin Urfa şəhəridir) doğulmuşdur. Orada sami qəbilələri olan kəldanilər yaşayırdılar. Həzrət İbrahim onların peyğəmbəri olmuşdur. O, kəldaniləri doğru yola və imana dəvət etmişdir. Onları bütperəstliyi buraxmağa və bir olan Tanrıya inanmağa səsləmişdir. Daha sonra İbrahim peyğəmbər kəldanilərin yurdundan uzaqlaşaraq cənubda yerləşən Hərrana üz tutmuşdur. Onunla birlikdə Sara, eləcə də qardaşı oğlu Lut da getmişdir. Onlar bir müddət Hərranda qaldıqdan sonra Şama, daha sonra Misirə səfər etmişlər. Yolda olarkən İbrahim peyğəmbərin qardaşı oğlu Luta peyğəmbərlik verilmiş, o da Sədum şəhərində qalmışdır.

Həmin dövrdə Misiri olduqca azgün və dinsiz bir Firon idarə edirdi. O, İbrahim və Saraya qarşı əxlaqsız davranmağa çalışsa da, bir möcüzə nəticəsində onlara toxunmamışdır. Üstəlik Firon Saraya Həcər adlı bir qadını qulluqçu verərək onları sərbəst buraxmışdır. Sara Həcərlə birlikdə İbrahimin yanına qayıtdıqdan sonra onlar Fələstinə

İbrahim peyğəmbərin oğlu İsmaili qurban etmə səhnəsini təsvir edən miniatur

gedib orada yaşamışlar. Burada maldarlıqla məşğul olan İbrahim varlanmışdır. Vaxt keçdikcə başqa adamlar da buraya köçmüş, bu yeri abadlaşdırmışlar. Daha sonra İbrahim və onun ailəsi Suriyaya köçmüşdür.

İbrahim peyğəmbərin uşaqları olmadığına görə Saranın razılığı ilə o qulluqçusu Həcərlə evlənmiş, bu evlilikdən İsmail adlı bir oğlu doğulmuşdur. Bundan sonra Saranın qısqanclığına görə Allah İbrahim peyğəmbərə Həcərlə İsmaili indiki Məkkə torpaqlarında yerləşən susuz qızmar bir səhraya aparmasını buyurmuşdur. O da Tanrının əmrini yerinə yetirmiş, onları Hicaza aparmış və orada tərəkədlər edərək geri qayıtmışdır.

Susuz səhrada körpəsi ilə tək qalan Həcər təlaş içərisində Məkkədəki Səfa və Mərvə təpələri arasında su axtarmağa başlamışdır. Bu an Cəbrail yerə enmiş və ayaqları (ya da qanadı) ilə yerə vurmuş və vurduğu

yerə su fışqırmışdır. Bu bulaq Zəm-zəm adlandırılmışdır. Beləliklə, Həcər və oğlu İsmail Məkkədə qalmış və zaman keçdikcə o yerlərə başqa qəbilələr də gəlmişdir. Son peyğəmbər Həzrət Məhəmməd İsmail peyğəmbərin soyundan gəlmişdir.

İsmail dünyaya gəlməmişdən öncə İbrahim peyğəmbər oğlu olarsa, onu yetkinlik yaşına çatdıqdan sonra Allaha qurban edəcəyinə söz vermişdir. İsmail yetkinlik yaşına çatdıqda atası Məkkəyə gəlmiş, onu qurban vermək istəmişdir. Lakin bu an möcüzə baş vermiş, Allah İbrahimə qurban kimi bir qoçu kəsməyi əmr etmişdir. Bu hadisələrdən sonra İbrahim peyğəmbərin birinci xanımı Saradan da İshaq adlı oğlu doğulmuşdur.

Daha sonra rəvayətlərdə İbrahim peyğəmbərin tez-tez Həcər və oğlu İsmailin yanına Məkkəyə getdiyi haqqında məlumat verilir. Orada İsmailə birlikdə Kəbəni inşa etmişdir. Tikinti işləri başa çatdıqdan sonra İbrahim İsmail ilə birlikdə Həcc mərasiminin qaydalarını təsis etmiş və bu ibadəti yerinə yetirmişdilər. Rəvayətə görə, İbrahim Qüdsdə 175 yaşında vəfat etmişdir.

İBRAHİMOV MİRQƏZƏNFƏR

Qafqaz müsəlmanlarının XI Şeyxülislamıdır. Ali dini təhsili almayan yeganə şeyxülislamıdır. Mirqəzənfər İbrahimov 1909-cu ildə anadan olmuşdur. Gəncliyində daha çox dünyəvi elmlərə meyl etmiş, gənc yaşlarında bir müddət polis orqanlarında çalışmışdır. Daha sonralar Şeyxülislam Əli-ağa Süleymanzadənin qəbulunda olmuş, onun sınaq və imtahanlarından uğurla çıxaraq bir müddət Quba məscidində axundluq etmiş, sonralar isə Gəncə məscidində axund

göndərilmişdir. Mirqəzənfər İbrahimov daha sonra Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədr müavini vəzifəsində çalışmışdır. Molla Əliağa Süleymanzadənin vəfatından sonra Zaqafqaziya müsəlmanlarının 2 il sədri olmamışdır. 1978-ci ildə çağırılmış Zaqafqaziya müsəlmanlarının 7-ci qurultayında Göyçay məscidinin axundu olan Mirqəzənfər İbrahimov Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin yeni sədri - şeyxülislam seçilmişdir.

Şeyxülislam Axund Mirqəzənfər İbrahimov 1979-cu ildə vəfat etmiş və Bakı şəhərində dəfn olunmuşdur.

İBRƏT

Hər hansı hərəkət və davranışlardan, eləcə də hadisələrdən çıxarılan doğru nəticədir. Quran və hədislər insanlardan əvvəlki nəsillərdən, peyğəmbərlərin

həyatından və müxtəlif hadisələrdən ibrət almağı buyurur. Belə ki, pis əməllərdən uzaq olmağa, xeyir əməllərə isə can atmağa səsləyir.

İCAZƏT

Bir şeyi uyğun və məqbul saymaq, caiz görmək, icazə vermək mənasındadır. Dini elmləri mükəmməl mənimsəmiş və ali ruhani dərəcəsinə çatmış şəxs təhsilinin sonunda öz ustadından icazə alır ki, ondan öyrəndiklərini başqalarına öyrətsin. İcazə adətən yazılı, bəzən isə şifahi formada verilir. İcazənamə adlı sənəddə ustad öz tələbəsinə bundan sonra müstəqil şəkildə tədrislə məşğul olmağa rüsxət verdiyini bildirir, ona xeyir-dua verir, sənədi öz möhürü ilə təsdiq edir. İcazənin ən geniş yayılmış formaları fiqh icazəsi və hədis rəvayəti icazəsidir. Fiqh icazəsi onun verildiyi şəxsin ictihad dərəcəsinə çatdığını təsdiq edən sənəd sayılır. Bu icazəyə layiq görülən tələbə artıq özü müstəqil olaraq ictihad edə bilər.

Hədis rəvayəti üçün verilən icazənamələrdə bir qayda olaraq, ustad öz tələbəsinə tədris etdiyi hədis kitablarının adlarını sadalayır və həmin kitablardakı hədisləri sənəd zənciri ilə rəvayət etmək səlahiyyətini tələbəyə həvalə edir.

İCMA

Hansısa problem haqqında hökm verildikdə birliyə gəlmək, eyni mövqedən çıxış etməkdir. Dini terminologiyada icma Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra hər hansı bir əsrdə İslam hüquqşünaslarının (müctəhidlər) əməli bir məsələnin şəri hökmü haqqında həmfikir olmasıdır. Alimlər

icmanın tətbiq edilməsini Quran (Nisa, 115; Ali İmran, 110) ayələri ilə əsaslandırırlar. İcma İslamda ictihadın qaynaqlarından biri hesab edilir. Fiqhi məzhəblərdə hökmlər daha çox dörd mənbə əsasında (Quran, hədislər, icma, qiyas, cəfərilikdə qiyas əvəzinə ağıl) verilir. Eyni zamanda, icma Quran və hədislərə zidd olmamalıdır. İcmanın tarixi tabiun dövründən başlayır. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra onlar ortaya çıxan müxtəlif problemləri icma metodu vasitəsi ilə həll etmişlər. İcma ilə hökm vermək tək bir səhabənin verdiyi hökmdən daha üstün hesab edilirdi. Elə o dövrdən də bu termin yaranmışdır.

İcmanın əmələ gəlməsi üçün bu şərtlər labüddür: 1) həmrəy olan şəxslər müctəhid olmalıdır; 2) həmin əsrdə yaşayan bütün müctəhidlər həmfikir olmalıdır; 3) müctəhidlər müsəlman olmalıdır; 4) Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra olmalıdır; 5) bütün müctəhidin həmfikir olduğu mövzu vaciblik, haramlıq kimi şəri-əməli mövzuda olmalıdır.

Əqidə ilə bağlı məsələlərdə icma tətbiq edilməməlidir. Müxtəlif fəqihlərin hər hansı bir problem üzrə baxışları, çoxluğun mövqeyi ilə üst-üstə gəlməyə belə icma pozulmur. Alimlərin icması ilə yanaşı, səhabələrin də icması vardır. Bəzi fəqihlər alimlərin deyil, yalnız səhabələrin icmasına üstünlük verirlər.

İDRİS PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimdə adı keçən peyğəmbərlərdəndir. Onun haqqında Quranın 4 ayəsində bəhs edilir və əsil-nəsəbinin Adəm peyğəmbərin oğlu Şisə (Şit) gedib çıxdığı rəvayət olunur. İslam alimlərinə görə, onun əsl adı "Uxnux"dur. Xristianların müqəddəs

kitabı İncildə "Honuk" kimi göstərilir. Mənbələrə görə, Babilistanda və ya Misirdə doğulan İdrisin atasının adı Yərd, anasının adı isə Bəra, yaxud Əşvatdır.

Adəm və Şis peyğəmbərlərdən sonra insanlar yollarını azmış, inancsızlıq, bütperəstlik və əxlaqsızlıq geniş yayılmışdır. Ona görə də Allah İdrisi peyğəmbər olaraq seçmiş, onu ətrafındakıları islah etməklə mükəlləf tutmuşdur. Lakin buna müyəssər olmayan İdris tərəfdarları ilə birlikdə Babilə köçmüş və burada təkallahlığı yaymağa başlamışdır.

Mənbələrdə Allah tərəfindən İdrisə bütün elmlərin öyrədildiyi qeyd olunur. Onun 72 dildə danışdığı, ilk dəfə qələmlə yazı yazan şəxs olduğu, riyaziyyat və münəccimliyə dərindən bələd olduğu rəvayət edilir. Həmçinin peşəsi dərzilik olan İdrisin ilk dəfə iynə-sapdan istifadə etdiyi və tikişli paltar geyindiyi bildirilir. Ona qədər insanlar heyvan dərilərindən paltar kimi istifadə edirmişlər.

Allah İdris peyğəmbərə möcüzələr də bəxş etmişdir. Ona səhifələr (suhuf) endirilmiş, ağacların yarpaqlarını saymaq və özündən sonra gələcək peyğəmbərlərin adlarını bilmək bacarığı da verilmişdir. Həzrət İdrisin Nuh tufanının olacağını qabaqcadan xəbər verdiyi rəvayət olunur.

Bəzi rəvayətlərdə İdris peyğəmbərin ölmədiyi, sağ ikən İsa Məsih kimi yüksək məqama yüksəldiyi qeyd olunur. Belə ki, Qurani-Kərimin "Məryəm" surəsinin 57-ci ayəsində buyrulur: "Biz onu yüksək bir məqama qaldırdıq". Lakin bəzi alimlər ayədəki "yüksək bir məqama qaldırdıq" ifadəsi ilə İdrisə peyğəmbərlik verildiyinin nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişlər. İslam

mənbələrində Məhəmməd peyğəmbərin Merac zamanı onunla görüşdüyü rəvayət edilir.

Rəvayətə görə, İdris peyğəmbərin çoxlu övladı olmuş, göylərə yüksəlməzdən əvvəl oğlu Məttə Şelahı özünə xələf və xalqına rəhbər təyin etmişdir. Həzrət İdrisə peyğəmbərlik, yaşadığı cəmiyyəti hikmət və ədalətlə idarə etmək qabiliyyəti verildiyinə görə, onu "üç fəzilət sahibi" adlandırmışlar.

İFRAT-TƏFRİT

Lüğəvi mənası "həddi aşmaq, irəli getmək" olan ifrat kəlməsi termin kimi, əxlaqi davranışların qaynağı olan psixoloji bacarıqların həyata keçirilməsində orta yoldan azıb ifrata varmaq deməkdir. İfratın qarşılığı təfritdir. Təfrit isə söz və davranışlarda həddən artıq yumşaq, laqeyd olmaq deməkdir. İfrat və təfritin ortası etidaldır (mötədillik, mülayimlik, orta halda olma; tam lazım olduğu dərəcədə, həddə olma). Qurani-Kərimdə və hədislərdə həm ifrat, həm də təfrit tənqid edilmiş, bütün hərəkətlərdə orta yolu tutmaq tövsiyə olunmuşdur. "Kəhf" surəsinin 28-ci ayəsində buyrulur: "...Qəlbini Bizi (Qurani) xatırlamaqdan qafil etdiyimiz, nəfsinin istəklərinə uyan və (hər) işində ifrata varan bir kimsəyə itaət etmə!" Həmçinin ifrat halı olan israf və təfrit halı olan xəsislik də bir çox ayədə qadağan edilmiş, xərcləyərkən tarazlığı qorumaq əmr olunmuşdur (əl-İsra, 26, 27, 29; əl-Əraf, 31).

İFTAR

Ramazan ayı və digər vaxtlarda gün ərzində tutulmuş orucun Günəş batdıqdan və azan oxunmağa başlandığı andan

etibarən su, yaxud qidanın qəbul edilməsi ilə yekunlaşdırılmasıdır (Bəqərə187). Bu zaman oruculu olarkən tətbiq edilən digər qadağalar aradan qaldırılır. İmsak vaxtınadək yeməyə, içməyə və digər əməllərə icazə verilir.

Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi yola uyğun müsəlmanların oruclarını açması savabdır. Hədis mənbələrinə görə, Məhəmməd peyğəmbər orucunu xurma və su ilə açarmış. Bunu edərkən o, müxtəlif dualar oxuyarmış. İftar süfrələrinə qonaqların, xüsusilə də kasıb və yoxsulların dəvət edilməsi müsəlman dünyasında geniş yayılmış adətlərdəndir.

İFTİTAH TƏKBİRİ

"Başlangıç təkbiri" kimi tərcümə olunan iftitah təkbiri namaza başlayan zaman gətirilir.

Namazın on iki fərzindən biri olan iftitah təkbiri namaza "Allahu əkbər" deyərək başlamadır. İftitah təkbirinin "Allahu əkbər" ifadəsi ilə gətirilməsi namazın vaciblərindəndir. "Allahu əkbər" yerinə "Allahu kəbir" və ya "Allahu əzim" də demək olar. İftitah təkbirindən sonra bəzi əməllər qadağandır. Buna görə də ona "təhrimə"

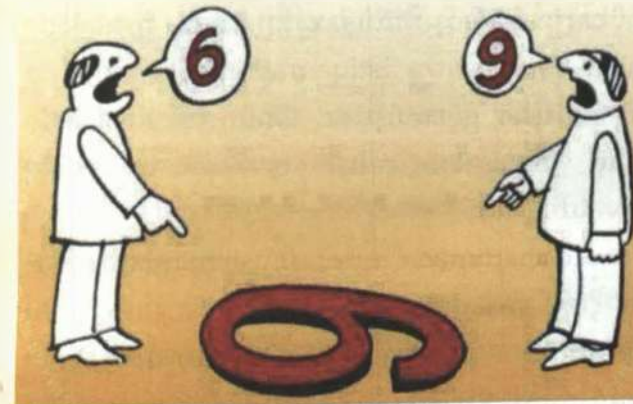
deyilir. İftitah təkbiri fiqh məzhəblərinin əksəriyyətinə görə vacibdir. Çünki Allahın adının uca tutulması haqqında Qurani-Kərimdə xeyli sayda ayə var.

İXLAS

Lüğətdə "səmimiyyət", "təmənnasız sevgi", "təmizlik və saflıq" mənalarını verir. Tövhid anlayışı ilə bağlı olan bu ifadə ruhun şirkdən və günahlardan təmizlənərək Allaha yönəlmək, riyakarlıqdan uzaq durmaq, hər əməldə, sözdə və ibadətdə yalnız Yaradanın rızasını istəmək anlamını daşıyır. Allahı görürcəsinə ona sevgi ilə ibadət etməkdir. İslama görə, ixlas hər kəsin ən yaxşı xüsusiyyətlərini üzə çıxarır və əxlaqını daha da dolğunlaşdırır. Quranın 112-ci surəsi "İxlas" adlanır. Bu surədə İslamın tövhid təlimi ən qısa və konkret ifadə olunmuşdur.

İXTİLAF

Qarşıdurma, anlaşılmazlıq, hər hansı bir problemlə bağlı fərqli yanaşma və bunun nəticəsində doğan ziddiyyətlərin, baxışların ortaya çıxmasıdır. İlahiyyətçilərə görə,

Qurani-Kərim və hədislərdə əks olunan dinin əsasları barəsində ixtilaf etmək olmaz. Etiqadla əlaqədar məsələlərdə Allahın açıq əmrləri yoxdursa və ayələr müxtəlif mənalarda başa

düşülürsə, o zaman onlar barəsində müxtəlif fikirlər irəli sürülə bilər.

İXVAN

Lüğətdə "qardaş", "dost", "yoldaş", "şərik", "məsləkdaş" mənasını verən "əxi" sözünün cəmidir. "Hucurat" surəsinin 10-cu ayəsində "Həqiqətən, möminlər (dində) qardaşdırlar" buyurulmuşdur. Təsəvvüfdə eyni şeyxə bağlı olan müridlər, eyni təriqət və ya təriqət qolunun mənsubları mənasında işlədilir. Sufilər ilk dövrlərdən etibarən bir-birlərinə "əxi" (qardaş) deyərək müraciət etmişlər. "İxvan" sözü İslam dünyasında siyasi termin kimi daha çox işlədilmişdir. 1912-1930-cu illərdə bədəvi qəbilələrin Əbdüləziz ibn Səudun başçılığı ilə yaratdığı dini-siyasi hərəkatın və Misirdəki "Müsəlman qardaşları" (İxvanül-müslimin) təşkilatının adı bu sözdən götürülmüşdür.

İQAMƏ

Lüğətdə "ayağa qalxmaq", "düz durmaq", "dayanmaq" mənalarını verir. Dini termin kimi isə azandan sonra vacib namazın qılınması üçün möminlərin namaza ikinci çağırışıdır. Azanla oxşar sözlərdən ibarətdir. Fərq "hayyə əl-ələh" (nicat tapmağa tələsin) cümləsindən sonra "Qəd qaməti-salah" (namaz məqamı yetişdi) cümləsinin deyilməsidir. Cəfəri məzhəbinə görə, bu ikisi arasında qeyd olunan fərqdən əlavə, azandan fərqli olaraq, iqamədə birinci "Allahu Əkbərin" iki, sonuncunun isə bir dəfə deyilməsidir. İqamə deyildəndən dərhal sonra müsəlmanlar namaz qılmağa başlayırlar. Cəmaat və vacib namazlarda iqamənin oxunması müstəhəbdir. Azandan fərqli olaraq aramla deyil, iqamə

sürətli oxunur. İqamə nafilə namazlarının qılınmasından əvvəl oxunmur. Qadınların iqamə oxuması vacib deyildir.

İQBAL MƏHƏMMƏD

Tanınmış mütəfəkkir, şair, maarifçi, reformist və ictimai-siyasi xadim Məhəmməd İqbal Pakistanın mənəvi atası və qurucusu sayılır.

O, 1877-ci il noyabrın 9-da Pəncabın Siyalkot şəhərində sonradan müsəlman olmuş Brahman ailəsində dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini doğma şəhərindəki mədrəsədə almış, Quranı öyrənmiş və İslam elmləri ilə bağlı ilkin biliklərə yiyələnmişdir. 1895-ci ildən təhsilini Lahorda dövlət kollecində davam etdirmişdir. Məhəmməd İqbal fəlsəfəni, ingilis dili və poeziyasını öyrənməyə başlamış, müəllimi şərqşünas Tomas Uoker Arnoldun tövsiyəsi ilə təhsilini Avropada davam etdirmək qərarına gəlmişdir. 1905-

ci ildə İngiltərənin Kembric Universitetinin fəlsəfə və iqtisadiyyat fakültələrində təhsilini davam etdirmişdir. Bu zaman ərzində həm də Londonda ərəb ədəbiyyatından dərs demişdir. Britaniyada olduğu zaman "Ümumhindistan Müsəlman Liqası"nın üzvü olmuşdur. 1908-ci ildə Almaniyaya gedərək, Münhen Universitetində "İranda metafizikanın inkişafı" ("The development of metaphysics in Persia", 1908) adlı dissertasiya müdafiə etmiş, həmin universitetin professoru olmuşdur. Bir müddət burada fəlsəfə, hüquq, ərəb dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. Almaniyada olarkən Höte, Heyn və Nitschenin fikirləri ilə tanış olmuşdur. 1908-ci ildə istedadlı şair kimi tanınaraq vətəni olan Hindistana qayıtmış, burada qısa müddət ərzində Lahorun dövlət məktəblərinin birində ərəb ədəbiyyatından dərs demişdir. Sonra ingilislərin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı çıxaraq vəzifəsindən istefa vermişdir. Lakin özəl məktəblərdə müəllimlik işini davam etdirmişdir. Bundan sonra o, ölkənin siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəyə qoşulmuş, xalqının bu məsələdə maariflənməsi və istiqamətlənməsi yolunda böyük işlər görmüşdür. Onun bu məsələdə şüarı "Siyasət – çalışmaq, izzət və şərəfə dəvətdir" idi.

Məhəmməd İqbal müsəlmanların daha çox yaşadığı şimal vilayətlərinin Hindistandan ayrılması, orada Pakistan dövlətinin qurulması ideyası ilə çıxış edənlərdən biri olmuşdur. O, 1930-cu ildə Londonda bu məsələ ilə bağlı konfransda çıxış etmişdir.

Mütəfəkkirin fəlsəfi baxışları daha çox onun poeziyası və bəzi başqa əsərlərində

əks olunmuşdur. O hesab edirdi ki, bütün insanlara xoşbəxtlik gətirə bilən ideya yalnız İslam dinidir. Bu din möhkəm ideoloji, eləcə də əxlaqi dayaqqlar üzərində durduğundan məhv edilə bilməz. Onun fikrincə, dinsiz siyasət tiranlıq səbəb olur.

Əsərlərində müsəlmanları İslam irsini öyrənməyə, Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi yolu getməyə çağırmışdır. Məhəmməd İqbala görə, hər bir cəmiyyət və fərd Allahu düşünərək yaşamalıdır. Bu yolda günahlardan çəkinmək və cihad etmək lazımdır. Onun fikrincə, böyük nailiyyətlər əldə etmələrinə baxmayaraq, avropalıların həyat tərzini mənəviyyatsızdır, çünki onların mədəniyyətləri yalnız maddi dəyərlər üzərində qurulmuşdur. Mütəfəkkir müsəlman xalqlarının geriliyinin səbəbini ilkin İslam dəyərlərindən uzaqlaşmaqda, peyğəmbər və onun səhabələrinin göstərdiyi yoldan yayınmaqda, dinə bidətlər gətirməkdə görürdü. Bununla yanaşı, din xadimlərinin ehkamçılıqına qarşı çıxış edərək, müsəlmanları müasir həyata uyğunlaşmağa, elmi və texniki biliklərə yiyələnməyə çağırırdı.

Məhəmməd İqbal 1938-ci ildə uzun sürən xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir. Pakistan müsəlmanları üçün arzuladığı müstəqilliyi görmək ona qismət olmamışdır.

İQTİDA

Lügətdə "arxasınca getmək", "təbə olmaq" mənasını verir. Dini terminologiyada camaat namazında iştirak edənlərin imamın (namaz qıldırən) arxasında duraraq namaz qılmasına "iqtida" deyilir. İqtidanın səhih olması üçün niyyət vacibdir. Kişinin qadına iqtida etməsi doğru sayılır.

İLƏH

Ərəb dilindən tərcümədə "tanrı" mənasını verir. Dini termin kimi isə müqəddəs sayılan və ya itaət edilən fəvqəlbəşər varlığa deyilir. Allah sözünün kökünün "ilah"dan olduğu bildirilir. Ümumiyyətlə, ilah sami dillərində Allah və tanrılar üçün istifadə edilən sözdür. Cahiliyyə dövründə ərəblərin güclü hesab etdikləri və ən yuxarı qoyduqları bütü "əl-İlah", Kəbə evini isə "əl-İlah evi" adlandırmışlar. İlah sözü gündəlik dini həyatda və ibadətlərdə tez-tez işlədilir. Azan, kəlimeyi-şəhadət bunlardan bəziləridir.

İLƏHİ

Allahı, müqəddəs şəxs və varlıqları tərifləmək məqsədilə bəstələnən sözlü dini mahnıdır. Ərəb mənşəli söz olan "ilahi" tərcümədə "Ey Tanrım" mənasını verir. İlahilər qədim zamanlardan etibarən dinlərin və müxtəlif inancların önəmli tərkib hissəsi olmuşdur. Bəzi dinlərdə ilahi ibadətin bir növü sayılır.

İLƏHİYYAT

Dini elmlərdən bəhs edən elm sahəsidir. Avropada bu sahə qədim yunan dilində "Tanrı haqqında təlim" mənasına verən "teologiya" adlanır. İlahiyyatın qarşısında duran əsas vəzifə Kainatın yaradılması və insan məfhumunun mahiyyəti, cəmiyyətin quruluşunu və inkişafını dini cəhətdən izah etmək və bütün bunların Tanrı iradəsi ilə yaradıldığını dinin qəbul etdiyi qaydada dəlillərlə göstərməkdir. Eyni zamanda, həyatın mənası barədə suallara cavab tapmaqdır. Xüsusilə də dinlərin etiqad sisteminin əsası olan Allahın isim və sifətləri

ilə bağlı məsələləri tədqiq edir. Dinlərin yaranma səbəbini, tarixi inkişaf dövrünü və digər sahələrə təsirini araşdırır.

Müstəqilliyimizin bərpasından sonra ölkəmizdə ilahiyyat sahəsində qısa müddətdə xeyli məsafə qət edilmişdir. Sovetlər dövründə yaranmış boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə Bakı İslam Universiteti, Bakı Dövlət Universitetində İlahiyyat fakültəsi kimi ali tədris müəssisələri açılmış və milli-dini kadrların hazırlığı üzrə işlər görülməyə başlanmışdır. İslam tarixi, hədis, təfsir, kəlam, fiqh üzrə bəzi klassik və müasir alimlərin əsərləri dilimizə tərcümə olunmuş, müxtəlif İslam dini mövzularına toxunan yerli müəlliflərin çoxsaylı əsərləri və Qurani-Kərim tərcümələri işıq üzü görmüşdür. Həmçinin bu sahə ilə bağlı bir neçə jurnal və elmi toplu də nəşr olunur.

İLHAD

Lüğətdə "meyl edib yönəlmək", "həqiqətdən uzaqlaşmaq", "əmr ediləni yerinə yetirməmək", "şübhə etmək" və "münaqişə etmək" mənalarını verir. Dini terminologiyada Allahın varlığını, birliyini, dinin təməl hökmlərini inkar etmək, bunlar haqqında şübhəyə düşmək və dini əsasları xor görmək mənasında işlədilir. Bu fikirləri daşıyan şəxsə "mülhid", cərəyan və təlimə "məlahidə" deyilir. İslamın ilk dövrlərində dinə zidd olan əməl və davranışlara, fəlsəfi təlimlərin təsiri ilə İslam dinini və peyğəmbərlik məfhumunu tənqid edən, filosofları peyğəmbərlərdən üstün tutan düşüncə tərzinə "ilhad" deyilirdi. İlhad "ateizm" anlayışına yaxındır.

Qurani-Kərimə görə ilhad aşağıdakı mənaları ifadə edir: Allahın isimlərini təhrif

etməyə doğru yönəlmək (Əraf, 180), Quranın Allah tərəfindən göndərildiyinə inanmamaq (Fussilət, 40), insanları Allahın yolundan və Kəbədən döndərmək (Həcc, 25).

İLHAM

İslam dininə görə, birbaşa və ya nəyinsə vasitəsi ilə Allahın insana verdiyi bilikdir. Xüsusilə sufilikdə istifadə olunan bu məfhumun qaynağı Allah və ya Onun mələyidir. Tanınmış sufi alim İbn Ərəbinin fikrincə, müqəddəslərin və peyğəmbərlərin bilik qaynağı birdir. Ümumiyyətlə, ilham geniş mənada yaradıcı insanların – şair, filosof, ədib və s. şəxslərin bilik mənbəyi kimi də qəbul edilir.

İslam alimlərinə görə, Allahın icazəsi ilə müəyyən kateqoriyalı insanlar ilham sayəsində qeyb aləminin biliklərinə sahib ola bilirlər. Təbii ki, müəyyən sərhədlər çərçivəsində. Bu iddiaya əsasən, belə şəxslər gələcəkdə olacaq hadisələri öncədən görür və buna görə hərəkət edir. İlahiyyatçı alim Əbu Həmid Qəzaliyə görə, lədən elmi "İlham nurunun kamil insan ruhuna bir sirayəti"dir. O, "Ər-risələtül-lədüniyyə" adlı risaləsində lədən elmi haqda yazır: "İlahi elmin öyrədilməsi iki qismə ayrılır: 1. Vəhy göndərmə; 2. İlham. İlham külli ruhun saflığına, qabiliyyətinə və istedadına bağlı olaraq insan ruhunun oyanmasıdır. İlham vəhyin bəsit şəkli. Çünki vəhydə qeyb açıq olaraq bildirilir, ilham isə qəlbəki şeyə bir işarədir. Vəhydən hasil olan elmə "nəbəvi elm", ilhamdan hasil olan elmə isə "lədən elmi" deyilir".

Vəhy ilə ilham arasındakı fərqlərə gəlinə, birincinin qaynağı qəti olaraq ilahidir,

ikinci isə hər zaman ilahi mənşəli olmaya bilər. Belə ilhamlara "vəsvə" deyilir. Vəhydə xəta olmur, amma qəlbə ağıl və nəfslə əlaqəsi olduğundan ilhamda yanılmalar ola bilər. Peyğəmbərlərə gələn vəhylər bütün insanlara, ilham isə konkret şəxsə aid olur. Vəhy bütün aləmi, ilham isə bir könlü nurlandırmaq üçündür. Vəhyi alan peyğəmbər onu xitab etdiyi kütləyə çatdırmağa borcludur, amma ilhamı alan kəs qəlbə gələn təbliğ etməkdə məsul deyil, hətta bir çox hallarda gizlətməli olur. Sufi mütəfəkkirlər belə də deyiblər: "Elmi yaymaq alimin vəzifəsi, sirri gizlətmək isə arifin vəzifəsidir". Təbii ki, burada söhbət yayılması qadağan olan bir sıra batini sirlərdən gedir. Cəfəri məzhəbinə görə, imamların da bilik mənbəyi ilhamdır və onların aldıkları ilham qəti bilik mənbəyidir.

İLYAS PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimə əsasən, Allah tərəfindən peyğəmbərlik verilmiş şəxslərdən biri olmuşdur. İlyas İsrail oğullarına (Bəni-İsrail) elçi göndərilmişdir. O, Musa peyğəmbərin dinini insanlara çatdırmaq və onun şəriəti ilə hökm verməklə vəzifələndirilmişdir. Onun haqqında Quranın iki - "Saffat" və "Ənam" surəsində bəhs edilmişdir.

Musa peyğəmbərdən sonra İsrail oğulları Allahın yolundan, Tövratın hökmlərindən üz döndərərək bütələrə ibadət etməyə başlamışdılar. Ona görə də Allah onları doğru yola dəvət etmək üçün vaxtaşırı elçilər göndərmişdir. Bu elçilərdən biri də İlyas peyğəmbər olmuşdur. O, "Bəl" adlı bütə sitayiş edən bir yəhudi qəbiləsini doğru yola gətirmək istəmiş, ancaq onların müqaviməti ilə qarşılaşmış və oradan

qovulmuşdur. Bu səbəbdən də həmin qəbilə Allahın qəzəbinə düçar olmuş, yurdlarında quraqlıq baş vermiş, mal-qara tələf olmuş və aclıq başlamışdır. Bu hadisədən sonra onlar İlyas peyğəmbəri axtarıb tapmış və ondan üzrxahlıq edərək bağışlanmalarını diləmişlər. Allah onları bağışlayıb hidayət yolunu Həzrət İlyas vasitəsi ilə onlara göstərmişdir. Bundan sonra Allahın lütfi ilə yenidən yağışlar yağmış, torpaqları məhsul vermiş, həyat normal axarına qayıtmışdır. Ancaq bir müddət sonra bu xalq yenidən yolunu azaraq bütələrə sitayiş etməyə başlamışdır. Bu hadisədən çox məyus olan İlyas peyğəmbər onlardan uzaqlaşmış və təbliğatını başqa bir İsrail qəbiləsi arasında aparmışdır.

Allah tərəfindən İlyas peyğəmbərə möcüzələr də bəxş edilmişdir. Ona ağır xəstələrə şəfa vermək bacarığı verilmişdir. Belə ki, Həzrət İlyas ona iman edən sonuncu qəbilədən olan Əlyəsə adlı xəstə bir gənci sağaltmış, onu öz tələbəsi etmişdir. Rəvayətə görə, Əlyəsə İlyasın vəfatından sonra peyğəmbərliklə müjdələnmişdir.

Xalq arasında geniş yayılmış təsəvvürlərə əsasən, Xızır peyğəmbər kimi İlyas da ölməmiş, hələ də sağdır.

İMAM

Lüğətdə "öndər", "lider", "öndə duran" mənalarını verir. Dini termin olaraq müsəlmanlara yol göstərən dini rəhbəri, camaat namazının önündə duranı və məzhəb qurucularını, dini cərəyan başçısını bu adla adlandırırlar. Məscidlərdə din işlərindən məsul olan şəxsə də imam deyilir. İmam olmağın bəzi şərtləri var: müsəlman olmalı,

namazla bağlı ehkamları dərindən bilməli, Qurani-Kərimi düzgün oxumağı bacarmalı, cismən və ruhən sağlam, eyni zamanda mötəbər, ağıllı, yetkin və kişi olmalıdır.

Cəfəri məzhəbində imam sözünün daha dərin mənalıdır. Əhli-beytdən sayılan 12 imam müqəddəs hesab edilir. Onlar şəriətin qoruyucusu rolunu oynayır. İlahi təqdir ilə təyin olunur və varislik yolu ilə davam edir. On iki imam məsum hesab olunur. İlk imam Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu Əli ibn Əbu Talibdir. Sonrakı imamlar İmam Əli ilə Həzrət Fatimənin övladları İmam Həsən, İmam Hüseyn və onun varisləridir. Sonuncu - on ikinci İmam Mehdi. Zalım hökmdarların təqibindən qurtulmaq üçün o, qeybə çəkilmişdir. İnanca görə, İmam Mehdi Allahın buyruğu ilə haqq-ədaləti bərpa etmək üçün zühur edəcəkdir.

İMAMƏT

Ərəb sözü olan "imamət" rəhbərlik mənasını daşıyır. Dini terminologiyada isə peyğəmbər canişinliyi olub, dini və dünyəvi işlərdə xalqa rəhbərlik etmək, onu pis işlərdən çəkendirib doğru yola dəvət etmək deməkdir. İmamət sözü mənə baxımından xilafət anlayışına yaxındır.

İmamətin siyasi mənasından başqa, mənəvi mahiyyəti də vardır. Şiələr imam kimi tanıdıqları Əhli-beyt nümayəndələrini özlərinin öndərləri hesab edirlər. İmamət düşüncəli İslamda siyasi rəhbərlik yalnız Məhəmməd peyğəmbərin ailəsindən olan imamlara aiddir. Onların qeyri-adi biliyə, məsumluğa və aliliyə malik olduğuna inanılır. İmamın seçkilər yolu ilə deyil, məhz Allah tərəfindən təyin olunmasını qəbul

edirlər. Əhli-beyt məktəbinə görə, imamətin bir neçə xüsusiyyətindən bəziləri bunlardır: İmamın Allah tərəfindən təyin edilməsi, ilahi biliklərə yiyələnməsi, məsum olması, ədalətli olması və s.

İMAMZADƏ ZİYARƏTGAHI (GƏNCƏ)

Gəncə şəhərinin təqribən 7 kilometrliyində, Gəncə Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu ərazisində yerləşir. İmamzadə kompleksində xalq arasında "Göy günbəz", "Göy məscid", yaxud "Göy İmam" kimi tanınan türbə yerləşir. Ölkəmizin ən dəyərli memarlıq abidələrindən biri hesab edilən türbədə beşinci imam Məhəmməd Baqirin oğlu İbrahim dəfn olunmuşdur.

İmamzadə türbəsinin tikildiyi tarix dəqiq müəyyən edilməmişdir. Memarlıq quruluşuna görə, türbənin XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində, ətrafındakı kompleksin isə XVII əsrdə tikildiyi ehtimal olunur. Türbənin hündürlüyü 12 m, günbəzin hündürlüyü 2,7 m, diametri isə 4,4 m-dir. Türbənin günbəzinə mavi kaşidan üzlük çəkildiyi üçün "Göy günbəz" adını almışdır. Bərdə və Naxçıvan imamzadə məscidlərində olduğu kimi İmamzadə türbəsi ilə Bərdə türbəsi, həmçinin Axsadanbaba türbəsi arasında memarlıq cəhətdən üslub yaxınlığı var. İmamzadə kərpicdən tikilmiş, rəngarəng kaşılı, kərpic örtüklü günbəzə malikdir. Ətrafında isə məscid, sərdabə və digər türbələr inşa olunmuşdur.

Müxtəlif vaxtlarda dağıntılara məruz qalan İmamzadə ziyarətgahı 1946-cı ildən İmamzadə piri kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1970-ci illərdə İmamzadənin idarə olunması

Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinə həvalə edilmişdir. Müxtəlif vaxtlarda, hətta sovet dövründə, xüsusilə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərdə İmamzadədə tarixi abidə kimi təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Eyni zamanda, bu, sovet dövründə rəsmi dövlət qeydiyyatından keçmiş yeganə ziyarətgah olmuşdur. Dini abidə Gəncənin qədimliyini sübut etməklə yanaşı, şəhərin İslam aləmindəki yerini və nüfuzunu da göstərir. Ölkənin dini-tarixi abidələrinin tamamilə yenidən qurulmasına və gələcək nəsillərə çatdırılmasına həssaslıqla yanaşan Prezident İlham Əliyev bu kompleksin də təmiri və bərpasına xüsusi diqqət göstərmişdir. İnsanların inam və inanc yeri kimi üz tutduğu bu məbəd məhz dövlətimizin

başçısının sərəncam və göstərişləri sayəsində belə gözəl görkəm almışdır. Əsaslı təmir və yenidənqurmada sonra 2016-cı ilin fevralın 17-də Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə İmamzadə kompleksinin yüksək səviyyədə açılış mərasimi keçirilmişdir.

İMAMİYYƏ

Məhəmməd peyğəmbərdən sonra Əli ibn Əbu Talibin və onun övladlarının imamətini qəbul edən, yəni müsəlmanların mənəvi və ya siyasi öndərliyinin bir imamdan başqasına keçdiyinə inanan İslam məzhəbinin ümumi adıdır. "Şiəlik" sözünün sinonimi kimi işlədilir.

İmamıyyənin bütün qollarına əsasən, Əli ibn Əbu Talib Məhəmməd pey-

ğəmbərin varisi olmuşdur. Bu əqidənin davamçılarna görə, imamlar Əli və Fatimənin izdivacından dünyaya gələn kişi cinsinə mənsub müqəddəslər və onların övladları olmalıdırlar. İmamıyyənin bütün qolları Əli və onun Fatimədən olan iki oğlu Həsən və Hüseyini, daha sonra isə Zeynəlabidini imam hesab edirlər. Lakin imamların şəxsiyyəti, imamət üçün zəruri olan sifətlər barədə onlar arasında bəzi fikir ayrılığı mövcud olmuşdur. Məsələn, zeydilik məzhəbinin nümayəndələri Məhəmməd Baqiri deyil, Zeynəlabidinin digər oğlu, əməvilərə qarşı üsyan qaldırmış Zeydi imam kimi tanıyırlar. Bu əqidənin davamçıları əsl imamın zülmə qarşı mübarizə (cihad) aparmasını vacib bilirlər. Digər fikir ayrılığı Cəfər Sadiqin vəfatından sonra baş vermişdir. Belə ki, həmin dövrün şialərinin bir hissəsi İmam Cəfər Sadiqin oğlu İsmaili, digərləri isə Museyi-Kazımı imam kimi qəbul etmişlər.

İmamiliyin ən çox mənsubu olan qolu cəfərilikdir. Ümumiyyətlə, İslam məzhəbləri tarixində "imamiyyə" termini daha çox bu məzhəb üçün istifadə olunmuşdur. Onlar 12 məsumun imamətinə inanırlar. Dövrümüzdə imamilər daha çox İranda, Azərbaycanda, Bəhreynə, İraqda, Livanda yaşayırlar. Pakistan, Tacikistan, Türkiyə, Suriya, eləcə də bir sıra başqa müsəlman ölkələrində onlar azlıq təşkil edirlər.

İMAN

Lüğətdə "əmin olmaq", "qorxmamaq" və "inanmaq" mənalarını verir. İman hər kəsin qəlbində olmalı, sözlə ifadə və əməllə təsdiq edilməlidir. İslamda iman Allahdan başqa tanrının olmadığını və Məhəmmədin onun elçisi olduğunu bəyan etməklə təsdiqlənir.

Buna İslamda kəlimeyi-şəhadət deyilir və dinin əsas şərtlərindən biridir. Qurani-Kərim və peyğəmbərin həyat yolunun haqq olduğuna inanmaq imanın əsaslarından. Bu, namazın qılınması, Ramazan orucunun tutulması, zəkatın verilməsi, Həcc ziyarəti kimi ibadətlərin yerinə yetirilməsi ilə əməli olaraq təsdiqlənir. Həmçinin müsəlmanlar bütün dini vəzifələri yerinə yetirməli, halal və harama riayət etməlidirlər. Bundan başqa, hər bir müsəlman ömrünün sonunadək İslama bağlı qalmalı, etiqadının doğru olduğuna şübhə etməməli və imanı şübhə altına alacaq işlər görməməlidir. Dillə iman gətirib qəlbən təsdiqləməyən insan münafiq hesab olunur.

İMRAN

Dini qaynaqlara görə, Məryəmin atası, İsa peyğəmbərin babası olmuşdur. Quranın "Ali İmran" surəsində o və ailəsi anılmışdır.

İMSAK

Lüğətdə "özünə hakim olmaq", "əngəl olmaq", "çəkinmək", "geri durmaq" mənalarını verir. Dini terminologiyada gecənin bitdiyi, səhərin açılması ilə başlayan və Günəşin çıxmasınadək davam edən vaxtdır (Bəqərə, 187). İmsak İslamın əsaslarından biri olan orucun rükünlərindəndir. İmsak vaxtı, yəni oruc qadağalarının (fəcri-sadiq) dan yerinin ağarması ilə başlanmasıdır. Günəşin çıxmasına qədər sübh namazının qılınması müsəlmanlar üçün vacibdir. İmsak vaxtının girməsi ilə oruc vaxtı başlayır və günəşin batmasınadək davam edir.

İmsak, eyni zamanda sahurun (obaşdan) sona çataraq orucun başladığı vaxtdır. Başqa sözlə, oruc tutmaq istəyən müsəlman imsak

vaxtının bitməsinə qədər yeməyini və içməyini tamamlayıb oruca başlamalıdır.

İNAYƏT

Lüğətdə "istəmək", "məqsəd güdmək", "önəm vermək" mənalarını daşıyır. İslam mütəfəkkirlərinə görə, inayət Allahın bütün biliyinin və təqdirinin kainatın varlığı və gözəlliyi istiqamətində əks olunmasıdır. İbn Sina inayəti "Tanrı elminin bütün varlığı əhatə etməsi və varlığın ən gözəl nizama uyğun yaranmasına riza göstərməsidir" kimi tərif etmişdir.

İNANC

Empirik (təcrübi) dəlillərin olub-olmamasına baxmayaraq, doğruluq ehtimalı olan bir şeyi ifadə edən sözdür. Yəni, həqiqət ehtimalı olan bir nəsnəyə pozitiv yanaşaraq onu şüurən qəbul etməkdir. Antik Yunan mədəniyyətində inanc anlayışı "pistis" və "doksə" (doxa) kimi terminlərlə ifadə olunmuşdur. Sadə dillə qeyd etsək, "pistis" - "etimad", "doxa" isə "görüş qəbulu" mənalarını verir. İngilis dilindəki ortadoks sözü "doxa"dan törəmişdir.

İNCİL

Həzrət İsaya verilən ilahi kitabın Qurani-Kərimdəki adıdır. Mənası "xoş xəbər, müjdə" deməkdir. İncil dedikdə, adətən xristianların müqəddəs kitabı Əhdi-Cədidin ilk dörd kitabı olan - İsa Məsihin doğulması, həyatı, möcüzələri, ölümü, dirilməsi və göyə qalxmasından bəhs edən yazılar nəzərdə tutulur. Latin dilində həmin kitablara "Evangelium" deyilir.

İncil Quranın bir neçə ayəsində (Maidə,

46-47, 68; Hədid 27) qeyd edilir. İslama görə, bu kitab Tövrəti təsdiq etmək üçün nazil olmuşdur. Lakin müsəlman alimlərinin çoxu hesab edir ki, hazırda istifadə olunan İncilin yazılı nüsxələri təhrifə məruz qalmışdır. Belə ki, Xristianlığın ilkin dövrlərində İncil şifahi ənənə ilə yayılmışdır. Həvarilər xalqa verdikləri vəzlər və göndərdikləri məktublarda İsa Məsihin həyatı haqqında məlumatları və onun nəsihətlərini insanlara çatdırmışlar. Ona görə də İsa peyğəmbərin yaşayışını və təlimlərini ehtiva edən çox sayda İncil nüsxələri meydana çıxmışdır. 325-ci ildə İznik qurultayının qərarı ilə bu incillər tədqiq edilmiş və "Yeni Əhdi (Əhdi-Cədid)" meydana gətirən dörd nüsxə seçilmişdir: "Matta", "Mark", "Luka" və "Yəhya". Bunlara "kanonik incillər", kilsə tərəfindən rəsmən qəbul edilməyən incillərə isə "apokrif incillər" deyilir.

İNFAQ

Lüğətdə "bitirmək", "yox etmək", "yoxsullaşmaq" mənalarını versə də, daha çox "pulu və ya malı əldən çıxarmaq" mənasında

istifadə olunur. Dini-əxlaqi termin kimi Allahın rızasını və rəğbətini qazanmaq niyyəti ilə halal yolla qazanılmış vəsaiti təmənnəsiz xərcləmək, möhtac insanlara maddi-mənəvi dəstək olmaq deməkdir. Bu mənada infaq vacib və ya fərz olan zəkatı, həmçinin könüllü edilən hər növ xeyriyyəçiliyi əhatə edir. Infaq edilən əmlaka və pula nəfəqə deyilir.

Infaq çox fəzilətli əməllərdən sayılır. Qurani-Kərimin "Bəqərə" surəsinin 2-ci ayəsində Allaha səmimiyyətlə inanan möminlərin əsas xüsusiyyətləri sadalanarkən iman və namazdan sonra infaq göstərilmişdir. Eyni zamanda, "Bəqərə" surəsinin 261-274-cü ayələrində infaqın önəmi, məqsədi, hansı mallardan kimlərə və necə veriləcəyi, buna görə vəd edilən mükafatlar açıq bəyan edilmişdir. Həmin ayələrə görə, infaqın şərtləri bunlardır: a) infaq təmənnəsiz, yalnız Allah rızası üçün edilməlidir; b) infaq edən şəxs onu alanın şəxsiyyəti və ləyaqətini zədələyəcək davranışlardan çəkinməlidir; c) edilən yardım şəxsin özünə rəva biləcəyi mallardan seçilməlidir; d) infaqın doğru ünvana çatması üçün həqiqi ehtiyac sahibləri təsbit edilməlidir.

İslam tarixində müsəlmanların həyatının təhlükəsizliyi, maddi və mənəvi təminatı, ölkənin müdafiəsi, Həcc ziyarətinin təşkili, məktəb, kitabxana, yol, körpü, su kanallarının tikintisi, kimsəsizlər evi kimi xeyriyyə qurumların təsisi, hətta təbiətin mühafizəsinə qədər bir sıra xidmətlər üçün xərclənən vəsaitlər Allah yolunda infaq sayılmışdır (Bəqərə 197).

İNŞALLAH

Şərt cümləsi olan "İnşaallah" "Allah istəyarsa, diləyarsə" şəklində tərcümə olunur.

Kainatda hər şey Onun iradəsi, təqdiri ilə cərəyan edir. O, icazə vermədikcə, istəmədikcə heç bir şey baş verməz. Möminlər gələcəyə dair planlarında "inşaallah bunu belə edəcəyəm, filan yerə gedəcəm" şəklində bu kəlmədən istifadə edirlər. Bununla da Allahın iradəsini və gücünü dilə gətirib, Ondən icazə alır, kömək gözləyirlər. Bu hərəkət "Kəhf" surəsinin 23-24-cü ayələrindən qaynaqlanır: **"Və heç bir şey barəsində: "Mən onu sabah edəcəyəm!" – demə! Ancaq: "İnşallah (əgər Allah istəsə; Allah qoysa) deyəcəyəm!" – de..."**.

Bu ayələr Həzrət Peyğəmbərə ruh, Əshabi-Kəhf və Zülqərneyn barəsində suallar verildikdən, onun da "bu suallara sabah cavab verəcəyəm" şəklində deməsindən sonra nazil olmuşdur.

İnşallah ifadəsi Qurani-Kərimdə beş ayədə keçmişdir. Bu ayələrdə Yusif peyğəmbərin valideynlərinə və qardaşlarına (Yusuf, 99), Musa peyğəmbərin Xızıra (Kəhf 69), Şüeyb peyğəmbərin səkkiz il yanında çalışmasını istədiyi Musaya (əl-Qəssas, 27) xitab edərkən "inşallah" dediyi, İsmail peyğəmbərin onu yuxusunda boğduğunu görən atasına Allah dilədiyi təqdirdə səbir edənlərdən olacağını söylədiyi (Saffət, 102) və Hüdeybiyə sülhündən sonra Məhəmməd peyğəmbərin yuxusunun çin olub müsəlmanların Allahın izni ilə Məscidi-Haramı alacaqları (Fəth, 27) bildirilmişdir.

İNKAR

Dinin əsaslarından hesab edilən Allah, peyğəmbərlər və s. inancları qəbul etməməkdir. İman sözünün əksi, yəni onun antonimidir. İslamda inkar yolunu tutanlar fəsad törədənlər kimi qiymətləndirilir.

İNŞİQAQÜL-QƏMƏR

Ərəb dilindən tərcüməsi "Ayın yarılması" deməkdir. Məhəmməd peyğəmbərin göstərdiyi möcüzələrdən biri hesab olunur. O bu möcüzəni hicrətdən beş il öncə məkkəli bütperəstlərə göstərmişdir. Rəvayətə görə, Məkkə bütperəstləri Həzrət Məhəmməddən onun peyğəmbərliyinə sübut kimi bir möcüzə göstərməsini istəmişlər. Bu zaman Allahın təqdiri ilə Məhəmməd peyğəmbər Aya işarə edərək onu ikiye bölmüş, ikinci işarə ilə onu yenidən birləşdirmişdir. Lakin bu hadisəyə şahid olan bütperəstlər, onu dana bilməsələr də, Məhəmməd peyğəmbəri sehrbazlıqda ittiham etmişlər.

Bu hadisənin baş verməsi ilə bağlı təfsirçilər arasında fikir ayrılığı vardır. Bəzi alimlərə görə, bu möcüzə həqiqətən də baş vermişdir. Çünki "İnşıqaq" surəsinin 1-2-ci ayələrində buna işarə edilir və hədislər də onu dəstəkləyir. Lakin bunun lokal

xarakter daşdığını, dünyada yalnız Məkkə müşriklərinə göstərildiyini iddia edirlər. Bu hadisəni inkar edənlər isə digər ayələrə istinadən, Ayın yarılması ilə bağlı rəvayətlərin zəif, uydurma olduğu fikrini irəli sürürlər. Onların fikrinə, surədəki ifadələr metaforadır və Ayın parçalanması mənasını vermir. Bu, qiyamətdə baş verəcək hadisələrə işarədir.

İNTİHAR

İnsanın özünə qəsd etməsidir. İslam dinində özünə qəsd qəti qadağan edilmişdir və böyük günahlardan sayılır. Çünki ən təməl hüquqlardan olan yaşamaq haqqını insana Allah-Təala bəxş etmişdir və Ondən başqa bu canı almağa heç kimin ixtiyarı yoxdur. Ona qulluq üçün yaradılan və imtahan üçün yer üzünə göndərilən insanın dünyaya gəlməsi kimi, ondan getməsi də öz əlində deyildir. İnsan Allahın bəxş etdiyi ömrü sonadək qorumaq və ən yaxşı şəkildə dəyərləndirməklə vəzifələndirilmişdir.

Heç kimin nə özünü, nə də başqasını öldürməyə haqqı yoxdur. Qurani-Kərimdə haqsız yerə kiminsə canına qıymaq haram buyurulmuş, bunun cəzasının Cəhənnəm olacağı bildirilmişdir (ən-Nisa, 93). Həmçinin "əl-Maidə" surəsinin 5-ci ayəsində buyurulur ki, **"...hər kəs bir kimsəni öldürməmiş və yer üzündə fitnə-fəsad törətməmiş bir şəxsi öldürsə, o, bütün insanları öldürmüş kimi olur. Hər kəs belə bir kimsəni diriltə (ölümdən qurtarsa), o, bütün insanları diriltmiş kimi olur..."**.

Hədislərə görə, Məhəmməd peyğəmbər də intihar edən Cənnətə girməyəcəyini xəbər vermiş, böyük günah işlədiyi üçün intihar edən cənazə namazını özü qıldırmamışdır.

İntihar edən şəxs böyük günah işləməsinə baxmayaraq, dindən çıxmış və ya kafir sayılmır. Ona görə də intihar edən cənazəsi digər müsəlmanlar kimi yuyulur, kəfənlənir, cənazə namazı qılınır və müsəlman qəbiristanlığında dəfn olunur.

İNZİVA

Lüğətdə "bir küncə çəkilmək, uzaqlaşmaq" mənasını verir. Dini terminologiyada müəyyən ruhi yetişkənliyə çatmaq məqsədilə arzulara məhdudiyyət qoymaq, dünya həyatı və sosial aktivlikdən uzaqlaşmaqdır. Çilə, inziva və zöhd (asketizm) kimi anlayışları qəbul edən dinlərdə inziva ruhi bütövlüyə çatmaq və kamilləşmənin bir vasitəsi kimi qəbul edilir. Mistisizm geniş yer verilən hind dinləri, Xristianlıq, Yəhudilik və İslam ənənələrində günahlardan qaçmaq, həqiqəti dərk etmək və mənəvi kamilliyə çatmaq üçün inzivaya icazə verilir. Lakin bu ənənə digər dinlər və inanc sistemləri ilə müqayisədə İslam aləmində geniş yayılmamışdır. Hətta bunu qadağan edən hədislərin olduğu da deyilir.

İRƏVANİ FAZİL

Qafqaz müsəlmanlarının ikinci Şeyxülislamı olmuşdur. Şeyxülislam Fazil Məhəmmədbağır oğlu İrəvani 1782-ci ildə İrəvan şəhərində doğulmuşdur. İlk təhsilini doğma şəhərindəki mədrəsədə aldıqdan sonra ali dini təhsilə yiyələnmək üçün 20 yaşında Qahirənin əl-Əzhər Universitetinə göndərilmişdir. 45 yaşında İrana gedərək uzun müddət İsfahan və Təbriz şəhərlərində axundluq etmişdir. Sonralar İrəvan şəhərinə qayıtmış və Göy məsciddə baş axund kimi fəaliyyət göstərmişdir. O, 1843-cü ildə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsində Şeyxülislamın müavini vəzifəsinə təyin olunmuş və 1846-cı ildə Şeyxülislam seçilmişdir.

Qurumun öz mövqeyini qoruyub saxlaması və genişləndirməsi məhz İrəvaninin

şeyxülislamlığı dövründə mümkün olmuşdur. Şeyxülislam İrəvani bir çox qanunları sistemləşdirmişdir: 1) İdarənin fəaliyyətinə prokuror nəzarəti ləğv edilmiş; 2) Yüksək ruhani şəxslərin təyin edilməsini idarə özü həyata keçirmiş; 3) Nikah bağlanması və boşanmaların həyata keçirilməsi səlahiyyətləri məscid ruhanilərindən alınaraq daha yüksək savada malik olan axundlara həvalə edilmiş; 4) Qazıların səlahiyyətlərinə aid məsələlərə geniş yer ayrılaraq; 5) Mahal qazısı tabeçiliyində olan ruhanilərə başçılıq etmək, kəbin işlərinin, boşanmaların, ailə münaqişələrinin şəriət əsasında yoluna qoymaq. Münaqişələrdə cinayət xarakteri aşkar olunardisa, yalnız o zaman həmin işlər ümumi məhkəmələrə verilə bilərdi. Dini məktəblərin açılması və idarə olunması, ruhani adlara yiyələnmək üçün sınaqların həyata keçirilməsi, azyaşlılar üzərində qəyyumluğun təyin olunması, seyid adına iddia edənlərin hüquqlarının müəyyən olunması və bir çox başqa məsələlər dairə qazılarına həvalə edildi. Dairə qazıları isə əsas hesabatlarını şeyxülislama verməklə ona tabe idilər.

Fazil İrəvani 1843-cü ilə qədər, xüsusi ilə də İsfahanda və Təbriz şəhərlərində axundluq etdiyi dövrlərdə bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. 1812-ci ildə Sankt-Peterburqda eyni vaxtda 2 kitabı çap olunmuşdur. "Qızılgül və bülbül haqqında əxlaqi roman" kitabı daha sonralar rus, fransız dilində çap olunmuş və geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. Bu əsər 1826-cı ildə Parisdə fransız dilində, 1832-1833-cü illərdə isə alman dilinə tərcümə edilmişdir. "Paklıq kitabı" adlı əsəri Cənubi Azərbaycanın məşhur din xadimi Molla Əhməd Güzəkünaninin tapşırığı ilə 1883-cü

ildə Təbrizdə fars dilində Xəttat Məhəmməd Təbrizi tərəfindən çap olunmuşdur. "Beyzavi təfsirinə haşiyyə", "İctihad və təqlid", "Üsulul-fiqh", Şeyx Mürtəza Ənsarinin "Məkasib" və "Rəsail" kitablarına haşiyyə, "İstishab" və s. əsərləri də məlumdur.

Fazil İrəvani 1885-ci ildə 103 yaşında İrəvanda dünyasını dəyişmişdir. Ölümündən sonra İrəvanda "Şeyxülislam məhəlləsi" və Karvansaray uzun illər onun adını daşımışdır.

İRFAN

Lüğətdə "bilik", "kamal", "ilham" və "maarif" mənalərini verir. Terminologiyada kainatın, həyatın və insanlığın mahiyyəti, dünyada baş verən hadisələrin hikməti, Allahın varlığının və sifətlərinin təhlili haqqında bilik və düşüncələrin məcmuəsi kimi qəbul edilir. Eyni zamanda, irfan insanın Allaha ibadət etməklə yaxınlaşması, ilahi həqiqətləri sezməsi və səmimi müsəlman olması, habelə bu yolla batini biliklərin əldə edilməsi kimi də tərif olunur. Müasir dövrdə bu terminin əvəzinə bəzən təsəvvüf və sufizm sözləri də işlədilir. Bu da tarixi faktlarla yanaşı, terminlərin bir-birinə yaxınlığı və tamamlayıcı olmasından qaynaqlanır. İrfan haqqa doğru yönələn yol barəsində nəzəri bilikləri əhatə etdiyi halda, təsəvvüf bu yolun təcrübi olaraq keçilməsidir. Bu mənada irfansız təsəvvüf, təsəvvüfsüz irfan düşünülməz. Həmçinin təsəvvüf termin kimi meydana çıxanadək erkən dövr İslam mənbələrində eyni mənada "irfan" və "zöhd" sözləri işlədilmişdir. İlk sufi yazılarında rast gəldiyimiz "arif" kəlməsinin də mənə yükü sonralar "sufi" sözünə şamil edilmişdir.

İlahiyyatçılara görə, irfani biliklərin qaynağı duyğu orqanları, təcrübə, ağıl və məntiqə deyil, batini tədqiqlər və hisslərə söykənir. Bu bilgi növünə görə, insan öncə hər şeyi bilmiş, lakin bu dünyada ya təhrif etmiş, ya da unutmuşdur. İrfan Allah haqqında o bilikdir ki, insanlar onu itirmiş və bərpa etməyə çalışırlar.

İrfan əməli və nəzəri olmaqla iki yerə bölünür. Əməli irfan insanın daxili dünyası ilə onu əhatə edən xarici aləmlə və Allahla əlaqələrini, bunların qarşısında daşdığı vəzifələri öyrənir. Nəzəri irfan isə varlığın təfsiri, yəni Allah, aləm və insanın izahını araşdırır.

Təsəvvüf tarixinin İslamın yaşı qədər olduğu deyilsə də, tədqiqatçılar onun X-XIV əsrdə İran və Türkiyə ərazilərində yarandığını qeyd edirlər. Ümumiyyətlə, irfanın İslamdan olmasına dair mübahisəli məqamlar vardır. Bəziləri irfanı İslamdan saymır, onun bidət olduğunu, yəni sonradan digər mədəniyyət və inanc sistemləri vasitəsi ilə dinə gətirildiyini iddia edirlər. Digərləri isə irfanın - sufizmin kökünün Quran və hədislərə söykəndiyini, Peyğəmbər ailəsi vasitəsi ilə yaşadığını deyirlər.

İRŞAD

Lüğətdə "doğru yolu göstərmək" mənasını verən "irşad" kəlməsi dini məfhum kimi möminləri dini vəzifələrini yerinə yetirməyə çağırmaq deməkdir. "Hidayət" kəlməsi ilə eyni mənəni bildirir. Həmçinin "Allahın bəndənin feilini öz razılığına əsasən yaratması" mənasını verən "tövfiq" kəlməsi ilə yaxındır. Lakin irşad həm mömin, həm də kafirlərə aid olduğu halda, tövfiq yalnız möminlərə aiddir. Quranda irşad kəlməsi

mürşid sözü ilə bir yerdə işlədilir (Kəhf 18). Dini termin olaraq insanları dini vəzifələrini yerinə yetirməyə çağırmaq deməkdir. İslama görə, müsəlman öyrənib bildiyini imkanı, əxlaqı və qabiliyyəti çərçivəsində bilməyənlərə öyrətməlidir. Bu sahədəki fəaliyyət, eyni zamanda xeyirxahlıq və insanlıq naminə hər bir yaxşılıq irşadın tərkib hissəsi sayılır. Hətta XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda bu missiyaya xidmət edən "İrşad" adlı qəzet nəşr edilmişdir.

İRTİDAD

İslamdan çıxaraq dinsizliyi və ya başqa dinləri qəbul etməkdir. Belə adamlara "mürtəd" deyilir. İslama görə, dindən çıxmışlar tövbə edib yenidən İslama qayıtmaları, öldükdən sonra əbədi olaraq Cəhənnəmdə qalacaqlar.

Şəriətə görə, İslamdan çıxmaq küfrün ən ağır dərəcələrindəndir. Fiqhi məzhəblərə görə insan İslamdan çıxdığı andan həyatı boyu etdiyi bütün yaxşı əməlləri dəyərsizləşir və onların savabı axirətdə nəzərə alınmayacaq (Bəqərə 217). Dindənçıxma bilərəkdən dinsizliyə gətirən hər hansı bir əməlin görülməsi və ya sözün deyilməsi ilə baş verir. Allaha, dinə və peyğəmbərlərə atılan böhtanlar, eləcə də dində vacib olan əməllərin və İslam əqidəsinin əsaslarının inkar edilməsi də irtidada sayılır. Lakin bunları edərkən insan düşüncəli, ağılı başında olmalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların dindən çıxması haqqında verilən hökmlərdə isə ixtilaflar vardır. İrtidadaın gerçəkləşməsi üçün mürtəd İslamdan çıxmasını bəyan etməlidir. İslamdan çıxmağa məcbur edilmiş insan dindən çıxmış hesab olunmur.

Müasir dövrdə İslam hüquqçularının bu məsələyə münasibəti fərqlidir. Onların fikrincə keçmişdə İslam dünyası müharibələr aparırdı və irtidada etmiş insanın düşmən tərəfinə keçmək ehtimalı vardı. Buna görə də o zamanın fəqihləri mürtədlərin cəzalandırılması haqqında icma etmişlər. Ancaq müasir dövrdə, İslam dünyasının başqa sivilizasiyalarla qarşıdurması olmadığına görə mürtədin cəzalandırılmasına ehtiyac yoxdur. Buna görə də, dində olub-olmamaq hər bir insanın vicdan azadlığına aid məsələdir. Sadəcə, hamı bilməlidir ki, irtidada görə cəza axirətdə veriləcəkdir.

İSA PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimdə adı keçən peyğəmbərlərdən biridir. Allah tərəfindən İsrail oğullarına göndəriləni bildirilən İsa ibn Məryəmə müqəddəs kitab olan "İncil" vəhy olunmuşdur (Maidə, 46). O, Tövrata təsdiq etmək üçün göndərilmişdir və böyük peyğəmbərlərdən (Ulul-əzm) biridir (Ali İmran, 48). İsa peyğəmbər olmaqla yanaşı, həm də Məsih kimi tanınmışdır. Qurani-Kərimdə Məsihlə yanaşı, "Ruhullah" və "Kəlimətullah" ləqəbləri ilə də anılır.

Leonardo da Vinçinin
"Sonuncu şam yeməyi" əsəri

Dini mətnlərdə İsa peyğəmbərin möcüzəvi şəkildə atasız dünyaya gəldiyi rəvayət olunmuşdur. Ancaq İsrail oğulları bu hadisənin möcüzə olduğuna inanmamış, Məryəmi günah işləməkdə ittiham etmişlər. Buna görə də o, oğlu ilə birlikdə yurdundan uzaqlaşmağa məcbur olmuşdur. İsanın yaşı təxminən otuza çatdıqda Allah ona peyğəmbərlik vermiş və üç il bu vəzifəni yerinə yetirmişdir.

İsa Məsih Allahın qoyduğu yoldan uzaqlaşmış yəhudiləri doğru yola dəvət etmişdir. Qurani-Kərimdə İsanın onlara çoxlu möcüzələr göstərdiyi qeyd olunmuşdur (Maidə, 110). Hələ beşikdə ikən danışan İsanın ələcsiz xəstələri sağaltdığı, korların gözüünü açdığı və ölümləri diriltiyi rəvayət edilmişdir.

Təfsirçilər Quranın "Saff" surəsinin 6-cı ayəsinə istinad edərək bildirirlər ki, İsa həm də Məhəmmədin peyğəmbərliyini xəbər vermişdir. İslam alimlərinə görə, İsanın şəriəti Musa peyğəmbərin gətirdiyi qanunların ruhunu dəyişmiş, onları nisbətən yumşaltmışdır. Bununla belə, İncil Tövrata zidd olmamış, onun məntiqi davamı sayılmışdır. Bundan sonra Musanın şəriətini ortadan qaldırmış, Məhəmməd peyğəmbərin gəlişinə qədər doğru yol İsanın gətirdiyi şəriət olmuşdur. İslamın gəlişindən sonra isə İsanın gətirdiyi din qaldırılmış, həqiqət İslamda tamamlanmışdır.

İsanın şagirdləri olan həvarilər onun köməkçiləri və davamçıları olmuşlar. Ancaq onların cəhdlərinə baxmayaraq, İsrail oğullarının çoxu İsanın peyğəmbərliyini qəbul etməmiş, ona qarşı çıxmışlar. Hətta onlar İsanı öldürmək fikrinə düşmüşlər. Həmin dövrdə yəhudilərin yaşadığı yer (indiki Fələstin

və İsrail əraziləri) Roma imperiyasının bir vilayəti idi. Onlar Roma valisinə İsanın üsyan hazırladığı xəbərini vermiş və onun çarmıxa çəkilərək edam olunmasını tələb etmişlər. Lakin Allah o zaman İsanı qeybə çəkmişdir (Ali İmran, 55). Təfsirçilər iddia edir ki, onun yerinə başqa adam çarmıxda edam olunmuşdur (Nisa, 157).

Rəvayətə görə, qiyamətdən əvvəl yer üzündə İsanın ikinci dəfə zühuru baş verəcəkdir. Bunu iddia edən ilahiyyatçılar Quranın "Zuxruf" surəsinin 61-ci ayəsinə istinad edirlər. Ancaq o zaman İsa peyğəmbər kimi deyil, İslamı təsdiq edən adam kimi fəaliyyət göstərəcək, yalançı və dinsiz Dəcəllə vuruşub onu öldürəcəkdir. Sonra onun duası ilə Allah çox təhlükəli olan Yəcuc və Məcuc qəbilələrini məhv edəcəkdir. İsa yer üzünü ədalətlə idarə edib vəfat edəcəkdir. Bu kimi rəvayətlərin olduğuna baxmayaraq, bəzi müasir ilahiyyatçılar İsanın zühuruna şübhə ilə yanaşırlar.

İSHAQ PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimdə adı keçən peyğəmbərlərdən biridir. İbrahim peyğəmbərin ikinci oğludur. İsrail oğullarının ikinci atası sayılır. Anasının adı Saradır. Tövratda İbrahim peyğəmbərin birinci oğlu İsmailin deyil, onun qurbanlıq olmasına dair məlumatlar var. İshaq peyğəmbərin adı Qurani-Kərimin 12 surəsində, 17 ayədə keçmişdir. Bu ayələrdə adı bir çox yerdə atası İbrahim, qardaşı İsmail və oğlu Yaqubla birlikdə çəkilmişdir.

Dini mətnlərə əsasən, Saranın uzun illər boyu övladı olmadığından İbrahim Saranın qulluqçusu Həcərlə evlənmiş, onların İsmail adında oğlu dünyaya gəlmişdir. Lakin

Saranın qısqanclığını gören İbrahim Həcarla İsmaili Ərəbistan səhrasına aparıb orada yerləşdirmişdir. Bundan bir müddət sonra İbrahim peyğəmbərin dualarına qarşılıq olaraq Saranın da İshaq adlı bir oğlu doğulmuşdur (Hud, 71-73).

Atası İbrahim vəfat etdikdən sonra İshaq peyğəmbər olmuş və atasının şəriətini davam etdirmişdir. O, Suriya və Fələstində yaşayan xalqları Allaha iman etməyə və haqq yoluna çağırmışdır.

Rəvayətə görə, Allah İshaqa möcüzə göstərmək bacarığını vermişdir. İshaqın Eys və Yaqub adlı iki oğlu doğulmuşdur. Eys İsmailin qızı ilə evlənmişdir. Yaqub isə adı Quranda keçən peyğəmbərlərdən biridir. İsrail oğullarının peyğəmbərlərinin çoxu onun soyundan gəlmişdir. Yaqubun ikinci adı İsrail olduğundan onu İsrail oğullarının ulu babası hesab edirlər.

İSLAH

Lüğətdə "qüsurlar və nöqsanlarını aradan qaldıraraq yaxşı hala salma", "yaxşılaşdırma", "düzəltmə", "düzəldilmə", "düzəlmə" mənalarını verir. Termin kimi İslami dəyərlərə uyğun inanc və həyat tərzini yenidən qurmağı hədəfləyən düşüncə və davranışları ifadə edir. İslah sözü siyası, iqtisadi və əxlaqi-mənəvi mənalarda işlədilir. Siyası mənada "reform" mənasını verir. Ərəb ölkələrindəki reformist hərəkatlar və partiyalar bu termindən deviz kimi istifadə ediblər. Dini terminologiyada Allaha iman gətirmiş şəxsin öz niyyət və davranışlarını ilahi kəlamaya uyğunlaşdırması, kamil insan olmaq üçün səylər göstərməsidir.

İSLAM

Lüğətdə "sülh", "barış" və "əmin-amanlıq" deməkdir. Termin kimi Allaha tabe olmaq, boyun əymək və itaət etmək mənasını ifadə edir. Qurani-Kərimdə 8 ayədə adı keçir. Qurandakı mənasına görə, İslam bəndənin yalnız Allaha təslim olması və ona itaət etməsi deməkdir. Eyni zamanda, İslam kökləri çox qədim ənənəyə bağlı olan monoteist (ibrahimi) dinin adıdır. İslamın tarixi Məhəmməd peyğəmbərə 610-cu ildə ilk vəhyin gəlməsi ilə başlayır. 23 il ərzində Ona Allahın insanlara son xəbərdarlığı deyilən Qurani-Kərim nazil olmuşdur. Müsəlman alimlərinin fikrincə, İslam dininin ideya və məqsədləri yalnız Məhəmməd peyğəmbər və ondan sonrakı dövrləri əhatə etmir. Qurani-Kərimdə İslam Allahın bütün peyğəmbərlərinin, eləcə də dinlərin mənsublarının dini hesab edilir (Bəqərə, 131-132, 135). Bu dinin bəşəriyyətin yarandığı dövrdən var olduğu və qiyamətə qədər davam edəcəyinə inanılır. Ancaq İslamda olan hər kəs Musa və İsanın peyğəmbərliyinə iman bəsləsə də, müasir xristian və yəhudiləri müsəlman hesab etmirlər. Onlar əhli-kitab adlandırılır və İslam fiqhində xüsusi hüquqa malikdirlər.

Müsəlmanlara görə, zaman keçdikcə Qurandan əvvəlki səmavi kitablar təhriflərə uğramış və dəyişdirilmişdir. Ona görə də Allah həqiqəti yenidən çatdırmaq üçün müxtəlif xalqlara peyğəmbərlər göndərmişdir. Bu baxımdan Məhəmməd peyğəmbərin vasitəsi ilə İslam bütün dünya xalqları üçün göndərilmiş sonuncu dindir. Bu dinin qiyamət gününə qədər davam edəcəyinə və bir daha peyğəmbər göndəriləcəyinə inam bəslənilir. Beləliklə, müsəlman ənənəsində İslam həm

Allaha təslim olmaq, həm də bütün əvvəlki peyğəmbərlərin təbliğ etdikləri dindir.

Hələ ilk dövrlərdən başlayaraq, xüsusilə də fəthlər zamanı ərəblərin yeni mədəniyyətlərlə tanışlığı ilə İslamda bir sıra ixtilafli məsələlər fiqhi və etiqadi məzhəblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Mübahisələr Allahın sifətləri, insanın azad iradəsi, günahların inanca təsir dərəcəsi, Quranın mahiyyəti, insan məntiqi ilə vəhyin dərki, Quran təfsirinin və hədis elminin metodları kimi məsələləri əhatə edirdi. Bütün bu problemlərlə bağlı məzhəblərin hamısı öz təlimlərini irəli sürmüşlər. Fiqhdə olan fərqli baxışlar və metodlar cəfəri, zeydi, hənəfi, maliki, şafei, hənbəli, zahiri və s. məzhəblərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

İslamda bir-biri ilə rəqabətdə olan müxtəlif etiqadi və fiqhi məzhəblərlə yanaşı, mistik ənənəyə bağlı təsəvvüfi təriqətlər də mövcuddur.

İSLAM ƏMƏKDAŞLIQ TƏŞKİLATI

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı 2011-ci ilədək İslam Konfransı Təşkilatı adlandırılmışdır. Təşkilat 1969-cu ildə Rabatda (Mərakeş) müsəlman ölkələrinin dövlət və hökumət başçıları arasında konfransında yaradılmışdır. 57 dövləti özündə birləşdirir. Bəzi ölkələrin müsəlman icmaları, habelə bir sıra beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı yanında müşahidəçi statusuna malikdir. 1975-ci ildən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı yanında müşahidəçi statusu almışdır. Baş Məclisin 36-cı sessiyasında "BMT ilə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı arasında əməkdaşlıq haqqında" qətnamə qəbul

edilmişdir.

1972-ci ildə qəbul edilmiş nizamnaməsinə əsasən, qurumun ali orqanı dövlət və hökumət başçıları arasında konfransdır. Təşkilatın siyası orqanı xarici işlər nazirləri konfransı, icraçı orqanı isə Baş katiblikdir. Baş katibliyin iqamətgahı Qüds ətrafındakı münaqişə bitənədək müvəqqəti olaraq Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Ciddə şəhərində yerləşir.

Baş katibliyin tərkibində bir sıra şöbələr, o cümlədən sosial-iqtisadi, elm və texnika, Asiya məsələləri, Afrika məsələləri, beynəlxalq məsələlər, informasiya, insan hüquqları və azsaylı dini icma məsələləri, müsəlmanların qeyri-hökumət təşkilatları məsələləri üzrə şöbələr fəaliyyət göstərir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı yanında onun konfranslarının qərarları ilə yaradılmış bir sıra müstəqil təşkilatlar mövcuddur. Onların fəaliyyətini Baş katiblik əlaqələndirir.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin xarici işlər nazirlərinin 2011-ci il iyunun 28-30-da Astanada keçirilmiş iclasında təşkilatın adının, embleminin və bayrağının dəyişdirilməsi məsələsi müzakirə edilmişdir. Beləliklə, Xarici İşlər Nazirləri Şurasının qərarı ilə təşkilatın adı İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı olmuşdur.

Azərbaycan 1991-ci ilin dekabr ayında İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv qəbul

edilmişdir. Bu, ölkəmizin üzv olduğu ilk beynəlxalq təşkilatdır.

İSLAM HƏMRƏYLIYI İLİ

Azərbaycan uzun əsrlərdir ki, İslam sivilizasiyasının əsas mərkəzlərindən biridir və dövlətimiz İslam dəyərlərinə həssas münasibət bəsləyir, bu dəyərlərin təbliğinə, təşviqinə böyük qayğı ilə yanaşır. Bunun ən bariz nümunəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2017-ci ilin ölkəmizdə "İslam Həmrəyliyi İli" elan edilməsidir. Bu Sərəncam həm də Prezident İlham Əliyevin İslam dünyasının həmrəyliyinə böyük önəm verdiyini göstərir. Belə ki, bu gün İslam dünyasında

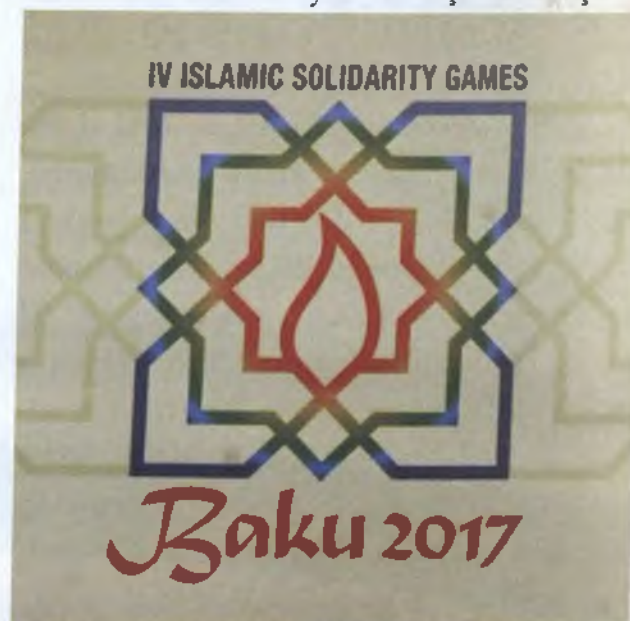
İSLAM HƏMRƏYLIYI İLİ
AZƏRBAYCAN 2017

bəzi məsələlərlə əlaqədar ziddiyyətlər, fikir ayrılıqları var, ayrı-ayrı müsəlman ölkələri arasında qarşıdurmalar yaşanır. Bunlar bəzən təriqət, məzhəb fərqliliyi fonunda ortaya çıxır. Azərbaycan isə bütün müsəlman ölkələri ilə eyni səviyyədə xoş və dostyana münasibətlərə malikdir. Məhz buna görə də ölkəmiz İslam dünyasında özünün uzlaşdırıcı, barışdırıcı və sülhpərvər mövqeyi ilə nümunədir. 2017-ci ilin ölkəmizdə "İslam

Həmrəyliyi İli" elan edilməsi Azərbaycanın dünyada mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun təşviqi, tolerantlığın, multikultural dəyərlərin inkişafı, eləcə də müsəlman ölkələri arasında həmrəyliyin gücləndirilməsi istiqamətində mühüm rol oynamasından irəli gəlir.

İSLAM HƏMRƏYLIYI OYUNLARI

İslam Həmrəyliyi Oyunları İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyası tərəfindən hər dörd ildən bir keçirilən beynəlxalq idman tədbiridir. Burada İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olan ölkələrdən idmançılar iştirak edir. İlk Oyunlar 2005-ci ildə Səudiyyə Ərəbistanında keçirilmişdir. Sayca İkinci İslam Həmrəyliyi Oyunlarının ilkin olaraq 2009-cu ilin oktyabrında İranda keçirilməsi nəzərdə tutulsa da, tədbir 2010-cu ilin aprel ayınadək təxirə salınmış və sonradan ləğv olunmuşdur. Növbəti Oyunlar 2013-cü ildə İndoneziyada baş tutmuşdur.

2014-cü il iyulun 24-də Səudiyyə Ərəbistanının Ciddə şəhərində keçirilmiş İslam Həmrəyliyi İdman Federasiyasının VIII Baş

Assambleyasında Azərbaycan 2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarına ev sahibliyi etmək hüququ qazanmışdır.

2015-ci ilin aprel 7-də IV İslam Həmrəyliyi Oyunları barədə imzalanmış müqaviləyə əsasən oyunların proqramına 20 idman növü, o cümlədən Azərbaycanın milli idman növü olan zorxana əlavə olunmuşdur.

Bakı-2017 İslam Həmrəyliyi Oyunları 12-22 may tarixləri arasında baş tutmuşdur. Yarışlarda Azərbaycan idmançıları yüksək nəticə göstərərək medal sıralamasında birinci yeri tutmuşdur (75 qızıl, 50 gümüş, 37 bürünc olmaqla cəmi 162 medal).

İSLAM İNKİŞAF BANKI

Beynəlxalq maliyyə institutudur. Dünyanın aparıcı maliyyə-kredit qurumlarından biridir. Üzvləri müsəlman ölkələridir.

İslam İnkişaf Bankının yaradılması niyyəti haqqında Bəyannamə 1973-cü ilin dekabrında müsəlman ölkələri maliyyə nazirlərinin konfransında imzalanmış, bank fəaliyyətə 1975-ci ilin oktyabrında başlamışdır. Yalnız İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında iştirak edən ölkələr İslam İnkişaf Bankına üzv ola bilər. Başlıca məqsəd üzv dövlətlərin və müsəlman icmalarının iqtisadi və sosial inkişafına İslam qanunlarına uyğun şəkildə yardım göstərməkdən ibarətdir. Bankın təsisçiləri yalnız müsəlman dövlətləridir. Hazırda 56 ölkə bankın üzvüdür. Banka üzv olmaq üçün İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının iştirakçısı olmaq, ilkin kapitalı ödəmək şərtidir. İdarəçilər Şurasının müəyyən etdiyi başqa şərtlər də var.

İştirakçıların əksəriyyəti Afrika və Asiya, ikisi Avropa (Albaniya və Türkiyə),

biri Amerika (Surinam) ölkəsidir. Bir çox bölgələrində müsəlmanlar yaşadığı üçün Rusiya da İslam İnkişaf Bankına üzv olmaq arzusundadır.

Bankın fəaliyyətində fərqli cəhət təkə öz cari əməliyyatlarında İslam prinsiplərindən bəhrələnməsi deyil, həm də

gerçəkləşdirilən layihələrin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsində orta hesabla 15-25 illik müddətlərdən istifadə etməsidir.

İslam İnkişaf Bankının əsas fəaliyyət istiqaməti üzv dövlətlərin ərazilərində infrastruktur layihələrin reallaşmasında fəal iştirak etmək, iqtisadi və sosial inkişaf məsələlərinin həllində onlara yardım göstərməkdir. Bundan başqa, iştirakçı dövlətlər arasında beynəlxalq ticarətin inkişafına kömək edir, sığorta fondları, habelə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv olmayan ölkələrdəki müsəlman icmalarına maliyyə dəstəyi verən xüsusi fondlar yaradır. Bankın kənd təsərrüfatı sektorunda maliyyələşdirdiyi layihələr kənd

təsərrüfatının inkişafına, məhsulun və torpağın qorunmasına, heyvandarlığa, əkinçiliyə və suvarma işlərinə istiqamətlənmişdir. Sənaye sektorundakı proqramlara sənaye menecmenti, istehsalın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlar, sənaye müəssisələrinin dəstəklənməsi və bərpası, fəaliyyət göstərməyən istehsal güclərindən istifadə edilməsi daxildir.

İSMAİL PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimdə adı keçən peyğəmbərlərdən biridir. İbrahim peyğəmbərin ikinci arvadı Həcərdən olan oğludur. Rəvayətə görə, Həzrət İbrahim qoca vaxtında Allaha dua edərək Ondən saleh bir övlad istəmişdir. Allah da onlara İsmaili bəxş etmişdir. Birinci arvadı Saranın övladı olmadığı üçün bu hadisəyə üzüldüyünü görən (başqa rəvayətlərə əsasən qısqandığı üçün) İbrahim peyğəmbər İsmail və anasını Məkkəyə gətirərək burada məskunlaşdırmışdır. Sonradan Saranın İshaq adlı bir oğlu dünyaya gəlmişdir. Yəhudi və İslam ənənəsində İshaq yəhudilərin, İsmail isə ərəblərin ulu babaları hesab olunur.

Qurani-Kərimdə İbrahim peyğəmbərin gördüyü yuxuya əsasən İsmaili qurban kəsmək istədiyi, bu zaman Allah tərəfindən möcüzəvi şəkildə bir qoç göndərildiyi və İsmailin ölümündən xilas olduğu xəbər verilmişdir (Saffət, 102-107). İslam dünyasında bu hadisə bayram kimi qeyd edilir.

İsmail peyğəmbər Yəməndən Məkkəyə köçmüş Cürhüm qəbiləsinin ən nüfuzlu adamlarından birinin qızı ilə evlənmiş və ondan 12 oğlu olmuşdur. Onlardan isə Qüreyş qəbiləsi də daxil olmaqla, müxtəlif qəbilələr yaranmışdır. Rəvayətə görə, Məhəmməd

peyğəmbər İsmailin Kidar adlı oğlunun soyundandır.

İsmail və atası İbrahim Kəbə evini ilk inşa edənlərdən olmuşlar. Bəzi mənbələrdə Kəbəyə ilk kisvənin (parça örtüyü) də İsmail tərəfindən örtüldüyü yazılır.

Bütün peyğəmbərlər kimi, İsmail də insanlara tövhid (tək tanrıçılıq) əqidəsini təbliğ etmişdir. O, ətrafındakı insanları Allaha inanmağa, Onun qanununa tabe olmağa dəvət etmişdir. Lakin onların çoxu bu dəvəti qəbul etməmişdir. İsmail atası İbrahimin şəriəti ilə hökmlər vermişdir. İbrahim peyğəmbər vəfat etdikdə İsmailin onun dəfnində iştirak etmək üçün Fələstinə getdiyi və kiçik qardaşı İshaqla görüşdüyü rəvayət olunur. İsmail 50 il peyğəmbərlik etdikdən sonra təxminən 130 yaşında Məkkədə vəfat etmişdir. Kəbənin yaxınlığında anası Həcərin məzarının yanında dəfn olunmuşdur.

İSMAİL İBN CƏFƏR

Cəfəri məzhəbinin VI imamı Cəfər Sadiqın oğlu olan İsmail 721-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Anası İmam Həsənin nəvəsi Fatimədir. Şiəliyin qolu olan ismaililər onu VII imam kimi qəbul edirlər.

İsmailin İmam Cəfər Sadiqdən sonra imam olacağını düşünənlər çox olmuşdur. Lakin 762-ci ildə atasından əvvəl vəfat etmiş və İmam Cəfəri Sadiq digər oğlu Musa Kazımı imam elan etmişdir. Bununla belə, şiələr içərisində İsmailin imamlığına inam bəsləyənlər öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Nəticədə İmam Cəfərin ölümündən sonra şiələr üç yerə bölünmüşlər: ismaililər, imamilər və fəthilər.

İmam Cəfər Sadiqın ölümündən

sonra öz əqidələrini açıq şəkildə bəyan etmiş ismaililərin fikrincə, imamət İsmailə keçmişdir. Lakin bu fikri qəbul edənlər arasında da ixtilaflar olmuşdur. İsmailin imamətini qəbul edən qollardan biri onun həqiqətən vəfat etdiyinə inanır və qeybdə olan oğlu Məhəmməd Məktumu onun varisi sayırlar. Digər qola mənsub olanlar isə İsmailin vəfat etməsi ilə razılaşırmır və onun qeybə çəkildiyini iddia edirlər.

Mənbələrə görə, İsmail ölərkən atası Cəfər Sadiq camaat arasında çaşqınlığı aradan qaldırmaq üçün bəzi tədbirlər görmüşdür. Belə ki, o, cənazəni qəbiristanına apararkən bir neçə dəfə yerə qoydurmuş, kəfəni açaraq nüfuzlu şəxslərin onun İsmailin nəşi olmasına şahidlik etməsini istəmişdir.

İsmail İbn Cəfərin məzarı Mədinədəki Bəqi qəbiristanındadır.

İSMAİLİLİK

Altıncı imam Cəfər Sadiqın oğlu İsmail və onun soyundan gələnlərin imamətini qəbul edən və şiəliyin qatı fikirləri ilə tanınan qollarındandır. Bu əqidənin daşıyıcıları isna-əşərilərdən fərqli olaraq, Cəfər Sadiqın oğlu Musa ibn Cəfəri (Kazımı) deyil, digər oğlu İsmaili imam kimi qəbul edirlər.

Onların inancına əsasən, Cəfər Sadiq imaməti İsmailə vermişdir. Lakin İsmail atasından öncə öldüyü üçün imamət onların ilk qeybdə olan imam saydıqları oğlu Məhəmməd Məktuma keçmişdir. İmamət Məhəmməd Məktumdan sonra onun oğlu Cəfər Musaddiqə, sonra Cəfər ibn Məhəmməd Həbibə, daha sonra isə Məhəmməd ibn Ubeydullah əl-Mehdiyə keçmişdir. O da üsyan qaldıraraq Şimali Afrikada (Məğribdə)

hakimiyyəti ələ keçirmiş və Fatimi sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoymuşdur. Bundan sonra ismaililər Misirdə yaratdıqları Fatimilər xilafətinin bütün xəlifələrini imam hesab etmişlər.

İsmaililik İraqda yaranmış, İranda və Xorasanda yayılmışdır. Ancaq bu bölgələrdə ismaililik hind dinləri və zərdüştiliyin təsiri altına düşmüş, onlarla qarışaraq sinkretik bir təlimə çevrilmişdir. İsmaililərin inancına görə, şəriətdə həm zahiri, həm də batini mənalər vardır. Batinə daha çox önəm verdiklərindən onları "batinilər" də adlandırırlar. Onların fikrincə, şəriətin batini tərəflərini yalnız ismaili imamları bilir. Quran ayələrini məcazi mənada təfsir etməyə çalışırlar və bu ənənəni öz inancları ilə əlaqələndirirlər.

İsmaililərə görə, Allah imamları digər insanlardan daha üstün yaratmış, onlara insanların agah olmadığı bilgilər vermişdir. İmamlar qeybdə olduqları üçün xalqla əlaqəni seçilmiş davamçıları vasitəsi ilə saxlayırlar. Onlar zərurət yarandıqda zühur edir, xalqı ilahi qanunlarla idarə etməyə çalışırlar. İmamlar günahsızdırlar və hər kəs onlara tabe olmalıdır.

İsmaililərin təlimində yeni platonçuların, qnostiklərin, digər antik məktəblərin mistik baxışları da geniş yer almışdır. Onlar antik pifaqorçuluq, eləcə də yəhudilərin Kabbala adlı mistik təlimində olan rəqəmlərin mistikasına önəm vermişlər. Xüsusən də "yeddi" rəqəmini müqəddəs hesab edirlər.

İsmaililər Şimali Afrika və Misirdə hakimiyyətə gəlməmişdən öncə inanclarını uzun müddət gizli şərətdə yayırdılar. Bunu da "ismaili dəvəti" adlandırırlar. İsmaililərin gizli dəvətçiləri müsəlmanların yığıncaqlarına

qatılıb, ənənə tərəfdarları olan alimlərlə mübahisələr aparmış, onların müddəalarını xalq qarşısında təkzib etməyə çalışmışlar. Abbasi xilafətinin zəifləməsindən istifadə edərək Tunisdə dövlət qurmuş, sonra isə bütün Şimali Afrika və Siciliyanı, o cümlədən 969-cu ildə Misiri ələ keçirmişlər. Yaratdıqları Fatimi xilafətinin paytaxtı Qahirə şəhəri olmuşdur. Sonralar Yəmən, Hicaz və Suriya da bu xilafətin tərkibinə qatılmışdır. Birinci Fatimi xəlifəsi olmuş Ubeydullah özünü qeybdən zühur edən Mehdi adlandırmışdır.

Lakin XII əsrin sonunda Fatimi xilafəti gücdən düşərək, torpaqlarını itirməyə başlamışdır. Ölkənin gücdən düşməsi ismaililərin mustəli və nizari kimi müxtəlif təriqətlərə parçalanmaları ilə nəticələnmişdir. Fatimilər xilafətinin varlığına 1171-ci ildə sultan Səlahəddin Əyyubi son qoymuşdur.

Hazırda ismaili icmaları Avropada, Amerikada, Hindistanda, Pakistanda, Suriyada, Tacikistanda, Mərkəzi və Cənubi Afrikada, eləcə də başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərir. Müasir dövrdə ismaililiyin iki əsas qolu vardır: Nizariyyə və Müstəliyyə.

İSMƏT

Lüğəvi mənası "diqqət və təmkinlə üsyandan çəkinmək" olan "ismət" kəlməsi termin kimi peyğəmbərlərin xətdən və günahdan qorunduğu mənasında işlədilir. Cəfəri məzhəbində ismət termini imamlara da şamil edilir. Peyğəmbərlərin vəhydən əvvəl də, sonra da küfrdən qorunması-na dair ümmətin icması vardır.

İSNAD

Lüğətdə "əsaslandırmaq", "aşağıdan yuxarıya yüksəlmək" mənalarını verən is-

nad kəlməsi hədis termini kimi, sənəddəki ravilər zəncirini sıralamaq deməkdir. İsnad sözünün vasitəçilərlə əsl sahibinə çatdırılmasıdır.

Dinin əsas qaynaqlarından olan hədis isnadla etibarlı şəxslər tərəfindən Həzrət Peyğəmbərə çatanaqədər rəvayət olunur. Bu qayda səhabədən etibarən tətbiq edilir. Cəfəri məzhəbində hədisin imamlardan birinə çatana qədər rəvayət olunması kifayətdir. İslam tarixində isnadsız hədis rəvayəti qəbul edilmir.

Hədisin səhih və mötəbər olmasının ən mühüm şərtlərindən biri isnadında qopuqluğun olmaması və ravilərin mötəbər (siqə) olmasıdır. İsnada sənəd də deyilir. İsnad hədislərin toplanması və qorunmasında, habelə İslam mədəniyyətində və dini elmlərin formalaşmasında mühüm rol oynamış metoddur.

İSNA-ƏŞƏRİLİK

Mənsublarının sayına görə, ən çox yayılmış şiə məzhəbidir. İsna-əşərilərin (on iki imamçılar) baxışlarına əsasən, Məhəmməd peyğəmbərin vəfatı ilə Allahın nazil etdiyi vəhylər kəsilmişdir. Ancaq bundan sonra cəmiyyətdə Allahın qanunlarının tətbiq edilməsinə və şəriətin qorunmasına zərurət yaranmışdır. Bu vəzifə Allah tərəfindən Əli ibn Əbu Talibin soyundan olan imamlara həvalə olunmuşdur. Şiəliyə görə, Əli ibn Əbu Talib peyğəmbərin səhabələrinin arasında ən yüksək məqama layiq seçilmiş şəxsdir. İmamət peyğəmbərlik kimi Allahın müsəlmanlara verdiyi böyük bir üstünlükdür. İsna-əşərilikdə Allahın buyruğunu yerinə yetirən imam, eyni zamanda müsəlmanlara İslamı

öyrədən müəllimdir.

Şiəliyə görə, imamlar da peyğəmbərlər kimi məsumdurlar. İsna-əşərilikdə imam kimi qəbul edilən Əhli-beyt nümayəndələri bunlardır: 1) Əli ibn Əbu Talib; 2) Həsən ibn Əli Müctəbə; 3) Hüseyin ibn Əli Şəhid; 4) Əli ibn Hüseyin Səccad; 5) Məhəmməd ibn Əli Baqir; 6) Cəfər ibn Məhəmməd əs-Sadiq; 7) Musa ibn Cəfər əl-Kazim; 8) Əli ibn Musa Rza; 9) Məhəmməd ibn Əli Cavad; 10) Əli ibn Məhəmməd Hadi; 11) Həsən ibn Əli Əskəri; 12) Məhəmməd ibn Həsən.

Bu imamlardan başqa, Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimə də yüksək məqamda dəyərləndirilir. Onların hər biri günahsızdırlar, yəni məsumdurlar. İmamların hər bir sözü, eləcə də göstərişləri həqiqət hesab edilir. Onların göstərişlərini yerinə yetirmək Allahın hökmlərini icra etməkdir. Onlara qarşı üsyan isə Allaha qarşı üsyandır. Şiəliyin bəzi qollarında olduğu kimi isna-əşərilikdə də qeybdə olan imama etiqad etmək vacibdir. Bu da on ikinci imam Məhəmməd ibn Həsəndir. Onlar onu mehdi adlandırırlar. O, şiələrə qeybdən imamlıq edir. Şiələrin vəzifəsi öz zamanının imamına bağlanmaqdır.

Mehdi Allahın buyurduğu zamanda qeybdən zühur edərək müsəlmanlar üzərində imamlığını davam etdirəcək, ədalət və doğru yol uğrunda mübarizə aparacaq. Şiə mənbələrinə görə, Mehdi təxminən hicrətin 255-ci ilində dünyaya gəlmişdir. Həyatı təhlükə altında olduğu üçün o, açıq olaraq xalqın qarşısına çıxmamış, göstərişlərini yalnız xüsusi nümayəndələrinin vasitəsi ilə camaata çatdırmışdır.

İmamın qeyb dövrü ikiyə bölünür: 70 il (h. 260 – 329) davam edən "Kicik qeyb"

dövründə İmam Mehdi nümayəndələri (dörd səfir) vasitəsi ilə xalqla əlaqə saxlamışdır. Hicri 329-cu ildən sonra "Böyük qeyb" dövrü başlamış və bugünədək davam etməkdədir.

İsna-əşərilikdə hamı üçün vacib olan inancın əsasları vardır. Onlar "üsulü-din" (dinin əsasları) adlanır. Üsulü-din beşdir: 1) Allahın birliyinə iman (Tövhid); 2) Allahın ədalətli olmasına iman (Ədl); 3) Bütün peyğəmbərlərə iman (Nübuvvət); 4) İmamlara iman (İmamət); 5) Axirətə iman (Məad).

Dinin praktik icrası baxımından da isna-əşəriyyətin "Furuüd-din" (Dinin şərtləri) adlanan vacib müddəaları vardır: 1) namaz; 2) oruc; 3) zəkat; 4) xüms; 5) həcc; 6) cihad; 7) insanları yaxşı işlərə çağırmaq (əmr bil-məruf); 8) insanları pis əməllərdən çəkindirmək (nəhy ən-il-münkər); 9) Allahın sevdikləri ilə dostluq etmək (təvəlla); 10) Allahın düşmənləri ilə düşmən olmaq (təbərria).

Fiqhə isna-əşərilər cəfəri məzhəbinin davamçılarıdır. Onlar müsəlman dünyasının bütün bölgələrində yaşayırlar. Lakin isna-əşərilər İranda, İraqda, Azərbaycanda, Bəhreynə və Livanda daha çoxdurlar.

İSRA VƏ MERAC

"İsra" gecə vaxtı yerimək, gecə yol getmək, merac isə nərdivan, yüksəlmə, yüksəlmə vasitəsi, yüksəlmə yeri mənasını verir. Dini terminologiyada Məhəmməd peyğəmbərin bir gecə Məkkədən Qüdsə möcüzəvi şəkildə gedişi, oradan isə Allahın dərgahına yüksəlişinə deyilir. Hətta Quranda "İsra" (17) adlı surə də vardır.

Bu hadisə Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə hicrətdən təxminən üç il öncə baş vermişdir. Rəvayətə görə, gecələrin birində

Cəbrail peyğəmbərin yanına gəlmiş, onunla Buraq adlı bir minik vasitəsinə minərək Məkkədən Qüdsə getmişdir. Qüdsdəki Məscidi-Əqsaya daxil olmuş, orada keçmişdə

yaşamış peyğəmbərlərlə görüşmüş, onlarla birlikdə namaz qılmışdır. Sonra Məhəmməd peyğəmbər məbədin xarabalığından göyə yüksəlmişdir. Göyün birinci qatında Adəmlə, ikincisində Yəhya və İsa ilə, üçüncüsündə Yusiflə, dördüncüsündə İdrislə, beşincisində Harunla, altıncısında Musa ilə, yeddincisində isə İbrahimplə görüşmüşdür. Onların hamısı Həzrət Məhəmmədi salamlayaraq onun peyğəmbərliyini təsdiq etmişlər. Bundan sonra Cəbrail Məhəmməd peyğəmbəri sidrətül-müntəhaya aparmışdır. Orada Allahdan Quranın "Bəqərə" surəsinin son ayələrini, Allahın birliyini tanıyan bütün müsəlmanların Cənnətə girəcəkləri müjdəsini və gündə beş dəfə namaz qılmaq buyruğunu almışdır.

İsra və Merac hadisəsi peyğəmbərin ən böyük möcüzələrindən biri kimi dəyərləndirilir.

İSRAF

Lüğətdə "ifrata varmaq", "qafil və cahil olmaq", "səhv etmək" mənasını verir.

Dini terminologiyada insanın malik olduğu mal-mülkünü lüzumsuz və ifrat dərəcədə sərf etməsidir. İslam dini insanlara yemək, içmək, geyinmək və digər məqsədlər üçün xərcləməkdə həddini aşmamağı məsləhət görmüşdür. Uca yaradan Quranın "Əraf" surəsinin 31-ci ayəsində "Ey Adəm oğulları! Hər bir ibadət vaxtı (namaz qılarkən, məscidə gedərkən və ya təvaf edərkən) gözəl libaslarınızı geyin, yeyin-için, lakin israf etməyin, çünki (Allah) israf edənləri sevməz!" buyuraraq israfçılığı qadağan etmişdir. İsra surəsinin 29-cu ayəsində isə "Nə əldən çox bərk ol, nə də əlini tamamilə açıb israfçılıq et. Yoxsa həm qınanarsan, həm də peşman olarsan!" deyərək insanlara israfla xəsisliyin arasında orta yolu tutmağı tövsiyə etmişdir. İslam alimləri fərdi, ailə və ictimai həyatda israfçılığın cəmiyyəti maddi və mənəvi iflasa sürüklədiyini və bir çox hallarda qul haqqına girdiyini bildirirlər. Bu isə bağışlanılmaz günahlardan sayılır. Ona görə də müsəlmanın maddi və mənəvi imkanlarının ona verilmiş əmanət olduğunu dərk edərək davranması tövsiyə olunur.

İSRAFİL

Dini ədəbiyyatda dörd böyük mələkdən birinin adıdır. Onun vəzifəsinin Qiyamət günü sura üfurmək olduğu bildirilir.

Quranda İsrafilin adı qeyd olunmamışdır. Lakin onun nə iş görəcəyi barədə (sura üfurmək, suru çalmaq) məlumat var. İsrafil sözünün "Allahın bəndəsi: Abdullah" və ya "Rəhmanın bəndəsi: Əbdürrəhman" mənalarını ehtiva etdiyini bildirən bəzi hədislər var.

İslam mənbələrində Qiyamət gününə

yaxın zamanda onun "sur"a üfürəcəyi qeyd olunur. Bundan sonra dünyada qiyamət başlayacaq və həlak olmuş bütün insanlar yenidən dirilib Allahın hüzuruna gələcəklər.

Quranda Qiyamətin qopacağından söz açan ayələrdə kainatda böyük bir kosmik dəyişikliyin baş verməsinə səbəb olacaq hadisənin sura birinci dəfə üfürülməklə başlanacağı bildirilir. İkinci üfürülmə ilə də hamının dirilib məhşərə getməyə hazır olacağı ifadə olunur. Burada sura üfurmək, eləcə də insanları haqq-hesab meydanına çağırmaq vəzifəsinin bir mələk tərəfindən həyata keçiriləcəyi qeyd edilir. İslam alimləri həmin mələyin İsrafil olduğunu düşünürlər və onlar bu məsələdə həmfikirdirlər.

İSRAİL OĞULLARI

Dini mətnlərdə "Bəni-İsrail" kimi qeyd olunan bu ifadə qədim yəhudi xalqının adlarından biridir. Ərəb dilində "bəni" sözünün mənası "oğulları" deməkdir. Təyini söz birləşməsi olan "Bəni-İsrail" ifadəsi "İsrail oğulları" mənasını bildirir. Ərəb dilinə ibrani dilindən keçən "İsrail" sözü "Allahın qulu" deməkdir. Qurani-Kərimin "Ali İmran" surəsinin 91-ci ayəsinə görə, Yaqub peyğəmbərin ləqəbidir. Yəhudilərə və Bibliya mətnlərinə görə, Həzrət Yaqub Allahla və ya mələklə güləşdiyinə görə bu ləqəbi qazanmışdır. Mənasının "Allahı yıxan", "Allaha qalib gələn" olduğunu deyirlər. Lakin müsəlman alimləri bunu doğru saymırlar. Onlara görə, bu sözün mənası "Allahın qulu"dur. "İsrail oğulları" ifadəsinin yaranmasına əsas səbəb kimi yəhudilərin on iki qolunun Yaqub peyğəmbərdən törəməsi göstərilir. Belə

ki, İsrail Yaqub peyğəmbərin adlarından biridir.

İSRAİLİYYƏT

Mənası "İsrail qaynaqlarından götürülən qissə və ya hadisə" deməkdir. Termin kimi, israiliyyət məfhumu İslama, xüsusilə də təfsir və hədis elminə Yəhudilik, Xristianlıq və digər dinlərdən daxil olmuş mədəniyyət qalıqlarını, dinin lehinə, yaxud əleyhinə uydurulmuş, Peyğəmbərə, səhabəyə və onlardan sonra gələn nəsillərə aid edilən xəbərləri bildirir. İslamın prinsiplərinə zidd olan hər şey bu məfhumda daxildir. Təfsir və hədisdə daha çox yəhudi mədəniyyətindən daxil olan qalıqlara rast gəlinəndi üçün belə adlandırılmışdır.

Müsəlmanlar tərəfindən istifadə edilən bu terminin iki növü var:

1) Təfsir və hədislərə qarışmış əsasən, yəhudi, bəzən də xristian və ya daha qədim mədəniyyətlərin mifologiyasına aid qissələr (hekayələr);

2) İslamın inanc sistemini təhrif etmək məqsədi ilə yəhudilər və digər müxalif qruplar tərəfindən təfsir və hədislərə daxil edilmiş, lakin qədim mənbələrdə olmayan qissələr.

Bu qissə və rəvayətlərin İslam inanc sistemində keçməsinə əsas səbəb kimi İslamın yayılmağa başladığı ilkin dövrlərdə, xüsusilə də hicrətin I əsrində Quran ayələrini təsdiq və ya təfsir etmək üçün Tövrat, İncil, Zəbur kimi səmavi kitablardan gətirilən dəlillərgöstərilir. Bu işdə dinini dəyişərək müsəlman olmuş yəhudilərin böyük rolu olduğu bildirilir. Lakin sonralar israiliyyət adı altında çoxlu şübhəli rəvayətlər meydana çıxmışdır. Ona görə də müsəlman ilahiyyatçılar israiliyyət olan rəvayətləri birmənalı qarşılamamış

və onlara ehtiyatla yanaşmışlar. Onlar bu rəvayətləri əsas deyil, ikinci dərəcəli dəlil kimi istifadə etmişlər. İslam ilahiyyatında israiliyyətin istifadə edilməsinin başlıca şərti onların bəzilərinin İslamın ilk qaynaqlarına (Qurana və hədislərə) zidd olmamasıdır.

İSTİĞFAR

Lügətdə "bağışlanmaq və əvf olunmağı diləmək" mənasını verir. Dini terminologiyada bəndənin günahlarını bağışlaması üçün Allaha dua etməsi və Ondan mərhəmət diləməsi, eyni zamanda bəndənin Allahdan dünya və axirət əzabından qorumasını istəməsi anlamını ifadə edir. Tez-tez işlətdiyimiz "əstəğfirullah" sözü "Allaha istiğfar edirəm, bağışlanmağımı diləyirəm" deməkdir. İlk baxışdan tövbə ilə aralarında oxşarlıq vardır, lakin aralarındakı əsas fərq odur ki, tövbəni insan yalnız özündən ötrü edə bilər. Amma istiğfar başqalarının haqqında da mümkündür. Yəni başqa adamın günahlarının bağışlanması üçün də Allaha dua etmək olar. Quranın bir çox ayəsində istiğfar etmək əmr olunmuşdur (Ali İmran, 17).

İSTIXARƏ

Lügətdə "xeyir istəmək" mənasını verir. İstilahi mənada hər hansı məsələdə qəti qərara gələ bilməyən şəxsin dində icazə verilmiş üsullarla həmin məsələnin cavabını öyrənmək cəhdidir. İstixarə ilə bağlı geniş yayılmış təsəvvürlərdən biri müsəlmanın hər hansı bir işi görməzdən əvvəl bu işin onun üçün xeyirli olub-olmadığını öyrənmək məqsədilə iki rükətli istixarə namazını qılıb, dualar oxuyaraq, Allahın ona ən doğru yolu göstərməsinin işarəsini gözləməsidir.

Bunun cavabının yuxu və ilham vasitəsi ilə ola biləcəyi deyilir. İslam fiqhində istixarəyə icazə verilir. Şərt yalnız ondan ibarətdir ki, istək obyektə şəriətə uyğun olmalıdır. Haram şeylərə istixarə edilə bilməz. Quran və ya təsbehlə istixarə növləri də geniş yayılmışdır.

İSTİHSAN

Lügətdə "gözəl hesab etmək və ya hər hansı bir şeyi gözəl görmək" mənalarmı verir. İstihsan fiqh üsulunda müctəhidin daha qüvvətli qəbul etdiyi bir dəlilə deyilir. Fiqhdə hər hansı bir hüquqi problem qiyasla həll edilmədikdə, bəzi məzhəblər "Bəqərə" surəsinin 185-ci ayəsinə istinadən bu metoda müraciət edirlər.

Bəzi Əhli-sünnə fəqihlərinə görə, Qurani-Kərim və hədislərdən hansısa problemlə bağlı hüquqi hökm çıxarmaq mümkün olmadıqda qiyasdan istifadə olunur. Açıq qiyasla həll edilən problem Quran ayələri və hədislərlə əsaslandırılmalıdır. Lakin bəzi hallarda bu kimi problemlərin həlli qiyasla mümkün olmur. Belə hallarda nisbi qiyasa müraciət edilir ki, ona da "istihsan" deyilir. Bu metoda isə zərurət halında müraciət edilir. Xüsusi termin kimi, istihsanı ilk dəfə İslam fiqhində Əbu Hənifə və onun tələbələri Əbu Yusif, Məhəmməd ibn Həsən işlətmişlər. Ancaq bu metodun onlardan əvvəl mövcud olduğu haqqında da fikirlər vardır. Dövrümüzdə istihsan yalnız Hənəfi məzhəbində istifadə edilir.

İSTİŞARƏ

Lügəvi mənası "biri ilə məsləhətləşmək, fikrini öyrənmək" deməkdir. "Şura", "məşvərət" və "müşavirə" sözləri ilə eyni mənani

daşıyır.

Hər hansı işin məsləhətləşərək görülməsi İslamın təməl prinsiplərindən biridir. Bu barədə Qurani-Kərimin "Ali İmran" surəsində buyrulur: "Artıq sən onları əfv et, onlar üçün (Allahdan) bağışlanmaq dilə, işdə onlarla məsləhətləş, qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et!.." Bu əmrə tabe olan Məhəmməd peyğəmbər səhabələri ilə görəcəyi işlər barədə məsləhətləşmiş, onların fikirlərini öyrənmiş, alınmış qərarları tətbiq etmişdir. Məsələn, Uhud döyüşü zamanı müdafiə, yoxsa meydan döyüşü etmək barəsində əshabının fikrini soruşmuş, özü Mədinədə qalıb müdafiə olunmağı istədiyi halda, istişarə ilə səhabənin əksəriyyətinin fikrini əsas götürərək Mədinə xaricinə çıxmağa qərar vermişdir.

İlahiyyatçılara görə, istişarə ediləcək şəxs ağıllı, təcrübəli, ixlashı, sağlam düşüncəli olmalıdır. Ağilsız, təcrübəsiz, saxtakar, düşmən mövqeyində dayanan biri ilə məsləhətləşmək doğru deyildir.

Qurani-Kərimin 42-ci surəsinin adı da "əş-Şura"dır. Bu surənin 36-39-cu ayələrində Allahın mükafat vəd etdiyi insanların on xüsusiyyəti zikr edilmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən biri də "işlərini öz aralarında məsləhət-məşvərlə görmələri".

İŞA

Gecə namazının qılındığı vaxtdır. Həmin zaman vacib olan işa namazı qılınır. Bu vaxt gün batandan bir qədər sonra başlayıb gecənin yarısına qədər davam edir.

İŞRAQİLİK

Lügətdə "ışığın çıxması və ya Günəşin doğması" mənasını verir. Məcəzi mənada

həqiqətin birbaşa ortaya çıxması, açılması deməkdir. İşraqilik XII əsrdə yaranmış fəlsəfi və mistik xüsusiyyətlərə malik dini cərəyanın adıdır.

İslam fəlsəfəsində əhəmiyyətli yer tutan işraqilik cərəyanının əsasını azərbaycanlı filosof Yəhya Sührəvərdi qoymuşdur. Ona sufi alim Ömər Sührəvərdidən fərqləndirmək üçün "Məqtul" (öldürülmüş) ləqəbi verilmişdir. Belə ki, Sührəvərdi fəlsəfi fikirlərinə görə edam edilmişdir. Cərəyanın əsas mənbəyi Yəhya Sührəvərdinin "Hikmətül-İşraq (İşraq hikməti) əsəridir. Onun "Nur heykəlləri" ("Həyakilun-nur") əsəri bu sahədə xüsusi rol oynamışdır.

İşraqilik təlimində bütün varlığın vahid nurdan yaranması qəbul olunur. Burada nur (ışıq), eyni zamanda həqiqətdir, bərabərlikdir və düzgünlükdür. Sührəvərdi inanırdı ki, dünyəvi proses işığın qələbəsi ilə də başa çatacaqdır.

İşraqilik Sührəvərdinin fəlsəfi təkamülündə ikinci mərhələ idi. Sührəvərdi ilkin olaraq fəlsəfəyə peripatetik (məşşai) kimi gəlmişdi. O, aristotelizm ruhunda "Qısa risalələr", "Həqiqətə dair baxışlar" və "Qarşıya qoyulmuş məsələlər" adlı bir sıra əsərlər yazmışdır. Sührəvərdi İbn Rüşdün məşhur "Təzkibin təzkibi"ni müəyyən mənada davam etdirən "Filosofların görüşləri" adlı bir əsər də qələmə almışdır. Mütəfəkkir işraqilik təlimini yaradarkən aristotelizmdən aralanmış və platonizmə yaxınlaşmışdır. Platonizmin emanasiya (südur) nəzəriyyəsi (bu fəlsəfi anlayışa əsasən, Tanrı öz varlığı daxilində azalmadan və dəyişmədən qalır, ondan törəyən isə çıxış qaynağından olan uzaqlıq ölçüsünə görə yetkinliyini itirir.

Emanasiyanı yunan filosofu Plotin Vahiddən ayrılan işıq (nur) şəklində təsəvvür edirdi. Ona görə, işıq mənbəyinə yaxın olduqca parlaqlaşır, ondan ayrıldıqca isə tədricən sönür və qaranlığa çevrilir (işraqiliyin mühüm mənbələrindən birini təşkil edir).

Sührəvərdinin dünyagörüşünə Zərdüştiliyn də təsiri aydın duyulmaqdadır. Onun təlimi zadəgan yönümlü sufizmə son dərəcə yaxındır və bəlkə də, sufizmin bir tarixi mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Sührəvərdi sufizmi özünə ruhən doğma bilirdi və sufi təlimi ruhunda əsərlər ("Qızgın aql", "Bir gün sufi cəmiyyətlə birlikdə", "Eşqin həqiqəti, yaxud aşiqlik munisi") də yazmışdı. Sufizm Sührəvərdinin fəlsəfi təkamülündə üçüncü mərhələ idi. Beləliklə, mütəfəkkir qədim yunan filosoflarının və sufilərin əsərlərini tədqiq edərək, ağıl ilə hiss yolunu birləşdirməyə nail olmuş və qnostik xarakterli təlimin yaradıcısı kimi tarixə düşmüşdür.

İTTİHAD

Ərəb dilindən tərcümədə "birlik" mənasını verən bu kəlmə, eyni zamanda Allahın bir sıra varlıqların bədəninə keçərək onlarla birləşməsi mənasında işlədilir. İttihad, eyni zamanda "Varlığın birliyi" və "varlıqla birlikdə" anlamını daşıyan, Tanrı, aləm və insan əlaqələrindən bəhs edən düşüncə sisteminin – vəhdəti-vücut anlayışının tərkib hissəsidir. Bu anlayış vasitəsi ilə Tanrı-insan münasibətləri başda olmaqla birlik-çoxluq problemi, insan iradəsi və azadlıq, dünyadakı pislik problemi, səbəblilik və başqa metafizik məsələləri, iman və əqidənin mahiyyəti, əxlaq və müxtəlif dini məfhumlar barədə əhatəli və sisteməlik bir düşüncə tərzini ortaya qoyulur.

İTTİHADİ-İSLAM

XIX əsrin ikinci yarısında Osmanlı sultanı II Əbdülhəmidin hakimiyyəti illərində istismarçılığa qarşı müsəlmanlar arasında birlik yaratmaq siyasətinə verilən addır. Siyasi-ideoloji termin kimi istifadə olunmazdan əvvəl müsəlmanlar arasında mənbəyi Quran və hədislər olan, birlik, qardaşlıq və yardımlaşma duyğularının ifadə edilməsi üçün işlədilmişdir. Eyni zamanda, "ittihadi din" kimi ifadələr XIX əsrdən əvvəl müsəlman ölkələrinin dövlətlərarası sənədlərində yer almış və bununla yadellilərlə müharibələr zamanı biribirindən kömək istəyərkən din qardaşlarına mənəvi öhdəçilikləri xatırladılmışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən müsəlman ölkələrinin Qərbi dövlətlərinin hakimiyyəti altına düşməsi, müstəqilliklərini itirmiş müsəlmanların Osmanlı sultanlığından gözləntiləri və azadlıq mübarizələri "İslamçılıq" ideologiyasının geniş ərazilərdə yayılmasına zəmin hazırlamışdır. Dünyada gedən prosesləri diqqətlə izləyən əksər İslam ideoloqları müsəlman ölkələrindəki siyasi, sosial, mədəni geriliyi aradan qaldırmağın və müstəqillik qazanmağın ideal yollarından biri kimi müsəlmanların Osmanlı dövlətinin liderliyi altında birləşməsində görmüşlər. Həmin dövrdə İslam coğrafiyasında müstəmləkəçiliyə qarşı, eyni zamanda ümmətçilik prinsipləri ətrafında birləşməyə çağıran bu ideyaya ittihadi-islam deyilirdi.

İttihadi-İslam termini ilk dəfə türkiyəli publisist yazar Namiq Kamal tərəfindən 1869-cu ildə işlədilsə də, bu ifadə daha çox Əhməd bəy Ağaoğlunun simasında dünyaya səslənmişdir.

KAFİR

Lügətdə "örtmək", "gizlətmək" mənasını verən "küfr" sözündən yaranmışdır. Allahın varlığı və birliyinə inanmayan, ilahi həqiqətləri gizlədənə nəzərdə tutulur. Quranın 109-cu surəsi "Kafirun" (kafirilər) adlanır. İslama görə, Allahın varlığına, birliyinə və Onun sifətlərinə, göndərdiyi peyğəmbərlərə, Cənnət və Cəhənnəmə, axirətə inanmayanlar, ümumiyyətlə, iman əsaslarına və dinin şərtlərinə inam bəsləməyənlər kafirdir. Dini ənənələrə əsasən, kafirlər həyatın mənasını yalnız bu dünya ilə əlaqələndirirlər. Bəzi ilahiyyatçılara görə, Quranın hansısa ayəsini və ya hökmünü inkar edənlər, hər hansı ayəsini vəhy saymayanlar da kafir hesab edilirlər (Bəqərə 85).

KAHİN

Duyğu orqanları vasitəsi ilə və empirik yolla deyil, hansısa üsulla insan taleyi, kainatın sirləri, həmçinin metafizik aləmdən xəbər verdiyini iddia edən şəxsə kahin deyilir. Xalq arasında belələrini falçı adlandırırlar. İslam dininə görə, kahinliyin bütün növləri qadağandır.

KAMİL İNSAN

Mükəmməl, ideal və nümunəvi şəxsiyyət mənasını verir. Sufilikdə mənəvi yolçuluğun son dayanacağına çatmış, mənəvi cəhətdən yüksələrək saflaşan insandır. İslama görə, bunun da əsas meyarı kamil insan olan Məhəmməd peyğəmbər kimi Qurani-Kərimdəki əxlaq normalarına uyğun yaşamağa cəhd edən üstün əxlaqlı insan olmaqdır.

Bu anlayışı ilk dəfə 921-ci ildə Həllac Mənsur irəli sürmüşdür. Ondan sonra insani-kamil ideyasının inkişafını İbn Ərəbi davam etdirmişdir. "İnsani-kamil" təlimi ilk olaraq ontoloji bir problem kimi varlıq problemi ilə bağlıdır. İbn Ərəbiyə görə, öncə aləm ruhsuz yaradılmış, Adəmin yaradılması isə dünyanı ruhlandırmışdır. Öz acizliyinə baxmayaraq, insan kainatın bütün maddi və mənəvi mərtəbələrini əhatə edərək ədalətin qaynağı olmuşdur.

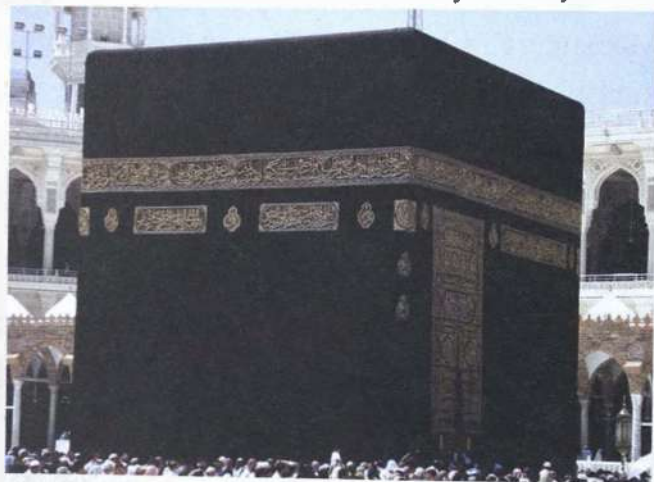
Həllac Mənsurun və İbn Ərəbinin bu kimi ideyalarını Əziz Nəsefi (1300-cü ildə vəfat etmişdir) "İnsani-kamil" adlı kitabında inkişaf etdirmişdir. Bu əsərdə Əziz Nəsefi insani-kamilin ideal və yüksək mənəvi özəlliklərinin olması fikrini irəli sürmüşdür. Bu kimi insanlar xalq arasında şeyx, hadi, mehdi, imam və xəlifə kimi müxtəlif adlarla tanınırlar. Bu ideallar heyvanların və quşların dilini bilmiş Süleyman peyğəmbərdə, ölüləri dirildən İsa peyğəmbərdə, "ölməzlik suyu"nu içib ölümsüzlük qazanmış Xızır peyğəmbərdə özünü göstərmişdir. Kamil insanlar bütün zamanlarda olmuşdur. Başqa bir sufi müəllifi Əbdülkərim Cili (1417-ci ildə vəfat etmişdir) də Məhəmməd peyğəmbərin "insani-kamil" olduğu iddiasını irəli sürmüşdür. Sufi təriqətlərinə görə, "kamil insanın" özəllikləri

hər bir insanda özünü göstərə bilər. Ancaq onların inkişafı yalnız sufilərin mənəvi təcrübəsi çərçivəsində məntiqi nəticə ilə tamamlanır.

KƏBƏ

Ərəb dilindən tərcümədə "kub" deməkdir. İslam aləmində müqəddəs məkan və ən qədim tikili kimi qəbul edilir. "Məscidül-Haram"ın tam mərkəzində böyük daşlardan

təxminən kub formasında tikilmiş Kəbənin şimal-şərq divarı 12,63 m, şimal-qərb divarı 11,03 m, cənub-qərb divarı 13,10 m, cənub-şərq divarı 11,22 m və hündürlüyü 13,10 m-dir. Bu müqəddəs tikilinin sahəsi 128,4 m²-dir. Divarlarında istifadə olunan daşlar Məkkə yaxınlığındakı təpələrdən gətirilmiş qranit daşlardır. Kəbə binasının küncləri Yer kürəsinin qütblərinə - şimal, cənub, şərq və qərbə istiqamətlənmişdir. Bu künclərin hər birinin öz xüsusi adı vardır. Kəbənin şərq küncündə "Həcərül-əsvəd" adlanan qara daş yerləşir. Şimal küncü İraq, qərb küncü Şam, cənub küncü isə Yəmən küncü adlanır.

Kəbənin üzərinə "kisvə" adlanan, qızıl saplarla işlənmiş ipək parça örtülür. Bu örtük hər il Həcc mövsümündə yenisi ilə əvəz olunur. Kisvə 658 m² bir sahəni örtür və onun

toxunulmasına 670 kiloqram xalis ipək işlədilir.

Kəbənin cənub-qərb divarının qabağında hündürlüyü 90 sm və eni 1,5 m olan yarım dairə şəkilli, ağ mərmərdən tikilmiş divar var. Bu ərazi "Hatim" adlanır və Kəbənin bir parçası hesab olunduğu üçün təvaf zamanı ora daxil olunmasına icazə verilmir.

Kəbənin qapısı yerdən iki metr hündürlükdə şimal-şərq divarında yerləşir. Oraya qalxmaq üçün təkərlər üzərində quraşdırılmış taxta pilləkəndən istifadə olunur. Bu pilləkən adətən məsciddə, arka formalı Bəni-Şeybə qapısı ilə Zəm-zəm quyusunun arasında saxlanılır.

Rəvayətlərə görə, Adəm peyğəmbər Həvva ilə Cənnətdən, orada ibadət etdiyi məbəddən ayrı düşdüynə görə çox darıxırdı. Məhz buna görə də, Allahın icazəsi ilə başər tarixində ilk ibadət evini tikmişdir. Lakin O, haqq dünyasına qovuşandan sonra həmin məbəd yenidən Yerdən götürülmüşdür. Sonralar həmin məbədin yerində Adəmin oğlu Şis Kəbə evini tikmişdir. Nuh peyğəmbərin dövründə baş verən tufan nəticəsində bu ibadətə qaydılmışdır. Lakin bəzi İslam alimləri Kəbənin Adəm dövründə tikildiyinə dair rəvayətləri qəbul etmirlər. İbrahim peyğəmbər xanımı Həcərin ölümündən sonra tez-tez Məkkə ətrafına səfər edib orada qalırdı. Növbəti səfərlərinin birində Allah ona Adəmin məbədinin yerində Kəbə evini bərpa etməyi buyurmuşdur. Bu yeri İbrahim peyğəmbərə Cəbrail göstərmiş və Kəbənin tikilməsində İbrahim və oğlu İsmailə kömək etmişdir. Bununla da ilk insan – Adəmin ucaltdığı ibadət ocağı yenidən bərpa olunmuşdur.

İslamdan əvvəl ərəb tayfaları Kəbəni özləri üçün bütəxanaya çevirmişlər. Məkkənin fəthi

zamanı Kəbədəki bütələr müsəlmanlar tərəfindən məhv edilmişdir. Kəbə bütün müsəlmanların ibadətə qay elan olunmuşdur. Oranı ziyarət etmək isə İslamın başlıca şərtlərindən biridir. Tarixi məlumatlara görə, Məhəmməd peyğəmbər hələ hicrətdə – Mədinə şəhərində olarkən Allah buyurmuşdur ki, müsəlmanlar namaz qıldıkları zaman üzlərini Kəbəyə çevirsinlər. Həmin vaxta qədər müsəlmanlar ibadət zamanı üzlərini Beytül-müqəddəsə, Qüds şəhərinə tuturdular.

İslam sivilizasiyasının ərsəyə gəldiyi ilk vaxtlardan – 632-ci ildən başlayaraq Məkkəni və oradakı ən qədim ibadət ocağı olan Kəbə evini ziyarət etmək mərasimi müsəlmanlar tərəfindən daha geniş icra edilməyə başlanmışdır. Bu ayın Həcc ziyarəti adı ilə məşhurdur.

KƏFFARƏ

Lügətdə "qüsuru və ya günahı örtmək" mənasını verir. İslamda işlədilmiş günahın cəzasını yüngülləşdirmək məqsədi ilə edilən əməldir. Məsələn, Ramazan orucunun səbəbsiz pozulmasının kəffarəsi 60 gün oruc tutmaqdır. Pozulmuş əhdin kəffarəsi isə yoxsulları yedizdirmək, bir köləni azadlığa buraxmaq və ya 3 gün oruc tutmaqdır. Məzhəblərə görə kəfərinin növü və miqdarı fərqlidir.

KƏFƏN

Meyitin sarındığı ağ parçadır. İslamda insanı paltarsız kəfəyə bükürlər. Kəfən ağ kəndən və ya çitdən hazırlanır, üç hissədən ibarətdir: 1) bədənin aşağı hissəsini bükmək üçün parça kəsiyi; 2) köynək; 3) Mərhumu başdan-ayaqadək bürüyən parça. Vəfat etmiş arvad üçün əri, vəfat etmiş kişi üçün isə arvadı, yaxud da onun qohumları və ya

övladları kəfən hazırlamalıdırlar. İslama görə, şəhidlər kəfənsiz də dəfn oluna bilər.

KƏLAM (I)

Allahın varlığı və birliyi, sifətləri, peyğəmbərliyin mahiyyəti, vəhy və möcüzə kimi problemləri, eyni zamanda başlanğıcı və sonu etibarilə yaradılanların vəziyyətini öyrənən elm sahəsidir. Kəlamın məqsədi vəhyə istinadən İslamın əsaslarını insan düşüncəsi ilə uyğunlaşdırıb izah etmək, din barəsində bütün şübhələri ortadan qaldırmaq, müxaliflərin dəlillərinə cavab verməkdir. Kəlamı İslam fəlsəfəsi də adlandırırlar. Lakin fəlsəfədən fərqli olaraq kəlamda düşüncənin dəlilləri vəhyə əsaslandırılır və bu dəlillər ona zidd olmamalıdır.

Kəlam elminin formalaşma tarixi İslam alimlərinin antik yunan fəlsəfəsi ilə tanış olması dövrünə təsadüf edir. İslam tarixinin ilk dövründə Allahın varlığı və sifətlərinin dərk olunması ilə əlaqədar problemləri həll etməyə çalışan kəlamçılar sonralar antik yunan fəlsəfəsinin təsiri altında varlıq probleminə dair fikirlərini də açıqlamışlar. Lakin antik yunan filosoflardan fərqli olaraq kəlamda yaradılmış varlığın başlanğıcı və sonu vardır. Mütləq varlıq isə əbədi olan Allahdır.

Əbu Həmid əl-Qəzalidən (1058-1111) sonra kəlam məntiqi dəlillərə əsaslanan bir elmə çevrilmişdir. İlahiyyatçılar kəlam elmindən insanların dinlə bağlı şübhələrinin ortadan qaldırması və İslam dəyərlərinin təbliği məqsədilə istifadə edirdilər. Burada məntiqi metodlara böyük önəm verilirdi. Orta əsrlərdə dini ehkamlarla məntiqi dəlilləri uyğunlaşdırmağa çalışan kəlamçılar müsəlmanları düşüncəyə önəm verməyə və

onları təqliddən çəkəndirməyə çalışmışlar. Kəlamçılardan ən əsas məqsədi vəhy ilə insan düşüncəsi arasında tarazlığa nail olaraq onların arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmaq, İslamın inanc prinsiplərini sistemləşdirərək İslam elmləri arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirməkdən ibarət olmuşdur.

Kəlam elminin yaranma səbəblərindən biri Rəşidi xəlifələr dövründə baş vermiş daxili çəkişmələr, digəri isə İslam dünyasının sürətlə genişlənməsi və inkişafı olmuşdur.

Xilafət dünya sivilizasiyalarının mərkəzləri olan əraziləri tutduqdan və orada yaşayan xalqların üzərində hakimiyyətini qurduqdan sonra müsəlmanlar başqa mədəniyyətlərlə qarşılaşmış, onlarla bir-bəşə əlaqədə olmuşlar. Belə şəraitdə müsəlmanlar öz dinlərinin əsaslarını izah etmək və müxaliflərlə mübahisədə üstünlük qazanmaq üçün məntiqi metodlara müraciət edirdilər. Bununla yanaşı, İslamın ilk mənbələrində olmayan yeni məsələlər və reallıqlar ortaya çıxmışdır. Bütün bu yeni yaranmış problemlərin həlli üçün əvvəlki metodlar yetərli olmamışdır. Bunun üçün İslamın ümumi prinsiplərinə uyğun olan yeni ideyalar və metodların işlənilib hazırlanması zərurətə çevrilmişdir. Həmin dövrdə Xilafətdə daxili müharibələr getdiyinə görə kəlamın ilk problemi hakimiyyət məsələsi ilə bağlı olmuşdur. Sonra isə Allahın varlığı və sifətləri, qəza və qədar, iradə azadlığı, günahkarların vəziyyəti, Quranın məxluq olub-olmaması və başqa məsələlər üzrə fikirlər ortaya çıxmışdır.

Bütün bu problemlərə cavablar axtaran ilahiyyatçıların səyi nəticəsində müxtəlif kəlam məzhəbləri yaranmışdır. Mötəzililik ilk kəlam məzhəbi olmuşdur. Onun baniləri Vasil

ibn Əta (vəfatı: 748-ci il) və Əmr ibn Ubeyd (vəfatı: 761-ci il) olmuşdur. Deyilənə görə, mötəzililiyin banisi Vasil ibn Əta tanınmış ilahiyyatçı Həsən əl-Bəsrinin tələbəsi olmuş, onun elmi yığıncaqlarında iştirak etmişdir. Bu yığıncaqlarda, adətən, müxtəlif dini-fəlsəfi problemlərə toxunulmuş. "Böyük günahlar etmiş müsəlmanların etiqad baxımından vəziyyəti" mövzusunda yığıncaqlardan birində Vasil ibn Əta Həsən əl-Bəsrinin mövqeyinə qarşı çıxaraq, onun düşüncələri ilə razılaşmamış və böyük günahlar etmiş müsəlmanları mömin saymayaraq, onların imanla imansızlığın arasında olduğunu (əl-Mənzilətu beynəl-mənziləteyn) iddia etmişdir. Bundan sonra o, Həsən əl-Bəsrindən ayrılmış, öz məzhəbini qurmuşdur. Müxalifləri tərəfindən onun məzhəbi "mütəziliyyun", yəni mötəzilik (ayrılanlar) adlandırılmışdır. Mötəzili kəlamının ən böyük xidmətlərindən biri müsəlman apologetikasının (dinin məntiqi dəlillərlə müdafiə edilməsi) yaradılmasıdır. Onlar xristian, yəhudi və başqa dinlərin nümayəndələri ilə polemikalar aparmış, İslamın əsas müddəalarını məntiqi dəlillərlə müdafiə etmişlər. Bununla yanaşı, məntiqi düşüncəyə malik, yüksək təhsilli mötəzililər müsəlman cəmiyyətinin içində yayılmış bəzi mistik və xurafatçı təriqətlərə qarşı da mübarizə aparmışlar.

Ümumiyyətlə, mötəzililər kəlam elminin formalaşması və inkişaf etməsində böyük rol oynamışlar. Hətta mötəzililərin bir çox iddialarını tənqid edən digər alimlər onların metodlarını və bəzi ideyalarını mənimsəmişlər. Çünki o zaman ənənəvi İslamın müddəalarının düşüncə ilə uyğunlaşdırılmasına, eləcə də onların arasındakı ziddiyyətlərin aradan

qaldırılmasına zərurət yaranmışdı. Xilafətin genişlənməsi, müxtəlif xalqlar arasında İslamın yayılması, müsəlman cəmiyyətlərinin inkişafı, zamanın irəliləməsi də bu prosesdə mühüm rol oynamışdır. Ona görə də müxtəlif məzhəb alimləri mötəzililəri tənqid etsələr də, onların metodlarından faydalanmaq məcburiyyətində qalmışlar.

Ənənə tərəfdarları kəlam elmindən öz təlimlərini əsaslandırmaq üçün istifadə edirdilər. Əvvəllər mötəzili olmuş, sonradan ənənəvi İslam dəyərlərinə söykənən kəlam məktəbi yaradan Əbül-Həsən Əşəri (873-936) və əşarilər bu prosesə təkan vermişlər. O, İslam dinin əsaslarını əqli dəlillərlə əsaslandırmağa cəhdlər etmiş, onları sistemləşdirərək kəlam elminin metodları ilə Allahın atributları (Quranda keçən Allahın əli, üzü və s. bu kimi ifadələr), tale anlayışı, iradə azadlığı və s. bir çox mübahisəli məsələləri həll etməyə çalışmışdır. Kəlam elminin inkişafı yolunda Əbu Mənsur Maturidi və maturidilər də böyük işlər görmüşlər. Əşəri və Maturidi sünni kəlamının əsaslarını qoymuşlar. İbn Teymiyyə və onun davamçıları olan sələfilər isə həm mötəzililəri, həm də əşəri və maturidiləri tənqid etmələrinə baxmayaraq, müxtəlif məsələlərin həllində kəlamın metodlarından istifadə etmişlər. Şiə kəlamının əsası isə imamların, xüsusən VI imam Cəfər əs-Sadiqin dövründə qoyulmuşdur.

XIV əsrdən başlayaraq XIX əsrə qədər kəlam elmi tənəzzül dövrünü yaşamışdır. Yalnız keçmişdə yaşayan kəlamçıların əsərləri şərh edilmişdir. XIX əsrdən etibarən kəlam elmi üzrə çalışmalarda müəyyən canlanma müşahidə edilir.

KƏLAM (II)

Ərəb dilində söz mənasını ifadə edən kəlam terminindən "Tanrı sözü" və "İlahi qanun" kimi də istifadə edilir. Qurani-Kərimdə İsa peyğəmbərin adlarından biri "Kəlimətullah"dır. Həmçinin Quranda Musa peyğəmbər "Allahla danışan" (Nisa, 164) insan adlandırılmışdır.

Quran təfsirlərinə istinadən "Allahın sözü" dedikdə onun əmrlərini yerinə yetirən Cəbrail, eləcə də İsa peyğəmbər nəzərdə tutulur. Belə ki, Cəbrail Məryəmin yanına gəlmiş, onu İsanın doğulması ilə müjdələmişdir. Lakin bu adla adlandırılmasına baxmayaraq, İsa Xristianlıqdakı kimi Allahla yaradılmış varlıq arasında vasitəçi deyildir. Çünki ilahiyyatçılara görə, Allahla dünya arasındakı vasitəçilər insanlar deyil, onun əmrlərini yerinə yetirən, azad iradələri olmayan mələklərdir. Onların (daha çox Cəbrailin) vasitəsi ilə müqəddəs kitablar (Səhifələr, Tövrat, Zəbur, İncil və Quran) yer-üzünə nazil olmuşdur.

KƏLMƏYİ-TÖVHİD

Tövhid sözü ərəb dilində "vəhədə" kökündən yaranıb, vəhdət, bir olmaq deməkdir. Monoteizm anlayışının din terminologiyasındakı qarşılığıdır. Bu anlayışa görə, "Allahın kamal sifətlərə sahib olduğuna və bütün nöqsan sifətlərdən, o cümlədən məxluqata oxşarlıqdan uzaq olduğuna mütləq inanmaq vacibdir". Yəni Allahın varlığına, təkliyinə, bütün yetkin xüsusiyyətin özündə toplandığına, bərabəri və bənzəri tapılmadığına inanmaqdır. Bu inancı açıqlayan "La ilahə illəllah" (Allahdan başqa ilah yoxdur) cümləsinə kəlmeyi-tövhid

deyilir. Tövhid əqidəsinə inanan şəxs mömin və "əl-müvəhhid" adlanır. "La ilahə illəllah" deyən şəxs ibadətdə Allahın təkliyini, ondan başqasına sitayiş etməyin haram olduğunu qəbul edir.

Tövhid əqidəsinə yaymaq səmavi dinlərin əsasını təşkil edir. İslama görə, Allah bütün peyğəmbərləri bu məqsədlə göndərmişdir.

KƏLMƏYİ-ŞƏHADƏT

İslamı qəbul etmənin sözlü ifadəsi və təsdiqi, eyni zamanda əsas şərtidir. Allahın birliyinə, Həzrət Məhəmmədin Onun peyğəmbəri olduğuna şahidlik etmək mənasını verir. Kəlməyi-şəhadət tövhid inancını və Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyini ifadə etməklə iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə Allahdan başqa Tanrının olmadığına, ikinci hissədə isə Həzrət Məhəmmədin Allahın bəndəsi və rəsulu olduğuna şahidlik edilir. Bu şahidlik qətilik qazanan bir təsdiq olmaqla yanaşı, həm də inancın sözlü ifadəsidir.

Kəlməyi-şəhadəti söyləyən şəxs İslamı qəbul edir. Bununla da o, İslam hüququnun müsəlmanlar üçün müəyyən etdiyi bütün haqq və hüquqlara malik olur. Eyni zamanda,

dinin buyurduğu əmr və qadağaları yerinə yetirməklə öhdəçilik daşıyır. Fiqhdə heç kim kəlməyi-şəhadəti söyləməyə məcbur edilə bilməz, məcbur edilən şəxsin şahidliyi etibarlı hesab olunmur.

KƏLİMƏTULLAH

İfadənin tərkibindəki "kəlimə" söz, ayə, hökm, əmr və tövhidi təsdiq kimi müxtəlif mənalar verir. Quranda üç yerdə İsa peyğəmbər haqda işlədilmişdir ("Ali İmran", 39, 45; "Nisa", 171). Bəzi ayələrdə də Allahın sözü anlamında işlədilir, onun ucalığından, əbədiliyindən, heç kimin və ya heç nəyin onu dəyişdirə bilməyəcəyindən bəhs olunur. Hədisi-şərifdə isə ancaq "kəlimətullah" uğrunda mübarizə aparanaqların Haqqın yolunda olduğu bildirilir.

KƏRAMƏT

Lügətdə "kərim olmaq, kərəm sahibi və qiymətli olmaq" deməkdir. İslam ənənəsində geniş yayılmış inanca görə, Allah bəzi dostlarına, arif və alimlərə müşahidə olunan qeyri-adi və möcüzəyə bənzər xüsusiyyətlər verir. Allaha ardıcıl ibadət, səmimi itaət, bəzən isə xüsusi təmrinlərin (tapşırıqların) və zikrlərin nəticəsi olaraq bəzi övliyalara Allah tərəfindən verilən bu qabiliyyətə "kəramət" deyilir. Kəramətin möcüzə qədər təsirli və ardıcıl olmadığına, daha dar çərçivəyə malik olduğuna inanılır. İnsanların tələbindən və ya övliyanın öz istəyindən asılı olmayaraq baş verə bilər. Bu əqidəyə görə, övliyaların heç də hamısı mütləq kəramət göstərmək məcburiyyətində deyil. Övliyaların təvazökarlıq edərək kəramətləri gizli saxlamaları fəzilətdir. İslam məzhəblərinin

əksəriyyəti kəraməti qəbul edir və buna dair Qurani-Kərimin "Ali İmran" surəsinin 37-ci ayəsini dəlil gətirirlər.

KƏRBƏLA HADİSƏSİ

Hicri təqvimə ilə 61-ci ilin Məhərrəm ayının 10-da (680-ci il) indiki Kərbəla şəhəri yaxınlığında Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi Hüseyn ibn Əlinin və onun ailə üzvlərinin, eləcə də silahdaşlarının Əməvi xəlifəsi Yezid ibn Müaviyə və ordusu tərəfindən şəhid edilməsi hadisəsidir. Bu döyüş İslam tarixinin ən faciəvi hadisələrindən biridir. Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimənin, Əli ibn Əbu Talibin oğlu İmam Hüseynin öldürülməsi İslam aləmində hər il "Aşura günü" adı ilə qeyd olunur.

Hadisənin baş vermə səbəbinə gəlinə, Bəni-ümeyyə (Əməvilər) sülaləsinin nümayəndəsi Müaviyə ibn Əbu Süfyan hakimiyyətdə olduğu müddətdə özündən sonra oğlu Yezidin xəlifə olmasına çalışmışdır. Mütəmadi olaraq tərəfdarlarına özündən sonra oğluna itaət etmələri barədə göstərişlər vermişdir. Müaviyənin vəfatından sonra xəlifə təyin olunan Yezid ilk işi kimi Mədinə şəhərinin valisinə məktub göndərərək İmam Hüseynə deyil, ona beyət gətirməsini tələb etmişdir. Vəziyyətin gərgin olduğu bu dövrlərdə İmam Hüseyn Kufə və Mədinə əhalisindən onu dəstəklədiklərini bildirən məktublar almışdır. Yezid xalq tərəfindən dəstəklənmədiyini bildirdi. Ona görə də İmam Hüseyn kimi nüfuzlu şəxslərin fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq istəyirdi.

Belə böhranlı vəziyyətdə İmam Hüseyn tərəfdarları ilə birlikdə Kufə istiqamətində yola çıxmışdır. Əsas məqsədi İslam dünyası-

nın xəlifəsinin ədalətli şəkildə seçilməsini təmin etmək və Xilafətin İslam şəriətinə uyğun idarə edilməsinə nail olmaq idi. İmam Hüseyn tərəfdarları ilə irəliləyərkən Kərbəla düzündə Yezidin sərkərdəsi Ömər ibn Sədin başçılıq etdiyi qoşunla qarşılaşmışdır. Tərəflər arasında baş verən döyüşdə İmam Hüseyn başda olmaqla 72 nəfər yaxın silahdaşı və qohumu şəhid edilmişdir. Həzrət Hüseynin sağ qalan ailə üzvləri və tərəfdarları isə əsir alınmışdır. Müsəlmanlar İmam Hüseynin və silahdaşlarının vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi ilə bağlı hər il anım mərasimi keçirirlər. Həmin mərasimlərdə Kərbəla döyüşündə şəhid olan şəxslər ehtiramla yad edilir.

KİNDİ

Əbu Yusif Yaqub ibn İshaq ibn Səbbah əl-Kindi (801-873) ilk ərəb filosofu hesab edilir. O, eyni zamanda həndəsə, astronomiya, optika, meteorologiya, təbabət, psixologiya, musiqi ilə məşğul olmuş, İslam aləminin qədim yunan mədəniyyəti ilə tanış olmasında mühüm rol oynamışdır. Həmçinin Orta Şərq və Avropada hind rəqəm sisteminin yayılmasında böyük xidməti olmuş, şifrələmə, şifrələrin açılması

ilə bağlı elm sahəsinin əsasını qoymuşdur. O, ərəb dünyasında musiqi ilə bağlı qaydalar qoyan və ud alətinə beşinci simi əlavə edən şəxs kimi tarixə düşmüşdür. Musiqi sözünü ərəb dilinə daxil edən ilk şəxs də odur.

Kindi uşaq ikən yetim qalmasına baxmayaraq, soylu və zəngin ailədən olduğu üçün firavan həyat yaşamışdır. Uşaqlıq və gənclik illərini Küfə və Bəsrədə keçirmiş, dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi elmləri də dərinlən mənimsəmişdir. Bəsrədə yaşadığı dövrdə mötəzilə məzhəbi onun dünyagörüşünün formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Daha sonra Bağdada getmiş və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. Bağdadda kimdən təhsil aldığı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, qısa zaman ərzində xəlifə Məmunun diqqətini çəkmişdir. Filosof sarayda təşkil edilən dini, elmi, fəlsəfi və ədəbi məclislərə qatılaraq elm və fəlsəfə sahəsində böyük şöhrət qazanmışdır. On bir Abbasi xəlifəsi dövründə yaşayan Kindi, xüsusən Məmunun, Mötəsim-Billahın və Vasiq-Billahın etibarını qazana bilmişdir. Xəlifə Mötəsim oğlu və vəliəhdi Əhmədin yetişdirilməsi işini Kindiyə həvalə etmişdir. Filosof əsərlərinin bir qismini də məhz vəliəhdin istəyi ilə qələmə almış və ona ithaf etmişdir. Lakin qeyd olunan üç xəlifə mötəzilə məzhəbini dövlətin rəsmi ideologiyası hesab etsə də, hakimiyyətə gələn Mütəvəkkil əhli-sünnə düşüncəsinə üstünlük vermişdir. Bu baxımda ömrünün son iyirmi ilini Kindi saraydan uzaqlaşdırılmasının səbəbi isə ağla üstünlük verməsi və ilk dəfə İslam dünyasında fəlsəfə elminin təmsilçisi və təbliğatçısı olması idi.

Kindi yunan mütəfəkkirləri Platon,

Aristotel və Plotinin fikirlərinin sintezini yaratmağa çalışmışdır. Fəlsəfənin məqsədinin Tanrını dərk etmək olduğunu irəli sürən mütəfəkkir fəlsəfi biliyin ilk pilləsinin ağıl (fikir yürütmə) olduğunu bildirmişdir. Görkəmli filosof insanın aqlın vasitəsi ilə bəsitdən mürəkkəbə – ən üstün olana doğru yüksəltdiyi fikrini irəli sürmüş və Tanrının sifətlərinin məhdud səviyyədə dərk olunacağını müdafiə edərək Yaradanı “Mütləq Bir” (vahid) hesab etmişdir. Onun fikrincə, Yaradan mütləq varlıq olduğu üçün Onun şəkli, forması, maddəsi yoxdur və görünməzdir.

Kindinin fəlsəfi əsərləri, əsasən, Aristotelin şərhli ilə əlaqədar yazılmış, məzmunu etibarlı ilə məntiqi və qneseoloji (fəlsəfi-idrakı) məsələlərə həsr olunmuşdur.

KÖVSƏR

Qiyamət günündə Məhəmməd peyğəmbərə Cənnətdə veriləcək hovuzun adıdır. Bu haqda Qurani-Kərimin “Kövsər” surəsində məlumat verilir. Rəvayətə görə, Qiyamət günü hər peyğəmbərin bir hovuzu olacaq, ondan hər peyğəmbər özü və tərəfdarları içəcək. Hədislərdə Məhəmməd peyğəmbərə veriləcək Kövsər hovuzunun çox geniş, suyunun süddən ağ, iynin müşkdən daha gözəl qoxulu və qədəhlərin sayının göydəki ulduzların sayından çox olacağı qeyd edilir. Bu hovuzun suyundan bir dəfə içənin bir daha susamayacağı bildirilir.

KUFİ XƏTTİ

Qədim tarixə malik olan kufi xətti VII əsrdə Hiyrə və Yəməndə meydana gəlmişdir. Lakin İraqın indiki Küfə şəhərində geniş yayıldığına görə sonralar bu xətt

“kufi” adlandırılmışdır. Əsasən, düz və sınıq cizgilərdən ibarət olan kufi xətti əvvəllər nöqtəsiz yazılsa da, sonralar daha da təkmilləşdirilmişdir. X əsrdə həm epigrafiyada, həm də paleoqrafiyada geniş tətbiq olunmuşdur. İlk Quran nüsxələri də məhz kufi xətti ilə yazılmışdır. Əcəmi xəttatlıq məktəbinin özündən sonra qoyub getdiyi abidələrdə bu xətt növü daha çox müşahidə olunur. Bunun bariz nümunəsini Möminə Xatun türbəsinin giriş qapısında dəqiqliklə görmək mümkündür.

KUMEYL DUASI

Məşhur dualardan biridir. İlk dəfə Həzrət Xızır tərəfindən oxunduğu bildirilən bu dua şiələr arasında daha məşhurdur. Duanın adı Həzrət Əlinin səhabələrindən olan Kumeyl ibn Ziyadın adından götürülmüşdür. Bu duanın şaban ayının on beşinci gecəsi və hər cümə gecəsi oxunması tövsiyə edilir. Onun düşmənlərdən qorunmaqda, ruzinin artırılmasında və günahların bağışlanmasında önəmli təsirə malik olduğuna inanılır.

KÜBRƏVİLİK

Sufi təriqətlərindən birinin adıdır. Bu

ad təriqətin qurucusu Nəcməddin Kübranın (1145–1221) adından götürülmüşdür. O, Xarəzmdə doğulmuş, erkən yaşlarından dini elmləri öyrənmişdir. Mənəviyyat yolçuluğuna Misirdə Əbu Nəcib Sührəvərdinin tələbəsi olmuş Şeyx Ruzbihan Misrinin rəhbərliyi altında başlamışdır. Təbrizə köçdükdən sonra onun müəllimi tanınmış sufi Baba Fərəc Təbrizi olmuşdur. Tanınmış sufilerdən Əmmar ibn Yasir Bitlisi və İsmail Kəsrindən də dərs almışdır.

Nəcməddin Kübra Gürgəncdə sufi xanəgahı qurmuş və bununla öz təriqətini yaratmışdır. O, çoxlu sayda tanınmış sufilər yetişdirmiş, ərəb və fars dillərində bir çox əsərlər yazmışdır. Monqollar Gürgənci ələ keçirəndə Nəcməddin qətlə yetirilmişdir.

Nəcməddin Kübra digər sufi şeyxləri kimi Allaha yaxınlaşma yollarını göstərmişdir. Ona görə, bu yol mürsidinin göstərişlərinə tabe olmaqdan, ibadətləri yerinə yetirmək və zikr etməkdən keçir. O, həmçinin abidliyi, tərkidünyalığı, inzivaya çekilməyi təbliğ edirdi. Onun davamçıları olan kübrəvilər özlərinin mənəvi təcrübələrində rənglərin müxtəlif çalarlarına və onların ahəngdarlığına böyük önəm vermişlər. Nəcməddin Kübra təriqətində qardaşlığın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı on prinsip müəyyənləşdirmişdir. Tövbə, zöhd, təvəkkül, qənaət, zikr, səbir, riza və s. prinsiplərdə müridlərin mürsid və Allah qarşısında vəzifələri müəyyən edilmişdir.

Kübrəviliyin mənəvi varislik silsiləsi Əli ibn Əbu Talibə qədər yüksəlir. Bu təriqətdən ələvi təriqəti olan nurbəxşilər və zəhəbilər ayrılmışlar. Kübrəvilik Orta Asiyada geniş yayılmışdır. Kübrəviliyin davamçıları dövrümüzdə Özbəkistanda yaşayırlar.

KÜFR

Lügətdə "örtmək", "gizlətmək" mənasını verir. Terminologiyada Allahın varlığını, birliyini, o cümlədən imanın əsaslarından və ya dinin şərtlərindən birini inkar etməyi bildirir. Dində ən böyük günah hesab olunur və iman etməyin əksidir. İslam alimlərinin fikrincə, kimsə hər hansı ayədəki hökmü, əmri, yaxud qadağanı, o cümlədən ibadətləri, dinin halal və haramlarla bağlı hökmlərini inkar etsə, xor görsə küfrə düşmüş və dindən çıxmış sayılır.

KÜTÜBİ-ƏRBƏƏ

"Dörd kitab" mənasına gələn "kütübi-ərbəə" cəfəri məzhəbinin əsas hədis mənbələri sayılan dörd kitaba şamil edilir. Həmin kitablar bunlardır:

1) "Əl-Kafi" - üç hissədən ibarətdir: əqidə (üsulü-din) mövzularını əhatə edən "Üsulül-Kafi", fiqhi hədisləri (füruüd-din) əhatə edən "Füruül-kafi", imamların bəzi xütbə və məktublarından ibarət "Rövzətül-Kafi". "Əl-Kafi"nin tərtibçisi Məhəmməd ibn Yəqub əl-Küleynidir (vəfatı: 941-ci il). Kitabda ümumilikdə 16121 hədis var.

2) "Mən la yəhzürühül-fəqih" (Hər kəs özünün hüquqşünasıdır). Tərtibçisi Şeyx Səduqdur (vəfatı: 991-ci il). Kitabda 5998 hədis toplanmışdır.

3) "Təhzibül-əhkam" (Qanunların saflaşdırılması). Əsasən fiqhə aid hədislərdən ibarətdir. Tərtib edən Şeyx Əbu Cəfər Tusidir (vəfatı: 1067-ci il). Kitabda 13988 hədis var.

4) "İstibsar" (Dərk etmə). Bu əsər də Şeyx Tusi tərəfindən qələmə alınmışdır. 5511 hədisi əhatə edən kitabda, əsasən, fiqhi hədislər toplanmışdır.

KÜTÜBİ-SİTTƏ

"Altı kitab" mənasını verən "Kütübi-sittə" əhli-sünnə məzhəbində səhihlik dərəcəsinə görə ən mötəbər sayılan altı hədis kitabına verilən ümumi addır. Onlardan birincisi və ikincisi əhli-sünnə alimləri tərəfindən çox mühüm hədis mənbələri sayılır. Kütübi-sittəyə bu kitablar daxildir:

1) "Səhihül-Buxari". Kitabın müəllifi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmail Cüfi Buxaridir (810-870). Kitab 7563 hədisdən ibarətdir. Eyni hədislər bir neçə yerdə qeyd edildiyi üçün təkrarları çıxdıqdan sonra 2600-ə yaxın hədis qalır.

2) "Səhihül-Müslim". Müəllifi Əbül-Hüseyn Müslim ibn Həccac Qüşeyri Nişaburidir (817-875). Kitabda 7190 hədis var; təkrarları çıxsaq, təqribən 4000-ə yaxın hədis qalar.

3) "Sünəni-Əbu Davud". Müəllifi Əbu Davud Süleyman ibn Əşəs Əzdi Sicistanidir (817-889). Əsər 5274 hədisdən ibarətdir.

4) "Sünəni-Tirmizi". Müəllifi Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa Tirmizidir (824-892). Kitabdakı hədislərin ümumi sayı 5000-ə yaxındır, təkrar hədislərin sayı azdır.

5) "Sünəni-İbn Macə". Müəllifi Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yəzid Rəbəi Qəzvinidir (824-887). 4341 hədisdən ibarətdir, təkrar hədislər azdır.

6) "Sünəni-Nəsai". Müəllifi Əbu Əbdürrəhman Əhməd ibn Şüeyb Nəsaidir (829-915). Kitab 5729 hədisdən ibarətdir.

Bəzən yuxarıdakı 6 kitaba daha 3 hədis məcmuəsini də əlavə edib, onları birlikdə «kütübi-tisə» (doqquz kitab) adlandırırlar. Həmin üç kitab aşağıdakılardır: maliki məzhəbinin banisi Malik ibn Ənəs (711-

795) qələmə aldığı "Müvəttə", hənbəli Əbdürrəhman Dariminin (797-869) topladığı məzhəbinin banisi Əhməd ibn Hənbəlin (780-855) tərtib etdiyi "Müsnəd" və Abdullah ibn

QABİL (bax: HABİL VƏ QABİL)

QADİRİLİK

Əbdülqadir Gilaniyə (1165-1166) nisbət edilən təriqətin adıdır. O, Xəzər dənizinin cənub-qərbində yerləşən Gilan əyalətinin Nəyf kəndində dünyaya göz açmışdır. Dindar olan atası Əbu Saleh bin Musa haqqında məlumat olduqca azdır. Soyu Həzrət Əliyə gedib çıxır. Qadın vəlilərdən olduğu deyilən anası Ümmül-Xeyr Əmətul-Cabbar Fatimə dövrünün tanınmış zahid və sufilərindən olan Əbu Abdullah əs-Səvməinin qızıdır.

Uşaq ikən atasını itirən Əbdülqadir anası və babasının himayəsində böyümüşdür. 18 yaşında Bağdada getmiş, dövrünün qabaqcıl alimlərindən hədis, fiqh, ədəbiyyat dərsləri almışdır. Qısa müddətdə üsul, fəru, məzhəblər barəsində elmə yiyələnən Gilani Əbul-Xeyr Məhəmməd bin Müslim əd-Dəbbasla tanışlıq nəticəsində təsəvvüfə yönəlmişdir. Müəllimi Əbu Səidin vasitəsi ilə mədrəsədə hədis, təfsir, qiraət, fiqh və nəhv elmlərini tədris etmiş və moizə oxumuşdur. Lakin bir müddətdən sonra bunların hamısını tərk edərək inzivaya çəkilməmişdir.

Təriqət silsiləsi Əbu Səid əl-Muharrimi ilə başlayıb, Cüneydi Bağdadi, sonra Həzrət Əliyə gedib çıxır. Əbdülqadir Gilani Bağdad-da vəfat etmişdir, türbəsi də oradadır.

Əbdülqadir Gilaninin təsəvvüf anlayışı Quran və Sünnəyə əsaslanır. Qadiriliyin beş təməl qaydası var: himməti (niyyət və düşüncəni) ucaltmaq, haramlardan çəkinmək, xidməti gözəlləşdirmək, əzmi artırmaq və nemətə hörmət etmək. Himməti uca olanın dərəcəsi yüksəlir. Haramlardan çəkinənləri Allah qoruyur. Xidməti gözəlləşdirən kəramət

sahibi olur. Əzmi artırmanın hidayəti davamlı olur. Nemətə hörmət edənənin neməti artır.

Gilani təriqətinin tərəfdarları 5 vaxt namazlarından sonra gündəlik virdlər (zıklar) oxuyurlar. Bu təriqətdə zikr ucadan edilir. Səma və dövrəyə əhəmiyyət verilir. Xəlvət və rabitə mövcuddur.

Mərakeşdən İndoneziyaya qədər geniş ərazidə mənsubu olan Qadirilik təriqətinin bir çox qolu var.

QADIYANİLİK

İslamla Hind inanclarını, mistika və xristian qnostisizmini özündə birləşdirən sinkretik xüsusiyyətə malik məzhəbdir. Onları "əhmədilər" də adlandırırlar. Digər İslam məzhəblərinə mənsub alimlərin əksəriyyəti qadiyanilər müəslman hesab etmir. Onlar İslam mədəniyyətinin nümayəndələri olmalarına baxmayaraq, bu dini inanc əsaslarından kənara çıxdıqlarına görə İslamdan çıxmış sayılırlar. Qadiyani məzhəbinin yaradıcısı Mirzə Qulam Əhməd Qadiyani olmuşdur. O, 1835-ci ildə Hindistanın Pəncab vilayətinin kiçik kəndi olan Qadiyanda doğulmuşdur. İlk dövrlərdə Mirzə Qulam İslamın əsaslarına inansa da, ancaq sonra İsa peyğəmbərin məzarını Kəşmirdə tapdığını və Məsihin ruhunun ona keçdiyini iddia etmişdir. Onun sözlərinə görə, İsa Fələstində çarmıxa çəkilməmiş, Kəşmirə getmiş, orada dünyasını dəyişmişdir.

Daha sonra Mirzə Qulam özünü mücəddid və mehdi elan etmişdir. O, eyni zamanda Tanrıdan vəhyələr aldığı da iddia edərək özünü Tanrının yer üzündəki təcəllisi adlandırmışdır. Mirzə Qulam Tanrı təcəllisi və İsanın varisliyi ideyalarını Xristianlıqdan,

eləcə də Hind inanclarından götürmüşdür. O, özünü Hind tanrısı olan Krişnanın təəcəssümü də adlandırmışdır. İsanın sözlərini özünə məxsus şəkildə təfsir edən Mirzə Qulam artıq İslamda cihadın ləğv olunmasına dair bəyanatlar vermişdir. Bundan başqa, Mirzə Qulam özünü Məhəmməd peyğəmbərin təəcəssümü kimi bütün xalqların yeni elçisi elan etmişdir. Ancaq İslama görə, Məhəmməd peyğəmbərdən sonra peyğəmbər gəlməyəcək, çünki O, Quranda "Xatəmül-Ənbiya" (peyğəmbərlərin sonuncusu) adlandırılmışdır. Mirzə Qulam isə bu kimi ayələrin mənalərini başqa cür izah edirdi. Onun dediklərinə görə, müxtəlif xalqlar üçün gələn hər bir yeni peyğəmbər Məhəmmədi tanıyıb onun şəriətini qəbul etməli, ona yeni həyat verməlidir. O iddia edirdi ki, Məhəmməd peyğəmbərin "Xatəmül-Ənbiya" adlandırılması heç də Yaradanın digər insanlara peyğəmbərlik verməyəcəyi demək deyildir. Allah onlarda özünü həm göstərə, həm də onlara vəhylər göndərə bilər.

Qadiyanilər Mirzə Qulamın peyğəmbərliyini tanıyaraq onu başqa peyğəmbərlərdən daha üstün hesab edirlər. O, möcüzələr göstərdiyini elan etmişdir. 1894-cü ildə baş vermiş Günəşin və ayın tutulmasını öz möcüzəsi kimi qələmə vermişdir. Mirzə Qulama görə, üç növ insan vardır: onun gəlişinə inanıb ona tabe olanlar, onun peyğəmbər olması haqqında xəbəri olmayanlar və onun peyğəmbərliyini tanımayıb ona qarşı çıxanlar.

Qadiyanilər Mirzə Qulamın peyğəmbərliyini tanımayan müsəlmanları xristianlar və yəhudilər kimi "əhli-kitab" sayırlar. Onlar Məkkəyə Həcc ziyarətinə getmirlər. Bunun əvəzində Mirzə Qulamın doğulduğu Qadiyan

kəndinə gedərək orada ibadət edirlər.

Mirzə Qulam 1908-ci ildə vəfat etmişdir. O, bir çox əsərlərin müəllifidir. Ölümündən əvvəl davamçılara öz aralarından birinin xəlifə seçilməsini tapşırılmışdır. Qadiyanilərin ilk xəlifəsi Mövla Nurəddin olmuşdur. Dövrümüzdə Qadiyani mənsubları Pakistan, Hindistan, ABŞ, İngiltərə və başqa ölkələrdə yaşayırlar.

QAFQAZ MÜSƏLMANLARI İDARƏSİ

Qafqazda İslam dininə aid ən ali təsisat olan Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi 1823-1918-ci illərdə Tiflisdə yerləşmişdir. Hazırda mərkəzi Bakı şəhərində – Təzəpir məscididir. Sədri 1980-ci ildən Şeyxülislam Allahşükür Paşazadədir.

XIX əsrin əvvəllərində Qafqazın Zaqafqaziya ərazisinin Rusiya imperiyasına qatılması ilə əlaqədar bölgədə İslam təsisatlarının quruluşunda əhəmiyyətli dəyişiklər baş verdi. Bu dövrün ən səciyyəvi xüsusiyyəti hökumətin Xristianlıqdakı Kilsə strukturuna bənzər İslam dini qurumu yaratmaq siyasəti ilə bağlıdır. Bu məqsədlə 1823-cü ildə Zaqafqaziya şialərinə başçılıq etmək üçün Tiflis şəhərində dini rəhbər – şeyxülislam vəzifəsi, 9 il sonra isə sünnilərinin başçısı olan müfti vəzifəsi təsis olunmuşdur.

1832-ci ilin noyabrın 29-da vahid dini idarə yaratmaq məqsədilə Rus çarı tərəfindən Senata Zaqafqaziya müsəlmanlarının Dini İşlər İdarəsi barədə əsasnamə hazırlanması təklif olunsada, hazırlanmış layihələrin heç biri bəyənilməmişdir. Nəhayət, 5 aprel 1872-ci ildə "Zaqafqaziya şia və sünni Məhəmmədi ruhanilər idarəsi haqqında Əsasnamə"

QAFQAZ MÜSƏLMANLARI İDARƏSİ

Dövlət Şurasının təqdimatı ilə Rusiya çarı tərəfindən təsdiq edilmişdir. Həmin tarixdən 1917-ci ilin fevralına qədər fəaliyyət göstərən və şeyxülislamın rəhbərlik etdiyi idarənin nəzdində şiə, müftinin rəhbərlik etdiyi idarənin nəzdində isə sünni ruhani idarəsi təsis olunmuşdur. Tiflisdə yerləşən bu iki idarənin hər biri sədrdən, idarə heyətinin 3 üzvündən, 2 köməkçisi ilə birlikdə katibdən, mütərcim, mirzə və arxivariusdan ibarət idi. Hər iki idarənin tabeliyində Tiflis, İrəvan, Yelizavetpol və Bakı quberniyalarının hərəsində 1 məclis olmaqla 4 məclis, o cümlədən sünni idarəsində 16, şiə idarəsində 20 qazi var idi. İdarələr Daxili İşlər Nazirliyinin nəzarəti altında idi və birbaşa canişin qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Şeyxülislam və müfti çarın Qafqaz canişini tərəfindən təyin edilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarana-nadək Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının dini işləri iki idarə - şiə və sünni idarələri tərəfindən tənzimlənmişdir. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasından sonra Tiflis şəhərində yerləşən Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin Bakı şəhərinə köçürülməsi gündəmə gəlmişdir. Beləliklə, 1918-ci ildə İdarə Bakıya köçürülmüşdür. Cümhuriyyət dövründə şiə və sünni ruhani idarələri birləşdirilmiş və

Məşixəti-İslamiyyə adlandırılmışdır. 1918-ci il dekabrın 11-də şeyxülislam Məhəmməd Fərəculla Pişnamazzadə vəzifəsindən istefa verir. Cümhuriyyətin sosial təminat və dini etiqad işləri naziri Musa Rəfibəyovun əmri ilə həmin vəzifəyə Ağa Əlizadə təyin edilir. Həmin dövrdə müfti vəzifəsini isə Mustafa Əfəndizadə daşıyırdı. 1920-ci ildə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ölkədəki məscidlərin əksəriyyəti bağlanmış, əksər din xadimləri hücum və təqiblərə məruz qalmışdır. Nəhayət, ləğv olunmuş bu idarə 24 ildən sonra - SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1944-cü il 14 aprel tarixli qərarı ilə yenidən bərpa edilmişdir. Qurumun adı isə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsi olmuşdur.

1944-cü il mayın 25-28-də keçirilən Zaqafqaziya müsəlmanlarının I Qurultayında Ağa Əlizadə ikinci dəfə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin sədri seçilmişdir. Beləliklə o, idarənin tarixində seçilmiş ilk şeyxülislamı olmuşdur. Əvvəlki şeyxülislamlar dövlət tərəfindən təyin edilirdilər. Həmin qurultayda Ruhani İdarəsinin Nizamnaməsi təsdiq edilmiş, rəhbərliyi (şeyxülislamla yanaşı, müfti və ruhani idarəsinin üzvləri - qazılar) seçilmişdir. Qurum şiə məzhəbinin lideri sayılan şeyxülislam tərəfindən idarə olunur, müfti İdarə sədrinin birinci müavini hesab edilir və sünni məzhəbinə aid müsəlmanların şəriətlə bağlı məsələlərini tənzimləyir. Hazırda müfti nüfuzlu din xadimi kimi tanınan Hacı Salman Musayevdir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Şimali Qafqaz və Zaqafqaziya dini idarələri 1992-ci ildə vahid qurumda -

Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşdilər. Elə həmin il Qroznı şəhərində keçirilmiş qurultayda Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan, Kabarda-Balkar, Çeçenistan, İnquşetiya, Qaraçay-Çərkəz və Adıgeyin din xadimləri tərəfindən yekdilliklə Qafqaz Xalqları Ali Dini Şurasının sədri vəzifəsinə seçilmişdir. O, Qafqaz müsəlmanlarının 29 iyul 2003-cü il tarixində Bakı şəhərində keçirilmiş XI qurultayında yekdilliklə ömürlük sədr - Şeyxülislam seçilmişdir.

İdarənin ali orqanı Qafqaz müsəlmanlarının Qurultayıdır. Azərbaycan Respublikasında İslam dini qurumları öz tarixi İslam dini mərkəzində - Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində birləşirlər. Azərbaycan Respublikasının "Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanununa əsasən, Azərbaycan Respublikasında təşkilat məsələlərində İslam dini icmaları Qafqaz Müsəlmanları idarəsinə tabedirlər. İslam dininə aid ibadət yerlərinə rəhbərlik edən din xadimləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məlumat verilməklə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi tərəfindən təyin edilir.

Qafqazda ilk şeyxülislam rütbəsi təsis edildiyi 1823-cü ildən indiyədək 12 nəfər şeyxülislam olmuşdur.

QARUN

Qurani-Kərimdə adı keçən şəxslərdən biridir. Onun Musa peyğəmbərin dövründə yaşadığı, var-dövlətə və böyük istedadla sahib olduğu bildirilmişdir (Qasas, 76-82). Lakin bunların qarşılığında Allaha şükür etməmiş və daim təkəbbürlü davranmışdır. Qarun iddia edirdi ki, o, var-dövlətini yalnız öz bacarığının nəticəsində əldə etmişdir.

Hətta bu məsələ ilə bağlı Musa peyğəmbərin nəsihətlərinə də əhəmiyyət verməmişdir. Ümumiyyətlə, Qarun Musa peyğəmbərin möcüzələrinə inanmamış, onu yalançı və sehrbaz adlandırmışdır. Buna görə də Allah onu var-dövləti ilə birlikdə yox etmişdir.

Qurani-Kərimdə təkəbbürlük obrazı kimi verilən Qarun haqqında Tövratda və şifahi xalq ədəbiyyatında da məlumatlar var.

QAZI

Şəriət qanunu ilə məhkəmə işlərini icra edən şəxsdir. Ənənəyə görə, qazi hökmləri İslam fiqhinə (qanunlarına) əsaslanaraq verməlidir. İslam tarixinin erkən dövrlərində qazi vəzifəsini yalnız Məhəmməd peyğəmbər icra etmişdir. O, müsəlmanların sayı artdıqca mübahisəli məsələləri həll etmək vəzifəsini Əli ibn Əbu Talib, Əbu Bəkr, İbn Qühafə, Ömər ibn Xəttab, Muaz ibn Cəbəl kimi yaxın səhabələrə də həvalə etmişdir. Ömər ibn Xəttabın hakimiyyəti dövründə hakimlərin əksəriyyəti xəlifə tərəfindən təyin edilərək Xilafətin müxtəlif bölgələrinə göndərilmişdir. İlk dövrlərdə qazılar xalqın mübahisəli məsələlərini məscidlərdə həll edirdilər. Sonra isə bu məhkəmələr xüsusi yerlərdə keçirilirdi. Əməvilərin hakimiyyəti dövründə qazıları xəlifələr, ya da onların

bölgələrdəki canişinləri təyin edirdilər. Abbasi xəlifələrinin dövründə isə ilk dəfə olaraq baş qazılıq vəzifəsi yaradılmışdır. Bundan sonra məhkəmə işlərinə, eləcə də hakimlərin seçilib yerlərə göndərilməsinə xüsusi dövlət qurumu baxırdı. Xilafətin ilk baş qazısı Hənəfi məzhəbinin təmsilçisi Əbu Yusif olmuşdur.

Fiqhə görə, azad, yetkinlik yaşına çatmış, bilikli, fiziki problemləri olmayan, sağlam düşüncəli hər bir müsəlman qazi ola bilər. Bundan başqa, yalnız inanlı və ədalətli adam qazi vəzifəsini icra edə bilər. Fasiqlər hakim ola bilməzlər. Eyni zamanda, bəzi məzhəblərə görə, qazi kişi olmalıdır. Buna Nisa surəsinin 34-cü ayəsini dəlil gətirirlər. Ancaq Hənəfi məzhəbində və bəzi fəqihlərin fikirlərinə görə, bu şərtlərə əməl etmək vacib deyildir. Buna dair Məhəmməd peyğəmbərin həyat yoldaşı Aişənin hüquqi hökmlər verdiyini dəlil gətirirlər. Qazıların ictihad etməsi barəsində fərqli yanaşmalar var. Bəzi ilahiyyatçılar hesab edir ki, qazi yalnız müctəhid olmalıdır. Lakin digərlərinə görə bu, vacib deyildir. Qazılar hər hansı müctəhidin hökmlərinə istinad edərək hökm verə bilərlər.

QAZI

Din və müqəddəs amallar uğrunda düşmənlə döyüşən müsəlmandır.

İslam tarixinin ilk dövrlərindən başlayaraq din uğrunda müqəddəs müharibələr aparılmışdır. İslama görə, Məhəmməd peyğəmbərlə eyni cəbhədə İslam idealları uğrunda döyüşən səhabələr, eləcə də sonrakı dövrlərdə din uğrunda mübarizə aparan müsəlmanlar qazi hesab olunurdular. Qazilər türk xalqlarının tarixində də böyük rol oynamışlar. Türklər qaziləri

“alplar” adlandırırdılar. IX əsrin sonlarında Xorasanda, eləcə də müsəlman dünyasının digər yerlərində qazi dəstələri yaranmışdır. Onlar ölkə ordusunun tərkibində ən döyüşkən qruplar idilər. XIII-XIV əsrlərdə Səlcuqilər imperiyası dağıldıqdan sonra Anadoluda qazilər hərəkətinin nəticəsində bir necə bəyliklər yaranmışdır. Bunlardan biri olan Osmanlı bəyliyi sonralar güclənərək qüdrətli Osmanlı imperiyasına çevrilmişdir. Qazilər hərəkəti İslam dünyasının digər yerlərində də olmuşdur. Məsələn, İspaniyada rekonkista zamanı Şimali Afrikadan gəlmiş müsəlman döyüşçülər qazilər adlandırılırdı.

Müasir dövrdə vətənin müdafiəsi və azadlığı uğrunda döyüşlərdə iştirak etmiş şəxslərə qazi deyilir.

QEYB

Duyğu orqanları ilə hiss olunmayan, insan əqli ilə dərk edilməyən, yalnız Uca Yaradan tərəfindən bilinən gizli şey və ya anlayışdır. Qeyb – hazıranın ziddidir. Dini anlamda keçmişdə və gələcəkdə, həmçinin insanın olduğu məkandan çox-uzaqlarda baş verən hadisələrlə, axirət, qiyamət kimi mövzularla bağlı biliklər də qeybə aiddir. İlahiyyatçılar Qurani-Kərimin “Loğman” surəsinin 34-cü ayəsinə istinadən qeyd edirlər ki, hər şeyi mütləq bilən Allahdır, qeyb anlayışı yalnız insanlar üçündür.

Alimlər qeybi bilikləri iki hissəyə bölürlər. Mütləq qeyb qisminə aid biliklər yalnız Allaha məlumdur. Məsələn, Allahın zatının mahiyyəti, qiyamətin vaxtı və s. (Yunus, 20, Ənam, 50). Sufilikdə buna “qeybi-ədəm” deyilir.

İkinci növ qeybi xəbərlər izafi qeyb

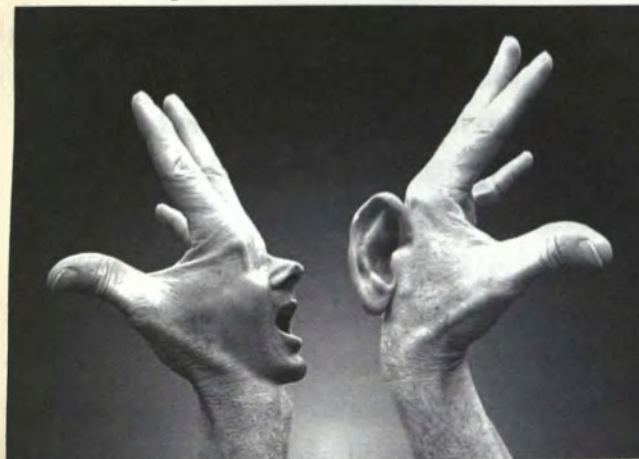

adlandırılır. Qurani-Kərimin Cin surəsinin 26-27-ci ayələrinə istinadən bu növ qeybi məlumatları Allah istədiyi sevimli bəndələrinə verə bilər: “Qeybi bilən ancaq Odur (Allahdır) və öz qeybini heç kəsə əyan etməz; bəyənib-seçdiyi peyğəmbərdən başqa...” Qeyb aləmindən bəzi xəbərlər vermək peyğəmbərlərin möcüzəsi sayılır. Sufilikdə buna “qeybi-vücut” (aləmi - mələkut) deyilir. Eyni zamanda, sufizmdə bu anlayışın “qeybi - məknun” adlı xüsusi bir növü var ki, bunun qorunmuş qeyb olub, mahiyyətini Allahdan başqasının bilməyəcəyi bildirilir.

Bəzi İslam məzhəb və cərəyanlarında qeybə böyük əhəmiyyət verilir. Onların təliminə görə, Allah qeybi təriqət şeyxləri və seçilmiş insanlara bildirir. Cəfəri məzhəbində sonuncu imam Mehdiyin qeybdə olduğuna inanılır.

QEYBƏT

Hər hansı bir şəxsin arxasınca onun xoşuna gəlməyəcək şəxsi həyatına aid hansısa hadisəni və ya şeyi başqalarına danışmaqdır. İslam əxlaqında kiminsə arxasınca danışmaq

günah əməllərdən hesab edilir. Quran-Kərimin Hucurat surəsinin 12-ci ayəsində deyilir: “Bəziniz bəzinizin qeybətini etməsin (bir-birinizin arxasınca pisliliyinizi söyləməyin!).

Sizdən biriniz ölmüş qardaşının ətinə yeməyə razı olarmı? Siz buna nifrət edərsiniz”. Bir hədisdə deyilir: “Qeybət dinləyən şəxs qeybət edənə şərikdir”. Bütün bunlardan görünür ki, İslam qeybətini pisləmiş, hətta böyük günahlardan biri kimi dəyərləndirmişdir. Qeybət edən şəxsin günahlarının bağışlanması üçün arxasınca danışdığı adamdan halallıq alması və tövbə etməsi şərtidir.

QƏBİR

Cənazənin dəfn olunduğu yerə qəbir və ya məzar deyilir. Toplu qəbirlərin olduğu yer isə qəbiristan adlanır. Qəbir 1-1,5 m dərinliyində qiblə istiqamətində düzbucaq şəklində qazılır. Onun uzunluğu ölənün boyu, eni isə ölənün boyunun yarısı qədər olmalıdır. Ölü qiblə tərəfdən qəbirə qoyulur. Sonra qəbir torpaqla doldurulur. Cənazədə iştirak edənlərin də qəbirə torpaq atması müstəhəbdir.

Hündür və təmtəraqlı başdaşların qoyulması İslam dində bəyənilməyən əməllərdəndir.

İslamda qəbirlərin ziyarət edilməsinə icazə verilir. Cümə və ya şənbə günləri, həmçinin ərəfə və bayram günlərində ziyarət edilməsi daha müstəhəb sayılır. Ziyarət zamanı hər kəsə bu dünyanın keçici olduğu haqqında düşünməsi, günahlarının bağışlanmasını diləməsi tövsiyə olunur. Məzarların ziyarəti zamanı onların üstündə oturmaq və uzanmaq, onları tapdalamaq xoş qarşılanmır. Qəbir ziyarətinə gələn biri savabını ölüyə bağışlamaq niyyəti ilə Quran oxuya, onlar və özü üçün dua edə bilər.

QƏBİR ƏZABI

Ərəb dilində “əzb” kökündən törəmiş

“əzab” kəlməsi “işgəncə”, “əziyyət” mənasında istifadə edilir. Cəza və əzabların bir qismi bədən, digər qismi isə ruh üzərində təsirli olduğu üçün əzab həm maddi, həm də mənəvi xarakter daşıyır. Təsəvvüf alimlərinə görə, ilahi əzab dünyada, qəbir həyatında və axirətdə olmaqla üç mərhələdə həyata keçir.

Bərzəx aləmi kimi də bilinən qəbir həyatı ölümdən sonra axirətə qədər davam edən müddətdir. Qəbir həyatı axirətin giriş qapısı və başlanğıcı sayılır. Ölə kimsə istər qəbirdə dəfn edilsin, istər yırtıcı heyvanlar tərəfindən parçalansın, istər odda yanıb kül olsun, ya da dənizdə boğulsun onun üçün qəbir həyatı başlamış sayılır.

Qəbirdə əzab və nemətin varlığını göstərən bəzi ayə və hədislər var. Qurani-Kərimin Mumin surəsinin 46-cı ayəsində buyrulur: **“Onlar (ölən gündən qiyamətə qədər qəbir evində) səhər-axşam (gündə iki dəfə) odda yandırılırlar. Qiyamət qopduğu gün isə (deyiləcəkdir): Firon əhlini ən şiddətli əzaba salın!”**.

Bu ayə qiyamət qopmadan əvvəl də, yəni qəbirdə də əzabın olduğunu bildirir.

QƏDİR-XUM

Cəfəri məzhəbi nümayəndələri tərəfindən qeyd olunan bayramdır. Hər il zülhicce ayının 18-də qeyd olunan bu bayramın adı Məkkə ilə Mədinə arasında yerləşən yerin adından götürülmüşdür. Hazırda həmin ərazidə yaşayış yoxdur. Lakin bu ərazi İslam tarixinin mühüm hadisələrindən birinin şahidi olmuşdur. Mənbələrə görə, Məhəmməd peyğəmbər hicrətin 10-cu ilində sonuncu Həcc ziyarətindən qayıdarkən Qədir-xumda səhabəsi və əmisi oğlu Əli ibn Əbu

Talibi vəli (canişin) təyin etmişdir. Bu hadisə ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə rəvayətlərin olmasına baxmayaraq, məzhəblərin məsələyə münasibəti fərqlidir.

QƏDR GECƏSİ

Ramazan ayının gecələrindən birinin adıdır. Quranın ilk ayələrinin bu gecədə nazil olduğu bildirilir. Buna iki ayə dəlil göstərilir. Müqəddəs Kitabın Bəqərə surəsinin 185-ci ayəsində buyrulur ki, **“İnsanlara doğru yolu göstərən, bu yolu açıq dəlilləri ilə aydınlaşdıran və (haqqı batıldən) ayıran (Quran) Ramazan ayında nazil edilmişdir”**. Buradan Quranın Ramazan ayında nazil edildiyi anlaşılır. Digər bir ayədə - Qədr surəsinin 1-ci ayəsində isə buyrulur ki: **“Həqiqətən, Biz onu (Quranı) Qədr gecəsi nazil (tam şəkildə) etdik”**. Bununla da Qədr gecəsinin Ramazan ayında olduğu aydınlaşır.

Qurani-Kərimin 97-ci surəsinin “Qədr” adlanması bu gecənin fəzilətindən xəbər verir. İslam inancına görə, bu gecədə mələklər Yer üzünə enərək Allahın əmri ilə hər bir insanın duasını qəbul edir. Bu səbəbdən də müsəlmanlar Qədr gecəsini çoxlu dualar oxuyaraq və ibadət etməklə keçirirlər.

Qədr gecəsinin konkret hansı gecə olması mübahisəlidir.

QƏFFARİ ƏBUZƏR

Böyük səhabələrdən hesab olunan və Məkkə yaxınlığındakı Vəddan bölgəsində yaşamış Qəffar qəbiləsinə mənsub Əbuzərin əsl adı Cündəb, atasının adı Cünadə, anasının adı isə Rəmlədir. Məhəmməd peyğəmbər onu “ümmətin düz danışanı” adlandırmış, paklıq və zahidlikdə İsa peyğəmbərə bənzətməmişdir.

Rəvayətə görə, Əbuzər müsəlman olmazdan əvvəl bütələrə pərəstiş etmədiyi üçün mənsub olduğu qəbiləsi tərəfindən qınanmasına baxmayaraq, bütperəstliklə mübarizə aparmış, monoteist İbrahimi hənif dininə üstünlük vermişdir. Ona görə də Həzrət Məhəmmədə peyğəmbərlik nazil olduqda İslamı ilk qəbul edənlərdən olmuşdur.

Qüreyş qəbiləsinə hesaba almasaq, Əbuzər Məhəmməd peyğəmbərə iman gətirmiş 4-cü, yaxud 5-ci səhabədir. Müsəlman olduqdan bir müddət sonra Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən mənsub olduğu qəbiləni İslam dininə dəvət etmək üçün vəzifələndirilmiş və apardığı təbliğat nəticəsində Qəffar qəbiləsinin rəisi Xəffaf da müsəlmanlar sırasına qatılmışdır.

O, Bədr və Uhud savaşlarından sonra qəbiləsindən ayrılaraq Mədinəyə getmişdir. Məhəmməd peyğəmbər bəzi məsələlərdə mühakimə işində onu özünə canişin təyin etmişdir. Zatur-Rəqa və Bəni-Müstəliq döyüşlərində Əbuzər Peyğəmbərin canişini olaraq meydana çıxmışdır. Məkkənin fəthi zamanı isə o, Bəni-Qəffar qəbiləsinin bayrağını daşımışdır. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Mədinədən Suriyaya köçmüş, Əbu Bəkr və Ömər xəlifəliyi dövrlərində orada yaşamışdır. Sonrakı dövrlərdə üzləşdiyi bütün çətinliklərə sinə gərmiş, hakimiyyət hərisi olan insanlarla mübarizəni bir an olsun dayandırmamışdır. Cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərə qarşı etiraz etmiş, eyni zamanda Müaviyənin xəlifə olmasına qarşı çıxmışdır.

Əbuzər həm də alim olmuşdur. Həzrət Əli buyurur: “Əbuzər o qədər elm toplayıb

ki, onu çəkməyə çətinlik çəkir. O, elm əldə etməkdə çalışqan, dinini qorumaqda ciddidir”. Bu böyük səhabənin elmindən bəhrələnənlərdən biri Malik Əştər olmuşdur.

Əbuzər bütün təkidlərə baxmayaraq, təklif olunan heç bir vəzifəni qəbul etməmişdir. Mənəviyyata üstünlük vermiş, tərkidünya həyatı sürmüşdür. O, həmçinin bir çox hədislərin ravisi hesab olunur.

QƏNDİL GECƏLƏRİ

İslam aləmində müqəddəs sayılan və qəndil adlanan gecələr – Qədir, Rəqaib, Mövlud, Bəraət, Merac qəndilləri – xüsusi təmtəraqla qeyd edilir. Həmin gün gündüzlər oruc tutulur, gecələr isə dualar oxunur və namaz qılınır. Əslində, bu gecələrin bayram edilməsi İslamın özü qədər qədim tarixə malik deyildir.

“Qəndil” sözünün kökü latın dilində “şam, lampa” mənalarını verən “candela”dan gəlir. Sonradan ərəbcədə “qindil” şəklini almış və türk dilinə keçmişdir. Adətən evləri işıqlandırmaq məqsədilə istifadə olunan qəndil aydınlığı təmsil etdiyinə görə zaman keçdikcə dini mahiyyət qazanmış, məbədlərdə, qəbiristanlarda, hətta müqəddəs sayılan ağacların budaqlarında yandırılmağa başlanmışdır. Ümumiyyətlə, dini əşya və simvol kimi qəndildən (lampa) müqəddəs kitablarda bəhs olunmuşdur.

Müqəddəs gecələrin “qəndil” adlandırılması türklərin adı ilə bağlı olub, belə gecələrdə məscid minarələrində qəndil yandırılmasından qaynaqlanmışdır. Osmanlı sultanı II Səlimin hakimiyyəti illərində məscidlərin minarələri arasından qəndillərlə

bəzədilmiş, dini mətnlər yazılmış iplər asılırmış.

Qəndil gecələrinin ən məşhuru Qədir gecəsidir. Çünki digərlərindən fərqli olaraq, yalnız onun barəsində Qurani-Kərimdə bəhs edilmişdir. Qədir gecəsinin Məhəmməd peyğəmbərdən nəql olunan rəvayətlərə görə, Ramazan ayının son on gününün tək gecələrindən birinə təsadüf etdiyi güman olunur. Digər dörd gecə barəsində isə nə Qurani-Kərimdə, nə də hədislərdə məlumat var. Bu da onların İslam tarixinin ilk dövrlərində qeyd edilməməsi ilə əlaqədardır. Məsələn, Mövlud qəndili Məhəmməd peyğəmbərin Mədinəyə hicrətindən 300 il sonra Misirdə Fatimilərin hakimiyyəti dövründə, Rəqaib, Bəraət, Merac qəndilləri isə 400 il sonra Qüdsdə qeyd olunmağa başlanılmışdır.

Qəməri təqviminə əsasən, Mövlud qəndili rəbiül-əvvəl ayının on ikinci, Rəqaib qəndili rəcəb ayının ilk cümə, Merac qəndili rəcəb ayının iyirmi yeddinci, Bəraət qəndili saban ayının on beşinci gecəsidir.

Ümumi dəyərləndirdikdə, qəndillər müsəlmanların bəzi gün və gecələrdə tarixi-dini hadisələri xatırlamaq, ibadətlərin, dini söhbətlərin onlara verdiyi həyəcanı yenidən

yaşamaq məqsədilə fərqli tədbirlər keçirmələri nəticəsində meydana çıxmışdır. Sonralar qəndil gecələrini qeyd edən hər cəmiyyət öz növbəsində onlara mədəniyyətlərindən nəşə əlavə etmiş və beləliklə, bu gecələrin qeyd edilməsi adət-ənənə halını almışdır.

QƏNİMƏT

Ərəb sözü olan qənimət lüğətdə "bir şeyi çətinlik çəkmədən əldə etmək" kimi ifadə edilmişdir. Dini terminologiyada qeyri-müsəlmanlardan hərbi yolu ilə əldə edilmiş bütün növ mal və əsirləri ehtiva edən anlayışdır. İslam hüquqsünasları (fəqih) qənimətləri döyüş əsirləri, ərazi və daşınan mallar olmaqla 3 növə ayırmışlar.

Qənimət barədə Qurani-Kərimdə ayələr (bax: Nisa 94; Ənfal 41, 69; Fəth 15, 19, 20; Həşr 6-10) nazil olmuşdur. Quranda "qənimət" mənasında "nəfəl" in cəmi olan Ənfal da istifadə edilmiş, xüsusilə qənimətlə əlaqədar hökmləri açıqlayan səkkizinci surəyə bu ad verilmişdir. Quranın "Həşr" surəsinin 6 və 7-ci ayələrində qənimət mənasında "fey" sözündən istifadə edilmişdir.

Qənimətin götürülməsi haqqında Qurani-Kərimin "Ənfal", surəsinin 41-ci ayəsində buyrulur: "(Ey möminlər!) Əgər siz Allaha və haqla batilin ayırd edildiyi gün – iki dəstənin bir-birilə qarşılaşdığı gün (Bədr günü) bəndəmizə (Məhəmmədə) nazil etdiyimizə (ayələrə) iman gətirmisinizsə, bilin ki, ələ keçirdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrəbasının, yetimlərin, yoxsulların və müsafirlərin (pulu qurtarıb yolda qalan yolçularındır). Allah hər şeyə qadirdir!"

Qənimətin dörd hissəsi birbaşa

müharibədə iştirak edən döyüşçülərə, bir hissəsi isə Məhəmməd peyğəmbərə, onun Əhli-beytinə, yoxsullara və yetimlərə verilirdi. Peyğəmbərdən sonra bu hissə beytul-mala verilib dövlətin ehtiyacları üçün xərclənirdi.

QƏRMƏTİLİK

Şiəliyin İsmaili qoluna yaxın olan qərmətilik İsmayıl ibn Cəfərin oğlu Məhəmməd ibn İsmayılı yeddinci - sonuncu imam olaraq qəbul edən dini cərəyandır. Cərəyanın başçısı Kufə şəhərinin yaxınlığındakı Dur kəndindən olan və daha çox "Qərmət" ləqəbi ilə tanınmış Həmdan ibn Əşəs idi. Onlar 890-cı ildə üsyan qaldıraraq Abbasi xilafətini kökündən sarsıtmışlar.

Qərmətiliyin yaranma tarixi Abbasi xilafətində ismaili təbliğatının fəallaşması dövründən başlanır. Tanınmış ismaili təbliğatçısı Hüseyn Əhvazi İraqa gələrək orada ismaililiyi qəbul etmiş Həmdan ibn Əşəslə (Qərmətlə) tanış olmuşdur. Hüseyn Əhvazi öləndən sonra Həmdan Qərmət onun yerini tutmuşdur. O, Kufə şəhəri və onun ətrafında yaşayan tərəfdarları üçün hərəkatın mərkəzini yarada bilmiş və xilafətin müxtəlif vilayətlərinə təbliğatçılarını göndərmişdir. Onların ən tanınmışlarından biri qərmətiliyin ideoloqu Əbdan idi. Cərəyanın başqa tanınmış təbliğatçıları isə 902-ci ildə qərmətilər qiyamına başçılıq etmiş Zikrəveyh ibn Mihrəveyh və Əbül-Fəvarizdir. Əvvəl qərmətilər ismaili təbliğ etsələr də, sonra onlarla bütün əlaqələrini kəsmişlər.

Qərmətiliyin tərəfdarları öz ideyaları uğrunda böyük məbləğdə maddi sərvət xərcləyərək, silah alar, yoxsullaşmış xalqı öz tərəflərinə cəlb etmişlər. Onlara qoşulanlar

soyğunçuluqdan əldə edilmiş qənimətlərdən pay almışlar. Xalqın bu ifratçı hərəkata axınının başqa səbəbi isə insanların hədəzlərlə üzləşməsi və həyatlarının təhlükədə olması idi.

Qərmətilər bir zamanlar güclənərək Yaxın Şərqdə bir neçə dövlət də qura bilmişlər. Onlar Abbasilərə və başqa müsəlman hökmdarlarına qarşı savaşırdılar. 928-ci ildə qərmətilər xəlifə Müqtədinin ordusunu məğlub etmiş, bir il sonra isə Məkkəni ələ keçirə bilmişlər. Daha sonra onlar həcərül-əsvəd daşını Kəbənin divarından çıxararaq özləri ilə aparmışlar. Beləliklə, Qara daş 951-ci ilədək 22 il qərmətilərdə qalmışdır. Sonra qərmətilər onu bölünmüş halda geri qaytarmışlar. Bundan başqa, onlar 949-cu ilədək zəvvarların Həccə getməsinə əngəl törətmişlər. Lakin bu qarşıdurmalarda uğur qazanmaqlarına baxmayaraq, qərmətilər müəyyən vaxtdan sonra zəifləmişlər. Onlar hakimiyyətlərini yalnız Bəhreyn və Yəməmənin bir hissəsində saxlaya bilmişlər. 1070-ci ildə o bölgələrdə onların hakimiyyətinə Səlcuqilər son qoymuşdur. Bu hadisələrdən sonra qərmətilər dini cərəyanı tarixdən silinmişdir.

Cərəyanın dini ideologiyası Fatimi ismaililərinin meydana gəlməsindən əvvəlki Batiniyyənin dini-fəlsəfi dünyagörüşü ilə paralellik təşkil edir. Qərmətilərə görə, vəhyi Məhəmməd peyğəmbərə Cəbrail gətirməyib, o, külli aqlın təsirindən yaranmışdır. Yəni Quran külli ağıldan gələn məlumatların Həzrət Məhəmmədin dili ilə səslənməsindən əmələ gəlmişdir. Məhz buna görə cərəyan mənsubları Qurani-Kərimin Allahın kəlamı olmasını məcazi mənada başa düşmüşlər.

Qərmətilikdə gündə iki dəfə - Günəşin

doğmasından əvvəl və batmasından sonra iki rükət namaz qılınırmış. Namaz vaxtı hər rükətdə Əhməd ibn Məhəmməd ibn Hənəfiyyəyə nazil olduğuna inandıqları "İstiftah" surəsini oxuyar və qiblə üçün üzlerini Qüdsdəki Beytül-müqəddəsə tutarmışlar. Orucu yalnız ildə iki dəfə, Novruz və Mihrican bayramlarında saxlayarmışlar. Bəzi rəvayətlərdə Əbu Səid əl-Cənnabinin dövründən etibarən namaz və orucu tamamilə tərk etdikləri bildirilmişdir. Zəkati isə imamın haqqı kimi qəbul etdiklərindən ildə bir dəfə müəyyən miqdarda ödəyərmişlər. Yəni gəlirlərin dövlət tərəfindən istifadə olunmayan hissəsinin beşdə birini hər il Mehdi üçün ayırıb dövlət xəzinəsinə verərmişlər.

Qərmətlikdə Həcc zamanı Məkkəyə deyil, Qüdsə gedirmişlər.

QƏRANİ VEYSƏL

Yəmənli və türk əsilli müsəlman və övliya olan Veysəl Qəraninin (Üveys Qərani) 555-560-cı illərdə doğulduğu ehtimal edilir. Dörd yaşında ikən atasını itirmiş və çoban olmuşdur. Veysəl Qəraninin soyu Yəməndə məskunlaşmış Bəni-Murad tayfasından gəlir. O, Murad tayfasının Qərani qəbiləsindəndir. Məhəmməd peyğəmbər dövründə yaşamasına baxmayaraq, onu heç görməmişdir.

Veysəl Qəraninin Yəməndə ikən müsəlman olması, Kufədəki həyatı, vəfatı və şəxsiyyətinə dair hədis kitablarında və ilk dövrə aid qaynaqlarda yetərli məlumat yoxdur. Onun haqqında daha sonrakı dövrə aid əsərlərdə, xüsusilə böyük ədib Fəridəddin Əttarın XIII əsrin əvvəllərində qələmə aldığı "Təzkirətül-övliya"da geniş məlumat verilmişdir. Bu rəvayətlərə görə, Veysəl

Yəməndə çobanlıqla məşğul olmuş, həmçinin xurma toxumu satmaqla dolanan zahid imiş. Çox güman ki, Yəmənə gedən müsəlmanlar vasitəsi ilə İslamı qəbul etmişdir. Mədinəyə gedib Məhəmməd peyğəmbərlə görüşmək istəməsinə baxmayaraq, yaşlı anasını tək qoya bilməmişdir. Lakin bir gün anasından icazə alaraq Mədinəyə getsə də, Həzrət Məhəmməd evdə olmadığından görüşə bilməmiş və Yəmənə qayıtmaq məcburiyyətində qalmışdır. Uhud döyüşündə Məhəmməd peyğəmbərin bir dişinin sındığını eşitdikdə, onun da bir dişini və ya bütün dişlərini sındırdığı rəvayət olunur.

Anasının vəfatından sonra Kufəyə getmiş və orada zahidənə həyat yaşamışdır. Mənbələrə görə, 657-ci ildə baş verən Siffeyn döyüşündə Həzrət Əli tərəfindən döyüşərək şəhid olmuşdur. Bəzi qaynaqlarda isə Azərbaycana bir səfər əsnasında və ya Deyləm döyüşündə vəfat etdiyi bildirilir. Yəməndə, Suriyada, İranda, Özbəkistanda, Türkiyədə və Azərbaycanın müxtəlif yerlərində ona nisbət edilən məzar vardır. Azərbaycanda bunlardan ən məşhuru Ağdaşdan 45 km cənubda yerləşən Xınaxlı kəndindədir.

Veysəl Qərani zahidlik həyatı yaşadığı üçün təsəvvüf əhli tərəfindən örnək bir şəxsiyyət kimi qəbul edilmiş, Məhəmməd peyğəmbəri cismən görməsə də, ondan mənən feyz aldığı irəli sürülmüşdür. Bu səbəbdən də sonrakı dövrlərdə Məhəmməd peyğəmbəri, Veysəl Qəranini və ya hər hansı şeyxi görmədən yuxu kimi mənəvi yolla onlardan dərs alan insanlara Uveysi deyilmişdir. Bununla yanaşı, Həzrət Peyğəmbərin "Rəhmanın nəfəsini Yəməndən alıram" sözü ilə Veysəl Qəranini nəzərdə tutduğu bildirilmişdir.

QƏSB

Başqasının əmlakını, malını və mülkünü zorla ələ keçirmək və ya mənimsəməkdir. İslam hüququna görə, qəsb haram əməllərdən hesab edilmişdir. Zorla əldə edilmiş hər bir şey sahibinə qaytarılmalı və ya onun əvəzi ödənilməlidir.

QƏZA

Ərəb dilində "hökmləmək", "əmr etmək", "yerinə yetirmək", "ödəmək", "ehtiyacını qarşılamaq", "mühakimə etmək" kimi mənaları ifadə edir. Dini ədəbiyyatda "qəza" sözü bu mənalara gəlir: 1) Mühakimə və qazılıq vəzifəsi; 2) Vaxtında yerinə yetirilməyən dini və hüquqi öhdəliyin vaxtı keçdikdən sonra yerinə yetirilməsi; 3) Allahın öz əzəli elmi ilə qərarlaşdırdığı hadisənin vaxtı çatdıqda baş verməsi.

Yerinə yetirilməsi üçün konkret vaxt təyin edilmiş ibadətlər həmin vaxt ərzində icra edilməlidir. Zərurət olmadığı halda, vaxtıdan sonraya təxirə salınmasına icazə verilmir. Vaxtında icra edilməyən ibadətlər insanın öhdəsində borc kimi qalır. Bu borcun sonradan yerinə yetirilməsinə "qəza" deyilir. Qurani-Kərimdə xəstəlik və səfər üzündən oruc tuta bilməyənlərin daha sonra günəgün qaydası ilə qəza etmələri əmr olunur (Bəqərə, 184). Orucunu qəsdən pozan şəxs də həmin günün orucunu qəza etməlidir (bəzi hallarda üstəlik kəffərə də verməlidir). Həcc üçün ehram bağlayan şəxs Həcc əməllərini tamamlamasa və ya Həcci pozulsa, daha sonra bunu qəza etməlidir.

Qəza, həmçinin namazların ikinci və sonuncu rükətlərində oturaraq təşəhhüd duasının oxunmasıdır. Bəzi ilahiyyatçıların

fikrincə, dörd rükətli namazların ikinci rükətində oturmaq vacibdir. Əgər namaz qılan müsəlman bunu etməyibsə, o zaman namazın sonunda səhv səcdəsi yerinə yetirməlidir. Bəzi ilahiyyatçılar qəzanı müstəhəb əməl hesab etmişlər. Namazın axıncı rükətindəki qəza isə bütün məzhəblərdə vacib və ya fərz hesab olunur. Cəfərilərə görə, qəza namazın rüknu deyildir. Sübh və digər iki rükətli namazların sonuncu rükətlərindəki qəza sonuncu oturuş hesab edilir.

QİBLƏ

İslam dünyasında müqəddəs məkanlardan hesab edilən Məkkə şəhərində yerləşən Kəbəyə yönəlməkdir. Bütün müsəlmanlar namazları və başqa ibadətləri yerinə yetirdikdə üzlerini bu istiqamətə çevirməlidirlər.

İslamda ilk qiblə Qüds (Yerusəlim) şəhərində indiki Məscidül-Əqsanın yerində yerləşən əski Süleyman məbədinin xarabalıqları olmuşdur. Qiblə Qüdsdən Məkkəyə hicrətin 2-ci ilinin Şəban ayında dəyişdirilmişdir. Mədinəyə hicrətdən sonra bu şəhərdəki yəhudilər müsəlmanlara tənə vurmuşlar ki, Məhəmməd qibləni Yəhudilikdən mənimsəyib və müqəddəs şəhəri özünə qiblə edib. Həzrət Peyğəmbərin

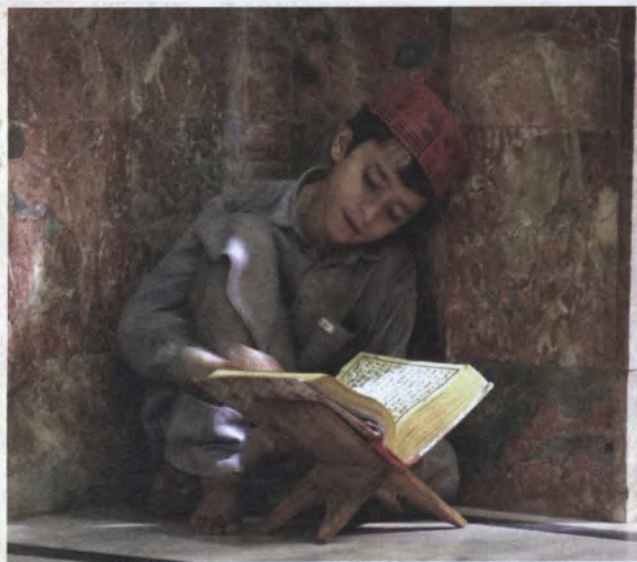

duası ilə hicrətdən 18 ay sonra Allah tərəfindən Məhəmməd peyğəmbərə qiblənin dəyişməsi barədə ayə enmiş və qiblə Kəbə evi hesab olmuşdur.

QİRAƏT

Qiraət mənanı zehində bir yerə yığmaq deməkdir. Ərəb dilində "qaraə" feilinin toplamaq, bir araya cəm etmək kimi mənalara var.

Dini terminologiyada isə bu söz ənənəvi olaraq qəbul olunmuş qaydaya uyğun Quranın oxunmasıdır. Qurani-Kərimin tarix boyu formalaşmış bir neçə oxunuş qaydaları vardır. Rəvayətə görə, onların sayı yeddidir və onların tarixi Məhəmməd peyğəmbərin dövrünə gedib çıxır. Əslində isə tarixdə qiraətlərin sayı daha çox olmuşdur.

Dövrümüzdə isə Quranı əsasən üç qiraət üzrə oxuyurlar. Onlardan ən geniş yayılan Asimin qiraətidir. Müasir müsəlmanların çoxu Quranı bu qiraətlə oxumağa çalışırlar. Quranlar da buna uyğun dərc olunur. Şimali Afrikada Nafinin, Sudanda isə Əbu Əmrin qiraətlərindən müəyyən qədər istifadə edilir.

QİSSƏ

"Qissə" sözü lüğətdə "bir adamın izini addım-addım təqib etmək", "bir sözü bəyan etmək", "anlatmaq, hekayə etmək", "hekayə" kimi mənalara bildirir.

Dini terminologiyada "qissə" sözü ilə Qurani-Kərimdə keçmişdə yaşamış peyğəmbərlərdən və onların ümmətlərindən bəhs edən ibrətamiz hekayələr nəzərdə tutulur. Bu qissələrin arxa planı və hikmətləri var. Tarixin dərinliklərində qeyb olmuş, unudulmuş və ya sadəcə bəzi izləri insanların hafizələrində qalmış, hər zaman üçün keçərli olan mütləq həqiqətləri, yüksək dini dəyərləri başqa qissələrdə olmayan bir üsulla anladan Quran qissələri, hadisələri sanki canlandırırmişcasına ortaya qoyur. Məhz Quranda bəhs olunan tarixi hadisələrə qissə deyilməsinin səbəbi də budur. Çünki Quran qissələri ibrət alınacaq, tarixi həqiqət xüsusiyyətini daşıyan hadisələrdir. Bununla yanaşı, qissə "söz, xəbər, mövzu, məsələ, hal

(əmr)" mənalara gəlmiş kimi, "hekayə" (daha çox dini və əxlaqi), "tarix" (daha çox Əndəlüs ərəbcəsində) və "ərizə" mənalara da ifadə edir. Ərəb ədəbiyyatında hekayə yerinə qissədən istifadə edilir. Son dövr Ərəb ədəbiyyatında qissə romanı da özündə ehtiva edir.

İslam alimlərinə görə, Allah insanlara doğru yolu göstərmək, onlara gözəl xasiyyət və əxlaq qazandırmaq üçün öyüdlərini cürbəcür formalarda izah etmişdir. Qurandakı hekayələr bu nəsihətləri daha maraqlı hala gətirmişdir. Onların bir hissəsi peyğəmbərlərə aid hadisələrin hekayəsidir. Quranda peyğəmbərlərin dini yaymaq uğrunda başlarına gələn maraqlı hadisələr gözəl dillə və öyüdnəsihət verən tərzdə izah edilir. Hekayələrin qalan hissəsi peyğəmbər olmayan bəzi şəxslər barədə, bir hissəsi də keçmişdə yaşamış cəmiyyətlər haqqındadır. Həmçinin qissələr sadəcə rəvayət kimi deyil, eyni zamanda ictimai dəyişikliklərə paralel olaraq dəyərləndirilməli və üzərində dərin şəkildə düşünülməklə bəzi izahlar gətirilməlidir.

QİYAMƏT

Qiyamət dünyanın aid olduğu kosmik sistemdə meydana gələcək dəyişiklik nəticəsində ölümlərin dirildilməsi ilə başlayıb əbədi davam edəcək aləmdir. Səməvi dinlərlə yanaşı, Qiyamətə inam tənəsüx inancına bağlı olaraq dünya həyatının davam etdiyini qəbul edən Hinduizm və Buddizm kimi dinlərdə də mövcuddur.

Ərəbcə "qalxmaq", "dik ayaqda durmaq" mənasını verən qiyamət sözü "dirilib məzarından qalxmaq", "Allahın hüsurunda durmaq", yaxud "bu hadisənin başlanğıcını

təşkil edən kosmik dəyişikliyin baş verməsi" anlamını daşıyır.

İslam dininin təməl prinsiplərindən birini təşkil edən Qiyamət və ya axirət mövzusunda Quranda yüzdən çox ayədə toxunulmuşdur. İlahiyyətçilərə görə, Allahdan başqa heç kim Qiyamət gününün nə zaman qopacağını bilmir. Lakin rəvayətlərdə Qiyamətin yaxınlaşmasının əlamətləri haqqında məlumat var. Bunlardan bəziləri Yəcuc və Məcucun hücumu; İsa və Mehdi'nin zühuru; Dəccalın peyda olmasıdır. Qiyamət hər bir insan üçün ölümdən sonra başlayır. Rəvayətə görə, dünyasını dəyişən hər bir insan üçün öncə qəbir əzabı var. Daha sonra insanın ruhu "bərzəx" adlanan bir yerdə qiyaməti gözləyəcəkdir. İnsan burada dünya həyatında etdikləri yaxşı və ya pis əməllərə görə cavab verəcəkdir.

İslam alimləri qiyamətin dəhşətini, müxtəlif mərhələlərini və sonrakı vəziyyətini müəyyənləşdirmək üçün Quranda əksini tapan təsvirləri göz önündə canlandırmağa çalışmışlar. Ümumiyyətlə, bu sözdən moizə, təəvvüf və əxlaqa aid əsərlərdə ölümü xatırladan və qorxudan bir vasitə kimi istifadə edilmiş, dəhşətli təsvirlər düzəldilmişdir. Quranda bilərəkdən günah və inkar yolunu tutanlar, zülmkarların ölüm vəziyyətlərinin çox pis olacağı göstərilir. Bununla müqayisədə dünyada iman edib dürüst həyat yaşayanların rifah, xoş güzəran diləyən mələklər tərəfindən qarşılanacağı, heç bir qorxu və kədər hiss etmədən layiq olduqları Cənnət xoşbəxtliyi ilə sevindiriləcəkləri xəbəri verilir.

Qurani-Kərimdə qiyamətin qopması surun çalınması hadisəsi ilə göstərilmişdir. Əksər İslam alimlərinə görə, surun iki dəfə

çalınması ilə qiyamət qopacaq. Bunlardan birincisi Yer kürəsinin bağlı olduğu kosmik sistemin dəyişdirilməsi, ikincisi isə bütün ölümlərin dirilib qəbirlərindən məhsər meydanına hərəkət etməsi üçün olacaqdır.

QİYAS

Müctəhid və ya fiqh aliminin İslam hüququnda hər hansı problem barəsində Quran və hədislərin əsasında həll olunmuş məsələlərə bənzər hökm verməsidir. Bu analogiya metodu adlanır. Bir çox hüquqi problemlər barəsində Quran və hədislərin əsasında birbaşa hökm vermək mümkün olmadığı üçün müctəhidlər qiyas üsulunu istifadə edirlər. Qiyası istifadə edən ilahiyyatçılar Quranın "Məhəmməd" 10, "Casiyə" 21, "Sad" 28 kimi ayələrini dəlil göstəririlər.

Qiyas hənəfi, şafei, maliki və hənbəli məzhəblərində Quran, hədis, icmadan sonra ictihadın dördüncü mənbəyidir. Bu metoddan yalnız hüquqi problemin Quran və hədislərdə, eləcə də müsəlman ilahiyyatçıların hökmlərində olmadığı hallarda istifadə edilir. Birinci üç qaynaq əsasında çıxarılmış hökmdən fərqli olaraq qiyasla verilmiş hökmün icrası vacib deyil, yalnız tövsiyə xarakteri daşıyır.

Müsəlman ilahiyyatçıları arasında qiyasla verilmiş hökmlərin dini baxımdan dəlil sayılması və ya sayılmaması haqqında birmənalı fikir yoxdur. Əbu Hənifə, Məhəmməd ibn İdris Şafei və Malik ibn Ənəs onu hökmlərin verilməsində dini dəlil saymışlar. Əhməd ibn Hənbəl qiyasa müəyyən qədər şübhə ilə yanaşsa da, onu tanımışdır. Zahirilər, cəfərilər və zeydilər isə qiyasa qarşı çıxaraq onu dini dəlil kimi qəbul

etmir, insan düşüncəsinin məhsulu sayır və buna dair Quranın "Ənam" surəsinin 38-ci, "İsra" surəsinin 36-cı ayələrini dəlil gətirirlər. Qiyası dəlil kimi tanımayan bu məzhəblər onu müctəhidin rəyi ilə əvəz edirlər. Cəfəri məzhəbində ictihadın dördüncü mənbəsi ağıldır.

QÖVM

Eyni soydan gələn, adət-ənənəsi, dili və mədəniyyəti bir olan insan birliyinə deyilir. Bəzən irq, millət mənasında da işlədilir. Qövm sözünə qarşılıq ümmət də işlədilir. Quranda bu söz ümumiyyətlə "birlik, cəmiyyət" mənasında 383 yerdə və tək halda işlənir. Bu ayələrdə əməli-saleh, iman etmiş, şükür edən, ədalətli qövmərlə yanaşı, ziddi olan qövmələr barədə də söhbət açılır (Bəqərə 64, 230, 250, 258; Ali-İmrân 117; Nisa 78; Maidə 22, 26, 54, 58, 84; Ənam 77, 99, 126; Əraf 58, 81, 133, 138; Yunus 67; Şuara 105, 160; Nəml 60; Ənkəbut 30; Zariyat 53).

Qövm hədislərdə isə həm tək, həm də cəm halda işlədilir.

Quranda İlahi iradənin təcəllisi kimi müxtəlif mədəniyyətlərə, rənglərə malik insan birlikləri – qövmərdən bəhs edilir (Rum, 22). Buna görə də ictimai müxtəlifliklərə görə qövmələrin bir-birlərini məsxərəyə qoyması, alçaltması qadağan edilmişdir. Qurana görə, Allah qatında hansı qövmün daha xeyirli olduğunu heç kim bilmir: "Ey iman gətirənlər! Bir qövm digərini lağa qoymasın. Ola bilsin ki, onlar (lağa qoyulanlar) o birilərindən (lağa qoyanlardan Allah yanında) daha yaxşı olsunlar" (Hucurat, 11).

Qövm XX əsrin əvvəllərində ərəb və türk dilində mənə dəyişikliyinə uğramışdır. Belə ki, bu söz "millət və irq" mənalarını

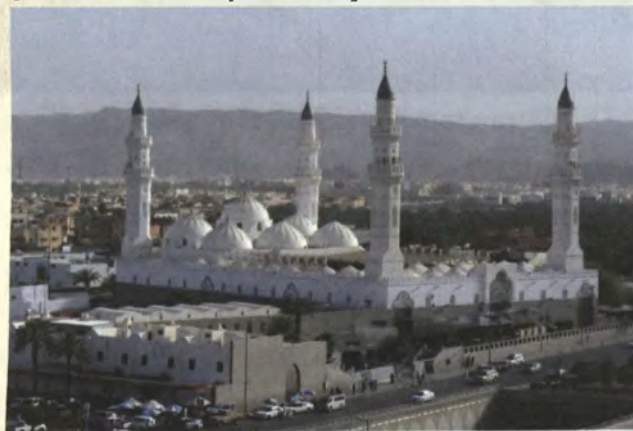

daşmadığı halda o mənəni də qazanmışdır. Məsələn, Ziya Gökalpa görə, qövm ictimai gerçəkliyin dil və adət eyniliyindən gələn vəhdət şəklini aldığı halıdır.

Qövm öz üzvlərinə bir ictimai varlıq qazandırır. Dil, din, tarix, adət-ənənə, vətən bu varlığın ünsürləri kimi göstərilir. Qövmiyyətçiliyin güclü olduğu bir cəmiyyətdə ortaya çıxan İslam dini də qövmün mövcudluğunu qəbul etmiş, ictimai və mədəni müxtəlifliklərin qorunması üçün tədbirlər görmüşdür.

QUBA MƏSCİDİ

Məhəmməd peyğəmbərin hicrətindən sonra Mədinə şəhərinin yaxınlığındakı Quba adlı kiçik bir məntəqədə tikilmiş ilk məsciddir. Mədinədən əvvəl müsəlmanların dayanacaq yeri bu ərazi olmuşdur. Belə ki, ilk mühacirlər Peyğəmbər hələ Mədinəyə gəlməmişdən əvvəl Quba deyilən ərazidə Əmr bin Əvf oğullarına aid xurma qurudulan yeri məscid kimi istifadə edirdilər (o zaman qiblə Qüds şəhərindəki Beytül-müqəddəs məscidi idi).

Məhəmməd peyğəmbər gəldikdən sonra isə buranı genişləndirərək məscid inşa etmişdir. Rəvayətə görə, Külsüm ibn Hidmə sahibi olduğu ərazini məscid üçün bağışlamışdır.

Məscid ilk vaxtlar dördbucaqlı şəklində olmuşdur. Ərazi tikinti üçün hazır olduğdan sonra təməl daşını Peyğəmbər özü qoymuşdur. Eyni zamanda, məscidin tikintisində fəhlə kimi işlədiyi, ağır daşları əlindən alıb kömək etmək istəyənlərə başqasına yardım etməyi söylədiyi rəvayət olunur.

Ehtimal edilir ki, qiblənin Kəbəyə doğru dəyişdirilməsindən sonra (623-cü ildə) Peyğəmbər bu məscidi yenidən inşa etmişdir. Məscid Əmmar ibn Yasir tərəfindən tamamlanıb və buna görə də o, İslamda məscid tikən ilk insan kimi xatırlanır.

Rəvayətə görə, peyğəmbər şənbə günlərinin subh namazlarını bu məsciddə qılmışdır. Ona görə də bu məsciddə subh namazın qılınması indi də müsəlmanlar üçün böyük mənə daşıyır.

QUM ELM HÖVZƏSİ

İranın Qum şəhərində yerləşən elmi-dini mərkəzdir, qısa şəkildə hövzə adlanır.

Bura çoxsaylı dini təhsil müəssisələri ilə məşhurdur. Təhsil müəssisələrinin çoxunda tələbələrə ənənəvi dini elmlərlə yanaşı, dünyəvi və müasir sosial elmlər öyrədilir. Qumda elmi hövzənin bünövrəsi Yəməndən gəlmiş Bəni-Əşər qəbiləsi tərəfindən qoyulmuşdur.

Hazırda 200-dən çox təhsil, tədqiqat mərkəzləri və təşkilatlardan ibarət olan hövzədə dünyanın 80-dən artıq ölkəsindən gəlmiş qırx mindən çox alim və tələbə yaşayır.

QUMMİ

Tam adı Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Əli ibn əl-Hüseyn ibn Musa İbn Babaveyh əl-Qummidir (923-991). Cəfəri məzhəbində dörd hədis kitabından ikincisinin müəllifi, hədis

və fiqh alimidir. Şeyx Səduq, İbn Babaveyh əl-Qummi və İmadəddin adları ilə də tanınır. Atası "əs-Səduqul-əvvəl" kimi tanınan dövrünün görkəmli alimlərindən Əbul-Həsən İbn Babaveyhdır. Rəvayətə görə, İbn Babaveyh əl-Qummi məhz atasının qeyb imamına olan duasından sonra dünyaya gəlmişdir.

Onun yetişməsində ailəsinin böyük təsiri olmuşdur. Həmçinin Qumda Məhəmməd ibn Həsən ibn Əhməd ibn Vəlid, Həmzə ibn Əhməd kimi alimlərdən dərs alaraq hədis və digər İslam elmlərini öyrənmişdir. Dövrün qaydalarına uyğun olaraq bir çox elmi səyahətlərdə olmuşdur (950-951). Bununla əlaqədar Məşhəd, Nəcəf, Nişabur, Bağdad və s. şəhərlərdən tutmuş Məvənnəhrə qədər gedərək müxtəlif alimlərdən dərs almışdır.

Küleynidən sonra İmamıyyənin ən görkəmli hədis alimlərindən biri kimi qəbul edilən İbn Babaveyh Küleynidən fərqli bir yol tutmuşdur. Belə ki, Qeyb zamanının uzanması ilə birlikdə həm şiə icması, həm də kənardan gələn etiraz və tənqidlərə cavab vermiş, əqli müstəqil bir dəlil olaraq qəbul etməsə də, bəzi əqli izahlardan istifadə etmişdir. Müxalif fırqələrdən, ismailiyyə və zeydiyyədən gələn tənqidləri cavablandırarkən imamətin zəruriliyi, peyğəmbərlərlə imamların məsumluğu və qeyb mövzularında əqli şərhləri olduqca cəlbədidir.

Bununla yanaşı, kəlam məsələlərində də əqlə söykənən həll variantlarına qismən yer verməsi ilə əlaqədar əqli kəlamın formalaşmasına zəmin yaratmışdır. Bunun tarixi zərurətdən irəli gəldiyi də deyilir.

İbn Babaveyh əl-Qumminin, İmam Cəfər əs-Sadiqə aid edilən rəvayətlərə əsaslandığı kəlamı fikirləri ümumiləşdirilmiş şəkildə

belədir: Quran Allah tərəfindən Həzrət Peyğəmbərə nazil edilmiş və ayələr nə az, nə çox insanların əlində olan Quranda olduğu kimidir. Onun fikrincə, Cənnətə işarə edən hər ayə nəbiyə, imamlara və tərəfdarlarına aid müjdələri ifadə edir. Nəbilərin sayı 124 min olub, hər birinin bir vəsisi, canişini var. Məhəmməd peyğəmbərin də vəsisi Həzrət Əli və Həzrət Hüseyinin nəslindən gələn övladlardır.

QURAN

İslamın müqəddəs kitabı olan Quran vəhy yolu ilə Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən nazil edilmiş, sonra isə kitab halına salınmışdır. "Quran" sözü ərəb dilində "qiraət" (oxumaq, əzbərdən demək) mənasını daşıyır.

Quran təqribən 23 il ərzində Məhəmməd peyğəmbərə hissə-hissə endirilmişdir. İlk dəfə Quranın "Ələq" surəsindəki 5 ayə nazil olmuşdur. Sonra qalan ayələr müxtəlif ardıcılıqla endirilmişdir.

Quruluş etibarilə Quran surə adlanan fəsillərdən ibarətdir. Surələrin ümumi sayı 114-dür. Birinci surə Fatiha, axırncı surə isə Nas adlanır. Hər surədə müəyyən bir mövzu ətrafında birləşmiş cümlələr toplanıb. Bu cümlələrə ayə deyilir. Quran ayələrinin ümumi sayı 6236-dır. Quran

ayələrini məzmun baxımından bu qaydada qruplaşdırırlar:

a) İslamın əsas iman prinsiplərini izah edən ayələr. Bunlarda Allah-Təalanın varlığı və sifətləri, peyğəmbərlik, axirət həyatı və s. haqqında məlumat verilir;

b) İbadət qaydaları haqqında ayələr. Bu ayələrdə bəzi ibadətlərin (məsələn, namaz, oruc, həcc, zəkat və s.) vacibliyindən və yerinə yetirilmə qaydalarından danışılır;

c) Əxlaq qaydaları barəsində ayələr. Bu qrupa aid olan ayələrdə yaxşı və pis əxlaqi keyfiyyətlər haqqında məlumat verilir, yaxşı xüsusiyyətlərin inkişafı, pis sifətlərin aradan qaldırılması üçün yollar göstərilir;

ç) Varlıq aləmindən və onun yara-dılışından bəhs edən ayələr. Belə ayələrdə göy cisimlərinin, Günəş, Ay, Yer və ulduzların müxtəlif heyvan və insanın quruluşundakı əsrarəngiz cəhətlər təsvir edilir. Və sonda bütün bunların vahid olan Allah tərəfindən yaradıldığı vurğulanır;

d) Keçmiş qövmlərin tarixindən ayələr. Bu kimi ayələrdə peyğəmbərlərin başına gələn hadisələr, azgın xalqlara Allahın göndərdiyi bəlalər xatırlanır və bunlardan ibrət götürmək tövsiyə edilir.

Məkkədə nazil olmuş ayələr Məkki, Mədinədə nazil olmuş ayələr isə Mədəni ayələr adlanır.

Məhəmməd peyğəmbərə nazil edilən Quran ayələri ilkin dövrlərdə səhabələr tərəfindən əzbər öyrənilirdi. Peyğəmbərin vəfatından sonra isə Quranın bir kitabda toplanılmasına ehtiyac yaranmışdır. Rəvayətə görə, xəlifə Əbu Bəkr bu işi Zeyd ibn Sabitə tapşırılmışdır. Bununla yanaşı, vəhy katibləri arasında Əli ibn Əbu Talib, Abdullah

ibn Məsud kimi səhabələr də olmuşdur. Ona görə də xəlifə Osmanın hakimiyyəti dövründə bütün müsəlmanlar üçün tək nüsxənin hazırlanması işinə başlanılmışdır. Bu məqsədlə Zeyd ibn Sabitin rəhbərliyi altında heyət təyin olunmuşdur. Həmin heyət mövcud olan yazılardan və şifahi ənənədən istifadə edərək Quranın indiki variantını ərsəyə gətirmişdir. İlk yazılan Quran nüsxəsi peyğəmbərin həyat yoldaşı Hafsə bint Ömər in evində saxlanılmışdır. Bundan sonra xəlifə Osmanın əmri ilə Quranın digər nüsxələri məhv edilmişdir.

Müsəlmanlar illər boyu xəlifə Osmanın dövründə bir araya gətirilmiş Quran surələrini olduğu kimi yazıb oxumuşlar. Quranın oxunmasını asanlaşdırmaq üçün hər fə və hər fə üstü nöqtələr, sait hərfləri əvəz edən hərəkələr əlavə edilmişdir. Bu işi ilk dəfə Əbül-Əsvəd Duəli (vəfatı: 681-ci il) icra etmişdir. Ərəb yazısında yalnız samit hərflər yazılır, saitlər (ə, i, u kimi hərflər) isə ehtiyac yarananda "hərəkə" deyilən işarələrlə göstərilir. Əbül-Əsvəd Duəli hərəkələri nöqtələrlə göstərirdi. Nöqtələrin hərflər üzərində qoyuluşundan asılı olaraq samit hərflərdən sonra saitlər də oxunurdu. Bu metod o dövrdə geniş yayılmışdır. Lakin nöqtələr şəklindəki işarələr problemlər yaradırdı. Çünki ərəb əlifbasında ayrı-ayrı samit hərflər də nöqtələrlə bir-birindən fərqləndirilirdi. Bu da oxunuşda anlaşılmazlıqlar yaradırdı. Bu səbəbdən Nəsr ibn Asim adlı Quran hafizi sait hərfi ifadə edən daha bir nöqtəni əlavə etmişdir. Daha sonra başqa bir Quran hafizi Xəlil ibn Əhməd sait hərfləri xətlərlə (hərəkələrlə) əvəz etməyə başlamışdır. Xətlər bir qədər çəpinə samit hərflərin üzərində və altlarında qoyulurdu.

Bunlardan başqa, qiraəti asanlaşdırmaq üçün daha bir neçə işarə də daxil edilmişdir. Həmin işarələr və hərəkələr bu gün də Quran mətnlərində yer almaqdadır.

Məkkə dövründə ayələrin nüzul (endirlmə) səbəbi daha çox tövhid, peyğəmbərlik, axirət, əxlaq və mənəviyyat ilə əlaqədar məsələlərə aid olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər Mədinəyə hicrət etdikdən sonra isə ayələrin məzmunu daha çox fiqhi və iqtisadi, sülh və müharibə problemlərinə, ailə münasibətlərinə, eləcə də digər ictimai problemlərə həsr edilmişdir. İslam inancına görə, məna və üslubuna görə Qurana bənzər heç bir kitab yoxdur. Ona görə də Quran Allahın möcüzəsi kimi dəyərləndirilir. Bundan başqa, Quran təkcə müsəlmanlara deyil, bütün bəşəriyyətə göndərilmiş ilahi kitabdır.

İslam alimlərinə görə, Quranın başqa səmavi kitablardan (Tövrat, İncil) əsas fərqi ondan ibarətdir ki, digər müqəddəs kitablar zaman keçdikcə dəyişikliklərə və təhriflərə məruz qalıb, dildən-dilə tərcümə edilərək əslini itirib. Lakin Quranın bircə kəlməsi belə təhrif edilməyib və Peyğəmbərə nazil olmuş ilkin formada qalıb. Bu barədə Quranda buyrulur: **"Şübhəsiz ki, Quranı biz nazil etdik və sözsüz ki, biz də onu qoruyub saxlayacağıq"** (Hicr, 9).

QURBAN

Ərəb dilindən tərcüməsi "yaxınlıq" mənasını verir. Dini terminologiyada Allah rizası üçün müəyyən olunmuş günlərdə heyvanlardan bəzilərinin (qoyun, keçi, dana, dəvə olmaqla) kəsilməsidir. Bu adətə müsəlman ənənəsində böyük əhəmiyyət

verilir. Quranda Allaha qurbanın kəsilməsi haqqında bir neçə ayə (məsələn, "Kövsər", 2; "Həcc", 34) var.

İslam alimlərinin əksəriyyəti qurbanın kəsilməsini savab, bəziləri isə vacib əməl sayırlar. Hər kəs özü, ya da ailəsi üçün qurban kəsə bilər. Qurbanın kəsilməsini vəsiyyət etmiş ölənin yerinə də qurban kəsmək mümkündür. Bir nəfər bir qoyunu, yeddi nəfər isə bir dəvəni və ya inəyi qurban kəsə bilər.

Qurbanlıq heyvanın əti üç yerə bölünür. Bir hissəsi kəsinin ailəsinə, ikincisi yoxsullara paylanılır, üçüncüsü hədiyyə kimi verilir. Əsasən, müsəlmanlara paylanılan qurban əti qohum və ya qonşu olan qeyri-müsəlmanlara da verilə bilər. Qurbanlıq heyvanının ətinə satışa çıxartmaq olmaz.

İslama görə, Qurban Həcc ziyarətinin vacib əməllərindəndir. Həcc ziyarətini yerinə yetirənlər zülhiccə ayının 10-da Mina vadisində qurban kəsməlidirlər. Həmin gün özü vətəninə qeyd edən şəxsin qurban kəsməsi vacib deyil, müstəhəbdir.

Qurban ayininin tarixi İbrahim peyğəmbərin gördüyü yuxu nəticəsində öz oğlu İsmaili Mina vadisinə gətirib Allah yolunda fəda etmək istəyi ilə bağlıdır.

Qurban kəsmə mərasiminin icra edildiyi gün İslam dünyasında böyük bayram kimi qeyd edilir.

QURBAN BAYRAMI

Qurban bayramı hər il zülhiccə ayının 10-dan başlayaraq üç gün qeyd edilir. Bu bayram İbrahim peyğəmbərin verdiyi əhdə görə, oğlu İsmaili Allaha qurban vermək istəyi ilə bağlıdır. Lakin son anda Allah onun yerinə

mələklə göndərdiyi qoçun qurban kəsilməsini buyurmuşdur. Bayram günləri imkanlı müsəlmanlar qurbanlar kəsərək yoxsullara paylayırlar.

Bayram günləri müsəlmanlar bir-birinin evinə qonaq gedir, küsülülər barışıq, ehtiyacı olanlara yardım göstərilir.

Müsəlman ölkələrində bayram günləri iş günü hesab edilmir. Bayramların birinci günündə sübh namazından sonra müsəlmanlar məscidlərdə bayram namazlarını qılırlar. Bayram namazları iki rükət olur. Cümə xütbələrindən fərqli olaraq bayram xütbələri namazlardan öncə deyil, sonra oxunur. Müsəlmanlara bayram namazlarına qatılmaq vacib olmasa da, böyük savabı var.

QÜBBƏTÜS-SƏXRA

Qüdsdə Əməvi xəlifəsi Əbdülmalik ibn Mərvanın 684-691-ci illərdə tikdirdiyi məsciddir. Qüdsün fəthindən sonra xəlifə Ömər ibn Xəttab tərəfindən inşa etdirilən məscidin yerində tikildiyi üçün Ömər məscidi də adlandırılır.

Müsəlman memarlarının ilk dəfə qübbə formasında inşa etdikləri bu məscid səkkizguşəlidir. "Müəlləq" adlı bir qayanın üzərində inşa edildiyinə görə bu tikiliyə "Qübbətüs-Səxra", yəni qayanın qübbəsi

adı verilmişdir. Hədislərdə "səxratullah", yəni Allahın qayası adlanır. Qaya xristian və yəhudilər üçün də müqəddəs sayılır. Yəhudilər onu Allahın kainatı yaratmağa başladığı nöqtə olaraq qəbul edir və ona "Qurtuluş qayası" deyirlər. Xristianlara görə isə qiyamət günü İsa peyğəmbərin taxtı bu qayanın üzərində qurulacaqdır. Müsəlmanlar isə Həzrət Peyğəmbərin meraca çıxmasına hörmət əlaməti olaraq onu müqəddəs sayırlar. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər bu qayadan meraca qalxmışdır.

1099-cu ildə Xaç yürüşlərində Qüdsün xristianların əlinə keçməsindən sonra məscid kilsəyə çevrilmiş və müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Məscidin şimal hissəsinə keşişlər üçün hücrələr əlavə edilmiş, qübbəsinə xaç yerləşdirilərək altındakı mağaraya ikonalar qoyulmuşdur. Lakin 1187-də Səlahəddin Əyyubi Qüdsü xristianlardan geri aldıqdan sonra abidə üzərində aparılmış dəyişikliklər düzəldilmişdir.

Qübbətüs-Səxra tarix boyu müxtəlif hökmdarların diqqət mərkəzində olmuş, xüsusi həssaslıqla təmir edilmişdir. Əməvilər tərəfindən inşa edilərkən binanın çöl üzünü Bizans üslublu mozaikalarla bəzədilmişdir. Mozaikaların İslam memarlığı ilə uyğun

gəlmədiyini düşünən Osmanlı sultanı Süleyman Qanuni tikilini əsaslı şəkildə təmir etdirmiş və zədələnmiş xarici mərmər mozaikalar çini kaşlarla əvəz olunmuşdur. 1927-ci ildə Fələstində baş verən zəlzələ nəticəsində zədələnən abidə İordaniya, Türkiyə və digər Ərəb ölkələrinin yardımı ilə əsaslı təmir edilmişdir.

Hazırda Qübbətüs-Səxra məscid və ziyarətqah kimi bütün müsəlmanların ziyarət məkanına çevrilmişdir.

QÜDS

Üç səmavi dinin ardıcılıarı üçün müqəddəs hesab edilən şəhərdir. Şəhərin ibrancə adı Yerusalemdir. Qüds müsəlmanların ilk qibləsi olmuşdur. Xəlifə Ömər və Əməvi xəlifələrinin inşa etdirdikləri əl-Əqsa məscidi Qüdsdə yerləşir. Onun yaxınlığında Məhəmməd peyğəmbərin meraca yüksəldiyi Qübbətüs-Səxra adlanan yer və o yerdə ucaldılmış məscid var. Məscidlər kompleksində müsəlmanların dini məktəbləri və kitabxanaları fəaliyyət

göstərmişdir.

Qüdsdə ən qədim dövrlərdə müxtəlif Kənan qəbilələri yaşamışlar. Rəvayətə görə, bu yerlər israililərin kralı Davud tərəfindən istila olunmuşdur. Eramızdan əvvəl 965-928 illərdə bu ərazilərə Süleyman peyğəmbər başçılıq etmiş və onun dövründə qüdrətli dövlətə çevrilmişdir. Süleyman şəhərdə bərpa işləri aparmış, orada çoxlu yeni binalar inşa etdirmişdir. Onun göstərişi ilə atasının dövründə ucaldılmağa başlanmış məbədin tikintisi tamamlanmışdır. Süleymanın ölümündən sonra ölkə parçalanmış, onun yerində İsrail və Yəhudiyyə çarlıqları yaranmışdır. Eramızdan əvvəl 928-586-ci illərdə Qüds Yəhudiyyənin paytaxtı olmuşdur. Eramızdan əvvəl 586-cı ildə isə Babil çarı Buxtunnəsr Yerusəlimi ələ keçirərək bütün sakinləri əsir götürmüşdür. "Babil əsarəti" adlanan bu dövr 70 il sürmüşdür. Daha sonra Babili iranlılar darmadağın etmiş, sonra isə İran şahı yəhudilərə Kənanı qayıtmağa icazə vermişdir. O dövrdə Qüds faktiki olaraq özünü idarə edən şəhər olmuşdur. Şəhərə

qayıtmış yəhudilər Buxtunnəsrin dağıtdığı məbədin yerində yenisini inşa etmişlər. Onu "İkinci məbəd" adlandırırlar. Müəyyən vaxtdan sonra iranlıları makedoniyalı İsgəndər məğlub etmişdir. Onun ölümündən sonra isə Yaxın və Orta Şərqdə yunanlar tərəfindən idarə olunan bir neçə ölkə yaranmışdır. Yəhudi dövləti də öncə Misir, sonra isə Suriya hökmdarlarına tabe olmağa məcbur olmuşdur. Sonda, eramızdan əvvəl 197-ci ildə Yəhudiyyə Suriyanın tərkibinə qatılaraq müstəqilliyini itirmişdir. O zaman yəhudilər ağır bir dövr keçirmişlər. Suriya kralları Yəhudiyyəni talamış, yəhudiləri zorla yunanlaşdırmağa çalışmışlar. Çoxlu sayda yəhudi Suriyaya, Misirə, eləcə də başqa bölgələrə sürgün edilmişdir. Bu siyasət Suriya hökmdarı IV Antiox Epifanın dövründə daha da qızışmış və dözülməz həddə çatmışdır. O, yəhudi dinini qadağan etmiş, hamını yunan tanrılarına etiqad bəsləməyə məcbur etmişdir. Bu şəraitdə yəhudilər üsyana qalxmışlar. Üsyançılara Yəhuda Makkabi adlı tanınmış bir yəhudi və onun qardaşları başçılıq etmişdir. Tarixdə bu hadisələrə "Makkabi savaşı" deyilir. Eramızdan əvvəl 142-ci ildə Simon Makkabinin rəhbərliyi altında yəhudilər Yəhudiyyəni suriyalılardan təmizləmiş, öz müstəqilliklərini elan etmişlər. Lakin çox keçmədən daxili qarşıdurmalar bu ölkəni yenə zəiflətməmişdir. Yəhudi cəmiyyəti bir-birinə qarşı duran "feruşim", "sədok" və "essen" adlanan üç təriqətə bölünmüşdür. Bu qarşıdurmalarından istifadə edən Roma imperatorları Yəhudiyyəni özlərinə tabe etmişlər. Miladi tarixlə 66-73-cü illərdə yəhudilər Romaya qarşı üsyana qalxsalar da, sonda məğlubiyyətə uğramışlar. Qüdsə girən

romalılar şəhəri talamışlar. 132-135-ci illərdə yəhudilər yenidən Roma imperiyasına qarşı üsyana qalxmalarına baxmayaraq, yenə də məğlub olmuşlar. Romalılar Qüdsə girərək yəhudilərin "İkinci məbədinə" dağıtmış, onun yerində Roma tanrılarının şərəfinə məbəd ucaltmış və şəhərin adını dəyişərək sakinlərini sürgün etmişlər. Bundan sonra şəhər İliya adlandırılmışdır. 614-cü ildə İran və Bizans arasında baş verən müharibə nəticəsində İliyanı (Qüdsü) iranlılar tutmuşdur. Yalnız 13 ildən sonra Bizans imperatoru Herakl onu geri qaytara bilmişdir.

Müsəlmanlar 636-cı ildə Bizansı ağır məğlubiyyətə uğratmış, nəticədə Qüds əhalisi müharibəsiz təslim olmuşdur. Şəhər 1099-cu ilədək müxtəlif müsəlman hökmdarları tərəfindən idarə edilmişdir. Sonra Avropadan gələn xaçlılar Qüdsü ələ keçirmişlər. 1187-ci ildə sultan Səlahəddin Əyyubi Qüdsü işğalçılardan təmizləmiş və şəhər yenidən müxtəlif müsəlman hökmdarların idarəsi altında olmuş, sonra isə Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatılmışdır. 1917-ci ildə Qüdsü ingilislər işğal etmişlər. 1920-1947-ci illərdə şəhər Fələstin vilayətinin inzibati mərkəzi olmuşdur. 1947-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının qərarı ilə Qüdsə müstəqil şəhər statusu verilmişdir. Lakin 1948-1949-cu illərdə baş vermiş Fələstin-İsrail müharibəsindən sonra şəhər İordaniya və İsrailin arasında ikiye bölünmüşdür. 1967-ci ildə altıgünlük müharibədən sonra Şərqi Qüds İsrail tərəfindən işğal olunmuşdur. 1980-ci ildə İsrail Qüdsün birləşmiş şəkildə bu dövlətin paytaxtı olması barədə qanun qəbul etmişdir. İsrailin bu addımı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının 478 sayılı qətnaməsi ilə qınanmışdır.

QÜREYŞ

Məhəmməd peyğəmbərin mənsub olduğu ərəb qəbiləsidir. Bu qəbilə qədim

Məkkənin ictimai və siyasi həyatında böyük rol oynamışdır. Qəbilənin adı Qüreyş ləqəbi ilə tanınan Fixr ibn Malikin adı ilə bağlıdır. Rəvayətə görə, Qüreyş qəbiləsi Məhəmməd peyğəmbərin beşinci və ya on birinci nəsilədən babası olan Qüsey ibn Kilabın (vəfatı: 470-ci il) dövründə siyasi üstünlük və güc qazanmışdır. Qüseydən etibarən Məkkənin idarə olunması, Kəbənin qorunması, zəvvarlara su verilməsi və onları qonaq etmək vəzifəsi bu qəbiləyə aid olmuşdur. Bu keyfiyyətlərə malik olan qəbilə İslam dini gəldikdən sonra da öz səlahiyyətini

qorumuşdur. Xilafətə başçılıq etmiş bütün Rəşidi xəlifələr, o cümlədən Əməvilər və Abbasilər bu qəbilədən olmuşlar.

QÜSL

Dinin müəyyən etdiyi qaydalara əsasən, cənabət, heyz, cinsi münasibət və digər hallarda bütün bədən su ilə təmizlənməsindən ibarət yerinə yetirilən vacib əməldir. Qüsl təmiz su ilə bədən hər bir yerinin yuyulması, yaxud da təmiz axar suya girmək yolu ilə reallaşır. Adətə görə, qüsl alarkən niyyət edilməli, ağız və burun yaxalanmalı, sonra baş və bütün bədən yuyulmalıdır.

İlahiyyətçilərə görə, vacib qüslədən əlavə, müstəhəb qüsl də var. Həmin qüsl cümə günlərinin, Ramazan və Qurban bayramlarının namazlarını qılmaq üçün alınır. Həcdə də müstəhəb qüsl alınır. İslamı qəbul etdikdə, Məkkə və Mədinə şəhərlərinə getdikdə, uzaq səfərlərdən qayıtdıqda qüsl almaq tövsiyə edilir. Adətə görə, qüsl tələb edilən hallarda Quran oxumaq, onun səhifələrinə toxunmaq, məscidə girmək olmaz.

LƏNƏT

“Uzaqlaşdırmaq”, “qovmaq”, “bədua etmək”, “təhqir etmək”, “söymək” mənasını daşıyan lənət dini terminologiyada “Allahın bir şəxsi öz rəhmətindən, əfv və məğrifətindən uzaq tutması, xeyir və mərhəmətindən məhrum etməsi” deməkdir. İslama görə, Allahın lənəti bu dünyada xeyir və səadətdən məhrum qalmaq, axirətdə isə Cəhənnəm əzabına atılmaqdır. Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsinin 159-cu ayəsində bu barədə buyrulur: “**Kitabda (Tövratda) insanlara aşkar etdiyimiz dəlillərdən sonra göndərdiyimiz nişanələri və doğru yol göstərən ayələrimizi gizlədən kimsələr Allahın lənətinə düşər olar və bütün lənət edə bilənlər də onlara lənət oxuyar**”.

LOĞMAN

Quranda adı anılan iman və ehsan sahibi müdrik şəxsdir. İlahiyyətçilərin əksəriyyətinə görə, Loğman peyğəmbər olmamışdır. Quranda Məkkədə enmiş və 34 ayədən ibarət olan eyni adlı surədə Loğmanın oğluna verdiyi nəsihətlər yer alır.

Bəzi mənbələrdə Əyyub peyğəmbərin bacısının oğlu (bəzilərində xalasının oğlu) olduğu rəvayət edilir. Loğman Davud peyğəmbərin dövründə yaşamışdır. O, Davudla görüşərək tələbəsi olmuş və onun yolunu getmişdir. Loğman ağıllı, bilikli və inanlı bir insan olmuşdur (Loğman, 12). Allah Loğmana digər insanlar üçün gizli olan elmindən ehsan etmişdir. Rəvayətə görə, Loğmandan nübüvvətlə (peyğəmbərlik) hikmətdən birini seçmək təklif olunmuşdur. O da hikməti seçdiyi üçün xilafət Davuda verilmiş, Loğman da onun vəziri olmuşdur.

Loğmanın hansı millətdən olduğu bilinmir. Əski ərəb qissələrində Loğman Ad qövmünün nümayəndəsi kimi, İslam mənbələrində isə İsrail oğullarından biri kimi göstərilir. Bəzi rəvayətlərə görə, həbəşistanlı kölə olmuş, sonra onu İsrail oğullarından olan biri azadlığa buraxmışdır. Başqa rəvayətlərə görə isə Loğman Sudandan bir dülgərin soyundan olmuşdur. Loğmanın dərzisi olduğu haqqında da fikirlər var.

Rəvayətə görə, Ad qövmü günahları və peyğəmbərlərin sözlərinə əməl etmədikləri üçün quraqlıqla cəzalandırılmışdır. Bu fəlakətdən sadəcə Hud və ona inananlarla yanaşı, yağış duası etmək üçün Məkkəyə gedənlər və Loğmanın da olduğu heyət xilas olmuşdur.

Loğmanın yaşı barədə müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Bir rəvayətə görə, Loğman Allahdan uzun ömür üçün dua edərkən, seçim özünə həvalə edilmiş, o da ərəblərdə uzunömürlülük simvolu sayılan yeddi qartal ömrü yaşamağı istəmişdir. Buna görə də o, “əl-Müəmmər” (uzun ömürlü) ləqəbiylə də tanınır.

Həmçinin bütün bitkiləri tanıyan Loğmandan dərdlərə dərman olan reseptlər, müalicə üsulları gəlib çatdığı nəql olunur. Loğmana aid edilən məsəllər toplanaraq “Əmsalu Loğman əl-Həkim və bazu əqvalil-ərəb” adı ilə kitab halına salınmışdır. Digər kitab isə “Əmsalü Loğman əl-Həkim”dir.

LÖVHİ-MƏHFUZ

İslam alimlərinə görə, üzərində Allahın sonsuz elmi həkk olunmuş lövhədir. Quranın əslisi də Löhvi-Məfhuzdadır. Allahın elmi yaradılışdan öncə Löhvi-Məfhuzda

yazılmışdır. Bu lövhənin mahiyyətini insan əqli ilə qavramaq mümkün deyildir. Lövh-i Məhfuz haqqında Quranın "Buruc" surəsinin 21-22-ci ayələrində məlumat verilir. Rəvayətə görə, Lövh-i-Məhfuzdan Musa peyğəmbərə Tövrənin lövhələri nazil olunmuşdur. Orada Allahın qanunları yazılmışdır. Bu barədə Quranın "Əraf" surəsinin 145-ci ayəsində məlumat verilir. Həmçinin hər bir insanın qəzavü-qədəri Lövh-i-Məhfuzda əvvəlcədən həkk olunmuşdur.

LUT PEYĞƏMBƏR

Quranda adıçəkilən peyğəmbərlərdən biri olmuşdur. O, İbrahim peyğəmbərin qardaşı oğlu idi. Quranda iyirmi yeddi yerdə ondan bəhs edilir. Kral Nəmrudun təqiblərindən qurtulmaq üçün İbrahim peyğəmbərlə birlikdə vətəninə tərk etməli olmuşdur. Daha sonra Allah onu peyğəmbər seçmiş, Sədom şəhərinə getməsinə buyurmuşdur. Burada əxlaqsız, pozğun xalq yaşayırdı. Qurana görə, Lut onları doğru yola dəvət etmək istəmişdir. Lakin sədumlular onun sozlərinə

fikir verməmiş, günah etməkdə davam etmişlər. Lut onları Allahın cəzalandırması ilə qorxutsa da, onlar buna məhəl qoymamışlar (Qamər, 36). Allah da bu xalqı cəzalandırmaq üçün insan görkəminə girmiş mələklərini Səduma yollamışdır. Onlar Lutun evində qonaq kimi qalmış, şəhərlilər də bunu bilmiş, onun evinə hücum çəkərək Peyğəmbərdən qonaqları əylənmək üçün onlara verilməsini tələb etmişlər. Mələklər Luta qapını açıb həmin adamları içəri buraxmağı əmr etmişlər. Hücum çəkənlər evə girən kimi kor olmuşlar (Qamər, 37). Elə o gecə Lut peyğəmbər ona inanmış kiçik bir qrupla Sədumu tərk etmişdir. Allah isə bu şəhəri əhalisi ilə birlikdə yer üzündən silmişdir (Hud: 82-83).

Sədom şəhəri məhv edildikdən sonra yerində böyük göl yaranmışdır. Rəvayətə görə, bu göl Ölü dənizdir. Rəvayətlərdə bundan sonra Lut İbrahim peyğəmbərin yanına gedib bir il onun yanında qalmışdır. Daha sonra isə Hicazda məskunlaşmış və orada səksən yaşında vəfat etmişdir.

MALİK İBN ƏNƏS

Maliki məzhəbinin qurucusu, böyük müctəhid və mühəddis Malik ibn Ənəs miladi 712-ci ildə Mədinədə Yəmənin qəbiləsinə mənsub ərəb əsilli bir ailədə doğulmuşdur. Ona "Mədinə imamı" da deyirmişlər. Atası yəmənlili Zu Əsbah qəbiləsinə mənsub Ənəs ibn Malik ibn Əbu Əmir əl-Əsbahdır. Anası isə Yəmənin əl-Əzdi qəbiləsinə mənsub olub adı Aliyə bint Şureyk əl-Əzdiyyədir.

İmam Malikin babası Yəmənin valisi tərəfindən zülmə məruz qaldığı üçün Mədinəyə köç edərək burada Qüreyş qəbiləsinə mənsub Bəni-Teym ibn Mürə qəbiləsi ilə qohum olmuşdur. Malik nəslinə mənsub olanların bir çoxu Mədinəyə köçdükdən sonra əsasən, elm, hədis, səhabələrin xəbər və fətvalarını araşdırmaqla məşğul olmuşdur. İmam Malikin babası böyük təbəinlərdən, əmisi isə hədis alimi idi.

İmam Malikin Rəbiət ər-Rəy ləqəbi ilə məşhur olan Rəbiə ibn Fərruxdan fiqh elmini, Nafi ibn Nueymdən isə qiraət elmini öyrəndiyi bilinməkdədir. O, həmçinin Mədinənin məşhur fəqihlərindən dərs almışdır. Müxtəlif mənbələrə görə, müəllimlərinin sayı 300-dən 900 nəfərə qədərdir. İmam Malikin Həcc ibadəti xaric Mədinədən çıxmadiğı rəvayət olunur. İmam Əbu Hənifə kimi İmam Malik də Əhli-beyt sevgisinə görə zülmə məruz qalmışdır. İkinci Abbasi xəlifəsi Əbu Cəfər Mənsur (754-775) zamanında Həzrət Əli ailəsinə mənsub Məhəmməd ibn Abdullah 762-ci ildə üsyan qaldırmış və Mədinə sakinləri əsasən ona bəyət etmişlər. Lakin üsyan uğursuzluqla nəticələndiyi üçün mədinəlilər Əbu Cəfər Mənsura bəyət etmişlər. İmam Malik isə Əbu Cəfər Mənsura qarşı çıxdığı

üçün işgəncələrə məruz qalmışdır. Rəvayətə görə, işgəncə zamanı İmam Malikin bir çiyini (bəzi rəvayətlərdə onurğa sütunun əzildiyi bildirilir) yerindən çıxmışdır.

Əbu Cəfər Mənsurdan sonra hakimiyyətdə olmuş xəlifə əl-Mehdi və oğlu Harun ər-Rəşid İmam Maliklə tez-tez görüşmüşlər. İmam Malik miladi 795-ci ildə, təqribən 85 yaşında vəfat etmişdir.

İmam Malikin əsas əsəri "Kitab əl-Muvatta"dır, Zeyd ibn Əlinin "Kitab əl-Məcmu"su istisna edilməklə, bugünədək çatmış ən qədim müsəlman fiqh kitablarından sayılır. Digər əsərləri – "Təfsir", "Risalə fil-qədar və-rədd əla-l-qədəriyyə", "Kitab fi mərifətin-nücum" və "Kitab əs-sir"dir.

MALİKİLİK

İslam dininin əhli-sünnə qolunun dörd hüquq məktəbindən biri olan maliki məzhəbinin qurucusu Malik ibn Ənəsdır. Malikiyə görə, ilk olaraq bütün hökmlər Quranın açıq və anlaşıqlı ayələrinin əsasında verilməlidir. Hökmlərin çıxarılmasında ikinci qaynaq Məhəmməd peyğəmbərin hədisləri və onun səhabələrinin fətvalarıdır. Burada üstünlük mütləq hədislərə verilir. Əhəd hədislərə gəldikdə isə onlar qəbul edilir, ancaq Malik ibn Ənəs Mədinə şəhərində yayılmış rəvayətləri onlardan daha etibarlı saymışdır. Buna da "Mədinəliyərin icması" deyilir. Bundan başqa, maliki məzhəbində qiyas və rəy də istifadə edilir.

Hökmlərin verilməsində daha bir qaynaq səhabələrin hökmləridir. Malik ibn Ənəs bəzi hallarda onları da əhəd hədislərdən daha etibarlı sayırdı. Malik ibn Ənəsə görə, hər hansı bir problemin hökmü Quran

ayələrində yoxdursa, onda qiyasın tətbiq edilməsi imkanlarından asılı olmayaraq bu durum üçün daha uyğun olan hökmü vermək lazımdır. Bu metod istihsan adlanmışdır. Məsələ burasındadır ki, bəzi durumlarda qiyas yolu ilə verilmiş hökmlər şübhəli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Buna görə də Malik ibn Ənəs daha çox istihsana üstünlük verirdi.

Malik ibn Ənəsdən sonra onun irsini tələbələri və onların davamçıları inkişaf etdirmişlər. Zaman keçdikcə maliki məzhəbi ən çox yayılmış fiqhi məzhəblərdən birinə çevrilmişdir. Malikilik Hicazda, Şimali Afrika, İspaniya və Misirdə nüfuz qazana bilmişdir. Hazırda bu məzhəb daha çox Şimali Afrikada yayılmışdır.

MARIYA

Məhəmməd peyğəmbərin kənizi olmuşdur. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər Misir valisinə İslama dəvət etmək məqsədilə məktub göndərmişdir. Vali onu gətirən elçini sayğı ilə qarşılamış, sonra onunla bir yerdə Məhəmməd peyğəmbər üçün Mariyanı kənz kimi göndərmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin Mariyadan İbrahim adlı oğlu olmuş, ancaq uşaq hicrətin 10-cu ilində dünyasını dəyişmişdir.

MAŞALLAH

Bəyənmə hissini ifadə etmək üçün işlədilən sözdür. Ərəbcədən tərcümədə "Allah istəyəndə hər şey olur" mənasındadır. Bu "Allahın istədiyi olur, istəmədiyi olmaz" mənasındakı hədisə də işarə etməkdədir. Maşallah kəlməsi Qurani-Kərimin 14 ayəsində işlənmişdir. "Kəhf" surəsində bir möminlə münkir arasındakı söhbətdə möminin

müsaibinə "Bağa girəndə Maşallah (Allah istəmişdir ki, olmuşdur), güc yalnız Allaha aiddir desəydin yaxşı olardı" şəklində tövsiyə etmişdir. Bu ayədəki maşallah bağdakı bütün nemətlərin Allahın iradəsiylə meydana gəldiyini təsdiq və ona şükr etmək mənasındadır.

Hədislərdə də maşallah kəlməsinə rast gəlinir. Məhəmməd peyğəmbərin xoşagələn bir şey gördüyündə "maşallah la qüvvətə illa billah" (Allahın dilədiyi olur, bütün güc və qüdrət Ona aiddir) deyilməsini, həmçinin səhər oyandıqda və ya axşam yatmadan əvvəl "maşallahu kan və maləm yəşə ləm yəkun" (Allahın dilədiyi olur, diləmədiyi olmaz) şəklində dua edilməsini tövsiyə etdiyi bildirilir.

Həmçinin gözəlliyi diqqət çəkən və çox bəyənən şeylərin nəzərdən qorunması məqsədilə "Nə gözəl, Allah bəd nəzərdən qorusun" mənasında maşallah sözü müsəlmanlar arasında geniş yayılmışdır.

MATURİDİLİK

Ən nüfuzlu kəlam məktəblərindən biridir. Bu məzhəbin qurucusu Əbu Mənsur Maturidi 944-cü ildə Səmərqənd şəhəri yaxınlığındakı Maturid qəsəbəsində anadan olmuşdur. Dövrünün böyük alimlərindən dərs alan Maturidi əsasən kəlam elmi sahəsində məşhurlaşmışdır. Bununla bağlı ən tanınmış əsəri "Kitabüt-tövhid"dir.

Onun digər məzəblərdən fərqlənən bəzi kəlam fikirləri bunlardır: 1) Allah ağıl vasitəsi ilə bilinir, ancaq dini əmr və ibadətlərin ağılla bilinməsi mümkün deyil; 2) Allahın zatından ayrı olmayan, lakin tamamen zətin də eynisi olmayan sifətləri də mövcuddur; 3)

Cənnətə girən möminlər Allahı görəcəklər; 4) Böyük günah işləyən kəs həmin günaha halal demədikcə dindən çıxmaz.

Maturidilər etiqadi məsələlərin doğru anlaşılması üçün Quranı əsas götürsələr də, onların insan düşüncəsi ilə anlaşılmasının mümkünliyünü inkar etmirdilər. Məsələn, insan nəyinsə yaxşı, ya da pis olmasını təkcə müqəddəs mətnlərdən deyil, həm də öz ağılı ilə anlaya bilər. Ancaq ağılı vəhydən üstün tutmaq olmaz. Hər şeydən öncə insan iman gətirməli, sonra isə inancını ağılla təsdiq etməlidir. Beləliklə, maturidilər insan aqlının önəmini vurğulayır, ancaq daha çox vəhyə üstünlük verirdilər.

Qəza və qədərə gəlincə, maturidilər hesab edir ki, kainatda bütün hadisələri Allah yaradır və hər şeyin taleyini həll edir. O, heç kəsin qarşısında məsul deyil, varlığı öz mütləq planı ilə yaradıb idarə edir. Bununla belə, insanın iradə azadlığı da var. Allah insanın düşdüyü hər bir vəziyyəti onun özünün əməllərinə və istəklərinə əsasən yaradır. Ona görə də insan əməllərindən özü məsuldur.

Onlar Allahın zatını onun sifətləri ilə eyniləşdirmir, onların arasında fərq qoyur. Sadəcə sifətlər onun zatından kənarda düşünüləməz, buna görə də onların arasında bağlılıq mövcuddur. Allahın zatına aid olan (sifətüz-zatiyyə) və onun varlığına dəlalət edən sifətləri (sifəti-sübutiyyə) var.

Belə ki, Sifətüz-zatiyyə altıdır: Vəhdaniyyət (bir olmaq), Qidəm (əvvəli olmamaq), Bəqa (sonu olmamaq), Muxaləfatun-Lilhəvadis (heç nəyə bənzəməmək), Qiyam binəfsihi (möhtac olmamaq) və Vücut (var olma).

Sifətüs-sübutiyyə isə səkkizdir: Həyat

(diri olmaq), Elm (bilikli olmaq), Səmi (eşitmək), Bəsər (görmək), İradə (diləmək), Qüdrət (hər şeyə gücü çatmaq), Kəlam (danışmaq) və Təkvün (yoxdan var etmək).

Maturidilər hesab edir ki, Quran Allahın yaradılmamış sözüdür. Quranda Allahın əlləri, gözləri, eşitmə bacarığı, eləcə də başqa bu kimi keyfiyyətlərinin olduğundan bəhs edilir. Bu kimi ayələrlə bağlı ilahiyyatçılar arasında gərgin mübahisələr baş vermişdir. Maturidilər bu keyfiyyətlərin həqiqi deyil, məcazi olduğunu qəbul edirlər.

Maturidilərin fikrincə, Allah qarşısında tövbə etməmiş günahkar müsəlmanlar Cəhənnəmdə sonsuz qalmaqacaqlar. Buna Quranın "Ənam" surəsinin 160-cı ayəsini dəlil gətirirlər. Bu ayəyə görə hər bir insan günahına görə cəzalanacaqdır. Əgər Allah günahkar müsəlmanı kafirlər kimi cəzalandırırsa, o zaman müsəlmanlarla kafirlər arasında heç bir fərq olmazdı. Ona görə də Allah müsəlmanları kafirlər kimi deyil, yüngül cəzalandıracaqdır. Beləliklə, maturidilər müsəlmanların sonsuz olaraq Cəhənnəmdə qalacağını düşünmürdü. Onlara görə, Allah günahkarları cəzalandıra bildiyi kimi, onları bağışlaya da bilər. Belə olduğu halda, müsəlmanın işlədiyi ən ağır günah belə, onu İslamdan çıxarmaz.

MEHDİ

Doğru yolu göstərən, hidayətə aparan şəxs mənasına gəlir. İslamda qiyamətdən öncə zühuruna inanılan insandır. Ona görə də Mehdiyə gözlənilən mənasında "müntəzər" ləqəbi verilmişdir. Qurani-Kərimdə Mehdi barədə açıq bir ayə yoxdur. Buxari və Müslim kimi hədis qaynaqlarında da bu barədə

hədislərə rast gəlinmir. Lakin digər hədis mənbələrində bu məsələ ilə bağlı hədislər mövcuddur.

Mehdinin şəxsiyyəti haqqında müsəlmanlar arasında fərqli inanc vardır. Müsəlmanların çoxu onu öz dövrünün adamı kimi qəbul edib hər an zühur edəcəyinə inanırlar. İsnə-əşərilərin inancına görə, Mehdi erkən yaşlarında qeybə çəkilməmiş on ikinci imam Məhəmməd ibn Həsəndir. Bu inanca görə, Mehdinin qeybə çəkilməsinə baxmayaraq, o diridir, qiyamətdən öncə müsəlmanları dünyanı bürüyən fəlakətdən qurtarmaq üçün zühur edəcəkdir. Rəvayətə görə, Mehdi onunla zühur edən İsa Məsihlə birlikdə yer üzündə Allahın qanunlarını yenidən bərqərar edəcəklər. Onlar haqsızlığı aradan qaldıracaq, ədaləti bərpa edəcəklər. Mehdi Məhəmməd peyğəmbərin soyundan olacaqdır. İslamı məhv etmək istəyən Dəcəli Mehdi İsa ilə birlikdə məğlub edəcəkdir.

MEHDIÇİLİK

İslam tarixində mehdi sözü VII əsrin sonlarından etibarən yaranmış daxili müharibələr nəticəsində "İslamı özünə qaytaracaq olan gözlənilən rəhbər" mənasında işlənilməyə başlanmışdır. Bu dövrdə Abdullah ibn Zübeyrin xəlifəlik iddiasını irəli sürməsi gələcək mehdi düşüncəsinin formalaşmasına böyük təsir göstərmişdir. Həmin dövrdə Həzrət Əlinin oğullarından olan Məhəmməd ibn Hənəfiyyə bəzi müsəlmanlar tərəfindən imam və ilahi xilaskar kimi tanınmışdır. Lakin Məhəmməd ibn Hənəfiyyə Kufədə fitnə çıxmasından çəkinərək Bəsrədə xalq tərəfindən mehdi kimi qəbul edilən Musa

ibn Təlhənin yanına getmişdir. Burada da onu mehdi kimi qəbul edən çox sayda müsəlmanla qarşılaşdıqda bu iddiaları rədd etmişdir.

Sonralar Keysaniyyə adlı şiə fırqəsinin mənsubları Məhəmməd ibn Hənəfiyyənin ölmədiyini, Mədinə yaxınlığındakı Rədvə dağında olduğunu və axır zamanda ortaya çıxıb dünyanı islah edəcəyini iddia etmişlər. Əməvi xəlifələri arasında sələflərinin zülmələrini aradan qaldıraraq bu cür düşüncəni dəstəkləyən və özünü mehdi kimi hiss etdirən ilk insanın Süleyman ibn Əbdülməlik olduğu qeyd edilir. Daha sonra Ömər ibn Əbdüləziz Mədinə hakimi olduğu vaxt bir çox insan tərəfindən mehdi hesab edilmişdir. Bununla bərabər, o dövrdə İslam dünyasını xilas edəcək mehdinin Əhli-beytə mənsub bir gənc olması barədə rəvayətlər məşhur idi.

Eyni vaxtda mehdinin kimliyi barədə fikir ayrılıqlarının fərqli istiqamətlərdə inkişaf etməsi bununla əlaqədar inam və düşüncələrin də müxtəlifliyinə səbəb olmuşdur. Həmin dövrdə Hims şəhərində mehdinin Qüreyşdən gələcəyi, lakin Yəmən əsilli olacağı fikri yayılmışdı. Bəsrədə yaşamış Məhəmməd ibn Sirinə görə, ümmətdən Əbu Bəkr və Ömərdən daha üstün bir mehdi çıxacaq və Həzrət İsa səmədan yerə enəndə onun arxasında namaz qılacaq.

İlkin dövrlərdən etibarən bütün şiə qollarında mehdi qəbul edilən şəxsin müvəqqəti qeybə çəkildiyinə və yenidən cəmiyyət arasına qayıdaraq fəaliyyət göstərəcəyinə inanılmışdır.

Mehdilik 3 əsas şiə məzhəbində – Zeydiyyə, İsmailiyyə və İmamıyyədə fərqli inkişaf etmişdir. Zeydi qrupları Məhəmməd

ən-Nəfsüzzəkiyyə, Məhəmməd ibn Cəfər əs-Sadiq və Məhəmməd ibn Qasım ət-Taliqani kimi imamların ölümlərindən sonra mehdi olaraq qayıdacaqlarını iddia etmişlər.

İsmailiyyə mənsubları yeddinci imam kimi qəbul etdikləri Məhəmməd ibn İsmailin ölmədiyini, geri qayıdaraq dünyanı islah edəcəyi fikrini irəli sürmüşlər.

Şiə məzhəbinə aid qollar içində mehdi mövzuna ən çox yer verən İmamıyyədir. İmamıyyə Məhəmməd ibn Həsən əl-Əskərin qaim əl-Mehdi olduğu qənaətidədir. İnanca görə, on ikinci imam Məhəmməd ibn Həsən əl-Əskəri hazırda qeybdədir və sağdır, yer üzünü ədalətlə dolduracağı göstərilən qaim əl-Mehdidir. İmamıyyədə onun zühuruna və gözlənilən mehdi olduğuna inanmaq imanın əsaslarındanandır. Mehadinin zühur edəcəyi məkan və zaman da maraq mövzusu olmuş, onun Bədr döyüşünə qatılanların sayı qədər (313 nəfər) insanla həyata keçirəcəyi zəfər və hakimiyyət dövrü barədə müxtəlif xəbərlər nəql edilmişdir.

İslam dünyasında hər zaman, xüsusilə çətinliklərin artdığı vaxtlarda özlərini mehdi olaraq tanıdanlar ortaya çıxmış, bəziləri də ətrafındakı insanlar tərəfindən mehdi elan edilmişdir. Adları qeyd olunan insanlarla yanaşı, Xorasanda Əməvilərə qarşı başladılan hərəkatın liderlərindən Haris ibn Süreyc, yenə Xorasanda Abbasi üsyanının lideri olan və Əbu Cəfər əl-Mənsur tərəfindən qətl edilən Əbu Müslüm Xorasani mehdi kimi qəbul edilmişdir.

XIX əsrin sonlarında Afrikada müstəmləkəçiliyə qarşı çıxmaq və İslamı yaymaq üçün mehdilik düşüncəsindən faydalanan önəmli bir hərəkat 1881-ci ildə

Sudanda Məhəmməd Əhməd əl-Mehdinin başçılığı altında ortaya çıxmışdır. Məhəmməd Cuma da 1941-ci ildə Nigeriyada İjebu-Ode şəhərində mehdiliyini elan etmişdir. Müasir dövrdə də ayrı-ayrı vaxtlarda mehdilik iddiasıyla ortaya çıxan şəxslər müşahidə edilir.

MEHR

Evlənmə zamanı kişinin ailə qurduğu qadına verdiyi və ya vəd etdiyi maddi sərvətdir. Bu, pul, dəyərli daş-qaş və ya hər hansı bir qiymətli əşya ola bilər. Mehr haqqında Quranda məlumat verilir. Burada kişinin qadına mehr vermək məcburiyyətində olduğu, bunu zorla geri almasının caiz olmadığı haqqında ayələr (Bəqərə, 237; Nisa, 4, 20, 24, 25) vardır. Rəvayətlərdə qeyd edilir ki, Məhəmməd peyğəmbər onun Əhli-beyti və səhabələri evləndikləri zaman mehr vermişlər. Ona görə də malikilərdən başqa, bütün İslam alimləri mehri evlənmənin şərti hesab edirlər. Lakin hər hansı bir üzrlü səbəbdən mehr verilməsə, evlilik pozulmaz. Bu halda mehr sonra da verilə bilər. Mehrin minimal məbləği haqqında məzhəblər arasında fikir ayrılığı var.

MEHRAB

Məsciddə qiblə istiqamətində divarda qurulan yerdir. Bu söz Quranda (Ali İmran, 37) keçir. Mehrablar çox vaxt gözəl bəzəklər, naxışlar, daş oymalarla bəzədilir. Buna görə də onların çoxu dəyərli sənət inciləridir. Onların yuxarı tərəfində çox vaxt Quran ayələri yazılır. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbərin dövründə qiblənin istiqamətini müəyyənləşdirmək üçün məscidlərin diva-

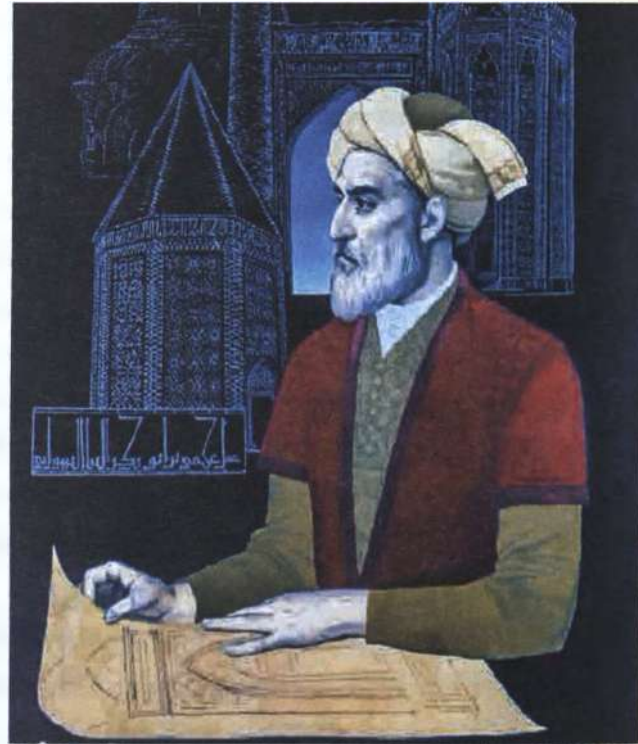
rına daşlar qoyulurdu və ya o yerə hər hansı bir nişan vurulurdu. Bəzəkli və naxışlı mehrablar Əməvilərin hakimiyyəti dövründə ortaya çıxmışdır. Bu adəti sonrakı dövrlərdə də davam etdirmişlər. Səlcuqilər, Osmanlı və Səfəvi dövrlərində isə mehrablar xüsusi keramik kaşlarla bəzədilirdi.

MEMAR ƏCƏMİ

Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi və bir çox memarlıq əsərlərinin müəllifi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani (XII əsrin 20-ci illəri – XII əsrin sonu) Azərbaycan memarlığının görkəmli yaradıcılarından biridir. O, Naxçıvan şəhərində yaşamış, Azərbaycanda fəaliyyət göstərmiş və dünya şöhrəti qazanmışdır.

Əcəmi orta əsr Azərbaycan memarlığına yeni istiqamət vermiş, özünün sənət dühası ilə Səlcuqilər dövrü memarlığının bir qədər ağır, sərt üslubuna böyük incəlik və dinamiklik gətirmiş, Yaxın Şərq memarlığına güclü təsir göstərmişdir. Əcəminin adı Azərbaycan ictimai fikrində intibah, humanizm ideyalarının yayıldığı XII əsrin görkəmli simaları arasında şərəfli yer tutur. Həmçinin dövrünün memarları içərisində Əcəmi daha çox yaratdıqlarının elmə bəlli olması ilə seçilir.

Yaratdığı abidələrin üzərindəki kitabələrdə özünü "Əbubəkr oğlu Əcəmi, Naxçıvanlı memar" adlandıran sənətkarın təsviri sənəti, mühəndisliyi memarlıqla birləşdirdiyi aydın görünür. Şərqin böyük dühaları ona "Şeyxül-mühəndis" (mühəndislərin başçısı) fəxri adı vermişlər.

Əcəminin yaradıcılığı XII əsrdə qüdrətli Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Əcəminin yaratdığı ilk məlum abidə Yusif ibn Küseyir türbəsidir. Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşən və el arasında "Atababa günbəzi" adı ilə tanınan bu türbə 1162-ci ildə inşa olunmuşdur. Abidənin giriş qapısından soldakı kitabədə memarın adı yazılmışdır: "Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməli". Təkcə Azərbaycanda deyil, İslam aləmində ən hündür və incə kompozisiyalı türbələrəndən sayılan Möminə xatun türbəsinə Əcəmi 1186-cı ildə Naxçıvanın qərb hissəsində ucaltmışdır. El yaddaşında "Atabəy gün-

bəzi" adı ilə qalan bu türbə Atabəy Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatunun şərəfinə tikilmişdir. Türbə özünün iri ölçüləri, monumental biçimləri, dinamik silueti ilə böyük bir memarlıq kompleksinin dominantı idi. Memarlıq prinsiplərinin təkmilləşməsi və mürəkkəbləşməsi əsasında yaradılmış onguşəli Möminə xatun türbəsi monumental abidədir.

Əcəmi yaradıcılığı Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri memarlığına böyük təsir göstərmişdir - Marağadakı Göy günbəz (1196), Naxçıvan yaxınlığındakı Gülüstən türbəsi (XIII əsr), Qarabağlar türbəsi (XII-XIV əsrlər), Bərdə və Səlmə türbələri (XIV əsr), türk memarı Sinanın (XVI əsr) İstanbulda tikdiyi türbələrdə Əcəmi ənənələri yaşayır. 1926-cı ildə Gəncədə Nizaminin məzarı üstündə abidə ucaldılarkən Əcəmi irsindən istifadə edilmiş, Nizami türbəsi Əcəmi dühası ruhunda tikilmişdir.

Naxçıvan şəhərində büstü ucaldılmış Memar Əcəminin 1976-cı ildə anadan olmasının 850 illiyi geniş qeyd edilmişdir.

MERAC (bax: İSRA VƏ MERAC)

MƏAD (bax: QİYAMƏT)

MƏAL

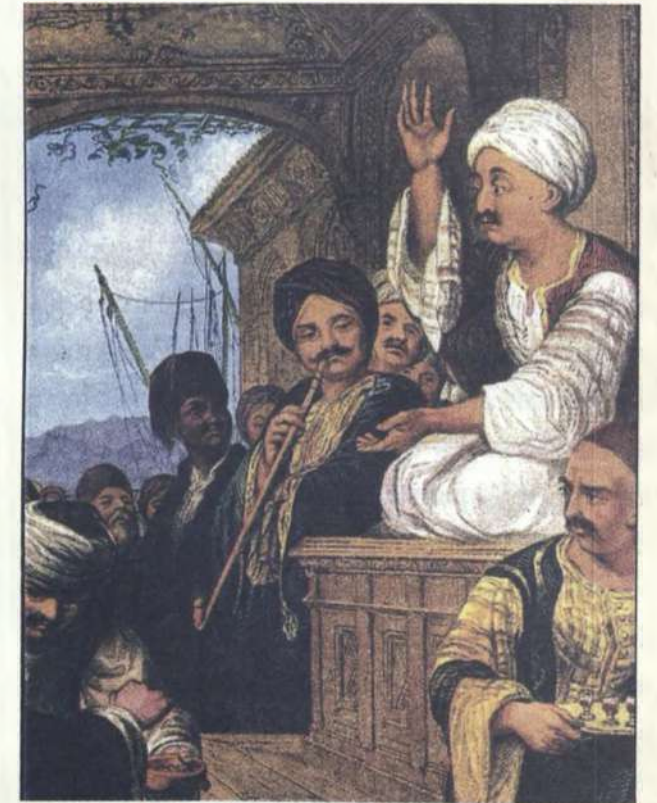
Lüğətdə bir şeyin özü, xülasəsi və nəticəsi mənasına gələn kimi, naqis olmaq mənasını da bildirir. Termin kimi bir sözün mənasını hər cəhəti ilə deyil, bir az naqis olaraq ifadə etmək deməkdir.

Quran həm söz, həm də məna etibarilə Allah kəlamıdır. Onu mükəmməl olaraq

tərcümə etmək mümkün deyildir. Hər nə qədər də onun təfsiri, tərcüməsi mümkün olsa da, insan Quranın bütün məna və məqsədlərini kamil bir şəkildə ortaya qoya bilməz. Ona görə də alimlər Quran tərcümələrinə "tərcümə" deməkdən çəkinmiş və onun yerinə "məal" sözünü işlətməmişlər.

MƏDDAH

Mübaligə ilə bir adamı və ya bir şeyi mədh və tərif edənə; mədhnamə yazana məddah deyilir. Ərəb dilində "mədh" sözündən götürülüb, "tərif edən", "öyən" mənasını daşıyır. Bəzi mənbələrə əsasən, ilk dəfə Həsən ibn Sabit öz şeirlərində

Məhəmməd peyğəmbəri mədh etmişdir. Övliya Çələbinin fikrincə isə Peyğəmbəri ilk dəfə mədh edən məddahların piri sayılan Suheybi Rumi (əsl adı Əbdülvəhhab Qazi) olmuşdur. O, Məhəmməd peyğəmbərin hüsurunda Uhud, Məkkə, Hünəyn döyüşləri

barədə mədhiyyələr söyləmiş və onun tərəfindən bəyənilmişdir.

Türk xalqlarında İslamdan əvvəl də müxtəlif rəvayətlər danışan xalq hekayəçiləri olmuşdur. Xüsusilə, köçəri türk ellərində hekayə nəql edənlərə "ozan" deyilirdi. Ozanların hekayələri heca vəznində söylənilən mənzumələr olub və qopuz adı verilən saz musiqi aləti ilə müşayiət edilirdi. İslamiyyətdən sonra aşiq adını alan bu ozanlar keçmiş qəhrəmanları öyərdir. Məsələn, Dədə Qorqud din başçılarının əlamətlərini daşımaqdadır. Ərəb məddahlarından fərqli olaraq türk məddahları gündəlik hadisə və prosesləri qələmə alaraq rəvayət etmişlər. Tarix onu göstərir ki, türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan məddahlığı ərəb məddahlığından götürülməmişdir.

MƏDİNƏ

Məhəmməd peyğəmbərin məscidi ilə qəbrinin yerləşdiyi məkan, İslamda iki müqəddəs şəhərdən biri, Allah Rəsulu və Rəşidi xəlifələr dövrünün paytaxtı olmuş şəhər. Həmçinin ilk müsəlman şəhidlərinin uyuduğu Bəqi qəbiristanı bu şəhərdə yerləşir. Səudiyyə Ərəbistanındadır.

Ərəb yarımadasının qərbində, Hicaz bölgəsində, Qırmızı dəniz sahilinə 130 km məsafədə, Məkkənin isə 350 km şimalında yerləşir. Mədinə və ətrafında zəngin su qaynaqları var. Şəhərin içərisində və ətrafındakı axar sular, alt hissəsində suya əlverişli yumşaq təbəqəli vadilərin olduğu vulkanik sahələrdəki yeraltı qaynaqlar bu zənginliyin mühüm ünsürlərindəndir. İbn Kəsirin verdiyi məlumata görə, 640-cı ildə və Xəlifə Osmanın dövründə vulkan

püskürmələri, 1256-cı ildə "Hicaz alovu" olaraq tarixə düşən vulkanik fəaliyyətlər,

Mədinə və ətrafındakı bu vulkanik təsirlərin o vaxtlar sona çatmadığını göstərir.

Mədinənin keçmiş adı Yəsrib olmuşdur. Rəvayətə görə, buranın ilk sakini olmuş Yəsrib ibn Vail ibn Qayinə ibn Məhlabilin adından gəlir. Quranda Mədinənin adı kimi Yəsrib kəlməsi bir yerdə keçir (Əhzab, 13). İslami mənbələrdə Mədinəyə Tayyibə, Miskinə, Azra, Cəbirə, Məcburə, Məhəbbə, Quranda Mədinə üçün istifadə edilən "dar" sözündən (Həşr, 9) olan Darül-Hicrə, Darül-Mən, Darüs-Sünnə, Mədinnetür-Rəsul adları verilmişdir. Bu adların sayı 97-dək çatır və bunların bir qismi Tövratda da vardır.

Mədinə sözünün kökü barədə bir çox versiyalar mövcuddur. Arami dilində "məhkəmə yeri", "şəhər" mənalarında işlədilən "mədinta" sözündən götürülmüş və buradan da dəyişikliyə uğrayaraq ibrani dilində "bir hakimin səlahiyyət sahəsinə daxil olan yer" mənasında işlədilmişdir. "Mədinə" sözü Quranda 10 yerdə keçir ki, bunlardan 4-də (Tövbə, 101, 120; Əhzab, 60; Münafiqun, 8) şəhər nəzərdə tutulur. Mədinə şəhəri hicrət yurdu olması və əhalisinin heç bir məcburiyyət olmadan İslamı qəbul etməsi ilə əlaqədar "Quranla fəth edilmiş şəhər" adını

qazanmışdır. Bunun nəticəsi idi ki, hicrətdən sonra Məhəmməd peyğəmbər buyurmuşdur: "Həzrət İbrahim Məkkəni hərəm etdiyi kimi, mən də Mədinəni hərəm etdim".

MƏDRƏSƏ

İslam tarixində tədris və təhsil qurumlarının ümumi adıdır. Lüğətdə "oxumaq", "anlamaq", "bir mətni öyrənmək və əzbərləmək üçün təkrarlamaq" mənasını daşıyan məkanın adıdır. Bəzi mənbələrdən Peyğəmbər dövründə də belə məkanların olduğu anlaşılır. Hədislərdə dərs və tədris sözləri işlədildiyi halda dərs keçilən məkanlar ilk vaxtlarda mədrəsə adlandırılmamışdır. Peyğəmbər zamanında Mədinədə Quran öyrədilən evə "Darül-qürə" deyilirdi. Mədrəsələrin əsasının bu evlərlə qoyulduğu irəli sürülür. Lakin daha çox təlim-tədris mərkəzi kimi fəaliyyət göstərmiş Məscidi-Nəbəvini (Peyğəmbər məscidi) və oradakı Suffəni mədrəsənin ilk nümunəsi olaraq qəbul etmək daha doğru sayılır. Məscidlər ayrıca mədrəsə binalarının inşasından sonra da təhsil və tədris işlərini davam etdirmişdir. Məsələn, Qərb dünyasına elm və mədəniyyət baxımından yeni üfüqlər açmış Əndəlüsdə dərslər əsasən məscidlərdə keçirildiyinə görə mədrəsə binalarına rast gəlinmir.

Mənbələrdə mədrəsə kimi tanılan ilk yer fəqih və mühəddis Əbu Bəkr Əhməd ibn İshaq əs-Sibqi tərəfindən 954-cü ildə Nişaburda qurulmuş Darüs-sünnədir. Burada təqribən min nəfərədək tələbənin dərs keçdiyi deyilir. Lakin mədrəsə dedikdə ilk ağla gələn Səlcuq sultanı Alparslanın və oğlu Məlikşahın vəziri olan Nizamülmülk tərəfindən Nişabur, xüsusən də Bağdadda açılmış Nizamiyyə

mədrəsələri. Bunlarla yanaşı, Mərv, Herat, Bəlx, Bəsrə, İsfahan, Mosul və Rey kimi şəhərlərdə də Nizamiyyə mədrəsələri inşa edilmişdir. Həmin mədrəsələrin əsas xüsusiyyəti burada müəllim və tələbələr üçün qalacaq otaqların olması idi.

Nizamiyyə mədrəsələri arasında ən məşhuru 1067-ci ildə Bağdadda açılmış mədrəsədir. Mədrəsələrlə bağlı Nizamülmülkün İran və Aşağı Mesopotamiyada etdiyini Nürəddin Mahmud Zəngi və Səlahəddin Öyyubi Yuxarı Mesopotamiyada, Suriya və Misirdə həyata keçirmişdir. Beləliklə, mədrəsə sistemi Qərbə doğru yayılmışdır. Dəməşqdə ilk Darül-hədisi quran Nürəddin Mahmud Zəngi dövründə mədrəsələrin Suriyanın bütün şəhər və kəndlərində də çatdığı bildirilir.

Türklərin Anadoluya gəlişindən etibarən bu coğrafiyada bir çox mədrəsə qurulmuşdur. Səlcuqlar Anadoluda bir şəhəri fəth edərkən gördükləri ilk iş orada məscid, mədrəsə, zaviyələr tikdirərək, tacirləri, din adamlarını və əhalini ora yerləşdirmək olmuşdur.

İranda, xüsusilə Səlcuqlar dövründə qurulan mədrəsələr XIII əsrdə monqol hücumlarından böyük zərər görmüşdür. Lakin Elxanilər dövründə, əsasən, Qazan xan ölkədə mədrəsələri yenidən canlandırmışdır. Qazan xanın Təbrizdə tikdirdiyi Qazaniyyə külliyyəsində hənəfi və şafei mədrəsələri var idi. Ondan sonrakı bir çox dövlət adamları Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində mədrəsələr tikdirmişdir.

Mədrəsələr öz mövcudluğunu və fəaliyyətini sultanların, nüfuzlu dövlət xadimləri və varlı şəxslərin himayəsində qurulan vəqflərin gəlirləri ilə davam etdirmişdir.

MƏHƏMMƏD ƏL-XARƏZMİ

Dövrünün ən böyük alimlərindən olan Əbu Abdullah Muhəmməd bin Musa əl-Xarəzmi Qərb elm dünyasında dərin izlər qoymuş riyaziyyatçı, astronom və coğrafiyaşünasdır. O, 783-cü ildə Xivə şəhərində dünyaya gəlmiş, kiçik yaşlarından babalarının nəsil-dən-nəslə ötürdüyü bilikləri mənimsəməklə yanaşı, doğma şəhərində tanınan böyük alimlərdən dərs almış, hind və yunan elmi ilə yaxından tanış olmuşdur.

Məhəmməd Xarəzm şəhərində ibtidai təhsilini başa vurduqdan sonra Bağdada gedərək orada xəlifənin sarayında xidmət etmişdir. Belə ki, Xorasan bölgəsində yerləşən Xarəzmi gəncliyinin ilk illərində Bağdaddakı müasir, inkişaf etmiş elm atmosferinin varlığını öyrənmişdir. Elmi mövzulara son dərəcə bağlı olan Xarəzmi bu mövzuda çalışma idealarını həyata keçirmək üçün zamanın elm mərkəzi sayılan Bağdadda dəyərli İslam alimlərindən dərs almış, Abbasi xəlifəsi Məmundan böyük yardım və dəstək görmüşdür. Xəlifə Məmun Misir, Mesopotamiya, Yunan və Hind mədəniyyətlərinə aid əsərlərlə zəngin olan Bağdad Saray kitabxanasının nəzdində xarici əsərləri tərcümə etmək məqsədilə qurulmuş Darül-hikməni Xarəzmiyə tapşırılmışdır. Beləcə, bütün ehtiyacları xəlifə tərəfindən

qarşılanan Xarəzmi Bağdadın elm mərkəzi olan Darül-hikmədə riyaziyyat, astronomiya və coğrafiya sahələrində tədqiqat işləri aparmağa başlamışdır.

Bağdadda qısa zamanda məşhurlaşan Xarəzmi tədqiqat işlərini davam etdirmək üçün Əfqanıstan yolu ilə Hindistana getmiş və burada böyük nəticələr əldə etmişdir. Bugünkü kompüter elmi və rəqəmli elektron sistemdə onluq say sistemini açıqlamış və sıfır rəqəmini kəşf etmişdir. Xarəzminin əsas əsərləri "Cəbr və müqabilinin hesablanması haqqında qısa kitab", "Hind hesabı haqqında kitab", "Yerin mənzərəsi haqqında kitab" və s. olmuşdur. Xarəzminin "Cəbr və müqabili..." əsəri XII əsrdə ərəbcədən latıncaya tərcümə edildikdən sonra hind say sistemi Avropada tanınmışdır. Əsərdə cəbr riyaziyyatın sərbəst bölməsi kimi şərh edilmiş və bəzi tənliklərin həlli qaydası verilmişdir. O, hədləri tənliyin bir tərəfindən digər tərəfinə əks işarə ilə keçirmə əməlini "əl-cəbr" adlandırmışdır. Hazırda bir çox əcnəbi dillərdə işlənən "Alqebra" sözü "əl-cəbr" sözünün dəyişdirilmiş tələffüz formasıdır. Əsər uzun müddət Avropa ölkələrində əsas dərslik olmuşdur. Həmçinin "Alqoritm" sözü Xarəzminin latınlaşdırılmış adındandır.

Böyük müsəlman alimi təqribən 850-ci ildə Bağdad şəhərində dünyasını dəyişmişdir. UNESCO-nun qərarı ilə 1983-cü ildə Xarəzminin anadan olmasının 1200 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda qeyd edilmişdir.

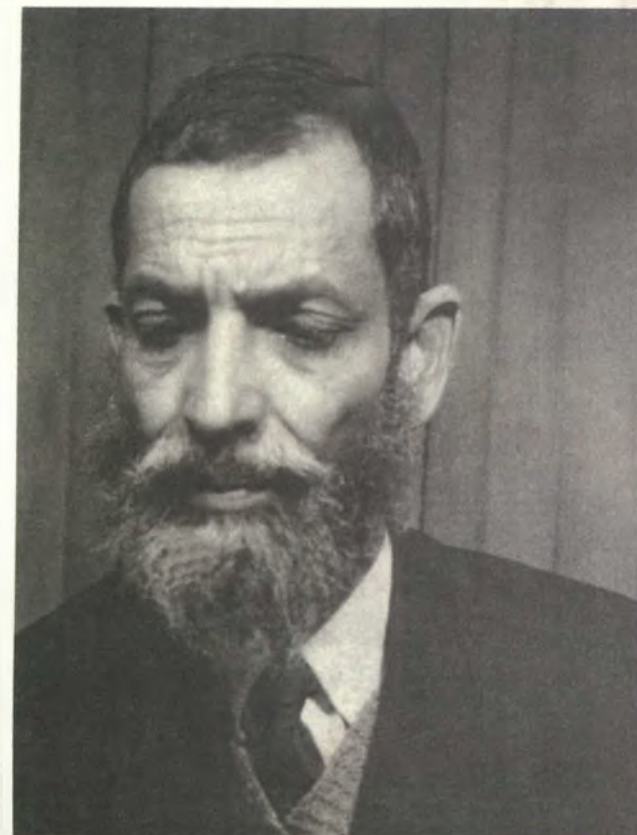
MƏHƏMMƏD HƏMİDULLAH

Tanınmış İslam alimi Məhəmməd Həmidullah 1908-ci il fevralın 19-da Hindistanın Heydərabad şəhərində dünyaya

gəlmişdir. Beş oğlan və üç qızdan ibarət ailənin ən kiçik övladı olan Həmidullah həyatı boyu evlənməmişdir. Atası Əbu Məhəmməd Xəlilullah Heydərabadın baş müftisi olmuşdur. İlk dərslərini atasından alan Məhəmməd tədrisini Darül-elm mədrəsəsində və Osmaniyyə Universitetində davam etdirmişdir. Daha sonra məzun olduğu Osmaniyyə Universitetinin Hüquq fakültəsində aspirantura təhsilini başa vurmuşdur. 1929-cu ildə hənəfi alimlərinin əsərlərini nəşr etmək üçün yaradılan "Numaniyyə (İmam Əbu Hənifəyə aid) biliklərinin dirçəldilməsi şurası"nın təşkilində iştirak etmişdir.

Osmaniyyə Universiteti onu doktorluq dissertasiyasını tamamlamaq üçün Almaniyaya göndərmişdir. İlk doktorluq işini (1933-1935) Almaniyada dövlətlər hüququ sahəsində yazmışdır. Doktorluq dissertasiyasını yazarkən Səna, Məkkə, Mədinə, Beyrut, Suriya və Qahirə kitabxanalarında tədqiqatlar aparmışdır. 1932-ci ildə İstanbula gedərək orada tədqiqatlarını davam etdirmişdir. İkinci doktorluq işini Paris Sarbonna Universitetində "Həzrət Peyğəmbər və dörd xəlifə zamanında İslam diplomatiyası" mövzusunda bitirmişdir. Bu dissertasiyanın yazılması zamanı Avropa və Afrika kitabxanalarında saxlanılan əlyazma əsərləri də tədqiq etmişdir. Xüsusilə, fransız şərqşünası Moris Qodfrua Demonbinin yanında İslamın ilk dövrünə aid siyasi sənədləri araşdırmışdır.

1936-1946-cı illər arasında ölkəsində Osmaniyyə Universitetində İslam və dövlətlər hüququ professoru kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1946-cı ildə Heydərabad nizamlığının BMT-yə üzv olması üçün

qurulan nümayəndə heyətinə üzv seçilən Həmidullah ölkə xaricində olarkən Hindistan tərəfindən Heydərabad işğal olunmuşdur. Bu səbəbdən pasportu əlindən alınmış və bir daha ölkəsinə geri dönmə bilməmişdir. 1996-cı ilədək Fransada yaşamış Həmidullah ömrünün sonunadək Hindistanı işğalçı saymışdır. Öləndək bir gün müstəqil Heydərabadı dönəcəyi xəyalıyla yaşamışdır. Bir dəfə ondan nə üçün İngiltərəyə getmədiyinin səbəbi soruşulduqda: "Hindistan ilə İngiltərə arasında günahkarları ekstradisiya etmək barədə razılaşma var, ora getsəm, mənə Hindistana ekstradisiya edəcəklərindən ehtiyatlanıram", - deyə cavab vermişdir.

1996-cı ildə xəstəliyi ağırlaşınca yaxın qohumu Səidə Əhməd (qardaşı qızı) onu özü ilə Amerikaya aparmış və ömrünün sonuna – 2002-ci il dekabrın 17-dək burada qalmışdır.

Məhəmməd Həmidullah əsərlərini ərəb,

urdu, fransız, alman və ingilis dillərində nəşr etdirmişdir. Eyni zamanda, türk, fars, sanskrit, italyan və rus dillərini də bilirdi. Onun dil öyrənməkdə məqsədi həmin dildə İslam mədəniyyətinə aid olan əsərləri elm dünyasına bəxş etmək idi.

Məhəmməd Həmidullahın müxtəlif sahələrə aid 40-a yaxın əsəri, 700 məqaləsi və Məhəmməd peyğəmbərin həyatına aid "Siyəri-Kəbir" adlı kitabı var. Onun 20-dən artıq dilə tərcümə edilmiş əsərlərinin əksəriyyəti İslamın ilk dövrləri haqqındadır. "XX əsrin düşüncə cərəyanları mövzusunda doktorluq işi hazırlayıram" deyən bir türk tələbəsinə o, belə cavab vermişdi: "Kaş səadət əsrini (İslamın ilk dövrləri) araşdıraydın. Mən səadət əsrini tədqiq etməkdən yorulmadım".

MƏHƏMMƏD İBN İDRİS ƏŞ-ŞAFEİ

Şafei məzhəbinin qurucusu olan İmam Şafeinin əsl adı Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İdris əş-Şafei əl-Qüreyşidir. Onun mənsub olduğu nəsil Məhəmməd peyğəmbərin soyundan gəlir. Anadan olduğu il Əbu Hənifənin vəfatı ilə (767-ci il) üst-üstə düşür. Məhəmmədin ulu babası Şafei gəncliyində Həzrət Peyğəmbərlə görüşmək şərəfinə nail olmuşdur. Ulu babasının atası Saib Bədr döyüşü əsnasında İslamı qəbul etmiş səhabədir. Anası İmam Hüseyinin nəvəsi Abdullahın qızı Fatimə, başqa bir rəvayətə görə isə Ümmü Həbibə Əzdiyyədir.

Şafeinin atası İdris Fələstinin Qəzza şəhərinə getmiş və orada vəfat etmişdir. Şafei iki yaşında yetim qalmış və anası onu Məkkəyə aparmışdır. Burada müxtəlif çətinliklər içində boya-başa çatmışdır. Kiçik yaşlarından

Quranı əzbərləmişdir.

İslam dininin qısa zamanda geniş coğrafiyaya yayılması nəticəsində ərəb dilinə bir çox xarici amillər təsir edirdi. İslam elmlərini əxz etmək üçün səlis ərəb dilini öyrənməyin vacib olduğunu başa düşən İmam Şafei ərəb dilini, şeir və ədəbiyyatı səhrada yaşayan Hüzeyl qəbiləsindən öyrənmişdir.

Məkkə müftisi Müslim ibn Xalid əz-Zəncidən dərs alan İmam Şafei bir müddət sonra fətva vermək dərəcəsinə yüksəlir. Bu vaxt onun on beş yaşı var idi. Məkkədə elmi cəhətdən öyrənəcəyi bir şeyin qalmadığını yəqin edən Şafei Mədinəyə gedir. Oranın ən böyük fəqihi İmam Malik ibn Ənəsin tələbəsi olur.

İmam Şafei ilk rəsmi vəzifəyə Yəmənin Nəcran bölgəsində təyin olunmuşdur. Bu vəzifə ona elm və təcrübəsini tətbiq etməyə imkan yaratmışdır. O, insanların İslama uyğun olmayan tələblərini rədd etmiş və onlara bu cür məsələlərdə güzəştə getməmişdir. Bu səbəbdən də, ondan Bağdaddakı Abbasilər iqtidarına şikayət olunmuşdur. Eyni zamanda, o, Nəcranda baş qaldıran üsyanın təşkil olunmasında günahlandırılmış və təqiblərə məruz qalmışdır. Lakin sonra xəlifə Harun ər-Rəşid ona bəraət qazandırmışdır.

Bu hadisədən sonra İmam Məhəmməd ibn Həsən əş-Şeybaninin himayəsinə sığınan Şafei onun yanında fiqh elmini öyrənmişdir. Üsuli-fiqhə dair "ər-Risalə" və "Kitabul-Hüccə" kimi əsərlərini Bağdadda yazmışdır. 814-cü ildə Misirə getmiş və burada başda "əl-Ümm" olmaqla, fikirlərini yeni şəraitə uyğunlaşdırdığı kitablarını qələmə almışdır.

İmam Şafeinin fiqh elminə gətirdiyi yenilik İslam fiqhinə metod baxımından

bəzi prinsiplər qazandırmasıdır. O, dəlil kimi Kitab, sünne, icma və qiyası əsas götürürdü. Məhəmməd peyğəmbərin sünnəsinə çox bağlı olmuşdur. Bəzi alimlər kimi nəss varsa, ictihad etməz və nəsslərə əsaslanmayan ictihادلara da əhəmiyyət verməzdi. Ona görə Bağdadda onu "sünnənin yardımçısı" adlandırmışlar.

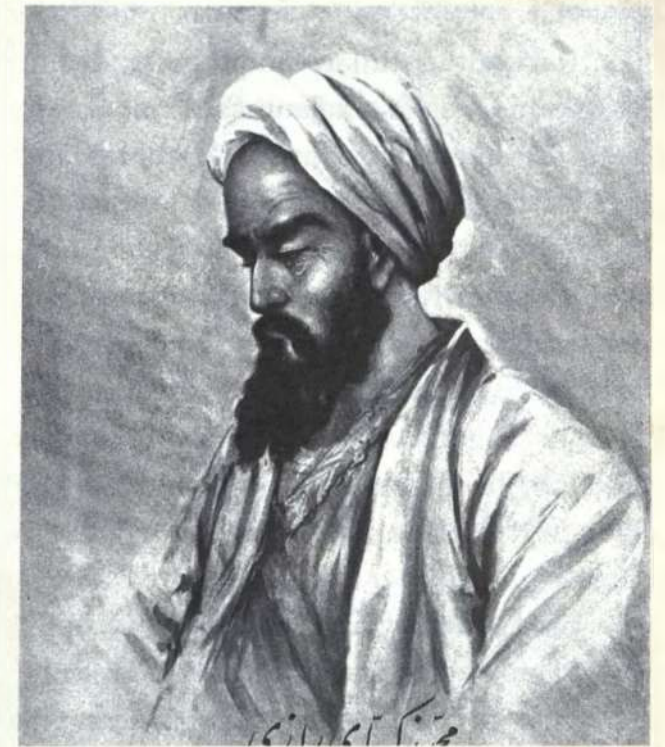
Tanınmış İslam aliminin ən məşhur əsərləri bunlardır: "Əhkamül-Quran", "əs-Sünən", "İxtilafül-hədis", "ər-Risalə fil-üsul", "əl-Məvaris", "Kitabül-ümm".

O, 819-cu ildə vəfat etmişdir.

MƏHƏMMƏD İBN ZƏKƏRİYƏ ƏR-RAZİ

Tanınmış filosof, həkim və kimyaçı Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Zəkəriyə ər-Razi (865-925) İranın Rey şəhərində anadan olmuşdur. Abbasi xəlifəsi Mükəttəfinin xəlifəliyi dövründə (901-907-ci illərdə) Bağdadda yaşamışdır. Ömrünün sonunda doğulduğu şəhərə qayıdaraq orada vəfat etmişdir.

O, yetkinlik dövründə ədəbiyyat və musiqi ilə yaxından maraqlanmışdır. Doğulduğu şəhərdə fəlsəfə, riyaziyyat, təbiət elmləri və astronomiyanı öyrəndikdən sonra təhsilini davam etdirmək üçün Bağdada və digər İslam şəhərlərinə getmişdir. Tibb sahəsini öyrəndikdən sonra Rey və Bağdadda həkim kimi fəaliyyət göstərən Razinin əsərlərinin, demək olar ki, hamısı latıncaya tərcümə edilmişdir. Tibb sahəsində yazdığı "əl-Havi" adlı ensiklopediyası XVII əsrdə bu sahədə ən çox istifadə olunan əsər olmuşdur. Razinin tibb sahəsində göstərdiyi ən önəmli xidmətlərdən biri ilk dəfə kimyanı tibbin xidmətinə təqdim etməsidir. Həmçinin o, qızılca, suçiçəyi xəstəliklərini sağaldan ilk

həkim olmuşdur.

Razinin qələmindən 200 traktat, pamflet və digər əsərlər çıxmışdır. Bu cür inadkarcasına yazı yazmaq əlinin iflic olmasına, gözünün zəifləməsinə gətirib çıxarsa da, o, yaradıcılığını və kitab yazmağı mirzələrin köməyi ilə davam etdirmişdir.

Razi dinlərin heç birinin fəlsəfi araşdırmaları qadağan etmədiyi düşüncəsində idi. Mütəfəkkirin fikrincə, fəlsəfənin məqsədi insanı onun qüvvəsi daxilində, bacarığı müqabilində Allaha oxşatmaqdır. O, insanı bilik əldə etməyə və ədalətli olmağa çağırırmışdır.

Bütün inanc və dinlərə qarşı hörmətlə yanaşan filosofun din və peyğəmbərlik haqqında əsas fikirləri bunlardır: a) ilahi sirləri bilmək və yaxşı ilə pisi ayırd etmək üçün ağıl yetərlidir; b) ağıl hər kəsdə bərabərdir. Xalqı düz yola çəkmək üçün kimlərsə üstün qəbul edilməsinə ehtiyac yoxdur; c) Peyğəmbərlər Tanrı haqqındakı xəbərlər xaricində bir-birləri ilə mübarizə

aparırlar.

Razi bütün dinləri tənqid etmişdir. O, İslam dininin ağıla arxalanması baxımından üstün olduğunu söyləmişdir. Lakin onun dinə dair görüşləri Fərabî və başqaları tərəfindən tənqid edilmişdir. Sistemində ruhun ölməzliyinə inanan Razi bununla materialistlərdən uzaqlaşır, lakin ruhun bədənə köçməsinə qəbul etdiyi üçün də kəlamçılardan ayrılırdı. O, fəlsəfə ilə dinin barışması imkanını rədd edirdi. Razi deist filosoflardan sayılır.

MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏR

İslam əqidəsinə görə, Allahın göndərdiyi sonuncu peyğəmbər (Xatəmül-Ənbiya), müsəlman ümmətinin dini lideri, ictimai-siyasi xadim olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər Məkkə şəhərində miladi təqvimlə

İslamda qızılgül Məhəmməd peyğəmbəri simvoliza edir

təxminən 570-ci ildə dünyaya gəlmişdir. Onun soyu Qüreyş qəbiləsinin nüfuzlu Haşimilər soyundan idi. Atası Abdullah səfərdə olarkən Həzrət Məhəmmədin dünyaya gəlməsindən az əvvəl Mədinə yaxınlığında vəfat etmişdir. Anası Aminə Məhəmməd peyğəmbəri Həlimə adlı süd anasına vermiş və o onun yanında bir neçə il qalmışdır. Altı yaşı olanda anası Aminə də vəfat etmişdir. Yetim qalmış Həzrət Məhəmmədi babası Əbdülmüttəlib himayəsinə götürmüşdür. Əbdülmüttəlibin ölümündən sonra isə əmisi Əbu Talib Məhəmmədi öz oğlu kimi böyütmüş, onu tərbiyə etmişdir. O, Əbu Talibin evində qalmış, onun qoyunlarını otarmış, ticarət işlərinə cəlb olunmuşdur.

Rəvayətə görə, Əbu Talib Suriyaya ticarət məqsədilə getdikdə Məhəmmədi də özü ilə aparmışdır. Bəsrədə onlar Bəhirə adlı bir xristian rahibinə rast gəlmişlər və o, Məhəmmədin peyğəmbər olacağı müjdəsini vermişdir. Məhəmməd 15 yaşında olarkən qüreyşilərin Qeys Əylan qəbiləsinə qarşı Ficar savaşında iştirak etmişdir. Döyüş zamanı onun əmilərinə ox verdiyi rəvayət olunur. Daha sonra gənc Məhəmməd ticarətlə məşğul olmuşdur. Xədicə adlı orta yaşlı varlı və nüfuzlu bir xanım ona mallarını Suriyaya aparıb satmağı həvalə etmişdir. Həzrət Məhəmməd bu işi uğurla yerinə yetirdikdən sonra Xədicənin etibar və etimadını qazanmışdır. Sonralar isə O, Xədicə ilə ailə qurmuşdur. Bu izdivacdən onların dörd qız, bir oğlan övladları dünyaya gəlmişdir.

Həyatının müəyyən dövründə Məhəmməd peyğəmbər Məkkə yaxınlığındakı mağaralarda inzivaya çəkilərək Allaha ibadət etmişdir. Rəvayətə görə, miladi 610-cu ilin

Ramazan ayında 40 yaşlı Həzrət Məhəmməd Hira dağında ibadətlə məşğul olarkən onun yanına Allahın ən böyük mələklərindən biri olan Cəbrail gəlmiş, Quranın "Ələq" surəsinin ilk ayələrini ona oxumağı əmr etmişdir. Bu hadisədən sonra vəhyin arası kəsilmiş və o zaman Məhəmməd mənəvi sıxıntılar keçirmişdir. Lakin sonra ayələrin nüzuu ardıcıl davam etmişdir. İlk dövrlər Məhəmməd peyğəmbər dini yalnız qohumları və dostları arasında yaymış, açıq olaraq xalqa müraciət etməmişdir. Bir neçə il sonra isə o, açıq dəvətə başlamışdır. Bu barədə Qurani-Kərimin "Hicr" surəsinin 94-cü ayəsində buyrulur: "(Ya Rəsulum!) Sənə əmr olunanı (Qurani) açıq-aşkar təbliğ et və müşriklərdən üz döndər!".

Bu ayələr nazil olduğdan sonra Məhəmməd peyğəmbər Haşim soyundan olan qohumlarını evinə toplamış, onları İslam dini ilə tanış etmişdir. Lakin onların çoxu onun peyğəmbərliyini tanımamışlar. Bundan sonra Həzrət Məhəmməd Məkkədəki Səfa adlanan təpəyə qalxaraq məkkəlilər qarşısında çıxış etmiş, onları Allaha inanmağa, onun peyğəmbərlərini tanımağa, büt-pərəstlikdən çəkinməyə çağırmışdır. Ancaq bu cəhd heç bir nəticə verməmişdir. Buna baxmayaraq, Məhəmməd peyğəmbər İslamın təbliğini davam etdirmiş və bunun nəticəsi olaraq məkkəlilərin bir hissəsi onun peyğəmbərliyini qəbul etmişdir. Bundan narahat olan Məkkə başçıları onları təqib etməyə başlamışlar. Ona görə də müsəlmanların bir hissəsi Həbəşistana hicrət etmişdir. Daha sonra Həzrət Məhəmməd başqa ərəb qəbilələri arasında İslamı təbliğ etməyə başlamışdır. Bu işdə onun ən böyük uğuru Mədinənin ərəb

əhalisinin onun peyğəmbərliyini tanımağı olmuşdur.

Miladi 622-ci ildə Məhəmməd peyğəmbər Məkkə müsəlmanları ilə birlikdə Mədinəyə hicrət etmiş və burada güclü müsəlman icmasını yarada bilmişdir. Bu icmanın əsasını Məkkədən köçən mühacirlərlə, Mədinənin Övs və Xəzrəc qəbilələrinin nümayəndələri olan Ənsarlar təşkil etmişlər. Bu şəhərdə qanunlara əsaslanan ictimai həyat təşkil olunmuşdur. Beləliklə, bütün ərəb qəbilələrinin qardaşlığı elan edilmişdir. İslamı qəbul etməyən yəhudilərlə onların hüquqlarını qoruyan xüsusi anlaşma bağlanmışdır. Lakin sonra baş vermiş bir neçə ixtilaf nəticəsində onlar şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalmışlar.

Hicrətdən sonra müsəlmanlarla məkkəlilərin arasında döyüşlər başlamışdır. Bu döyüşlərdə Məhəmməd peyğəmbərin başçılığı ilə müsəlmanlar qalib gəlmişlər. Məkkənin fəthindən sonra İslam bütün Ərəbistanda yayılmışdır. Məkkəyə daxil olan Məhəmməd peyğəmbər ərəblərin sitayiş etdikləri bütələrin darmadağın edilməsi əmrini vermişdir. Məhəmməd peyğəmbər miladi 632-ci ildə Mədinədə dünyasını dəyişmişdir.

MƏHƏRRƏM

Hicri təqvim ilinin ilk ayı Məhərrəmdir. Lüğətdə "haram", "qadağan edilən", "müqəddəs" və "hörmət bəslənilən" mənalarını daşıyan Məhərrəm müharibənin haram edildiyi dörd aydan biridir. İslamdan əvvəl Ərəbistanda bu aya rəcəb, zülqədə və zülhicce ayları kimi xüsusi ehtiram bəslənilmişdir. Məhərrəm ayının onuncu günü olan Aşurada İslam üçün əhəmiyyət kəsb edən hadisələr

baş vermişdir. Rəvayətə görə, həmin gün Musa peyğəmbər Firon və ordusunun təqibindən xilas olmuşdur. Firon və ordusu dənizdə boğulmuşdur; Həzrət Nuhun gəmisi Cudi dağında lövbər salmış; Yunus peyğəmbər balığın qarnından xilas olmuş; Adəm peyğəmbərin tövbəsi qəbul edilmiş; Həzrət Yusif qardaşlarının atdığı quyudan qurtulmuş; Həzrət İsa dünyaya gəlmiş; Həzrət İsmail dünyaya gəlmiş; Həzrət Yaqubun oğlu Yusif peyğəmbərin həsrəti ilə görmə qabiliyyətini itirən gözləri açılmış; Həzrət Əyyub şəfa tapmış; Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi İmam Hüseyin və onun ailə üzvləri, yaxınları hicrətin 61-ci ilində Kərbəladə şəhid edilmişdir.

MƏHRƏM

Lüğətdə "halal olmayan, qadağan edilən şey" mənasını daşıyır. Dini terminologiyada isə bir-biri ilə evlənməsi qadağan olunmuş şəxsləri bildirmək üçün ifadə edilir. Müsəlman kişi üçün öz anası, nənəsi, qızı, nəvələri, bacısı, bacısı qızı, qardaşı qızı, gəlini, xalası, bibisi ilə, o cümlədən ərli və kafir qadınlarla evlənmək haramdır. Bu barədə Qurani-Kərimin "Nisa" surəsinin 23-cü ayəsində buyrulur: "Sizə analarınız, qızlarınız, bacılarınız, bibiləriniz, xalalarınız, qardaş və bacılarınızın qızları, süd analarınız, süd bacılarınız, arvadlarınızın anaları və yaxınlıq etdiyiniz qadınlarınızın himayənizdə olan qızları (ögey qızlarınız) ilə evlənmək haram edildi. Cinsi əlaqədə olmadığınız qadınlarınızın qızları ilə evlənmək isə sizin üçün günah deyildir. Öz belinizdən gələn oğullarınızın arvadları ilə evlənmək və iki bacını birlikdə almaq da sizə haramdır. Yalnız keçmişdə (Cahiliyyət

dövründə) olan bu cür işlər müstəsnaadır. **Həqiqətən, Allah bağışlayandır, rəhm edəndir!"**.

Qurani-Kərimdə məhrəm kəlməsi keçməyə də, hədislərdə sözügedən mənada işlədilmişdir.

MƏHŞƏR

Qiyamət günü insanların dirildikdən sonra mühakimə edilmək üçün bir yerə yığılacağı məkandır. O gün yer üzündə yaşamış hər bir insan dirilərək Allah qarşısında əməllərinə görə cavab verəcəkdir. Bu barədə Qurani-Kərimin "Casiyə" surəsinin 22-ci ayəsində buyrulur: "Allah göyləri və yeri haqq-ədalətlə və hər kəsin qazandığı nə isə onun müqabilində əvəz (qarşılıq) görməsi üçün yaratmışdır. Və onlara heç bir haqsızlıq edilməyəcəkdir. (Yaxşı əməl sahibinə mükafat veriləcək, pislik edən də öz pislili müqabilində cəzalandırılacaqdır)".

Qurana görə, hər kəsin etdiyi əməllər mizanda çəkiləcək, tərəzinin bir gözünə yaxşı, digər gözünə isə pis əməllər qoyulacaqdır. Bundan sonra möminlər Cənnətə, kafirlər isə Cəhənnəmə girəcəklər.

MƏKKƏ

Ərəbistan yarımadasının Hicaz bölgəsində yerləşən qədim şəhərdir. Burada müsəlmanların ən müqəddəs məscidi olan Məscidül-Haram və Kəbə evi yerləşir. Rəvayətə görə, Məkkə şəhərinin tarixi Cənnətdən yer üzünə qovulmuş və bu yerlərdə yaşamış ilk insan Adəmdən başlayır. O, Kəbənin yerində ev tikmişdir. Lakin Nuhun dövründə baş vermiş tufan onu dağıtmışdır.

Dini mətnlərdə qeyd olunur ki, bu

yerlərin sonrakı tarixi İbrahim peyğəmbərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, o, həyat yoldaşı Həcəri və oğlu İsmaili bu yerlərə gətirmişdir. Ana və oğul orada susuz qaldığı üçün baş vermiş möcüzə nəticəsində qızmar çöldə Zəm-zəm bulağı qaynamağa başlamışdır. Həmin hadisədən sonra bu yerlər yaşayış üçün yararlı olmuşdur. Bir qədər sonra isə həmin əraziyə Yəməndən Curhum qəbiləsinin köçməsi ilə orada həyat canlanmışdır. Həcərin ölümündən sonra yetkinlik yaşına çatmış İsmail Curhum qəbiləsinin başçısının qızı ilə evlənmişdir. Bu evlilikdən onun 12 oğlu dünyaya gəlmişdir. Onlar ərəblərin əcdadları hesab edilir. Sonra ərəblər bütün Ərəbistana yayılmışlar. Məkkədə isə İsmailin Kidar adlı oğlunun nəslı qalmışdır. Qüreyş qəbiləsi də onlardan gəlir.

Rəvayətə görə, İbrahim peyğəmbər İsmail ilə birlikdə Kəbə evini inşa etmişlər. İsmailin soyu bu torpaqlarda uzun müddət yaşamış, sonra isə o yerlərə Yəməndən Xuzə qəbiləsi gəlmişdir. Curhumlular onların orada yerləşməsinə icazə verməmişlər. Hicrətdən öncə 415-ci ildə (miladi 207-ci ildə) bu qəbilələrin arasında baş vermiş döyüşdə Xuzə qəbiləsi qalib gəlmiş, Məkkəni ələ keçirmişdir.

Qəbilə 300 il ərzində şəhərə başçılıq etmişdir. Onların dövründə İbrahim və İsmaildən gələn adətlər unudulmuş, Məkkədə bütperəstlik geniş yayılmışdır. Xuzə qəbiləsinin baş tanrısı Hubəlin bütü Kəbədə yerləşdirilmişdir.

Hicrətdən 182 il öncə (miladi 440-cı ildə) Qüreyş qəbiləsinin başçısı Qüsay Xuzə qəbiləsini məğlub etdikdən sonra qüreyşilər şəhərdə nüfuz qazanmışlar. Qüsaydan sonra Məkkənin idarə olunmasında bütün nüfuzlu ailələrin nümayəndələri iştirak edirdilər. İslamın ilk dövrlərində şəhəri Darun-Nədva adlanan bir qurum idarə edirdi. Onun işinə 40 yaşına çatmış bütün azad kişilər qatıla bilirdilər.

Qüreyşilər də Xuzə qəbiləsi kimi bütllərə tapınırdılar. Kəbədə isə büt yerləşdirilmişdi. O zaman hər il Məkkəyə zəvvarlar gəlirdilər.

İsti və quru iqlim, eləcə də təbii sərvətlərin yoxluğu məkkəliləri ticarətlə məşğul olmağa vadar edirdi. Məkkəyə, xüsusən Həcc vaxtı çoxlu zəvvarların gəlməsi ticarət üçün əlverişli şərait yaradırdı. Rəvayətə görə, Məkkəni Həbəşistan kralı Əbrəhə işğal etmək istəmiş, ancaq bir möcüzə nəticəsində onun ordusu məhv olmuşdur. Məkkənin tarixində ən önəmli hadisə bu şəhərdə İslamın yaranması və Məhəmməd peyğəmbərin fəaliyyəti olmuşdur. Bundan sonra şəhərin ictimai-siyasi durumu dəyişmişdir. O zamanlar əsrlər boyu öz adətləri ilə yaşayan ərəblərin öyrəncəli həyat tərzini dərin böhran keçirirdi. Buna görə də müsəlmanlarla öyrəncəli həyat tərzinin saxlanılmasını istəyən mühafizəkar məkkəlilər arasında qarşıdurmalar baş vermişdir. Məhəmməd peyğəmbər və onun ilk davamçıları ağır təqiblərə məruz qalmışlar. Bu təqiblərdən qurtarmaq üçün onların bir qismi

Həbəşistana hicrət edərək orada sığınacaq tapmışdır. Bundan təxminən 13 il sonra müsəlmanların çoxu Məkkədən Mədinəyə hicrət etmiş, orada yerli əhali ilə birlikdə ilk müsəlman cəmiyyətini yaratmışlar. Bundan sonra məkkəli büt-pərəstlərlə mədinəli müsəlmanlar arasında müharibə baş vermişdir. Müsəlmanlar bu savaşa qalib gəlib hicrətin 8-ci ilində Məkkəni ala bilmişlər. Məhəmməd peyğəmbər Kəbə evinə girərək oradakı bütün büt-ləri qırılmışdır.

Məkkədə İslam dini yayıldıqdan sonra onun siyasi əhəmiyyəti kiçilmişdir. Müsəlman torpaqlarının genişlənməsindən sonra Məkkə Xilafətin başqa mərkəzlərindən uzaqda yerləşdiyinə görə vilayət şəhərinə çevrilsə də, şəhərin dini önəmi artmışdır. Kəbə evinin yerləşdiyi bu şəhər təkcə ərəblərin deyil, bütün dünya müsəlmanlarının dini mərkəzinə çevrilmişdir.

Rəşidi və ilk Əməvi xəlifələrinin dövründə Kəbə və onun ətrafında yenidənqurma işləri aparılmışdır. Ancaq irimiqyash dəyişikliklər Əməvi xəlifəsi əl-Validin vaxtında aparılmışdır. O zaman Kəbənin çevrəsində məscid kompleksi tikilmişdir. Tikintinin gedişi zamanı Məkkəyə Xilafətin müxtəlif bölgələrindən ən yaxşı memarlar və bənnalar gətirilmişdir.

Əməvilər dövründə Məkkə Hicazın valilərinə tabe etdirilmişdir. O dövrdə orada müxtəlif hadisələr, silahlı qarşıdurmalar baş verirdi. 684-cü ildə Məkkəni xəlifə Yezid ibn Müaviyənin xəlifəliyini tanımayan Abdullah ibn Zübeyr öz paytaxtına çevirmişdir. O, Əməvi ordusuna müqavimət göstərə bilmişdir. Döyüşlərin getdiyi vaxt xəlifə Yezidin öldüyü xəbəri gəlmiş və Əməvi ordu-

su geri çəkilməmişdir. Bundan sonra Abdullah ibn Zübeyr öz hakimiyyətini Xilafətin böyük hissəsinə yaya bilmiş və 10 ildən çox Məkkədən ona beyət gətirmiş bölgələri idarə etmişdir. Lakin Dəməşqdə Əbdülməlik ibn Mərvan hakimiyyətə gəldikdən sonra Əməvilər yenidən güclənmişlər. 692-ci ildə Həccacın başçılığı altında Əməvi ordusu Məkkəyə doğru irəliləyərək şəhəri almış, Abdullah ibn Zübeyr isə bu döyüşdə həlak olmuşdur.

Məkkə 747-ci ildə Yəməndən gəlmiş xaricilər tərəfindən ələ keçirilmişdir. Lakin həmin ildə Əməviləri devirmiş Abbasilərin qoşunu şəhəri azad etmişdir. Bundan sonra 750-ci ildən 961-ci ilə qədər Məkkəni Abbasi xəlifələrinin təyin etdiyi başçılar idarə etmişlər.

968-ci ildə Məkkə Fatimi xəlifələrinin nəzarəti altına keçmişdir. O zamandan başlayaraq şəhəri Həsən ibn Əlinin soyundan olan şəriflər idarə edirdilər. Şəriflər müstəqilliyə can atdığı üçün onların Fatimilərlə qarşıdurmaları olmuşdur.

1517-ci ildə Hicazı türk sultanı I Səlim Yavuz ələ keçirib Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatmışdır. Türk sultanları Məkkə şəriflərinin nüfuzunu saxlamış, onları özlərinə tabe etdirmişlər. Osmanlıların dövründə şəhərdə və Məscidül-Haramda tikinti və təmir işləri aparılmışdır. 1803-cü ildə Məkkəni vəhhabilər ələ keçirmişlər. Ərəbistanda hakimiyyətini bərpa üçün türk sultanı II Mahmud Misir valisi Məhəmməd Əliyə müraciət etmişdir. O da 1813-cü ildə Məkkəni geri qaytara bilmişdir.

Birinci dünya müharibəsi zamanı ingilislərdən dəstək alan Məkkə şərifi Hüseyin Osmanlı sultanına tabe olmaqdan imti-

na etmişdir. 1926-cı ildə əl-Səud sülaləsinin məliki Əbdüləziz Məkkəni ələ keçirmişdir.

İslam dininin beş əmrindən biri olan Həcc vəzifəsini yerinə yetirmək üçün zəngin müsəlmanlar bu şəhərə gələrək Kəbəni ziyarət edib Həccin digər vacib əməllərini yerinə yetirirlər.

MƏKRUH

Fiqhə görə, haram olmayan, ancaq edilməsi də xoş qarşılanmayan əməldir. Məkrüh anlayışına İslam məzhəblərində fərqli yanaşmalar var. Hənəfi məzhəbinə əsasən, haram olan bir şey Quranda, yaxud hədislərdə açıq və aydın göstərməlidir. Bu şərt ortada olmazsa, heç bir şeyi haram hesab etmək olmaz. Əhəd hədislərlə nəyinsə haram və ya məkrüh olması hökmü verilmir. Ona görə də hənəfilərdə məkrüh iki növdür: təhrimən məkrüh və tənzihen məkrüh. Təhrimən məkrüh əhəd hədislərdə Məhəmməd peyğəmbərin haram etdiyi şeylərdir. Onların dərəcəsi harama çox yaxın olduğuna görə edilməsi günah sayılır.

Tənzihen məkrüh isə Məhəmməd peyğəmbərin açıq-aydın qadağan etmədiyi, ancaq buna işarə etdiyi şeylərdir (halala yaxın). Onların günah dərəcəsi nisbətən yüngül olsa da, görülməsi məsləhət deyildir. Başqa məzhəblərdə isə belə bir bölgü yoxdur. Onlarda hənəfilərin "təhrimən məkrüh" kimi adlandırdıqları şeylər haram sayılır. Məkrüh isə yalnız hənəfilərin "tənzihen məkrüh" adlandırdığı şeylərə aid edilir.

MƏQAM

Qərarlı və davamlı səylə əldə edilən əxlaq prinsipi, elementi, yaxud haqq yolundakı

mövqeni bildirən təsəvvüf terminidir. Lüğətdə "ayaq üstə durulan yer", "iqamətgah", "mərtəbə" "mövqe" kimi mənaları daşımaqla yanaşı, əxlaq elementləriylə haqqın mərtəbələrini, vəlilərin qəbirlərini və ya simvolik türbələrini ifadə edir.

Təsəvvüfdə məqam anlayışı nizamlı bir cəhdlə halın sabitlik və fasiləsizlik qazanmış şəklidir. Bununla bərabər halların yalnız bir qismi məqama çevrilə bilər. Məsələn, arabir işlənən günahlara görə peşman olan bir şəxs davamlı çalışmaları peşmanlıq hissini fasiləsiz və daimi vəziyyətə gətirdikdən sonra bu halı məqama çevirmiş olur. Seyrül-süluk (təsəvvüfdə şəxsin bütün mənəvi dərəcələri tamamlayanadək keçdiyi yol) bu mənada insanın yaradılışında mövcud olan xeyirxahlıq və təmiz hisslərini daimi etməyə səy göstərməsidir. Bu, həm də halların məqama keçməsidir. Digər tərəfdən hal ilə məqam arasında bəzi fərqlərin olması da qəbul edilir. Ümumiyyətlə, sevinc, kədər, rahatlıq və sıxıntı kimi hisslər hal; zöhd, tövbə, şükür və təqva kimi dini-əxlaqi elementlər isə məqam adlandırılmışdır. Halı məqamdan fərqləndirən bir cəhət də halın İlahi bir lütf olması, məqamın isə müəyyən vaxt ərzində səy və əzmlə öz üzərində işləmək nəticəsində qazanılmasıdır.

Məqamlar haqqında sufi müəlliflər 7, 9, 10, 40, 100 və 1001 kimi müxtəlif rəqəmlər irəli sürmüşlər. İlk sufi müəlliflərdən Əbu Nəsr əs-Sərrac tövbə, vəra, təqva, zöhd, səbir, təvəkkül, riza olmaqla 7 məqamı sayır və bundan başqa da məqamların olmasını göstərir.

Hər məqamın da müvafiq xüsusiyyətləri, gerçəkləşmə şərtləri, hikmət və hökmləri, eləcə də nəticələri vardır. Haqq yolçusunun məqamlardan bir və bir neçəsinə çatması

orada ölənədək qalması demək deyildir. Lakin qazanılmış məqamların itirilməsi ehtimalı da vardır.

Təsəvvüf alimlərindən Əbdürrəhman əl-Cülabi əl-Hucviri əl-Qəznəvi hər haqq yolçusunun çatdığı məqamlar içində müəyyən bir məqamın xüsusiyyətlərinə daha çox sahib olduğunu, bunun da onun yaradılışından irəli gəldiyini göstərir. Bu mənada tövbə Həzrət Adəmin, zöhd Həzrət Nuhun, təslim Həzrət İbrahimin, kədər Həzrət Davudun, zikr isə Həzrət Məhəmmədin məqamıdır. Məqamlar əxlaqi mükəmməlliyə çatmadakı mərtəbələr sayıldığı kimi Haqqa gedən yoldakı mənzillər kimi də bilinir.

MƏQBUL

Hədisin səhih və ya həsən, ravinin də etibarlı olduğunu ifadə edən termindir. Lüğətdə "qəbul edilmiş" mənasına gələn "məqbul" sözündən hədis termini kimi, ümumiyyətlə, "ravilərin əvvəldən sonadək bir-biri ilə əlaqəsi olan isnadla rəvayət etdikləri xəbərlər" mənasında istifadə olunur. Bu baxımdan məqbul sözü səhih hədisləri ehtiva edir. "Məqbul"dan "sənədi zəif olsa belə, özü ilə əməl edilmiş və alimlər tərəfindən qəbul edilmiş" mənasında da istifadə olunmuşdur.

Beləliklə, sənəd və mətn baxımından Məhəmməd peyğəmbərin dilindən çıxdığı ehtimalı daha güclü olan hədislərə məqbul hədislər deyilir. Səhih və həsən olmaqla iki qismə ayrılır. Ədalət sifətinə malik rəviyə də məqbul rəviyə deyilir.

MƏLƏKLƏR

Qurana görə, Allahın nurdan yaratdığı varlıqlardır. İnsanlardan fərqli olaraq onlar

heç bir cinsə sahib deyillər (Zuxruf 19), onlar doğmur və doğulmurlar, heç bir şeyə ehtiyacları yoxdur. İlahiyyatçıların bir çoxu hesab edir ki, mələklərin iradə azadlığı yoxdur və onlar yalnız Allahın buyurduqlarını yerinə yetirirlər. Ona görə də günah əməllər törədə bilməzlər. İnsanlar mələkləri gerçək görkəmlərində görə bilməzlər. Ancaq bəzi hallarda onlar insan görkəminə girib gözə görünə bilirlər (Hud, 69-71). Peyğəmbərlər onları görmüşlər. Mələklərin qanadları vardır (Fatir, 1). Onlar böyük məsafələri asanlıqla və böyük sürətlə qət edə bilirlər (Məaric, 4).

Bəzi mələklərin adları Quranda və hədislərdə qeyd edilmişdir. Məsələn, Məhəmməd Peyğəmbərə və başqa peyğəmbərlərə vəhy gətirmiş mələyin adı Cəbraildir. Bununla yanaşı, digər ən böyük mələklər Əzrail, Mikail və İsraildir. Bunlardan başqa, İslamın ilk mənbələrində Münkər və Nəkir, Harut və Marut mələklərinin adları da çəkilmişdir. İslama görə, Allahın əmri ilə mələklər təbiətdə baş verən bütün prosesləri idarə edirlər. Onlar insanların həyatında da iştirak edirlər. Onların vasitəsi ilə ana bətnində uşaqlara ruh verilir. Mələklər insanları doğulandan ölənə qədər müşayiət edir, insanların etdikləri xeyir və şər əməllərini yazırlar (İnfitar, 10-11). İnsan öləndə də onun canını ölüm mələyi alır. İslamda mələklərin varlığına inanmaq İslam dininin əsaslarından hesab edilir.

MƏMMƏDƏLİYEV VASİM MƏMMƏDƏLİ OĞLU

Görkəmli şərqşünas, ilahiyyatçı alim, akademik Vasim Məmmədali oğlu Məmmədaliyev 1942-ci il avqust ayının 27-də Bakı

şəhərində anadan olmuşdur. O, 1949-1959-cu illərdə Bakı şəhəri 113 sayılı orta məktəbdə, 1959-1964-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universiteti) şərqşünaslıq fakültəsində Ərəb filologiyası ixtisası üzrə təhsil almış və 1964-1967-ci illərdə burada aspirant olmuşdur. Vasim Məmmədaliyev 1968-ci ildə Tbilisi Dövlət Universitetində "Müasir ərəb – Azərbaycan ədəbi dilində və İraq dialektində feilin zaman formalarının müqayisəli – tipoloji təhlili" mövzusunda namizədlik, 1974-cü ildə "Müasir ərəb ədəbi dilində feilin zaman, şəxs və şəkil kateqoriyaları" mövzusunda doktorluq dissertasiyaları müdafiə etmişdir. 1978-ci ildən professordur. Onun elmi nəticələri ərəb dilçiliyi və ümumi dilçilik sahələrində (eləcə də Azərbaycan dilçiliyində), islamşünaslıqda, ərəb – Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələrində geniş istifadə olunur. Əsas elmi nailiyyətləri aşağıdakılar hesab edilir:

1. Ərəb dilçilik elminin dünya dilçilik elmində orijinal sistemə malik olması, onun nəzəri və metodoloji baxımdan Hind-Avropa dilçiliyindən fərqlənməsi. Ərəb dilçiliyinin

ilkin orta əsr dilçilik tarixində yeni söz olması. Ərəb dilçiliyinin Avropa dilçilik elminə təsiri.

2. Quranın dil və üslub xüsusiyyətləri. Quranın ərəb ədəbi dilinin ən böyük abidəsi olması. Quranın ecəzkarlığı və təkrarolunmazlığı. Quranın Azərbaycan dilinə tərcümə xüsusiyyətləri.

3. Ərəb ədəbi dilindən fərqli olaraq bəzi ərəb dialektlərinin tipoloji baxımdan Azərbaycan dili ilə daha yaxınlığı.

Akademik Vasim Məmmədaliyevin rəhbərliyi altında otuzdan artıq namizədlik və doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuş, eyni zamanda qırxa yaxın dissertasiya işinə rəsmi opponentlik etmişdir. İraq Elmlər Akademiyasının (1998), İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı nəzdində İslam Hüququ Akademiyasının (1994), Misir Ərəb Dili Akademiyasının (2003) üzvü seçilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası rəyasət heyətinin üzvü, Azərbaycan-İraq Dostluq Cəmiyyətinin sədridir. Akademik Vasim Məmmədaliyev Bakı Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı (1981-1991), prorektoru (1991-1992) vəzifələrində çalışmışdır. Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin dekanı, ərəb filologiyası kafedrasının müdürüdür. O, otuzdan artıq kitabın, beş yüzədən çox elmi və elmi-publisistik məqalənin müəllifidir. Əsərləri dünyanın on beşdən artıq ölkəsində çap olunmuşdur.

Vasim Məmmədaliyev təkcə ərəbcədən tərcümələrlə kifayətlənməmiş, həm də doğma dilimizdən ərəb dilinə də bir sıra tərcümələr etmişdir. Bunlara misal kimi, Mirzə Cəlilin "Saqqallı uşaq" hekayələr məcmuəsi, Həmid Arslının "Xaqani Şirvani" kitabını və başqa-

larını göstərmək olar.

Akademik Vasim Məmmədəliyev 1991-ci ildən indiyədək respublika televiziyasında ümumxalq məhəbbəti qazanmış "Haqqın dərgahı" adlı dini verilişin aparıcısıdır. Türkiyə, İran, İraq, Misir, Liviya, Gürcüstan, Rusiya, Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Kanada, Braziliya və digər ölkələrlə sıx əməkdaşlıq edir.

Bütün uğurlarına baxmayaraq, akademik şah əsəri Z.M.Bünyadovla birgə sovet rejimi dövründə Qurani-Kərimi ilk dəfə Azərbaycan dilinə tərcümə etməsidir. 1991-ci ildə işıq üzü görmüş bu tərcümə indiyədək müxtəlif illərdə dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Akademik Vasim Məmmədəliyev xalq qarşısında xidmətlərinə görə 1992-ci ildə Azərbaycanın "Əməkdar elm xadimi" fəxri adına layiq görülmüş, 2001-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, 2007-ci ildə həqiqi üzvü seçilmiş, 2002-ci ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Sərəncamı ilə ölkənin ali mükafatı – "Şöhrət" ordeni ilə təltif edilmişdir. O, 2003-cü ildə Dağıstan Respublikasının "Əməkdar elm xadimi" adına, 2009-cu ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin 90 illiyi ilə əlaqədar "Şərəf ordeni"nə, 2017-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təsis etdiyi "Qızıl Çinar" Beynəlxalq mükafatına layiq görülmüşdür.

MƏNDUB

Gözlə, xoş və məqbul olan, əməl edilməsi dini cəhətdən bəyənən şeylərə deyilir. Həzrət Peyğəmbərin bəzən etdiyi, bəzən də tərk etdiyi işlər, başqa sözlə etdiyi qeyri-zəruri əməllər silsiləsidir. Məndub tövsiyə olunan, lakin edilməyə belə narahatedici olmayan

əməlləri özündə ehtiva edir. Həmçinin fərz, vacib əməllərdən başqa qılınan namazlar, tutulan orucclar və verilən sədəqələr məndub sayılır.

İslam dini məndub hesab olunan ibadət və davranışları əxlaqı gözəlləşdirməyə yardım edən hərəkətlər kimi müəyyənləşdirmişdir. Məndub kimi qəbul edilən bəzi ibadətlər bunlardır: gecə namazı, Günəşin çıxmasından sonra, məscidə ilk dəfə daxil olanda qılınan namazlar, qonaq qarşılamaq, yollardakı çətinlikləri aradan qaldırmaq və s.

MƏRHƏMƏT

Lügətdə "ürək yandırmaq, şəfqət göstərmək" mənasında məsdər, "ürək yangısı nəticəsində edilən xeyirxahlıq, lütf" mənasında isim kimi işlədilmişdir. Həmçinin mərhəmət kəlməsi hər şeydən əvvəl Allahın bütün məxluqata münasibətdə lütf və ehsanlarını, insanlardakı həm öz həmcinslərinə, həm də digər canlılara qarşı həssas olmağa və yardım göstərməyə sövq edən ağır hissini müəyyən edir. İslami qaynaqlarda bu söz ümumilikdə rəhmət sözü ilə ifadə olunur. Mənbələrdə Allahın rəhman və rəhim adları açıqlanarkən dünyadakı bütün canlılar kimi insanlardakı mərhəmət hissini özünü də Allahın bir lütfü olaraq bildirilir.

Qurani-Kərimdə mərhəmət sözü bir ayədə (Bələd, 17) nazil olduğu halda, rəhmət sözü 114 dəfə təkrarlanmışdır. Həmçinin 260-a qədər ayədə Allahın rəhman və rəhim adlarıyla eyni kökdən olan müxtəlif hərəkət və adlar buyurulur, ayələrin böyük qisminə Allahın möminlərə, ümumilikdə, insanlara və digər varlıqlara

aid lütf və ehsanlarından söz edilir. Eyni zamanda, insanlar arasında mərhəmət hissindən doğan qarşılıqlı yaxşılıqlar barədə də danışılır. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbərin möminlərə qarşı çox şəfqətli və mərhəmətli olduğu (Tövbə, 128), möminlərin bir-birlərinə qarşı mərhəmətli olduğu, inkarçılara qarşı sərt olduqları (Fəth, 29), Allahın ər-arvad arasına sevgi və mərhəmət qoyduğu (Hədid, 27) göstərilir, övladlara yaşlı valideynlərinə qarşı şəfqətli olmaları əmr edilir (İsra, 24).

Hədislərdə rəhmət və mərhəmət həm Allahın qullarına lütf və ehsanı, həm də insanların bir-birlərinə və digər canlılara qarşı yaxşı münasibətləri üçün istifadə edilir.

MƏRSİYƏ

Vəfat etmiş şəxsin yaxşı əməllərini xatırlayıb, tərənnüm edən, onun haqqında söylənən ağrı və bu məqsədlə deyilən digər sözlərdir. Mənbələrdə insan oğlunun söylədiyi ilk şeirin mərsiyə olması və bunun da Adəm Peyğəmbərin Qabilin Habilin öldürməsindən sonra söyləmiş olduğu bildirilir. Ərəb ədəbiyyatında mərsiyənin başlanğıcı Cahiliyyə dövründəki cənazə mərasimlərində qadınlar tərəfindən tərənnüm edilən ahəngli sözlərə qədər uzanır. Bunlardan sonra mənzum qəliblərə salınmasıyla mərsiyələr yaranmışdır. Cahiliyyə dövründə qadınlar vəfat etmiş şəxsə ağlayarkən saçlarını yolar, üzlərini və yaxalarını cırardılar. İslamın gəlişi ilə isə Məhəmməd peyğəmbər bu cür davranışları qadağan etmişdir.

Eyni zamanda, mərsiyə bədii ədəbiyyatda həm də janrdır. Orta çağdan başlayaraq

bu janr Azərbaycan əruz şeirində Əhli-beytə, xüsusən də İmam Hüseynə olan sonsuz sevginin, məhəbbətin nəticəsindən əmələ gəlmiş və geniş miqyasda formalaşmağa başlamışdır. Bu baxımdan, o dövrün şairləri mərsiyə yazmağa üstünlük verirdilər. Bu cərəyan əruz şairləri arasında o dövrdəki qədər olmasa da, bu gün də yaşayır.

MƏRYƏM

İsa peyğəmbərin anasıdır. Quranda surələrdən biri onun adını daşıyır. Əri İmranın ölümündən sonra anası Məryəmi məbədə gətirmiş və orada Zəkəriyyə peyğəmbər onu öz himayəsinə götürmüşdür. Beləliklə, erkən yaşlarından başlayaraq Məryəm günlərini Allaha ibadət etməklə keçirmişdir.

Məryəm və İsanı təsvir edən miniatur

Elə o vaxtdan onun ətrafında möcüzələr baş vermişdir (Ali İmran, 35-37). Daha sonra mələklər Məryəmə Allahın əmri ilə İsanı dünyaya gətirəcəyi müjdəsini vermişlər

(Ali İmran, 45-47). Bundan sonra Məryəm cəmiyyətdən uzaqlaşmış, vaxtı yetişəndə isə xurma ağacının altında İsanı dünyaya gətirmişdir. Bir müddət keçdikdən sonra Məryəmin körpə ilə qayıtdığını gören soydaşları ona iftirlər atmağa başlamışlar (Məryəm, 27-28). O zaman bələkdə olan İsa onlarla danışib anasını müdafiə etmişdir (Məryəm, 30-33). Müqəddəs mətnlərdə Məryəmin sonrakı həyatı ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur.

MƏSCİD

Ərəb dilindən tərcümədə səcdə edilən yer mənasına gəlir. Müsəlmanların ibadət etdikləri yerə deyilir.

Müsəlmanlar məscidlərdə gündəlik, eləcə də bayram namazlarını qılmaq üçün toplaşirlar. Məscidlər təhsil ocaqları kimi də fəaliyyət göstərə bilər. Belə ki, tarixən məscidlərin nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsələr mövcud olmuşdur. Məscidlərin əksəriyyəti geniş zalı olan günbəzli binalardır. Böyük məscidlərin isə minarələri olur. Məscidlərin içində minbər və mehrab qurulur. Orada namazları qıldırən imamlar və müəzzinlər üçün ayrılmış xüsusi yerlər də vardır.

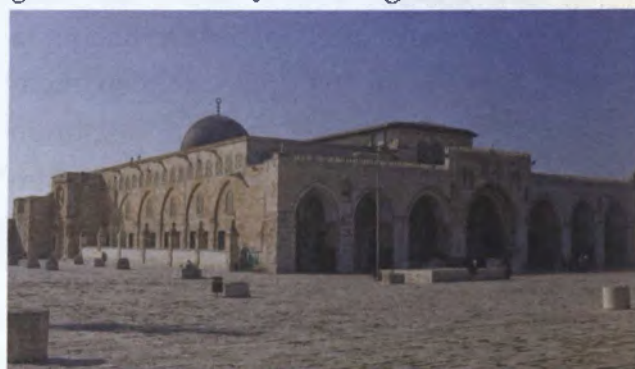
Rəvayətə görə, ən qədim məscidlərdən biri Qüdsdəki Məscidül-Əqsa və Mədinədəki Məscidi-Nəbəvidir (Peyğəmbər məscidi).

Mədinəyə hicrət etdikdən sonra müsəlmanlar məscidlər tikməyə başlamışlar. İlk məscidlərdən biri Mədinə yaxınlığındakı Quba qəsəbəsində tikilmişdir. Təfsirçilərə görə, bu məscid haqqında Quranın "Tövbə" surəsinin 108-ci ayəsi nazil olmuşdur. Sonra ən böyük məscid Mədinədə inşa edilmişdir.

Hazırda onun yerində Məscidi-Nəbəvi kompleksi yerləşir. Sonralar dünyanın müxtəlif yerlərində çox sayda məscidlər tikilmiş və onların inşası bu gün də davam edir.

MƏSCİDÜL-ƏQSA

Qüdsdə yerləşən Süleyman məbədinin xarabalıqlarıdır. Bəzi hədislərdə qeyd edilir ki, bu məbəd Kəbədən sonra inşa edilmişdir. "Uzaqda yerləşən məscid" kimi tərcümə edilir və bu yer haqqında Quranın "İsra" surəsinin 1-ci ayəsində məlumat verilir. Rəvayətə görə, buradan Məhəmməd peyğəmbər isra və merac zamanı göylərə yüksəlmişdir. 636-cı ildə müsəlmanlar Qüdsü fəth etdikdən sonra ikinci Rəşidi xəlifəsi Ömər in göstərişi ilə burada məscidin inşasına başlanmışdır. Ancaq bu tikili o qədər də dayanıqlı və görkəmli olmamışdır. Ona görə də 709-714-cü

illərdə Əməvi xəlifəsi əl-Valid ibn Əbdülməlik həmin ərazidə yeni tikinti işləri aparmış və günümüzədək gəlib çatan məscidi inşa etdirmişdir. Həmin məscid müsəlmanların müqəddəs yerlərindən biridir və oraya ziyarətlər edilir.

MƏSCİDÜL-HARAM

Məkkə şəhərində məscid, müsəlmanların qibləsi və Həcc zamanı ziyarət etdikləri

müqəddəs məkandır. Digər adı Hərəmi-Şərifdir. Rəvayətə görə, hicrətin 17-ci ayında müsəlmanların qibləsinə çevrilmişdir. Məscidül-Haram (Müqəddəs məscid) Qurani-Kərimin 16 ayəsində anılmışdır. Bu məscidin sahəsində Kəbə, Məqamu-İbrahim və Zəməm bulağı yerləşir. Məscidin yeddi minarəsi var. Məscidül-Haramın tarixi Məkkə şəhərinin tarixi ilə eynidir.

MƏSCİDÜL-QİBLƏTEYN

Mədinədə "iki qibləsi olan" məsciddir. Rəvayətə görə, bu məsciddə ibadət edən Məhəmməd peyğəmbərə Allahdan qibləni

Qüdsdən Məkkə istiqamətinə dəyişməsi ilə bağlı vəhy gəlmişdir. Hazırda məscidin yerində yeni məscid inşa edilmişdir.

MƏSCİDİ-NƏBƏVİ

Ərəb dilindən tərcümədə "Peyğəmbər məscidi" mənasına gələn "Məscidün-

Nəbi" Mədinə şəhərində yerləşən məscid kompleksidir. Müsəlmanlar onu Məkkədəki Məscidül-Haramdan və Qüdsdəki Məscidül-Əqsadan sonra üçüncü müqəddəs məscid hesab edirlər.

Məhəmməd peyğəmbər Mədinəyə hicrət etdikdə bir müddət onun yaxınlığında yerləşən Quba məntəqəsində qalmış, orada məscid tikilmişdir. Bundan sonra O, Mədinəyə gəlmişdir. Rəvayətə görə, orada hamı peyğəmbəri öz evində qonaq etmək istəmişdir. Bu səbəbdən heç kəs Peyğəmbərdən inciməsin deyə onun sərbəst buraxılmış dəvəsi kimin evinin qabağında ayaqlarını büküb yerə oturmaqmışsa, onun da evində qalacaqmış. Dəvə də Əbu Əyyub Ənsarinin evinin yanında yerə oturmuşdur. Beləliklə, peyğəmbər onun evində bir müddət qonaq kimi qalmışdır. Sonra həmin ərazini peyğəmbər və onun səhabələri almış və burada məscidin tikintisinə başlayıb onu tamamlamışlar. Məscidin inşası başa çatdıqdan sonra Məhəmməd peyğəmbər oraya köçmüşdür.

Məsciddə bir neçə otaq ona məxsus olmuşdur. Bundan başqa, orada onun həyat yoldaşlarının da ayrıca otaqları var idi. Həmçinin məscidin yaxınlığında yoxsullar, fəqirlər və yolçular üçün Süffə adlanan bir yer də qurulmuşdu. Burada bu insanlara dinin əsasları və necə ibadət etmələri öyrədilirdi. Mədinə məscidi ilk müsəlman icması üçün böyük ictimai və siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Orada müsəlmanlar müxtəlif problemlərini həll edirdilər. Həmin məscid həm də tədris mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdi. 632-ci ildə vəfat edən Məhəmməd peyğəmbər, eləcə də Rəşidi xəlifələr Əbu Bəkr və Ömər bu məsciddə dəfn olunmuşlar. İkinci Rəşidi xəlifə Ömə-

rin dövründə məscid genişləndirilmişdir.

Binanın ilk əsaslı təmiri 650-ci ildə üçüncü Rəşidi xəlifə Osmanın dövründə aparılmışdır. Zəif kərpic divarlar bərk daş divarla əvəz edilmişdir. Günbəzi saxlamaq üçün sütunlar da tikiliyə əlavə olunmuşdur. Daha da əsaslı tikinti işləri 707-711-ci illərdə Əməvilər tərəfindən aparılmışdır. Məscidin divarları və sütunları daşdan və kərpicdən hörülərək mərmərlə üzlənmişdir. Elə o zaman Peyğəmbər məscidinin ilk dörd minarəsi inşa edilmişdir.

Məscid ərazisinin genişlənməsi və yenedənqurma işləri Abbasi xəlifələri Mehdi və Məmunun zamanında da aparılmışdır. 1256-cı ildə Abbasi xəlifəsi Müstəsimin zamanında məsciddə böyük bir yanğın baş vermişdir. Od bütün binanı məhv etmişdir. Bu səbəbdən xəlifə dərhal məscidin yenedən inşa olunmasını əmr etmiş və Mədinəyə dövrünün ən yaxşı ustaları və memarları gətirilmişdir. Lakin təmir işləri Bağdadın monqollar tərəfindən alınması və Abbasi Xilafətinin süqut etməsinə görə dayandırılmışdır. Tikinti yalnız Misirin məmlük sultanı Bəybarsın təşəbbüsü ilə 1295-ci ildə davam etdirilmişdir.

1481-ci ildə məsciddə ikinci böyük yanğın baş vermişdir. O zaman minarələrdən birini ildırım vurmuş və od bütün binanı yandırmışdır. Bundan sonra məscidin yenedən

tikilməsi üçün Mədinəyə yenə ən yaxşı ustalar gətirilmişdir. Bu işlər Misirin məmlük sultanı Əşrəf Qaytabəyin təşəbbüsü ilə görülmüşdür. Elə o vaxtlar məscidin yanında Mahmudiyyə mədrəsəsi də tikilmişdir.

Osmanlı sultanlarının hakimiyyəti dövründə Peyğəmbər məscidi dəfələrlə təmir edilmişdir. Ancaq ən əsaslı təmir və inşa işləri 1849-1861-ci illərdə Sultan Əbdülməcidin dövründə aparılmışdır. O zaman məscid, demək olar ki, yenedən inşa edilmişdir. Belə ki, köhnə, zəifləmiş divarlar yenisi ilə əvəzlənmişdir. 1953-cü və sonrakı illərdə Səudiyyə Ərəbistanının kralları da məsciddə əsaslı təmir-bərpa işləri aparmışlar. Məscid kompleksi modernləşdirilmiş, çoxlu sayda zəvvarların qəbul edilməsi üçün şərait yaradılmışdır.

MƏSH

Lüğətdə "silmək", "su və ya yağla ovmaq", "yeri ölçmək", "səyahət etmək", "vurmaq" mənasını daşıyır. Fiqh termini olaraq isə dəstəmazda bədənin müəyyən üzvlərinin üzərinə nəmli əlin çəkilməsidir. Bütün məzhəblərdə dəstəmaz alarkən baş və əllə məsh edilir. Bədənin hər hansı bir yeri yaralandığına görə sarılıbsa, onda dəstəmaz, yaxud da qüsl alarkən həmin yer məsh edilməlidir. Cəfəri məzhəbində dəstəmazda sağ əllə sağ ayaq, sol əllə isə sol ayaq baş barmağından topuqlara qədər məsh edilir. Bunu edərkən ayaq yalın olmalıdır. Başqa məzhəblərdə dəstəmaz alarkən topuğa qədər ayağa geyinilmiş xüsusi asanlaşdırıcı vasitə (məst) üzərinə məsh edilir.

MƏSİH

Müxtəlif dinlərdə gəlişi qeybdən göz-

lənələn xilaskar və ya qurtarıcıdır. Avropa dillərində bu sözü ifadə etmək üçün "maşiah" kəlməsinin yunanca qarşılığı olan "christos" işlədilir. Bu söz "yağ sürtülmüş", "məsh edilmiş", "təmizlənmiş", "padşah", "kahin", "Allah tərəfindən xüsusi bir missiya ilə gələn

Fransız rəssamı Jan Kuzenin
"Sonuncu məhkəmə" əsəri

şəxs" mənalarını ifadə edir.

Səməvi dinlərdə Məsihin gəlişindən sonra ədalət bərpa olunacaq, insanlar xoşbəxt həyat sürəcəklər. Zərdüştülərin Sayoşant adlı bir qurtarıcısı olmuşdur. Tədqiqatçıların bəziləri hesab edirlər ki, qurtarıcı ideyası Zərdüştilikdən Yəhudi dininə keçmişdir. Yəhudilərin çoxu Məsihin kim olması haqqında dəqiq biliyə malik deyillər. Onların bəziləri isə tarix boyu bəzi insanları Məsih kimi tanımışlar.

Xristianlar üçün Məsih İsadır. İslamda da Məsih İsadır. Quran ayələrində İsa peyğəmbərin adlarından biri məhz Məsihdır. Lakin ondan başqa mehdi adlandırılan

qurtarıcının da gələcəyi gözlənilir. Müsəlmanlar arasında Məsihin gəlişinə inanmayanlar da var.

MƏSUM

Günahsız adam deməkdir. İslam inancına görə, Allahın bütün peyğəmbərləri məsumdurlar. Onları günahlardan Allah qorumuşdur. Şiəlikdə imamlar və Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimə də məsum hesab edilir.

MƏŞHƏD

Dini baxımdan xüsusi rolu və ya cəmiyyətdə nüfuz sahibi olmuş şəxslərin şəhid olduğu və ya dəfn edildiyi yer deməkdir.

Lüğətdə "bir hadisəyə şahid olmaq", "bir yerdə olmaq", "iştirak etmək", "bildiyini deyib şahidlik etmək" kimi mənaları ifadə edən "şəhadət" kəlməsindən törəmiş bu məfhum məsdər, həmçinin məkan və zaman adı olaraq istifadə edilir. Quranda bir ayədə "qiyamət gününün görülməsi" mənasında işlədilir (Məryəm, 37). Hədislərdə isə ən çox şəhadət yeri və zamanı olması etibarilə "döyüş" mənasında işlənir.

Sonralar insanların toplaşdığı, yaxud iştirakçı olduğu yerlərə də məşhəd deyilmişdir. Ona görə də dini baxımdan xüsusi

rolu və ya cəmiyyətdə nüfuzlu şəxslərin şəhid olduğu və ya dəfn edildiyi yerlərdəki məzar və türbələrdə insanların dua məqsədilə toplanması nəticəsində bu yerlər məşhəd kimi xatırlanmışdır.

İlk vaxtlarda bu kəlmə qeydə alınmasa da, daha sonra Şiə dünyasında "şəhidlik" mənasında istifadə edilmişdir. Bu söz, ümumiyyətlə, bir nəfərin dəfn, yaxud şəhadət yeri mənasını ifadə edir. Ona görə də Həzrət Əlinin Nəcəfdəki türbəsi Məşhədi-Əli, İmam Hüseynin Kərbəladakı məzarı Məşhədi-Hüseyn kimi yad edilir.

Səkkizinci imam Əli ər-Rizanın 818-ci ildə İranın Tus şəhəri yaxınlığında Sənəbazda şəhid edilməsindən sonra dəfn edildiyi türbə məşhəd adıyla yad edilmiş, bu ad daha sonra həmin şəhərin adı olmuşdur.

MƏŞŞAILİK

İslam düşüncəsində Aristotelçi fəlsəfəyə verilən addır. Ərəb dilində "yeriyənlər" deməkdir. Aristotelin qurmuş olduğu məktəbdə şagirdlər dərsləri yeriyərək öyrəndiklərinə görə onlara peripatetiklər (ərəb dilində məşşai) "yeriyənlər" deyilmişdir.

Ən böyük təmsilçiləri Kindi, İbn Sina, Fərabî, İbn Rüşd və İbn Baccədir. Onların arasında Fərabiyə "müəllimi-sani" (ikinci müəllim. Birinci müəllim Aristotel sayılır) deyilmiş və bu məktəbin ən böyük filosofu hesab olunmuşdur.

Məşşailik prinsip etibarilə İslam düşüncəsinə əsaslanarsa da, metod olaraq Aristotel məntiqini əsas götürmüşdür. Bu fəlsəfə Platondan (Şərqdə Əflatun kimi tanınır), xüsusilə də Plotinusdan təsirlənmişdir. Plotinusun südur nəzəriyyəsinə məşşai

düşüncədə rast gəlinir.

Qeyd edək ki, məşşailik sadəcə yunan düşüncəsinin davamı olmamış, müsəlman filosofları onu İslam dəyərləri ilə qüvvətləndirərək yeni, orijinal və müstəqil bir fəlsəfə məktəbinin əsasını qoymuşlar. Bu mənada Qərb fəlsəfi irsinə də böyük təsir göstərmişdir.

MƏYMUNƏ BİNT HARİS

Məhəmməd peyğəmbərin xanımdır. Əvvəllər adı Bərrə olsa da, sonralar Həzrət Məhəmməd adını dəyişərək "xeyirxah", "dürüst" və "itaətkar" mənasını daşıyan Məymunə qoymuşdur. Məkkədə Bəni Hilal qəbiləsindən olan Məymunənin künyəsi Ümmül-Fəzl, anasının adı Hind bint Əfv idi. O, Məhəmməd peyğəmbərin əmisi Abbasın həyat yoldaşı Ümmül-Fəzlin bacısı olmuşdur. O, bundan əvvəl iki dəfə ailə qurmuş, birinci ərindən ayrılmış, ikincisi isə vəfat etmişdir. Məhəmməd peyğəmbərlə evlənmək istədiyini bacısı Ümmül-Fəzl Lübabəyə bildirmişdir. Peyğəmbər 629-cu ildə Məymunə ilə 400 dirhəm mehriyə qarşılığında Məkkə və Mədinə arasındakı Sərrəf adlı yerdə (indiki Nüveyriyyə) nikah bağlamışdır. Məhəmməd peyğəmbər Məymunədən sonra bir daha

evlənməmişdir. Rəvayətə görə, bu nikahdan sonra Məymunənin mənsub olduğu Əmr ibn Səəsə qəbiləsi İslamı qəbul etmişdir.

Mənbələrdə Məhəmməd peyğəmbərdən 76 hədis nəql edən Məymunənin 671-ci ildə Sərrəfdə, yaxud da Məkkədə vəfat etdiyi qeyd olunur.

MƏZHƏB

İslamda şəri və etiqadi məsələlərlə əlaqədar yaranan fikir ayrılığından ortaya çıxan müxtəlif cərəyan, yaxud məktəblərdir. Rəvayətə görə, dini məsələlər üzrə fikir ayrılıqları hələ Məhəmməd peyğəmbərin dövründən başlamışdır. Lakin bu fikir ayrılıqlarına peyğəmbər tərəfindən aydınlıq gətirildiyi üçün dərinləşməmişdir. Peyğəmbərin vəfatından sonra ilk Rəşidi xəlifələr Əbu Bəkr, Ömər və Osmanın hakimiyyətləri dövründə müsəlmanlar arasında dini və siyasi problemlər üzrə fikir ayrılıqları nəzərəcərpacaq dərəcədə artmış, sonda isə ixtilaflara və siyasi qarşıdurmalara gətirib çıxarmışdır.

Üçüncü xəlifə Osmanın öldürülməsindən sonra bu proses daha da dərinləşmiş və ilk dini-siyasi qruplaşmalar yaranmağa başlamışdır. Dördüncü xəlifə Əlinin xilafəti dövründə baş vermiş daxili savaşda onun tərəfdarları özlərini şiə adlandırmış, bununla da öz rəqiblərindən seçilməyə başlamışlar. Sonralar onlara qarşı çıxış edən xaricilər adlanan qrup da ortaya çıxmışdır. Üçüncü siyasi cərəyanın davamçıları xəlifə Osmanın qisasının alınmasını tələb edərək daxili savaşda Müaviyəni dəstəkləmiş, Əliyə qarşı çıxmışlar. Bunların heç birinə qoşulmayanlar isə daha sonra özlərini sünni adlandırmışlar. Bir müddət sonra Xilafət möhkəmlənmiş,

daxili savaflara son qoyulmuşdur. Bu səbəbdən də ixtilaflar siyasi müstəvidən ideoloji müstəviyə keçməyə başlamışdır. Həmin vaxtdan etibarən İslam kəlamının və fəlsəfəsinin əsası qoyulmuşdur. Bu dövrdə tale, iradə azadlığının bir-biri ilə necə, hansı nisbətdə olması problemi ortaya çıxmış və nəticədə cəbriyyə və qədəriyyə etiqadi məzhəbləri yaranmışdır. Daha sonra düşüncəyə, yaxud vəhyə üstünlük verilməsi, Quranın yaradılmış və ya əbədi olması, günahkarların durumu, şərin mənşəyi və başqa bu kimi problemlər barədə qızgın mübahisələr getmişdir. Bunun nəticəsində mötəzilik və digər etiqadi məzhəblər yaranmışdır. Eyni zamanda, o dövrdə fiqhi məsələlər üzrə fikir müxtəlifliyi də olmuşdur. Sünni, şiə, xarici və başqa cərəyanların fəqihləri öz metodlarına əsaslanaraq məzhəblərinin hüquqi əsaslarını yaratmışlar.

Bununla yanaşı, həmin dövərdə məzhəblərarası qovuşma prosesi də gedirdi. Burada müəyyən prinsiplər qəbul edilib, digərləri isə inkar edilmişdir. Bütün bu məzhəblərin ideyaları bu və ya digər formada zamanımıza qədər gəlib çatmışdır. Bütövlükdə isə İslam məzhəblərini üç qrupa bölmək mümkündür: 1) xaricilər və nasibilər kimi siyasi məzhəblər; 2) sünnilik, mötəzilik, isna-əşərilik, zeydilik, qədərilik, cəbrilik kimi etiqadi məzhəblər; 3) hənəfilik, malikilik, şafeilik, hənəbililik, cəfərilik, zeydilik və zahirilik kimi fiqhi məzhəblər. Sünniliyin içində də üç etiqadi məzhəb vardır: maturidilik, əşərilik və sələfilik.

MƏZLUM

Ərəb sözü olub, "zülm çəkmiş", "zülm

olunmuş", "zülmə məruz qalmış" deməkdir. Məsələn, məzlum xalq, məzlum adam ifadələri tez-tez işlədilir.

MİKAİL

İslama görə Allaha ən yaxın olan, müxtəlif təbiət hadisələrini hərəkətə gətirən və nizamlayan mələkdir. Rəvayətə əsasən, Mikail buludları, planetləri, başqa bu kimi cisimləri hərəkətə gətirir. Qurani-Kərimin "Bəqərə" surəsinin 98-ci ayəsində buyrulur: "Hər kim Allaha, onun mələklərinə və peyğəmbərlərinə, Cəbrailə və Mikailə düşməndirsə, şübhəsiz, Allah da (belə) kafirlərə düşməndir".

MİLAD

İspan rəssamı Bartolome Esteban Murillonun "Çobanların təzimi" əsəri

Əsasən İsa Məsihin doğum gününü ifadə edən sözdür. Xristianlar bu günü hər ilin dekabr ayının sonunda və ya yanvar ayının ilk günlərində bayram kimi qeyd edirlər.

MİNA

Ərəfat çölü üzərində Məkkədən səkkiz kilometr aralıda yerləşən yerdir. Həcc zamanı

buraya gələn zəvvarlar qurbanlar kəsirlər. Çünki rəvayətə görə, bu yerdə İbrahim peyğəmbər Allaha verdiyi sözü tutaraq öz oğlunu qurban vermək istəmişdir. Lakin

Allah bu qurbanı qəbul etməmiş, onun əvəzinə İbrahim peyğəmbərə mələk vasitəsi ilə bir qoç göndərmişdir.

MİNACAT

Allaha müraciət şəklində deyilən şeir və nəsr nümunəsidir. Minacatın əsas məzmunu Allaha həmd, şükr və duadan ibarətdir. Duaların mətnində, habelə müsəlman ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan klassik ədəbiyyatında xeyli gözəl minacat nümunələri vardır.

MİNARƏ

Məscidin yanında tikilmiş qüllədir. Minarələr müsəlmanları ibadətə, yaxud başqa dini və ictimai tədbirlərə çağırmaq üçün tikilirdi. Vacib namazların qılınmasından bir qədər öncə müəzzinlər minarələrə qalxıb xalqı azanla ibadətə dəvət edirdilər. Lakin müasir zamanda buna ehtiyac qalmamışdır. Namazlara camaat səs gücləndiricilər vasitəsilə dəvət olunur.

Bu səbəbdən də günümüzdə minarələr memarlıq nümunəsi və İslamın rəmzinə çevrilmiş simvol kimi inşa edilir. İlk minarəni birinci Əməvi xəlifəsi Müaviyə ibn Əbu-

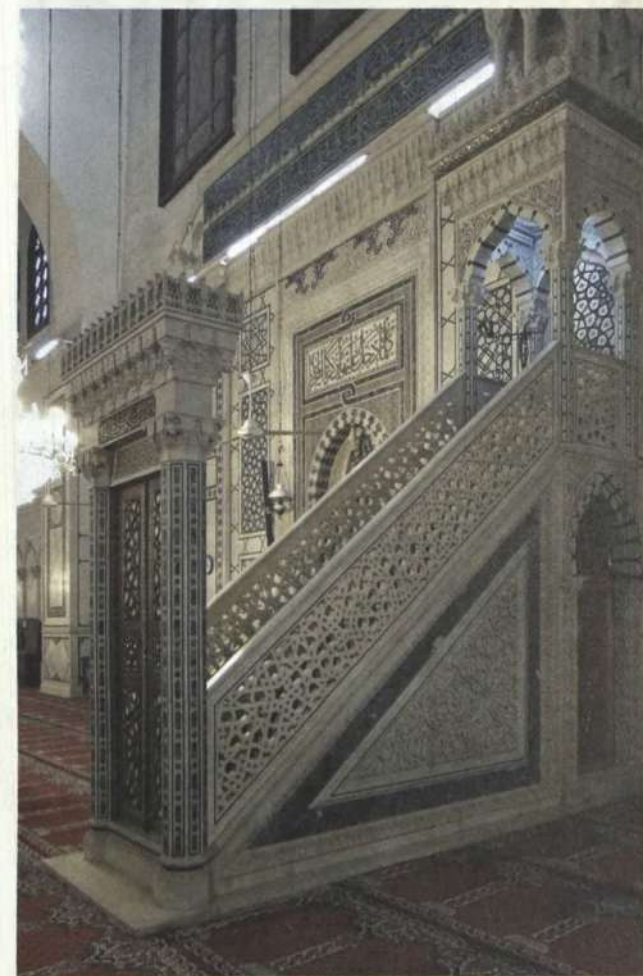

Süfyanın hakimiyyəti dövründə Misir valisi inşa etdirmişdir.

MİNBER

Məsciddə imamın xütbə oxuması üçün qurulan və hamı tərəfindən görülməli hündür yerdir. Rəvayətə görə, minbərin yaranma tarixi Məhəmməd peyğəmbərlə bağlıdır. O, xurma ağacından kəsilmiş kötüyün üzərinə çıxıb xütbə oxuyarmış. Hicrətin 7-ci ilində Mədinə məscidində onun istəyi ilə ağacdan düzəldilmiş minbər qurulmuşdur. Onun iki pilləsi və oturmaq üçün yeri olmuşdur. Bu minbər əsrlər boyu Mədinə məscidində qorunmuşdur. Lakin 1256-cı

ildə məsciddə baş vermiş yanğın nəticəsində minbər tamamilən yanıbmışdır. Bundan sonra orada başqa minbər qurulmuşdur. Hazırda bu məsciddəki minbər türk Sultanı

III Muradın göstərişi ilə düzəldilmişdir. Mədinə məscidindən başqa, ilk minbər Misir məscidlərində qurulmuşdur. Daha sonra minbər dünyadakı bütün məscidlərin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Çox vaxt minbər ağac və daşdan düzəldilmiş sənət inciləri hesab edilirdi. Minbərlərin beş, yeddi, doqquz və daha çox pillələri olur.

MİRAS

Vəfat edənin qoyduğu mallarda müəyyən hüquqları olan şəxslərin hər birinin ayrı-ayrılıqdakı payını və bu paylarla bağlı

hesabatı təfərrüatı ilə göstərən hökmlərə deyilir. İslam hüququnda bunlar fəraiz başlığı altında şərh edilir. Ölənin geridə qoyduğu və

varislər arasında paylaşıdırılan maddi dəyərə tərəkə; mirasdakı pay sahibinə varis, miras qoyana muris deyilir. Miras fəraiz mənasında istifadə olunduğu kimi tərəkə, varis olmaq mənalarında da istifadə edilir.

MİRCƏFƏRZADƏ MİR MƏHƏMMƏD

Tam adı Mir Məhəmməd Kərim ibn Mir Cəfər əl-Ələvi əl-Hüseyni əl-Bakuvidir. O, ilk dəfə Qurani-Kərimi Azərbaycan dilinə çevirmiş, xalqın maariflənməsində və Bakıda qızlar məktəbinin açılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir. Həmçinin Quranın üç cildlik Kəşfül-Həqayiq (Həqiqətlərin açıqlanması) adlı təfsirini yazmış və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin köməyi ilə 1904-cü ildə "Kaspi" qəzetinin Bəxariyə mətbəəsində çap etdirmişdir.

Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin doğum tarixi mübahisəlidir. Tədqiqatçılar axundun 1858-ci ildə Bakıda anadan olduğunu qeyd edirlər. Lakin Mir Məhəmməd Kərim Bakuvinin doğum tarixi haqqında ən müfəssəl məlumat S.Mümtaz adına

Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət arxivində saxlanılan, axundun oğlu Böyükağanın (əsl adı Mir Cəfər) 1976-cı ilin may ayının 21-də yazdığı qeyddir. O yazırdı: "Atam, Mir Məhəmməd Kərim Cəfərzadə 1855-ci ilin iyun ayında anadan olmuşdur". Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi isə alimin doğum tarixi haqqında verdiyi arayışda Mir Məhəmməd Kərimin 1853-cü ildə anadan olduğu göstərilir.

Alim ilk təhsilini yaşadları kimi, doğulduğu Bakı şəhərindəki mədrəsədə almışdı. Lakin onlardan fərqli olaraq Mir Məhəmməd Kərim Bakuvi öz istedadı və bacarığı ilə seçilirdi. O, öz üzərində yorulmadan çalışmaq daha yüksək biliklər qazanmaq üçün elmin müxtəlif sahələrinə müraciət edirdi. Fitri istedadını görən atası təhsilini davam etdirmək üçün oğlunu İraqın Bağdad şəhərinə göndərir. Mir Məhəmməd Kərim ağa burada on il (1871-1881) tam təhsil aldıqdan sonra vətəninə qayıdır.

Mir Məhəmməd Kərim əvvəl İçəri-şəhərdəki "Şah məscidi"ndə axund, sonra isə yüksək bilik və bacarığına görə Bakı quberniyasının qazısı təyin edilir. Bu ərafədə axund şəhərin ictimai-mədəni həyatında, xalqının maariflənməsində fəal iştirak edirdi. Bəzi qaragüruhçu ruhanilər onun qızlara təhsil vermək təklifindən qəzəblənərək avam camaatı ayağa qaldırır və bəzən onları "cihad"a çağırmaqdan belə çəkinmirdilər. Lakin qız məktəbini açmaq təklifini bəyənmiş Hacı Zeynalabdin Tağıyev taktiki gediş edir. Onların bəhanələrini kəsmək üçün şəhərin maarifpərvər axundlarından bir neçəsini öz vəsaiti hesabına İslamın müqəddəs sayılan yerlərinə – Məkkəyə,

Kərbəlaya, Xorasana, Məşhədə və s. yerlərə göndərir. Onlara oradakı mötəbər, rəsmi din xadimlərindən müsəlman qızların şəriət məktəblərində təhsil ala bilməsi və burada heç bir qəbahətin olmaması ilə bağlı sənəd gətirmələrini tapşırır. Bununla da axund Mir Məhəmməd Kərim və başqa sağlam fikirli ruhanilər qaragüruhçuların təqiblərindən xilas olurlar. Bundan əlavə, Mir Məhəmməd Kərim ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olur. O, şərq dillərindən – əsasən ərəb dilindən bir sıra əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edir.

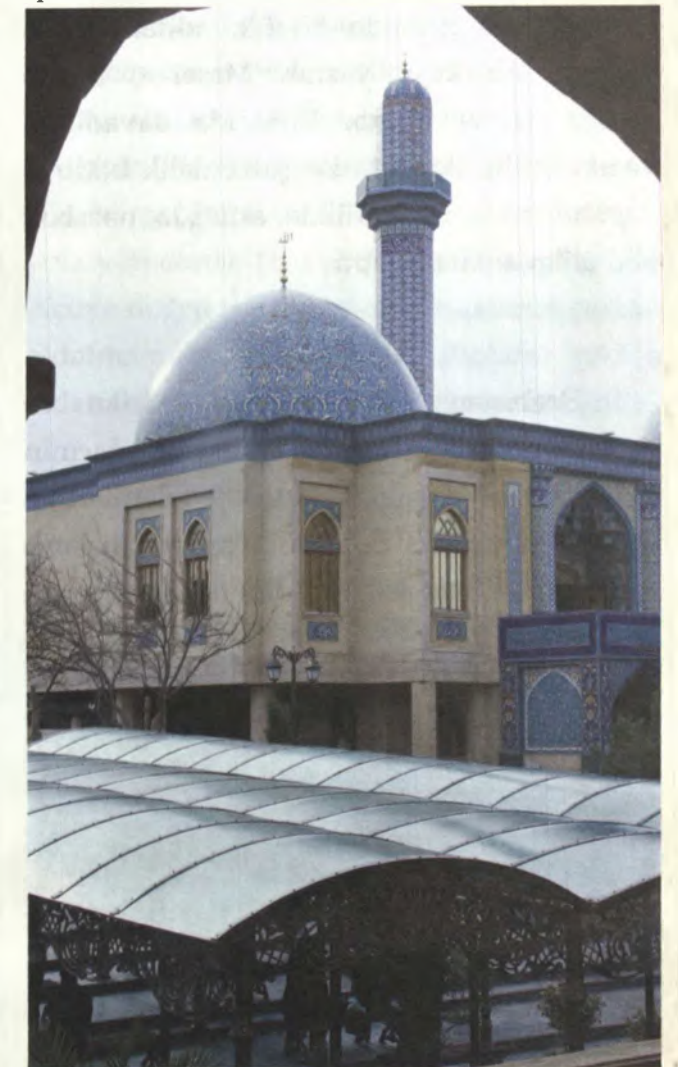
Böyük ərəb yazıçısı Cürci Zeydanın İslam tarixinə aid on yeddi romanından beşini Azərbaycan dilinə çevirir. Bunlardan "Əzrayi-Qüreyş", "Kərbəla yangısı", "Osmanlı inqilabı", "İslamın mədəniyyət tarixi", "On yeddi ramazan" tarixi romanlarını göstərmək olar.

Axund Şam və Fələstində müsəlmanlarla xristianlar arasında gedən ikiyüzillik (1096-1272) müharibəni təsvir edən "Səlib müharibəsi" romanını yazır və 1913-cü ildə nəşr etdirir.

Ötən əsrin 30-cu illərində baş verən repressiyalar Mir Məhəmməd Kərim ağa Cəfərzadədən də yan keçmir. Repressiyanın qurbanları siyahısında nəinki ziyalılar, əksinqilabçılar, inqilabdan əvvəl müxtəlif partiya üzvləri, fəhlələr, kəndlilər, hətta din xadimləri də var idi. Bu cür din xadimlərindən biri də ictimai həyatımızda əvəzsiz xidmətləri olan axund Mir Məhəmməd Kərim Cəfərzadə idi. Böyük İslam alimi 1938-ci ilin fevral 14-də həbs edilir. Elə həmin ilin martın 3-də əmlakı müsadirə olunmaqla haqqında güllələnmə hökmü çıxarılır. Hökm 1938-ci ilin mart ayının 15-dən-16-na keçən gecə icra edilir.

MİR MÖVSÜM AĞA ZİYARƏTGAHI

Bakının Şüvəlan qəsəbəsində yerləşən ziyarətqah Mir Mövsüm Ağanın qəbri üzərində 1992-1994-cü illərdə inşa edilmişdir. Ziyarətqah dəhliz və sərdabə hissədən ibarətdir. Sərdabə hissəsində Mir Böyükağa Mir Əbutalıb oğlu Mir Mövsümzadənin (1883-1950) və bacısı Səkinə xanım Mir Əbutalıb qızı Mir Mövsümzadənin (1885-1948) qəbirləri yerləşir. Onun qardaşı Mir Kazım Mir Əbutalıb oğlu Mir Mövsümzadənin (1886-1960) qəbri isə çöl tərəfdədir.

Mir Mövsüm Ağa ziyarətqahının sərdabə hissəsinin iç sahəsi 12x4.5 metr olub, giriş

və çıxış qapıları qoyulmuşdur. Qəbirlərin yerləşdiyi sərdabənin hündürlüyü isə 10 metrdir. Sərdabə başdan-başa güzgülərlə işlənmişdir.

MİRZƏ

Mirzə titulu Azərbaycanda Teymurilər sülaləsindən sonra işlənməyə başlanmışdır. Əmir Teymurun övladlarına Əmirzadə deyilmiş və bu söz mirzə şəklinə düşmüşdür. Sonralar mirzə savadlı adamlara deyilmişdir. Katiblər daha çox mirzə adlandırıldığından XIX əsrdə onlar mirzə kimi tanınmışlar. Mirzə addan öndə gələndə böyük, addan sonra gələndə isə kiçik yazılır. Məsələn, Mirzə Fətəli, Abbas mirzə. Birincidə savadlılıq, vəzifə titulu, ikincidə isə şahzadəlik bildirir, yəni addan sonra gəldikdə, əsilzadə, nəcabət, zati-alilər anlamındadır.

MİSVAK

Ərəbistan yarımadasında, Afrika və Asiyanın bəzi bölgələrində bitən ərək ağacının budağından kəsilmiş kiçik qələmlərdən ibarət çubuqdur. Bu çubuqlardan dişlərin təmizlənməsində istifadə olunur. Ərək ağacı

bir-biri ilə dolaşan yoğun borucuq və telli elementlərdən ibarət olduğuna görə yumşaq və elastikdir. Misvakda insan bədəni üçün

faydalı olan bioloji aktiv mineral maddələr vardır. Bundan başqa, onun tərkibində diş ətinə bərkidən və dişlərin çürüməsinin qarşısını alan maddələr mövcuddur. Rəvayətə görə, Məhəmməd peyğəmbər misvakla dişlərini təmizləmişdir. Ona görə də bəzi müsəlmanlar dişlərini misvakla təmizləməyə üstünlük verirlər.

MİYANƏCİ EYNƏLQÜZAT

Əbülməali Abdulla ibn Məhəmməd Miyanəci (1099-1131) filosof və özünəməxsus təsəvvüf sisteminin yaradıcısıdır. Əslən Cənubi Azərbaycanın Miyanə şəhərindəndir. Kiçik yaşlarından təhsilə böyük maraq göstərən alim Ömər Xəyyam, Əhməd Qəzali və b. görkəmli alimlərin elmindən bəhrələnmişdir. Həmədanın baş qazısı olan Miyanəci dərin hörmət qazandığı üçün ona Eynəlqüzat "Ayn əl-qudat" (qazıların gözü) ləqəbi verilmişdir.

O yazırdı: "Təqlidin ətəyindən bəsirət zirvəsinə yüksəlmək axtarışı ilə kəlam kitablarını mütaləə etdim. Məqsədimə çatmadım. Məzhəblərin yanlışlığını gördüm". Filosof bütün dinlərin eyni mahiyyət daşıdığını söyləyirdi. O, 28-29 yaşlarında azadfikirlik üstündə kafir elan edilmiş, fəqihlərin (İslam hüquqçularının) təqibinə məruz qalmış, nəhayət həbs edilərək Həmədanda dərs dediyi mədrəsədə edam edilmişdir.

Onun yaradıcılığına qədim Şərq müfəkkirlərinin dini-fəlsəfi baxışları, yunan filosoflarının və onların ardıcılarının təlimləri böyük təsir göstərmişdir. Eynəlqüzatın fəlsəfəsində ən ümumi mənada götürülən "varlıq" anlayışı son nəticədə "Allah" anlayışı ilə eyniləşdirilir. Bununla bərabər, Allah "varlığın mənbəyi və çıxış yeri" sayılır.

Burada ayrı-ayrı şeylər aləmi bütövlükdə həm vahid, həm də çox olan mütləq sonsuz varlığın – Allahın xarici təzahürləridir: "Bil ki, Günəş vahid olsa da, ondan çıxan şüalar çoxdur. Haqdır ki, deyilə Günəş çoxdur şüalar isə vahiddir". Eynəlqüzat Miyanəcinin təsəvvüründə Allah saysız-hesabsız atributları olan substansiyadır. Atributlar mövcud şeylərin Allaha nisbətini ifadə edir. Onun varlıq təlimində atributlar həm bütöv halda Allahın xassələrini, başqa sözlə onun mahiyyətini, həm də şeylər aləmini təşkil edir.

Eynəlqüzat Miyanəci idrakın hissi, aqli və intuitiv mərhələlərini fərqləndirmişdir. Onun fikrincə, basit anlayışlar hiss üzləri ilə əldə edilir, hissi şeylərin qavranılmasında duyğuları heç şey əvəz edə bilməz. Filosof insan aqlının gerçəkliyi dərk etməkdə böyük imkanına inanaraq yazırdı: "Əql düzgün tərəzidir. Onun hökmləri yalana yol verməyən doğru yəqinlikdir. O adildir, ondan heç zaman haqsızlıq təsəvvür edilməz". Filosofun fikrincə, göz eşidilən, qoxulanan və dadılan şeylərin qavranılmasında aciz olduğu kimi, əql də mövcud şeylərin çoxunun dərk olunmasında çətinlik çəkir. Filosof qeyd edir ki, bu xüsusiyyət aqlın obyektiv həqiqəti düzgün əks etdirməsinə əsla xələl gətirmir. Məsələn: "Həmin tərəzi ilə adam misal üçün bir dağı çəkmək istəyir. Bu qeyri-mümkündür, lakin bu heç də tərəzinin öz hallarında və hökmlərində düzgün olmadığını göstərmir".

İntuisiyanın köməyi ilə anlaşıla bilən şeylərə gəldikdə, Miyanəci onları ya xalis substansiya ilə əlaqədar sahəyə aid etmiş, ya da ümumiyyətlə, formal məntiqin qayda-qanunları izah edilə bilməyən məsələlər saymışdır.

Müsəlman Şərq ölkələrində vəhdətçi fəlsəfə Miyanəcidən sonra geniş yayılmağa başlamış, İbn Ərəbi, İbn Fariz, Cəlaləddin Rumi, İmadəddin Nəsimi və başqalarının yaradıcılığında inkişaf etmişdir.

MİZAN

Axirətdə insanların işlədikləri günah və xeyir əməllərini çəkmək üçün qurulacaq tərəzidir. Bu barədə Quranda ayə vardır (Əraf, 8). Günah əməlləri xeyir əməllərindən ağır olan insanlar Cəhənnəmə, xeyir işləri ağır gələnlər isə Cənnətə girəcəklər.

Bundan başqa, Quranda insanları məişət həyatlarında istifadə etdikləri tərəzilərdən də doğru istifadə edilməsinə çağırışlar vardır. Quranın "Əraf" surəsinin 85-ci ayəsinə əsasən, Şüeyb peyğəmbər Mədyən xalqını doğru yola yönəltmək istəyəndə, onları alış-verişdə ölçüyə doğru riayət etmək, başqalarını çəkidə aldatmamağa çağırırmışdır. Fiqhdə çəkidə aldatmaq cinayət əməli kimi qiymətləndirilir.

MOİZƏ (bax: VƏZ)

MOLLA

İslamşünaslıq üzrə təhsil almış din alimidir.

Ərəb dilində "əfəndi", "sahib" kimi mənaları ifadə edən "mövla" sözündən götürülmüşdür. İslam dünyasının bir çox yerində - İran, Əfqanıstan, Orta Asiya və Hindistanda molla adı yerli müsəlman dini liderlərə və icma başçılarına verilir.

Mollalar İslam hüququ (fiqh), kəlam, təsəvvüf, hədis kimi elmləri dərinləndirən bilməlidirlər. Dini təhsil mollalıq vəzifəsinin əsas prinsipidir. Osmanlı dövlətində

mollalar mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan sonra mədrəsələr bağlanmış, molla titulu ləğv olunmuşdur. İranda isə mollaşılıq cəfəri məzhəbi üzrə verilən təhsillə davam etdirilməkdədir.

Qafqaz regionunda isə dini ayinlərin icraçılarını və azan verənləri də molla adlandırırlar.

MOLLA NƏSRƏDDİN

Nəsrəddin (Xoca Nəsrəddin, Əfəndi) xalq müdriki olmuşdur. Avropalı və rus tədqiqatçılar onun türk mənşəli olduğunu təsdiq etmişlər. Molla Nəsrəddinin şəxsiyyəti haqda çox az məlumat var. Bir çox mənbələrdə onun 1208-ci ildə, bəzi mənbələrdə isə 1308-ci ildə anadan olduğu iddia edilir. O, Türkiyənin Sivrihisar bölgəsinin Xorto şəhərində dünyaya gəlmişdir. Nəsrəddin uşaq ikən axund işləyən atası Abdulla vəfat etmiş və bundan sonra onun üçün kənddə yaşamaq çətin olmuşdur. Bu səbəbdən də Molla Nəsrəddin Anadoluda Konya bəylərbəyliyiənin əyaləti sayılan, o qədər də böyük olmayan Ağşəhərə köçmüşdür.

Nəsrəddin əvvəl mədrəsədə müəllim kimi fəaliyyət göstərmiş, sonra qazi vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Onun həyatı Səlcuqilər sülaləsinin süqutu, monqol ağalığının başlanması dövrünə təsadüf edir.

Nəsrəddin müxtəlif türk ellərində fərqli-fərqli adlar altında məşhur olmuşdur. Türkiyədə Nəsrəddin Xoca, Orta Asiyada Nəsrəddin Əfəndi, Azərbaycanda isə Molla Nəsrəddin ləqəbi ilə məşhurlaşmışdır.

Hələ mədrəsədə oxuyarkən öz hazırcavablığı ilə seçilən Molla Nəsrəddin diribaş, fərasətli adam olmuşdur. Onun üçün çətin situasiya anlayışı nadir hallarda mümkün ola bilərdi. Hər hansı hadisəni istədiyi kimi yoza bilmişdir. Onun lətifələri, işlətdiyi sözlər Anadoludan tutmuş Çində yaşayan türklərdə dillər əzbəridir. Molla Nəsrəddinin lətifələrində ən çətin vəziyyətdən belə çıxış yolu var.

Nəsrəddinlə bağlı söylənilən lətifələrə ilk dəfə yazılı şəkildə Sarı Saltukun həyatından bəhs edən "Saltuknamə" əsərində rast gəlinmişdir. Fateh Sultan Mehmetin oğlu Cemin (sonralar o tarixə Cem Sultan kimi düşüb) şahzadəliyi dövründə Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələrin qələmə alınması və kitaba köçürülməsi barədə göstəriş verilmiş və bu işin yerinə yetirilməsi o dövrün məşhur alimi Əbülxeyir Rumiyə tapşırılmışdır. Molla Nəsrəddinlə bağlı 7 il ərzində xalq arasında toplanılan lətifələr 1480-ci ildə kitab halında çap edilmişdir. Onunla bağlı əsərlərdən biri "Haza Tərcümə Nəsrəddin Əfəndi Rahmə" adını daşıyır, hazırda London muzeyində saxlanılır.

Molla Nəsrəddin 1284-cü ildə (bəzi mənbələrdə 1384-cü il) yaşadığı Ağşəhərdə vəfat etmişdir.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALI

Azərbaycan mətbuatı tarixində ilk satirik jurnal olan "Molla Nəsrəddin" in

birinci sayı 1906-cı il aprel ayının 7-də Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində çapdan çıxmışdır. Daha sonra jurnal 1921-ci ildə Təbrizdə, 1922-1931-ci illərdə Bakıda nəşr edilmişdir. Redaktoru və naşiri görkəmli Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) olan məcmuənin 25 il ərzində 748 nömrəsi (340-ı Tiflisdə, 8-i Təbrizdə, 400-ü Bakıda) çap olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində bölgədə mövcud olan mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitdə meydana gələn "Molla Nəsrəddin" Azərbaycan xalqının mütərəqqi qüvvələrini, azad düşüncəli insanların öz ətrafında toplaya bilmişdir. Belə ki, Cəlil Məmmədquluzadə ilə çiyin-çiyinə jurnalda Ömər Faiq Nəmanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzəli Möcüz

Şəbüstəri, Məhəmmədəli Sidqi və başqa şair, yazıçı və jurnalistlər, o cümlədən Oskar Şmerling, İosif Rotter, Əzim Əzimzadə kimi rəssamlar fəaliyyət göstərirdilər. Cəlil Məmmədquluzadənin başçılığı ilə Azərbaycanın bu görkəmli şəxsiyyətləri Şərq satira məktəbinin ustası hesab olunan "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbini yaratmış oldular.

Amalı və məramı nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman cəmiyyətini islah etməkdən, qüsurları aradan qaldırmaqdan ibarət olan jurnalın "Molla Nəsrəddin" adlandırılması da maraqlıdır. Molla Nəsrəddin həm Şərqin müdrik ağsaqqalı, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının qəhrəmanı kimi həmişə zülmə, nadanlığa, haqsızlığa gülmüş, düşündürmüşdür. Mirzə Cəlil də Molla Nəsrəddinin dili ilə - "Sizi deyib gəlmişəm, ey müsəlman qardaşlarım!" xitab edərək xalqın sözünü bəyan etmiş, onu güldürmüş, düşündürmüş, həm də yol göstərmişdir.

Məcmuənin toxunduğu problemlərdən dini-fanatizm daha dəhşətli idi. Bu fikrini xalqa çatdırmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə "Molla Nəsrəddin" in birinci nömrəsinin üz qabığında öz həmvətənlərini yatmış vəziyyətdə göstərən bir rəsm çəkdirib dərc etdirmiş, ümumiyyətlə, müsəlman dünyasını oyatmağı proqram kimi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Azərbaycanda bolşevik diktaturası qurulduqdan sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalı ateist yönlü bir dərgi kimi qələmə verilmişdir. Əslində "Molla Nəsrəddin" heç vaxt İslam dininə və həqiqi islami dəyərlərə qarşı çıxmamışdır. Lakin mövhumat və xalqı cəhalətdə saxlamaqla öz şəxsi mənfəətlərini təmin etmək istəyən bir qisim fırıldaqçı din

xadimləri ilə mübarizə aparmışdır. Burada qadınların maariflənməsi, savadlı, təhsilli olması kimi önəmli məsələlər də öz əksini tapmışdır.

Jurnal Rusiya, İran, Türkiyə, Misir, Hindistan, Mərakeş kimi ölkələrə, Orta Asiyaya da yayılaraq oradakı xalqların sosial-mədəni tərəqqisinə müsbət təsir göstərmişdir.

"Molla Nəsrəddin" jurnalının təsiri altında Azərbaycanda "Bəhlul" (1907), "Zənbur" (1909-1910), "Mirat" (1910), "An" (1910-1911), "Kəlbiyyət" (1912-1913), "Ləklək" (1914), "Tuti" (1914-1917), "Məzəli" (1914-1915), "Babayi-Əmir" (1915-1916), "Tartan-Partan" (1918), "Şeypur" (1918-1919), "Zənbur" (1919), "Məşəl" (1919-1920) kimi Azərbaycan dilində nəşr olunan satirik jurnallarla yanaşı, bu dövr Bakıda rus dilində "Cigit" (1907-1918), "Vay-vay" (1908), "Bakinskoe qore" (1908-1909), "Biç" (1909-1915), "Adskaya poçta" (1909-1910), "Bakinskiye strelı" (1910), "Baraban" (1912-1913) kimi satirik jurnallar da dərc olunurdu.

"Molla Nəsrəddin" jurnalında işıqlandırılan mövzular bu gün də öz aktuallığını itirməmiş, "Molla Nəsrəddin" öz məna və əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqda, yeni ictimai-tarixi şəraitə uyğun olaraq aktual həyatı funksiyalarını yerinə yetirməkdədir.

MOLLA SƏDRA

Əsl adı Sədrəddin Məhəmməd ibn İbrahim əş-Şirazi (1571-1636) olsa da, müsəlman dünyasında Molla Sədra kimi tanınır. Məşhur filosof varlı fars ailəsində anadan olmuşdur. Onun yaşadığı dövr I Şah Abbasın hakimiyyəti illərinə təsadüf edir.

Molla Sədra özünü əqli fənlərin, o

cümlədən İbn Sinanın, Sührəvərdinin, neoplatonçuların, xüsusilə İbn Ərəbinin fəlsəfəsini öyrənməyə həsr etmişdir. Onun fəlsəfəyə olan güclü marağı bəzi ortodoks əhval-ruhiyyəli qüdrətli siyasi hakimiyyətə malik və fəlsəfəni təriqətçi məşğələ hesab edən fəqihləri qıcıqlandırır. Bu səbəbdən də o, İsfahanı tərk edərək Qum şəhəri yaxınlığındakı kəndlərdən birinə köçmüş və 12 il guşənişin həyat yaşamışdır. Bu isə onun intellektual intuisiyasının kəskinləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Molla Sədra bir sıra səbəblərə görə İslam fəlsəfəsində mühüm yer tutur. Birincisi, onun əsərləri bunu söyləməyə bizə imkan verir. Xüsusilə, onun çoxcildlik "Dörd əqli səfər" ("əl-Əsfarül-ərbəə") adlı əsəri İslam fəlsəfəsinin ensiklopediyası hesab edilir. Öz sələflərinin ideyalarını olduqca ətraflı ifadə edən Molla Sədra, eyni zamanda onların ideyalarının tənqidi təhlilini vermişdir.

İkincisi, o, müəllimi Mir Damad ləqəbi ilə tanınan Mir Məhəmməd Baqir Astarabadi tərəfindən əsas qoyulmuş İsfahan fəlsəfi məktəbini daha da gücləndirmişdir. Mütəfəkkir mövzu baxımından bir-birindən kəskin fərqlənən əsərlərin müəllifidir: 1) Qurana və hədislərə yazılan şərhlər; 2) polemik işlər; 3) fəlsəfi traktatlar.

Nəhayət, üçüncüsü, onun elə əsərləri vardır ki, onların əksəriyyəti intellektual və erudisiyalı oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

O, öz əsərlərində İbn Sinanın metafizikasını və İbn Ərəbinin mistik düşüncələrini sintezləşdirmişdir. Nəticədə müdriklik ənənələri təzahür etmişdir ki, o da öz kökünü hər yerdə - teologianın ənənəvi

peripetiyalarında, filosofların düşüncələrində və bilavasitə sufilerin təcrübəsində tapa bilmişdir. Filosof "Şərq nuru" məktəbinin banisi Sührəvərdinin ontologiyasını da nəzərdən keçirmişdir.

Molla Sədra sufiliklə bağlı nəzəri düşüncələrində İbn Ərəbidən təsirlənmişdir. Belə ki, o, Allahın mahiyyətinin insan tərəfindən dərk edilməsini və s. məsələlərin şərhini məhz İbn Ərəbidə tapmışdır. Sufi yolunun praktik tərəfinə gəldikdə isə asketizmi (məqsədyönlü olaraq özünü fəda etmə, müəyyən məhdudiyyətlərə vadar etmə) idrak yolunun zəruri hissəsi kimi görmüş və praktikanın ifratçılığını rədd etmişdir.

Molla Sədranın İslam fəlsəfəsinə töhfələri: 1) Varlıq problemlərinə dair şərhələr, bunun da sayəsində Varlığın birliyi təlimini yaratmışdır; 2) Hərəkətdə nisbi dəyişikliklərin yaranmasının tədqiqi, daha dəqiq desək, Allahı çıxmaq şərtilə təbiət və dünyada daimi hərəkət nəzəriyyəsi (hərəkəti-cövheriyyə); 3) İdrakın, dərk edilən və dərk edən birliyi konsepsiyası.

Hər şeyin hərəkətdə olması və hərəkətdə az kamillikdən mükəmməliyə doğru getməsi Molla Sədra üçün onu ifadə edir ki, bütün dünya mütləq Ali Kamilliyə - Allaha doğru can atır. Bu müddəadan çıxan əsas nəticə odur ki, dünya bəzi mənalarda özünün varlığının vəziyyətini dərk edir və özünün mənbəyi ilə birləşməyə doğru hərəkət edir.

Onun fikrincə, varlıq özünün xüsusi, müstəqil mövcudluğuna malikdir, varlıqdan asılı olan mahiyyətlər öz şəxsi reallıqlarına malik deyildir. O qeyd edirdi ki, Allah - mütləq, son kamillikdir. Eyni zamanda, filosof dərk edilənlə dərk edən və biliyin vəhdətinin mövcudluğunu xüsusi vurğulayırdı.

MÖCÜZƏ

İnsanların bənzərini etməkdə aciz olduğu fəvqəladə işlər; yaxud peyğəmbərlərin inanmayan insanlara peyğəmbər olduqlarını isbat etmək üçün göstərdikləri fəvqəladə hadisələrdir.

İlahiyyətçilərin bir çoxu hesab edir ki, möcüzələri ancaq peyğəmbərlər göstərə bilərlər. Buna misal kimi, müqəddəs mətnlərdə Musa peyğəmbərin əsasının ilana çevrilməsini göstərmək mümkündür. Yenə, İsa peyğəmbərin ölüləri diriltməsi, korların gözlərini açması da ən çox bilinən möcüzələrdən hesab edilir. İslam ənənəsində Məhəmməd peyğəmbərin isra və merac, inşiqaqül-qəmə (ayı iki yerə bölməsi) kimi möcüzələri rəvayət edilməkdədir.

MÖMİN

İman gətirən; Allahın endirdiyi vəhyin hökmlərinə əməl edən şəxs deməkdir. İslam məzhəblərinin çoxunda mömin inancını sözlə ifadə etməli, özünün müsəlman olduğunu kəlmeyi-şəhadəti deməklə təsdiqləməlidir. Batiniliyə üstünlük verən təriqətlərdə İslamı qəbul etməyin dillə təsdiq olunmasına ehtiyac yoxdur. Mürciələr hesab edir ki, müsəlman olmaq üçün dil ilə təsdiqləmək kifayətdir. Çünki onların təlimində əməllər inancı pozmur. Başqa məzhəblərdə isə möminlik təkcə sözlə deyil, həm də əməldə özünü göstərməlidir. Yəni, sözlə əməlin vəhdəti müşahidə edilməlidir.

MÖTƏZİLİK

Ərəbcə "uzaqlaşmaq", "kənar durmaq" sözündəndir. İslam dinində rəşadətli istiqamətli ilk teoloji sistemin yaradıcılarıdır.

Bir qrup həmfikirləri ilə birlikdə müəllimləri Həsən əl-Bəsridən (642-728) ayrılmış Vasil ibn Əta və Əmr ibn Übeyd mötəzili məktəbinin banilərində. Onlar ifrat antropomorfizmə (*insana xas olan xassə və xüsusiyyətlərin xarici təbiət qüvvələrinə və başqa varlıqlara aid edilməsi*) qarşı çıxır, Allahın təklisini, saf mənəvi varlıq olduğunu təbliğ edirdilər. Quranı dini həqiqət mənbəyi hesab edən mötəzililər, eyni zamanda onu sonradan yaradılmış sayır, onun alleqorik təfsirini mümkün hesab edir və rəvayətə kor-koranə riayət olunmasını rədd edirdilər.

Mötəzililər insan iradəsinin azadlığı haqqında qədarilərin təlimini inkişaf etdirmiş və əsaslandırmışlar. Onlar özlərinin ehkamlar sistemini yaratmışlar (IX əsr). Xəlifə Məmun (813-833) mötəziliyi ən mükəmməl ilahiyyat nəzəriyyəsi kimi dövlət dini sistemi elan etmişdir. Mötəzili ehkamlarını qəbul etməyənlər cəzalandırılırdı. Məsələn, Quranın məxluq olduğunu deyirdilər. Lakin xəlifə əl-Mütəvəkkil dövründə (847-861) mötəzililik yenidən "küfr" elan edilmişdir. Mötəzililər İslam rəşadətçiləri kimi də qəbul olunur.

MÖVLA

1) "Rəbb", "ağa", "sahib", "təbiyə edən"; 2) "dost", "yardımcı"; 3) "Allah" mənalərini ifadə edir. Qurani-Kərimin "Həcc" surəsinin 78-ci ayəsində buyrulur: "Allaha təbə olun. O, sizin mövlanızdır. O necə gözəl Mövla, necə gözəl yardımcıdır".

MÖVLAZADƏ MƏHƏMMƏDHƏSƏN

Azərbaycanın görkəmli elm və maarif xadimi, İslamın mahir bilicisi, məşhur din

xadimi Şeyxülislam Hacı Məmmədhəsən Mövlazadə Şəkavi 1853-cü ildə Şəkiddə Gəncəli məhəlləsində anadan olmuşdur.

Şəki mollaxanasında, sonra isə Gəncə mədrəsəsində dini və dünyəvi təhsil almışdır. O vaxt Tiflisdə çıxan rusdilli qaynaqlardan bəlli olur ki, Məhəmmədhəsən Mövlazadə dərin savada, Quranı avazla oxumaqda qeyri-adi istedadla malik bir insan kimi tanınmışdır. Əvvəlcə Tiflisdəki Müsəlman Ruhani məktəbində, sonra İranda ali dini təhsil almışdır. Tiflisə qayıtdıqdan sonra şeyxülislam məktəbində şəriət və fiqh-dən dərs demişdir. O, İraqa, İrana və Səudiyyə Ərəbistanına səfərlər edərək, biliyini daha da təkmilləşdirmişdir. Dərin biliyə malik olan Məmmədhəsən Mövlazadə Tiflisdə Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsi heyətinin üzvü seçilmişdir. Bundan sonra bir sıra ali ruhani vəzifələrdə çalışmışdır. Axund

rütbəsi alan Hacı Məmmədhəsən bir müddət qazı, 1907-ci ildən 1909-cü ilədək (Şeyxülislam Əbdüssəlam Axundzadənin vəfatından sonra) şeyxülislamın əvəzçisi olmuşdur.

Ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bildiyi üçün Şərq ədəbiyyatı və tarixini dərinləndirən öyrənməyə müvəffəq olmuşdur. Həmçinin bu dillərdə bir sıra kitablar yazmışdır. Onun "Kitabül-Bəyan, fi təfsiril-Quran" əsəri 1991-ci ildə Qafqaz (Zaqafqaziya) Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin təşəbbüsü ilə Bakıda nəşr olunmuşdur.

Hacı Məmmədhəsən Mövlazadə Şəkavi 1932-ci ildə Tiflisdə vəfat etmişdir.

MÖVLƏVİLİK

Sufi təriqəti olan mövləviliyin adı Mövlana Cəlaləddin Rumi (1207-1273) ilə bağlıdır. O, Əfqanıstanın Bəlx vilayətində dünyaya gəlmişdir. 1213-cü ildə onun ilk müəllimi olmuş atası Bəhaəddin Vələd ailəsi ilə birlikdə Bəlxdən Nişabura, daha

sonra isə Səlcuqilərin hakimiyyəti altında olmuş Konyaya köçmüşdür. 1244-cü ildə təhsilini başa vuraraq məktəbdə müəllimlik etməyə başlamışdır. Elə o vaxtlardan

mənəvi yolçuluğuna başlamış, onu inkişaf etdirmişdir. Öncə kübrəviliyə üstünlük versə də, 1244-cü ildə Şəms Təbrizi ilə görüşdükdən sonra sufiliyin "ilahi eşq" yolunun yolçusu olmuşdur. Bu səbəbdən də onun adlarından biri də Mövlana olmuşdur. Daha sonra öz mənəvi təriqətini yaratmışdır.

Mövlananın vəfatından sonra isə ardıcılıqları onun adını daşıyan sufi təriqətində birləşmişlər. Mövləviliyin əsasında Mövlanın "Məsnəvi" adlı poetik kitabı dayanır. "Məsnəvi" də həm Mövlanın lirikası poetik tərzdə verilmiş, həm də onun əsasında mövləvilərin təriqəti inkişaf etdirilmişdir. Bu kitabdən əlavə, Mövlanın başqa əsərləri də vardır. Mövləvilik Osmanlı imperiyasının yüksək dairələri tərəfindən dəstəklənərək elitar bir təlimə çevrilmişdir. Ona görə də mövləvilik Anadoluda, Suriyada, Misirdə, Balkan ölkələrində, Kırmda geniş yayılmışdır.

Mövləvilər həm də türk mədəniyyətinin daşıyıcısı hesab edirlər. Mövləvi təriqətinin şeyxləri Mövlanaya yüksələn mənəvi varislik yolu ilə təyin olunurlar. Təriqətin mərkəzi Türkiyənin Konya şəhərində yerləşir. Mövləvilərin təkyələri başqa sufi təriqət təkyələrindən daha böyük olmuşdur. Bu da mövləvilərin mənəvi ayinlərinin özəlliyi ilə bağlıdır. Çünki mövləvilər zikrlərini özlərinə məxsus formada yerinə yetirirlər. Bunun üçün onlar "səma" adlanan ayin təşkil edirlər. Ayin icraçılmasına "səmazən" deyilir. Mövləvilərin mənəvi həyatında 1001 gün sürən təkliyə (çilə çəkmə) çəkilmək təcrübəsinə böyük önəm verilir. İnzivaya çəkilən dərvişə "çiləkeş" deyirlər. Çiləni bitirmiş dərvişə "dədə" adı verilir. Başqa təriqətlərdən fərqli olaraq mövləvilikdə parçalanma olmamışdır.

MÖVLUD

İslam ənənəsində Məhəmməd peyğəmbərin doğum gününün qeyd olunması mövlud adlanır.

İlk dəfə mövlud bayramı Misirdə Fatimilərin (909-1171) dövründə qeyd edilmişdir. Daha sonra bu bayram müsəlman dünyasında təntənəli şəkildə keçirilmişdir. Osmanlı imperiyasında mövlud dövlətin rəsmi bayramı kimi təsdiq olunmuşdur. Bu ənənəyə Sultan III Muradın dövründən başlanılmış, İstanbulun Aya Sofiya və Sultan Əhməd məscidlərində şənliklər keçirilmişdir. Bununla belə, mövludun qeyd edilməsinə dair ilahiyyatçıların fərqli fikirləri var. İlahiyyatçılar arasındakı mübahisələrə baxmayaraq, mövlud bayramı bir çox yerlərdə sadə xalq tərəfindən sevilən bayramdır. Həmin gün müsəlmanlar tərəfindən Allaha dualar edilir və məclislər təşkil olunur.

MUSA İBN CƏFƏR

Əhli-beytdən olan tanınmış fiqh alimi və şiələrin yeddinci imamıdır. Çox səbirli olduğuna görə ona "Kazım" ləqəbi verilmişdir. Musa ibn Cəfər 745-ci ildə Məkkə ilə Mədinə arasında yerləşən Əbva məntəqəsində dünyaya göz açmışdır.

Həyatını ilahiyyat elmlərini öyrənməyə həsr etmişdir. Ancaq o dövrdə Abbasi xəlifələri Əhli-beyti təqib edirdi. Bu təqiblər zamanı Musa ibn Cəfər tutularaq Bəsrəyə, sonra isə Bağdada aparılmışdır. İmam Museyi-Kazım Abbasi xəlifəsi Harun ər-Rəşidin dövründə, 799-cu ildə Bağdad şəhərində zindanda vəfat etmiş və ya öldürülmüşdür.

İmam Museyi-Kazımın məzarı İraqın Kazımeyn şəhərindədir.

MUSA PEYĞƏMBƏR

Quranda İsrail oğullarına və Misir xalqına göndərilmiş peyğəmbərlərdən biridir. O, İmranın oğlu Yaqubun soyundan olmuşdur. Onun haqqında Quranda, hədislərdə və israiliyyətdə məlumat var. Bu mənbələrə görə, Yusif peyğəmbərin dövründə Misirə köçmüş israililərin sayı çoxalmışdır. Zaman keçdikcə onların yerli qiptilərlə qarşıdurmaları baş vermişdir. Bir gün Misir Fironu yuxuda Qüdsdən qalxan odun israililərə toxunmayaraq bütün qiptiləri yandırdığını görmüşdür. Bu yuxunu yozmuş kahinlər Firona israililərin arasında

bir uşağın dünyaya gələcəyi, böyüyəndən sonra isə onu məhv edəcəyi xəbərini vermişlər. Bunu eşidən Firon israililərin bütün yeni doğulmuş oğlan uşaqlarının öldürülməsini əmr etmişdir (Bəqərə, 49). Elə o zaman Musa doğulmuşdur. Yeni doğulmuş körpənin anası onu gizli olaraq beşiyə qoyub Nil çayına buraxmışdır. Suyun axarı bu körpəni Fironun sarayına doğru gətirmiş, orada Fironun həyat yoldaşı Asiyə onu ölümdən qurtarmışdır (Ta Ha, 36-39). Sonra onu saraya gətirmiş, onun üçün süd anası axtarmağa başlamışdır. Bu xəbəri eşidən Musanın anası saraya gəlib süd analığı üçün özünün xidmətini təklif etmişdir (Ta Ha, 40).

Musa uzun müddət Fironun sarayında

qalmışdır. Daha sonra qiptilərin İsrail oğullarına verdiyi əzabların şahidi olmuşdur. Onlardan birini müdafiə edərək bir qiptini öldürmüşdür. Bu səbəbdən də Misirdən qaçıb Mədyənə üz tutmuşdur. Orada bir neçə il Şüeyb peyğəmbərin yanında qulluqçu işləmiş, onun qızı ilə evlənmişdir. Uzun müddət keçəndən sonra Musa Misirə qayıtmaq fikrinə düşmüşdür. Yolda olarkən Tur dağında Allah ona və onun qardaşı Haruna peyğəmbərlik vermişdir. Sonra Allah onlara Fironun sarayına getməyi və onu doğru yola dəvət etməyi əmr etmişdir (Qasas, 29-35).

Bundan sonra qardaşlar birbaşa Fironun sarayına getmişlər. Musa peyğəmbər orada möcüzələr göstərsə də, Firon və digər qiptilər ona inanmamışlar. Sonra Musa Fironun israililərin Misirdən buraxılmasını istəmişdir. Firon buna etiraz etdiyinə görə Allah qiptilərə əzablar göndərmişdir. Onların suları qana çevrilmiş, üç gün hər yeri qaranlıq bürümüş, bütün ölkəyə göydən qurbağalar yağmış, xəstəliklər yayılmışdır. Firon bunları gördükdə qorxmış, İsrail oğullarının Misirdən çıxmasına icazə vermişdir. Musa peyğəmbərin rəhbərliyi ilə onlar Misirdən Fələstinə doğru yola çıxmışlar. Ancaq sonra Fironun fikri dəyişmişdir. O, israililərin köçməsinin qarşısını almaq üçün qoşunu ilə onları izləməyə başlamışdır. İsrail oğulları Qırmızı dənizə yaxınlaşanda möcüzə baş verərək, dəniz ikiyə ayrılmış və onlar digər sahilə keçə bilmişlər. Həmin vaxt Fironun qoşunu o yerə çataraq bu yolla dənizi keçmək istəyən zaman su yenidən birləşmiş və Firon qoşunu ilə birlikdə boğulub həlak olmuşdur (Qasas, 40). Bundan sonra israililər öz yollarına davam etmişlər.

Günlərin birində Musa qardaşı Haruna xalqı tapşırıraq yenidən Tur dağına yollanmışdır. Orada Allah ona Tövratı nazil etmişdir. Ancaq o zaman İsrail oğulları günah əməl işləyərək əhdlərinə sadıq qalmamış, qızıldan buzov düzəldərək ona tapınmışlar. Musa geri qayıtdıqdan sonra bütü düzəldənləri cəzalandırmış, xalqı isə tövbə etməyə dəvət etmişdir (Bəqərə, 51-52). Bundan sonra Musa onları Tövratin qanunları ilə idarə etmişdir. O, onlara çoxlu möcüzələr göstərmiş, xalq ac olduqda göydən qüdrət halvası və bildirçin yağmışdır. Daha sonra İsrail oğulları Fələstinə daxil olmuşlar. O zaman orada bütələrə tapınan Əmaliqa xalqı yaşayırdı. Musa israililəri onlarla vuruşmağa səsləsə də, onlar vuruşmaqdan çəkinmiş və Musaya qarşı çıxmışlar. Ona görə də Allah İsrail oğullarını cəzalandırmışdır.

Beləliklə, onlar 40 il öz torpaqlarına qayıda bilməmişlər (Maidə, 26). İsrail oğulları 40 il səhralarda köçəri həyat sürməli olmuşlar. Bu müddət ərzində dəyişən nəsil artıq əmaliqəliyə qarşı vuruşmağa hazır idi. Bundan sonra Musa peyğəmbər onlarla birlikdə Lut gölünün (Ölü dənizin) cənubunu və bəzi başqa yerləri ələ keçirmişdir. Daha sonra Musa peyğəmbər Yerihoğun yaxınlığındakı dağa qalxaraq uzaqdan Kənan torpaqlarını görmüşdür. O, 120 yaşında vəfat etmişdir. Ölümündən öncə öz yerinə İsrail oğullarına rəhbərlik etmək üçün Yuşa ibn Nunu təyin etmişdir. Onun zamanında israililər Fələstini fəth edə bilmişlər.

MÜAVİYƏ İBN ƏBU SÜFYAN

Əbu Əbdürrəhman Müaviyə ibn Əbu Süfyan Səxr ibn Hərb ibn Üməyyə əl-Üməvi

əl-Qüreyşi Əməvilər xilafətinin banisi və ilk xəlifəsidir. O, 603-cü ildə Məkkədə doğulmuşdur. Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyini elan etməsindən sonra Qüreyşin digər nüfuzlu şəxsləri ilə birlikdə İslama qarşı çıxmışdır. Məkkə şəhərinin müsəlmanlar tərəfindən fəthindən sonra şəhərin hakimi olan atası ilə birlikdə İslamı qəbul etmişdir. Atası Əbu Süfyan, anası isə Hinddir.

O, 638-ci ildə Ömər ibn Xəttab tərəfindən Dəməşqin hakimi vəzifəsinə təyin olunmuşdur. Daha sonra Bizansdan qalmış tərsanələrdən istifadə edərək İslam donanmasını - ilk dəniz qoşunlarını yaratmışdır.

Müaviyə ikinci xəlifə Osmanın öldürülməsi məsələsinə Həzrət Əlinin laqeyd qalmasını bəhanə gətirmiş və onun xəlifəliyini qəbul etməyərək üsyan qaldırmışdır. Müaviyənin Həzrət Əlinin xəlifəliyinə qarşı barışmaz mövqeyi Siffeyn döyüşü ilə nəticələnmişdir. Fasilələrlə 3 ay davam edən döyüşlərdə Müaviyənin məğlubiyyətə uğradığını görən Əmr ibn As nizələrin ucuna Qurani-Kərimin səhifələrini taxmağı və münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinin qarşı tərəfə bildirməsini tövsiyə etmişdir. Bu hiylə işə yaramış və Müaviyə ağır məğlubiyyətdən xilas olmuşdur. Nəticədə döyüşə son verilmiş və tərəflər münaqişənin hakim təyin etmək yolu ilə həllinə qərar verməyə razılaşıblar. Mənbələrə görə, Həzrət Əli bunun hiylə olduğunu başa düşsə də, tərəfdarlarını inandırmağa müyəssər olmadığı üçün razılaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Bununla da Həzrət Əlinin qoşunun daxilində parçalanma baş vermiş və bir hissəsi

işin hakimlərə buraxılmasına qarşı çıxaraq üsyan etmişdir (sonralar həmin qrup xaricilər adlandırılmışdır). Müaviyə tərəfdən çıxış edən hakim Əmr ibn As Həzrət Əlinin vəkili Əbu Musa əl-Əşərinə aldadaraq Müaviyənin xəlifə seçilməsinə zəmin yaratmışdır. Beləliklə, Müaviyə hakim hadisəsindən sonra hərbi üstünlüyü ələ keçirmişdir.

Həzrət Əlinin başının xaricilərə qarışmasından istifadə edən Müaviyə qanuni xəlifəyə aid mərkəzlərə hücum etmiş və bir neçə il sonra Misir, İraq, Hicaz və Yəməni ələ keçirmişdir. Həzrət Əli bu əraziləri geri qaytarsa da, çətin vəziyyətə düşmüşdür. Ona görə də 660-cı ildə iki tərəf arasında bir-birinə hücum etməmək haqqında müqavilə bağlanmışdır. 661-ci ildə Həzrət Əli xaricilərdən olan Əbdürrəhman ibn Mülcəm tərəfindən şəhid edilmişdir. Müaviyə isə xaricilərin təşkil etdiyi sui-qəsdən xilas olmuş və xəlifə seçilən Həsən ibn Əli ilə döyüşmək üçün İraqa hücum çəkmişdir. Lakin İmam Həsən Müaviyə ibn Əbu Süfyan ilə sülh müqaviləsi imzalayaraq xəlifəlikdən imtina etmişdir. Beləliklə, Müaviyə ibn Əbu Süfyan 661-ci ildə bütün xilafəti hakimiyyəti altına alaraq 90 il hökm sürəcək Əməvilər xilafətinin əsasını qoymuşdur.

MÜBAH

Yerinə yetirilməsinə, yaxud tərk olunmasına görə savab və günah olmayan əməldir. Məsələn, yatmaq, yemək, içmək. "Mübah" əvəzinə bəzən "caiz" sözü də işlənir ki, bu da icazə verilən deməkdir. İslam dininə, görə mübah olan şeylər yaxşı niyyətlə edilsə, bu, Allahın bəyəndiyi bir şey, əgər pis niyyətlə edilsə, günah olar.

MÜCTƏHİD

Dini məsələlərdə müstəqil hökmlər vermək səlahiyyətinə malik din alimidir. Ən yüksək rütbəli müctəhidlər hökmləri digər ilahiyyatçıların fikirlərinə istinad etmədən birbaşa Quran ayələri və hədislərin əsasında, digərləri isə öz hökmlərini onlara istinad edərək verirlər. Müctəhidlər ərəb dilini, Quranı, təfsiri, hədisləri və fiqhi yaxşı bilməlidir. Onlar əxlaqlı, ədalətli və inanlı insanlar olmalıdırlar.

MÜƏLLƏFEYİ-QULUB

İslamı yeni qəbul edən, lakin imanı hələ möhkəmlənməyən müsəlmanlar üçün işlədilən fiqhi termindir. Lüğətdə "yaxınlaşdırmaq", "birləşdirmək", "isindirmək" mənasındakı "müəlləfə" ilə qəlbin cəmi olan "qulub" sözünün birləşməsindən əmələ gəlmiş "əl-müəlləfətu qulubuhum" (müəlləfeyi-qulub) "qəlbləri isindirilən, yumşaldılan kəslər" deməkdir. Terminoloji mənası "Tövbə" surəsinin 60-cı ayəsindəki "əl-müəlləfətu qulubuhum" ifadəsindən götürülmüşdür. Ürəkləri İslama isinişib bağlanmaqda olanlara (iman gətirib hələ kamil mömin olmayanlara) maddi dəstək göstərmək üçün verilən zəkətdir. Belə insanlara Məhəmməd peyğəmbərin dövründə zəkat verilirdi. Lakin xəlifə Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövründə zəkatın verilməsi ləğv edildi. Buna baxmayaraq, həmin müsəlmanlara hər hansı bir yardımın göstərilməsi haram deyildir.

MÜƏZZİN

Məscidlərdə azanı uca səslə oxuyan şəxsdir. Rəvayətə görə, azanın qaydasını Məhəmməd peyğəmbər müsəlmanlara öyrətmişdir. İslam tarixində ilk müəzzin Bilal

Həbəşi olmuşdur. Ondan başqa, Abdullah ibn Ümm Məktum da ilk müəzzinlərdən biri hesab edilir.

MÜFƏSSİR

"Açıqlayan", "təfsir edən", "gizli mənalari ortaya çıxaran" mənasına gələn müfəssir Quranı insanların başa düşə biləcəyi şəkildə Quran elmlərindən faydalanaraq açıqlayan, Allahın ayələrindəki əsas mənanı ortaya çıxarmağa çalışan din alimi deməkdir. İslamda Quranı doğru təfsir etmək ən şərəfli və məsuliyyətli işlərdən biri hesab edilir. Buna görə də, müfəssirin qarşısına yüksək tələblər qoyulur. Müfəssir ərəb dilinin qrammatikasını (sərf və nəhv), hədis elmini, kəlamı, lüğət və ədəbiyyatı, fiqh və üsuli-fiqhi, tarixi mükəmməl bilən, ayələri aid olduqları elm sahələri ilə əlaqələndirməyi bacarmaq üçün bəzi dünyəvi elmləri də mənimsəyən, geniş dünyagörüşünə, iti zəhnə, hərtərəfli baxış tərzinə və araşdırıcılıq qabiliyyətinə sahib şəxs olmalıdır.

Qurani-Kərimin ilk müfəssiri Məhəmməd peyğəmbər olmuşdur.

MÜFTİ

Dini məhkəmə sistemində vəzifəli şəxsdir; qazıların iş təcrübəsindəki oxşar hadisələrdən istifadə edərək müxtəlif dini-hüquqi məsələlər barəsində qərarlar çıxarır (fətva verir). Müftilər şəriətin müxtəlif məsələlərinin həlli yollarını bilməli və istənilən problem haqqında fətva verə bilən qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müfti vəzifəsini inanlı və bilikli müsəlman daşıya bilər. İnancı zəif olan, şəriətin qanunlarını yerinə yetirməyən müsəlman, dərin elmi biliklərə

sahib olsa belə, müfti ola bilməz.

Hazırda bəzi müsəlman ölkələrində ölkənin baş müftisi vardır. Əslində, o, icmanın başçısıdır, çox böyük nüfuza malikdir və istər dövlət proqramlarına dair (onların dini cəhətləri barədə), istərsə də sırf dini məsələlərə dair (məsələn, dini bayramların və orucluğu başlanması vaxtı haqqında) qərarlar qəbul edir.

Hazırda bu söz sünnilərin dini işlərinə rəhbərlik edən baş ruhani mənasında işlənir.

MÜHACİR

Siyasi, iqtisadi və ya dini səbəbdən təzyiqlərə məruz qalaraq vətəninə tərk edib başqa ölkəyə köçən və orada yaşayan adamlara deyilir.

Dini terminologiyada isə mühacirlər hicrətin səkkizinci ilindən başlayaraq müsəlmanların Məkkəni fəth etmələrinə qədər, müşriklərin və bütperəstlərin təqiblərindən xilas olmaq üçün Həbəşistana və Mədinəyə hicrət etmiş müsəlmanlardır. Onların sayı ilk dövrdə təxminən yüz nəfər olub.

Mühacirlər Məkkədə olarkən ağır təhqir və özbaşınalıqlara məruz qalmışlar. Bu səbəbdən öz ev-əşiklərini, ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur olmuşlar. Mədinəyə hicrət etdikdən sonra mühacirlərin ağır günlərində onlara Mədinə müsəlmanlarından olan ənsarlar kömək etmişlər. Mühacirlərlə ənsarlar ilk güclü müsəlman icmasını yaratmış, sonra yaranacaq Xilafətin əsaslarını qoymuşlar. Onlar Bədr, Uhud, Hünəyn və başqa döyüşlərdə bütperəstlərlə döyüşmüşlər. Mühacirlərin müsəlman icmasında xüsusi yeri olmuşdur. Qurani-Kərimin "Tövbə"

surəsinin 20-ci ayəsində buyrulur: "İnanan, hicrət edən və Allah yolunda malları və canları ilə cihad edənlərin Allah dərgahında dərəcələri daha böyükdür".

MÜHƏDDİS

Hədis elmi ilə məşğul olan şəxsə deyilir. Mühəddis hədisləri tərtib edir, onları müəyyən kriteriyaya uyğun təsnif edir. O, Məhəmməd peyğəmbərdən, onun Əhli-beytindən rəvayət olunmuş hədisləri mənimləyən və onların metodologiyasını quran İslam alimidir. Mühəddislər Məhəmməd peyğəmbərdən və ya onun Əhli-beytindən rəvayət edilmiş hədisləri toplamış, onların ravi silsiləsini və etibarlılığını müəyyən etmişlər. Hədisləri araşdıran mühəddislər, eyni zamanda özləri də ravi hesab olunurlar. Minlərlə hədisləri əzbərdən bilənlərə "hədis hafizi" deyilir.

MÜQABİLƏ

Bir nəfərin Quranı ucadan oxuması, digərlərinin də onu izləməsidir. "Müqabilə" sözü ərəbcədən tərcümədə "qarşılıqlı oxumaq" deməkdir. Xüsusilə, Ramazan ayında məscidlərdə hər gün bir cüz Quran oxunur və ayın sonuna kimi tamamlanır. Rəvayətə görə, Quranın ayə və surələrinin düzgün tərtib edilməsi, onun nazil olduğu kimi saxlanması məqsədi ilə Mələk Cəbrail Ramazan ayında hər gecə Məhəmməd peyğəmbərin hüzuruna gəlir və onlar qarşılıqlı Quran oxuyarmışlar. Hədislərdə bildirilir ki, Məhəmməd peyğəmbər hər gecə Cəbrailə Qurani-Kərimi müqabilə edirdi.

Qurani-Kərimin Ramazan ayında nazil olması və bu ayda edilən ibadətlərin fəzilətinin daha çox olması müqabilənin geniş yayılmasına

səbəb olmuşdur. Bu ənənə Azərbaycanda tarixən olub və bu gün də var.

MÜQƏDDƏS

"Təmiz", "pak" mənasını verən ərəbcədəki "qüds" kəlməsindən əmələ gəlmişdir. Fövqəlbəşər bir güclə əlaqəli və mənəvi bir yükü olan təmiz, pak dəyərlər deməkdir. Müqəddəs anlayışı bir din içərisindəki ünsürləri bir-birinə bağlayaraq həmin dinin bütünlüyünü təmin edir. Məsələn, İslamda Allah, Onun adları, göndərdiyi kitablar, peyğəmbərlər, eyni zamanda din, iman, ibadət, məscid və s. məfhumlar mübarək və müqəddəs hesab olunur.

MÜQƏLLİD

Təqlid edən, yəni din alimlərinin verdiyi fətvalara əməl edən şəxsdir. İslam ilahiyyatına görə yüksək dini biliklər almadan, elmlərlə məşğul olmadan heç bir şəxs dini hökmlər çıxara bilməz. Bu səbəbdən də müsəlmanların çoxu müctəhidləri təqlid etməlidirlər. Bütün problemləri onların hökmləri ilə yoluna qoymalıdırlar. Alimlər isə hökmləri fiqhi metod və adətlərə uyğun olaraq müqəllidlərə çatdırırlar.

MÜNAFİQ

Lügətdə "itmək", "əksilmək" və "bitmək" mənasına gəlir. Dini termin kimi isə Allahın bir olduğunu, Rəsulullahın peyğəmbərliyini və onun Allahdan gətirdiyi buyruqları qəbul etdiyini deyən, ancaq buna qəlbən inanmayan insanlardır. Münafiqin bu davranışı nifaq adlanır. Münafiqlərin bir neçə xüsusiyyəti Qurani-Kərimdə belə

göstərilmişdir: onlar insanları dindən uzaqlaşdırmaq üçün yalandan şahidlik edər; yalnız özlərinə sərf edən işləri görər, başqalarını düşünməz; ayələri gülümsəməklə qarşılayar; yalan danışarlar; onlar müsəlmanların qalib gəldiyini gördükdə bu qalibiyyətə şərik çıxarlar.

İslam alimlərinə görə, münafıqlar Cəhənnəmin ən aşağı təbəqəsində cəzalandırılacaqlar.

MÜNKƏR VƏ NƏKİR

İslama görə, ölümdən sonra insanı qəbirdə sorğu-sual edən mələklərdir. Bu mələklər qəbirdəki adamın yanına onun heç vaxt görmədiyi surətdə gəldiyi üçün "bilinməyən", "tanınmayan", "qərribə qarşılanan" mənalarında münkər və nəkir adlandırılmışdır. Hədislərdə deyilir ki, onlar qəbirdəki ölümlərə "Rəbbin kimdir?", "Peyğəmbərin kimdir?", "Hansı kitaba inanırsan?" şəklində suallar verirlər. Mömin bu suallara cavab verər, onun sağ tərəfində Cənnətdən bir pəncərə açılır və o, qiyamətə qədər dinclik şəraitində yatar. Kafir isə mələklərin verdiyi suallara cavab verə bilməz, onun sol tərəfində Cəhənnəmdən bir pəncərə açılır və o, qiyamətə qədər əzab içində olar.

MÜRİCİƏ

"Təxir edən", "sonraya saxlayan" mənasını daşıyan mürəcə inancı əməldən ayıran dini təlimdir. Xəlifə Osmanın hakimiyyəti dövründə meydana gəlmiş bu təlimin nümayəndələrinin fikrincə, iman gətirmiş şəxs dində günah hesab olunan əməlləri etdiyinə görə axirətdə cəzalandırılmaya bilər. Təlimin ardıcılıqlarına

görə, pis əməllər heç bir insanın inancını əskiltmədiyi kimi, edilən yaxşı işlər də imanı artırmır. Əgər insan İslama iman gətirməyibse, davranışları və əməlləri nə qədər yaxşı olsa da, bu ona xeyir verməyəcək və axirətdə cəzalandırılacaqdır. Görülən işlərlə onun heç bir əlaqəsinin olmadığını müdafiə edirdilər. Bu səbəbdən də fiqh elmi onlar üçün heç bir əhəmiyyət daşımır.

Təlimin iman gətirmiş insana pis əməllərinin ziyan verməməsi düşüncəsi İslamın əsas prinsiplərinə zidd sayılır.

MÜRİD

Ərəbcə "iradə və tələb edən", "istəyən", "arzu edən" mənasına gələn mürid sufilikdə şeyxin rəhbərliyi ilə mənəvi yolçuluğa çıxan insandır. Bəzi sufi alimlərinə görə, mənəviyyat yolçuluğunda mürid öz iradəsini itirir. Mürid şeyxinin vasitəsi ilə özünü Allahda tapmaq üçün bu uzun və çiləli yolçuluğa başlayır.

Müridin öz iradəsini Allahın iradəsinə tabe etməsi prosesi mütləq şeyxin rəhbərliyi altında getməlidir. Mənəviyyat yolçusunun yolu ağilla dərk edilməz, çünki bu bir dini təcrübədir, bu halı dərk etmək üçün onu yalnız yaşamaq lazımdır.

MÜRİDİZM

Əsası XII əsrdə qoyulmuş və XIV əsrdə Bəhaəddin Nəqşibəndi tərəfindən təkmilləşdirilən sufilik cərəyanıdır. Axirət dünyasında insanların Allah qarşısında bərabərlik ideyası, tərki-dünyalıq, özünü inkara çağırış və s. onun əsasını təşkil edir. Müridizm təliminin tərəfdarı mürid adlanır və öz iradəsini tamamilə Allaha və "mürşid" adlanan müəlliminə təslim edir, onun bütün göstərişlərini yerinə yetirir. Müridizm Afrika və Asiyada İslamın yayılmasında mühüm rol oynamışdır. Cihad bu təlimin vacib prinsiplərindən biridir. Bu səbəbdən Müridizm XIX əsrdə Şimali Qafqazda rus işğalına qarşı yaranmış milli azadlıq hərəkatının ideoloji bazası idi. Hərəkatın ən görkəmli nümayəndəsi Şeyx Şamil olmuşdur.

MÜRŞİD

Ərəbcədən tərcümədə "yol göstərən", "müəllim" deməkdir. Sufizmdə mənəvi rəhbər, müridin müəllimi, mənəvi atası, təriqətə başçılıq edən şeyxdir. Mürşidin rolu müridinə mənəvi rəhbərlik etmək, ardıcılalarına təlimatlar verməkdir. Sufizmdə mürşidin ürəyindəki ilahi nurun müridinə keçməsi digər bilik mənbələrindən üstündür və ilahiyyə doğru yüksəlmək üçün yeganə yoldur.

MÜSEYLƏMƏ

Müseyləmə ibn Sümamə və ya Müseyləmə ibn Həbib Məhəmməd peyğəmbər dövründə yaşamış yalançı peyğəmbərlərdən biri olmuşdur. İslam tarixinə adı "Müseyləmətül-Kəzzab" (Yalançı Müsey-

ləmə) kimi düşmüşdür. O, Ərəbistanın Nəcd bölgəsindəki Yəməmə yaşayış məntəqəsində məskunlaşmış Bəni Hənifə qəbiləsinə mənsub olmuşdur.

Məhəmməd peyğəmbərə qısqanclıq edərək özünü peyğəmbər elan etmiş, ərəb qəbilələrini onu tanımağa dəvət etmişdir. Fəaliyyətinə Məhəmməd peyğəmbərin sağlığında başlamış, beləliklə yəməməlilərin arasında nüfuz qazanmışdır. Rəvayətə görə o, Məhəmməd peyğəmbərə bir məktub yazmış, orada onun peyğəmbərliyini tanımasını, Ərəbistanda hakimiyyəti onunla bölüşməsinə tələb etmişdir. Həzrət Məhəmməd isə onu yalançı adlandıraraq tövbə etməsini buyurmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər vəfat etdikdən sonra Müseyləmə güclənmiş və müsəlman icması üçün çox böyük təhlükəyə çevrilmişdir.

O, Nəcdin müsəlman valisini qovmuş və böyük bir ərazini ələ keçirmişdir. Xəlifə Əbu Bəkir onun üzərinə iki hərbi səfər təşkil etmiş, lakin müsəlmanlar məğlub olmuşdur. Nəhayət, dövrünün böyük sərkərdəsi Xəlid ibn Vəlid yalançı peyğəmbərin üzərinə göndərilmişdir. 633-cü ildə baş vermiş "Yəməmə savaşı"nda 1200 nəfərdən artıq müsəlman, o cümlədən yüzlərlə Quran hafizi qətlə yetirilmiş, Müseyləmə tərəfdən isə 20 min insan ölmüşdür. Müseyləmə isə Vəhşi tərəfindən öldürülmüşdür.

MÜSƏLMAN

İslam dininin nümayəndəsi. İslam inancına görə, Allaha və Allahın birliyinə, Məhəmmədin sonuncu peyğəmbər olduğuna, eləcə də axirət həyatının mövcudluğuna inanən, Allahın əmrələrini yerinə yetirən

və qadağan etdiklərindən çəkinən şəxslərə deyilir.

MÜSHƏF

Müşəf (ərəbcə "iki qapaq arasına alınmış səhifələr") İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərim haqqında deyilir. İlk dəfə bu söz Quran üçün birinci Rəşidi xəlifəsi Əbu Bəkrin dövründə işlədilmişdir. Məhəmməd peyğəmbərin dövründə Quran ayələri dəri, ağac qabığı və yazı üçün istifadə olunan digər materialların üzərinə yazılmış, bütün

*Osman ibn Əffana aid qədim müşəf.
BƏƏ, Şarja şəhəri, İslam Sivilizasiyası Muzeyi*

ayələrin toplandığı bir kitab olmamışdır. 633-cü ildə müsəlmanlarla yalançı peyğəmbər Müseyləmənin tərəfdarları arasında baş vermiş Yəməmə döyüşündə yüzlərlə Quran hafizi şəhid olmuşdur. Bundan narahat olan Ömər ibn Xəttab bütün ayələri bir kitabda toplamağın zəruriliyini Əbu Bəkrə bildirmişdir. Əbu Bəkr də öz növbəsində bu işi bütün Quranı əzbər bilən Zeyd ibn Sabitə həvalə etmişdir. Ayələr o şərtlə qəbul edilmişdir ki, onların Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən deyildiyinə və ya onun hüsurunda yazıldığına dair iki şahid olsun. Beləcə, ərəb dilində bütün Quran

ayələri bir kitab halında tərtib olunmuş və kitab "Müşəf" adlandırılmışdır.

MÜSLİM İBN ƏQİL

Müslim ibn Əqil ibn Əbu Talib İmam Hüseyinlə əmisi oğlu və Kufədə şəhid olan ilk silahdaşdır. Onun doğum tarixi dəqiq bilinməsə də, hicrətin 60-cı ilində 28 yaşında vəfat etmişdir. İmam Əlinin qardaşı olan atası Əqil ibn Əbu Talib natiq olmuşdur. Anası Əqil ibn Əbu Talib tərəfindən Şamda satın alınan Aliyə adlı kölədir.

O, İmam Hüseyinlə nümayəndəsi kimi Kufəyə getmiş və vəzifəsi oranın vəziyyətini müşahidə etmək, kufəlilərin sözlərində qəti və sadıq olmaları barədə Hüseyin ibn Əliyə məlumat vermək idi. Müslim ibn Əqil şəhid olmağdan 27 gün əvvəl Həzrət Hüseyinə məlumat göndərmiş və kufəlilərin hazır olduğunu bildirmişdi. Übeydullah ibn Ziyad Kufəyə başçı təyin edildikdən sonra kufəlilər Müslim ibn Əqilin yanından ayrılaraq, onu tək qoymuşlar. Nəticədə hicrətin 60-cı ilində Ərəfə günü şəhid edilmişdir.

Müslim ibn Əqilin qəbri Kufə məscidinin yanındadır.

MÜSLİM İBN HƏCCAC

Tam adı Müslim ibn Həccac ibn Müslim ibn Vərd əl-Qüşeyri ən-Nisaburi olan Müslim ibn Həccac (821-875) İslam tarixinin ən böyük hədis alimlərindəndir. Uşaq vaxtlarından hədis elmi ilə maraqlanan Müslim Məhəmməd peyğəmbərin hədislərini toplamaq üçün İraq, Şam, Misir, Hicaz, Xorasan, Bağdad və başqa yerlərə səyahət etmiş, Buxari, Şafei, İshaq ibn

Rahaveyh kimi dövrünün görkəmli din alimlərindən təhsil almışdır.

Müslim İslam dininin müxtəlif sahələrini əhatə edən mövzular üzrə kitablar yazmışdır. Bu kitablardan ən məşhuru İslam dünyasında böyük nüfuza malik olan "Səhih" adlı hədislər toplusudur. Topluda 7275 hədis mövcuddur. Onları Müslim öz metodu ilə 300 min hədisin içindən seçmişdir. Bütün hədislər konkret mövzular üzrə sistemləşdirilmişdir. Müslim hədis rəvayətlərinin ardıcılığına (isnada) böyük əhəmiyyət vermişdir. Bundan başqa, onun "ət-Tabəqat", "əl-Əsma vəl-kunə", "ət-Təmyiz", "əl-Münfəridat vəl-vuhdan" və s. əsərləri var.

MÜŞƏBBİHLƏR

Allahı insan keyfiyyəti ilə təsəvvür edən orta əsr İslam təlimidir. Onun nümayəndələri Allahı yaratdığı sifətlərlə təsəvvür edirdilər ki, bu da ənənəvi İslam dünyagörüşünə ziddir. Bu ideyanın banisi Cəhm ibn Səfvan hesab olunur. İlahi sifətləri inkar edən Cəhm ibn Səfvan Allahı insana bənzətməmişdir. "Təriqətlər arasında fərqlər" əsərində Əbdülqadir Bağdadi müşəbbihləri iki qrupa bölür: Allahın mahiyyətini yaradılmışların mahiyyətinə bənzədənlər və yalnız ilahi sifətləri yaradılmışların sifətlərinə bənzədənlər.

İslam qaynaqlarına görə, müşəbbihlər imamları tanrılaşdıran qulətlər (ifratçılar, Həzrət Əlini Allah və Allahın şəriki bilənlər) olmuşlar. Onlardan biri də Abdullah ibn Səbədir. O, Əli ibn Əbu Talibin şəxsiyyətini ilahiləşdirərək, onun simasında Allahın təcəssüm etdiyini söyləmişdir. Bəsra

mötəzililərləndən bəziləri öz baxışlarında müəyyən qədər müşəbbihiliyə meyil etmişlər. Onlara görə, Allahın iradəsi insanın iradəsidir.

MÜŞRİK

İslamda Allaha şərik qoşan şəxslərə verilən addır. Quran ayələri və hədislərdə şirkən çox böyük günah olduğu bildirilmişdir. Qurani-Kərimə görə, şirk qoşan insan tövbə etməzsə, Allah onu əsla bağışlamaz. Bu barədə Qurani-Kərimin "Nisa" surəsinin 48-ci ayəsində buyrulur: **"Şübhə yoxdur ki, Allah Özünə şərik qoşanları əfv etməz, amma istədiyi şəxsin bundan başqa olan günahlarını bağışlayar. Allaha şərik qoşan şəxs, əlbəttə, böyük günah etmiş olur"**.

MÜZDƏLİFƏ

Həcc ziyarətində Ərəfat vəqfəsindən sonra ikinci vəqfənin yerinə yetirildiyi yerdir.

Ərəfat və Mina dağları arasında yerləşən Müzdəlifə düzənliyi həm də "Məşərilharam" adlanır. Ziyarət vaxtı zəvvarlar Müzdəlifədə açıq havada gecələyirlər. Qadınlar, uşaqlar və fiziki cəhətdən zəif olanlar gecə yarısından sonra Mina dağına gedə bilirlər. Müzdəlifədə zəvvarlar namaz qılır və Minada şeytanı daşlamaq üçün daşlar yığırlar. Həmçinin burada "Məşərilharam" adlı üstüaçıq məscid yerləşir.

NAFİLƏ

Yerinə yetirilməsi vacib olmayan, lakin icra edildikdə savab qazandıran ibadətlərdir. Bu ibadətlər zamanı möminlər Allah rızasını qazandıqlarına inanırlar. Əksər ilahiyyatçıların fikrincə, əvvəl vacib ibadətlər, sonra isə nafilə ibadətlər yerinə yetirilməlidir. Məsələn, vacib olan zəkəti vermədən, nafilə olan sədəqə verilməz; ya da vacib olan namazlar qılınmayıbsa, o zaman nafilə namazlar da qılınmaz.

Hədislərdə nafilə ibadətlərin fəzilətinin çox olduğu qeyd edilir.

NAXÇIVANI MOLLA MƏHƏMMƏD

Dövrünün məşhur şəriət alimlərindən olan Ayətullah Şeyx Molla Məhəmməd Əli ibn Hacı Xudadad Naxçıvani təqribən 1852-ci ildə Naxçıvanda anadan olmuşdur. Lakin ömrünün əksər hissəsini İraqın Nəcəf şəhərində keçirmişdir. Belə ki, dini təhsil almaq məqsədilə gənclik dövründə Nəcəfə köçmüş və ömrünün sonunadək orada yaşamışdır.

Seyyid Məhəmməd Mehdi İsfahani Kazimi "Əhsənul-vədiə" adlı biblioqrafik əsərində Naxçıvanini fəzilət və kamal əhli, fiqh, üsul, hədis və rical elmlərinin bilicisi, gözəl xasiyyətli, pak əxlaqlı bir insan kimi səciyyələndirir.

Ayətullah Naxçıvani müxtəlif dini elm sahələrinə aid kitabların müəllifidir. Mənbələrdə onun bu kitablarının adları çəkilir: Şeyx Murtəza Ənsarinin "Rəsail" və "Məkəşib" kitablarına haşiyə, "Riyaz" kitabının bir hissəsinə şərh, "Müqəddimeyi-vacib" barəsində risalə, "Əl-İcmaul-mənqul"

risaləsi, "İctimaul-əmrü vən-nəhy" risaləsi, "Duatul-Hüseyniyyə".

Bəzi mənbələrə görə, o, ana dilində məqtəl, yəni İmam Hüseynin şəhadətini təsvir edən kitab yazmışdır. Məqtəl üç hissədən ibarətdir. Birinci cild "Qürrətül-əbsar və dürrətül-əbrar" adlanır və Məhəmməd peyğəmbər, İmam Əli, Fatimeyi-Zəhra və İmam Həsənin həyatlarına həsr olunmuş və müəllifin sağlığında (təqribən 1899-cu ildə) Təbrizdə nəşr edilmişdir.

Məqtəlin ikinci cildi "Səhabud-dumu" adlanır və bütünlüklə Kərbəla müsibətini təsvir edir. Səlis dildə və bədii üslubda qələmə alınmış əsər müqəddimə, on iki fəsil və xatimədən ibarətdir. "Səhabiyyə" adlanan hər fəslin özünün ayrıca adı var. Mətn arasında istifadə edilmiş ərəb, fars və Azərbaycanca yazılmış şeirlər əsərə xüsusi orijinallıq bəxş edir.

"Məzahirul-əнвар fi əqaidil-əxyar" adlanan üçüncü cild isə İslamın əqidə məsələləri haqqındadır.

O, 1916-cı ildə Kərbəladə vəfat etmiş, Nəcəfdə Həzrət Əlinin məqbərəsinin kənarında dəfn edilmişdir.

NAMAZ

İslam dininin şərtlərindən biri olan və günün müəyyən vaxtlarında yerinə yetirilən ibadətdir. İslamda yetkinlik yaşına çatmış hər kişi və qadın namaz qılmalıdır. Namaz təkcə İslam dinində deyil, başqa dinlərdə də mövcuddur, sadəcə onların yerinə yetirilmə formaları fərqlidir.

Şəriətə görə, müsəlmanlar gündəlik beş dəfə namaz qılmalıdırlar. Bunlar səhər, zöhr, əsr, şam (məğrib) və işə (xiftən)

namazlarıdır. Bundan başqa, cümə günü qılınan cümə namazı, Qurban və Ramazan bayramlarında qılınan bayram namazı və vəfat etmiş müsəlman üçün qılınan cənəzə namazı, eləcə də müstəhəb namazlar var.

Namazdan öncə bədənin müəyyən hissələri yuyulur, yəni dəstəmaz alınır. İbadəti yerinə yetirərkən üzü qibləyə (Məkkə) tərəf dayanmaq lazımdır.

Namazın sözlərinə uyğun bədən vəziyyətləri vardır. Bunlar qiyam, rüku və səcdədir.

Namaz "rükət" adlanan hissələrə bölünür. Səhər namazı iki, zöhr, əsr, işə namazlarının hərəsi dörd, şam namazı isə üç rükətdir.

Hər bir namazdan öncə hansı namazın qılındığını bildirən niyyət edilir və "Tək-birətül-ehram", yəni əlləri qulaqların dibinə kimi qaldıraraq "Allahu əkbər" deməklə namaz başlayır.

NAMAZGAH

Açıq havada namaz qılmaq üçün olan ibadət yeridir. Namazgah yerdən bir az hündürdə tikilir. Burda qibləni göstərən böyük bir daş qoyulur, daşın üzərində isə adətən, namazgahı tikdirən şəxsin adı və

ayələr yazılır. Qibləni göstərən daşdan başqa, bəzi namazgahlarda minbər də olur. Qədimdə mehrablı və minbərli namazgahlar, adətən, şəhər və yaşayış sahələrindən kənarda inşa edilirdi. Burda cümə, bayram və tərəvih namazları qılınırdı. Bu namazgahlar yalnız namaz qılmaq üçün deyil, eyni zamanda müxtəlif dini ayinlərin keçirilməsi üçün istifadə olunurdu.

Namazgah, həmçinin Azərbaycanın İsmayilli rayonunda yerləşən kəndin və Türkiyənin Bursa şəhərindəki bir yaşayış məntəqəsinin adıdır.

NƏBİ

"Peyğəmbər" sözü ilə sinonim təşkil edən "nəbi" kəlməsi ərəbcədən tərcümədə "xəbər gətirən" deməkdir.

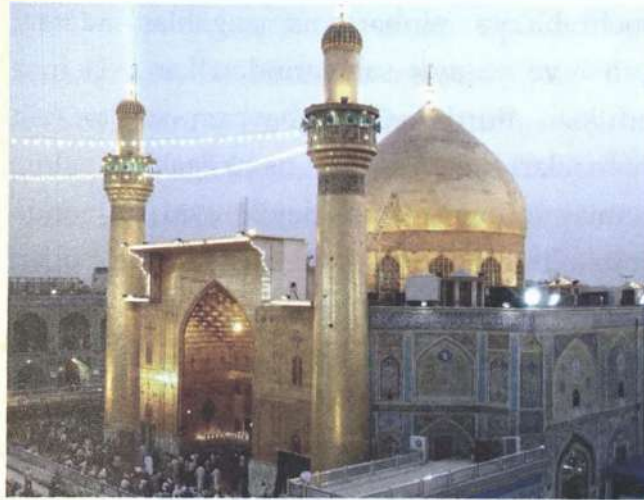
Ümumiyyətlə, Quranda fars mənşəli "peyğəmbər" sözünün əvəzinə onunla eyni mənanı daşıyan "nəbi" və "rəsul" sözləri işlənmişdir. Allah tərəfindən din və kitab verilən nəbilərə rəsul deyilir.

NƏCƏF

İraqın paytaxtı Bağdaddan 160 km cənubda yerləşən şəhərdir. O, eyniadlı mühafəzanın (inzibati ərazi vahidi) paytaxtıdır. 2014-cü ilin məlumatına əsasən,

1,4 milyon insanın yaşadığı şəhərin əhalisinin, demək olar ki, hamısı müsəlman ərəblərdir.

Həzrət Əlinin məqbərəsi, Nəcəf şəhəri

Rəvayətə görə, Əli ibn Əbu Talib Kufə ətrafında şəhəri Fərat çayının daşqınlarından qoruyan bəndin yaxınlığında dəfn edilmişdir ki, bu yerdə sonralar Nəcəf şəhəri salınmışdır. Əməvilərin hakimiyyəti dövründə Əlinin dəfn olunduğu yer gizli saxlanılırdı. Bu səbəbdən onun dəfn olunduğu yer dəqiq bilinməmiş və qəbrinin harada olması ilə bağlı bir neçə fərziyyə yaranmışdır. Yalnız X əsrdə Həzrət Əlinin dəfn olunduğu güman edilən yerdə məscid tikilmişdir. Şəhərdə dünyanın ən böyük məzarlığı hesab olunan Vadiüs-Salam məzarlığı yerləşir.

Nəcəfin əsası VIII əsrdə xəlifə Harun ər-Rəşid tərəfindən qoyulmuşdur. Şəhərdəki məzarlıqda yerləşən qəbirlərdə aparılmış arxeoloji qazıntılar sübut edir ki, İraqın ən böyük xristian məzarlığı Nəcəfdədir. Burdakı məzarlardan arxeoloji qazıntılar zamanı xaç və İsa Məsihə bənzər daş qravürələr, Sasanilər dövrünə aid tapıntılar aşkarlanmışdır.

2009-cu ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin mədəniyyət nazirlərinin Bakıda keçirilən iclasında Nəcəf

2012-ci ildə "İslam mədəniyyətinin paytaxtı" elan edilmişdir.

NƏFS

Ərəb mənşəli söz olan "nəfs" - "bir şeyin əsli, özü", "ağıl", "insan bədəni", "cəsəd", "qan", "əzəmət", "arzu" və "pis istəklər" mənalarını ifadə edir. Azərbaycan dilində "nəfs" sözü insanda şəhvani hisslərə, yemək-içmək kimi ehtiyaclarla olan meyil, həmçinin tamah, tamahkarlıq mənasında işlədilir. Qurani-Kərimdə "nəfs" kəlməsi bir neçə mənada işlənmişdir. "İnsan" mənasında: "Evlərə daxil olduğunuz zaman özünüzü (nəfsinizi) Allah tərəfindən mübarək və çox xoş bir salamlarla salamlayın" (Nur, 61); "Can" (ruh) mənasında: "Allah ölənlərin canını (nəfsini) ölüm anında, ölməyənlərin canını isə onlar yuxuda ikən alır" (Zumər, 42); İnsanın pisliliyə meyilli olduğunu göstərmək üçün: "...nəfs (insana) pis işlər görməyi əmr edər" (Yusuf, 53).

NƏHCÜL-BƏLAĞƏ

Kitab Əli ibn Əbu Talibin xütbə, əmr, vəsiyyə, kəlam və məktubları əsasında Seyid Rəzi tərəfindən qələmə alınmışdır. "Nəhc" - "yol", "üslub", "bəlağə" isə "gözəl söz" deməkdir.

Əsər üç babdan (bölmə) ibarətdir. Birinci hissə, Həzrət Əlinin 239 və ya 240 xütbəsini əhatə edir. İkinci hissə, onun dostlarına, düşmənlərinə, dövlət rəsmilərinə və hərbi komandirlərə göndərdiyi 79 məktubdan, üçüncü hissə isə 470 və ya 481 hikmətli kəlamdan ibarətdir.

Orijinalı ərəbcə olan "Nəhcül-bəlağə" türk, fars, ingilis, fransız, alman və başqa

1016-cı ildə vəfat etmiş və doğulduğu Bağdad şəhərində dəfn olunmuşdur.

NƏİMİ FƏZLULLAH

Şah Fəzlullah ibn əbu Məhəmməd Nəimi Təbrizi sufi cərəyan olan hürufiliyin banisi, şair, filosofdur. O, 1339/1340-cı ildə Astrabadda (indiki İranın Gürqan şəhəri) anadan olmuşdur. Yaxşı təhsil almasına baxmayaraq, dolanışığını təmin etmək məqsədilə uzun müddət papaq tikib satmışdır. Elmə böyük maraq göstərən Nəimi biliklərini artırmaq üçün yaşadığı dövrün ənənəsinə uyğun olaraq səyahətə çıxmışdır. O, 1369-cu ildə İsfahanda olmuş və bundan sonra Məkkə, Nişabur və Xorasanı getmişdir. Nəimi özünün məşhur əsərlərindən olan "Cavidannamə" ("Əbədiyyət kitabı"), yaxud "Cavidani-Kəbir" ("Böyük əbədiyyət") adlanan əsərini Şirvanda həbsxanada olarkən yazmışdır. Ardıcılları bu əsəri "Hürufi Quranı" kimi müqəddəs sayırdılar.

Onun "Növmnamə" əsərində zəngin biblioqrafik məlumatlar var. Mütəfəkkir bu

Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyində Fəzlullah Nəiminin rəsmi

əsərində Suriyadan Mərkəzi Asiyayadək müsəlman dünyasına etdiyi səfərlər, gəzdirdi

dillərə tərcümə olunmuşdur. Əsər Azərbaycan dilinə də tərcümə olunaraq bir neçə dəfə nəşr edilmişdir.

Əsərin müəllifi "Seyid Rəzi" və ya "Şərif Rəzi" ləqəbi ilə tanınan alim və şair Əbül-həsən Məhəmməd ibn Əbu Əhməd təqribən 970-ci ildə Bağdadda dünyaya gəlmişdir. Atası yeddinci imam Musa əl-Kazım, anası isə dördüncü imam Əli ibn Hüseyn Zeynalabidin-nin nəslindən idi. Alim və Quran təfsircisi olan aş-Şərif əl-Mürtəza onun böyük qardaşı idi. Hər ikisi Şeyx Müfidin şagirdləri olmuşlar. Seyid Rəzi özünün ən məşhur əsəri "Nəhcül-bəlağə" ilə yanaşı, İslam haqqında müxtəlif əsərlər, məsələn, "Təlxisul-bəyan ən məcazətil-Quran", "Kitab əl-Mütəşabih fil-Quran", "Məcəzət əl-Əzhar ən-nəbəviyyə" və Quranın təfsirini yazmışdır.

şəhərlər, tanış olduğu insanlar haqqında məlumat vermişdir. Əsərdə Bakı, Nişabur, Cəzirə, Mazandaran, Xarəzm, Sufiyan kimi şəhərlərin adları çəkilmişdir.

Orta əsr müəlliflərinin əksəriyyətinə görə, 1386-cı ildə Təbrizdə olan Fəzlullah Nəimi elə həmin il burada öz təlimini açıqlamışdır. Buna görə də hürufilər Azərbaycanı "Sərzəmine-rəstaxiz", yəni "Oyanış yeri" adlandırırdılar. Hürufiliyə qədər isə Nəimi sufiliyi öyrənirdi. O, məşhur sufi şeyxi Şibli-nin ardıcılı olmuşdur. Bakı Nəiminin həyatında xüsusi rol oynamışdır. Mütəfəkkir burda hürufiliyin mərkəzini yaratmış və Bakıdan getdikdən sonra ardıcılları fəaliyyətlərini davam etdirmişlər.

Nəimi əsas əsərlərini, o cümlədən "Cavidannamə"ni və sonuncu əsəri olan "Vəsiyyətnamə"ni Bakıda qələmə almışdır. Onun "Məhəbbətnamə", "Ərşnamə", "İsgəndərnəmə" və başqa əsərləri də var.

Mütəfəkkirin təlimi nəinki Azərbaycanda, eləcə də bütün Şərqdə məşhurlaşmışdır. Hətta Əmir Teymuru da öz tərəfdarı etmək istəmiş, lakin həbs olunaraq 1401-ci ildə Naxçıvandakı Əlincə qalasında edam olunmuşdur. Fəzlullah Nəimi elə bu qalada da dəfn edilmiş, məzarı günümüzədək gəlib çatmışdır.

NƏQŞİBƏNDİLİK

XIV əsrdə meydana gəlmiş sufi təriqətidir. Təriqətin banisi Şeyx Məhəmməd Bəhaəddin Nəqşibənddir. O, 1318-ci ildə Buxarada anadan olmuş, dövrünün tanınmış sufi şeyxi Məhəmməd Baba Səmmasidən dərs almışdır. Mənbələrin yazdığına görə, Məhəmməd Bəhaəddin hələ körpə ikən

Məhəmməd Baba Səmmasi tərəfindən mənəvi oğulluğa götürülmüşdü. İlk təhsilini ondan alan Bəhaəddin sonralar digər məşhur sufi şeyxləri Seyid Əmir Külalın və Mövlənə Arif Dikgeraninin yanında 14 il tədrisini davam etdirmişdir. O, bir sıra elmləri, o cümlədən sufiliyi dərinlən öyrənmiş və "üveysi" (sufinin özündən əvvəl yaşamış böyük sufilərdən dərs alaraq, yüksək dərəcəyə yetişməsi) məqamına yüksəlmişdir.

Şeyx Məhəmməd Bəhaəddin Nəqşibəndinin maqbarəsi, Buxara yaxınlığında

Məhəmməd Bəhaəddin Nəqşibəndi 1389-cu ildə doğulduğu Buxarada vəfat etmişdir.

Nəqşibəndilik Məhəmməd Bəhaəddinin adıyla bağlı olsa da, bu təriqəti birinci xəlifə Əbu Bəkrin adı ilə bağlayanlar var. Bu cür düşünənlərin fikrincə, Məhəmməd Bəhaəddin Nəqşibənd şeyxləri silsiləsində növbəti şeyxdir.

Nəqşibəndiliyin təməl prinsipləri bunlardır:

1. Vüqufi-zamani – hər kəs dünyanın fani olduğunu və insanın bu dünyaya imtahan üçün gəldiyini bilməlidir. Ona görə də insan öz ömrünü dəyərləndirməli və Tanrının razı qalacağı işlər görməlidir. İnsan niyə

yaradıldığını və niyə yaşadığını bilməli, ən qiymətli sərvəti olan zamanına sahib çıxmalı, bu zamanı yaradılış qayəsinə uyğun sərf etməlidir;

2. Vüqufi-ədədi – mömin aldığı hər nəfəsi sonuncu nəfəsmiş kimi dəyərləndirməli, hər addımında əməli və davranışı ilə Tanrını zikr etməyə çalışmalıdır. Bu prinsipin əsas tələbi nəfsə tam sahib olmaqdır;

3. Vüqufi-qəlbi (qəlbi oyaq tutmaq) – zikr edərkən tamamilə Allaha bağlanmaqdır. Mömin Allahı sevməli, dünya malına bel bağlamamalıdır;

4. Huş dər deləm (nəfəs alarkən qəflətdə olmamaq) – "huş" ağıl, "deləm" isə nəfəs deməkdir. Nəfəs alıb-verərkən oyaq olmaq, qəflətdən qorunmaqdır. Yəni hər nəfəs alıb-verdikdə nəfsi qorumaq gərəkdir. Tanrı səni hər zaman, hər an görür, odur ki, hər an nəfsinə hakim olmalısən;

5. Nəzər bər qədəm (ayağa baxmaq) – mömin atdığı hər addımda diqqətli olmalı, hər addımında Tanrının rızasını düşünməli, nəfsinə hakim olmalıdır. Mömin hər addımında Tanrını düşünsə, ətrafında baş verənlərə göz yumar, dünya malına həvəsi olmaz, dünya işləri ilə vaxtını hədə yerə sərf etməz;

6. Səfər dər vətən – haqdan haqqa səfər. İnsanın pis əməllərdən yaxşılığa doğru getməsidir;

7. Xəlvət dər əncüman – özünü xəlvətdə, Tanrının hüsurunda hiss etmək. İnsan cəmiyyət içində olsa belə, özünü Tanrının hüsurunda, Onunla təkbətək hiss etməlidir. Qurandakı "Nə bir ticarət, nə də bir alış-veriş onları Tanrını zikr etməkdən uzaq tuta bilməz" ayəsinə əsaslandığı ehtimal

olunur. Bəzi araşdırmaçılar bunun Şeyx Bəhaəddin tərəfindən ən önəmli prinsip hesab olunduğunu bildirirlər;

8. Yadgerd – zikr etmək. Hər zaman Tanrının böyüklüyünü, tək yaradıcı və hər şeyin mütləq sahibi olduğunu xatırlamaq, daim onu düşünmək, əməllər və davranışlarla səssizcə onu zikr etmək;

9. Bazgeşt – bütün pisliklərdən və mömini Tanrıdan uzaq tutacaq şeylərdən dönüş edib Tanrıya üz tutmaq. Quranın "Rəbbinə dön" ayəsindən qaynaqlandığı güman olunur. Digər tərəfdən, möminin özünün bütün istək və arzularından uzaq olub Tanrıya doğru dönməsi, yalnız Tanrının buyurduğu kimi olmasını irəli sürən prinsipdir;

10. Nigah daşt – "qorumaq" mənəsidir. Möminin qəlbində yalnız Tanrı olmalı, ikinci bir şeyin qəlbinə girməsinə yol verməməli və qəlbin bu durumu qorunub saxlanmalıdır. Digər bir anlamda isə təriqət yolçusu olan insan öncə pisliklərdən yaxşıqlara doğru uzun bir yol keçməli, əxlaqını gözəlləşdirməli, qəlbini Tanrı eşqi ilə bəzəməli və bu durumunu qoruyub saxlamalıdır.

11. Yad daşt – yad etmək. Bütün varlığı ilə Allahı düşünməyə çalışmaq, dünyaya aid şeyləri unutmaq.

Təriqətin adı da bu prinsiplərə əsaslanır. Adının mənası "naxış vurmaq", "bəzəmək" olan bu təriqətin məqsədi insan qəlbini gözəlləşdirməkdir.

Nəqşibəndiliyin nümayəndələri Azərbaycanda ilk dəfə XV əsrdə görünmüşlər. Naxçıvanda Nemətullah Naxçıvani, İrəvan və Urmiya ətrafında Əziz Mahmud Urməvi, Təbrizdə isə Nəcməddin Bərqəbdər və Əbu Səid ibn Sünilləh təbliğ etmiş və özlərinə xeyli

tərəfdar toplaya bilmişlər. Lakin XVI əsrdən sonra Azərbaycanda təsəvvüf cərəyanları dini-siyasi təzyiqlər səbəbindən, eləcə də daha güclü nümayəndələrinin olmadığı üçün zəifləmişdir.

Təriqət XIX əsrdə İsmayıl Şirvani, Qutqaşenli Yəhya Əfəndi, Mir Həməzə Nigari kimi nümayəndələri ilə Azərbaycanda yenidən dirçəlmiş, lakin ötən əsrin 30-cu illərinin repressiyaları nəticəsində bir təriqət kimi ölkəmizdə fəaliyyətini dayandırmışdır. Nəqşibəndiliyin ölkəmizdəki üçüncü fəaliyyət dövrü müstəqilliyimizin bərpasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Təriqət əsasən, Bakı, Şəki, Zaqatala, Qəbələ, Ağdaş və Göyçay rayonlarında yayılmışdır.

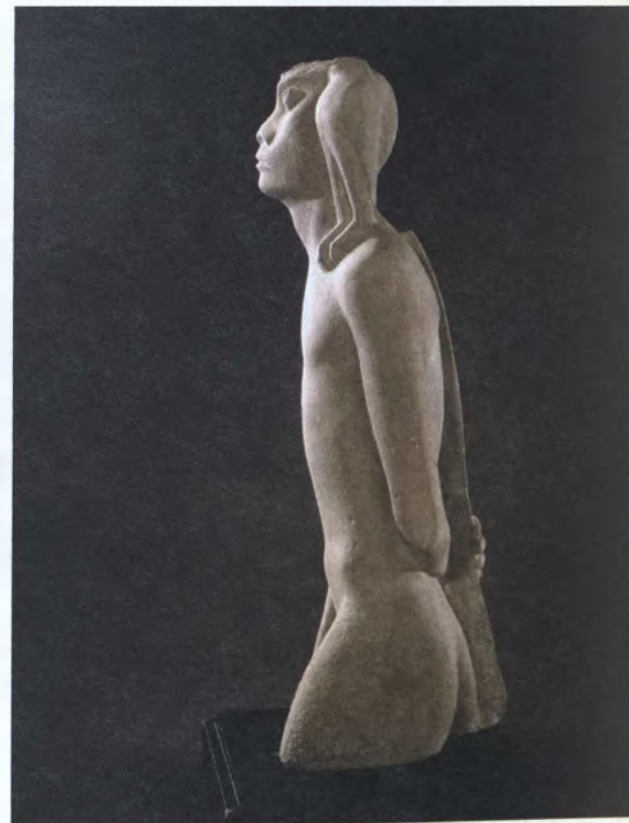
NƏMRUD

İbrahim peyğəmbər dövründə tövhid inancına qarşı çıxan əfsanəvi kralın adıdır. Bibliya və Quranda adı çəkilmişdir. Yəhudiliyin müqəddəs mətnlərində Nəmrud adının "üsyən edəcəyik" mənasını daşıdığı bildirilmişdir. Tövrata görə, Nəmrud Nuh peyğəmbərin nəticəsidir və yer üzündə hakimiyyət əldə etmiş ilk şəxsdir. Nəmrud öz dövləti olan Babilistandan Assuriyaya yürüşlər etmiş və Nineviya, Kalhu və başqa şəhərlərin əsasını qoymuşdur.

Yəhudilikdə Nəmrud Assuriya və Babil dövlətlərinin qurucusu kimi təqdim olunur. Onun adına Dəclə çayının sahilində yerləşən Nəmrud şəhəri vardır. Babil qülləsinin tikilməsi də onun adı ilə bağlıdır.

İslama görə, Nəmrud özünü Allah hesab edən zalım hökmdar olmuşdur. Quranda adı birbaşa çəkilməyə də, bir çox ayələrdə ona işarə edilir: "(Ya Rəsulum!) Allahın verdiyi

hökmlər (qüdrət) üzündən (azgınlaşaraq) İbrahim ilə Rəbbi barəsində mübahisə aparan kimsəni (Nəmrudu) görmədinmi? İbrahim: "Mənim tanrım həm dirildir, həm də öldürür", - dediği zaman, o (Nəmrud): "Mən də həm dirildir, həm də öldürürəm", - demişdi. İbrahim ona: "Allah Günəşi şərqdən doğdurur, bacarırsansa, sən onu qərbdən doğdur!" - dedikdə, o kafir dönüb qaldı. Həqiqətən, Allah zalım qövmü düz

"Nəmrud" heykəli. Müəllif: İtshaq Danziger

yola yönəltməz!" (Bəqərə, 258).

İslam mənbələrinə görə, Nəmrudun beyninə burnundan milçək girmiş və o, qırx gün əzab çəkdikdən sonra ölmüşdür.

NƏSİMİ İMADƏDDİN

İmadəddin Nəsimi (Seyid Əli Seyid Məhəmməd oğlu) 1369-cu ildə Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzi olan Şamaxıda

anadan olmuşdur. İlk təhsilini Şamaxıda almış, dövrünün elmlərini, dinlərin tarixini, məntiq, riyaziyyat və astronomiyanı öyrənmişdir. Quranı hədisləri və başqa dini ədəbiyyatları dərinlən öyrəndiyinə görə şair "İmadəddin", yəni "dinin dayacağı" ləqəbini almışdır.

Nəsiminin həyatı haqqında geniş məlumat yoxdur. Əksər mənbələrdə onun adı İmadəddin kimi göstərilərsə də, şairin əsl adının Əli, yaxud Ömər olduğunu bildirən mənbələr də mövcuddur.

X əsrdə Bağdadda dara çəkilmiş Həllac Mənsur Hüseyninin sufi görüşlərini təbliğ edən Nəsimi ilk şeirlərini "Hüseyni", "Seyid Hüseyni" və "Seyid" təxəllüsləri ilə yazmışdır. Mütəfəkkir 14-cü əsrin sonlarında Azərbaycanda geniş yayılmış hürufiliyə böyük rəğbət bəsləmişdir. O, hürufiliyin banisi Fəzlullah Nəiminin fikirlərini mənimsəyərək, bu təriqətin ideyalarını təbliğ edən şeirlər yazmağa başlamış və Nəiminin təxəllüsü ilə həmahəng səslənən "Nəsimi" təxəllüsünü qəbul etmişdir.

1394-cü ildə Nəsimi edam edildikdən sonra onun "Vəsiyyətnamə"sində əsasən Nəsimi Təbrizə, oradan da Anadoluya (Türkiyə) getmiş, hürufilik fikirlərini yaydığı üçün dəfələrlə zindana salınmışdır. Hürufiliyin humanist və azadlıqsevər ideyalarını təbliğ edən İmadəddin Nəsimi ömrünün son illərini Hələbdə (Suriya) yaşamış, 1417-ci ildə bu şəhərdə həbs olunaraq, "kafir", "dinsiz" elan edilmiş və Misir sultanının əmri, ruhanilərin fətvəsi ilə diri-diri dərisi soyulmuşdur. Şair elə burada da dəfn edilmişdir.

Nəsimi mürəkkəb yaradıcılıq yolu keçmişdir. Lirik şair olan Nəsimi Şərq şeirinin müxtəlif janrlarında – məsnəvi, qəsidə, qəzəl,

tuyuq, müstəzad, tərcibənd, müləmma - şeirlər yazmışdır. Yaradıcılığa aşiqanə şeirlərlə başlayan Nəsimi sonralar dövrün siyasi, ictimai, əxlaqi mövzularında əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ana dilində yaranan fəlsəfi qəzəlin banisi olmuşdur.

1971-ci ildə şairin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş "Nəsimi" qısametrajlı sənədli filmi, 1973-cü ildə rejissor Həsən Seyidbəyli tərəfindən eyniadlı bədii film və həmin ildə "İmadəddin Nəsimi" və "Məndə sığar iki cahən..." adlı qısametrajlı sənədli filmlər çəkilmişdir.

NƏSTƏLİQ XƏTTİ

XIV əsrin sonunda nəsx və təliq xətlərinin sintezindən yaranmış ərəb əlifbası ilə yazılan bədii xətt növüdür. Bu xətt növü məşhur Azərbaycan xəttatı Mir Əli Təbrizi tərəfindən yaradılmışdır. XV-XVI əsrlərdə

feodal təbəqənin ədəbiyyata və incəsənətə marağının artması ilə Yaxın Şərqdə, xüsusilə İran və Azərbaycanda geniş yayılmış nəstəliq, əsasən, kitabların üzünün köçürülməsi, məktub və sənədlərin yazılması, eləcə də qitələrin hazırlanmasında geniş tətbiq olunmuşdur. Sonralar daha geniş yayılmış

nəstəliq gümüş, bürünc və başqa qiymətli metallarda, habelə saxsıdan hazırlanmış qabların və bəzək əşyalarının tərtibatında, XVII əsrdən başlayaraq isə adi yazılarda istifadə edilmişdir.

NƏSX XƏTTİ

Quranın, müxtəlif dini kitabların, bədii əsərlərin ərəb əlifbası ilə yazılmasında və dəftərxana işlərində istifadə edilən bədii xətt növüdür. Sözüün hərfi mənası "üzünü köçürmək", "ləğv etmək", "şəklini dəyişmək"dir. Kufi xətti əsasında yaranmış nəsx xəttini XII əsrdə İbn Muğlə Şirazi ixtira etmişdir. Digər qədim xətt növləri ilə müqayisədə nəsx sadəliyi, rahat oxunuşu və rəvan yazılışı ilə fərqlənir. Nəsx meydana gəldiyi vaxtdan Quran, dua və bədii kitabların yazılması və üzünün köçürülməsində, eləcə də dəftərxana işlərində geniş istifadə

olunmuşdur.

Hazırda müsəlman ölkələrində nəsxin iki növündən – yaquti və İrani nəsxdən istifadə olunur. "Yaquti" nəsx Yaqut Mustəsemi tərəfindən ixtira olunmuş və təkmilləşdirilmişdir.

"İrani" nəsx isə Səfəvilər dövründə yaşamış xəttat Əhməd Neyrizi tərəfindən ixtira olunmuş və bütün İslam ölkələrində, xüsusən də İranda geniş istifadə olunmuşdur.

NƏT

İslam peyğəmbərinin şərinə deyilmiş, onun tərifinə, keyfiyyətlərinin vəsfinə həsr olunmuş qəsidə növü və mədhiyyədir. Əsasən, poemaların giriş hissəsində, minacatdan sonra verilir və çox zaman məsnəvi şəklində olur.

NƏZİR

Bir şəxsin arzusunun yerinə yetməsi niyyəti ilə yoxsullara verdiyi pul və yaxud hər hansı maldır. Nəzir fərdin arzu etdiyinə qovuşmaq, qorxduğu hər hansı bir şeydən qorunmaq məqsədilə Allahın kömək və

dəstəyini qazanmaq niyyətilə bir sıra dini mükəlləfiyyətləri boynuna götürmək kimi də başa düşülür. Bu səbəbdən də "nəzir", demək olar ki, bütün dinlərdə mövcuddur.

Nəzirin dini cəhətdən düzgün olması üçün nəzir edən şəxsin ağıllı, yetkinlik yaşına çatmış və müsəlman olması lazımdır. Eyni zamanda, nəzir deyilən şey real olmalı, dini cəhətdən məqbul və ya məşru sayılmalı, namaz, oruc, zəkat, həcc, qurban, sədəqə kimi vacib buyrulan ibadət növlərindən olmalıdır. Nəzir qismində namaz və ya oruc da ola bilər. Məsələn, insan arzusunun həyata keçəcəyi təqdirdə müstəhəb namaz qıla və ya müstəhəb oruc tuta bilər. Nəzir Allahla bəndə arasında bağlanmış müqavilə kimidir və ona mütləq əməl etmək lazımdır.

Nəzirin bəzi şərtləri var. Nəzir deyən insan öz imkanlarını qiymətləndirməli, verə bilməyəcəyi malı və yerinə yetirə bilməyəcəyi əməli nəzir deməməlidir. Nəzir deyilən əmlak insanın özününə olmalıdır və başqa şəxslərin əmlakından nəzir demək olmaz. Haram işləri görmək barədə, məsələn, Qurban və ya Ramazan bayramında oruc tutmaq şərti ilə nəzir demək olmaz.

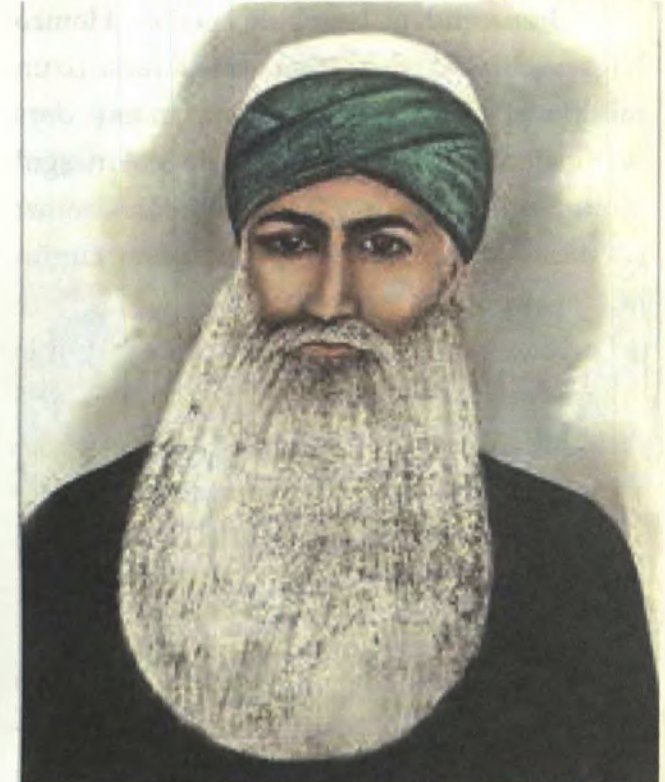
İnsanın öhdəsində vacib olan əməllər barədə nəzir demək olmaz. Məsələn, Ramazan ayında nəzir orucu tutmaq. Çünki bu ayda oruc tutmaq vacibdir və nəzir orucu başqa aylarda tutulmalıdır.

NİGARİ MİR HƏMZƏ

Mir Həməzə Seyid Nigari Qarabaği sufi şairi, təsəvvüf alimi, təkkə-təsəvvüf ədəbiyyatının nümayəndəsi və nəqşibəndi şeyxidir. O, 1805-ci ildə Qarabağ xanlığının Bərgüşad mahalının (indiki Laçın rayonu)

Cicimli kəndində dünyaya gəlmişdir və Qarapapaq türklərindəndir. Atasını "Mir Paşa" təxəllüsü ilə tanınan Mir Rüknəddin əfəndi, anası isə Qızxanım adı ilə tanınan Xeyrənsə xanım olmuşdur.

Mir Həməzə Nigari Şəkinin Dəhnə

kəndində dövrünün alimlərindən təhsil almış, sonra mürsid axtarmaq məqsədilə səyahətə çıxmışdır. O, Mövlənə Xalid Bağdadini tapmaq məqsədilə Bağdada getmək istəmiş, lakin Xarputa çatanda onun ölüm xəbərini eşidərək Sivası səfər etmiş, daha sonra Qarabağa qayıtmışdır. Qarabağda olarkən Şeyx İsmayıl Şirvaninin müridi olmaq üçün Kürdəmirə getmişdir. Burada şeyxdən mənəvi tərbiyə alan Həməzə Nigari sonra onunla birlikdə Anadoluya gəlmiş, Sivas və Amasiyada fasilələrlə 20 il şeyxinin yanında yaşamışdır.

Mir Həməzə Nigari irşad fəaliyyətinə Bərgüşad və Bərdə ətrafında başlamışdır. O, Rusiya və Osmanlı imperiyası arasında

gedən Krim müharibəsi vaxtı Osmanlı ordusunun tərkibində cihada qatılmaq üçün müridləri ilə gizlicə Qarsa getmiş və ruslara qarşı döyüşmüşdür. Müharibədən sonra Ərzurumdakı Bakırlar məhəlləsindəki dərşxanada üç il qalmışdır.

Ərzurumdan İstanbula gedən Həmzə Nigari Amasiyaya qayıtmış və burada uzun müddət təfsir və hədis elmlərindən dərs demişdir. Təsəvvüf fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş, lakin onun fəaliyyətindən narazı şəxslərin şikayətindən sonra Xarputa sürgün olunmuşdur.

Mir Həmzə Nigari 1885-ci ildə Xarputda vəfat etmiş və nəsihətinə uyğun olaraq nəşi Amasiyaya, şeyxinin yanına gətirilmişdir. Qazaxlı Hacı Mahmud Əfəndinin himməti, Qarabağ, Qazax və Gürcüstandakı müridlərinin yardımı ilə türbəsi və türbə yaxınlığında məscid inşa edilmişdir.

Həmzə Nigari Muhyiddin Ərəbinin "Fütuhatı-məkkiiyə" əsərinə Təvzihat, türkçə və farsca divan, eləcə də "Nigarnamə" və "Saqınamə" adlı əsərlər yazmışdır. Şeirləri Amasiya ətrafında, Şərqi Anadoluda, Borçalı, Qazax və Qarabağda yaşayan türklər tərəfindən əzbərlənir və zikr məclislərində oxunurdu. Onun Türkiyəyə hicrətindən sonra Şimali Qafqazdan minlərlə insan Amasiya və ətrafında məskunlaşmışdır.

"Nigari" təxəllüsünü götürməsinin səbəbi 9 yaşında ikən Qarabağ bəylərinə mənsub Nigar adlı bir qadına aşiq olması idi.

Mir Həmzə Nigari həm əruzla, həm də xalq şeiri nəzm şəkilləri ilə təsəvvüf şeirləri yazmışdır. Şeirlərində Allah, peyğəmbər və Əhli-beyt sevgisi aydın duyulur. Şair "vətən sevgisi imandandır" deyimini rəhbər tutaraq

Azərbaycanı və Qarabağı tərənnüm edən şeirlər yazmışdır.

NIKAH

Kəbin, izdivac, evlənmənin qanuni şəkli salınmasıdır. Ölkəmizdə ailə və nikah hüquqları Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsində öz əksini tapmışdır. Bu Məcəllə Konstitusiyaya əsaslanaraq nikah məsələlərini tənzimləyir. Konstitusiyanın 34-cü maddəsinə görə, nikah qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanır, dövlətin himayəsi altındadır, ər və arvadın hüquqları bərabərdir. Azərbaycanda nikaha daxil olmaq üçün yaş həddi 18-dir.

Rəsmi nikahdan başqa, dini nikah vardır ki, bu da "kəbin" adlanır. Kəbinin müəyyən şərtləri var. Kəbin kəsdirərkən şahidlər olmalı və kişi qadına mehriyyə, yəni müəyyən miqdarda pul və ya əmlak verməlidir.

Azərbaycanda dini nikahın heç bir hüquqi əhəmiyyəti yoxdur və rəsmi nikah olmadan dini nikah kəsdirmək qanunla qadağandır.

NİYAZ

Fars dilindən tərcümədə "ehtiyacı olma", "dostluq", "dua etmə", "hörmət", "hədiyyə" mənalarını verən "niyaz" sözü təsəvvüfdə Allaha yalvarıb-yaxarmaq, dua etmək mənasında işlədilmişdir. Təsəvvüfdə bəndənin möhtac və çarəsiz olduğunu anlayaraq Allaha yalvarması və dua etməsi mənasında işlədilir.

Təsəvvüf mənbələrində qeyd olunur ki, niyaz halı müridin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Allaha niyazdan daha yaxın olan heç bir məqam yoxdur və hətta niyazın dəydiği qara daşdan da su çıxar. İlk sufilərdən olan

Əbu Əli əl-Katibə görə, təsəvvüf yoluna niyazla getmək mümkündür. Digər tərəfdən təsəvvüfdə insan mürid, Haqq isə muraddır. Niyaz aşiqin (müridin), naz isə məşuqun (Haqqın) məqamı olduğu üçün niyaz bəndə ilə, naz isə Haqq, Allah ilə bağlı işlədilən sözlərdir. Məşhur təsəvvüf alimi Xacə Abdullah Ənsari qeyd edir ki, mürid yüz min niyazla tələb edərkən murad yüz min nazla qaçır. O, bununla Haqqı tələb etməyin nə qədər çətin olduğunu göstərir.

Niyaz və naz anlayışları mövləvilik və bəktəşilikdə geniş yayılmışdır. Mövləvilikdə təsəvvüf ayini olan səmaya yeni başlayanlara "nevniaz" deyilir. "Niyaz" sözü həm də nəzir, hədiyyə mənasında işlənir. Başa çatmaq üzrə olan mövləvi müqabiləsinin bir az da davam etməyini istəyən şəxsin göndərdiyi hədiyyəyə "niyaz axçası", bu səbəblə edilən ayinə "niyaz ayini", ayinin sonunda oxunan ilahiyyə "niyaz ilahisi" deyilir.

NİYYƏT

Məqsəd, məram, qəsd, bir şeyi etməyə yönəlmək deməkdir. İnsan nə istədiyini, nə axtardığını niyyətinə görə bilir. İnsanın əməl, davranış və hərəkətlərinin əsasında niyyət dayanır. İslamda insanın niyyətinə böyük önəm verilmiş və bu barədə müxtəlif hədislər vardır. Məhəmməd peyğəmbərin bir hədisində buyrulur: "Allah yaxşı və pis əməlləri yazdı. Sonra belə buyurdu: "Kim yaxşı bir işə niyyət edib onu edə bilməzsə, Allah ona niyyətinin əvəzində həmin yaxşılığı etmiş kimi savab yazır. Kim də yaxşılığa niyyət edib ona əməl edərsə, yeddi yüzə qədər savab qazanar. Kim bir pislik niyyətinə düşüb onu etməzsə, Allah onun əməl dəftərinə bir

yaxşılıq savabı yazır. Kim də pisliyə niyyət edib onu edərsə, ona sadəcə bir günah yazır".

İslama görə, ibadətlərdə də niyyət düzgün olmalıdır. Namazı idman məqsədilə qılmaq, orucu da pəhriz niyyəti ilə tutmaq düzgün deyildir.

NUH PEYĞƏMBƏR

Quranda adı çəkilən peyğəmbərlərdən biridir. Bəzi dini ədəbiyyatlarda yer üzündəki millətlərin onun Sam, Ham və Yafes adlı oğullarından törədiyi qeyd olunur.

Quranda 26 yerdə - "Muminun", "Ənkəbut" və "Nuh" surələrində Nuh peyğəmbərin adı çəkilir. Rəvayətə görə, İdris peyğəmbərdən sonra insanlar onun əllə çəkilmiş rəsmlərinə və düzəldilmiş heykəllərinə tapınmağa başlamışdılar. Orada bütperəstliklə yanaşı əxlaqsızlıq, ədalətsizlik və cəhəlat geniş yayılmışdı. Bu xalqın arasında doğulub boya-başa çatan Nuh kiçik yaşlarından Allaha ibadət etmiş, tərkidünya həyat yaşamışdır. O, əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuş, müxtəlif sənətlərə yiyələnmişdir. Nuhun əlli yaşı olanda Allah onu peyğəmbər seçmiş, yolunu azmış tayfaları hidayətə dəvət etmək üçün vəzifələndirmişdir. Ona kitab ve-

rilməmiş, öncəki peyğəmbərlərin şəriəti ilə hökm vermişdir.

Qurani-Kərimə görə, Nuh uzun müddət xalqını Allaha ibadət etməyə və bütllərə tapınmaqdan çəkinməyə çağırırsa da, onlar onu eşitmək istəməmişlər. Xalqı ona çoxlu əziyyət verərək, təhqir etmiş və Nuhu daşa basaraq şəhərlərindən qovmuşlar. Bundan sonra Allah azğın insanlara fəlakət göndərmişdir. Uzun illər boyu həmin əraziyə yağış yağmamışdır. Hər yeri quraqlıq və aclıq bürümüşdür. Onda Nuh xalqını tövbə etməyə çağırmışdır. Lakin onların çoxu bundan imtina etmişdir. Bundan sonra Nuh Allahdan bu xalqın cəzalandırılmasını istəmişdir. Allah da Nuha böyük bir gəmi düzəltmək əmrini vermişdir. Bundan sonra Nuh gəminin inşasına başlamışdır. Onunla bərabər iman gətirən insanlar da gəminin inşasında iştirak etmişlər. Gəmi tikilən kimi Allah Nuha hər bir heyvandan erkək-dişi olmaqla bir cüt, ailəsini və iman gətirmiş insanları gəmiyə yığmağı buyurmuşdur. Nuh Allahın bütün buyruqlarını yerinə yetirdikdən sonra Tufan qopmuş, yer üzünü su basmış və bütün canlılar məhv olmuşdur. Altı aydan sonra leysan yağışlar kəsilmiş, su yavaş-yavaş geriye çəkilməyə başlamışdır. Sonra Nuh peyğəmbərin gəmisi sudan azad olmuş Cudi dağına yaxınlaşıb lövbər salmışdır. Bu dağın İraqın şimalında yerləşən dağlardan biri olduğu rəvayət edilir. Ham və Yafes adlı oğulları və Allaha iman gətirmiş insanlar ölümdən qurtulmuşlar. Onlardan yeni insan nəsilləri törəmiş və dünyanın müxtəlif tərəflərinə yayılmışlar. Sam ərəblərin, farsların, avropalıların; Ham qara dərilili hindlilərin və afrikalıların, Yasəf isə türklər və başqa asiyalı xalqların ulu

babaları hesab edilir. Buna görə Nuhu "ikinci Adəm" də adlandırırlar.

Nuh peyğəmbər uzun ömür sürmüşdür. Onun yaşı barədə müxtəlif fərziyyələr var. Mənbələrə görə, o, 950, 1000, 1450, 1470, 2300 və ya 2500 il yaşamışdır. Onun dəfn olduğu yer barədə də müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Bu fərziyyələrə görə, Nuh peyğəmbərin qəbri İraqın Nəcəf şəhərində, Türkiyənin Cizre şəhərində və ya Azərbaycanda – Naxçıvandır. Naxçıvanda və Cizrədə Nuh peyğəmbərin dəfn olduğu ehtimal edilən yerdə türbə ucaldılmışdır.

Eyni zamanda, Naxçıvanda Gəmiqaya ərazisində Nuh Peyğəmbərin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar toponimlər vardır. Gəmiqaya Nuh peyğəmbərin əfsanəvi gəmisinin torpağa oturduğu nöqtə hesab olunur. Rəvayətə görə, Gəmiqaya adı da həmin hadisə ilə əlaqədardır.

NUH (CUDİ) DAĞI

Cudi dağı Türkiyənin cənub-şərqində Şırnak ilində (vilayət) yerləşir. 2114 metr hündürlüyü olan bu dağ vilayətin ən hündür dağıdır.

İslam və erkən xristian inanclarına görə, tufandan sonra Nuhun gəmisi bu dağda oturmuşdur. Qurani-Kərimin "Hud"

surəsinin 44-cü ayəsində bu barədə belə buyrulur: "(Allahdan bir əmr olaraq:) "Ey yer! Suyunu ud! Ey göy! (Yağışını) saxla (açıl)!" – deyildi. Su çəkildi. İş bitdi (Nuha iman gətirməyənlərin məhv edilməsi barədə Allahın əmri yerinə yetdi). Gəmi Cudi dağı üzərində oturdu və "Zalimlər məhv (Allahın mərhəmətindən uzaq) olsun!" – deyildi". Quran təfsirlərində Cudi dağının İraqın Mosul şəhəri yaxınlığında olduğu bildirilir. Bu dağ da hazırda Türkiyənin Şırnak vilayətində yerləşir. "Şırnak" sözünün mənşəyinin də "Şəhri Nuh", yəni Nuh şəhəri olduğu ehtimal edilir. Bununla belə, Nuh dağının hansı dağ olması barədə müxtəlif fərziyyələr var. Cudi

dağından başqa, Şərqi Anadoludakı Ağrı dağı da Nuhun gəmisinin tufandan sonra quruya yan aldığı yer hesab olunur.

"Cudi" sözünün izahına gəlincə, ehtimal edilir ki, qədim "kuti" tayfasının adından yaranmışdır.

NÜBUVVƏT

Nübuvvət Məhəmməd peyğəmbər başda olmaqla, 124 min peyğəmbərin Allah tərəfindən haqqa dəvət etmək üçün insanlara göndərildiyinə inanmaqdır. "Ərəb" mənşəli sözdür, "peyğəmbərlik", "qeyb aləmi ilə rabitədə olan elçilik" deməkdir.

OBAŞDANLIQ (bax: SAHUR)**ORUC**

İmsak vaxtından iftar vaxtınadək ibadət niyyəti ilə bir şey yeməmək, içməmək və cinsi əlaqəyə girməməkdir.

İslamın təməl ibadətlərindən biri olan orucun məhz Ramazan ayında tutulması vacib buyurulmuşdur. Qurani-Kərimin "Bə-qərə" surəsinin 183-cü ayəsində deyilir: "Ey iman gətirənlər! Oruc tutmaq sizdən əvvəlki ümmətlərə vacib olduğu kimi sizə də vacib edildi. Bəlkə pis əməllərdən çəkinəsiniz".

İslam görə ibadət etmək insanın xeyrinə olan əməldir. Orucun dünyadakı faydalarından biri insanlara aqlığın və susuzluğun nə demək olduğunu öyrətməkdir. Tox insan heç bir zaman acın halını anlamaz və ona mərhəmət etməz. Orucun ictimai faydası bundadır ki, o, insanları bir-birinə yaxınlaşdırır, doğmalaşdırır, siniflər və təbəqələr arasında ayrışikliyi aradan qaldırır. Bundan başqa, nəfsi nəzarət altına almağa səbəb olur.

Sağlamlığını fəda edərək, xəstələnərək ibadət etməyi Allah heç bir zaman istəməz. Oruc ibadət olmaqla yanaşı, həm də maddi-mənəvi pəhrizdir. İnsan oruc tutarkən fiziki baxımdan ac qalaraq, öz əzalarını haram və pisliklərdən çəkindirəcək mənəvi toxluğa sahib çıxmalıdır. Beləcə bu dini borcu yerinə yetirən insan öz şəxsiyyətini cilalayır, tərbiyələndirir.

OSMAN İBN ƏFFAN

Məhəmməd peyğəmbərin yaxın dostu və kürəkəni, İslamın üçüncü xəlifəsidir. Osman ibn Əffan təxminən 576-cı ildə Məkkə şəhərində anadan olmuşdur. Peyğəmbərin

qızı Rükəyya ilə evlənmiş, o vəfat etdikdən sonra isə digər qızı Ümmü Gülsümü aldığı üçün Peyğəmbər ona "Zin-Nureyn" (iki nurun sahibi) adını vermişdir.

Osman ibn Əffan 34 yaşında İslam dinini qəbul etmiş və Həbəşistana hicrət edən ilk müsəlmanlardan olmuşdur. Bir çox döyüşlərdə iştirak edən Osman 644-cü ildə xəlifə Ömər şəhid olduqdan sonra onun yerinə seçilmişdir. O, 11 il, 11 ay xəlifə olmuş və İslam üçün bir çox xeyirli işlər görmüşdür. Bu vaxt ərzində İslam dövlətinin sərhədləri xeyli genişlənmişdir. Ömər xəlifəliyi dövründə dəniz yolu ilə fəthlərə qadağa qoyulsa da, Osman bu qadağanı ləğv etmiş və dəniz donanmasını yaratmışdır. Bundan sonra müsəlmanlarla Bizans imperiyası arasında Aralıq dənizində baş vermiş Zatus-Səvari (Yelkənlər döyüşü) döyüşündə Bizans donanması məğlubiyyətə uğradılmışdır. Onun xəlifəliyi dövründə Kipr adası, Azərbaycan, Kabul, Sicistan və bir çox ölkələr fəth edilmişdir.

Osman Məscidül-Haramı və Peyğəmbərin məscidini genişləndirmişdir. Rəşidi xəlifələrin zamanında bu iki məscidi

genişləndirmək üçün ən böyük layihənin icrası onun hakimiyyəti dövründə olmuşdur.

Quranın bütün səhifələrini cəm edərək ilk dəfə kitab halına salan da Osman ibn Əffandır. Həmin dövrdə Quran ayələrini

yazıdan çox, əzbərləmək ön planda idi.

Osman ibn Əffan 656-cı ilin iyunun 17-də evində Quran oxuduğu zaman qılıncla şəhid edilmişdir.

ÖLÜM

Ölüm ruhun bədənədən ayrılması hadisəsidir.

İnsanların adət-ənənələrində və inamlarında olduğu kimi, ölümdən sonra nəyin baş verməsi sualına cavablarda da müxtəliflik müşahidə olunur. Buna baxmayaraq, dinlərin əksəriyyəti bir əsas məsələdə həmfikirdirlər: insanın daxilində heç vaxt ölməyən və insan öldükədən sonra yaşamağa davam edən ruh vardır.

İslamda olduğu kimi, Xristianlıqda da ruhun ölümsüzlüyünə inanılır. Bu, İudaizmin də rəsmi təlimidir. Hinduizmdə bu, reinkarnasiya (ruhun təkrar qayıdışı və bir bədənədən digərinə köçməsi) təliminin əsasını təşkil edir. Müsəlmanlar inanır ki, ruh mövcudluğuna bədənə başlayır, ancaq bədən öləndən sonra da mövcudluğuna davam edir. İslama görə, ölüm ilahi bir nemətdir. Yeni ölüm mütləq yoxluq deyil, sadəcə həyat vəziyyətinin dəyişməsidir. Digər etiqadlarda – Afrika animizmində, sintoizm və buddizmdə eyni təlim müxtəlif formalarda öyrədilir.

ÖMƏR İBN XƏTTAB

Məhəmməd peyğəmbərin yaxın səhabəsi, ikinci Rəşidi xəlifəsinin tam adı Ömər ibn əl-Xəttab ibn Nufeyl əl-Ədəvidir.

Qüreyş qəbiləsinə mənsub Ömər ibn Xəttab 581-ci ildə Məkkədə anadan olmuş və 644-cü il noyabrın 3-də Mədinədə vəfat etmişdir. Onun müsəlman olan dövrə qədərki həyatı haqqında məlumat çox azdır. Çoban olduğu, sonra ticarətə yönəldiyi haqqında rəvayətlər mövcuddur. Daha sonra Məkkənin nüfuzlu adamlarından biri olmuşdur. Sərt xarakterə sahib olan Ömər

ilk dövrlərdə müsəlmanlara qarşı çıxmışdır. Ərəbləri öz ənənəvi inanclarından döndərmək istədiyi üçün Məhəmməd peyğəmbəri öldürmək istəmişdir. Rəvayətə görə, bir gün bacısının və kürəkənin müsəlman olduqlarını eşitmişdir. Bunu eşidəndə Ömər daha da qəzəblənərək bacısı ilə gəlmiş və orada onun həyat yoldaşı ilə birlikdə Quran oxuduqlarını görmüşdür. Öncə Ömər onları döymüş, ancaq qəzəbi soyuyanda Quran ayələri ilə tanış olmuşdur. Bundan sonra müsəlman olmağa qərar vermiş və müsəlmanların toplaşdıqları Ərqəmin evinə yollanub İslamı qəbul etmişdir. Bu hadisə Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərliyinin başlamasından altı il sonra baş vermişdir. İslamı qəbul etdikdən bir müddət sonra Ömər başqa müsəlmanlarla birlikdə Mədinəyə hicrət etmişdir. O, Bədr, Uhud, Xəndək, Xeybər, eləcə də başqa döyüşlərdə vuruşmuşdur.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Ömər Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsində böyük rol oynamışdır. Onun xilafəti zamanı Ömər onun yardımçısı olmuşdur. Vəfatından öncə Əbu Bəkr onu öz varisi elan etmişdir. Beləliklə, 634-cü ildə Ömər ikinci Rəşidi xəlifə

olmuşdur. Onun xəlifəliyi dövründə İslam dini sürətli inkişaf yoluna qədəm qoymuş və İrana, İraqa, Suriyaya, Misirə və Kirenaikaya (Livianın tarixi vilayəti olan Benqazi) yayılmışdır.

Kəbədən sonra İslam dininin ikinci müqəddəs ziyarətgahı olan əl-Əqsa məscidinin inşası xəlifə Ömər in adı ilə bağlıdır. Belə ki, o, 638-ci ildə Qüdsün fəthində şəxsən iştirak etmiş, sonra isə eramızın 70-ci illərində

romalılar tərəfindən dağıdılmış müqəddəs Süleyman məbədinin (eramızdan əvvəl X əsrə aiddir) xarabalıqları üzərində namaz qılmışdır. Bu hərəkəti ilə Ömər əvvəlki təkallahlı dinlərə münasibətdə İslamın varislik xarakterini qeyd etmişdir.

VII əsrin axırlarında onun namaz qıldığı yerdə Qübbətüs-Səxra deyilən günbəz (məscid), VIII əsrdə isə bu günbəzin ətrafında indiki əl-Əqsa məscidi inşa edilmişdir.

PANİSLAMİZM

Dini-siyasi ideologiya olaraq sosial, milli, yaxud dövlət mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün dünya müsəlmanlarının mənəvi birliyi və onların ali ruhani başçının - xəlifənin hakimiyyəti altında birləşməsinin zəruriliyi haqqında baxışlardır.

Bütün müsəlmanların vahid dövlətdə birləşməsinə nəzərdə tutan panislamizm XIX əsrin II yarısında meydana gəlmişdir. Onun ideoloqu Cəmaləddin Əfqani idi. Bu hərəkatın ilk məqsədi müsəlman xalqlarını Britaniya müstəmləkəçiliyindən xilas etmək, onların antiimperialist mübarizəsini əsaslandırmaq olmuşdur. Lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonra panislamizm azadlıq xarakterini itirdi. Ondan kapitalizmə qədərki quruluşların idealizə edilməsi və mürtəcə feodal qalıqların mühafizə olunması üçün tez-tez istifadə olunurdu. Əslində, obyektiv xarakterizə etsək, onun fəaliyyətinin "üçüncü dünya" ölkələrinin həmrəyliyinə daha çox neqativ təsir göstərdiyinin şahidi ola bilərik. Panislamizm çox vaxt bu və ya digər ölkənin müsəlman dünyasında imtiyazlı vəziyyəti haqqında iddialarla, bəzən isə İslamı digər ölkələrə yaymağın zəruriliyini əsaslandırmaqla müşayiət olunurdu.

Müasir dövrdə isə panislamizm bir qədər dəyişmişdir. Bir qayda olaraq, o, İslam həmrəyliyinə, dünyanın müsəlman olmayan hissəsinin hər hansı müqavimətinə qarşı dayana bilən beynəlxalq müsəlman təşkilatlarının yaradılmasına çağırışlarla fəaliyyətini davam etdirir.

PANTEİZM

Yunan dilində "pan" – bütün, "teos" –

tanrı mənasına gələn panteizm (yəni hər şey tanrıdır) kainatı bütövlükdə Tanrı kimi qəbul edən fəlsəfi düşüncədir. Lakin bu düşüncə tərzini geniş yayılaraq özünə daha çox Qərbi dünyasında tərəfdarlar toplaya bilmiş və müstəqil din səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Proseslər tarixin elə bir dönməsində (e. XVI-XVIII əsrlər) başlamışdı ki, bu dövrdə bütövlükdə Xristianlıq dərin böhran keçirir, bütün Avropada kilisə əleyhinə kəskin çıxışlar edilirdi.

Panteizmdə hər şey Tanrının bir hissəsi olaraq qəbul edilir, tanrı hər şeydir və hər şey tanrıdır. Tanrı təbiətdə və ya əksinə, təbiət tanrıda birləşir. Panteizmə görə, Tanrının kainatdan ayrı və müstəqil bir varlığı yoxdur. O, təbiətdə, həyatda, insan dünyasındadır. Panteizm iki əsas hissəyə ayrılır.

Ateizmə yaxın olan panteizm tərəfdarlarına görə, təbiətdən yüksəkdə heç nə yoxdur, onu heç kim yaratmamışdır, o, həmişə mövcud olub və olacaq. Özünəxas təbii qanunlarla idarə olunan təbiətin özü də tanrıdır. Belə bir panteizm ardıcıl deyildi, ona görə də Darvinizm təlimi ilə özünə arxa tapıb dinə üstün gəlmək istəyirdilər. Lakin onların bu təşəbbüsü özünü doğrultmadı. Əsas nümayəndələri B.Spinoza və C.Brunodur.

Dini-mistik panteizm nümayəndələri isə təkid edirlər ki, Tanrı bütün əşyalarda, hadisələrdə və təbii proseslərdə hansısa fəvqəltəbii başlanğıc kimi mövcuddur. O, yalnız ilk yaradan, başlanğıca təkan verəndir, bütün həyatı proseslərin heç birində iştirak etmir. Bu cür panteizm, əksinə, tanrı haqqında təsəvvürlərin yeniləşdirilməsi vasitəsi ilə dinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş təşəbbüsdür. Dini-mistik panteizmin əsas

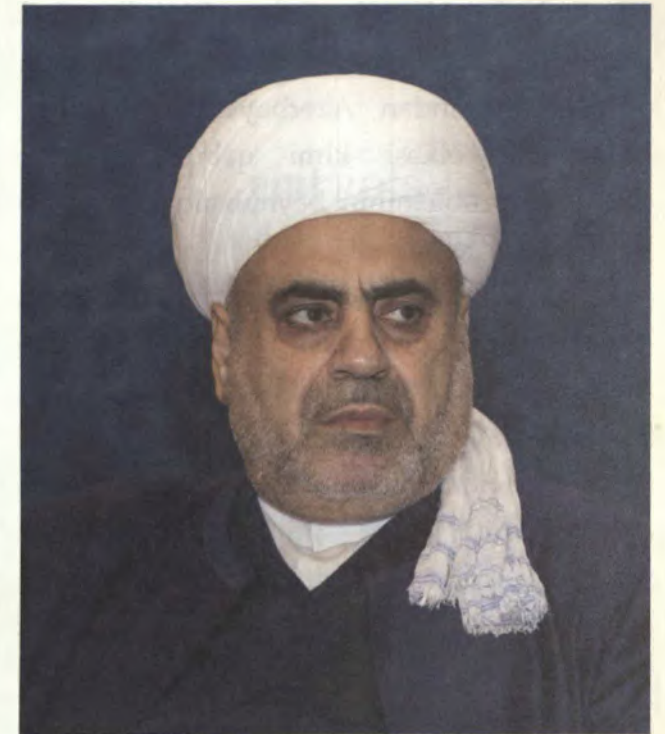
nümayəndələri isə İ.S.Eriugena, N.Malbrans və başqalarıdır.

PAŞAZADƏ ALLAHŞÜKÜR HÜMMƏT OĞLU

Şeyxülislam Allahşükür Hümmət oğlu Paşazadə 1949-cu il avqustun 26-da Lənkəran rayonunun Cil kəndində anadan olmuşdur. O, orta məktəbdə oxumaqla yanaşı yerli ruhanilərdən dini təhsil almışdır. 1968-1970-ci illərdə Özbəkistan Respublikasının Buxara şəhərində "Mir-Ərəb" mədrəsəsində təhsil alan Allahşükür Paşazadə 1971-ci ildə İmam əl-Buxari adına Daşkənd İslam İnstitutunun ilahiyyat fakültəsinə daxil olmuş və 1975-ci ildə bu ali ruhani təhsil ocağını müvəffəqiyyətlə bitirərək tam ali dini təhsilə yiyələnmişdir.

Allahşükür Paşazadə 1975-ci ildən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsində məsul katib vəzifəsində çalışmış, 1978-ci ildə qurumun sədr müavini seçilmişdir. 1980-ci ildə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri seçilərək Şeyxülislam rütbəsi almış, eyni zamanda İdarənin Qazılar Şurasının sədri olmuşdur.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə SSRİ-nin bir sıra beynəlxalq və ümumittifaq miqyaslı təşkilatlarında Rəyasət Heyətinin üzvü olan yeganə din xadimi idi. O, Sovet Sülhü Müdafiə Komitəsinin, Sovet Sülh Fondunun, Sovet Uşaq Fondunun, Asiya və Afrika ölkələri ilə Sovet Həmrəlik Komitəsinin, Xarici ölkələrlə dostluq və mədəni əlaqələr üzrə Sovet cəmiyyətləri Şurasının, SSRİ Ali Soveti Millətlər Şurasının rəyasət üzvü kimi tez-tez xarici ölkələrdə səfərlərdə olmuş, ölkənin siyasi və ictimai-mədəni həyatında fəal rol oynamışdır.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin təşəbbüsü və İslam Konfransı Təşkilatının (indiki İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) himayəsi ilə 1986-cı ildə Bakıda "Müsəlmanlar sülh uğrunda mübarizədə" beynəlxalq İslam konfransı keçirilmişdir. Təşkilatçılıq qabiliyyəti yüksək dəyərləndirilən Şeyxülislam 1987-ci ildə Moskvada "Nüvə silahsız dünya, bəşəriyyətin xilas uğrunda" beynəlxalq forumun başçısı və həmsədri seçilmişdir. 1988-ci ildə SSRİ-nin "Xalqlar dostluğu" ordeni ilə təltif edilmişdir.

1991-ci ilin dekabrında Şeyxülislam Allahşükür Paşazadənin təşəbbüsü sayəsində Azərbaycan İslam Konfransı Təşkilatının üzvlüyünə qəbul edilmişdir. Təşkilatın Dakar zirvə toplantısında iştirak edən Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Əlcəzir, Misir və iyirmiyə yaxın ölkənin dövlət rəhbərləri ilə şəxsi görüşləri sayəsində Şeyxülislam Azərbaycanın həm İslam Konfransı Təşkilatının, həm də İslam İnkişaf

Bankının tamhüquqlu üzvü seçilməsinə nail olmuşdur. Bu, faktiki olaraq, 47 müsəlman dövləti tərəfindən Azərbaycanın müstəqil müsəlman ölkəsi kimi qəbul edilməsi, Qarabağ probleminin beynəlxalq müstəviyə çıxarılması demək idi.

O, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması, dini-tarixi abidələrinin bərpası, ənənəvi adətlərimizin yeni formada inkişafı nəminə irəli sürülən bir çox layihələrin müəllifi kimi tanınmışdır. Şeyxülislam Aşura günlərində simvolik qan çıxarılması ayininin mahiyyətinin saxlanılması şərti ilə, onun cəmiyyət baxımından daha əhəmiyyətli bir tədbirə çevrilməsinə nail olmuşdur. Artıq Aşura günlərində Azərbaycanın bir çox məscid və ziyarətgahlarında İmam Hüseynin xatirəsinə qanvermə aksiyalarında iştirak edən müsəlmanlar həm müqəddəslərə olan ehtiramını nümayiş etdirir, həm də xəstələrə kömək göstərmələrindən məmnun olurlar.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə İslam dininin düzgün anlaşılması, layiq olduğu şəkildə təbliği, Qafqazda dini tolerantlıq mühitinin formalaşması istiqamətində uğurlu işlər həyata keçirmişdir. O, Qafqaz müsəlmanlarının ali dini rəhbəri kimi iştirak etdiyi bütün qurum və təşkilatlarda bu bölgənin xalqlarının maraqlarını ən yüksək səviyyədə qoruyur və onların haqq işini müdafiə edir. Şeyxülislam təkcə Qafqazda deyil, eyni zamanda müsəlman dünyasında baş verən kütləvi qırğınlarla bağlı öz etiraz səsinə hər zaman ucaltmış, dünyada sülhə və əmin-amanlığa nail olunması istiqamətində fəaliyyət göstərməyi özünün müqəddəs borcu hesab etmişdir.

O, mötəbər beynəlxalq konfransların yüksək kürsülərindən dinlərarası dialoq və əməkdaşlıq, xalqlar və dövlətlər arasında münasibət yaradan problemlərin sülh yolu ilə nizamlanması ideyasını, tolerantlığı və multikultural münasibətləri ardıcıl təbliğ edir, xalqlar və dövlətlər arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin qorunub saxlanılması və inkişaf etdirilməsi nəminə daim xoş məram nümayiş etdirir və əməli fəaliyyət göstərir.

Şeyxülislam Allahşükür Paşazadə "Qafqazda İslam", "İslamda ümmət və şüubilik", "Quranın təfsiri və tərcüməsi tarixi", "Qurani-Kərimin ilahi hökmləri və öyrənilməsi", "İslamda şəhidlik", "Milli münasibətlər və din", "Qurani-Kərimin ecəzkarlığı", "Qurani-Kərimdə insan təbiəti" adlı monoqrafiyaların, elmi əsərlərin və çoxsaylı məqalələrin müəllifidir.

Şeyxülislamın təşəbbüsü ilə Bakı İslam mədrəsəsi 1989-cu ildə təsis edilmiş, 1991-ci ildən Bakı İslam Universiteti kimi fəaliyyət göstərməyə başlamış, 1997-ci ildə isə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində görkəmli elm və din xadimlərindən ibarət Elmi-Dini Şura yaradılmışdır.

PEYĞƏMBƏR

Dini və ya dini doktrinanı yaymaq üçün Allah tərəfindən göndərildiyinə inanılan şəxsdir. Allahın göndərdiyi və ya seçdiyi elçi, rəsul və nəbilər bu adla çağırılır. "Müjdə verən" mənasında işlədilir. Termin olaraq "peyğəmbər" Allahın bəndələrinə əmr və buyruqlarını bildirmək, onlara haqq və həqiqəti, halal və haramı, xeyr və şəri açıqlamaq üçün seçdiyi və vəzifələndirdiyi insanı ifadə

edir. Səməvi dinlərin ardıcılıarı peyğəmbərlərin vəhy vasitəsi ilə Allahla ünsiyyət qurduqlarına inanırlar. Peyğəmbərlərə inam İslam dininin əsaslarından hesab edilir.

İslam inancına görə, bəşər tarixində 124 min peyğəmbər olmuşdur. Yeni bir kitab və şəriət gətirmiş olan peyğəmbərə rəsul deyilir. Mənbələrdə rəsul olan peyğəmbərlərin sayı 313 göstərilir ki, onların sırasından da 5 peyğəmbər ülul-əzm adlanır – yəni, əzm və iradə sahibləri. Ülul-əzm peyğəmbərlər bunlardır: Həzrət Nuh; Həzrət İbrahim; Həzrət Musa; Həzrət İsa; Həzrət Məhəmməd.

Allahın dininə çağırış baxımından nəbilər rəsullardan fərqlənirlər. Müsəlmanlar, onların hamısına inanır. İlk peyğəmbər Adəm, sonuncusu Məhəmməddir.

PİR

Dini terminologiyada "pir" sözünün mənası müqəddəs şəxsin dəfn edildiyi və yaxud müxtəlif səbəblərdən əhali tərəfindən

müqəddəs məkan kimi ziyarət olunduğu yerdir. Pir və ziyarətləri yaranma səbəbinə görə 3 qrupa bölmək olar: tarixi-dini şəxsiyyətlərlə bağlı olanlar (Bibiheybət, Rəhimə xanım, Mirmövsüm ağa və s.), təbiət hadisələri ilə bağlı olanlar (Haça qaya, Duruca

bulaq, Tək ağac və s.) və tibbi-şəfaverici xüsusiyyətləri olduğuna inanılanlar (Göz piri, Göz narı, Yel piri və s.)

PİRİ RƏİS

Əslən Anadolu türkü olan Piri Rəis 1465-ci ildə Geliboluda anadan olmuş və 1554-cü ildə Qahirədə vəfat etmişdir. Xeyrəddin Barbarosla çalışan Piri Əndəlüs müsəlmanlarının ispanlardan xilas olunmasında və 1517-ci ildə Sultan Səlimlə (1512-1520) birlikdə Misirin fəthində iştirak etmiş, həmçinin Nil hövzəsinin xəritəsinin tərtibini başa çatdırmışdır.

Admiral Piri Rəis məşhur dənizçi olduğu kimi, həm də gözəl xəritə tərtibatçısı idi. İki xəritəsi və "Kitabi-Bəhriyyə" əsəri ilə dünyada əvəzolunmaz bir şəxsiyyət kimi tanınmışdır. Kitab gəmiçilikdə istifadə olunmaq üçün yazılmış əsərdir. Mətni xəritələr də daxil olmaqla, 743 səhifədən ibarətdir. Bunun 83 səhifəsini dənizçilər haqqında məlumatlar təşkil edir. Əsərin

tərcüməsi Paris Milli Kitabxanasında saxlanılır.

Piri Rəis Hind okeanı, Bəsrə və Oman körfəzindəki türk donanmalarının admiralı olmuşdur. Bu admirallığın mərkəzi Süveyş limanı idi. Piri Rəisin 30 gəmisindən bir qismi Hind okeanında fırtına nəticəsində batmışdır. Süveyşə qayıdarkən Misirin admiralı Mehmet Paşa ona iftira atmış və Sultan Süleyman Qanununin əmri ilə edam edilmişdir.

PİŞNAMAZ

Camaat namazında öndə duran, digərlərinin isə ona iqtida edərək namaz qıldığı şəxsdir. İslama görə, pişnamaz və

ya imam-camaat həddi-bülüğa çatmış, aqıl, ədalətli və namazı düzgün şəkildə qılmağı bacaran şəxs olmalıdır.

PİŞNAMAZZADƏ MƏHƏMMƏD FƏRƏCULLA

Axund Məhəmməd Əli oğlu Pişnamazzadə 1853-cü il may ayının 15-də Gəncə şəhərində ruhani ailəsində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Gəncə mədrəsəsində almış, ali ruhani təhsilini isə Təbrizdə davam etdirmişdir. O, 1883-cü ildə təhsilini başa vurub Tiflisə gəldikdən sonra icazənamə

almış və 80-ci illərin sonunda müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur. Eyni zamanda, ətrafına ziyalıları, elm adamlarını və dünyəvi təhsil tərəfdarı olan dindarları toplamışdır.

Məhəmməd Pişnamazzadə 1892-ci ildə Gəncə Cümə məscidinə baş molla təyin olunmuş və qısa müddət ərzində savadlı ruhani kimi böyük hörmət qazanmış, bir il sonra Tiflis Vilayət Ruhani Məclisinin üzvü seçilmişdir. O, Tiflisdə ruhani xadim kimi tanındıqdan sonra 1895-ci ildə Gəncə Vilayət Ruhani Məclisinin sədri təyin olunmuşdur.

Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadənin ən diqqət cəlb edən tərəfi təhsil və marifçilik sahəsində göstərdiyi xidmətlərdir. Din xadimi olsa da, onun üstünlüyü dünyəvi elmlərin inkişafına verdiyi dəstəkdir. 1896-cı ildə təsis etdiyi "Məktəbül-Xeyriyyə" (Xeyriyyə məktəbi) adlı milli təhsil ocağının qayəsi millətin maariflənməsi və cəhalət mifini dağıtmaq idi. Bu məktəbdə təkcə Azərbaycandan deyil, Türkiyədən olan müəllimlər də fəaliyyət göstərirdi.

1900-cu ilin dekabrında tərəqqipərvər

əməlinə və maarifçilik fəaliyyətinə görə təqib olunan Pişnamazzadənin evində axtarış aparılır. Güya Türkiyə və İran hökumətləri ilə əlaqə saxlayan axund Qafqazda Rusiyaya qarşı ixtilaf hazırlayır və hökumətə qarşı əks-təbliğat təşkil edir. Bu yersiz günahlar əsasında Pişnamazzadə və onunla birlikdə 37 nəfər azərbaycanlı ziyalı "qiyama hazırlıq" bəhanəsilə həbs olunaraq sürgünə göndərilir.

O, sürgündən qayıtdıqdan sonra yenə də maarifçilik fəaliyyətini davam etdirir və qardaşı Axund Hüseyn Pişnamazzadənin rəhbəri olduğu "Mədrəseyi-Ruhaniyyə"də dərs deyir. Axund Molla Məhəmməd Pişnamazzadə yeni tipli, "Üsuli-Cədid" məktəblərinin tərəfdarı idi. Bunun uğrunda mübarizə aparırdı. 1909-cu ildə rəsmi olaraq həmin məktəblərin icazəsini alır. Gəncə və Gəncə ətrafında yeni tipli məktəblər açdırır.

Həmçinin həmin il iyulun 20-də Qafqaz

Müsəlmanları Şiə Ruhani İdarəsinin sədri seçilir. Məhəmməd Pişnamazzadə səhhətində yaranan problemlərlə əlaqədar olaraq 1918-ci il dekabrın 10-da Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin sədri və şeyxülislamlıq vəzifəsindən istefa verir, fəaliyyətini Gəncə Cümə məscidinin axundu kimi davam etdirir.

1920-ci ilin aprelin 28-də bolşeviklər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Məhəmməd Pişnamazzadə təqiblərə məruz qalmış və bir müddət sonra həbs olunmuşdur. Lakin Nəriman Nərimanov bu haqda məlumat alan kimi şeyxin Azərbaycan xalqının maariflənməsində böyük xidmətləri olduğunu söyləyərək, onu azadlığa buraxdırır. Nəriman Nərimanovun ölümündən sonra Pişnamazzadə yenə sorğuya tutulur və haqsız yerə incidilir.

Axund Məhəmməd Pişnamazzadə 1932-ci ildə 79 yaşında vəfat etmiş, Gəncədə İmamzadə qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

RADİKALİZM

Müəyyən hədəfə çatmaq üçün başqalarının hüquq və azadlıqlarını pozmağa hazır olan birlik və təşkilatların fəaliyyətləri barədə işlədilən termindir. Eyni anlayış dini birliklər üçün də işlədilir. Hər hansı dinin, məzhəbin, cərəyanın üstünlüyünü, xüsusi imtiyaza malik olduğunu təbliğ edərək digər etiqadın ardıcılıqlarına qarşı dözümsüz münasibət göstərən dini birliklər radikal adlandırılır. Bu cür dini birlik və təşkilatlar digər dinlərə, məzhəblərə sahib insanları, yaxud bütövlükdə cəmiyyəti özlərinin qatı fundamentalist dini inancları çərçivəsində yenidən təşkilatlandırmağa çalışırlar. Nəticədə hakimiyyəti ələ keçirənlərin dini rəsmiyyət qazanaraq fərqli dinə mənsub insanların vicdan və etiqad azadlıqları məhdudlaşdırılır. Ümumiyyətlə, dini radikalizm, din adı altında törədilən terror aktlarından başlayaraq, bəzi dinlərə qarşı fiziki-mənəvi təzyiq göstərməyə qədər müxtəlif aspektləri əhatə edir.

Son əsrlər bəşəriyyətin elmi-texnoloji, sosial-siyasi cəhətdən sürətlə irəliləməsinə, Yer kürəsinin kiçik bir "kəndə" dönməsinə baxmayaraq, dini radikalizm aktuallığını itirməmiş, əksinə, yeni qiyafəyə bürünərək global təhlükəyə çevrilmişdir.

RAMAZAN

Hicri-qəməri təqviminin doqquzuncu və ən müqəddəs ayıdır. Qurani-Kərim məhz bu ayda – Qədr gecəsində nazil olmuşdur. İslama görə, Ramazan ayının orucu həddibülüğa çatmış, xəstə və səfərdə olmayan müsəlmanlara vacibdir.

İslam dininin müqəddəs ayı olan Ramazan sonuna yaxınlaşdıqca müsəl-

manlar səmanın aydın olacağı günü böyük ümidlə gözləyirlər. İslam dinində Ayn Yer kürəsi ətrafında hərəkət dövriliyinə əsaslanan ay təqvimindən istifadə olunur. Hər il ay təqvimindəki aylar ötən ilki Günəş təqvimindəkindən 11 gün əvvəl başlayır. Ay təqvimi müsəlmanlar üçün çox mühümdür və müsəlmanlar Ramazan ayı ərzində oruc tuturlar. Onlar günəş çıxandan batana qədər qida və içki qəbul etmirlər.

RAMAZAN BAYRAMI

Hicri təqvim ilə şəvval ayının 1-ci günüdür. Ramazan bayramına Fitr bayramı da deyilir. Ramazan ayının sonunda, orucluğu sona çatması münasibəti ilə qeyd edilir.

Ramazan ayında oruc tutulması müsəlmanlara hicrətin ikinci (622-ci il) ilində buyurulmuşdur. Ramazan ayı insanlara Allahı sevmək prinsiplərini öyrədir, onlara öz iradələrinin dözümlülüüyünü yoxlamaq imkanı verir, onları gözüaçıq, təmiz vicdanlı olmağa yönəldir və oruc tutmaqla bu, ifadə olunur. Oruc Ramazan ayında tutulduğu üçün ona "Ramazan orucu" da deyirlər.

Ramazan bayramında müsəlmanlar bir yerdə bayram namazı qılırlar. Bayramda müsəlmanlar bir-birini ziyarət edir, qohum-əqrəbalarla görüşür, küsülülər barışır. Bayramda kasıblar və yoxsullar da unudulmur. Məhz buna görə İslamda fitrə zəkatı buyurulmuşdur ki, yoxsul müsəlmanlar da bayramı keçirsinlər və hamı kimi şənlənsinlər.

Azərbaycanda Ramazan bayramı Milli Məclisin 1992-ci il oktyabrın 27-də qəbul etdiyi "Azərbaycan Respublikasının bayramları haqqında" Qanununa əsasən, 1993-cü ildən dövlət səviyyəsində 2 gün qeyd olunur.

RƏBB

Uca Allahın adlarından biridir. Lüğətdə "Rəbb" sözü "malik", "yaradıcı", "sahib", "əfəndi", "tərbiyə və islah edən", "idarə edən", "nemət verən" mənalarını daşıyır.

Quranda rəbb sözü 962 yerdə Allaha birbaşa nisbət edilir. Bundan əlavə, beş yerdə Həzrət Yusif dövründəki Misir məliki üçün "hökmdar" mənasında istifadə olunmuşdur. Bir ayədə isə Allahdan başqa rəbb axtarmağın lüzumsuz olduğu vurğulanılır.

Rəbb Qurani-Kərimdə Yaradanın adları arasında Allah sözündən sonra ən çox istifadə edilən sözdür.

RƏHİMƏ XANIM ZİYARƏTGAHI

Bakının Sabunçu rayonunun Nardaran qəsəbəsində yerləşən bu memarlıq abidəsinin VIII əsrə aid olduğu deyilir. Təbiət hadisələri ilə əlaqədar dağılaraq məhv olan

ziyarətgahın qalıqları XX əsrin ortalarında kənddə aparılan qazıntı işləri zamanı aşkar olunmuşdur. Qazıntı zamanı Rəhimə xanımın evi, eləcə də üç bulaq aşkara çıxarılmışdır. Tarixi rəvayətlərə görə, Rəhimə xanım Əhli-beyt nəslindən hesab olunan yeddinci imam Əbül Həsən Musa ibn Cəfər əl-Kazımın qızıdır. Rəhimə xanımın qardaşı isə səkkizinci imam olan İmam Rzadır.

Sovet hakimiyyəti illərində başqa ziyarətgahlar kimi, Rəhimə xanım ziyarətgahının da sökülməsi gözlənilirdi. Amma Nardaran əhalisi gündüzlər ziyarətgahın qapısını daşla hörərək bunun qarşısını almış, gecələr isə daşları söküb ziyarətgaha daxil olmuşlar. 1951-ci ildə anbara çevrilən tikilidə buğda saxlanılırdı, lakin 1956-cı ildə yerli əhali buranı təmizləmiş və ziyarətgah əvvəlki vəziyyətinə qaytarılmışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycandakı bərpaçıların çoxu milliyətcə erməni olduğundan, onlar daş

kitabələrin üzərindəki yazıları pozmuşlar. Rəhimə xanımın qəbrinin üzərindəki kitabələrin bəziləri beləcə məhv edilmişdir.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1994-cü ildə yenidən qurulmuş ziyarətgah kompleksi bu gün füsunkar görünüşə malikdir.

RƏHMƏT

Dini terminologiyada "şəfqət göstərib lütf etmək" mənasını daşıyır. Lüğətdə "yaxşılıq etmək", "bağışlamaq", "şəfqətli davranmaq" və "mərhəmət göstərmək" anlamına gəlir. Məşhur müsəlman leksikoqrafı Rağib əl-İsfəhani rəhmət anlayışının əsas mənasını belə açıqlamışdır: "Rəhmət acınacaqlı vəziyyətə düşən şəxsə qarşı yumşaq ürəkli və şəfqətli olmaqdır. Allaha nisbət etdikdə isə mərhəmətin məhsulu olan "lütf etmək" mənasını daşıyır".

Qurani-Kərimdə 114 dəfə keçən rəhmət kəlməsi 92 yerdə Allaha nisbət edilmişdir. Bununla yanaşı, 119 dəfə feil kimi, 57 yerdə rəhman və 114 yerdə rəhim şəklində Allaha şamil olunmuşdur. Eyni zamanda, rəhmət kəlməsi Quranda Tövrata, Məhəmməd peyğəmbərə və insanlara da nisbət edilmişdir.

RƏQAİB GECƏSİ

Müsəlmanların rəcəb ayında qeyd etdikləri müqəddəs gecələrdən biridir. Bu gecə rəcəb ayının ilk cümə axşamında qeyd olunur. Bəzi məzhəblərə görə, Həzrət Məhəmmədə bu gecə peyğəmbərlik verilmişdir. Bu gecə Allah mömin bəndələrinə rəqibətlər, yəni lütlər edir. Bu gecə edilən duaların savabının daha çox olacağı bildirilir. Rəvayətə əsasən, rəcəb ayının birinci cümə axşamı günü Mə-

həmməd peyğəmbər orucunu tutmuş, gün batandan sonra isə 12 rükətli namaz qılmışdır.

Müsəlmanlar XII əsrdən başlayaraq Rəqaib gecəsini qeyd etməyə başlamış, XVIII əsrdən etibarən isə bu adət kütləviləşmişdir. Rəqaib gecəsinin qeyd edilməsi ənənəsinə daha çox sufilər önəm verirlər. Onlar həmin gecəyə xüsusi sayğı bəsləyir, bunun üçün "rəqaibiyyə" adlı qoşmalar da yazıb oxuyurlar. Osmanlı imperiyasında həmin gecələrdə məscidlərin minarələrində qəndillər yandırılırdı. Bundan sonra Rəqaib gecəsi xalq arasında da geniş yayılmış və müasir dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Rəqaib gecəsində müsəlmanlar etdikləri günahlara görə Allah qarşısında tövbə və çoxlu dualar edirlər.

RƏSULZADƏ MƏHƏMMƏD ƏMİN

Müsəlman Şərqində ilk dünyəvi respublikanın - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Axund Hacı Molla Ələkbər oğlu Rəsulzadə 31 yanvar 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur.

Gənc yaşlarında sosial-demokratiyaya daha çox meyl etmiş, 1902-ci ildə "Müsəlman gənclik təşkilatı"nı qurmuş, 1904-cü ilin sonlarında isə Azərbaycanda ilk sosial-demokrat təşkilat olan "Hümmət"in yaradıcılarından biri olmuşdur.

1905-1907-ci illərin birinci rus inqilabından sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə sosial-demokratiya ilə bağlı məyusluq yaşayır və hədəfi muxtar idarəetmə olan milli hərəkatın tərəfdarına çevrilir. Lakin inqilabın yatırılmasından sonrakı çar repressiyaları Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni 1908-ci

ildə vətəninə tərk etməyə vadar edir. O, əvvəlcə İranda məskunlaşır, burada vüsət alan Səttarxan hərəkatında fəal iştirak edir. İran Demokrat Partiyasının əsasını qoyan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, eyni zamanda "İrane Nou" və "İrane Ahat" qəzetlərinin baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərir. İran məşrutə inqilabının yatırılmasından sonra Türkiyəyə gedir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sonralar müsavətçilik adlanacaq siyasi görüşlərinin formalaşması da bu illərə təsadüf edir. O, İstanbuldan həmfikirələrinə yazdığı məktublarında milli-demokrat xarakterli təşkilatın yaradılmasının vacibliyini vurğulayır. Məhz bu ideya əsasında 1911-ci ilin oktyabrında Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası yaradılmışdır. Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə bağlı verilmiş əfvə əsasən, 1913-cü ildə Azərbaycana qayıdan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə partiyanın ideoloquna və liderinə çevrilmişdir.

O, dövlət və ictimai xadim, siyasətçi və publisist, Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biridir. Azərbaycan tarixinin görkəmli və böyük şəxsiyyətlərindəndir, Azərbaycan milli istiqlal hərəkatına başçılıq etmişdir. Onun "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!" ifadəsi XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının şüarı olmuşdur.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1955-ci il martın 6-da Ankarada 3 dəfə "Azərbaycan" deyərək 71 yaşında vəfat etmişdir. O, martın 8-də Ankaranın Əsri qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

RƏSUL

Yeni şəriət və kitabla gəlmiş peyğəmbərlərdir.

Qurani-Kərimdə peyğəmbər sözünün əvəzində rəsul və yaxud nəbi kəlməsi istifadə olunmuşdur. Ərəbcə nəbi "müjdə verən", rəsul isə "elçi", "səfir" mənasında işlənir. Termin olaraq, nəbi Allahdan vəhy almış şəxsdir. Rəsul isə Allah tərəfindən kitab və şəriətlə göndərilmiş nəbidir. Bu baxımdan hər rəsul nəbidir, lakin hər nəbi rəsul deyil. Məsələn, Həzrət Musa, Həzrət Məhəmməd həm nəbi, həm də rəsuldur.

RƏŞİDİYYƏ

Azərbaycanın qədim Təbriz şəhərində xüsusi ayrılmış şəhərcikdə yerləşən və təsisçisi Fəzlullah Rəşidəddinin adı ilə adlandırılan elm-təhsil kompleksi olmuşdur. Rəşidiyyənin tərkibinə böyük müalicəxana da daxil idi və burada həkimlər müalicə ilə yanaşı, elmi-tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olurdular.

XIII-XIV əsrdə Azərbaycanda və dünya-

da kitabxanalarının himayədarı kimi tanınan F.Rəşidəddin (1247-1318) Elxanilər dövlətinin baş vəziri olmuş və dörd hökmdarın dövründə ölkənin mədəni həyatına, o cümlədən təhsilin və kitabxanaların inkişafına rəhbərlik etmişdir. O, təkcə Təbrizdə deyil, Qazaniyyə və başqa şəhərlərdə bir çox kitabxanalar təsis etdirmişdir. "Rəşidiyyə" kitabxanasına İran, Hindistan, Misir, Çin, Yunanıstan, Bizans kimi ölkələrdən kitablar toplanılmışdı. Bu kitablar arasında Azərbaycan müəlliflərinin kitabları əsas yer tuturdu.

RİDDƏ MÜHARİBƏLƏRİ

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra dindən dönüb İslam dövlətinə qarşı çıxanlarla xəlifə Əbu Bəkrin 632-633-ci illərdə apardığı müharibələrdir.

Müsəlman tarixçilərinin bildirdiyinə görə, Həzrət Məhəmmədin ölüm xəbərini eşidən Ərəbistan yarımadasında bir çox qəbilə dindən çıxdıqlarını elan edərək zəkat ödəməkdən boyun qaçırmışlar. Həmin ərəfdə yalançı peyğəmbərlər də ortaya çıxaraq tərəfdarlar toplamağa başlamışlar. Bu məsələdə xəlifə öz prinsipliliğini ortaya qoymuş və onlara qarşı müharibəyə başlamışdır. Beləliklə, xəlifə Əbu Bəkr zəkatı ödəməkdən boyun qaçıran qəbilələrə qarşı göndərdiyi qoşun qısa müddətdə ərəb qəbilələrini Xilafətə tabe etdirə bilmişdir. Bundan sonra Xilafət bütöv və güclü bir ölkəyə çevrilmişdir.

RİSALƏ

Lügəvi mənası göndərmək olan risalə "irsal" sözündən düzəlib. Risalə "şifahi və ya yazılı mesaj çatdırma" mənasında "elçilik"

deməkdir. Elçinin çatdırdığı yazılı məktuba, ayrıca kiçik kitaba da Risalə deyilmişdir. Qurani-Kərimdə "risalə" sözü bir mesajın şifahi olaraq ifadəsi və çatdırılması mənasında işlənir.

İslamda risaləyə əhəmiyyət verilmiş və müxtəlif sahələrdə minlərlə risalə qələmə alınmışdır. İbn Sina, Ömər Xəyyam, Şəhabəddin Sührəvərdi, Nəsirəddin Tusi, Fəzlullah Rəşidəddin və digərlərinin dini, fəlsəfi və təsəvvüf məzmunlu risalələri mövcuddur.

RUH

Mahiyyəti insan üçün tam bilinməyən, bədənə həyat verən cəhəddir. Quranda Allahın insanlara ruh haqqında çox az məlumat verdiyi bildirilir. Qurani-Kərimin "İsra" surəsinin 85-ci ayəsində buyrulur: "(Ya Rəsulum!) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşarlar. De: 'Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!'" Ona görə də ruhun mahiyyətini dərk etmək cəhdləri şəriətdə bəyənilmir. İslam əqidəsinə görə, insan öldükdə ruh bədəni tərk edir və o bərzəxə yüksəlir. Qiyamət günü isə ruhlar təkrar bədənələrinə qayıdacaqdır.

RUHÜL-QÜDS

Mələk Cəbrailin adlarından biridir. Qurani-Kərimin "Bəqərə" surəsinin 87-ci ayəsində Cəbrail bu adla anılmışdır: "... Məryəm oğlu İsayə aşkar möcüzələr (dəlillər) bəxş etdik və onu müqəddəs ruhla (Cəbrail ilə və ya ismi-əzəmlə) qüvvətləndirdik...". Bundan başqa, Allahın İsa peyğəmbərə verdiyi qüvvə, onun gətirdiyi müqəddəs

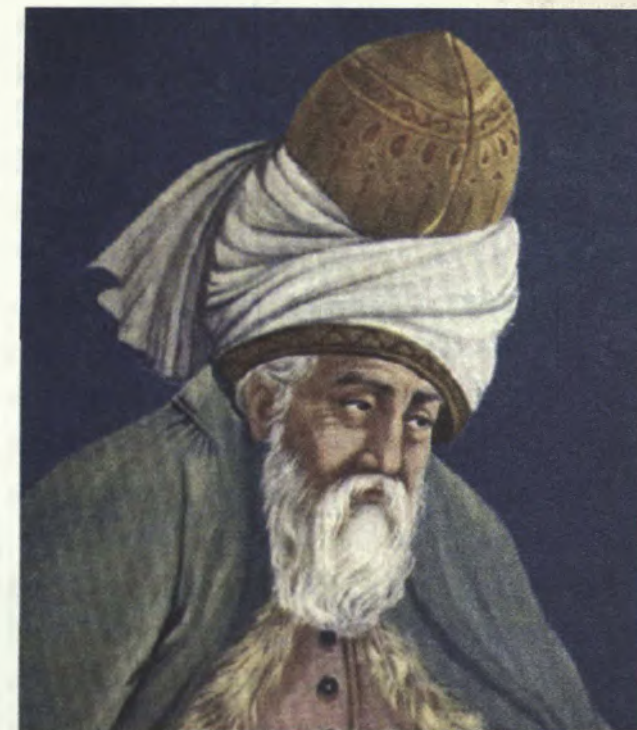
kitab, Xristian təslisinin üçüncü elementi də müqəddəs ruh adlandırılır.

RUMİ MÖVLANA CƏLALƏDDİN

İslam və təsəvvüf dünyasında tanınmış şair, mövləvi yolunun öncülü, vəhdəti-vücut fəlsəfəsinin tanınmış nümayəndəsidir. 1207-ci ildə Əfqanıstanın Bəlx vilayətində anadan olmuş, 1273-cü ildə Konyada vəfat etmişdir.

Əsl adı Məhəmməd Cəlaləddindir. Anadoluya (o vaxtlar Anadolu "Diyari-Rum" adlanırdı) yerləşib orada yaşadığı üçün ona Rumi deyilmişdir. "Əfəndimiz" mənasına gələn Mövlana adı isə ona duyulan böyük hörmətin əlaməti olaraq verilmişdir. Rumi o dövrün İslam mədəniyyəti mərkəzlərindən biri sayılan Bəlx qəsəbəsində müəllimlik edən və "Sultanül-üləma" ("Alimlər sultanı") ləqəbi ilə tanınan Bəhaəddin Vələdin oğlu idi.

Bəhaəddin Vələd 1214-1217-ci illər arasında ailəsi ilə birgə Anadoluya köçür. Mövlana bütün ömrünü o vaxt Səlcuqilərin paytaxtı Konya şəhərində keçirir, orada da dəfn edilir. Atası Bəhaəddin Vələdin ölümündən bir il sonra, 1232-ci ildə Konyaya gələn Seyyid Bürhanəddin Mövlananın tərbiyəsi ilə məşğul olmuş və Mövlana doqquz il ona xidmət etmişdir. Rumi 38 yaşında ikən 60 yaşlı Şəmsəddin (Şəms) Təbrizi ilə tanış olmuşdur. Bu tanışlıq Cəlaləddinin dünyagörüşünə dərin təsir göstərmiş, onun fikir dünyasını kökündən dəyişdirmişdir. Bir gün Şəms sirli şəkildə qeyb olarkən, Cəlaləddin sarsılmış və müəlliminə olan məhəbbətini, onun itməsindən doğan kədər və həsrətini bədii əsərlərində – məsnəvi, rübai və qəzəllərində ifadə etmişdir. Şəmsin bu gedişindən sonra Mövlana acılar içində

qovrulmağa başlamışdır. Şəmsin yoxluğundan üzülən mütəfəkkir 1273-cü ildə, 66 yaşında dünyasını dəyişmişdir. Mövlana son mənzilə Konya tarixində görülməmiş insan izdihamı və hüznə yola salınmışdır.

Nizami, Xaqani kimi, Rumi də şeirlərini əsasən fars dilində qələmə almışdır. Türk dilində onun yalnız bir neçə şeiri və farsca-türkçə müxəmməsi günümüzədək gəlib çatmışdır. Bununla yanaşı, ərəb və yunan dillərində də şeirlər yazan Ruminin ədəbi irsi "Məsnəvi", "Divani-Kəbir", "Fihi-ma-fih", "Məcalisi-Səba" və "Məktubat"dan ibarətdir.

UNESCO Mövlananın anadan olmasının 800 illiyi münasibəti ilə 2007-ci ili "Dünya Mövlana İli" elan etmişdir.

RÜKU

Namazın şərtlərindəndir. Namaz qılan şəxs qiraətdən sonra təkbir gətirərək rükuya əyilir. Ruku zamanı kişilər barmaqlarını açıb dizlərinin üstünə qoyur. Kürəyini və başını

düz, ayaq və əllərini dik tutur. Qadınlar isə barmaqlarını açmır, kürəyini və başını bir az əyirlər.

RÜKN

İbadətlərin əsasları belə adlanır. Məsələn, namazın rükləri qiyamda durmaq, rükuya getmək və iki dəfə səcdə etmək, sonuncu rükətin sonunda oturub təşəhhüd duasını oxumaqdır. Orucun rüknü səhər açılardan axşama qədər qidanın qəbul edilməməsindədir. Rüknlər icra edilməyə, istənilən ibadət pozulmuş olur. Rüklərə daxil olmayan rituallar isə ibadəti pozmur. Məsələn, namazda təsadüfən vacib olmayan duanın oxunmaması ibadəti pozmaz.

RÜKƏT

Namazda bir qiyam (ayağa qalxma) ilə bir rüku (əyilmə) və iki səcdəni əhatə edən ibadət halıdır. Bütün namazlar rükətlərdən ibarətdir. Hər rükətdə Quran ayələri və başqa dualar oxunur. Vacib olan sübh namazında iki, zöhr və işa namazlarında dörd, məğrib namazında isə üç rükət namaz qılınır. Nafilə namazlarında isə rükətlərin sayı fərqlidir.

RÜQQƏYA BİNT HÜSEYN

Mədinədə dünyaya gəlmişdir. İmam Hüseyinin qızı, Məhəmməd peyğəmbərin nəticəsidir. Qüreyş və Əhli-beyt nəslindəndir.

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, İmam Hüseyinin Aşura inqilabında Allah yolunda fəda etdiyi sonuncu qurbanı qızı Rükəyyadır. Tarixi faktlara əsasən, Həzrət Rükəyyanın Kərbəla hadisəsində üç-dörd yaşı varmış. Kərbəla hadisəsindən sonra Rükəyya xanım İmamın ailəsi ilə birlikdə düşməyə əsir düşür. Əsirlərlə birlikdə Kufəyə, oradan da Dəməşq şəhərinə gətirilir. Dəməşqdə Yezidin Kərbəla əsirlərini saxladığı xarabalıqda atasını yuxuda görür və yuxudan oyanıb, ağlayaraq atasını istəyir. Yezid onun ağlamaq səsinə narahat olur və əmr verir ki, İmam Hüseyinin başını aparıb Rükəyyaya versinlər. Əsgərlər İmamın başını ona verirlər. Xanım atasının başını görəndən sonra ürəyi partlayır və şəhid olur. Onu xarabalıqda dəfn edirlər. İllər sonra Rükəyyanın qəbrinin üzərində böyük ziyarətgah inşa edilmiş və hazırda ziyarət yeridir.

SABIİLİK

Orta Şərqdə meydana çıxan dindir. Bu dinin mənsubları Sabiiliyin ilk din olduğunu iddia etmələrinə baxmayaraq, əslində, onlar miladdan əvvəl ikinci əsrdə Yaxın Şərqdə mövcud olan heterodoks yəhudi cərəyanları arasında meydana gəlmişdir. Hazırda cənubi Mesopotamiyada yaşayan və işıq-qaranlıq dualizminə inanan toplumdur. Qurani-Kərimin üç ayəsində sabiilərdən bəhs olunur ("Bəqərə", 62: "Maidə", 69; "Həcc", 17). Tarixən bu ayələrdə adı çəkilən sabiilərin kimliyi mövzusu mübahisə doğurmuş və onlara fərqli yanaşmalar olmuşdur. Digər din mənsubları ilə yanaşı, Quranda adları çəkilən sabiilərlə bağlı geniş məlumat verilməmiş, yalnız adları çəkilmişdir. Bu ayələrin ilk ikisində onların adı kitab əhli olan yəhudi və xristianlarla yanaşı hallanmışdır. Sabii, yəhudi və xristianlardan kim Allaha və axirət gününə inanıb, yaxşı işlər görərsə, onun qurtuluşa nail olacaqları bildirilmişdir. Qurani-Kərimin "Həcc" surəsinin 17-ci ayəsində buyrulur: "Həqiqətən, Allah iman gətirənlər (müsəlmanlar), yəhudilər, sabiilər (ulduzperəstlər), xaçperəstlər, atəşperəstlər və müşriklər arasında qiyamət günü (haqq ilə batili ayırd edərək) hökmünü verəcəkdir. Şübhəsiz ki, Allah hər şeyə şahiddir! (Onların nə etdiklərini və nəyə layiq olduqlarını çox gözəl bilir!)" Sabiilərin hansı inancda olduqları sualına ilahiyyatçılar birmənalı cavab vermirlər. Onlardan bəziləri hesab edirdilər ki, onların inancı Xristianlığın, Yəhudiliyin, Zərdüstiliyin, eləcə də başqa dinlərin sinkretik qarışığından ibarət olmuşdur. Digərlərinə görə, sabiilər mələklərə və ulduzlara tapınırdılar. Sabiiləri

Allahın bütün peyğəmbərlərinə iman gətirən və Zəbur kitabını oxuyan əhli-kitab hesab edənlər də olmuşdur. Lakin başqa ilahiyyatçılar onları bütperəst adlandırmışlar. İlahiyyatçıların fikrincə, sabiiliyin əlamətləri Misir, Yaxın Şərq, İran və Hindistan dinlərində də olmuşdur. Qədim yunan və roma inanc və mədəniyyətinə sabiiliyin güclü təsiri olmuşdur. Sonralar sabiilərin inancına müxtəlif fəlsəfi, mistik, eləcə də qnostik elementlər daxil olmuşdur.

Sabiilərin bu gün İraqda Fərat və Dəclə çaylarının birləşdiyi ərazidə, İranın İraqa yaxın bölgələrində – Qarun çayı boyu dağınıq şəkildə Bağdad və Bəsrə şəhərlərində yaşadıkları haqda məlumatlar mövcuddur.

Sabiilərin müqəddəs kitabları "Ginza" (Xəzinə), "Draşiad Yəhya" (Yəhyanın təlimləri) və "Qolasta"dır (Kolleksiya, yaxud tərif). 600-ə yaxın səhifədən ibarət olan Ginza əsasən iki hissəyə ayrılır: "Sağ Ginza" və "Sol Ginza". Müxtəlif dualar, teologiyaya aid mövzular, mifologiya, ölüm və ölümdən sonrakı həyatdan və bu kimi digər mövzulardan bəhs edən bu kitabı bəzən "Adəmin kitabı" adlandırırlar. "Draşiad Yəhya" adlanan digər kitabda isə adından da göründüyü kimi, əsasən Yəhyadan və onun təlimlərindən bəhs olunur. "Qolasta" qüsl, ayin yeməkləri, ibadətlərlə bağlı dualardan və əməllərdən bəhs edən ibadət kitabıdır.

SAHUR

Oruc tutan şəxslərin imsak vaxtından əvvəl (dan yeri ağarmazdan) yedikləri yemək sahur və ya obaşdan adlanır. Gün boyu oruca dözmək üçün yuxudan oyanıb sahur yeməyi yemək müstəhəb sayılır. Üstəlik, sahur vaxtı

edilən duaların Allah dərgahında daha tez qəbul olunduğu deyilir.

SALAVAT

Məhəmməd peyğəmbərə və onun soyundan gələnlərə (Əhli-beytə) ehtiramlarını göstərmək üçün müsəlmanlar tərəfindən oxunan dualara deyilir. Qurani-Kərimin "Əhzab" surəsinin 56-cı ayəsində Allah və mələklərin Məhəmməd peyğəmbərə salavat oxuduğu qeyd olunaraq, iman gətirən insanların ona salavat göndərmələri buyurulur: **"Həqiqətən, Allah və Onun mələkləri Peyğəmbərə salavat göndərirlər (xeyir-dua verirlər). Ey iman gətirənlər! Siz də ona salavat göndərib (onun üçün salavat deyib) layiqincə salamlayın! (Allahümmə səlli əla Muhəmmədin və ali Muhəmməd; əssəlamu əleykə əyyuhənnəbi və rəhmətullahi və bərəkətuhi - deyin!)"**

Müsəlmanlar namazda, müxtəlif dualarda, o cümlədən Məhəmməd peyğəmbərin adını çəkərkən ona salavat göndərirlər.

SALEH (I)

Səhud qövmünə göndərilən peyğəmbərdir. Səhud qövmü Nuh peyğəmbərin soyundan Səhud ibn Amirin və ya Səhud ibn Adın övladları hesab olunur.

Qurani-Kərimə görə, Allah günahlara batmış Ad qəbiləsini məhv etmişdir. Onlardan bəzi inanlı insanlar xilas olaraq başqa yerlərə köçmüşlər. Səhud xalqı da onlardan törəmişdir. Rəvayətə görə, səhudlular Hicr adlı bir yerdə yaşamışlar. Həmin yer ola bilsin ki, Suriya ilə Hicaz arasında olmuşdur. Burada onların sayı çoxalmış və güclənmişlər. Saleh də səhudlu idi, möminliyi ilə seçilirdi. Qırxa yaxın yaşı olduqda Allah onu peyğəmbər seçmişdir. Bundan sonra Saleh xalqını Allaha inanmağa, bütperəstlikdən çəkinməyə çağırırsa da, əksəriyyət ona inanmamışdır. Onların çoxu Salehi cadugər və yalançı adlandırmışdır. Buna baxmayaraq, Saleh dinə dəvətini davam etdirmişdir. O, öz xalqını cəzalanacaqları ilə qorxutsa da, bu, bir nəticə verməmişdir. Saleh imana gəlmiş səhudlularla Suriyaya gedib, həyatının sonuna kimi orada yaşamışdır. Başqa bir rəvayətə görə, o, Məkkədə və ya Hədrəmutda məskunlaşmışdır.

SALEH (II)

Allahın rızasını qazanmaq üçün dünya həyatının keçici dəyərlərinə əhəmiyyət verməyən, şəriət qaydalarına uyğun olaraq yaşayan, əməlləri ilə hamıya nümunə olan müsəlmandır. Belə insanlara xalq arasında "əməli saleh adam" deyirlər. Əməli-sahəh olmaq İslamın ən əsas tələblərindən biridir. Çünki müsəlman hərəkət və davranışlarında doğru olmalıdır.

SAVAB

İslam dinində insanın xeyirxah hərəkətləri və nafilə ibadətləri yerinə yetirməsi səbəbindən qazandığı xeyrə verilən addır. İnanca görə, axirətdə savabı yüksək

olanlar əbədi səadətə qovuşacaq, Cənnətə göndəriləcəklər.

SARA

İslam və yəhudi mənbələrinə görə, İbrahim peyğəmbərin həyat yoldaşı və əmisi qızı olmuşdur. Rəvayətə görə, Həzrət İbrahimlə Sara uzun illər birlikdə yaşamalarına baxmayaraq, övladları olmamışdır. Bu səbəbdən də Sara öz həyat yoldaşına varis bəxş etmək məqsədilə Misirdə ona bağışlanmış Həcər adlı kənizi Həzrət İbrahimlə evləndirmişdir. Bu izdivacdən İsmail peyğəmbər doğulmuşdur.

Sara təqribən 90 yaşlarında ikən mələklərin gətirdiyi müjdənin ardınca Həzrət İbrahimdən hamilə qalmışdır. Qurani-Kərimdə həmin hadisə belə təsvir edilir: **"(Mələklər) ona (İbrahimə) çox bilikli bir oğlan uşağı (İshaqın dünyaya gələcəyi) ilə müjdə verdilər. Zövcəsi (Sara) çağır-bağır salıb (təəccübündən əlini üzünə çırparaq) dedi: "Mən qoca, qısır bir qarıyam!" Onlar: "Sənin Rəbbin belə buyurmuşdur. Şübhəsiz ki, O, hikmət sahibidir, (hər şeyi) biləndir" - dedilər"** (Zariyat, 28-30).

Haqqında danışılan bu oğlan uşağı sonralar böyük peyğəmbərlərdən sayılan Həzrət İshaq idi. Rəvayətə görə, İbrahim və İshaq peyğəmbərin məzarları əl-Xəlil (Hebron) şəhərindəki İbrahim məscidinin altındakı mağaradadır.

SEYİD

"Seyid" sözü "bəy", "nüfuzlu şəxs", "rəis", "ağa" mənasına gəlir. İslamdan əvvəl Ərəbistanda tayfa rəhbərləri bu adla

adlandırılmışdır. Müsəlman dünyasında Məhəmməd peyğəmbərin nəslindən olub onun nəvəsi Hüseynin soyundan gələn Əhli-beyt nümayəndələrinə verilən addır. Onlara müsəlman dünyasının hər yerində hörmət və sayğı bəslənilir. Tarixdən isə bəzi Əməvi və Abbasi xəlifələrinin seyidləri siyasi zəmində təqib etdikləri bilinməkdədir. Fatimi və Osmanlı xilafətində seyidlərə qayğı göstərilmiş, onların işlərini aparan dövlət qurumları yaradılmışdır.

SƏCDƏ

Allaha ibadət edərkən Onun böyüklüyü qarşısında diz çökərək alnı yerə qoymaqdır. Qurani-Kərimdə bütün kainatın Allaha səcdə etdiyi göstərilir.

Ərəb dilində "s-c-d" kökündən törəyən "səcdə" kəlməsi lüğətlə "itaət", "təslimiyyət", "baş əymək", "təzim etmək", "alnı yerə qoymaq" mənalarında işlədilir. Fiqh termini olaraq səcdə namazın hər rükətində müəyyən üzləri (ayaqlar, dizlər, əllər, aln və burun) yerə və ya yerə bitişik səthə qoyaraq iki dəfə yerə qapanmaq deməkdir. "Məscid" sözü ilə eyni kökdən törəmişdir.

SƏDƏQƏ

Sədəqə Allah rızası üçün kasıblara, möhtacı olanlara qarşılıqsız edilən yardımdır. İnsan etdiyi hər hansı yardımının və ya yaxşılığının sədəqə sayılması üçün üç xüsusiyyətə diqqət yetirməlidir: 1) yardım Allah rızası üçün edilməlidir; 2) əsasən, fəqir və ehtiyacı olanlara edilməlidir; 3) qarşılıqsız olmalıdır. Qurani-Kərimdə buyurulur: **"Biri-nizin ölümü çatıb: "Ey Rəbbim! Mənə bir az möhlət versəydin, sədəqə verib salehlərdən**

olardım! – deməmişdən əvvəl sizə verdim ruzidən (Allah yolunda) xərcləyin”.

Bundan başqa, sədəqə vermək adət halını alırsa, o zaman insanlar arasında mehribançılıq artar, sosial problemlərin yaratdığı gərginlik ortadan qalxar. İslama görə, ən çox bəyənən əməllərdən biri gizli verilən sədəqədir. Belə olduğu təqdirdə sədəqəni verənin kimliyi bilinmir, bu isə Allah tərəfindən rəğbətlə qarşılır.

SƏMUD QÖVMÜ

Hicaz ilə Şam arasında yerləşən Hicr adlı dövlətdə yaşamışlar. Səhud qövmünün orada məskunlaşması barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur.

Bəzi mənbələrdə Səhud qövmünün Misirin Əmaliqə tayfasından olduğu və Misir sultanı Əhməs tərəfindən qovulduğu qeyd edilir. Həmin mənbələrə görə, Misirdən qovulan səhud qövmü Fələstinə gedərək orada məskunlaşmışdır.

Quran ayələrindən Səhud qövmünün çox mədəni olduğu qənaətinə gəlmək olar. Səhudlular yayda və hava mülayim olanda düzənliklərdə özlərinə evlər tikirmişlər. Qış gəldikdə isə daha möhkəm və daha isti olsun deyər, dağları yararaq evlər yonurmuşlar. Rəvayətlərdə Səhud qövmünün uzunömürlü olduğu qeyd edilir.

SƏFA VƏ MƏRVƏ

Məkkədə yerləşən Həcc və Ümrə zamanı aralarında səy edilən (yüyürmək) iki təpənin adıdır. Hazırda Məscidi-Haramın divarına bitişikdir. Səfa və Mərvə təpələri arasında yüyürmək Həcc və Ümrə ayinlərindən biridir. Bu əmələ səy deyilir. Bu barədə Quranda

(Bəqərə, 158) ayə də vardır. İki təpə arasındakı məsafə 350 metrdir.

Səfa Məscidi-Haramın şimal-şərqində Əbu Qübeys dağının ətəyində Mərvədən bir

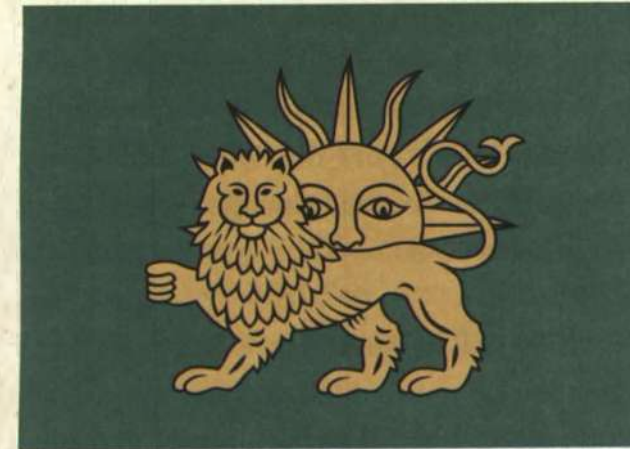
az yüksək olan təpədir. Mərvə isə Səfanın qarşısında və Harami-şərifin şimal qərbində yerləşir. Səfa “sərt, başqa bir kütləyə qarışmayan, torpaq və palçıqdan təmizlənmiş daş”, Mərvə “yumşaq və qara, qırmızımtıl vulkanik mənşəli, parçalanıb ətrafı sivri olan daş” deməkdir.

Həcc ziyarətində təvaflardan sonra Səfadan Mərvəyə 4 gediş və 3 gəlişdən ibarət olan səy ibadətindən dolayı xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu iki təpəyə Mərvəteyn də deyilir. Bu ibadət əməlinin əsası İbrahim peyğəmbərin arvadı Həcərin oğlu İsmail ilə birlikdə Məkkə vadisində tək qaldığı vaxt həmin iki təpə arasında gedib-gələrək su axtarması hadisəsi ilə bağlıdır.

Həzrət İbrahim oğlu İsmail ilə Kəbənin inşasını tamamladıqdan sonra Allahdan ibadət üsullarını öyrətməsini diləmişdir (Bəqərə, 128). Ona görə də Cəbrail digər Həcc əməlləri ilə birlikdə bu iki təpə arasında səy etməni də onlara öyrətmişdir. Bundan sonra gələn peyğəmbərlər və ümmətləri də Kəbəni ziyarət etdikdən sonra bu əməli yerinə yetirmişlər.

SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

Səfəvilər dövlətinin əsasını I İsmayıl 1501-ci ilin iyul ayında Təbrizdə özünü şah elan etməklə qoymuşdur. Dövlət onu idarə edən sülalənin adı ilə “Səfəvilər dövləti” və ya

“Qızılbaş dövləti” adlandırılmışdır. İsmayılın tərəfdarlarından ibarət olan qızılbaşlar ordusunun nüvəsini Şamlı, Rumlu, Mosullu, Pornak, Şeyxavənd, Çəpni, Bayat, Xınıslı, Təkəli, Baharlı, Qaramanlı, Sədlu, Bayburtlu, Varsaq, Evoğlu, Qaracadağlı, Ustaclı, Zülqədər, Əfşar, Qacar kimi türk tayfaları təşkil etmişdir. I İsmayılın ana dili Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. O bu dildə “Xətai” ləqəbi ilə şeirlər yazmışdır. Elə dövlətin də rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi olmuş, saray əhli, həmçinin dövlətin hərbi və dini xadimləri bu dildə danışmışlar. Müasir Azərbaycan milli və dini kimliyinin formalaşmasında böyük tarixi rol oynayan Səfəvilər bugünkü Azərbaycan, İran, Ermənistan, İraq, Əfqanıstan, Qərbi Pakistan, Türkmənistan, Şərqi Türkiyə, Şimal-şərqi Hindistan və Özbəkistan ərazilərini əhatə etmişdir.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dövlət idarəçiliyi mədəniyyəti daha da inkişaf etmişdir. Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, Şah Abbas və digər Səfəvi hökmdarlarının

həyata keçirdikləri uğurlu islahatlar, daxili və xarici siyasət nəticəsində Səfəvilər dövləti Yaxın və Orta Şərqin ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrilmişdir. Geniş ərazili Səfəvi imperiyasını idarə etmək üçün mükəmməl dövlət idarəçiliyi mexanizmi yaradılmışdır. Şah sarayında Ali Məşvərət Məclisi və ya Ali Səltənət Şurası (“Məclisi-əla”) fəaliyyət göstərirdi. Mərkəzi və yerli idarə orqanlarının işini tənzimləyən mükəmməl bürokratik sistem yaradılmışdı. Ölkə ərazisindəki bütün məhkəmə işlərinə Ali divan nəzarət edirdi. Səfəvi hökmdarlarının, xüsusən Şah Abbasın keçirdiyi islahatlar nəticəsində Səfəvilərin hərbi qüvvələri dünyanın ən qüdrətli ordularından birinə çevrilmişdi. Səfəvilərin hakimiyyəti illərində Yaxın və Orta Şərqdə Azərbaycan türk dilinin rolu daha da artmışdı. Səfəvi sarayına gəlmiş xarici ölkə elçiləri ilə diplomatik danışıqlar, bir qayda olaraq, Azərbaycan türkcəsində aparılırdı.

“Səfəvi” adı Şah İsmayılın ulu babası Şeyx Səfiəddinin adı ilə bağlıdır. O, sufi alimi, zahidiyyə təriqətinin banisi Şeyx Zahid Gilaninin tələbəsi olmuş, ölümündən sonra təriqətin adını dəyişərək səfəviyyə qoymuşdur. Şah İsmayılın atası Şeyx Heydərin dövründə onun müridləri “qızılbaş” adlandırılmışdır.

1503-cü ildə 13 minlik ordu ilə Həmədana doğru irəliləyən Şah İsmayıl Almaqlağı deyilən yerdə Ağqoyunlu Muradın qoşunları ilə üz-üzə gəlmişdir. 70 minlik ordusu olmasına baxmayaraq, Murad məğlub olmuşdur. Bundan sonra qızılbaşlar həmin il Qum, Kaşan və İsfahanı, 1504-cü ildə isə Yəzd və Kirmanı ələ keçirmişlər.

Bunun ardınca Şah İsmayıl öz qoşunu ilə birgə Qərbə doğru hərəkət etmiş, 1507-ci ildə Van və Ərzincanı, 1508-ci ildə isə ərəb İraqını tutmuşdur. İsmayılın qərbdə hərbi əməliyyatlar keçirməsindən istifadə edən Özbək xanı Məhəmməd Xorasanı işğal etmiş və şahə təhqiredici məktublar göndərərək onu hədələmişdir. Bu səbəbdən də I Şah İsmayıl 1510-cu ildə Xorasanə doğru hərəkət etmiş və Mərv yaxınlığında Məhəmməd xanı məğlubiyyətə uğradaraq Xorasanı ələ keçirmişdir. Daha sonra Anadoluya qayıdan İsmayıl Ağqoyunlular dövründə Azərbaycana tabe olan Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hərəkətə keçmiş, 1512-ci ildə Qaraman və Malatyanı imperiyanın ərazisinə birləşdirmişdir.

1514-cü ildə Osmanlı ordusu I Səlimin rəhbərliyi ilə Səfəvilərin ərazisinə daxil olmuş və 1514-cü ildə Şah İsmayıl Çaldıran düzündə Osmanlı ordusunu qarşalamışdır. Osmanlı ordusunun topları və tüfəngləri işə salması döyüşün taleyini həll etmiş, nəticədə Qızılbaşlar məğlub olmuşlar.

Səfəvilərin hökmdarları arasında I Şah Abbasın adı xüsusilə qeyd olunmalıdır. O, 1587-ci ildə 16 yaşında ikən şah elan olunmuş və 42 il dövləti idarə etmişdir. I Abbas hakimiyyətə gələn zaman ölkə tənəzzül dövrünü yaşayırdı. İtirilmiş əraziləri geri qaytarmaq və dövlətin əvvəlki qüdrətini yenidən bərpa etmək üçün I Şah Abbas islahatlara başlamış, nəticədə ölkədə siyasi sabitlik bərpa olunmuş, dövlətin iqtisadi və hərbi-siyasi gücü artmışdır. Lakin XVII əsrdə vəziyyət yenidən dəyişmişdir. 1698-ci ildə Kirman bəluclar tərəfindən ələ keçirilmişdir. Səfəvilərin zəifləməsindən istifadə edən

əfqanlar 1717-ci ildə Xorasanı, ərəblər isə Mesopotamiyanı işğal etmişlər. 1722-ci ildə Qəndahar əmiri Mir Mahmud Hotaki paytaxt İsfahanı ələ keçirərək özünü şah elan etmişdir. Yalnız 1729-cu ildə Nadir xan Əfşar Damğan döyüşündə əfqanları məğlub edib ölkədən qovmuşdur. Buna baxmayaraq əfqanlar hələ də Səfəvi torpaqlarına daxil olub talanlar törədirdilər. Ona görə də 1738-ci ildə Nadir şah Qəndahar başda olmaqla Şərqi İranı, o cümlədən Qəznə, Kabil və Lahoru fəth etmişdir.

1736-cı ildə Nadir xan Əfşar Səfəvilərin sonuncu şahı III Abbasi taxtdan salaraq özünü şah elan etmiş və bununla da, Səfəvilər xanədanı süquta uğramışdır.

Qüdrətli Azərbaycan Səfəvilər dövləti orta əsr Azərbaycan tarixində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bu dövlətin yaranması ilə Azərbaycanın məhsuldar qüvvələrinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarət yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

Səfəvilər dövlətinin yaranması Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında da yeni mərhələyə zəmin yaratmışdır. Dövlət tərəfindən Azərbaycan türkcəsinə verilən önəmin nəticəsi idi ki, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Aşıq Qurbani və başqaları bu dildə yazıb-yaratmışlar. Bütün bunları nəzərə alaraq, demək olar ki, Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin xalqımızın tarixində müstəsna yeri var.

SƏFƏVİYYƏ

XIV əsrdə Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmış, Azərbaycanda və Anadoluda özünə xeyli tərəfdar toplamış

sufi-dərviş hərəkatı olmuşdur. Öz adını Şeyx Səfiəddin İshaqın adından götürən Səfəviyyə təriqəti şafei və hənəfilərdən ibarət olsa da, onların içərisində bir çox şiə, eləcə də mövləviyyə, kübraniyyə, əxilik və başqa çox yayılmış arifanə düşüncə tərəfdarları böyük yer tutmuşdur. Lakin zamanla şiəliyə meyil etmiş, XIV əsrin sonlarından etibarən isə tam olaraq şiəliyi təbliğ etməyə başlamışdır. Səfəviyyə təriqəti və bu təriqətin əsasları üzərində qurulan, dünyanın ən möhtəşəm dövlətlərindən biri olan Azərbaycan Səfəvi dövləti bu gün də dünya tarixçiləri tərəfindən tədqiq edilməkdədir.

SƏBİR

Çətin iş və ya ağır vəziyyətlərdə şikayətlənmədən dözmək, dini vəzifələrin icra edilməsində dayanıqlı olmaq, haram olan şeylərdən, eləcə də həyatda baş vermiş uğursuzluq və bədbəxtliklər üzündən inancını itirməməkdir. Qurani-Kərimin "Əh-qaf" surəsinin 35-ci ayəsinə uyğun olaraq müsəlmanlar dözümlü olub, həyatın bütün ağırlıqlarına sinə gərməlidirlər. Yalnız dözümlü olanlar bu dünyada və axirətdə uğur əldə edib Allahın rəhmətini qazana bilərlər. Hədislərdə Məhəmməd peyğəmbər səbrin dinin yarısı olduğunu qeyd etmişdir. İlahiyyətçilərə görə, insandan asılı olan və olmayan bütün durumlarda səbri sərgiləmək lazımdır.

SƏHABƏ

Lügət mənası "yoldaş", "dost" deməkdir. "Səhabə" termin kimi isə Məhəmməd peyğəmbərin dövrünə çatmış, müsəlman olaraq onu görmüş, onun söhbətlərində

iştirak etmiş və müsəlman olaraq da ölmüş şəxsləri bildirir. Cəm forması "əshab"dır. Peyğəmbərin söhbətində iştirak edən görmə qüsurlu şəxslər, həmçinin yetkinlik yaşına çatmadığı halda Peyğəmbəri görən uşaqlar da səhabə sayılır. Səhabələrin sayı haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bir çox mənbədə Peyğəmbərin vəfatı zamanı yüz mindən yuxarı səhabənin olduğu bildirilir. Ən sonuncu səhabə hicri 110-cu ildə vəfat etmişdir.

İstər hədis rəvayəti, istərsə də Quranın sonrakı nəsilərə mühafizə edilərək çatdırılması baxımından ilkin mənbə sayılan səhabələrin əhəmiyyəti böyükdür. Onlar İslamın qorunması və yayılması uğrunda Peyğəmbərlə birlikdə çiyin-çiyinə mübarizə aparmış, fədakarlıq göstərmiş, hətta bu yolda canlarını fəda etmişlər. Bu baxımdan İslam mənbələrində göstəriləndi kimi müsəlmanların ən xeyirli nəslə sayılmışlar. Məsələn, Qurani-Kərimin "Tövbə" surəsinin 100-cü ayəsində buyrulur: "(İslamı) ilk əvvəl qəbul edib (bu işdə başqalarından) irəli düşən mühacirlərə və ənsara, həmçinin yaxşı işlər görməkdə onların ardınca gedən kimsələrə gəldikdə, Allah onlardan, onlar da Allahdan razıdırlar. (Allah) onlar üçün əbədi qalacaqları, (ağacları) altından çaylar axan cənnətlər hazırlamışdır. Bu, böyük qurtuluşdur (uğurdur)!" Peyğəmbərdən rəvayət olunan bir çox hədis də qeyd olunanları təsdiqləyir.

SƏLƏF

"Sələf" kəlməsi hansısa sahədə, işdə, mövqedə fəaliyyəti o birindən daha əvvəl olmuş, yaxud əvvəl yaşamış adamı bildirir. Xələfin antonimidir. Dini termin kimi isə sələf ilə səhabələr, onlara tabe olanlar və onlara tabe

olanlardan ibarət "ilk üç şərəfli nəsil" nəzərdə tutulmuşdur. Çünki Məhəmməd peyğəmbər buyurmuşdur ki, "İnsanların ən xeyirlişi mənim yaşadığım dövrdə yaşayanlardır. Daha sonra onlardan sonra gələnlər, sonra da onlardan sonra gələnlərdir". Zaman etibarilə Peyğəmbərə daha yaxın dövrdə yaşadıklarına görə Quran və sünnəyə daha çox və doğru şəkildə riayət etmiş, imanları, fəzilətləri, əxlaqları ilə seçilmiş, biddətdən, pis əməllərdən çəkinmiş, İslamın yayılması, inkişafı yolunda bir çox xidmətlər göstərmişlər. Buna görə də onlara "sələfi-salehin" deyilmişdir.

SƏMA

Lüğətdə "dinləmə", "əşitmə", "qulaq asma" mənasını verən "səma" sufilikdə müəyyən tərzdə ifa olunan dini mətn və ilahiləri, dini musiqiləri dinləmə, o cümlədən rəqs etmə, dövrə vurma, dini musiqinin təsiri ilə coşub dönmə deməkdir. Mövləvilərin zikir məclisinə səma, bu ayində iştirak edən dərvişlərə səmazən, ayinin icra olunduğu yerə isə səmaxana deyilir.

Mövləviliyin banisi sayılan Mövlana Cəlaləddin Ruminin vaxtında müəyyən bir nizama əsaslanmadan, sadəcə dini və təsəvvüfi coşqunluq zamanı icra edilən

səma sonrakı dövrlərdə müəyyən çərçivəyə salınmışdır. Səma simvolik olaraq kainatın əmələ gəlməsini, insanın aləmdə dirilişini, Uca Yaradana duyduğu sevgi nəticəsində hərəkətə başlamasını və əsl məqsədini dərk edib "kamil insan" olmağa doğru irəliləyişini ifadə edir.

Səmazənin etdiyi hər bir hərəkət müəyyən mənə daşıyır. Həmçinin onun əynindəki geyim elementlərinin hər birinin öz mənası vardır. Məsələn, əynindəki bəyaz geyim "tənnurə" adlanır və kəfəni simvolizə edir. Başındakı "sikkə" adlanan papaq məzar daşının simvoludur. Səma üçün meydana çıxan səmazənin əynində qara əba olur. Həmin əba məzara işarə edir. Səmazənin onu çıxararaq səmaya başlaması yenidən doğulması deməkdir. Səma edərkən səmazənin sağ əli göyə, sol əli isə yerə baxır. Bunun mənası "Haqdan, yəni Yaradandan alıb, xalqa vermək" deməkdir.

SƏMAZƏN (bax: SƏMA)

SİFFEYN DÖYÜŞÜ

657-ci ildə (hicri-qəməri tarixlə 37-ci il) İraqın qərbində yerləşən Siffeyn çölündə İmam Əlinin ordusu ilə Müaviyə ibn Əbu Süfyanın ordusu arasında baş verən döyüş tarixə Siffeyn adı ilə düşmüşdür. Bu ərazi Suriyanın Rəqqa şəhərinin şərqindədir. Həzrət Əlinin hakimiyyəti dövründə baş verən bu döyüş İslam tarixinin axarını dəyişmişdir. Belə ki, Siffeyn döyüşü İslamda xaricilər adlı qrupun yaranmasına gətirib çıxarmış və Əməvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsini asanlaşdırmışdır.

Siffeyn döyüşü "Hakim (Həkam)"

hadisəsi ilə yadda qalmışdır. Belə ki, döyüş zamanı Müaviyənin ordusu nizələrinin ucuna Quran səhifələrini taxaraq "Ey İraq Əhli! Bizimlə sizin aranızda hakim Allahın kitabıdır. (Hər iki tərəf döyüşdən əl çəkib, Quranın hökmünə təslim olsun!)", - deyə qışqırmağa başlamışlar. Həzrət Əli də hakim heyətinin yaradılmasına razılıq vermiş və Əbu Musa əl-Əşərinə öz vəkili təyin etmişdir. Müaviyənin isə vəkili Əmr ibn As olmuşdur. Bunun nəticəsində Həzrət Əlinin qoşunu daxilində parçalanma baş vermiş və sonradan xaricilər adlanacaq bir qrup qoşunu tərk etmişdir.

SİLEYİ-RƏHM

Ərəb dilindən tərcümədə "silə" bağlılıq, "rəhm" isə ana bətni mənalarını verir. Qohumların bir-birinə bağlılığı və yaxınlığını ifadə edən "sileyi-rəhm" anlayışı ilə əmi, bibi, xala, dayı və onların uşaqları, qayınana, qayınata və qayın kimi yaxın qohum-əqrəbaya qarşı insani, əxlaqi və sosial vəzifələr nəzərdə tutulur. İslam dini qohumluq əlaqələrinin davam etdirilməsinə və onların hüquqlarının qorunmasına böyük önəm vermişdir. Bir çox ayə və hədislərdə də bu mövzu öz əksini tapmışdır: "... (Adı ilə) bir-birinizdən (cürbəcür şeylər) istədiyiniz Allahdan, həmçinin qohumluq əlaqələrini kəsməkdən həzər edin! Şübhəsiz ki, Allah sizin üzərinizdə gözetçidir" (Nisa, 1); "Həqiqətən, Allah (Quranda insanlara) ədalətli olmağı, yaxşılıq etməyi, qohumlara (haqqını) verməyi (kasıb qohum-əqrəbaya şəriətin vacib bildiyi tərzdə əl tutmağı) buyurar..." (Nəhl, 90); "Qohum-əqrəbaya da, miskinə də, (pulu qurtarıb yolda qalan)

müsafirə də haqqını ver..." (İsra, 26). Rəvayət olunur ki, bir dəfə Məhəmməd peyğəmbərdən soruşurlar: "Allahı ən çox qəzəbləndirən günah hansıdır?" Peyğəmbər buyurur: "Ona şərik qoşmaq". Soruşurlar: "Bəs ondan sonra?" Peyğəmbər cavab verir: "Qohumlarla əlaqəni kəsmək".

Sileyi-rəhm bir neçə yolla həyata keçirilir: qohum-əqrəbaya baş çəkmək, maddi və mənəvi yardım göstərmək, sevincli və kədərli günlərində yanlarında olmaq, həmçinin onlara hər hansı bir zərər verməmək, onları pisləməmək, unutmamaq və küsülü qalmamaq. İslam dininə görə, qohumluq əlaqələrini davam etdirmək vacib, bu əlaqələri kəsmək isə haramdır. Qohumunu unutmayan, onlar ilə münasibətlərini davam etdirən şəxs savab, əksini edən kəs isə günah qazanmış olur.

SİYRƏ (bax: SİYƏR) SİYƏR

"Siyrə" sözünün cəmi olan "siyər" lüğətdə "tutulan yaxşı və ya pis yol", "həyat tərz", "gedişat" mənalarına gəlir. Məhəmməd peyğəmbərin doğulduğu gündən vəfatınadək həyatını əhatə edən dövrün tədqiqinə "siyər" adı verilmişdir. Həm Həzrət Peyğəmbərin həyatı ilə bağlı olan hədislərə, həm də bu tip hədisləri əhatə edən hədis elmi sahəsinə "siyər" deyilir.

SUFFƏ ƏHLİ

Suffə lüğətdə "dəhliz", "aşırım", "üstü örtülü geniş və yüksək yer" kimi mənalara gəlir. Mədinədə yerləşən Məscidi-Nəbəvinin ətrafındakı otaqlara "suffə" adı verilmişdir. Peyğəmbərin məscidinə bitişik

olan bu otaqlarda yaşayan, elm və ibadətlə məşğul olan səhabələrə əshabi-suffə və ya suffə əhli deyilmişdir. Adətən kasıb, evsiz-eşiksiz olan suffə əhlinin ehtiyacları çox vaxt Həzrət Peyğəmbər və digər səhabələr tərəfindən ödənilirdi. Bir növ internat məktəb rolunu oynayan bu otaqlar suffə məktəbi də adlandırılmışdır. Suffə məktəbinin nümayəndələri Quran və sünnənin öyrədilməsində mühüm rol oynamışlar.

SUFİ

Bu söz lüğətdə "yun əba geyinən" mənasına gəlir. Sufi dünyaya, maddi olan

hər şeyə göz yuman, Yaradana qovuşmaq eşqi ilə yaşayan, əxlaqını və mənəviyyatını durmadan kamilləşdirməyə çalışan kimsədir. Sufilər Yaradana qovuşmaq üçün dünyanı, maddiyyatı tərk edirlər. Təkcə Allaha sığınar, Onun razılığını və sevgisini qazanmağa çalışırlar. İstər böyük olsun, istərsə də kiçik, hər cür günahdan çəkinirlər. Dərin düşüncə və elm sahibi olan sufilər başqalarında günah aramazlar. Əzablardan, çətinliklərdən və bəlalardan giley etməz, daim şükür halında olurlar. Klassik qaynaqlarda keçdiyinə görə, sufi adlandırılan ilk şəxs Əbu Həşim əl-Kufi olmuşdur. İlk dəfə təkkənin onun tərəfindən qurulduğu rəvayət olunur.

SUFİLİK (bax: TƏSƏVVÜF)

SULTAN ƏHMƏD MƏSCİDİ

Sultan Əhməd məscidi 1609-1617-ci illərdə Osmanlı padşahı I Əhmədin göstərişi ilə İstanbuldakı tarixi yarımada da memar Sədəfkar Mehmet Ağa tərəfindən inşa olunmuşdur. Məscid mavi, yaşıl və ağ rəngli İznik çiniləri ilə bəzəndiyi, həmçinin yarım günbəzləri və böyük günbəzinin içi mavi rənglə işləndiyi üçün avropalılar tərəfindən Göy Məscid adı verilmişdir. Aya Sofiya məscidi

1935-ci ildə muzeyə çevrildikdən sonra Göy Məscid İstanbulun əsas məscidi olmuşdur. Həmçinin o, Türkiyənin altı minarəli ilk məscididir. Hətta minarələrlə bağlı maraqlı bir əhvalat vardır. Məscid inşa olunduqdan sonra minarələrinin sayı 6 olduğuna görə sultanı qınayanlar olur. Çünki həmin dövrdə Məkkədəki məscidin də 6 minarəsi vardı. Sultan bu problemi Məkkədə olan (Məscidi-Haram) məscidə yeddinci minarəni inşa etdirməklə həll edir.

Məscidin memarlıq və bədii baxımdan diqqətəlayiq ən önəmli məqamı bədii tərtibatda ümumi sayı 20 mindən çox olan İznik çinisinin istifadəsidir. Bu çinilərin bəzədilməsində sarı və mavi tonlardan, ənənəvi bitki motivlərindən istifadə olunmuş, nəticədə tikinti sadəcə ibadət xana olmaqdan daha çox möhtəşəm sənət əsərinə çevrilmişdir.

SUR

Lüğətdə "boru və ya buynuz kimi üfürülən şey" mənasını daşıyır. "Sur" dini termin olaraq qiyamətin qopduğunu bildirmək və qiyamət qopduqdan sonra bütün insanların dirilib məhşər yerində toplanmalarını təmin etmək məqsədilə İsrəfil adlı mələyin üfürəcəyi borunu ifadə edir. Məhəmməd peyğəmbər hədislərin birində surun boru və ya buynuz şəklində olduğunu xəbər vermişdir. Ancaq axirət həyatı ilə bağlı olduğundan onun mahiyyəti mücərrəddir. Ona görə bu dünyadakı hər hansı boru ilə onu müqayisə etmək mümkün deyil. Quran ayələrindən belə aydın olur ki, İsrəfil sura iki dəfə üfürəcəkdir. Birinci dəfə üfürəndə Allahın istədikləri istisna olmaqla, yerdə hər şey həlak olacaq və qiyamət qopacaqdır:

"Sur çalınacağı gün Allahın istədiklərindən (məhrəm mələklərdən, yaxud Allahın yanında həmişə diri olan şəhidlərdən) başqa, göylərdə və yerdə olanlar (bütün məxluqat) dəhşətli bir qorxuya düşər və onların hamısı Onun hüzuruna müti (zəlil) vəziyyətdə gələr" (Nəml, 87). İkinci dəfə üfürüldə isə insanlar diriləcək və məhşər yerində toplanacaqlar: "Sur (ikinci dəfə) çalınan kimi (qiyamət günü) qəbirlərindən qalxıb sürətlə Rəbbinin hüzuruna axışacaqlar" (Yasin, 51).

SURƏ

Lüğətdə "yüksək rütbə, mövqe, şərəf, binanın hissə və mərtəbələri" mənasına gələn "surə" kəlməsi termin olaraq "əvvəli və sonu bəlli olan, müxtəlif sayda ayələri əhatə edən

Quran hissələri"ni ifadə edir. Quranda 114 surə və hər birinin öz adı vardır. Ən uzun surə 286 ayədən ibarət olan "Bəqərə" surəsi, ən qısa surə isə 3 ayəli "Kövsər" surəsidir. Surələrin Qurandakı bugünkü ardıcılıqla tərtibinə dair 3 fərqli fikir vardır. Birinci qrup hesab edir ki, surələrin ardıcılığı Peyğəmbər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Digər qrupun fikrincə, surələrin düzülüşü səhabələrin ictihadına əsaslanır. Bəziləri isə surələrin qismən Həzrət Məhəmmədin göstərişi, qismən də səhabələrin ictihadına əsasən düzüldüyünü iddia edirlər.

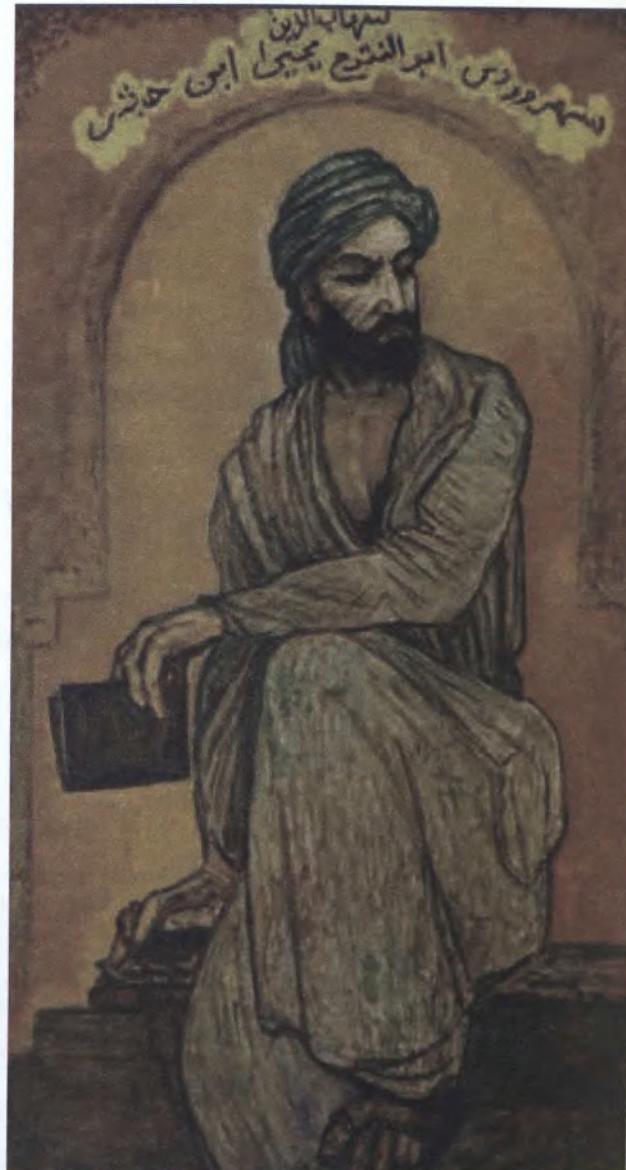

SUHUF

Səhifə sözünün cəm forması olan "suhuf" termini ilə bəzi peyğəmbərlərə verilən kiçik kitablar, səhifələr nəzərdə tutulur. Quranda Həzrət İbrahim və Həzrət Musaya səhifələr verildiyi bildirilir: "Yoxsa ona Musanın səhifələrindən olanlar xəbər verilmədi?! Və (əhdə) çox vəfalı olan (Allahın qarşısındakı borcunu layiqincə ödəyən) İbrahimin (sühufündəkilər bildirilmədi?!)" (Nəcm, 36-37); "Həqiqətən, bu deyilənlər (Qurandan) əvvəlki kitablarda mövcuddur - İbrahimin və Musanın kitablarında!" (Əla, 18-19). Bir rəvayətə görə isə Həzrət Adəmə on, Həzrət Şisə əlli, Həzrət İdrisə otuz və Həzrət İbrahime on olmaqla peyğəmbərlərə cəmi yüz səhifə verilmişdir.

SÜHRƏVƏRDİ ŞİHABƏDDİN YƏHYA

Şərq fəlsəfəsinin böyük simalarından olan Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi XII əsr məşhur Azərbaycan filosoflarından, İslam mistisizminin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir. "Şeyx əl-Məqtul" və "Şeyx əl-İşraq" ləqəbləri ilə tanınan Sührəvərdi böyük sufi və İşraqilik fəlsəfi məktəbinin banisidir. Alimin doğum tarixi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Tədqiqatçılar filosofun doğum ilini müəyyənləşdirmək üçün onun ölüm tarixinə istinad edirlər. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov yazır: "Şihabəddin Sührəvərdinin yalnız gənc (əş-şəbb) adlandırılması faktı göstərir ki, o, ən çox 38 il yaşamışdır. 587-ci hicri ilindən 38 il çıxdıqda mütəfəkkirin təqribən 549-cu ildə (1154-cü il) doğulduğu müəyyənləşdirilmiş olar". Sührəvərdinin etnik mənşəyinə

gəldikdə isə, tədqiqatçılardan Hilmi Ziya Ülkən onun Azərbaycanda doğulduğunu, V.A.Qordlevski isə alimin etnik mənşəcə azərbaycanlı olduğunu yazmışlar. Zakir Məmmədov və Malik Mahmudov da filosofun etnik mənşəcə azərbaycanlı olduğunu qeyd etmişlər. Kiçik yaşlarından elmə və fəlsəfəyə böyük marağı olan Şihabəddin Sührəvərdi bu məqsədlə Marağaya, sonra isə İsfahana səfər etmişdir. Mütəfəkkir Azərbaycanın, ümumiyyətlə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin bir çox şəhərlərini gəzmiş, öz elmi-fəlsəfi fikirlərini ən çox Kiçik Asiyada yaya bilmişdir.

SÜHRƏVƏRDİYYƏ

Sührəvərdiyyə Azərbaycan təsəvvüf məktəbinə aid olan və dünyada geniş yayılmış sufi təriqətlərindən biridir. Qurucusu Şihabəddin Ömər Sührəvərdidir.

Mənbələr Sührəvərdinin gəzib-dolaşdığı müxtəlif ölkələrdə sufi mütəfəkkirlərlə görüşdüynə diqqət çəkir. Filosof 1183-cü ildə Hələb şəhərinə gələrək Hələviyyə mədrəsəsinə yollanmışdır. O, burada fiqh, kəlam və fəlsəfəyə dair məsələlər ətrafında keçirilən müzakirələrdə yüksək fəallıq göstərmişdir. Həmin dövrdə Hələb şəhərinin hakimi Misir, Yəmən və Suriyanın hökmdarı sultan Səlahəddin Əyyubinin (1169-1193) oğlu əl-Məlik əz-Zahir Gəzi (1186-1215) idi. Şihabəddin Sührəvərdinin şöhrətini eşidən hakim filosofu dəvət edib, onun şərəfinə müxtəlif sahələr üzrə adlı-sanlı alimlərdən ibarət məclis qurmuşdur. Mütəfəkkirin bu qədər nüfuz qazanması onun əleyhdarlarının qəzəbinə səbəb olmuş, onlar əl-Məlik əz-Zahirdən filosofun edamını tələb etmişlər. Əz-Zahir filosofu öldürtməkdən imtina etmişdir. Bundan xəbər tutan Səlahəddin Əyyubi oğluna məktub yazaraq Sührəvərdini öldürtməyi əmr etmiş, əks təqdirdə Hələbi onun əlindən alacağını bildirmişdir. Bu xəbəri Sührəvərdi eşitdikdə hakimdən xahiş etmişdir ki, onu həbs etsinlər və ölənədək ac-susuz saxlasınlar. Professor Z.Məmmədov filosofun ölüm tarixinin 1191-ci il (587) olduğunu qeyd edir.

Şihabəddin Yəhya Sührəvərdi yaradıcılığa çox erkən başlamış, qısa müddət ərzində elmi-fəlsəfi və bədii əsərləri ilə bütün müsəlman ölkələrində tanınmışdır. O, gənclik illərində peripatetizm məsələləri ilə maraqlanmış, məntiq, metafizika, təbiətşünaslıq elmlərini dərinlən öyrənmişdir. Sonrakı dövrdə fəaliyyətini daha da genişləndirən filosof yeni bir fəlsəfi məktəbin – İşraqilik fəlsəfəsinin əsasını qoymuşdur.

Şeyx Əbülqahir Sührəvərdinin qardaşı oğlu olan Şihabəddin 1144-cü ildə Güney Azərbaycanın Zəncan şəhəri yaxınlığındakı Sührəvərdə doğulmuş və 1234-cü ildə vəfat etmişdir. Əmisi böyük alim Əbunnəcib Əbülqahir Sührəvərdi təhsil almaq üçün onu Bağdada aparmışdır. Burada bir çox dini elmlərə yiyələnən Şihabəddin təsəvvüf elmlərini də əmisindən öyrənmişdir. Şihabəddin Bağdadda baş şeyx seçilmiş, xilafətə elçilik (səfirlik) etmiş, getdiyi hər yerdə böyük hörmət və ehtiramla qarşılanmışdır. İbn Bibi onun Kiçik Asiyaya gəlməsini təsvir edərkən yazır ki, elçinin Ağsaraya yetişməsinə eşidincə sultanla bərabər qazılar, imamlar, şeyxlər, sufilər, əxilər və digərləri pişvaza çıxdılar. Sultan Əlaəddin Şeyx Şihabəddin Sührəvərdi ilə görüşərkən onun əlini öpdü.

Başqa bir mənbədə Şeyx Şihabəddin Sührəvərdinin Konyaya səfəri zamanı Mövlana Cəlaləddin Ruminin atası, o dövrün tanınmış ictimai-siyasi xadimi Bəhaəddin Vələdlə görüşündən bəhs edilir. Bildirilir ki, şeyxə böyük ehtiram göstərən Bəhaəddin Vələd demişdir ki, sührəvərdilər həm ətiq şeyləri sevəndirlər, həm də bizə yaxın qohumdurlar. AMEA-nın müxbir üzvü Zakir Məmmədov qeyd edir ki, Bəhaəddin Vələd səltənət adından sührəvərdilər "bizə yaxın qohumdurlar" deyərkən, şübhəsiz, onların türkdilli, daha doğrusu, azərbaycanlı olmalarını nəzərdə tutmuşdur.

Şəhabəddin Sührəverdi bir çox tələbə və mürid yetişdirmişdir. Ərəb dilində təsəvvüf və təriqətinin əsaslarını açıqlayan əsərlər yazmışdır. Onun əsərləri bu dövrün ilk ədəbi-təsəvvüfi məhsulları sayılır. Onun ən böyük və məşhur əsəri olan "Biliklərin töhfələri"ndə sufiliyin mənşəyi və mahiyyəti, sufi sözünün təfsiri, sufi adlanan bəzi təriqətlərin tənqidi, şeyxlik rütbəsinin müəyyən edilməsi, insanın özünü dərk etməsi, hallar, məqamlar, hal ilə məqam arasında fərqlərin izahı və digər məsələlərə toxunulmuşdur.

SÜLEYMAN PEYĞƏMBƏR

Yəhudilərə peyğəmbər olaraq göndərilən Həzrət Süleyman Yaqub peyğəmbərin nəslindən, Davud peyğəmbərin oğludur. Qüds yaxınlığında dünyaya gəlmişdir. Peyğəmbər olmaqla yanaşı, həm də yəhudilərin padşahı olmuşdur. On iki yaşında atasından sonra taxta oturmuşdur. Süleyman Quranda adı çəkilən peyğəmbərlərdən biridir. "Ənam" surəsinin 84-cü ayəsində buyrulur: "Biz İshaqı və Yəqubu Ona əta etdik. Onların hər birini hidayətə (peyğəmbərliyə) çatdırdıq. Bundan əvvəl Nuhu və onun nəslindən olan Davudu, Süleymanı, Əyyubu, Yusifi, Musanı və Harunu da hidayətə qovuşdurmuşduq. Biz yaxşı iş görənləri (yaxşılıq edənləri) belə mükafatlandırırıq". Süleyman peyğəmbər Allah-Təalaya "Ya Rəbb! Mənə heç kimin sahib olmadığı bir qüdrət və dövlət bəxş elə", - deyərək dua etmişdir. Tanrı da onun duasını qəbul edərək cinləri, küləyi və heyvanları onun əmrinə tabe tutmuşdur. Ona bütün məxluqatın dili və elmlərin sirri öyrədilmişdir. Həzrət Davudun dövründə inşasına başlanılan Məscidül-

Əqsanın tikintisi Süleyman peyğəmbərin əmri ilə tamamlanmışdır. Daha sonra Qüdsdə onun göstərişi ilə böyük bir saray inşa olunmuşdur. Bütün bunlar barəsində Qurani-Kərimdə xəbər verilir: "(Süleyman dua edib) dedi: Ey Rəbbim! Məni bağışla və mənə elə bir mülk (səltənət) ver ki, məndən sonra (o cürəsinə) heç kəs nail ola bilməsin. Həqiqətən, Sən böyük ehsan (kəram) sahibisən! (Allah Süleymanın duasını qəbul buyurdu. Ona həm peyğəmbərlik, həm də padşahlıq əta etdi). Biz küləyi ona rəm etdik. Külək onun əmri ilə istədiyi yerə rahatca gedirdi. (Biz) şeytanlardan olan hər bir bənnanı və qəvvəsi, eləcə də başqalarını (digər şeytanları) zəncirlənmiş halda (onun ixtiyarına verdik)" (Sad, 35-38). Süleyman peyğəmbər haqqında bir çox rəvayətlər mövcuddur. Bunlardan biri Səba hökmdarı Bilqeyslə bağlıdır. Rəvayət olunur ki, Həzrət Süleyman Səba xalqını Allaha iman etməyə dəvət üçün Yəmənə yollanmışdı. Həmin dövrdə Səba xalqı bütperəst idi, onlar atəşə sitayiş edirdilər. Süleyman yolda su axtarmış, lakin tapa bilməmişdir. Ona suyu tapmaqda kömək edə bilən şanapipiyi orada görməmiş və and içmişdir ki, əgər şanapipik üzrlü bir səbəbdən yoxdursa, onu cəzalandıracaq və ya kəsəcək. Bir az keçmiş şanapipik gəlmiş və demişdir: "Elə bir şey öyrənmişəm ki, sən ondan xəbərin yoxdur. Sənin üçün Səbadan xəbər gətirmişəm. Mən orada bir qadın gördüm. O, Səba xalqına hökmlər verir. Onun böyük qüdrəti, taxt-tacı vardır. Lakin onlar Allah əvəzinə Günəşə sitayiş edirlər". Süleyman şanapipiklə Bilqeyse bir məktub göndərərək onu Allaha iman gətirməyə dəvət etmişdir. Bilqeys məsləhət üçün Səbanın

görməli adamlarını bir yerə toplamış və onlar da müharibə etmək təklifini irəli sürmüşlər. Lakin Bilqeys müharibənin bir çox insanın həyatına son qoyduğu, şəhərləri darmadağın etdiyi düşüncəsi ilə müharibədən vaz keçmişdir. O, Süleymanın peyğəmbərliyini yoxlamaq məqsədilə ona bahalı hədiyyələr göndərsə də, Allahın Elçisi bu hədiyyələrdən imtina etmişdir. Bilqeys Süleymana gücü çatmayacağını anlayaraq öz adamları ilə onun hüzuruna getmək qərarına gəlmişdir. Şanapipik bu barədə Süleymanı əvvəlcədən xəbərdar etmişdir. Süleyman öz qüdrətini sübut etmək üçün əmr vermişdir ki, Bilqeys saraya gəlib çatana qədər onun Səbadakı taxtını gətirsinlər. Üstəlik, büllurdan saray tikilməsi göstərişini vermişdir. Rəvayətdə deyilir ki, saraya gələn Bilqeys öz taxtını burada gördükdə çox təəccüblənmişdir. Ancaq ən maraqlısı saraya daxil olarkən baş vermişdir. Bilqeys büllurun su olduğunu zənn etmiş və sudan keçmək üçün ayaqqabılarını çıxarmışdır. Ancaq Süleyman sarayın büllurdan inşa edildiyini söylədikdə Bilqeys onun peyğəmbərliyinə inanmış və Allaha iman gətirmişdir. Süleyman peyğəmbərin 40 il hökmdarlıq etdiyi rəvayət olunur. Rəvayətə görə, bir dəfə o, sarayın tikintisinə baxmağa getmişdi. Ustalar sarayın tikintisi ilə məşğul idilər. Tapşırıq verdi ki, heç kim onu narahat etməsin və əsasına söykəndiyi halda tikintiyə tamaşa etməyə başladı. Elə bu vəziyyətdə də dünyasını dəyişdi. Ancaq heç kimin bundan xəbəri yox idi. Çünki onun göstərişinə əsasən yanına getməyə cürət etmədilər. Yalnız qurd əsasını içdən yeyib bitirdikdən və Süleyman yerə yıxıldıqdan sonra onun vəfat etdiyini anladılar.

SÜLEYMANZADƏ ƏLİAĞA

Əliağa Süleymanzadə Qafqaz müsəlmanlarının X şeyxülislamıdır. O, 1885-ci ildə Bakının Novxanı kəndində dindar ailədə dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini öz kəndlərindəki dini mədrəsədə alan Əliağa kiçik vaxtlarından İslam dininə böyük rəğbət

bəsləmişdir. Əliağanın İslam dininə marağını görən Novxanı məscidinin axundu Hacı Məhəmmədəmin onu öz oğlu Ağaməmmədlə birlikdə ali ruhani təhsili almaq üçün o vaxt İslam elminin mərkəzi sayılan İran və İraqa göndərir. Onlar bir müddət Xorasan vilayətində, daha sonra Nəcəfdə təhsil alırlar. Mədinəyi-Münəvvərdə imtahan verərək ali ruhani təhsillərini 12 il müddətində başa vururlar. Təhsilini bitirdikdən sonra Axund Əliağa Bakıya qayıdır. Dini adət-ənənələrə dəqiqliklə əməl edən Əliağa Bakının bir çox məscidlərində axundluq edərək dini vəzifəsini layiqincə yerinə yetirir.

Axund Əliağanın Bakıya gəlişi və fəaliyyəti ermənilərin azərbaycanlılara

qarşı soyqırımı törətdiyi illərə təsadüf edir. Bakı kəndlərində dini moizələri ilə böyük nüfuz qazanmış Axund "Qaniçən kafirlərə qarşı mübarizə aparmaq hər bir müsəlmanın borcudur!" şüarı ilə moizələrinin məzmununu dəyişir. O, 1918-ci ilin mayına qədər Müsavat, "Difai" partiyalarına, "Səadət" cəmiyyətinə, müstəqillik uğrunda mübarizə aparanlara dindarların kömək etməsinin vacibliyini təbliğ edir, bu istiqamətdə körpü rolunu oynayır. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra isə din xadimlərinin şiddətli təqiblərindən Axund Əliəğa da yaxa qurtara bilmir. O, NKVD-nin nəzarəti altına düşür. Ancaq növbəsini gözləyən Axundun ölkədən qaçıb canını qurtarmaq fikri yox idi. Ona görə də taleyini Allahın ümidinə buraxır. 1943-cü il "islahatları" ilə vəziyyət birdən-birə dəyişir və Axund təqiblərdən canını qurtarır. Hətta ona şeyxülislam vəzifəsini təklif edirlər. Ancaq o bu təklifdən imtina edir. Çünki qazılıq ona Sovet hakimiyyəti illərində kifayət edirdi və eyni zamanda ona Təzəpir məscidində axundluq vəzifəsi həvalə edilmişdi. Nəhayət, Şeyxülislam Mirmöhşün Həkimzadənin vəfatından sonra bu vəzifənin iki il boş qalması Axund Əliəğanı təklifi qəbul etməyə məcbur edir. 1968-ci ildə keçirilən Zaqafqaziya Müsəlmanlarının VI Qurultayında Əliəğa Süleymanzadə şeyxülislam seçilir. O, işlədiyi 10 il müddətində bir çox konfranslarda, simpoziumlarda, beynəlxalq təşkilatların tədbirlərində ölkəni təmsil edir.

1978-ci ildə 93 yaşında dünyasını dəyişən şeyxülislam Bakı şəhərində dəfn edilir.

SÜLS XƏTTİ

Lüğəvi mənası "üçdə bir" deməkdir. Ərəb əlifbasında yazılan klassik xətt növlərindən olan süls xətti X əsrdə məşhur ərəb xəttatı Əbu Əli Məhəmməd ibn Muğlə tərəfindən ixtira olunmuşdur. Bu xətt növündə hərflərin üçdə bir hissəsi əyri, qalan hissəsi isə düz cizgildə yazılır ki, bu da sözlərin bir-birinə toxunaraq yazılmasına imkan verir. Süls xətti özünəməxsus gözəlliyə malik olduğu üçün xətt ustadları onu "xətlərin anası" adlandırmışlar. Xəttatlar belə hesab etmişlər ki, süls xətti ilə yazıla bilən bir şəxs çox asanlıqla ruqə, tərfi, müsəlsəl və nəsx kimi xətlərlə də yazıla bilər. Çünki süls xətti digər xətlərə mükəmməl yiyələnmək, möhkəm əl və böyük məharət tələb edir.

SÜMƏYYƏ BİNT HƏYAT

Şəhid olan ilk müsəlman qadıdır. Süməyyə bint Həyat bir neçə dəfə ailə qurmuşdur. Sonuncu həyat yoldaşı Yasirdən Əmmar adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Elə İslam ilə tanışlığı da Əmmar vasitəsi ilə olmuşdur. İslam dinini qəbul etdiyinə görə Məkkə müşrikləri tərəfindən işgəncələrə məruz qalmışdır. Nəticədə şəhid edilmişdir.

SÜNNƏ

Lüğət mənası "tutulan yaxşı və ya pis yol", "hərəkət", "höküm", "adət", "qanun" olan "sünnə" dini termin kimi Məhəmməd peyğəmbərin söz, hərəkət və təqirlərini, həmçinin ona aid edilən sifətləri bildirir. Sünnə üç hissədə nəzərdən keçirilir: 1) qövlü sünnə – Peyğəmbərin hər hansı mövzu haqqında şifahi olaraq verdiyi bəyanatlardır;

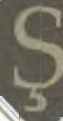
2) feili sünnə – Həzrət Məhəmmədin hər hansı məsələ ilə bağlı etdiyi hərəkətlərdir; 3) təqriri sünnə – Məhəmməd peyğəmbərin səhabənin söylədiyi sözləri və ya gördüyü işləri rədd etməyib, razılıq verməsi, xoş qarşılamaıdır. Sünnə dini hökmlər üçün Qurandan sonra ikinci əsas mənbədir. Quranın hökmlərin açıqlanması və Quranda olmayan hökmlər üçün sünnəyə müraciət olunur. Sünnə heç vaxt Quranla ziddiyyət təşkil edə bilməz.

Ayə və hədislərdə sünnənin önəminə dəfələrlə diqqət çəkilmişdir. Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: "Allaha və peyğəmbərə itaət edin ki, bəlkə, bağışlanmış olasınız!"

(Ali İmran, 132); "Peyğəmbərə itaət edən kimsə, şübhəsiz ki, Allaha itaət etmiş olur..." (Nisa, 80); "(Ya Rəsulum!) De: "Əgərsiz Allahı sevirsinizsə, mənim ardımca gəlin ki, Allah da sizi sevsin və günahlarınızı bağışlasın. Allah bağışlayandır, mərhəmətlidir!" (Ali İmran, 31) və s. Hədislərdə isə deyilir: "Sizə iki şey əmanət edirəm. Bunlara uysanız, əsla yolunuzu azmazsınız: Allahın Kitabı və Rəsulunun sünnəsi"; "Bilin ki, mənə Quran və onun bənzəri verilmişdir!" və s.

SÜNNİ (bax: ƏHLİ-SÜNNƏ)

ŞAFEİLİK

Şafeilik hənəfi və maliki məzhəblərindən sonra ortaya çıxmış üçüncü böyük Əhli-sünnə məzhəbidir. Bu məzhəb böyük fəqihlərdən sayılan Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İdris əş-Şafeinin fikirləri əsasında formalaşmışdır. Məzhəbə mənsub olan alimlərə və onun qaydalarına əməl edən şəxslərə şafei deyilir. Şafeilik bu gün İndoneziyada, Malaziyada, Misirdə, Ərəbistanın cənubunda, Şərqi Afrikada, Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda daha çox yayılmışdır.

Hicri 150-ci (miladi 767) ildə dünyaya gələn İmam Şafei maliki və hənəfi məzhəblərinin yayılmağa başladığı dövrlərdə yetişmişdir. Buna görə də hər iki məzhəbin üsulu ilə yaxından tanış olmuş, ancaq onlardan fərqli yol izləmişdir. Fiqh üsuluna aid baxışlarını "əl-Umm" adlı kitabında qələmə almışdır. Bir müddət sonra ətrafında toplaşan fəqihlər onun qaydalarına əsasən fətva verməyə başlamışlar. Bununla da şafeilik formalaşmışdır. İmam Nəsai, Əşəri, İmam Mavərdi, İmam Süyuti, Qəzali, İbn Həcər kimi məşhur İslam alimləri bu məzhəbin mənsublarıdır.

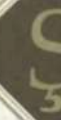
ŞAHİD

"Ş-h-d" kökündən törəyən "şahid" kəlməsi bilən, agah olan, hazır olan və dəlil deməkdir. Şahid Allahın sifətlərindən biridir. Onunla Allahın hər şeydən xəbərdar olduğu, hər yerdə hazır olduğu, bütün sirlərin Ona agah olduğu, hər şeyi bilib və gördüyü nəzərdə tutulur. Qurani-Kərimdə şahid kəlməsi bir neçə formada 20 yerdə keçmişdir. Məsələn: "Allah onların hamısını dirildəcəyi gün etdikləri əməlləri onlara xəbər verəcəkdir.

Allah (onların əməllərini bir-bir) sayıb yazmış, onlar isə (etdiklərini) unutmuşlar. Allah hər bir şeyə şahiddir!" (Mücadilə, 6); "(Ya Peyğəmbərim!) Sən nə iş görsən, Qurandan nə oxusan, (ümmətinlə birlikdə) nə iş görsəniz, onlara daldığınız (onları etdiyiniz) zaman Biz sizə şahid olarıq. Yerdə və göydə zərrə qədər bir şey sənin Rəbbindən gizli qalmaz..." (Yunus, 61). Baş verən bir hadisəni, deyilən bir sözü isbat etmək üçün müraciət edilən şəxsə də şahid deyilir. Bundan başqa, inancında, sözlərində, davranışlarında başqalarına örnək olan möminlər də şahid adlandırılır. İslam dinində şahidliyə böyük önəm verilir. Çünki Allah-Təala şahidlik edən şəxsdən doğru və ədalətli olmağı tələb edir: "Ey iman gətirənlər! (Şahidliyiniz) sizin özünüzdən, ata-ananızın, yaxın qohumlarınızın əleyhinə olsa belə, ədalətdən möhkəm yapışan Allah şahidi olun! (Əleyhinə şahidlik edəcəyiniz şəxs) istər dövlətli, istər kasıb olsun, hər halda Allah onların hər ikisinə (sizdən) daha yaxındır. Nəfsinizin istəyinə uyub haqdan üz çevirməyin! Əgər dilinizi əyib büzsəniz və ya (doğru şəhadət verməkdən, yaxud ümumən şahidlikdən) boyun qaçırsanız, (bilin ki) Allah etdiyiniz işlərdən xəbərdardır!" (Nisa, 135). Ona görə də hər kəs yaxşı bələd olduğu, gördüyü, əmin olduğu şeylər barəsində şahidlik etməlidir. Bilmək, görmək, ədalət və doğruluq şahidliyin əsas şərtləridir.

ŞAM

Suriyanın paytaxtı olan bu şəhərin digər adı Dəməşqdır. Dünyanın ən qədim

şəhərlərindən biri hesab olunur. Dəməşq şəhər olaraq 4500 ildən çox mövcud olsa da, burada tapılan həyat izlərinə əsasən şəhərin yaşının 11 min il olduğu güman edilir. Əfsanələrə görə, Dəməşqin əsasını Adəm və Həvvə qoymuşdur. Hətta Adəm peyğəmbərin oğlu Qabilin qardaşı Habili buradakı Qasiyun dağında qətlə yetirdiyi rəvayət olunur.

Ərəb dilində şəhərin tam adı Dəməşq əş-Şam şəklindədir. Ancaq ərəblər əş-Şam deməyə üstünlük verirlər. Şam kəlməsi ərəb dilindəki şimal sözündən gəlir. Ərəblər

Böyük Suriyaya "Bələduş-şəm" deyirmişlər. Dəməşq adı isə yunan dilindəki "damaskus" sözündən törəmişdir. Mənası "yaxşı sulanmış yer" deməkdir.

Çoxəsrlilik tarixi boyunca Dəməşq assuriyalılar, farslar, makedoniyalılar, romalılar, türklər və ərəblərin hakimiyyəti altında olmuşdur. 635-ci ildə ərəblər tərəfindən fəth olunan Dəməşq 661-750-ci illərdə Əməvilər xilafətinin paytaxtı olduğundan müsəlman dünyasının ən böyük siyasi, dini və ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. İlk xristianlar isə hələ eramızın birinci əsrində Həvari Pavelin Dəməşqə gəlməsindən sonra burada məskunlaşmışlar.

Qədim şəhərlər kimi Dəməşqin də köhnə və yeni hissələri mövcuddur. Şəhərdə Avropa görkəmini xatırladan yeni tikililər çox olsa da, onların hamısı özündə ərəb memarlıq üslubunu əks etdirir. Dəməşqin qədim hissəsi yaxşı mühafizə olunmuş qala divarı ilə əhatə olunub. Burada onlarca qədim bina və tarixi abidələr var. Şəhərin əsas simvolu Əməvi məscididir. Məsciddə 4 minarə mövcuddur. Minarələrindən biri İsa peyğəmbərin adını daşıyır. Çünki bəzi müsəlmanlar inanırlar ki, İsa peyğəmbər həmin minarədə zühur edəcəkdir. Məhəmməd peyğəmbərin adını daşıyan minarə isə 1184-cü ildə inşa olunub.

1516-cı ildə Yavuz Sultan Səlimin Suriyanı ələ keçirməsi ilə Şam vilayətinin əsası qoyulmuş, mərkəzi isə Dəməşq şəhəri olmuşdur. Həcc yolunun üzərində toplaşma nöqtəsi rolunu oynaması şəhərin iqtisadi baxımdan əhəmiyyətini artırmışdır. Birinci Dünya Müharibəsinin sonlarına yaxın ingilislər tərəfindən işğal olunan şəhər, 1920-ci ildə fransızlar tərəfindən ələ

keçirilmişdir. 1946-cı ildə üsyan nəticəsində müstəmləkəçilikdən xilas olan Dəməşq Suriyanın paytaxtına çevrilmişdir.

ŞAMAXI CÜMƏ MƏSCİDİ

Azərbaycan ərazisində, bütövlükdə Cənubi Qafqazda və Yaxın Şərqdə ən qədim müsəlman məbədlərindən biridir. Tarixi mənbələrə əsasən, xəlifə Xalid ibn Vəliyədin dövründə onun qardaşı Müslüm ibn Vəliyədin Azərbaycana gəlməsinin şərəfinə 743-cü ildə inşa olunmuşdur. Bəzi mənbələrə

də baş verən növbəti zəlzələ zamanı məscidin bərpasının əvvəlki özü üzərində aparılmasına qərar verilmişdir. Bərpa işlərini əvvəl memar Zivər bəy Əhmədbəyov, sonra isə polşalı memar-mühəndis İosif Ploşko aparmış, ancaq bərpa işləri tam başa çatdırılmamışdır.

1918-ci ildə silahlı erməni daşnak dəstələri Şamaxıda da soyqırımını törədərək Cümə məscidinə sığınan şamaxılıların içində olduğu Allah evini yandırmışlar. Nəticədə təqribən 1700 günahsız insan qətlə yetirilmişdir. Sovet dövründə təyinatı üzrə

görə, Xilafət ordularının məğlub etdiyi Xəzər xaqanı məhz bu məsciddə İslam dinini qəbul etmişdir.

Orta əsrlərdə bir neçə dəfə bərpa edilmiş məscid 1859 və 1902-ci illərdə Şamaxıda baş vermiş zəlzələlər zamanı dağılmışdır. Birinci dəfə məscidin bərpası memar Qasım bəy Hacıbababəyova həvalə edilmişdir. 1902-ci il-

istifadə edilməyən məscid Ulu Öndər Heydər Əliyevin tapşırığı və təşəbbüsü ilə 1980-ci ildə təmir olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu ilin noyabrında Şamaxıya səfəri çərçivəsində Cümə məscidində olmuş, böyük tarixi dəyəri və xalqımızın mənəvi dünyasında xüsusi

yeri olan bu abidənin bərpasına qərar vermişdir. Bununla əlaqədar Azərbaycan Prezidentinin 2009-cu ilin dekabrında və 2013-cü ilin fevralında imzaladığı sərəncamlarla müvafiq maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Təmir-bərpa işləri Heydər Əliyev Fondunun "Tolerantlığın ünvanı – Azərbaycan" layihəsi çərçivəsində həyata keçirilmişdir. 2013-cü ilin mayında ölkə başçısı məscidin açılış mərasimində iştirak etmişdir. Məscidin ilkin görkəminə qaytarılması üçün bərpa və yenidənqurma işləri zamanı Şirvan memarlıq məktəbinin ənənələrinə maksimum diqqət yetirilmişdir. Minarələrinin hündürlüyü 36,4 metr olan məscidin giriş, orta böyük, həmçinin sağ və sol günbəzləri nəfis şəkildə bərpa olunmuşdur. Orta salon milli memarlıq üslubunda yenidən qurulmuşdur. Burada eyni vaxtda 1500 nəfər ibadət edə bilər. Ötən əsrin 70-80-ci illərində təmir işləri zamanı aşkarlanan mədrəsə, hücrə və qəbirlər olduğu kimi saxlanılmışdır. Şamaxı seysmik zonada yerləşdiyindən məscidin bünövrəsi dəmir-beton konstruksiya ilə möhkəmləndirilmişdir. Məscidin həyatında abadlıq işləri görülmüş, iki hovuz inşa edilmiş, 6 qalereya yaradılmışdır. İkimərtəbəli inzibati binanın sahəsi 804 kvadratmetrdir. Məsciddə konfrans salonu və zəngin kitabxana yaradılmışdır.

ŞAZİLİYYƏ

Sufi yönümlü İslam təriqətidir. Əsası Əbül-Həsən Əli ibn Abdullah əş-Şazili tərəfindən qoyulmuşdur. O, 1196-cı ildə (h. 593) Afrikada Tunisin Cəbəli Zafran bölgəsində Şazilə adı verilən yerdə anadan

olmuşdur. Rəvayətə görə, alim elmə, elmi əsərlərə o qədər maraq göstərmişdir ki, axırda gözləri kor olmuşdur. Əş-Şazili Əbdüssalam ibn Məşiş adlı bir şeyxdən təsəvvüf və təriqət tərbiyəsi almışdır. O, 1258-ci ildə (h. 657) Həccə gedərkən Misirdə Hümeyşirə adlı yerdə vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur. Dövrün Məmlük sultanı onun qəbri üstündə türbə tikdirmişdir. Əş-Şazili vəfat etdiyi zaman davamçısı kimi yerinə Əbül-Abbəs Əhməd Mürsini təyin etmişdir.

Şaziliyyə ruhani təlim-tərbiyəyə əhəmiyyət verən təriqətdir. Belə ki, Şeyx Əbül-Həsən əş-Şazili müridlərinə Allah yolunda fani olan hər şeydən uzaq durmağı, hər zaman, hər yerdə, hər şəraitdə zikri tövsiyə etmiş, riyazət və xəlvətə üstünlük vermiş, ibadət və cəm şəklində zikri bəyənmemişdir. Şaziliyyə Misir və Şimali Afrikada məşhur təriqətlərdən biridir. Əlcəzair, Tunis, Mərakeş, Misir və bəzi Afrika ölkələrində mənsubları vardır.

ŞEYX

Lüğət mənası "yaşlı", "qoca", "ahıl", "öndər", "qəbilə başçısı" demək olan şeyx kəlməsi təsəvvüfdə nəfsini tərk edərək Allaha qovuşan kəs, Allahın dostu, istəyənlərə rəhbərlik etmək və onları irşad etmək səlahiyyətinə sahib kamil insan, rəhbər, mürşid mənasında işlədilir. Başqa sözlə, hər hansı təriqətin qurucusuna və ya təriqətdə ən yüksək mərtəbəyə çatmış şəxsə şeyx deyilir. Həqiqi şeyx Allahı bəndələrinə, bəndələrini isə həm Allaha, həm də bir-birlərinə sevdirməyi bacaran kamil insandır. Təlim-tərbiyə işləri ilə məşğul olduğu üçün şeyxə mürşid də

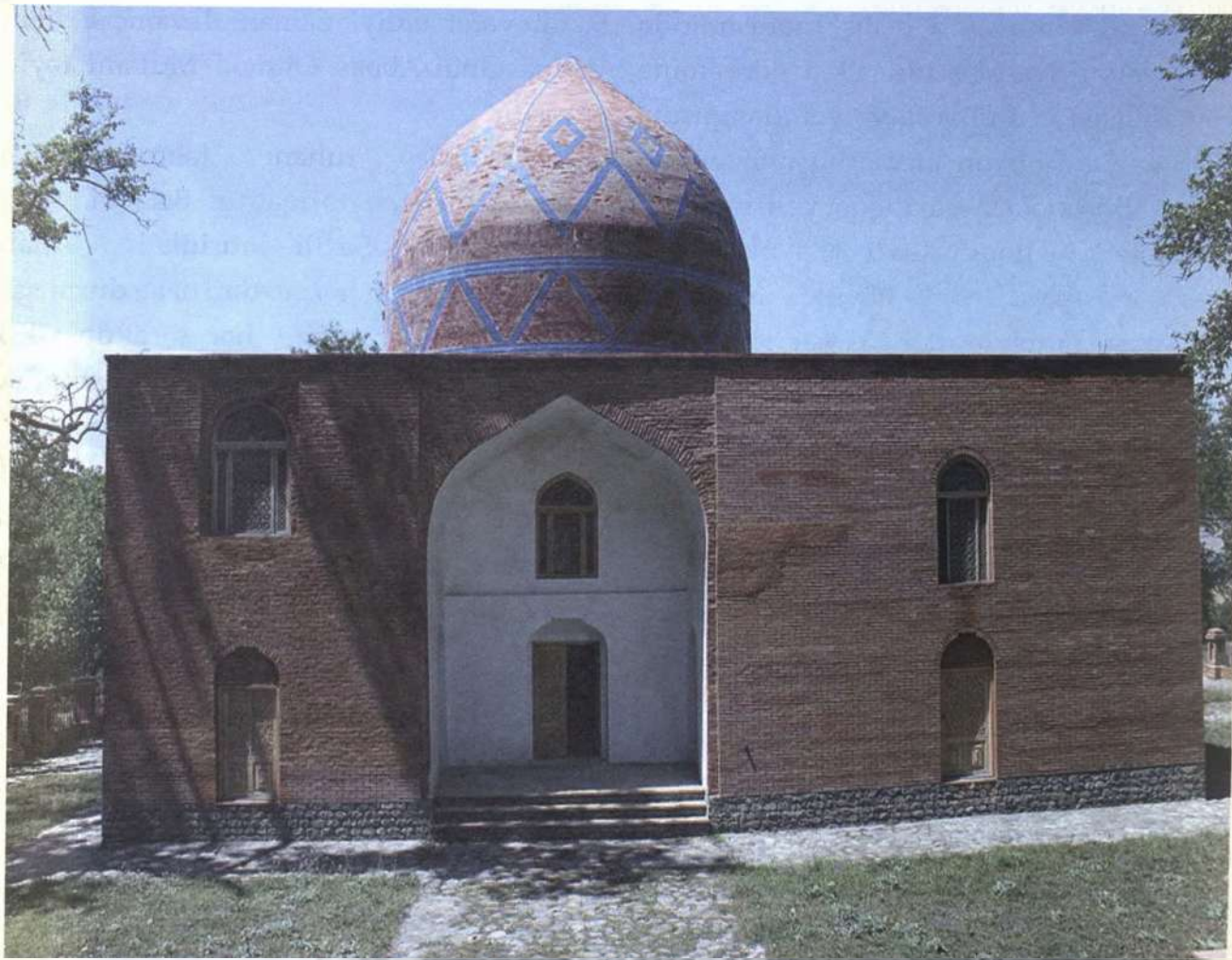
deyilir. Mürşidlik Allaha dəvət vəzifəsidir. Bu baxımdan mürşidlər peyğəmbərlərin varisləri sayılırlar.

ŞEYX CÜNEYD TÜRƏSİ

Qusar rayonunun Həzrə kəndində yerləşən Şeyx Cüneyd türbəsi XVI əsrdə inşa olunmuşdur. Şah İsmayıl Xətəinin babası, nüfuzlu Səfəvi şeyxlərindən olan Şeyx Cüneyd

aparıldığı deyilir.

Beş yüz ilə yaxın yaşı olan türbədən bir zamanlar məscid kimi istifadə edilmişdir. Sovetlər dövründə isə türbədən təyinatına uyğun olmayan məqsədlər üçün istifadə olunmuşdur. Müstəqillik dövründə tarixi məbəd təmir olunaraq ətrafı abadlaşdırılmışdır. Bismiş kərpicdən inşa edilən türbə binası daxildən və xaricdən düzbucaqlı plana

XV əsrdə Şirvana etdiyi hərbi yürüş zamanı Şirvanşahlar tərəfindən öldürülmüş və Həzrə kəndində dəfn olunmuşdur. Səfəvilər Şirvanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra 1544-cü ildə Şeyx Cüneydin məzarı üstündə türbə tikdirmişlər. Sonradan şeyxin nəşinin qalıqlarının çıxarılaraq Ərdəbil şəhərinə

malikdir. Türbənin üstü böyük günbəzlə örtülmüşdür. Əvvəllər bu günbəz başqa formaya malik olsa da, sonralar ona bitişik məscid tikilməsi və damının yenilənməsi nəticəsində türbə öz əvvəlki görkəmini dəyişmişdir. Abidənin qərb qapısı üzərində yeddi sətirdən ibarət, ərəb dilində nəsx xətti

ilə kitabə həkk olunmuşdur. Kitabədən belə məlum olur ki, türbə hicri 951-ci (miladi 1544-1545) ilin sonlarında tikilmişdir.

ŞEYX ŞAMİL

Şeyx Şamil 1797-ci ildə Qərbi Dağıstanın Gimri, indiki Unsuqul rayonunda anadan olmuşdur. O, Qafqaz dağlılarının rəhbəri, 1834-cü ildən Qərbi Dağıstan dağlılarını, çeçenləri və çərkəzləri birləşdirən teokratik dövlətin – Şimali Qafqaz imamlığının imamı kimi tanınmışdır. Şeyx Şamil Qafqaz xalqlarının milli qəhrəmanı sayılır.

İlk təhsilinə Səid Xərafinin yanında başlayan Şamil daha sonra qayınatası Nəqşibəndi şeyxi Cəmaləddin Qazı Kumi-kinin tələbəsi olmuşdur. Son dərəcə sadə, təvazökar və qənaətcil yaşamışdır.

Şamil imam, yəni dövlət başçısı seçildikdən sonra ilk növbədə dövlətin daxilindəki vəziyyəti düzəltməyə başlamışdır. Ruslara qarşı güclü müqavimət göstərmək üçün vacib olan hərbi və mülki təşkilatları yenidən qurmuşdur. Eyni zamanda, ədliyyə və idarəetmə sistemini inkişaf etdirmişdir. Onun dövründə mədrəsələrdə təhsilə xüsusi diqqət yetirilmiş, düşüncə və sənət sahəsində böyük irəliləyiş baş vermişdir.

İmam Şamil güclü natiqlik qabiliyyəti, qətiyyətli iradəsi və hərbi dühası ilə böyük uğurlar qazanmış, şöhrəti qısa zamanda ətrafa yayılaraq nüfuzu Dağıstan bölgəsində yaşayan xalqlar tərəfindən qəbul edilmişdir. Şeyx Şamilin ölkəsinin azadlığı uğrunda apardığı mübarizə dünya azadlıq müharibələrinin ən möhtəşəmlərindən biri hesab olunur. Bir qəbilə rəisi kiçik bir dəstə ilə çar Rusiyasını 25 il çəşbaş salmışdır. O, imamlıq etdiyi 1834-cü

ildən 1859-cu ilədək Rusiyanın böyüklüyünə və hərbi qüdrətinə baxmayaraq, usanmadan xalqın azadlığı uğrunda mübarizə aparmışdır. 1839-cu ildə Axulqo təpəsində Şeyx Şamilin 3 min müridi ilə general Qrabbenin komandanlığındakı sayı 10 mindən

artıq olan, yüksək səviyyədə silahlanmış rus ordusuna qarşı 80 günlük müdafiəsi hərbi tarixinə düşmüşdür. Bu müharibədə o, həyat yoldaşını, oğlu Səidi və bacısını itirmiş, 8 yaşlı oğlu Cəmaləddini ruslara girov vermək məcburiyyətində qalmışdır. Ölümləki bütün qüvvə və qaynaqları tükənən Şeyx Şamil 1859-cu ildə Qunipdə yanında bir neçə yüz adam qalanadək general Baryatinskiyin idarəsindəki 70 min nəfərlik rus ordusuna müqavimət göstərmiş və sonda təslim olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Onu ailə üzvləri və 40-a yaxın silahdaşı ilə Peterburqa – çarın yanına aparmışlar. O, rus çarı II Aleksandr tərəfindən sarayın qapısında böyük hörmətlə qarşılanmışdır. Şeyx Şamil bir aya qədər

sarayda qonaq qalmışdır. Bundan sonra onun əsirlik illəri başlamışdır. Aradan 10 il keçəndən sonra çar onun Həccə getməsinə icazə vermişdir. Lakin ehtiyatı əldən verməyərək oğlu Məhəmməd Şəfini yanında saxlamış və Həcc ziyarətindən sonra dərhal Rusiyaya qayıtmasını şərt qoymuşdur.

Şamil 1870-ci ildə əvvəlcə İstanbula gəlmiş, sultan Əbdüləziz tərəfindən sarayda qarşılanmışdır. Şeyxin İstanbula gəlməsi xəbəri şəhərdə böyük səs-küyə səbəb olmuş, xalq bu böyük qəhrəmanı görmək üçün saray qapısına axışmağa başlamışdır.

Sultan Şamilin Həccə getməsi üçün məxsusi olaraq ona gəmi ayırmışdır. Ciddə limanında Məkkə əmiri, şəhərin tanınmış şəxsləri və böyük bir izdiham tərəfindən təntənəli mərasimlərlə qarşılanan Şeyx Məkkədə hörmətli şəxslər üçün ayrılan "Şürəfa"da qonaq edilmişdir.

Həcc zamanında Şamilin orada olduğunu eşidən, dünyanın dörd bir yanından gəlmiş yüz minlərlə müsəlman onu görmək üçün izdiham yaratmışdır. Nəticədə hökumət nümayəndələri onu Kəbənin üzərinə çıxarmışlar ki, insanlar görə bilsinlər.

Həcc ziyarətini yerinə yetirdikdən sonra Mədinəyə yola düşən Şeyx Şamil zəifləyərək əldən düşmüş və burada bərk xəstələnmişdir. Bütün həyatını ölkəsinin birliyinə, azadlığına həsr etmiş, hərbi taktikası, bilikləri düşməni belə heyrətə gətirən, adını dünya tarixinə "ən böyük müqavimət lideri" kimi yazdıran Şeyx Şamil 1871-ci ildə 74 yaşında Mədinədə vəfat etmişdir. Onun qəbri Mədinədəki Bəqi qəbiristanındadır. Burada Məhəmməd peyğəmbərin və onun tərəfdarlarının qo-

humlarının çoxu dəfn edilmişdir. Onlardan biri üçüncü xəlifə Osman ibn Əffanın qəbridir.

ŞEYXİYYƏ

Şeyxiyyə (şeyxilik) şiə məzhəbi daxilində yaranmış ideoloji cərəyanlardan biridir. Onun banisi Şeyx Əhməd Əhsai 1753-cü ildə İran körfəzinin qərbində, Ərəbistan yarımadasının Qətif məntəqəsində yerləşən Əhsa şəhərində dünyaya gəlmişdir. O, elm öyrənmək məqsədilə İrana gəlmiş, bu illər ərzində bir çox şəhərlərə səfər etmişdir. Fiqh, üsul və hədis elmləri ilə yanaşı, tibb, astronomiya, riyaziyyat və bu kimi digər dəqiq elmləri də öyrənmişdir. Yiyələndiyi elmlər sayəsində böyük bir kütlənin diqqətini özünə cəlb edə bilmişdir. O, Kərbəla və Nəcəf şəhərlərində Vəhid Bəhbəhani, Seyid Əli Təbatəbai, Seyid Mehdi Bəhrül-ülum, Şeyx Cəfər Kaşifül-ğita kimi məşhur cəfəri müctəhidlərindən dərs almış və ictihad səviyyəsinə yüksəlmişdir. 1806-cı ildə İrana gələrkən Fətəli Şah tərəfindən səmimiyyətlə qarşılanmış, daha sonra Fətəli şahın oğlu Məhəmmədəli Mirzənin dəvəti ilə Kermana gələrək üç il orada qalmışdır. 1826-cı ildə ziyarət məqsədilə Məkkəyə getmiş, qayıtdıqda Mədinə yolunda dünyasını dəyişmiş və elə orada da dəfn olunmuşdur.

Əhsainin cəfəri məzhəbinə etdiyi dəyişiklik və əlavələr onun şagirdi Seyid Kazim Rəşti tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Rəstidən sonra isə şagirdi Məhəmmədkərim xan Kirmani şeyxiyyə əqidəsini daha da zənginləşdirmişdir.

Şeyxiyyə təlimi cəfərilikdən bəzi məqamlara görə fərqlənir. Məsələn, şeyxilər

dinin əsası kimi üç maddəni qəbul edirlər: tövhid, nübüvvət və imamət. Şeyxiyyə təliminin əsasında bunlarla yanaşı "rükni-rabe" (dördüncü təməl) adlı daha bir təməl prinsip durur. "Rükni-rabe" hər dövrdə zamanının imamı ilə ümmətin arasında əlaqə saxlamaq məsuliyyətini daşıyan şiə məzhəbli xüsusi vasitəçi şəxslərin (kamil şiələrin) mövcudluğuna inam deməkdir. Bundan başqa, şeyxilərə görə, məəd (qiyamət günündə ölümlərin dirilməsi) maddi bədənə yox, "hurqiliya" adlanan fərqli bir bədənə baş verəcəkdir. Onların fikrincə, insanın iki cür bədənə vardır. Bunların biri dünyada onun ruhunu əhatə edən, ölərkən ruhun tərk edib çıxdığı və torpağa basdırılan fiziki bədənədir. O biri bədən isə tam fərqli xüsusiyyətlərə malik lətif və zərif quruluşdadır. Qiyamət günündə ruh həmin bədənə daxil ediləcəkdir. Şeyxilər Quran ayələrini rəmzi mənalarla şərh edir, hər bir ayənin zahiri mənasından əlavə, simvolik anlamını da verməyə çalışırlar. Onlar şəriət hökmlərində ictihad və təqlidi qəbul etmirlər.

Şeyxiyyə cərəyanı babiliyin və bəhailiyn yaranması üçün zəmin rolunu oynamışdır. Belə ki, babiliyin banisi Seyid Əliməhəmməd Bab (1819-1850) Seyid Kazim Rəştinin şagirdi olmuşdur. Rəştinin vəfatından sonra şeyxilərin bir hissəsi Baba qoşulub, onu özlərinə lider olaraq qəbul etmişlər.

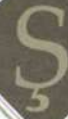
ŞEYXÜLİSLAM

Müsəlman aləmində böyük nüfuza malik olan "şeyxülislam" titulu iki sözdən - "şeyx" və "İslam" sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır (hər iki sözün ətraflı izahı üçün bax: "Şeyx" və "İslam" maddələrinə). Şeyxülislam titulundan istifadə olunması ilə

bağlı ilkin tarixi məlumatlar hicri-qəməri 350-ci ildən (miladi 960-cı il) sonrakı dövrə aiddir. Hicri-qəməri 854-cü ilədək (miladi 1451) davam edən ilkin mərhələdə şeyxülislam adı rəsmi olaraq Osmanlı sultanları tərəfindən də istifadə edilmişdir. Lakin şeyxülislam titulu əsasən elə bir din aliminə verilirdi ki, o, cəmiyyətin adlı-sanlı və xüsusi imtiyazlı adamları arasında özünəməxsus üstünlüklərə sahib olsun, elm, din və mədəniyyət sahələrində yüksək mövqeyi ilə tanınsın, elm və əməldə, dini-mənəvi yaşayış tərzində kamilliyi ilə seçilsin. Hər hansı rəsmi fərman və ya təyinat olmadan şeyxülislam adını qazanan şəxs alim və ruhanilərin təlim-təربiyəsi, dini təlimlərin təbliği ilə məşğul olur, hüquqi məsələlərin həlli ilə bağlı hökm verir, xalqın islami və dini dəyərlərə yönəlməsinə rəhbərlik edirdi və s. Daha sonrakı dövrlərdə isə şeyxülislamıq təşkilati xarakter almışdır, yəni bu titul rəsmi vəzifəyə çevrilmişdir. Çünki istər dinin özü, istərsə də dini rəhbərlər cəmiyyətdə böyük nüfuza malik idilər. Buna görə də dövlət müəyyən məsələlərdə onların fikirlərinə müraciət edirdi.

İslam tarixinə nəzər yetirdikdə də aydın olur ki, dinin təsir dairəsində olan dövlətlər məhz din adı ilə hakimiyyəti idarə etmişlər. Odur ki, din alimləri hakimiyyətin formalaşmasında, eləcə də onun davamlılığının təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Məhz Həzrət Məhəmməd Mədinədə dövlət qurmaqla bunun başlanğıcını qoymuşdur. Osmanlı imperiyasının yaranmasından sonra (1299-1922) hər bir şəhərə bir qazi və müəyyən səlahiyyətlərə malik bir müfti təyin olunurdu. Bu proses sultan II Muradın dövrünədək (1421-1451) davam

etmişdir. Ancaq sultan II Murad 1424-cü ildə qarşısına qoyduğu məqsədlərə çatmaq üçün Məhəmməd Şəmsəddin Fənarini baş müfti vəzifəsinə təyin etmişdir. Daha sonra sultan II Mehmet (1451-1481) imzaladığı sənəddə ilk dəfə baş müfti barəsində "şeyxülislam" və "rəisül-üləma" titulları işlədilmişdir. Bununla da şeyxülislam titulu ilk dövrlərdən fərqli olaraq təyinath vəzifəyə çevrilmişdir. Yəni həmin adın, titulun verilməsi artıq camaatın ixtiyarında deyildi. Lakin dövlət tərəfindən vəzifə olaraq təyin edilməsinə baxmayaraq, şeyxülislam titulu verilən şəxsin elmi və bir sıra başqa nailiyyətləri də nəzərə alınır. Şeyxülislam təyinath vəzifəyə çevrildikdən sonra ölkənin şəriət işlərinə nəzarət və dini təşkilata rəhbərlik, həmçinin vəqflərə və müqəddəs məkanlara himayəçilik edirdi, xeyir əməllərə çağırır, şər əməllərdən çəkindirir, şahların tacqoyma mərasimini yerinə yetirir, insanlar arasındakı mübahisələrə baxır, qazıları, o cümlədən dini elmlər üzrə müəllimləri vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edirdi.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda da şeyxülislamlıq institutu mühüm rol oynamışdır. Təbriz və Dərbəndin şeyxülislamı mütəbər din xadimləri sayılır, mollalara, qazılara göstərişlər verirdilər. Qafqaz İslam aləmində yeganə bölgədir ki, burada şeyxülislamlıq təsisatı öz tarixi formasını indiyədək qoruyub saxlamışdır.

XIX əsrin ortalarına kimi bütün Qafqazı işğal edən çar Rusiyası burada öz qayda-qanunlarını bərqərar etmək, Xristianlığı yaymaq, İslamı məhdudlaşdırmaq siyasəti yürüdü. Ancaq onun bu siyasəti güclü müqavimət ilə rastlaşdığından Qafqazda İslam və müsəl-

man ruhaniliyinin nüfuzu ilə barışmaq məcburiyyətində qaldı. Bu məqsədlə 1823-cü ildə Zaqafqaziya Müsəlmanları Ruhani İdarəsini təşkil etdi. Tiflisin axundu Məhəmməd Əli Hüseynzadə Qafqazın şeyxülislamı təyin edildi. Beləliklə, XIX əsrin 30-cu illərində Tiflisdə Qafqaz müsəlmanlarının iki idarəsi – şeyxülislamın başçılığı ilə şiə və müftinin rəhbərliyi ilə sünni ruhani idarələri fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zaqafqaziya Ruhani İdarəsi Tiflisdən Gəncəyə, oradan da Bakıya köçürüldü. Bununla da, müsəlmanların dini işlərinin idarə edilməsində ikili forma – sünni-şiə ruhani rəhbərliyi aradan qaldırıldı və vahid qurum yaradıldı.

ŞEYTAN

Şeytan sözünün iki kökdən törədiyinə dair fikirlər vardır. Birinci kök "şatn"dir ki, mənası uzaq olmaq, müxalif olmaq, torpağa girmək və ipə bağlamaq deməkdir. "Şayt" kökü isə yanmaq və həlak olmaq mənalarına gəlir. İvrit mənşəli söz kimi qəddarlıq mənasında işlədildiyi ehtimal edilir. İslamdan əvvəlki ərəblərin təsəvvüründə isə fəvqəltəbii qüvvələrə bu ad verilirdi. Bəzən iblis mənasında da istifadə olunur. Şeytan kəlməsi Quranda 70 yerdə təq, 18 yerdə isə cəm formasında işlədilmişdir. Qurandakı digər adı olan iblis kəlməsi isə 11 yerdə keçmişdir. Qurani-Kərimdə bildirilir ki, Allah-Təala ilk insanı – Həzrət Adəmi yaratdıqdan sonra bütün mələklərə ona səcdə etmələrini əmr etdi. İblisdən (şeytandan) başqa hamısı səcdə etdilər. Bununla da, ilk üsyan, ilk təkəbbür, ilk düşmənçilik, ilk ayrılığın əsası qoyuldu. "Əraf" surəsinin 12-16-cı ayələrində

buyrulur: "(Allah iblisə): "Mən sənə əmr edəndə sənə səcdə etməyə nə mane oldu?" – deyər buyurdu. (İblis): "Mən ondan daha yaxşıyam (üstünəm), çünki Sən mənə oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!" – dedi. (Allah) buyurdu: "Oradan (Cənnətdən) aşağı en. Orada sənə (Allahın əmrinə) təkəbbür göstərmək yaraşmaz. (Oradan) çıx, çünki sən alçaqlardansan!" (İblis) dedi: "Mənə qiyamətə qədər möhlət ver!" (Allah) buyurdu: "Sən möhlət verilənlərdənsən!" (İblis) dedi: "Sən mənə (Adəmə səcdə etmədiyimə görə) azdırıb yoldan çıxartdığın üçün mən də Sənin düz yolunun üstündə oturub insanlara (Sənə ibadət və itaət etməyə) mane olacam!" Bununla da şeytanın qiyamətə qədər insanları doğru yoldan azdırmağa çalışdığı, onları günah işlər görməyə, nankor və naşükür olmağa, birbirlərinə qarşı düşmənçilik etməyə, Allaha qarşı çıxmağa sövq etdiyi deyilir.

ŞƏFAƏT

Lüğətdə "birini dəstəkləmək məqsədilə ona qoşulmaq, kömək etmək və ya vasitəçilik etmək" kimi mənalara gələn "şəfaət" kəlməsi dini terminologiyada "axirətdə günahkar möminlərin bağışlanması üçün peyğəmbərlərin Allaha yalvarmaları, onların əfv olunmasını istəmələri, dua etmələri" mənasında işlədilmişdir. Allah-Təalanın icazəsi olmadan heç kim şəfaət edə bilməz. Bu barədə Qurani-Kərimdə deyilir: "...Onun izni olmadan heç bir şəfaət edən ola bilməz. Bu, Rəbbiniz olan Allahdır. Ona ibadət edin..." (Yunus, 3); "...Onlar yalnız (Allahın) razı olduğu (izin verdiyi) kəslərdən ötrü şəfaət edə bilər və Onun heybətindən qorxarlar"

(Ənbiya, 28). Hədislərdən birində də Məhəmməd peyğəmbərin ümmətinə şəfaət edəcəyi xəbər verilmişdir.

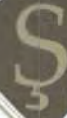
ŞƏHADƏT

Lüğət mənası "şahidlik etmək", "hazır olmaq", "dərk etmək", "xəbər vermək", "agah olmaq", "bilmək" deməkdir. Qurani-Kərimdə bu mənaların hər birində müxtəlif formalarda ümumilikdə 160 dəfə keçmişdir. Allah-Təala şahidlikdə ədaləti qorumağı, şahidlikdən imtina etməməyi, heç nəyi gizlətməməyi buyurmuş, bunun zülm və günah olduğunu bildirmişdir: "...Şahidliyi (şahidi olduğunuz şeyi) gizlətməyin! Onu gizlədən şəxsin qəlbi günahkardır. Allah etdiyiniz əməlləri biləndir!" (Bəqərə, 283). Hüquqda şəhadət kəlməsi bir nəfərin məhkəmədə hər hansı hadisə ilə bağlı bildiyi, gördüyü, xəbərdar olduğu şey barəsində birinin lehinə, digərinin isə əleyhinə danışması, xəbər verməsi, şahidlik etməsi mənasında işlədilir. Dini baxımdan şahidlik yerinə yetirilməsi vacib olan əməllərdəndir, şahidlikdən boyun qaçırmaq, yaxud yalançı şahidlik günahdır. Bir müsəlmanın Allah yolunda, İslam və vətən uğrunda öldürülməsinə də şəhadət deyilir.

ŞƏHİD

Lüğətdə "bilən", "gören", "hazır olan", "xəbər verən", "şahid olan" mənalarını verən şəhid kəlməsi şahid sözünün mübaliğəli formasıdır. Qurani-Kərimdə şəhid kəlməsi 35 dəfə, onun cəm forması olan şühəda kəlməsi isə 20 dəfə keçmişdir. Bu məfhum Allahın, Peyğəmbərin, mələklərin və insanların sifəti mənasında işlədilmişdir.

Allahın sifəti olaraq "şəhid" kəlməsi "hər şeydən xəbərdar olan, görən, bilən, hər yerdə hazır olan, heç nəyin Ondan gizlədilə bilməyəcəyi" mənalarını daşıyır. Məhəmməd peyğəmbərin xüsusiyyəti olaraq qiyamət günü onun müsəlmanlara şahidlik edəcəyi mənasında işlədilmişdir. Məsələn: "Qiyamət günü hər ümmətə özlərindən bir şahid (hər ümmətin öz peyğəmbərini) göndərəcəyik (tutacağıq). (Ya Rəsulum!) Səni də bunlara (öz ümmətinə) şahid gətirəcəyik..." (Nəhl, 89). İnsanın xüsusiyyəti olaraq isə şəhid kəlməsindən bir neçə mənada istifadə olunmuşdur. İslam alimlərinin fikrincə, ölkənin müstəqilliyi, ərəzi bütövlüyü və xalqın suverenliyi uğrunda, eyni zamanda malını, şərəf və namusunu müdafiə zamanı canını fəda edənlər şəhiddirlər. Bundan əlavə, soyğunçu, terrorçu və dövlətçiliyə zərbə vuranlarla mücadilədə həlak olanlar, ruzi dalınca qütbətə gedib, orada ölənlər saleh bəndələr, elm uğrunda və ailəsi üçün halal qazanc əldə edərkən dünyasını dəyişənlər, təbii fəlakətdən həlak olan möminlər, əlacı olmayan ağır xəstəliklər ucbatından həyatdan köçənlər, haqqı müdafiə edərkən qətlə yetirilənlər, bir sözlə, Allah rızası üçün və Onun yolunda canını qurban verənlər şəhid hesab olunurlar. Hədislərdən birində deyilir ki, şəhidin bəndə haqqından başqa bütün günahları bağışlanır. Qurani-Kərimdə isə buyrulur: "Allaha və Peyğəmbərə itaət edənlər (axirətdə) Allahın nemətlər verdiyi nəbilər (peyğəmbərlər), siddiqlər (tamamilə doğru danışanlar, etiqadı dürüst, peyğəmbərləri hamıdan əvvəl təsdiq edən şəxslər), şəhidlər və salehlərlə (yaxşı əməl sahibləriylə) bir yerdə olacaqlar. Onlar necə

də gözəl yoldaşlardır!" (Nisa, 69).

ŞƏR

"Şər" kəlməsi "pislik", "yamanlıq", "pis iş", həmçinin "böhtan", "iftira", "fitnə" mənalarını bildirir. Xeyir sözünün zıddıdır. Bundan başqa, böhtançı, iftiraçı, fitnəkar, xatakar insan barəsində də "Şər adamdır, ondan uzaq ol" deyilir. Dini ədəbiyyatda isə şər kəlməsi ilə Allahın sevmədiyi, günah sayılan, şər atılan təqdirdə cəza və qınanma gərəkdirən əməllər nəzərdə tutulur.

ŞƏRİƏT

Qurani-Kərimdə müxtəlif formalarda 4 yerdə keçən şəriət kəlməsinin lüğətdəki mənası "su yolu", "bir suyu qaynağından içmək və götürmək üçün gedilən yol", "doğru yol", "haqq din yolu", "aydınlıq", "ışıq" deməkdir. Cəmiyyətin əməl etməli olduğu hökmlər, əmr və qadağalar mənasında işlədilən şəriət bütün ilahi dinlərdə peyğəmbərlər vasitəsi ilə göndərilən ortaq yoldur. Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: "...Sizin hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Əgər Allah istəsəydi, sizi (eyni şəriətə tabe) vahid bir ümmət edərdi. Lakin bu (müxtəliflik) Allahın verdikləri ilə sizi imtahan etməsi üçündür. Elə isə yaxşı işlər görməkdə bir-birinizi ötməyə çalışın (bir-birinizlə yarışın). Hamınızın axır dönüşü Allahadır..." (Maidə, 48). İslam alimlərinin gəldiyi qənaətə görə, din əsas və ümumi inanc, üsul və prinsiplərdir, şəriət isə hər peyğəmbərin öz dövründə bu ümumi inanc və prinsiplər əsasında ortaya qoyduğu qaydalardır. Belə ki, dinlər eyni qaynaqdan, eyni məqsədlərə görə göndərilənlər də, hər toplumun ehtiyacları

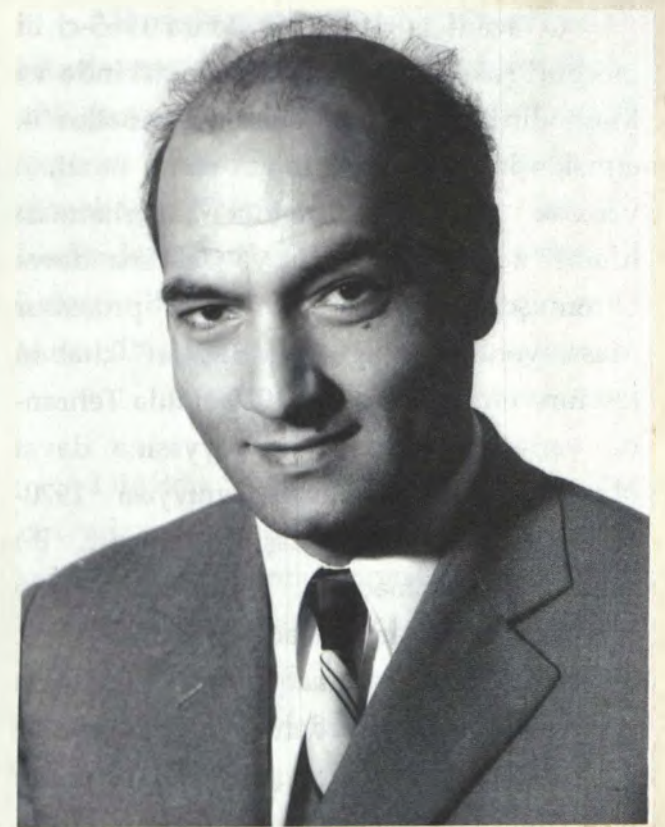

nəzərə alınaraq onlarda cüzi dəyişikliklər olmuşdur. Bir əvvəlki dində icazə verilən şey sonrakı dində qadağan olunmuş, yaxud əksi baş vermişdir. Ancaq hamısının inanc əsası birdir. Bundan başqa, İslam dini və hüquqi normalarının məcmusu, İslam qanunları şəriət adlandırılır.

ŞƏRİƏTİ ƏLİ

İranlı sosioloq, tarixçi və din ideoloqudur. 1933-cü ildə İranın Kəhək qəsəbəsində dindar ailədə anadan olmuşdur. Hələ kiçik yaşlarında ikən ailəsi Məshəddə köçmüş və o, burada orta məktəbə getmişdir. 16 yaşında orta məktəbi bitirərək pedaqoji məktəbə daxil olmuşdur. Buranı bitirdikdən sonra bir neçə il orta məktəbdə müəllimlik etmiş, eyni zamanda 1956-cı ildə Məshəddə yeni açılan Ədəbiyyat İnstitutuna daxil olmuşdur. Əli institutda Tələbələrin Ədəbi Məclisinə sədrlik etmişdir. 1960-cı ildə təhsilini davam etdirmək üçün Fransaya, Parisin Sarbonna Universitetinə getmişdir. Əli Şəriəti beş il Sarbonna Universitetində "Tarix" fakültəsində "Ədəbiyyat və dinlər" ixtisası üzrə oxuyaraq doktorluq dərəcəsi almışdır.

Atası Məhəmməd Təqi Şəriəti ruhani təhsili alsa da, 1935-ci ildə siyasi fəaliyyətinə görə Rza şah Pəhləvinin islahatları prosesində ruhanilikdən uzaqlaşdırılmış və Təhsil Nazirliyində işləməyə başlamışdır. 1945-ci ildə, 38 yaşında "İslam Həqiqətlərini Təbliğ Mərkəzi"ni təsis edən Məhəmməd Təqi Şəriəti həm marksist və kommunistlərlə, həm də avam və mövhumatçı hesab etdiyi din xadimləri ilə mübarizəyə başlamışdır. Bu vaxt Əli Şəriətinin 11 yaşı vardı. O, 14 yaşından etibarən bu mərkəzin proqramlarında iştirak

etmiş, həmçinin öz dostlarını bu mərkəzə cəlb etmişdir. Şəriəti gəncləri fikri mübarizəyə hazırlamaq üçün onların xahişinə əsasən, gənclərə fəlsəfə və natiqlik dərsi keçmişdir. Əli Şəriəti 1959-cu ildə Parisdə o zaman ölkə içərisində böyük təlatümlərə səbəb olan Əlcəzair Azadlıq Hərəkatı ilə əlaqələr qurmuş, Əlcəzairin müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparan bu təşkilat üçün böyük əmək sərf etmişdir. Təhsil aldığı illərdə Püran Şəriətrəzəvi adlı tələbə ilə tanış olmuş və 1959-cu ildə onunla ailə qurmuşdur. 1963-cü ildə Parisdə təhsilini başa vuran Şəriəti 1964-cü ildə ailəsi ilə birlikdə vətəninə qayıtmışdır. Ancaq Parisdəki siyasi fəaliyyətlərinə və İran hökumətinə qarşı nəşr edilən bir mətbu orqanla əməkdaşlıq etdiyinə görə Türkiyə-İran sərhədində o zamankı İranın xüsusi kəşfiyyat orqanı SAVAK tərəfindən həbs olunmuşdur.

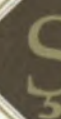
O, azadlığa çıxdıqdan sonra 1965-ci ili məcburi şəkildə Turuq kənd məktəbində və Məshədin bəzi orta məktəblərində müəllimlik etməklə keçirmişdir. Bundan sonra imtahan verərək "Dərs Vəsaitlərinin Hazırlanması İdarəsi"ndə işə düzəlmiş və Tehrana dəvət olunmuşdur. Həmin dövrdə o, professor Massinyonun yazdığı "Pak Salman" kitabını tərcümə etmişdir. Şəriəti 1970-ci ildə Tehran-da yerləşən "İrşad" hüseydiyyəsinə dəvət olunmuşdur. "İrşad" hüseydiyyəsi 1970-ci il-də Həcc karvanı təşkil etmişdir. Bu səfərin digər məqsədi Həcdə Avropada yaşayan tələbələrle əlaqə yaratmaq idi. Şəriətinin ölkədən çıxmaq icazəsi olmadığına görə çoxlu çalışmalardan sonra nəhayət, o da karvana qoşula bilmişdir. 1972-ci ilədək o, üç dəfə həmin karvanla Həccə getmişdir. Şəriətinin Həcc səfərindəki çıxışları ayrıca bir kitab şəklində çap olunmuşdur. O, üçüncü səfərindən qayıdanda Misirə də baş çəkmişdir. "Bəli, belə idi qardaş!" kitabı həmin səfər nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Əli Şəriəti "İrşad" hüseydiyyəsini universitetə çevirmək istəmişdir. Ancaq 1973-cü ildə "İrşad" bağlanmış, Şəriəti isə həbs olunmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığına görə məcburən gizli həyat tərzini keçirməyə başlamışdır. Bunu görən şah rejimi Şəriətinin atası Məhəmməd Təqini girov götürmüşdür. Atasının həbs olunduğunu eşidən Şəriəti təslim olmuşdur. O, 18 ay təkadamlıq kamerada saxlanılmış, fiziki və psixoloji təzyiqlərə məruz qalmışdır. Nəhayət, 1976-cı ildə Əlcəzair dövlətinin rəhbərliyi OPEK toplantısında o zamankı İran şahı Məhəmməd Rza şah Pəhləvidən Şəriətinin azad olunmağını xahiş etmişdir. Şəriəti azad olduqdan sonra 1977-ci ildə

əvvəlcə Brüsselə, iki gün sonra isə İngiltərəyə mühacirət etmişdir. Qurduğu plana əsasən, həyat yoldaşı və üç qızı da onun arxasınca getməli imiş. Lakin hökumət kiçik qızına və yoldaşı Puran xanıma ölkədən çıxış icazəsi vermədiyindən Şəriəti sadəcə iki qızı ilə görüşə bilmişdir. 1977-ci ilin iyul ayının 17-də tək yaşadığı otağın qapısı ağzında Əli Şəriətinin cansız cəsədi tapılmışdır. Onun gənc yaşda və qəflətən vəfatı bu işdə SAVAK-dan şübhələnməyə əsas vermişdir. Vəfatından sonra cənazə üzərində tibbi ekspertizaya belə icazə verilməmişdir. İranda onu rəsmi dövlət mərasimi ilə dəfn etmək və bununla da onu rejimin dəstəkçisi kimi göstərmək istəmişlər. Lakin ailəsi buna razı olmamışdır. Atasının tövsiyəsi və Musa Sədrə doktor Mustafa Çamranın söyləri nəticəsində Şəriətinin cənazəsi Suriyanın paytaxtı Dəməşqdə Xanım Zeynəb məscidində, türbənin yanında torpağa tapşırılmışdır.

ŞİƏLİK

Şiə kəlməsi "təbə olmaq", "dəstəkləmək", "təsdiq etmək" mənalarını verən "şya" kökündən əmələ gəlmişdir, tərəfdar, köməkçi, bir işi reallaşdırmaq üçün bir adamın ətrafında toplanan qrup deməkdir. Dini terminologiyada şiə kəlməsi Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlman cəmiyyətinin ruhani və dünyəvi liderliyi mənasındakı imamətin Əli ibn Əbu Talib və onun nəslindən gələn məsum imamlar tərəfindən həyata keçirilməsini müdafiə edənləri ifadə edir.

Şiələrin Həzrət Əlinin tərəfdarı olaraq bir qrup kimi nə zaman ortaya çıxdığı mübahisəli mövzulardan biridir. Ancaq əksəriyyət Həzrət Əli tərəfdarlarının hələ Məhəmməd

peyğəmbər həyatda ikən ortaya çıxdığı fikrini irəli sürmüşdür. Belə ki, o dövrdə Həzrət Əliyə yaxın olan və Peyğəmbərdən sonra onun imam olacağı fikrini qəbul edən bir qrup səhabənin Əli şiəsi kimi tanındığı bildirilir.

Bununla yanaşı, şiəliyin Peyğəmbərin vəfatından sonra kimin xəlifə seçiləcəyi məsələsi ilə bağlı, yaxud III xəlifə Osman ibn Əffanın ölümündən sonra yarandığı fikrini müdafiə edənlər də olmuşdur. Başqa bir fikrə görə isə şiəlik İmam Hüseyinin Kərbəlada şəhid edilməsindən sonra formalaşmışdır.

Əli ibn Əbu Talibin xəlifəliyi dövründə baş vermiş Cəməl, Siffeyn və Nəhrəvan döyüşlərində onunla birlikdə mübarizə aparanlar siyasi baxımdan Əlinin şiəsi hesab olunurdular. Onlar Həzrət Əlinin imamət və xilafətini dəstəkləyən, "əş-Şiətül-ülə" adlanan ilk şiələrdilər. Kərbəla hadisəsindən sonrakı dövrlərdə güclü şəkildə yayılan Əməvi düşmənçiliyi, eləcə də Əli ibn Əbu Talib və ailəsinə qarşı bəslənən rəğbət hissi nəticəsində şiəlik tədricən məzhəbləşmə və sistemləşmə prosesinə daxil olmuşdur. Sonralar bir çox şiə məzhəbləri ortaya çıxsada, bunların arasında bugünədək gəlib çatan və ən məşhuru olan zeydilik, ismaililik və cəfərilikdir. (Daha ətraflı bax: cəfəri məzhəbi və isna-əşərilik)

ŞİKƏSTƏ XƏTTİ

شکسته } ص. فا. ۱. قیرلش، قیر
یق : سبوی شکسته =
قیریق دستی. ۲. مغلوب، منهزم،
بوزلش : لشکر شکسته = بوزلش
عسکر. ۳. قیرلش، منفعل، مکدر :

XII əsrdə nəsx xətti əsasında yaradılmış şikəstə xətti, əsasən, sınıq xətlərdən ibarət olduğuna görə belə adlandırılmışdır. Təsədüfi deyil ki, "şikəstə" sözünün mənası da "sınıq" deməkdir. Şikəstə xətt növündə ikişəkilli hərflər kimi hərflər özündən sonrakı hərflərə birləşdirilir. Digər xətlərlə müqayisədə şikəstə xətti ilə daha tez yazmaq mümkündür.

ŞİRK

Lüğətdə "bir işi şərikli görmək", "bir çox adam arasında bölüşdürmək", "şərikli saymaq" mənalarını verən "şirk" kəlməsi dini terminologiyada Uca Yaradana şərik qoşmaq mənasında işlədilir. Allaha şərik qoşmaq ən böyük günahlardandır. İslam dininə görə, Allah-Təala ona şərik qoşanları bağışlamayacaq: "Allah Ona şərik qoşmağı əsla bağışlamaz. Bundan başqa olan günahları isə dilədiyi kimsə üçün bağışlar. Allaha şərik qoşan şəxs, şübhəsiz ki, (haqq yoldan) çox azmışdır" (Nisa, 116).

ŞİRVANİ İSMAYIL

Mövlənə İsmayıl Siracəddin Şirvani 1782-ci ildə Şirvan xanlığının Bölükət mahalının Kürdəmir kəndində Şeyx Əhməd Şirvaninin ailəsində dünyaya göz açmışdır. İlk təhsilini Şamaxıda Məhəmməd Nuri Əfəndidən alan İsmayıl Şirvani elmi-dini biliklərə yiyələnmək məqsədilə vətənindən ayrılıb bir çox şəhərləri gəzmiş, zamanının məşhur müəllimlərindən dərs almışdır. 1800-cü ildə Ərzincana yola düşən Şirvani burada dövrünün tanınmış alimlərindən Övliyazadə Əbdürrəhman Əfəndinin yanında təhsilini təkmilləşdirərək ondan icazənamə (müriddlik yoluna qədəm qoyan şəxsə

İsmayıl Şirvaninin qəbri. Amasiya

mənəvi göstəricilərindən asılı olaraq üzvü olduğu təriqəti dərinədən mənimsədikdən və mürsidinin yüksək etimadını qazandıqdan sonra təriqətini insanlara təbliğ etmək üçün şeyxi tərəfindən verilən icazə) almışdır. Ərzincandan Tokata, oradan da Bağdada yola düşərək Şeyx Yəhya Mərvəzi əl-İmadidən hədis elmini, Molla Məhəmməd ibn Adəmdən isə hikəmiyyə elmini mənimsəmişdir. 1805-ci ildə isə Burdura gedərək orada fiqh elmini öyrənmişdir. Nəhayət, 1806-cı ildə doğma vətəni Şirvana qayıdan İsmayıl burada elmini fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O, 1813-cü ildə Həcc ziyarətinə getmiş, Məkkə, Mədinə və Qüdsü ziyarət etdikdən sonra İstanbula yola düşmüşdür. Elmi biliklərdə yüksək zirvələri

fəthetməsinə baxmayaraq, mənəvi həyatındakı boşluqları doldurmaq üçün o, kamil mürsid axtarışına çıxmışdır. Bu məqsədlə İstanbuldan Bəsrəyə, bir müddət sonra isə Bağdada səfər etmişdir. Burada 1813-cü ildən 1817-ci ilədək dövrünün çox məşhur vəlilərindən və təriqət şeyxlərindən olan Mövlənə Xəlid Bağdadinin müridi olmuşdur. Bundan sonra Mövlənə Xəlid Şirvanda nəqşibəndi təriqətini irşad etmək üçün ona 1817-ci ildə şifahi, 1821-ci ildə isə yazılı icazət vermişdir. İsmayıl Şirvani tarixdə azsaylı şəxslərdəndir ki, mürsidindən beş təriqəti irşad etmək üçün icazət almışdır. Halbuki mürsiddən bir təriqət icazəsi almaq belə bir çox müridə nəşib olmamışdır. İsmayıl Şirvaninin Nəqşibəndiyyə, Qadiriyyə,

Kübrəviyyə, Sührəverdiyyə və Çiştiiyyə təriqətlərini irşad etmək üçün icazəti almışdır. Lakin bunlardan yalnız Nəqşibəndiyyə təriqətini irşad etmişdir. 1817-20-ci illərdə ətrafına xeyli mürid toplayan İsmayıl Şirvani nəqşibəndi təriqətini Azərbaycanda yaymağa başlamışdır. O, müridlərinə təriqətinin qaydalarını, dünya malından çəkinməyi və Allah yoluna bütün varlığı ilə qoşulmağı təlim etmiş, "əgər kimsə özünü Allaha həsr edərsə, hər şeyə qadir olan uca Allahdan alacağı ilk fayda onu insanlara möhtac etməyəcəyidir" deyərək müridlərinə tövsiyələr vermişdir. 1825-ci ildə azərbaycanlı təriqət şeyxlərinin repressiya dövrü başladıqda İsmayıl Şirvani vətəninə birdəfəlik tərk edərək Axıskada məskunlaşmaq məcburiyyətində qalmışdır. Lakin Osmanlı hökuməti 1828-ci ildə Axısxanı çar Rusiyasına güzəştə getdikdən sonra Şirvani Amasiyaya köçmüşdür. 1832-ci ildə isə Sivasla gələrək doqquz il burada yaşamışdır. Bu dövr ərzində qarabağlı Mir Həməzə Seyid Nigari İsmayıl Şirvaniyə mürid olmuşdur. 1841-ci ildə şeyx yenidən Amasiyaya qayıtmış və ömrünün sonunadək burada yaşamışdır. 1848-ci ildə vəba xəstəliyinə tutularaq vəfat edən İsmayıl Şirvanini yaxınları Amasiya yaxınlığındakı Şamlar qəbiristanında torpağa tapşırırmışlar. Osmanlı hökumətində baş vəzir rütbəsinə qədər yüksəlmiş Şirvanizadə Məhməd Rüşdi Paşa 1869-cu ildə atasının qəbri üzərində türbə və məscid tikdirmişdir. Türbənin bayır divarındakı metal lövhədə şeyxin tərcümeyi-halı və Mövlənə Xəlidin ona verdiyi icazətnamə asılmışdır.

ŞİS PEYĞƏMBƏR

Rəvayətə görə, Həzrət Adəmlə Həv-

vanın beşinci övladıdır. Qabilin Həbili qətlə yetirməsindən sonra Allah-Təala ailəyə təsəlli vermək üçün onlara bir övlad daha bəxş etmişdir. Şis ibrani dilindən tərcümədə "Allahın hədiyyəsi" mənasını verir. Rəvayətdə deyilir ki, Adəm peyğəmbər bütün ilahi sirləri, elmləri Həzrət Şisə öyrətmişdir. Onun dövründə insanlar çoxalaraq Yer üzünə yayılmışlar. Həzrət Adəmdən sonra Allah-Təala ona peyğəmbərlik və əlli səhifəlik kitab vermişdir. O da Yaradanın əmri ilə insanları haqq dinə dəvət etmişdir. Həmçinin onun ilk qılınc istifadə edən peyğəmbər olduğu rəvayət olunur. Belə ki, Şis peyğəmbər Şam yaxınlığında yerləşərək bir şəhər salmışdır. Onun övladları, nəvə-nəticələri burada əmin-amanlıq içində birgə yaşayaraq Allah-Təalaya ibadət etməklə həyat sürmüşlər. Bundan sonra Həzrət Şis Şamdan Yəməni tərəflərə gedib, burada azgınlıq içində yaşayan Qabilin oğullarını Uca Yaradana iman və ibadət etməyə çağırmışdır. Lakin bu qövmlər Şis peyğəmbərin dəvətini qəbul etməyib, onunla döyüşə girmişdir. 900 ildən çox ömür sürdüyü deyilən Şis peyğəmbərin qəbrinin Məkkə yaxınlığında Əbu Qubays dağında olduğu bildirilir.

ŞURA

İslamın iki əsas mənbəyi var. Bunlardan biri Qurani-Kərim, digəri isə Peyğəmbərin sünnəsidir. Müsəlmanlar hər hansı problem və ya ixtilaf ilə qarşılaşdıqda ilk növbədə bu iki mənbəyə müraciət etməlidir. Əgər onları maraqlandıran məsələ ilə bağlı Quran və sünnədə hər hansı hökm varsa, ona əsasən davranmalıdırlar. Bu iki mənbədə hökm olmadığı təqdirdə Quran və sünnəyə zidd

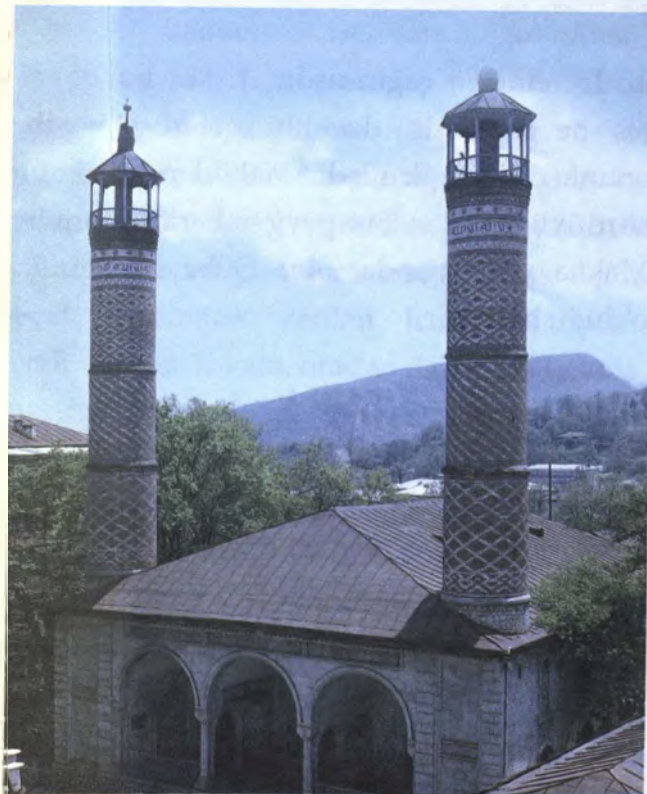

olmamaq şərti ilə şura (məşvərət) metoduna baş vurulur. İslam dinində bir neçə səlahiyyətli şəxsin mövzu ilə bağlı fikirləri öyrənildikdən sonra içlərində ən münasib olanına əməl etmək məqsədəuyğun sayılır. İstisara ilə eyni kökdən gələn "şura" da müəyyən bir mövzuda fikir mübadiləsi, bu fikrin doğru olub-olmadığının araşdırılması, yaxşı və pis tərəfinin təsbiti üçün başqasının fikrinin öyrənilməsi deməkdir. Başqa sözlə, şura məsul şəxslərin hər hansı məsələ haqqında qərar vermədən öncə onun lehinə və ya əleyhinə nə kimi fikirlərin mövcud olduğunu təsbit etmələri, səlahiyyətli şəxslərin fikirlərini öyrənmələridir. Qurani-Kərimin 42-ci surəsinin 38-ci ayəsində bu söz keçdiyinə görə surəyə "Şura" adı verilmişdir. Ayədə buyrulur: "O kəslər üçün ki, Rəbbinin dəvətini qəbul edər (iman gətirər), namaz qılar, işlərini öz aralarında məsləhət-

məşvərətlə görər, onlara verdiyimiz ruzidən (Allah yolunda) sərf edərlər". Bu, dinimizin hər bir məsələdə məsləhətləşməyə, daha təcürübəli, yaşca daha böyük, daha məlumatlı insanların fikirlərini öyrənməyə nə dərəcədə əhəmiyyət verdiyini göstərir.

ŞUŞA MƏSCİDİ

Şuşanın mərkəzi meydanında öz gözəlliyi və əzəməti ilə seçilən Yuxarı Gövhər ağa məscidi 1883–1884-cü illərdə, yəni Aşağı Gövhər ağa məscidindən təxminən səkkiz il sonra Gövhər ağanın vəsaiti hesabına memar Kərbəlayı Səfixan Qarabaği tərəfindən inşa olunmuşdur. Araşdırmalardan məlum olur ki, indiki məscidin yerində hələ Qarabağ xanı Pənahəli xanın dövründə qarğı və qamışdan məscid tikilmişdir. Həmin məscid 1768-ci ildə növbəti Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan tərəfindən daşla əvəz etdirilmişdir. Ancaq

Şuşa məscidi işğaldan əvvəl və sonra

minarəsiz olan məscid görünüş etibarilə heç də uğurlu alınmamışdır. Ona görə də məscidin bu görünüşü xanın qızı Gövhər ağanı qane etməmişdir. O, həmin məscidi tamamilə sökdürərək yerində qoşa minarəli yeni bir məscid tikdirmişdir. Sonradan bu məscid də Gövhər ağanın göstərişi ilə sökülmüş və yerində müasir dövrümüzədək gəlib çatan Yuxarı Gövhər ağa məscidi kimi tanınan abidə inşa olunmuşdur.

Məscidin minarələri üzərindəki naxışları və ibadət zalının digər bəzək işlərini Şuşa şəhərində yaşayıb-yaratmış şair, rəssam, xəttat və musiqişünas azərbaycanlı alim Mir Möhsün Nəvvab işləmişdir. Məscidin baş fasadındakı incə relyefə malik çiçək naxışları və haşiyələnmiş kitabələr xüsusi zövqlə işlənmişdir. Nəstəliq xətt ilə qabarıq şəkildə daşa həkk olunmuş fars dilindəki həmin kitabələrdən biri məscidin tikilmə tarixini göstərir. Bu xonçaşəkilli kitabədə "Qarabağlı memar Kərbəlayı Səfixanın işidir. H.t. 1301 – m.t. 1883-84-cü illər-R.B." sözləri yazılmışdır.

Yuxarı Gövhər ağa və Aşağı Gövhər ağa məscidləri Şuşada Cümə məscidi kimi məşhur olmuşdur. Bu məscidlər arasında məsafə təxminən iki yüz metrdir. 1992-ci ilin mayında Şuşanın işğalı zamanı Ermənistan silahlı birləşmələri tərəfindən hər iki məscid dağıdılmışdır.

ŞÜKÜR

Lüğətdə "qarşılığını vermək", "edilən yaxşılığı dilə gətirmək", "yaxşılıq edənə tərifləmək" mənalarına gələn şükür kəlməsi əxlaqi termin kimi "edilən yaxşılığın qədər-qiymətinə bilmək, bunu dilə gətirmək, nankorluq etməmək" deməkdir. Bəndə Allah-

Təalanın lütf və nemətlərini dilə gətirib, buna görə Ona minnətdarlıq duyarsa, şükür etmiş sayılır. Ancaq verilən nemətləri yerində, halallıqla, israf etmədən istifadə də şükür daxildir. Məsələn, göz harama baxmaqdan, dil qeybət və iftiradan çəkinməklə şükür etmiş sayılır. Şükür edən kəsə şakir deyilir. Qurani-Kərimdə şükrün nemətin artmasına səbəb olduğu, əzabdan qoruduğu bildirilir: "(Ey camaatım!) Yədiyinizi salın ki, o zaman Rəbbiniz bunu bildirmişdi: "Əgər (Mənə) şükür etsəniz, sizə (olan nemətimi) artıracağam. Yox, əgər nankorluq etsəniz, (unutmayın ki) Mənim əzabım, həqiqətən şiddətlidir!" (İbrahim, 7); "Əgər siz şükür etsəniz və iman gətirsəniz, Allah sizə nə üçün əzab versin ki, Allah şükra qiymət verəndir, (hər şeyi) biləndir!" (Nisa, 147). Yaxşılıq edən birinə təşəkkür etmək əxlaqi vəzifədir. Həmin şəxsi tərifləmək, ona dua etmək isə təşəkkür deməkdir.

ŞÜEYB

"Şüeyb" sözünün mənası "doğru yol göstərən" deməkdir. Bu adı daşıyan peyğəmbərə həm Qurani-Kərimdə, həm də Tövratda rast gəlinir.

Həzrət Şüeyb Tövratda adı çəkilən Yəsrün ilə eyni şəxsdir. Ona hörmət əlaməti olaraq Tövratin 54 bölməsindən birinə bu ad verilmişdir.

Həzrət Şüeybin İbrahim və ya Saleh peyğəmbərin nəslindən gəldiyi rəvayət edilir. Ana tərəfdən isə soyu Lut peyğəmbərin qızına bağlanır. Həzrət Şüeyb həm də Həzrət Musanın qayınatasıdır. Qızı Səfurə Həzrət Musanın xanımı olmuşdur.

Əgər Qurani-Kərimdəki ardıcılığa

əsaslanaraq, Həzrət Şüeybin Həzrət Lutdan sonra və Həzrət Musadan əvvəl peyğəmbər göndərildiyini söyləyə bilərik. Ona səmavi kitab nazil olmamışdır. O, özündən əvvəl göndərilən peyğəmbərlərin kitablarını təbliğ etmişdir. Qövmünə gözəl söz söylədiyinə, təsirli xitabətə sahib olduğuna görə ona "Xatibul-ənbiya" ("peyğəmbərlərin xatibi") deyilmişdir.

Qurani-Kərimdə Həzrət Şüeybin Mədyən xalqına peyğəmbər göndərildiyi buyrulur: "Mədyən tayfasına da qardaşları Şüeybi (peyğəmbər) göndərdik..." (əl-Əraf, 85).

Ərəbistan yarımadasının şimal-qərbində, Qırmızı dənizin sahilində Hicazla Fələstin arasında yerləşən Mədyən ərazisinin əhalisinə Əykə əhli də deyilmişdir. Ərazisi geniş yaşıllıqlarla bol olduğuna görə ona bu ad verilmişdir. Həzrət Şüeyb də həmin xalqın adlı-sanlı ailələrindən birinə mənsubdur. Burada doğulan və gəncliyi mədyənlilər arasında keçən Həzrət Şüeyb pozğun qövmün azgınlıqlarından uzaq gəzməmiş, atasından qalan qoyunları otarmaqla və ibadətlə məşğul olmuşdur.

Mədyən əhalisi tək tanrıya inanandan əl çəkib, düzəltmələri bütələrə sitayiş edirmişlər. Ərazi ticarət yolunun üzərində yerləşdiyinə görə əhalinin çoxu alverlə məşğul olurmuş. Lakin onlar ticarətdə hiyləyə əl atar, pozuculuq edərmişlər. Malları anbarlarda saxlayıb, sonradan baha qiymətə satar, möhtəkirlik edər, ölçü-tərəzidə bir-birlərini aldadarmışlar. Həmçinin karvanların yolunu kəsib, qarətçilik edərmişlər.

Allah-Təala bu azgınlıqların qarşısını almaq üçün Həzrət Şüeybi onlara peyğəmbər

bər göndərmişdi. Həzrət Şüeyb onları Allaha şərik qoşmamağa, yalnız Ona ibadət etməyə, ölçü-tərəzidə hiylə işlətməməyə çağırırmışdı. Əks təqdirdə digər qövmələr kimi həlak olacaqlarını bildirmişdi. Lakin qövmü onu yalançılıqda ittiham etmiş və doğru söyləyirsə, Uca Yaradan tərəfindən cəzalandırılmalarını istəmişdilər. Məhz bundan sonra Allah-Təala əvvəlcə onlara quraqlıq və dəhşətli istilər göndərmiş, sonra isə göy üzünə iri bir bulud sərmişdi. Qövm istidən qorunmaq üçün həmin buludun kölgəsinə sığınarkən zəlzələ yaradaraq göydən başlarına atəş töküüb kül etmişdi.

İslama görə, digər peyğəmbərlər kimi Həzrət Şüeyb də möcüzə göstərmişdir. Onun altı möcüzəsi olmuşdur: 1) oxuduğu dua ilə doğulan qara quzular ağappaq olmuşdur; 2) dua edərək daşları torpağa çevirmişdir. Mədyən ərazisi dağlıq imiş. Qövmü ona "əgər haqq peyğəmbərsənsə, elə et ki, bu dağlar yox olsun, ərazimiz genişlənsin" demişdilər. Həzrət Şüeyb Allahın göstərişi ilə əlini dağa qoyub dua etmiş və daşlar torpağa çevrilmişdir; 3) duası ilə Mədyəndəki daşları qoyuna çevirmişdir; 4) bir yerin daşları ətrafında dövrə vurduqdan sonra daşlar misə çevrilmiş və beləliklə, əhali zəngin olmuşdur; 5) duası ilə qum təpələrini yerindən qaldırmışdır; 6) Həzrət Şüeyb dağa qalxmaq istədikdə, dağ sanki dəvə kimi aşağı oturur, o qalxdıqdan sonra əvvəlki vəziyyətinə qayıdarmış.

Rəvayətlərdə Həzrət Şüeybin ortaboylu, qarabəniz, ömrünün sonlarına yaxın kor olduğu, təxminən 300 yaşında vəfat etdiyini bildirilir.

ŞÜUBİLİK

Şüubilik Əməvilər və Abbasilər dövrlərində baş verən xalq hərəkatının adıdır. Deyilənə görə, şüubilik hərəkatının ilk nümayəndəsi azərbaycanlı şair olub. Belə ki, Əməvi xəlifəsi Əbdülməlik ibn Mərvan (685-705) sarayının bağçasındakı hovuzun kənarında dincələrkən azərbaycanlı şair İsmayıl ibn Yəsar onun hüsuruna gəlir. Xəlifə ondan bir qəsidə oxumasını xahiş edir. İbn Yəsar da öz nəslini, əsl-nəcəbətini, milli mənsubiyyətini mədh edən, ərəbləri isə təhqir edən bir qəsidə oxuyur. Bundan bərk qəzəblənən xəlifə şairin hovuzda boğulmasını əmr edir. Ayaqlarından tutularaq belinə qədər suya batırılan şair boğularkən xəlifə fikrindən daşınır və İsmayılın Hicaza sürgün edilməsinə dair göstəriş verir. Ərəblər qeyri-ərəb müsəlmanlara məvali adını vermişdilər ki, həmin məvali şairlər arasında ən məşhuru İsmayıl ibn Yəsar idi. Onun atası Yəsar müsəlmanlarla döyüşlərin birində əsir düşmüş və qul kimi Mədinəyə gətirilmişdi. Burada İslamı qəbul edib, əsirlikdən azad olmuş və sərbəst buraxılmışdı. Mədinədə evlənən Yəsarın İsmayıl, Məhəmməd və İbrahim adında üç oğlu vardı və hər üçü də şair idi. İbn Yəsar Əməvi hakimiyyəti uğrunda mübarizə aparan Zübeyrilər sülaləsi ilə yaxşı münasibətlər yarada bilmiş və bu yolla saraya daxil olmuşdu. Səlis və gözəl nitq qabiliyyəti ilə hamını özünə heyran qoyan İsmayıl həm də Əməvi xəlifələrinin məddəhi idi. Əməvi-

lər dövründə ərəbləri təhqir etmək cinayət sayılırdı. Əməvilər ərəbləri bütün xalqlardan üstün hesab edir, ərəb milliyyətçiliyinə əsaslanan siyasət yürüdükdülər. Şüubiyyə termini isə Abbasilər dövründə ortaya çıxmışdır. Abbasi xilafəti ərəb olmayanlar, yəni məvalilər tərəfindən yaradılmış, türklər və iranlılar tərəfindən dəstəklənmişdir. Xəlifə Məmundan etibarən isə xilafətin idarəsi yavaş-yavaş türklərin əlinə keçmiş, hətta xəlifə Mötəsim Samarrada türk əsgərlərinin qalması üçün xüsusi şəhər saldıraraq buranı xilafətin paytaxtı elan etmişdi. Bu fürsətdən istifadə edən məvali şair və alimlər Abbasilər dövründə ərəblərdən Əməvilərin intiqamını almağa başlamışdılar. Bununla da "şüubiyyə" ərəb soyunu düşmən hesab edib, onu dünya xalqlarının ən pisi adlandıran intellektual cərəyanın adına çevrilmişdir. Bu cərəyan Əndəlüsdən (İspaniya) Orta Asiyaya qədər bütün İslam coğrafiyasına yayılmışdır. Əsla bir milli kimliyi ifadə etməyən şüubiyyə qeyri-ərəb müsəlmanların (məvali) ərəblərə qarşı fikir üsyanı kimi formalaşmışdır. Şüubilik nümayəndələrinin əksəriyyəti fars, türk və rumlardan (yunan) ibarət olsa da, aralarında çoxlu sayda süryani, qipti, hətta ispan və slavyan da olmuşdur. Şüubiyyənin təsirinin daha güclü duyulduğu yerlər İraq, Xorasan və Əndəlüs olmuş, hətta İspaniyada müsəlman-ıspan ədəbiyyatının formalaşmasında bu hərəkat böyük rol oynamışdır.

TABUT

Cənazəni qoymaq üçün iri qutu. Dünyasını dəyişən şəxsin "gəldiyi" torpağa qarışa bilməsi üçün İslamın ilk dövrlərində ölülər torpağa tabutsuz dəfn olunurdu. İslam tarixində ilk tabutun Məhəmməd peyğəmbərin qızı Fatimə və yaxud digər qızı Həzrət Zeynəb üçün hazırlandığına dair rəvayətlər var. Tabut ölünün daşınmasından başqa bir funksiya daşımır, ona görə də bəzəməyə ehtiyac yoxdur. Müsəlmanlar adətən tabutu mismarsız, keçirici taxtadan hazırlayırlar. İslamda ölünün qəbirə tabutla, yaxud tabutsuz qoyulmasına dair qəti hökm yoxdur. Ancaq onun torpağa qarışa bilməsi üçün tabutsuz dəfn edilməsi daha məqsədəuyğun hesab edilir.

TAĞUT

İslam alimlərinin əksəriyyətinin fikrinə, "təğə" – "tüğyan etmək" sözündən əmələ gələn "tağut" şirk, zülm və azgınlığın hər yerə yayılaraq hər şeyi əhatə etməsi deməkdir. Qurani-Kərimdə də keçən "tağut" məfhumu Allahdan başqa ibadət edilən bütün şeyləri ehtiva edir. Bu baxımdan, tağut bütə sitayiş edən, eyni zamanda öz əmrlərinin Allahın əmrlərindən üstün görən və insanlara zülm edən şəxslər sayılır. Eyni zamanda, tağut Allahla bəndə arasına girən, Onun əmrlərini yerinə yetirməsinə mane olan hər şeydir. "Bəqərə" surəsinin 256-cı ayəsində buyrulur: **"Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur. Artıq doğruluq (iman) azgınlıqdan (küfrdən) ayırd edildi. Hər kəs Tağutu (Şeytanı və ya bütlləri) inkar edib Allaha iman gətirsə, o, artıq (qırılmaq bilməyən) ən möhkəm bir**

ipdən (dəstəkdən) yapışmış olur. Allah (hər şeyi olduğu kimi) eşidəndir, biləndir!"

TAHİRZADƏ MİRZƏ HƏSƏN

Böyük maarifçi, elm və din xadimi şeyxülislam axund Mirzə Həsən Tahirzadə 1837-ci ildə Şuşada dünyaya gəlmişdir. İlk təhsilini Şuşa qəza məktəbində alan Mirzə Həsənin elmə həvəsini görən yaxınları onu ruhani təhsili almaq üçün İrana göndərmişlər. Təbrizdə əvvəlcə "molla", sonra "axund" rütbəsi alan Mirzə Həsən ərəb, fars və türk dillərini, eyni zamanda öz ixtisasını dərinlən mənimsəmiş, daha sonra vətəninə qayıtmışdır. O, Gəncə quberniyası, Cəbrayıl qəzasının Qarğabazar (indiki Füzuli rayonundadır) kəndində məktəb açaraq, uşaqlara dərs demişdir. Mirzə Həsən rus dili və ədəbiyyatını əxz etmək niyyəti ilə 1878-ci ildə Peterburq Universitetinin rektoruna ərizə ilə müraciət etmiş və Şərq fakültəsinin fars dili və ədəbiyyatı kafedrasına fars dili müəllimi vəzifəsinə seçilmişdir. Xüsusi qabiliyyəti və şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alınaraq bir müddət sonra çarı müşayiət edən mühafizə korpusuna molla təyin olunmuşdur. Peterburqda qaldığı müddətdə rus ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmaqla yanaşı, fransız dilini də öyrənmiş, fransız və rus dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümələr etməyə başlamışdır. 1879-cu ildə Mirzə Həsən bərk xəstələndiyinə görə Şuşaya qayıtmalı olmuşdur. Lakin dərin biliyə malik olduğuna, bir neçə dili sərbəst bildiyinə, axund vəzifəsi daşdığına, ən əsası da Rusiyada yaşayıb yaratdığına görə ona Tiflisdə Ruhani İdarəsində yüksək vəzifə verilmişdir. 1880-ci ildə isə Gəncə quberniyasının Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir qəzalarının qazısı və Şuşa məclisinin

sədri seçilmişdir. 1885-ci ildə ali inzibati hakimiyyət tərəfindən Qafqazın şeyxülislamı və Şiə Ruhani İdarəsinin sədri təyin edilmişdir. Bütün həyatını xalqına xidmətə həsr edən Mirzə Həsən 1887-ci ildə Azərbaycan dilini təbliğ etmək, bu dili öyrənmək istəyən ruslara yardım məqsədilə dərslik hazırlamış, lakin kitab məlum olmayan səbəblərdən çap edilməmişdir. Şeyxülislam Mirzə Həsən Tahirzadə 1893-cü ilin iyun ayında vəfat etmiş və Tiflisin müsəlman qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

TAİF SƏFƏRİ

Məkkədən 120 km şərqdə yerləşən Taif Həzrət Məhəmmədin hicrəti dövründə Qərbi Ərəbistanın ikinci ən mühüm şəhəri sayılırdı. Məhsuldarlığı baxımından isə Məkkədən üs-tün idi. Əsasən Saqif qəbiləsinin yaşadığı bu şəhər ərəblərin yaylağı idi. Tarixçilər yazırlar ki, Məhəmməd peyğəmbər İslam dinini təbliğ etməyə başladığı ilk dövrlərdə ona qarşı çıxanlar olsa da, əmisi Əbu Talibə görə onu çox incitməkdən çəkinirdilər. Çünki Əbu Talib öz qəbiləsi arasında çox hörmətli və nüfuzlu şəxslərdən biri idi. Lakin əmisi və xanımı Həzrət Xədicənin vəfatından sonra Peyğəmbərə qarşı təzyiqlər gücləndi. O da dəstək almaq məqsədilə Zeyd ibn Harisə ilə birlikdə Taif şəhərinə yola düşdü. Peyğəmbər Taifin nüfuzlu şəxsləri ilə görüşdü, onları İslam dini qəbul etməyə və onu dəstəkləməyə çağırdı. Lakin taiflilər Həzrət Məhəmməddən şəhəri dərhal tərk etməsini tələb etdilər. Uşaqlara isə küçədən keçən Peyğəmbəri daşa basmağı tapşırdılar. Bütün yol boyu "daş yağışı"na və təhqirlərə məruz qalan Həzrət Məhəmməd şəhərdən çıxdıqda ayaqları qan

icində idi. Həzrət Peyğəmbər bu səfərini həyatı boyu ağrı ilə xatırlamışdır. Buna baxmayaraq, onu bu cür incidən qəbilədən Allaha şikayətçi olmamış, əksinə, hidayətin onların qəlbinə yol tapması üçün Uca Yaradana dua etmişdir. Allaha üsyan etmədən başına gələn bütün müsibətlərə dözmək, onu incidən insanlara qarşı qəlbində kin-küdurət saxlamayaraq onları əfv etmək baxımından Həzrət Peyğəmbərin bu davranışı bütün müsəlmanlar üçün nümunə təşkil edir.

TALAQ

Kişi ilə qadın arasındakı nikah əqdinin sona yetməsi, yəni ər ilə arvadın bir-birindən boşanması klassik İslam hüququnda talaq adlanır. Talaq ifadəsi ilə həm tərəflərdən birinin boşanma istəyini dilə gətirməsi, həm hər iki tərəfin qarşılıqlı razılığı ilə boşanma, həm də məhkəmə yolu ilə boşanma nəzərdə tutulur. İslamda boşanma "Allah dərgahında bəyənilməyən halal" kimi dəyərləndirilmişdir. Təəssüf ki, ər ilə arvad arasındakı münasibətlər həmişə yolunda getmir və sonda onlar boşanmaq məcburiyyətində qalırlar. İslam ənənəsində boşanmazdan əvvəl tərəflərin ailəni qoruması üçün müəyyən fədakarlıqlar göstərməsinin, hər iki tərəfdən ağsaqqal və ya digər təcrübəli şəxslərdən məsləhət alınmasının vacibliyi vurğulanır. Lakin bütün çarələrə baş vurduqdan sonra problem həll olunmazsa, din bu addımı atmağı məsləhət görür.

TALAS DÖYÜŞÜ

751-ci ildə indiki Qırğızistan ərazisindəki Talas çayı yaxınlığında Abbasilər və onların müttəfiqi olan qarluqlarla çinlilər

arasında baş vermiş beşgünlük döyüş. Çin ordusunun məğlubiyyəti ilə nəticələnən bu döyüş həm İslam və türk, həm Çin, həm də ümumilikdə dünya tarixi baxımından

əhəmiyyətlidir. Belə ki, bu döyüşdən sonra çap işi Çinin sərhədlərini aşmış, ərəblər barıt, kağız və kompasla tanış olmuşlar. Üstəlik, türklərin Talas döyüşündən sonra İslamla daha yaxından tanış olduğu deyilir. Məhz bu döyüşdən sonra İslam türk xalqları arasında geniş yayılmağa başlamışdır. Daha mühüm bir hadisə isə qarluqların müstəqil dövlət qurmaları olmuşdur. Həmçinin bu döyüşdən sonra Tan imperiyasının süqutu başlamış, bununla da təxminən 1000 il müddətində çinlilərin qərbə doğru yayılmasının qarşısı alınmışdır.

TANRI

Türk mənşəli söz olan tanrı "tengri"dən törəmişdir. Xüsusilə təkallahlı dinlərdə kainatı yaratdığına və idarə etdiyinə inanılan fəvqəltəbii varlıq belə adlanır. Ərəb dilindəki qarşılığı "ilah"dır. Uca yaradan, hər şeyə qadir olan, fəvqəltəbii güc və böyük qüdrət sahibi mənasındadır. İslam dinində tanrının xüsusi adı Allah şəklindədir.

TƏBƏRİ MƏHƏMMƏD İBN CƏRİR

Orta əsr müsəlman alimi, tarixçi və

səyyahdır. Əsərlərini ərəbcə yazsa da, əslən İrandandır. Tam adı Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir ibn Yezid ibn Kəsir ibn Əlib Təbəridir. O, 839-cu ildə Təbəristanda (indiki Mazandaran) dünyaya gəlmiş və Təbəri nisbəsi ilə tanınmışdır. Müsəlman aləmində iki əsəri məşhurdur: "Təfsiri-Təbəri" ("Təbərinin Təfsiri") və "Təbəri Tarixi". Təbəri tarix və təfsir elmlərində biliyi ilə seçilmişdir. O, hədis elmini mükəmməl bildiyindən öz əsərlərində hədislərin analizinə də yer vermiş, hər hansı məsələ barədə irəli sürülən fikirlərdən daha düzgün saydığına əsaslanmışdır. Təbəri fiqh sahəsində də yeniliklər etmiş, atasının adı ilə adlandırdığı "cəriryyə" məzhəbinin əsaslarını işləyib-hazırlamışdır. Lakin bu məzhəb digər fiqh məktəblərinin rəqabəti qarşısında davam gətirməyərək qısa müddət ərzində unudulmuşdur. Bütöv adı "Tarixür-rüsuli vəl-müluk" (Peyğəmbərlərin və hökmdarların tarixi) olan kitabın əvvəlində müəllif keçmiş peyğəmbərlərin həyatı və İran şahlarının tarixi barədə məlumat vermişdir. Daha sonra Məhəmməd peyğəmbərin əcdadları barədə qiymətli məlumatlarla rastlaşırıq. Peyğəmbərin özünün həyatı da əsərdə kifayət qədər ətraflı təsvir edilmişdir. "Təbəri Tarixi" rəvayətlər və illər əsasında yazılmış mühüm tarixnamə hesab olunur. Əsərin İslamdan sonrakı dövrdən bəhs edən hissəsi hicrətin 1-ci ilindən 302-ci ilinə qədər olan hadisələri əhatə edir. Təbəri bu əsəri yazarkən mühəddislərin üslubundan yararlanmışdır. Belə ki, xəbərləri sənədlərinin silsilələri ilə birlikdə qeyd etmişdir. Əsərin müqəddiməsində bildirmişdir ki, tarixi əqli deyil, nəqli elmlərdən hesab edir. Belə ki, Təbəriyə görə, keçmişin xəbərlərini öyrənməyin yolu yalnız nəql olunanlar və

xəbər verilənlərdir. Lakin o, öz əsərində verdiyi rəvayətlərin məzmunları ilə bağlı heç bir tənqid və təhlilə yer ayırmamışdır. Onun üçün yalnız sənədin səhih olması kifayətdir. Kitabın yazılmasında öz əsərində mövcud olan əsas mənbələrə müraciət edən Təbəri daha çox siyasi məsələlərə toxunmuşdur.

Məşhur İslam tarixçisi və ilahiyyatçısı 923-cü ildə Bağdadda vəfat etmişdir.

TƏBƏRRA

Cəfəri məzhəbinə görə, "təvəlla" və "təbərra" fəruüd-dinin 10 maddəsindən ikisidir. Ərəb dilindən tərcümədə "təvəlla" dostluq etmək, "təbərra" isə üz çevirmək, rədd etmək deməkdir. Müsəlman hər zaman Allahın sevdiyi insanları sevməli, Onun mömin bəndələri ilə dostluq və həmrəylik nümayiş etdirməlidir ki, buna təvəlla deyilir. Təbərra isə müsəlmanın Allahın sevmədiyi insanlardan üz çevirib uzaqlaşmasıdır. Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: "Ey iman gətirənlər! Nə mənim düşmənim, nə də özünüzün düşməni dost (vəli) tutun!.. Allah din yolunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdunuzdan çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməyi və onlarla ədalətlə rəftar etməyi sizə qadağan etmərə. Allah ədalətli olanları sevər! Allah sizə ancaq sizinlə din yolunda vuruşan, sizi yurdunuzdan çıxardan və çıxartmağa kömək edən kimsələrlə dostluq etməyinizi qadağan edər..." (Mumtəhənə, 1, 8-9).

TƏBLİĞ

Lüğətdə "daşımaq", "aparmaq", "çatdırmaq", "bildirmək", "yetişdirmək" mənalarına gələn təbliğ kəlməsi termin olaraq peyğəm-

bərlərin vəhy yolu ilə Allah-Təaladan aldıkları ilahi hökmləri olduğu kimi, dəyişdirmədən insanlara çatdırmasını ifadə edir. Təbliğ peyğəmbərlərin vacib sifətlərindən və əsas vəzifələrindən biridir. Digər sifətlər isə əmanət, sidq (doğruluq), ismət (heç günah işləməmək) və fətanətdir (digər insanlardan daha ağıllı olmaq). Quran təbliğ vəzifəsinin vacibliyinə belə toxunur: "Ya Peyğəmbər! Rəbbin tərəfindən sənə nazil ediləni (Quranı) təbliğ et. Əgər (bunu) etməsən, (Allahın) risalətini (sənə həvalə edilən elçilik, peyğəmbərlik vəzifəsinə) yerinə yetirmiş olmazsan..." (Maidə, 67).

TƏBRİZİ ŞƏMS

Dövrünün nüfuzlu sufilərindən sayılan Şəms Təbrizinin əsl adı Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli ibn Məlikdaddır. O, 1185-ci ildə Təbrizdə dünyaya gəlmişdir. Şəmsin həyatı barədə məlumat olduqca azdır. Təbrizi çoxlu səyahətlərə çıxmış, əsasən, karvansaralarda yaşamışdır. 1244-cü ildə Türkiyənin Konya şəhərində Cəlaləddin Rumi ilə görüşmüş və bu tanışlıq möhkəm dostluğa çevrilmişdir. Müasirləri onların bu görüşünü "iki dənizin qovuşması" kimi qiymətləndirirlər. Şəmsin yüksək insani keyfiyyətləri, sufi ideyalarına dərin sədaqəti Rumini özünə cəlb etmişdir. Rumi onu özünün mürşidi elan edərək, elmi fəaliyyətini dayandırmışdır. Onlar vaxtlarını Şəmsin digər müridləri ilə birlikdə sufi məclislərində keçirmişlər. Ruminin doğmaları, xüsusilə də müridləri onun bu halından təşvişə düşmüş, onları bir-birindən ayırmağa çalışmışlar. Buna görə də Şəmsəddin 1246-cı ildə Rumidən xəbərsiz Konyanı tərk etməli olmuş və Dəməşqə köçmüşdür. Lakin Şəmsin bu gedişi Rumidə

dərin iz buraxmış və o, cəmiyyətdən üz çevirib, özünə qapanmışdır. Bunu görən dostları Ruminin oğlu Sultan Vələddən Şəms Təbrizinin ardınca Dəməşqə getməsinə xahiş etmişlər. Konyaya geri döən Şəmslə Ruminin dostluq münasibətləri əv-vəlki qaydasına düşmüşdür. Rumi yenə də bütün vaxtını Şəmslə keçirmişdir.

Şəms Təbrizi Ruminin bacısı Kimya ilə ailə qurmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Şəmsi yenə də rahat buraxmamışlar. Və o, yenidən, bu dəfə isə həmişəlik Konyanı tərk etmişdir. Onun birdən-birə yoxa çıxması indiyədək müəmmalıdır. Belə güman edilir ki, Şəmsi Ruminin müridləri aradan götürmüşdür.

Şəms Təbrizinin şagird və müridləri onun söhbətlərini "Məqalat" adlı kitabda toplamışlar.

Tarixi mənbələrə görə, Şəms Təbrizi 1248-ci ildə dünyasını dəyişmişdir.

TƏBUK DÖYÜŞÜ

Peyğəmbərin iştirak etdiyi sonuncu döyüşdür. Hicrətin doqquzuncu ilində Şam torpaqlarında toplaşan Bizans ordusu ilə döyüşmək üçün Həzrət Məhəmmədin ordusu Mədinədən Təbuka yürüş etmişdir. Təbuk səfərinin səbəbi aşağıdakı kimi göstərilir: suriyalıları Bizans imperatoru Herakla məktub yazaraq Peyğəmbərin öldüyünü, müsəlmanların zəiflədiyini, üzərlərinə ordu göndərsə, qalib gələ biləcəyini bildirmişdilər. Herakl da müsəlmanlara hücum etmək məqsədilə böyük bir ordu hazırlamışdı. Bu səfərdə döyüş baş verməsə də, müsəlmanlar bir sıra hərbi və siyasi nailiyyətlər əldə etmişlər. Təbukda iyirmi gün qalan

Peyğəmbər ordusu susuzluq, istilik kimi bir çox əziyyətlə üzləşmişdir. Təbukdan daha irəli gedə bilməməsinə baxmayaraq, Həzrət Məhəmməd həmin bölgədəki kiçik xristian qəbilələri ilə müqavilələr bağlamış və asayişini təmin etmişdir.

TƏCƏLLİ

Lüğətdə mənası "ortaya çıxma", "görünmə" olan təcəlli təsəvvüfdə qeybdən gələn və qəlbə ortaya çıxan nur, Allahın isim və sifətləri ilə sufinin qəlbində təzahür etməsi deməkdir. Bu hal sufinin qəlbini mənəvi kirlərdən təmizləməsindən sonra baş verir. Mütəsəvviflərə görə, Allahla bəndə arasında yetmiş min pərdə vardır. Əslində, Allah hər an təcəlli etməkdədir. Bunu yalnız qəlb aynasını təmizləyib parıldadan kimsələr anlaya bilər.

TƏCVID

Lüğətdə "bir şeyi yaxşı və gözəl şəkildə etmək" mənasına gələn təcvid Qurani-Kərimi oxuyarkən lazımlı yerlərdə sözləri uzatmaq və ya dayanmaq, səsləri bir-birinə qatmaq, kəsmək və ya titrətmək kimi oxu qaydalarını öyrədən elmin adıdır. Başqa sözlə, təcvid elmi Quranı xətasız, bütün qaydalarına riayət edərək oxumağı öyrədir.

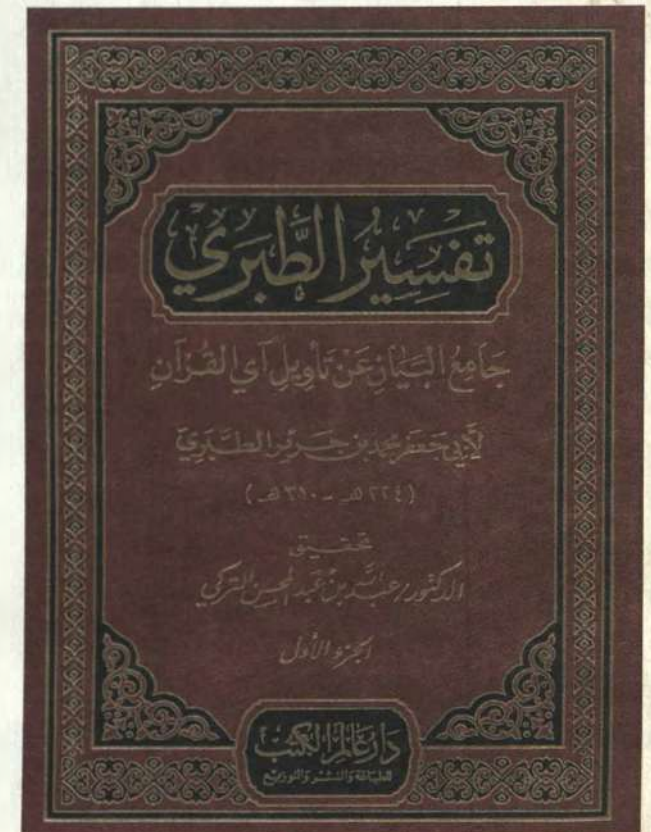
TƏFƏKKÜR

Düşünmək və xatırlamaq mənasındakı "f-k-r" kökündən törəyən təfəkkür "düşünmək" deməkdir. Təfəkkür insanı digər canlılardan fərqləndirən başlıca xüsusiyyətdir. Quranda bu məfhum feil şəklində 18 ayədə keçmiş, insanlar düşünməyə təşviq edilmiş, düşünənlər təriflənmişdir. Yer və göyün yaradılışının, fəsilələrin bir-birini əvəzləməsinin fərqi varanlar ağıl sahibi kimi xarakterizə olunmuşdur: "Həqiqətən, göylərin və yerin yaradılmasında, gecə ilə gündüzün bir-birini əvəz etməsində (bir-birinin ardınca gəlib-gətməsində) ağıl sahibləri üçün (Allahın varlığını, qüdrətini, kamalını və əzəmətini sübut edən açıq) dəlillər vardır" ("Ali İmran", 190). Quranın düşünməyə, təfəkkürə bu qədər önəm verməsinin səbəbi düşünən insanın həqiqətə nail olmasıdır. Düşünən insan bu aləmin mütləq bir yaradanın olduğuna və Ona ibadət edilməsinin vacibliyinə inanar. Bütün kəşflərin, yeni tapıntıların, elmi yeniliklərin, uğurların təməlində təfəkkür dayanır. Ağılı işlədən, düşünən, baş verənlərdən ibrət alan cəmiyyətlər inkişaf edər, daha da güclənər. Buna görə də İslam dinində təfəkkür ibadətə bərabər tutulmuşdur.

TƏFRİT

Təfrit ifrat sözünün ziddidir. Əgər "ifrat" bir əməldə həddi aşmaq, normanı keçmək deməkdirsə, "təfrit" geridə qalmaq, etinasızlıq göstərməkdir. Məsələn, normadan çox yemək ifrat, normadan az yemək isə təfritdir; yaxud çox yatmaq ifrat, az yatmaq isə təfritdir. İslam dini həm ifrata, həm də təfritə qarşıdır. Dinimiz orta yolu, yəni hər şeyi normasında yerinə yetirməyi təqdir edir. Məsələn, ibadətlərdə ifrata varmaq onları yerinə yetirməyi çətinləşdirir, yaxud onlara laqeydlilik və etinasızlıqla yanaşmaq xoş qarşılanmır. Hədislərdən birində deyilir ki, işlərin ən xeyirlisi orta həddə olandır (yəni, ifrat və təfritdən uzaq olandır).

TƏFSİR

İslamda əsas elm sahələrindən biri olan təfsir Quran ayələrinin şərh və izah

edilməsidir. Məhəmməd peyğəmbər həyatda ikən bilavasitə özü ayələrin anlamlarını səhabələrinə açıqlamışdır. Sonralar Peyğəmbərin bu şərtləri ravilər vasitəsi ilə sonrakı nəsilərə ötürülmüş, təfsirçilər tərəfindən sistemləşdirilərək ayrıca elm sahəsi formalaşmışdır. Bir ayəni təfsir etmək istədikdə ilk növbədə digər ayələrə nəzər yetirmək lazımdır. Bu, mümkün olmadıqda hədislərə müraciət edilməlidir. Bu da mümkün deyilsə, onda müctəhidlər öz rəylərinə əsasən ayənin şərhini verirlər. Ancaq bunu etmək üçün onlar dərin dini biliklərə malik olmalıdırlar. Məsələn, bir ayənin şərhini üçün ilk növbədə ərəb dilinin qrammatikasını yaxşı bilmək, bir sözün hansı cümlədə nə mənaya gəldiyini dəqiqləşdirmək lazımdır. Digər bir vacib məqam ayənin göndərilmə səbəbini bilməkdir.

TƏHARƏT

Təharət təmizlik deməkdir. Yəni müsəlman kişi və qadınların Allaha itaət və təslimiyyət yolunda bədənini, paltarlarını, oturub-durduqları yeri təmiz saxlamalarıdır. Çünki təmizlik Allaha ibadət etmənin ilkin şərtlərindən biridir. Bədən və geyimi təmizləmədən namaz qılmaq, Kəbəni təvaf etmək, oruc tutmaq olmaz. "Təmizlik imandandır" hədisi İslam dininin təmizliyə nə dərəcədə önəm verdiyini göstərir. Digər bir hədisdə isə deyilir ki, Allah-Təala pakdır, təmizdir və təmizliyi sevər. Qurani-Kərimdə də məsələnin vacibliyi belə vurğulanır: "(Ya Rəsulum!) Orada heç vaxt namaz qılma. İlk gündən binası təqva (Allahdan qorxub pis əməllərdən çəkinmək) üzərində qurulmuş məscid namaz qılmağına daha layiqdir. Ora-

da paklanmağı sevən insanlar vardır. Allah pak olanları (özlərini cismən təmizləyənləri, mənəvi qüsurlardan, çirkinliklərdən qorumağa çalışanları) sevər!" (Tövbə, 108). Dəstəmaz və ya qüsl almaq, su olmadıqda isə təyəmmüm etmək təharət sayılır.

TƏKBİR

Lüğətdə "bir şeyi uca saymaq, böyütmək" mənalarına gələn təkbir kəlməsi dini terminologiyada "Allahı ucaltmaq, "Allahu Əkbər" deyərək Onun əzəmətini dilə gətirmək" mənasında işlədilir. Təkbir Allah-Təalanın əmridir. Məsələn, "İsra" surəsinin 111-ci ayəsində buyurulur: "Və de: "Özünə heç bir övlad götürməyən, mülkündə (səltənətində) heç bir şəriki olmayan, zəif (aciz) olmadığı üçün (Ona kömək edəcək) heç bir dost (hamiyə də) ehtiyacı olmayan Allaha həmd olsun!" Və Allahı (layiqincə) uca tut! (Allahı bütün eyib və nöqsanlardan uzaq bilib təqdis et, şəninə təriflər de!)" "Allahu Əkbər" ifadəsi, eyni zamanda zikrdır. Belə ki, təkbir gətirən şəxs "Ey iman gətirənlər! Allahı çox zikr edin!" (Əhzab, 41) əmrini də yerinə yetirmiş olur. Azanın tərkib hissəsi olan təkbirlə həm də namaza başlanılır. İstənilən yerdə və hallarda təkbir gətirmək savab sayılır.

TƏKƏBBÜR

Özünü başqalarından üstün görmək, başqalarını bəyənməmək deməkdir. Əxlaqa zidd davranış sayılan təkəbbür Qurani-Kərimdə qadağan olunmuş, Allah-Təalanın təkəbbürlü insanları sevmədiyi bildirilmişdir. Məsələn: "...Allah özünü bəyənləri, lovğalıq edənləri sevməz!"

(Nisa, 36). Həzrət Peyğəmbər hədislərdən birində belə buyurmuşdur: "Qəlbində zərrə qədər təkəbbür olan şəxs Cənnətə girməz". Dinimiz insanlara təvazökar olmağı, təkəbbür və qürurdan uzaq durmağı tövsiyə etmişdir. Çünki təkəbbür və qürur dinimizdə mənəvi xəstəlik hesab olunmuşdur. Belə ki, təkəbbürlü insanlar eqoist olurlar, özlərinə daim hər şeyin ən gözəlini layiq görür, hər kəsdən ehtiram gözləyir, səhvə yol verdiklərini qəbul etmir, sərvət, bilik və zahiri gözəllikləri ilə öyünürlər.

TƏKFİR

Təkfir müsəlman olduğu bilinən bir şəxsin hər hansı hərəkət və ya sözüne görə başqaları tərəfindən kafir elan edilməsi deməkdir. İlahiyyatçılar arasında böyük mübahisələrə səbəb olan təkfir probleminin ilk dəfə Həzrət Əli ibn Əbu Talibin xəlifəliyi dövründə xaricilər tərəfindən ortaya atıldığı bildirilir. Bütün İslam məzhəblərində bu və ya digər dərəcədə təkfirçilik var. Məzhəblərin hamısında insanı dindən çıxaran amillər qeyd edilir. Ancaq bir müsəlmanın kafir elan etmək olduqca ağır nəticələr doğura biləcəyindən təkfir məsələsinə həssaslıqla yanaşmaq lazımdır.

TƏKYƏ

Təkyə sufilərin bir araya yığıldığı, ilahi hikməti və Allah sevgisini öyrəndiyi məkanın adıdır. Zaviyə və ya xanəgah da adlandırılır. Təkyələrdə toplaşan sufilər mənəvi təcrübəni birlikdə keçirir, birlikdə zikrlər edirlər. Dini və ictimai funksiyası ilə yanaşı, təkyələr sufi ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında da mühüm rol oynamışlar. Təlim-təbiyə ocağı olmuş, eyni zamanda bəzən məscid vəzifəsini

Kaşğari Murtaza Əfəndi təkyəsi.
Türkiyə, İstanbul.

yerinə yetirmiş təkyələr memarlıq baxımından böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bəziləri birotalı olsa da, səmaxana, xəlvətxana, hücrələr, dərviş otaqları, mətbəx, qəhvəxana, hamam, məscid, şeyx türbələrinin də daxil olduğu böyük təkyələrə rast gəlinir.

TƏQİYYƏ

Lüğətdə mənası "qorunmaq", "gizlənmək" deməkdir. Termin olaraq isə, müsəlmanın dini inancına görə həyatı üçün təhlükə yaranarsa, öz inancını gizlətməsidir. "Nəhl" surəsinin 106-cı ayəsində bu barədə buyurulur: "Qəlbi imanla sabit olduğu halda (küfr sözünü deməyə) məcbur edilən (dil ilə deyib ürəyində onu təsdiq etməyən) şəxs istisna olmaqla, hər kəs iman gətirdikdən sonra küfr etsə (onu ağır təhlükə gözləyir)..." Müsəlmanlara dini zəmində təqiblərə məruz qaldıqda, canları, malları və namusları təhlükə altında olduqda inanclarını gizlətməyə icazə verilmişdir. Lakin müsəlman yalnız görünüşdə İslamdan çıxma bilər. Qəlbində isə İslama sadıq qalmalıdır. İmam Sadiqin "Təqiyə möminin özünü müdafiə etdiyi qalxandır!" dediyi bildirilir.

TƏQLİD

Təqlid şəriət hökmlərində savadlı və geniş dünyagörüşünə malik bir alimin (müctəhidin) fətvalarına (dini göstərişlərinə) əməl etmək deməkdir. Təqlid edən şəxsə isə müqəlid deyilir. Sadə dillə desək, təqlid "bilənlər bilməyənlərdən öyrənsin" məntiqinə əsaslanır. Çünki bir şəxs müəyyən elm sahəsinə dərinləndirən bələd olduğu halda, digər bir sahədən tamamilə məlumatsız ola bilər. Bu zaman o, həmin sahənin mütəxəssisinə müraciət etməli, onun dediklərinə tabe olmalıdır. Eynilə ilahi qanunlara əsaslanan hökmlərin öyrənilməsi məqsədilə də bu sahənin mütəxəssisi olan fəqihlərə müraciət edilməlidir. İslam dininin əsas mənbəyi olan Quran və sünnədən müxtəlif dini və məntiqi metodlarla şəriət hökmlərini əldə etməyə ictihad deyilir. Ancaq insanların heç də hamısı buna qadir deyillər. İctihad çox dəqiqlik tələb edən çətin bir prosesdir. İctihad mərtəbəsinə yüksələ bilmək üçün fəqih özünü illər uzunluğunda elm öyrənməyə həsr etməlidir. O, ərəb dilinin incəliklərini, Qurani-Kərimin təfsirini, ayələrin nazil olma səbəblərini, hədisləri mükəmməl bilməklə yanaşı, dünyəvi elmlər barəsində də kifayət qədər məlumatlı olmalıdır. Üstəlik, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini düzgün qiymətləndirməyi bacarmalı, müsəlmanların mənafeyini qorumağın müasir yollarını bilməlidir.

TƏQVA

Lüğətdə "özünü qorumaq", "çəkinmək" mənasına gələn təqva insanı nəfsin istəklərindən çəkindirən, onun günah işləməsinin qarşısını alan daxili qüvvənin adıdır. Təqva Qurani-Kərimdə ən çox işlənən məfhumlardan biridir. Belə ki, bu məfhum

müxtəlif formalarda 250 yerdə keçmiş, 54 dəfə Allaha qarşı gəlməkdən çəkinmək əmr olunmuşdur. Məsələn, "Hucurat" surəsinin 13-cü ayəsində buyrulur: "Ey insanlar! **Biz sizi bir kişi və bir qadından (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyər, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq. Allah yanında ən hörmətli olanınız Allahdan ən çox qorxanınızdır (pis əməllərdən ən çox çəkinəninizdir)...**" Təqva sahibinin xüsusiyyətlərini isə ən aydın şəkildə aşağıdakı ayələr açıqlayır: "Bu, (Allah tərəfindən nazil edilməsinə, haqdan gəlməsinə) heç bir şəkk-şübhə olmayan, müttəqilərə (Allahdan qorxanlara, pis əməllərdən çəkinənlərə) doğru yol göstərən Kitabdır. O kəslər ki, qeybə (Allaha, mələklərə, qiyamətə, qəza və qədərə) inanır, (lazımınca) namaz qılır və onlara verdiyimiz ruzidən (ailələrinə, qohum-qonşularına və digər haqq sahiblərinə) sərf edirlər. O kəslər ki, sənə göndərilənə (Qurana) və səndən əvvəl göndərilənlərə (Tövrat, İncil, Zəbur və s.) iman gətirir və axirətə də şəksiz inanırlar, **məhz onlar öz Rəbbi tərəfindən (göstərilmiş) doğru yoldadırlar. Nicat tapanlar (axirət əzabından qurtarıb Cənnətə qovuşanlar) da onlardır**" (Bəqərə, 2-5).

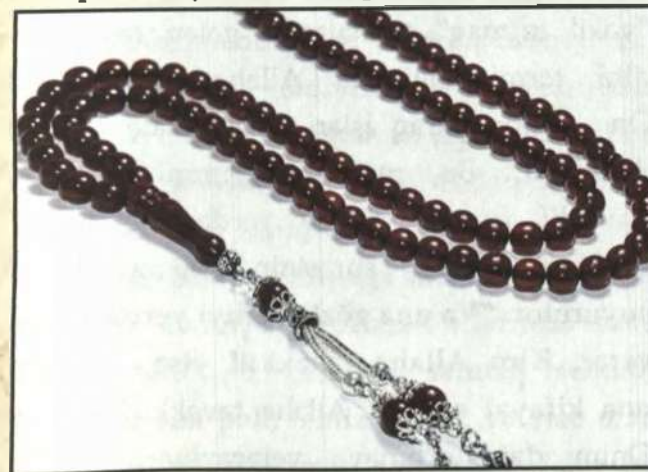
TƏRİQƏT

Lüğətdə "yol", "hal", "gediş", "qat", "təbəqə" kimi mənalarla gələn təriqət kəlməsi təsəvvüfdə Haqqa qovuşmaq üçün tutulan yol, müridin şeyxin nəzarətində əməl etdiyi müəyyən metod anlamında işlədilir. İlk dövrlərdə sufilər bu gün bilinən mənada təriqətlər qurmamışdılar. Sadəcə hər biri

doğru saydığı yol ilə gedirdi və öz mənəvi təcrübələrini, düşüncələrini ətrafındakılara söhbətlər vasitəsi ilə çatdırırdı. Bugünkü mənada təriqətlər təxminən XII əsrdə ortaya çıxmış və zaman keçdikcə təşkilatlanmağa başlamışdır. Bir müddət sonra qollara ayrılmış təriqətlər əsasən onları quran şeyxlərin adları ilə adlanır. Məsələn, Hacı Bektaş Vəlinin qurduğu təriqət Bektaşyyə adlanır.

TƏSBEH

Lüğətdə "müqəddəs saymaq" mənasına gələn təsbih (və ya təsbeh) dini terminologiyada dua vasitəsi ilə Allahın müqəddəsliyini dilə gətirmək deməkdir.

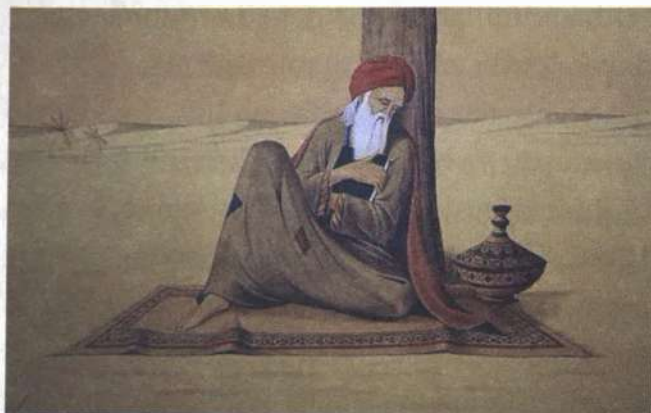
Qurani-Kərimdə bütün məxluqatın Allah-Təalanı açıq və ya gizli şəkildə təsbih etdiyi xəbər verilir: "Göylərdə və yerdə nə varsa, (hamısı, bütün məxluqat) Allahı təqdis edib şəninə təriflər deyər..." (Saff, 1). Təsbeh həm də Allahın adlarını zikr edərkən, yaxud qısa duaları oxuyarkən hesabı itirməmək üçün istifadə olunan vasitədir. Demək olar ki, bütün dinlərdə təsbehdən istifadə edilir. Müsəlmanların istifadə etdiyi təsbehdəki düzümlərin sayı əsasən 33 və ya 99 olur. Rəvayətə olunur ki, Həzrət Məhəmməd qızı Fatiməyə 34 dəfə "Allahu əkbər", 33 dəfə

"Əlhəmdülillah" və 33 dəfə də "Sübhanallah" deyərək zikr etməyi öyrətmişdi. Həzrət Fatimə əvvəlcə bir ip götürüb ona 100 ədəd düyün vurmuşdu və hər zikri deyərkən düyünlərdən birini çevirirdi. Peyğəmbərin əmisi Həmzə Uhud savaşında şəhid olduqda Fatimə onun qəbrinin torpağından bir az götürüb su ilə qarışdırmış, 100 ədəd xırda kürəcik düzəldib ortadan deşmiş və ipə keçirmişdir. Beləliklə, ilk təsbeh yaranmışdır. Sonralar İmam Hüseynin məzarı yerləşən Kərbəla torpağından təsbehlər düzəltməyə başladılar. Hazırda isə həm torpaqdan, həm də taxta, kəhrəbə və plastikdən, təbii daşlardan təsbeh hazırlayırlar.

TƏSƏVVÜF

Lüğəvi mənası "yun geyinmək" olan təsəvvüfə bir çox təriflər verilmişdir: "Pis vərdislərdən imtina edib, yaxşı vərdislərə yiyələnmək", "Haqq ilə birlikdə və Onun hüsurunda olma halı", "Təmiz qəlb, pak ürək sahibi olmaq", "Heç kimi incitməyib, heç kimdən inciməmək", "Allahı görürmüş kimi Ona ibadət etməyin yolunu öyrədən elm" və s. Təsəvvüfün özünün həyat tərzinə çevirən şəxslərə sufi və ya mütəsəvvüf deyilir. Dini-fəlsəfi cərəyan olan təsəvvüfdə insanın nəfsi ilə mücadilə edərək onu islah və tərbiyə etməsi, öz varlığından və dünyadan keçərək Allaha qovuşması məqsədi izlənilir. Təsəvvüf alimlərinə görə, sufilik müsəlmanın mənəvi axtarışlarının nəticəsidir. Bu yola qədəm qoyan müsəlman maddi aləmdən azad olmağa və mənəvi cəhətdən yüksəlməyə can atır. O, bunu edərkən Allahı sevərək ibadət edir, yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərə yiyələnir. İslam tarixində ilk sufilər Əshabus-Suffə

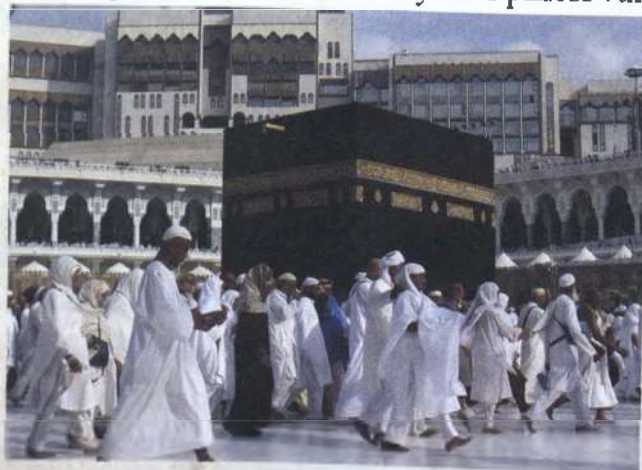

sayılır. Onlar hələ Peyğəmbər həyatda ikən Mədinə məscidində mənən ucalmağa və zahidlik yolu ilə getməyə üstünlük vermişlər. Hətta sufiliyin "suffə"dən gəldiyini deyənlər vardır. Hicrətin ikinci əsrindən başlayaraq Mədinə, Bəsrə, Kufə və Xorasanda ilk sufi təriqətləri yaranmış və inkişaf etmişdir. Daha sonralar isə sufiliyin əsasları, anlayışları, terminologiyası formalaşmışdır.

TƏVAF

Lüğətdə mənası "bir şeyin ətrafına dönmək" olan təvaf kəlməsi dini terminologiyada Həcc və ya Ümrə vaxtı Kəbənin ətrafında saat əqrəbinin əksi istiqqa-mətində dövrə vurmağa deyilir. Bu dövrlərin sayı yeddidir, hər bir dövrə isə "şavt" adlanır. Yəni təvaf yeddi şavtdan ibarətdir. Çünki göyün yeddi qatı, insan nəfsinin də yeddi pilləsi var.

Hər dövrdə bir mərhələ aşaraq göyün yeddi qatının üstünə çıxmaq deməkdir. Həmçinin hər dövrə insanın yeddi pilləli olan nəfsin ən aşağı pilləsindən ən üst pilləsinə yüksəlməsidir. Təvaf bir növ kainatdakı nizamı xatırladır. Səyyarələr günəş, elektronlar atom, pərvanələr şam ətrafında fırlanır; belə bir mərkəz ətrafında dönmək ona eşqlə bağlılıq anlamına gəlir. İslamın simvolu olan Kəbə ətrafında dövrə vurmaq da dinə könül vermək, onun ətrafında pərvanə kimi dolanmaq və Allaha bütün qəlbiylə bağlanmaq deməkdir.

TƏVƏKKÜL

Lüğətdə "güvənmək", "arxalanmaq", "vəkil tutmaq" mənalarına gələn təvəkkül dini terminologiyada Allaha güvənmək, Ona təslim olaraq işləri Ona həvalə etmək deməkdir. Bu məfhum Qurani-Kərimdə müxtəlif formalarda 69 yerdə keçmişdir. Məsələn, "Talaq" surəsinin 3-cü ayəsində buyurulur: **"Və ona gözləmədiyi yerdən ruzi verər. Kim Allaha təvəkkül etsə, (Allah) ona kifayət edər..."** Allaha təvəkkül etmək Onun daim köməyə yetəcəyinə, çəkilən əziyyəti yerdə qoymayacağına, ədalətli olduğuna, bütün duaları eşitdiyinə, haqsızlıq etməyəcəyinə inanmaq deməkdir. Lakin burada diqqət edilməli vacib bir məqam vardır. Heç çalışmadan, haqqı çatmayan bir şeyi istəmək Allaha təvəkkül deyildir. İnsan ilk növbədə çalışmalı, səbr etməyi öyrənməli, daha sonra Allaha təvəkkül etməlidir. Qısa şəkildə ifadə etsək, Allah deyir ki, səndən hərəkət, Məndən bərəkət.

TƏVƏLLA (bax: TƏBƏRRA)

TƏYƏMMÜM

Dini ayin və ibadətləri yerinə yetirmədən öncə dəstəmaz və qüsl almaq üçün su tapılmadıqda və az olduqda, yaxud sudan ziyan gələ biləcəyi ehtimal olunduqda qum və ya torpaqla təmizlənməyə təyəmmüm

deyilir. Bu barədə Qurani-Kərimdə buyurulur: **"...Xəstələndiyiniz, səfərdə olduğunuz, ayaq yolundan gəldiyiniz və ya qadınlarla yaxınlıq etdiyiniz zaman su tapmasanız, pak torpaqla təyəmmüm edin, ondan üzünüüzə və əllərinizə sürtün (paklığı niyyət edib əllərinizi bir dəfə torpağa sürtərək üzünüüzü, bir dəfə də torpağa sürtərək əllərinizi məsh edin). Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz, lakin O sizi pak, təmiz etmək və sizə olan nemətini tamamlamaq (artırmaq) istər ki, bəlkə, şükür edəsiniz!"** (Maidə, 6).

TƏZƏPİR MƏSCİDİ

Təzəpir məscidi 1905-1914-cü illərdə Aşur xan nəslinin adlı-sanlı xanımlarından olan Nabat xanım Aşurbəyovanın maliyyəsi ilə tikilmişdir. Nabat xanım bu məscidi mehriyyə, yəni ona bağışlanan kəbin pulu hesabına tikdirmiş və məscidin memarının azərbaycanlı olmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu məqsədlə Peterburqda təhsil almış ilk azərbaycanlı memar, əslən Şamaxıdan olan Zivər bəy Əhmədbəyovu dəvət etmişdir.

Məscidin bünövrəsinin qoyulması izdihamlı bir mərasimə çevrilmişdir. Hacı Zeynalabdin Tağıyevə hörmət əlaməti olaraq, həmçinin bütün bənnaların başcısı sayıldığından, məscidin bünövrəsinin ilk daşını o qoymuşdur. 1912-ci il dekabrın 7-də 117 yaşında vəfat edən Nabat xanıma ehtiram əlaməti olaraq onu məscidin eyvanında, baş qapının sağ tərəfində dəfn etmişlər. O, məscidin tamamlanmasını oğlu Hacı Abbasquluya vəsiyyət etmişdir. Nabat xanımın oğlu atasının vəsiyyətini layiqincə yerinə yetirmiş və o da məscidin həyatında dəfn olunmuşdur.

Təzəpir məscidi Bakıda ağ daşla tikilmiş ilk dini bina idi. Məscid özünün memarlıq xüsusiyyətinə görə, təkcə Bakı şəhərinin şəhərsalma strukturunda deyil, bütün Abşeronun dini tikililəri içərisində yeni bir mərhələ idi. Təzəpir şəhər mərkəzindən bir qədər aralı olmasına baxmayaraq, coğrafi mövqeyi və təpə üzərində yerləşməsi onun şəhərin başqa nöqtələrindən aydın görünməsinə imkan verirdi. Tarixin müxtəlif dövrlərində - Mart soyqırımı günlərində, bolşevik rejimi, milli azadlıq mübarizəsi illərində Təzəpir məscidinin dini mərkəz kimi rolu daha da artmışdır. 1918-ci il Mart hadisələri zamanı Nəriman Nərimanovun Təzəpir məscidində əhaliyə müraciəti, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını düşmən qüvvələrindən azad edən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın məscidin minbərindəki nitqi və 1993-cü il sentyabrın 5-də məsciddə Peyğəmbərin mövlud günü münasibətilə keçirilən mərasimdə Ulu Öndər Heydər Əliyevin iştirakı və çıxışı Təzəpir məscidinin tarix boyu istər siyasi, istərsə də dini mövqeyindən xəbər verir.

Sovet dönəmində bir müddət məscidin təyinatı dəyişdirilərək çay fabriki, yay kinoteatrı və mağaza anbarına çevrilmişdir. Milli azadlıq mübarizəsi dövründə - 1990-cı il yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet ordusunun xüsusi təyinatlı dəstələrinin törətdiyi vəhşiliklər nəticəsində şəhid olmuş insanların cənazələri Təzəpir məscidinin həyətinə daşınmışdır.

Prezident İlham Əliyevin göstərişi əsasında 2005-ci ildə məscidin bərpası və ətraf ərazilərin rekonstruksiyası layihəsi hazırlanmışdır. Layihənin memarlıq işləri Ə.Məmmədova, bərpası F.Miralayevə, interyer tərtibatı E.Mikayılova həvalə olunmuşdur. Təzəpir məscid kompleksinin ərazisində birmərtəbəli yöndəmsiz tikililər sökülərək

yerində Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin inzibati və Bakı İslam Universitetinin tədris binaları üçün 5 mərtəbəli 3 iri korpus inşa edilmişdir. 6 iyul 2009-cu ildə yenidənqurma və tikinti işlərindən sonra Prezident İlham Əliyevin iştirakı ilə kompleksin təntənəli açılış mərasimi keçirilmişdir.

TƏZİYƏ

Təziyə dünyasını dəyişən insan üçün yas saxlamaq, yaxını ölənin birini təsəlli etmək, səbir diləmək, başsağlığı vermək mənasına gəlir. Qonum-qonşu, tanışlardan birinin yaxını vəfat edəndə cənazə namazında iştirak etmək müsəlmanların həm dini, həm də insani vəzifəsidir. Sözsüz ki, yaxın insan üçün göz yaşları tökmək sevgidən irəli gəlir.

Lakin həddi aşmamağa fikir vermək lazımdır. Ölü üçün ah-fəğan edərək paltarını cırmaq, qışqırıb-bağırmaq İslam dininə görə haramdır. Məhəmməd peyğəmbər hər şeydə olduğu kimi, ölüm qarşısında da möminlərə səbirli olmağı tövsiyə etmişdir. Həmçinin vəfat edən şəxs üçün verilən təmtəraqlı ehsan süfrələri israfçılığa əsas yaradan və dini zəmini olmayan adətlərdir. Xüsusilə ənənəvi cəmiyyətlərdə təziyənin əsas məqsədi dərdə şərik olmaq, birlik-bərabərlik nümayiş etdirməkdir.

TOLERANTLIQ

Latın sözü olan "tolerancia"nın hərfi mənası "dözümlülük" deməkdir. Tolerantlıq elmi və siyasi ədəbiyyatlarda daha çox dini, milli və irqi müxtəlifliyə hörmətlə yanaşılması kimi izah olunur. Lakin tolerantlıqdan daha

çox dini dözümlülük mənasında istifadə edilir. Tolerantlıq insanın mədəniyyəti və əxlaqı ilə bağlı anlayışdır. Belə ki, tolerantlıq dini, milli və irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq insanlara məcburiyyət qarşısında deyil, könüllü şəkildə hörmətlə yanaşmaqdır. Dini tolerantlığın geniş şərhini ilk dəfə məşhur xristian ilahiyyatçısı Foma Akvinalı özünün "Teologiyaların külliyyatı" əsərində vermişdir. Amma tolerantlıq probleminin ilk tədqiqi ingilis filosofu Con Lokkun adı ilə bağlıdır. O hesab edirdi ki, əgər dində məhəbbət, iltifat və

mərhəmət yoxdursa, həqiqi din sayıla bilməz. Səmimi və namuslu insanlar müxtəlif dinlərə itaət edə bilər. Başqa sözlə, digər dinə etiqad edənlərə düşmən gözü ilə baxmaq doğru deyil və yalnız dini müxtəlifliyə hörməti bərqərar etməklə cəmiyyətdə sülh yaratmaq mümkündür. Dözümlülük anlayışı dolğun şəkildə XX əsrdə formalaşmağa başlamışdır. Bunun əsas səbəbi bu dövrdən etibarən tolerantlıqla bağlı fikirlərin təkmilləşməsinə təkan verən beynəlxalq təşkilatların yaranması və beynəlxalq sənədlərin qəbul edilməsidir. Tolerantlıq sahəsində ilk beynəlxalq hüquqi sənəd isə BMT Baş Assambleyası tərəfindən 25 noyabr 1981-ci ildə qəbul olunan "Din və etiqada əsaslanan dözümsüzlüyün və ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Bəyannamə" hesab edilir.

Qafqazda sülhün yaranması və qorunması istiqamətində fəaliyyətini qətiyyətlə davam etdirən Azərbaycanda dinlər, məzhəb və təriqətlər arasında münasibətlər yüksək səviyyədədir. Azərbaycan nadir dövlətlərdəndir ki, indiyədək burada dini zəmində hər hansı münaqişə baş verməmişdir. Bu gün Azərbaycan dindarları din, məzhəb və təriqətlərindən asılı olmayaraq, qarşılıqlı hörmət və dostluq şəraitində fəaliyyət göstərir, dini ayin və mərasimlərini sərbəst yerinə yetirirlər.

TÖVBƏ

Lüğətdə "dönmə", "peşmanlıq" mənalarına gələn tövbə dini terminologiyada bəndənin işlədiyi günahlara, etdiyi pis əməllərə görə peşman olaraq onları tərk etməsi, Allaha yönələrək Ondan əfv diləməsi

deməkdir. Günahlara görə tövbə etmək vacibdir. Qurani-Kərimdə müxtəlif formalarda 86 yerdə keçmişdir. Ayələrdən birində deyilir ki, tövbə səmimi, ciddi olmalı və bir daha eyni günah təkrarlanmamalıdır: **"Ey iman gətirənlər! Allaha səmimi-qəlbədən (bir daha günaha qayıtmamaq şərtilə) tövbə edin. Ola bilsin ki, Rəbbiniz günahlarınızın üstünü örtün və sizi (ağacları) altından çaylar axan**

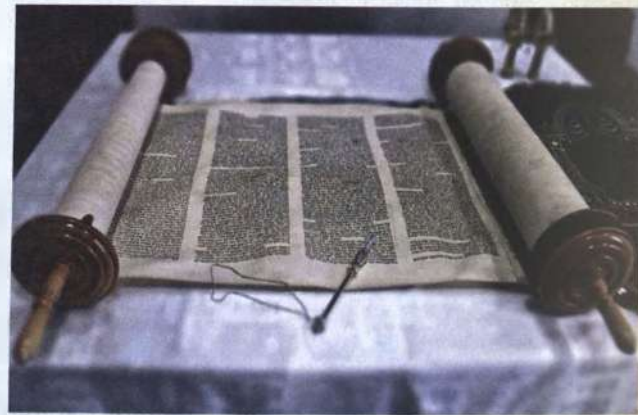
cənnətlərə daxil etsin..." (Təhrim, 8). Günaha görə peşmanlıq duymaq, günahı birdəfəlik tərk etmək və bir daha təkrarlamamağa niyyətəlmək tövbənin əsas şərtlərindəndir.

TÖVHİD

Ərəb dilində "vahidlik, yeganəlik" mənasını daşıyan "vəhdət" sözündən meydana gəlmiş tövhid kəlməsi dini terminologiyada Allahın vahid varlıq olaraq qəbul edilməsini bildirir. Tövhid üç hissədən ibarətdir: Allahın ululuğunu tanımaq, Onun təkliyini təsdiqləmək və heç nəyi Ona şərik qoşmamaq. "İxlas" surəsi tövhidin əsas prinsiplərini ortaya qoymuşdur: **"...(Mənim Rəbbim olan) O Allah birdir (heç bir şəriki yoxdur); Allah (heç kəsə, heç nəyə) möhtac deyildir! (Hamı Ona möhtacdır; O, əzəlidir, əbədidir!) O, nə doğmuş, nə də doğulmuşdur! (Allah Özünə heç bir övlad götürməmişdir!) Onun heç bir tayı-bərabəri (bənzəri) də yoxdur!"**

TÖVRAT

Dörd müqəddəs kitabdan biridir. Qədim ibrani dilindən tərcümədə qanun, təlim, yaxud öyüd-nəsihət deməkdir. Həzrət Musaya endirilmişdir. Beş kitabın daxil olduğu Tövrət Əhdi-Ətiq adlanan bütün yəhudi qanunlarını əhatə edir. Beşliyin birinci kitabı "Varlıq" adlanır. Burada dünyanın, Adəm və

Həvvanın yaradılması, Yusif peyğəmbər və Misir əsarətindən bəhs olunur. İkinci kitab "Çıxış" adlanır və yəhudilərin Musa peyğəmbərin rəhbərliyi ilə Misir əsarətindən xilas olmasından danışır. "Levit" adlanan üçüncü kitabda yəhudilərin əqidələri, ayinləri, davranış qaydaları açıqlanır. 4-cü "Saylar" və 5-ci "İkinci qanun" kitabları isə yəhudilərin Misirdən çıxışından sonrakı həyatlarından bəhs edir. Tövrətin müqəddəs kitablardan olduğu Qurani-Kərimdə belə vurğulanır: **"Yadınıza salın o vaxtı ki, Biz sizdən əhd alıb, Tur dağını başınızın üstünə qaldırmış və: "Sizə verdiyimizdən (Tövrətdən) möhkəm yapışın, (oradakı hökmləri) eşidin!" (demişdik)..."** (Bəqərə, 93).

TUR DAĞI

Allahın Həzrət Musaya peyğəmbərlik verdiyi və Tövrəti nazil etdiyi dağın adıdır. Misirin Sinay yarımadasının cənubunda

yerləşir. Musa peyğəmbər bu dağda iki dəfə olmuşdur. Birinci dəfə orada ona peyğəmbərlik verilmiş, ikinci dəfə isə Tövrətin lövhələri nazil olunmuşdur. Bu barədə Qurani-Kərimdə belə xəbər verilir: **"(Musa) odun yanına yetişdikdə belə bir nida gəldi: Ya Musa! Mən, həqiqətən, sənə Rəbbinəm. Nələynini çıxart, çünki sən müqəddəs vadidə - Tuvadasan! Mən səni (peyğəmbər) seçdim. (Sənə) vəhy olunanı dinlə! Mən, həqiqətən, Allaham. Məndən başqa heç bir tanrı yoxdur. Mənə ibadət et və Məni anmaq üçün namaz qıl!"** (Taha, 11-14). Həmçinin Tur dağının əhəmiyyəti ondadır ki, Musa peyğəmbər burada Allah-Təala ilə vasitəsiz, yəni arada vəhy mələyi olmadan danışmışdır. Belə ki, rəvayətə görə, Həzrət Musa Allah-Təaladan özünü göstərməsini istəmişdir. Allah da **"Sən Məni əsla görə bilməzsən. Lakin bu dağa bax. Əgər o yerində dura bilsə, sən də Məni görə bilərsən"** buyurmuşdur. Allahın nuru dağa saçıldıqda dağ parça-parça olmuşdur. Musa isə özündən getmişdir. Ayılandan sonra isə bu istəyinə görə tövbə etmişdir.

TUSİ NƏSİRƏDDİN

Ensiklopediyaçı alim, filosof, ictimai-siyasi xadim Xacə Nəsirəddin Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən Tusi 1201-ci il fevralın 18-də Tus şəhərində anadan olmuşdur. Buna görə də ona Tusi nisbəsi verilmişdir. Nəsirəddin isə onun ləqəbidir, mənası "dinin yardımçısı" deməkdir. Nəsirəddin Tusinin ilk şəriət müəllimi öz atası olmuşdur. O, ilk elmi təhsilini həm də dayısı Fazil Baba Əfzəl Kaşidən almışdır. Yeni müəllimlər tapmaq, daha çox elm

*Nəsirəddin Tusinin portreti.
Rəssam Nəcəfqulu İsmayilov*

öyrənmək arzusu ilə Nişabura getmiş və burada dövrün bir çox görkəmli alimlərindən dərs alaraq, elmlərə dərinlən yiyələnmişdir. 1224-cü ildə Kūhistana gələn Tusi buranın ismaili hökmdarı, alim və filosof Nəsirəddin Möhtəşəmin rəğbətini qazanmışdır. Hətta hökmdar bir sıra mühüm dövlət məsələlərinin həlli zamanı onunla məsləhətləşirmiş. Lakin daha sonra ismaililərin Tusiyə qarşı münasibəti dəyişmiş və o, Ələmut qalasında zindana salınmışdır. Bununla da Tusinin 20 illik zindan həyatı başlamışdır. Ancaq ona Ələmut qalasında olan zəngin kitabxanadan istifadə etməyə icazə verilmişdir. Zindanda olduğu illərdə Nəsirəddin Tusi "Əxlaqi-Nasiri" kimi möhtəşəm əsərini yazmışdır. Sonsuz istilalar və yürüşlər keçirən monqollar Ələmutu da almış və Nəsirəddin Tusi Hülaki xanın əmri ilə azadlığa buraxılmışdır. Hülaki xan onu

yanına dəvət edərək məsləhətçisi olmasını istəmiş, alim də buna razılıq vermişdir. 1259-cu ildə Marağa Hülaki dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Tusi Hülaki xanın razılığı ilə Marağada rəsədxana tikdirmişdir. Burada o, böyük elmi-tədqiqat mərkəzi yaratmış, eyni zamanda dünyanın məşhur alimlərinin, xüsusən də yunan alimlərinin əsərlərini tərcümə etmək üçün özünün rəhbərlik etdiyi tərcümə mərkəzini təşkil etmişdi. Rəsədxanada səmanı və kainatı tədqiq etmək üçün çoxlu astronomik cihazlar var idi. Onların bir qismi rəsədxana alimləri tərəfindən ixtira olunmuş, digərləri xarici ölkələrdən alınmışdı. Marağa rəsədxanasında 1273-cü ildə hazırlanan Ulduz qlobusu (Göy qlobusu) indi Almanyanın Drezden şəhərindəki rəsm qalereyasının riyaziyyat-fizika salonunda nümayiş etdirilir. Nəsirəddin Tusi Marağa rəsədxanasında astronomiyaya aid iki möhtəşəm tədqiqat əsərini – “Zici-Elxani” və “Astronomiya və astrologiya haqqında otuz fəsil” tamamlamışdır. Tusi İbn Sinanın “İşarat” əsərini şərh etmiş, İslam əqidəsinə dair “Təcridul-etiqaq” əsərini qələmə almışdır. 30-dan artıq elmi əsərin müəllifi olan Nəsirəddin Tusi 1274-cü ildə Bağdadda səfərdə ikən vəfat etmiş və öz vəsiyyətinə əsasən Bağdad yaxınlığındakı Kazımeyn qəbiristanında dəfn olunmuşdur.

TÜRBƏ

Görkəmli müsəlman alimlərinin, vəli-

Bardə türbəsi

əhdlərin, hökmdar və hökmdarın ailə üzvlərinin, əmirlərin, vəzir və hərbi rəhbərlərin qəbirləri üzərində ucaldılan, üzəri xüsusi qübbələrlə örtülmüş tikiliyə deyilir. Türbələrin əksəriyyəti sonradan ziyarətgaha çevrilmişdir. Tədqiqatçılar türbə tikintisinin qədim türk ənənələrinin təsiri ilə müsəlman mədəniyyətinə keçdiyini bildirirlər. Məsələn, X yüzilliyin başlanğıcında Qərbi Türküstanda yaşayan oğuz türklərinin dəfn mərasimi haqqında məlumat verən İbn Fəzlan yazır ki, “Əgər onlarda adam ölübsə, onun üçün evəbənzər, böyük bir qəbir qazırlar... Sonra onu həmin evə qoyurlar, üstünü tirlərlə örtürlər, onun üstündə isə gildən yurtabənzər tikili ucadırlar”. Bu tikililər türbələrin prototipi, örnəyi olmuşdur. Müsəlman dünyasında isə əsasən Səlcuqilər tərəfindən yayılmışdır.

UHUD

Hicrətin 3-cü ilində, yəni 625-ci ildə müsəlmanlarla Məkkə müşrikləri arasında baş vermiş ikinci böyük döyüşdür. Məkkə yaxınlığındakı Uhud dağının ətəyində baş verdiyi üçün belə adlandırılmışdır. Bir il öncə Bədr döyüşündəki məğlubiyyətlərinin qisasını almaq və ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək üçün Məkkə müşrikləri güclü qoşunla yürüş etmişdilər. 3000 döyüşçüdən ibarət qoşunun qarşısında cəmi 700 müsəlman var idi. Bununla belə, döyüş müsəlmanların üstünlüyü ilə başlamışdır. Lakin döyüş zamanı buraxılan taktiki səhvlərə görə onlar üstünlüyü əldən verərək məğlub olmuşlar. Yetmiş müsəlmanın şəhid olduğu bu döyüşdə Peyğəmbər də yaralanmışdır. Şəhid olanlar arasında Həzrət Məhəmmədin əmisi Həmzə də olmuşdur.

Uhud döyüşünü təsvir edən miniatür

ÜSAMƏ İBN ZEYD

Məhəmməd peyğəmbərin ən sevimli səhəbələrindən biridir. Üsamənin anası Ümmü Eymən Məhəmməd peyğəmbərin atası Abdullahın köləsi olmuşdur. Atasının ölümündən sonra Həzrət Məhəmməd onu azad etmişdir. Üsamənin atası Zeyd isə Məhəmməd peyğəmbərin həyat yoldaşı Xədicənin köləsi idi. Peyğəmbər Xədicə ilə evləndikdən sonra Zeyd ibn Harisəni azadlığa buraxmış və daha sonra onu övladlığa götürmüşdür. Bundan sonra Ümmü Eymən Zeydlə ailə qurmuş və bu evlilikdən Üsamə dünyaya gəlmişdir. Ona görə də Məhəmməd peyğəmbər Üsaməyə xüsusi məhəbbət bəsləyirdi. Peyğəmbər Məkkənin fəthindən sonra şəhərə daxil olarkən onun dəvəsinin arxasında oturmuşdu. Hünəyn döyüşündə böyük qəhrəmanlıq göstərən Üsamə 18 yaşında ordu komandanı olmuşdur.

Hicrətin 11-ci ilində Bizans qoşunu Ərəbistanın şimalında yerləşən yaşayış bölgələrinə basqın etdikdə Məhəmməd peyğəmbər bizanslılara qarşı göndərdiyi orduya sərkərdə kimi gənc Üsaməni təyin etmişdir. Yürüşə çıxmış İslam ordusu Məhəmməd peyğəmbərin səhhətinin pisləşməsinə eşidən kimi geri dönmüşdür. Lakin sonra xəlifə Əbu Bəkrin təkidi ilə onun başçılıq etdiyi qoşun yenə yürüşə çıxıb Suriyaya doğru irəliləmişdir. Bu yürüş çox uğurlu olmuş, müsəlmanlar çoxlu qənimət əldə etmişlər.

Təxminən ömrünün iyirmi ilini Peyğəmbərin yanında keçirən və ondan hədislər rəvayət edən Üsamə 673-cü ildə (hicri 54) və ya 678-ci ildə (hicri 59) Mədinədə vəfat etmişdir.

ÜÇ AYLAR

Hicri aylardan Rəcəb, Şaban və Ramazan birlikdə "üç aylar" adlanır. İslam aləmində müqəddəs sayılan qəndil gecələrinin 4-ü bu aylardadır. Rəcəb ayının ilk gecəsi Rəqaib qəndili, 27-ci gecəsi Merac qəndilidir. Şaban ayının 15-ci gecəsi Bəraət qəndili, Ramazan ayının gecələrindən biri Qədr gecəsidir. İslamın əsaslarından olan oruc da Ramazan ayında tutulur. Üç aylar mənəvi kirlərdən təmizlənmə, bağışlanma və daha çox ibadət edildiyi aylardır. Hədislərdən birində Peyğəmbərin belə söylədiyi rəvayət olunur: "Rəcəb Allahın, Şaban mənim, Ramazan ümmətimin ayıdır". Həmçinin o, "Allahım, Rəcəb və Şabanı bizə mübarək et və bizi Ramazana qovuşdur", - deyər dua etmişdir.

ÜLƏMA

Alim sözünün cəmi olan üləma müsəlman aləmində təhsilli din alimlərindən ibarət olan sinfin adıdır. Üləma sinfi fiqh və şəriət (İslam hüququ) mövzusunda dərin biliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə, İslam dini elmə, alimə böyük dəyər vermişdir. Ayə və hədislərdə elmin və alimlərin dəyərini ucaldan bir çox ifadələr vardır. Məsələn, Qurani-Kərimin "Rum" surəsinin 22-ci ayəsində buyrulur: **"Göylərin və yerin yaradılışı, dillərinizin və rənglərinizin müxtəlifliyi də Onun qüdrət əlamətlərindəndir. Şübhəsiz ki, bunda bilənlər (ağıl və elm sahibləri) üçün (Allahın vəhdaniyyətinə, Onun hər şeyə qadir olmasına dəlalət edən) nişanələr vardır!"**. Peyğəmbərin də belə dediyi rəvayət olunur: "Kim elm tələb etmək istəyi ilə bir yol tutarsa, Allah onun yolunu Cənnətə çatdırar. Mələklər elm tələbəsinə razılıqla qanadlarını

sərərlər. Şübhəsiz ki, alim üçün göylərdə və yerdə olanlar istiğfar diləyərlər. Hətta dənizdəki balıqlar belə. Alimin abiddən (ibadət edən insandan) üstünlüyü, ayın digər ulduzlardan üstünlüyü kimidir. Şübhəsiz ki, alimlər nəbilərin varisləridir. Nəbilər dinar və ya dirhəm miras qoymazlar. Onlar ancaq elmi miras qoyarlar. Kim bu mirası alsa, çoxlu nəsib almış deməkdir". Rəşidi xəlifələrdən sonra müsəlman cəmiyyətinin mənəvi liderliyini və İslamın təbliği işini şəxsi istəkləri ilə və böyük fədakarlıqla alimlər həyata keçirmişlər. Çünki elmi inkişaf etdirmək, irəli aparmaq Peyğəmbərin missiyasını müəyyən mənada davam etdirmək deməkdir.

ÜMMƏT

Lügətdə mənası "sinif", "camaat", "yol" olan ümmət məfhumu ilə əsasən İslam dininin əsaslarını qəbul edən və onun şərtlərini yerinə yetirən müsəlmanların təşkil etdiyi cəmiyyət nəzərdə tutulur. Quranda isə din, müddət, zaman, öndər, cəmiyyət mənalarında işlədilmişdir. Ümumilikdə, 64 yerdə keçən ümmət kəlməsindən daha çox cəmiyyət, camaat mənasında istifadə olunmuş, peyğəmbər göndərilən bütün cəmiyyətlər ümmət adlandırılmışdır. Mə-

sələn, Qurani-Kərimdə buyrulur: **"Yerdə gəzən elə bir heyvan, qanadları (iki qanadı) ilə uçan elə bir quş yoxdur ki, sizin kimi ümmətlər olmasın)..."** (Ənam, 38); **"(Özlərinə) peyğəmbər göndərilən ümmətləri (peyğəmbərlərə tabe olub-olmadıqları barədə) sorğu-suala çəkəcək, göndərilən peyğəmbərləri də (dinimizi onlara təbliğ edib-etməmələri haqqında) sorğu-sual edəcəyik"** (Əraf, 6).

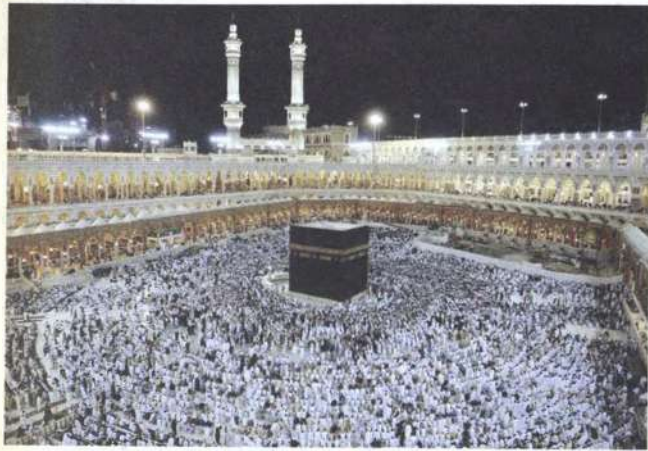
ÜMMÜ GÜLSÜM

Həzrət Məhəmmədin Həzrət Xədicədən olan üçüncü qızıdır. Peyğəmbərin əmisi Əbu Ləhəbin ikinci oğlu Ütbə ilə nişanlanmışdır. Lakin Əbu Ləhəb Məhəmməd peyğəmbərə düşmən olduğundan sonra onların evliliyi baş tutmamışdır. Ümmü Gülsüm başqa müsəlmanlarla birlikdə Mədinəyə hicrət etmişdir. Orada bacısı Ruqiyyənin vəfatından sonra hicrətin 3-cü ilində Osman ibn Əffana ərə getmişdir. Ancaq övladları olmamışdır. Hicrətin 9-cu ilində vəfat etmişdir.

ÜMRƏ

Lügətdə "ziyarət etmək" mənasına gələn Ümrə dini termin kimi xüsusi şəkildə Kəbəni ziyarət etməyi bildirir. Ümrə ziyarəti Həcc mövsümünü istisna ilin istənilən vaxtı həyata keçirilə bilər. Ümrə Kəbənin ətrafında yeddi dəfə təvaf etmək, Səfa və Mərvə təpələri arasında yüyürmək kimi ayinləri əhatə edir. Ümrədə ayinlər həcdə olduğu kimi yerinə yetirilir. Sadəcə Ümrədə Müzdəlifədə qalmaq və ya Minada şeytanı daşlamaq kimi ayinlər yoxdur. Səfa və Mərvə təpələri arasında yüyürmək ayinini icra etdikdən sonra

zəvvarlar saçlarını qırxdı ehramdan çıxırlar. Bununla da Ümrə tamamlanmış sayılır.

ÜSULÜD-DİN

Hər fi tərcüməsi "dinin kökləri" olan üsulü-din məfhumu dini terminologiyada İslamda imanın əsas şərtlərini bildirir. Əgər dini bir ağaca bənzətsək, üsulü-din onun köklərinə, fəruü-din adlanan prinsiplər isə həmin ağacın budaqlarına uyğun gəlir. Cəfərilikdə üsulü-din beş maddədən ibarətdir: 1. Tövhid - Allahın varlığına və vahidliyinə iman; 2. Nübüvvət - Məhəmməd peyğəmbər başda olmaqla, 124 min peyğəmbərin Allah tərəfindən insanları haqqa dəvət etmək üçün seçildiyinə, eləcə də mələklərə və kitablara iman; 3. İmamət - Həzrət Məhəmməddən sonra 12 imamın haqq olduğuna iman; 4. Məad - ölümdən sonrakı həyata, qiyamətə və axirət aləminə iman; 5. Ədalət - Allahın ədalətli olmasına və baş verən hər bir hadisənin ilahi hikmətə əsaslanmasına iman.

Əhli-sünnədə üsulü-din 6 maddədən ibarətdir: 1) Allaha iman; 2) Mələklərə iman; 3) Allahın göndərdiyi müqəddəs kitablara iman; 4) Peyğəmbərlərə iman; 5) Axirətə iman; 6) Xeyri və şəri ilə qədərə iman.

ÜSULİ-FİQH

Üsul "metod", "qayda-qanun", "əsil-kök", fiqh isə bir kəsin ibadətlərə, hüquqi müqavilələrə və cəzalara dair şəri hökmləri təfəsilatlı şəkildə, dəlilləri ilə bilməsi deməkdir. Üsulü-fiqh isə xüsusi elm sahəsinin adı olub, müctəhidin mövcud dəlillərdən dini əməli hökmləri çıxarmasına yarayan qaydalar toplusunu ifadə edir. İslam hüquq metodologiyası da adlandırılan üsulü-fiqhin əsas mövzusu fəqihin (fiqh aliminin) və ya müctəhidin hökm çıxararkən riayət etməli olduğu metodlardır. Bir elm kimi hicri ikinci əsrin sonlarında ortaya çıxmışdır.

ÜŞR

Orta əsrlərdə müsəlman dövlətlərində mövcud olmuş natural vergidir. Şəriətə əsasən, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, balıqçılıq və s. satış üçün nəzərdə tutulan istehsal məhsullarının 1/10-i həcmində toplanırdı.

Azərbaycanda dəhyek, salariyə, ondabir və s. adlarla da tanınmışdır. Üşr vergisi XIX yüzilliyin ikinci yarısında ləğv edilmişdir. Bu verginin yığılmasına Əlcəzairdə 1918-ci ildə, Türkiyədə 1925-ci ildə, Tunisdə 1935-ci ildə son qyulmuşdur. Amma bir sıra müsəlman ölkələrində bu gün də mövcuddur.

ÜZEYİR

Qurani-Kərimdə buyrulur ki: "Yəhudilər: "Üzeyir Allahın oğludur", xaçpərəstlər də: "Məsih (İsa) Allahın oğludur", - dedilər..." (Tövbə, 30). Ayədə adı çəkilən Üzeyir barəsində müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəziləri onun peyğəmbər, bəziləri isə sadəcə din xadimi olduğunu iddia etmişlər. Rəvayətlərdən birində deyilir ki, Bəni-İsraildən olan Üzeyir Musa peyğəmbərin şəritini yaymışdır. Onun Həzrət Musanın qardaşı Harunun soyundan gəldiyini dəyənlər də vardır. Babil kralı Buxtunnəsr Qüdsü ələ keçirdikdən sonra başqaları kimi o da sürgün həyatı yaşamışdır. "Bəqərə" surəsinin 259-cu ayəsindən belə aydın olur ki, Qüds əsarətdən azad olduqdan sonra damları çökmüş, divarları uçulmuş şəhərin xarabalıqlarını görən Üzeyir "Görəsən, Allah bu kəndi ölümündən sonra necə dirildəcək?" - demişdir. "...Belə olduqda, Allah onu yüz il ölü halında saxladı, sonra dirildərək ondan: "Nə qədər yatmısan?" - deyə soruşdu. O da: "Bir gün, bəlkə, bir gündən daha az" - deyə cavab verdi. Allah ona: "Bəlkə, yüz il yatmısan, yediyin yeməyə, içdiyin suya bax, hələ də xarab olmayıb. Bir də uzunqulağına bax! Səni insanlar üçün bir ibrət dərsi olmaqdan ötrü belə etdik. İndi (uzunqulağının) sümüklərinə bax, gör necə onları bir-biri ilə birləşdirir, sonra da onların üzərini ətlə örtürük?" - deyə buyurdu. O kimsəyə

bunlar aydın olduqda: "Artıq bildim ki, Allah hər şeyə qadirdir!" - dedi". Rəvayətlərə görə, yenidən dirilən Üzeyir Qüdsə daxil olmuşdur. Bir qadına rast gəlmiş və ona kim olduğunu açıqlamışdır. Qadın da israililərə Üzeyirin möcüzəli şəkildə geri qayıtdığını xəbər vermişdir. İsraililər ondan həqiqətən Üzeyir olduğunu sübuta yetirməsini istəmiş, o da bütün Tövrati əzbərdən oxumuşdur. Buxtunnəsrin əmri ilə Tövrət məhv edildiyinə görə israililər onu unutmuşdular. Ona görə də Üzeyirin Tövrati əzbərdən bilməsi onlar üçün möcüzə olmuşdur. Başqa bir rəvayətə görə isə, Allah-Təala İsrail oğullarının əlində olan Tövrati onlardan aldı. Onlar Tövrati saxladıqları sandığı itirdilər. Və zaman keçdikcə Tövrət onların zəhinlərindən də silindi. İsrail oğulları buna çox kədərləndilər. Xüsusilə, Üzeyir Allaha çox dua etdi, Ona yalvarıb-yaxardı. Allah onun dualarını eşitdi və qəlbinə bir nur yerləşdirdi. Üzeyir unutduğu Tövrati yenidən xatırladı və İsrail oğullarına da öyrətdi. Daha sonra Tövratin saxlanıldığı sandıq tapıldı. Üzeyirin onlara öyrətdiyinin əsl Tövratla üst-üstə düşdüyünü gördükdə israililər həddi aşaraq "Üzeyir Allahın oğludur" dedilər. Yuxarıda verilən ayə də onların bu sözlərinin batil olduğunu bildirmiş və Allah-Təalanın onların bu iddialarından uzaq olduğu ifadə edilmişdir.

VƏHDƏT

Vəhdət ərəb dilindən tərcümədə "birlik", "bütövlük", "bölünməzlik" deməkdir. Vəhdət müxtəlif fikir və əqidələrə sahib insanların öz hədəfləri uğrunda bəzi ortaq nöqtələrdə bərabər hərəkət edib, fikir mübadiləsi aparıb, yekdillik nümayiş etdirməsidir. Başqa sözlə, vəhdət qəlblərin bir olması, ortaq və müştərək nöqtələrdə fikirlərin və düşüncələrin yekdil olmasıdır. Vəhdət ideyasının ilkin mənbəyi

Qurani-Kərimdir. Belə ki, İslam dininin əsas qaynağı dönə-dönə müsəlmanları birliyə, qardaşlığa və anlaşmaya dəvət edir. Bu barədə "Ali İmran" surəsinin 103-cü ayəsində buyrulur: "Hamılıqla Allahın ipinə (dininə, Qurana) möhkəm sarılın və (firqələrə bölünüb bir-birinizdən) ayrılmayın! Allahın sizə verdiyi nemətini xatırlayın ki, siz bir-birinizə düşmən ikən. O sizin qəlblərinizi (islam ilə) birləşdirdi və Onun neməti sayəsində bir-birinizlə qardaş oldunuz. Siz oddan olan bir uçurumun kənarında ikən O sizi oradan xilas etdi. Allah Öz ayələrini sizin üçün bu şəkildə aydınlaşdırır ki, haqq yola yönəlmiş olasınız!" Həzrət Məhəmmədin də Mədinəyə hicrətdən sonra ilk gördüyü iş müsəlmanlar arasında qardaşlıq əhdi bağlamaq olmuşdur. Belə ki, o, Mədinənin

yerli əhalisi (ənsar) ilə Məkkədən köçənlər (mühacirlər) arasında mehribanlıq yaratmaq məqsədilə hər iki tərəfdən bir nəfər seçərək onları qardaş elan etmişdir. Peyğəmbərin və onun ardıcıllarının müsəlmanları daim birliyə, qardaşlığa çağırmasına baxmayaraq, tarix boyu müsəlmanlar arasında mübahisələr, qarşıdurmalar olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi vardır ki, bunlardan biri cəhalət, məlumatsızlıqdır. Belə ki, fərqli məzhəblərin mənsubları qarşı tərəfin əqidə prinsipləri və ehkamları ilə yaxından tanış olmadan bir-birini tənqid, bəzən hətta təhqir edirlər. Bununla da anlaşılmaqlıqlar ortaya çıxır. Digər bir səbəb isə təəssübkeşlik və inadkarlıqdır. Adət-ənənələrə, əcdadlarının qaydalarına bağlı olan bəzi şəxslər dostluq və birlik fikrini yaxına buraxmırlar. Digər tərəfdən, tarix boyu bəzi müsəlman dövlətləri öz siyasi məqsədlərinə nail olmaq üçün vəhdət ideyalarına qarşı çıxmışlar. Müəyyən dövrlərdə müsəlmanlar arasında vəhdət yaratmaq üçün addımlar atılsa da, bu gün Yaxın Şərq ölkələrində baş verənlər bunun təsirinin az olduğunu göstərir. Çünki yaşıdan, cinsindən, milliyətindən, sosial statusundan asılı olmayaraq, bütün müsəlmanlar vəhdəti səmimi qəldən arzulamalı, mömin qardaşlarına daim qucaq açmağa çalışmalı və İslam dünyasında birliyin təminatı üçün əllərindən gələni etməlidirlər.

VƏHDƏT NAMAZI

Min ildən artıqdır ki, İslam dünyasında şiə və sünni məzhəbinin nümayəndələri ibadətlerini fərqli şəkildə və fərqli məkanda icra edirlər. Tarixdə bir neçə dəfə onların vəhdətinə, birliyinə təşəbbüslər göstərsə də, indiyədək bu təşəbbüslər davamlı xarakter

Heydər məscidində qılınan vəhdət namazı

almamışdır. Müsəlmanların müqəddəs kitabı Qurani-Kərim də bütün müsəlmanları sülhə, birliyə və vəhdətə çağırır. Bu isə dini zəmində ixtilafların baş verdiyi müasir dövrdə xüsusilə aktualdır. Belə bir zamanda Azərbaycan bütün dünyaya nümunə ola biləcək bir addım atmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı ildə elan olunmuş "Multikulturalizm ili" çərçivəsində yanvarın 15-də Bakıda Heydər məscidində cümə namazı qılınmışdır. Vəhdət namazı adlandırılan bu mərasimdə məzhəbindən asılı olmayaraq bütün müsəlmanlar bir araya gələrək eyni vaxtda, bir yerdə namaz qılmış, dualar etmişlər. Həm şiə, həm də sünni məzhəbinin nümayəndələrinin vahid məkanda, bir sırada duraraq ibadət etməsi ölkəmizdə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tolerantlıq və multikulturalizm siyasətinin nəticəsidir. Bu, artıq ənənə halını almışdır. Məsciddə şiələrle sünnilər qardaş kimi bir yerdə, yan-yana namaz qılırlar. Cümə namazları növbəli şəkildə - bir həftə əhli-sünnə imamının, növbəti həftə isə əhli-şiə imamının rəhbərliyi ilə keçirilir. Azan da bir həftə şiə, digər həftə isə sünni məzhəbinə məxsus müəzzin tərəfindən icra olunur. Dini dözümsüzlüyün, irqi ayrı-seçkiliyin və islamafobiyanın

bütün dünyada geniş yayıldığı bir dövrdə Azərbaycanda vəhdət namazlarının qılınması dünyaya bir sülh mesajıdır.

VƏHŞƏT NAMAZI

Cəfəri məzhəbində cənazə qəbirə qoyulduğu birinci gecədə onun üçün qılınan iki rükət namaza vəhşət namazı deyilir. Müstəhəb namazlardandır (yəni vacib olmasa da, bəyənən əməllərdəndir). Vəhşət namazında adətən birinci rükətdə "Fatihə"dən sonra "Ayətül-kürsi", ikinci rükətdə isə "Fatihə"dən sonra 10 dəfə "Qədr" surəsi oxunur.

VƏHY

Lügətdə "gizləndə danışmaq", "əmr etmək", "ilham vermək", "işarə etmək", "səslənmək" kimi mənalara gələn vəhy Allahın Öz peyğəmbərlərinə bilavasitə və ya mələk Cəbrail vasitəsi ilə istədiyi mesajı çatdırmasıdır. Bütün səmavi kitablar, o cümlədən Qurani-Kərim vəhy məhsuludur. Vəhy Allah ilə peyğəmbər arasında bir növ sirdir. İnsanlar onun əsl mahiyyətini tam bilə bilməzlər. Rəvayətlərə görə, Peyğəmbər oyaq və ya yuxuda ikən ona vəhy nazil olmuş, yaxud Cəbrail mələk və ya insan cildində ona vəhyi gətirmiş, ya da sadəcə qeybdən səs kimi çatdırılmışdır. Belə rəvayət olunur ki, Peyğəmbər vəhy aldığı zaman titrəməyə başlayar, rəngi dəyişər, nəfəsi ağırlaşar, qantər içində qalarmış. Həzrət Məhəmməd vəhyi eynilə yaddaşında saxlayar, daha sonra vəhy katiblərinə yazdırarmış. Hər il Ramazan ayında ayə və surələri Cəbrailə oxuyarmış. Vəhy barəsində Qurani-Kərimdə buyrulur: "Allah bəşər övladı ilə (Musanın anası ilə

olduğu kimi) ancaq vəhy ilə (ilham və rəya ilə), yaxud (Musa kimi) pərdə arxasından danışar (Allahın kəlamı eşidilər, amma Özü görünməz). Və ya bir elçi (mələk) göndərər ki, o da Allahın izni ilə (göndərildiyi kimsəyə) Onun istədiyini vəhy edər. Həqiqətən, O (hər şeydən) ucadır, hikmət sahibidir!" (Şura, 51); "(Ya Peyğəmbər! Cəbrail sənə Quran oxuduğu zaman) onu tələm-tələsik əzbərləmək üçün dilini tərpətmə! (Sən də onunla birlikdə Quranı təkrar etmə, yalnız dinlə!) Çünki onu (sənin qəlbində) cəm etmək, (dilində) oxutmaq Bizə aiddir. Biz onu (Cəbrailin dili ilə) oxutduğumuz zaman oxunmasını diqqətlə dinlə. Sonra onu (sənə) bəyan etmək də Bizə aiddir!" (Qiyamə, 16-19).

VƏSVƏSƏ

Lüğətdə "pıçıltı, xışıltı kimi astadan gələn səs", "xülya" mənalarını verən vəsvəsə məfhumu dini terminologiyada şeytanın təlqini, pis bir işi görməsi, günah işləməsi üçün insanı təhrik etməsi, onu yoldan çıxarması mənasında işlədilir. Bu məfhum Qurani-Kərimdə 4 yerdə keçmişdir. Məsələn, "(Ya Peyğəmbər!) De: "Pənah aparıram insanların Rəbbinə; Vəsvəsə verən, (Allahın adı çəkiləndə isə qorxusundan) qaçıb gizlənən Şeytanın şərindən - O Şeytan ki, insanların ürəklərinə vəsvəsə salır" (Nəs, 1, 4, 5) ayələrində şeytanın şərindən Allaha sığınmaq əmr olunmuşdur. Həmçinin "Əraf" surəsinin 20-ci ayəsində Adəmlə Həvvanın Cənnətdən qovulmasının səbəbi kimi onların şeytanın vəsvəsəsinə uyması göstərilmişdir: "Şeytan (Adəmin və Həvvanın) örtülü ayıb (övrət) yerlərini özlərinə göstərmək məqsədilə

onlara vəsvəsə verib dedi: "Rəbbiniz sizə bu ağacı yalnız mələk olmamağınız və ya (Cənnətdə) əbədi qalmamağınız üçün qadağan etmişdir!"

VƏQF

Lüğətdə "dayanmaq", "ayağa qalxmaq", "kimisə bir işdən agah etmək", "şübhə duymaq", "mane olmaq" mənalarına gələn vəqf fiqh termini kimi müsəlmanın heç bir mənfəət güdməyərək, xeyriyyə məqsədilə müəyyən qurumlara bağışladığı pul və ya maldır. Bunun üçün həmin şəxsin əqli sağlamlığı yerində olmalı və yetkinlik yaşına çatmalıdır. Həmçinin fəqihlərə görə, vəqf davamlı olmalıdır. Müəyyən dövr üçün keçərli olan xeyriyyəçilik vəqf deyildir. Bundan başqa, vəqf daşınmaz əmlak şəklində olmalı və dəyişikliyə məruz qalan mal olmamalıdır. Lakin istəyən daşınmaz əmlakla birlikdə daşınan əmlakı da vəqf edə bilər. Məsələn, torpağı vəqf edən biri onunla birlikdə əkin-biçində istifadə olunan alətləri də vəqf edə bilər. Tarix boyu vəqflər cəmiyyət həyatında mühüm rol oynamışlar. İslam mədəniyyətinin bir növ simvollarından olan vəqflər dövlətin əli çatmayan işlərə kömək etmiş və ya sadəcə dəstəkçi vasitə kimi çıxış etmişlər. Belə ki, ordunun təchizatı, yoxsul və kimsəsiz insanların yemək və sığınacaq təminatı, xəstələrin müalicəsi, tələbələrin oxudulması, elmin inkişafına dəstək olmaq, ibadət evlərinin təmir və tikintisi vəqflərin əsas fəaliyyət sahələrindən bəziləridir.

VƏZ

"Nəsihət", "öyüd", "göstəriş" mənalarına gələn vəz məsciddə dini məsələ-

lərə aid camaata söylənilən nəsihətimiz və təbliğ məqsədli sözlərdir. Moizə sözünün sinonimidir. Vəz oxuyan şəxsə vaiz deyilir. Vəzin əsas məqsədi insanları dini mövzularda maarifləndirmək, onları pis işlərdən çəkindirib, yaxşı işlərə dəvət etməkdir. Qurani-Kəimdə buyrulur ki, "(Ya Rəsulum!) İnsanları hikmətlə (Quranla, tutarlı dəlillərlə), gözəl öyüd-nəsihət (moizə) ilə Rəbbinin yoluna (İslama) dəvət et..." (Nəhl, 125). Məhəmməd peyğəmbər də hədislərində dəfələrlə vurğulamışdır ki, din nəsihətdir. Bu ayə və hədislər İslam dinində vəzin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Həmçinin göstərir ki, vəzin daha təsirli ola bilməsi üçün insan səmimi olmalı və dəvət etdiyi məsələlərə ilk növbədə özü əməl etməlidir.

VİRD

Lüğətdə "gəlmək", "gətirilən su", "su payı" mənalarına gələn "vird" təsəvvüfdə gündəlik dualar, davamlı şəkildə təyin olunan

vaxtlarda oxunmaq məqsədilə ayə, hədis və ya övliyaların sözlərindən toplanmış dualar, zikr deməkdir. Hər təriqətin özünəməxsus virdləri var. Bu duaların əksəriyyəti Qurani-Kərimə və hədislərə əsaslanır.

VİTR

Vitrin lüğəvi mənası "tək və bənzərsiz" deməkdir. Allahın sifətlərindən biri belə adlanır və Onun tək, tayı-bərabəri olmadığını bildirir. Fiqh termini olaraq isə, vitr işa namazından sonra qılınan üç rükətlik namazdır. Hənəfi məzhəbində vitr namazı fərz deyil, vacibdir. Cəfərilikdə vitr müstəhəb namazlardan hesab olunur. Ümumilikdə 11 rükətlik gecə namazının 8 rükəti 4 ədəd iki rükətli namaz şəklində qılınır. Bunlar bitdikdən sonra iki rükət "səf" namazı, ondan sonra isə bir rükət "vitr" namazı qılınır. Digər məzhəblərdə də müstəhəbdir. Vitr camaatla deyil, tək qılınır. Ancaq bəzi məzhəblərdə Ramazan ayında onun camaatla qılınmasına icazə verilir.

YAQUB PEYĞƏMBƏR

Rəvayətə görə, Həzrət Yaqubun soyu Həzrət İbrahimə gedib çıxır. Belə ki, o, Həzrət İbrahimin oğlu İshaqın əkiz övladlarından biridir. Bu barədə Qurani-Kərimdə buyrulur:

İspan rəssamı Dieqo Velaskesin
"Yağub peyğəmbərə gətirilən qanlı köynək" əsəri

"...Bundan sonra Biz onu İshaqla, İshaqın da ardınca Yaqubla (İshaqın, ondan sonra Yəqubun dünyaya gələcəyi ilə) müjdələdik" (Hud, 71). Atası vəfatından öncə Yaqubu Hərrana, dayısı Leyla ibn Nahurun yanına göndərmişdir. O, dayısının yanında yeddi il çoban kimi işlədikdən sonra onun qızları ilə evlənmişdir. Onun Liyadan 6 oğlu, 1 qızı, Rahildən isə Yusif və Benyamin adında iki oğlu dünyaya gəlmişdir. Lakin Həzrət Yaqubun digər xanımlarından da övladları olmuşdur. Həzrət Yaqubun ləqəbi İsrail (Allahın bəndəsi, Tanrının yolunda) olmuşdur. Qurani-Kərimdə də bəzi yerlərdə Yaqub yerinə, İsrail adı işlədilmişdir. Məsələn: "Tövrət göndərilməmişdən əvvəl İsrailin (Yaqub peyğəmbərin) yalnız özü özünə haram etdiyi şeylərdən başqa bütün təamlar (yeməklər) İsrail övladına halal idi..." (Ali İmran, 93). Elə buna görə də Yaqubun 12 oğlunun soyundan

gələnlərə İsrail oğulları deyilmişdir. Çoxlu övladlarının və mal-dövlətinin olduğu rəvayət edilir. Saleh əməl sahibi, mömin, səbirli biri kimi tanınmışdır. Onun yuxu yozma qabiliyyətinin olduğu barədə Qurani-Kərimdə belə xəbər verilir: "Bir zaman Yusif atasına demişdir: "Atacan! Mən (yuxuda) on bir ulduz və Günəşlə ayı gördüm. Gördüm ki, onlar mənə səcdə (təzim) edirlər". (Atası Yaqub) dedi: "Can oğul! Yuxunu qardaşlarına danışma, yoxsa sənə bir hiylə qurarlar. Çünki Şeytan insanların açıq-aşkar düşmənidir. (Yuxuda gördüyü kimi) Rəbbin səni (başqalarından) seçib üstün tutacaq, sənə yuxu yozmağı öyrədəcək, bundan əvvəl babaların İbrahimə və İshaqa nemətini tamamlayıb (peyğəmbərlik) verdiyi kimi, sənə və Yaqub nəslinə də tamamlayıb verəcək. Həqiqətən, Rəbbin (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!" (Yusuf, 4-6). Yaqub oğlanları içərisində ən çox Yusifi sevirdi və onunla dərhləşirdi. Buna görə də qardaşları Yusifə paxıllıq edirdilər. Onlar Yusifi quyuya ataraq qanlı köynəyini atalarına göstərdilər və Yusifin öldüyünü dedilər. Yusifin dərindən gecə-gündüz ağlayan Yaqubun gözləri kor oldu. Lakin Tanrı Yusifi o quyudan xilas edərək onu Misir hökmdarı etdi. Bir müddət sonra Yaqubun oğulları Misirə getdilər. Yusif peyğəmbər özünü qardaşlarına tanıtdı və onlara qarşı kin duymadığını bildirdi. Ancaq gələn dəfə gələndə atalarını da gətirmələrini tapşırı. Atası Yusifin köynəyini gözlərinə sürtdü və gözləri açıldı. Rəvayətlərə görə, Yaqub peyğəmbər 140 və ya bəzələrinin dediyinə əsasən 147 yaşında Misirdə dünyasını dəyişmişdir. Vəsiyyətinə əsasən cənazəsi İbrahimlə İshaqın məzarının kənarında dəfn

edilmişdir. Rəvayətə görə, əkiz qardaşı da eyni gündə dünyadan köçmüş və ikisini bir qəbirə qoymuşlar.

YAS

Yaxın bir adamın ölümü münasibətilə hər cür zövq və əyləncədən imtina etmək, hüzn və kədər deməkdir. Matəm sözü ilə sinonimdir. Özündən əvvəlki din və cəmiyyət anlayışlarına yeni mənə gətirən İslam hər sahədə olduğu kimi, cənazənin götürülməsi, dəfni və dəfndən sonrakı məsələlərlə, eləcə də yas mərasimləri ilə bağlı özünəməxsus qaydalar yaratmışdır.

Bu gün yas mərasimlərində rast gəlinən mənfi hallardan biri dünyasını dəyişmiş insan üçün qadınların ağı deyərək, saçlarını yolması, üzlərini cıraraq ağlamasıdır. Ağı demək insanın əzabını dilə gətirən duyğunun ifadəsi olduğu üçün, demək olar ki, bütün cəmiyyətlərdə rast gəlinən adətdir. Lakin həddi aşmamağa fikir vermək lazımdır. Çünki Məhəməd peyğəmbər hər şeydə olduğu kimi, ölüm qarşısında da möminlərə səbirli olmağı tövsiyə etmişdir. Əksər müsəlman ölkələrində yas mərasimlərində təmtəraqdan qaçınılır. Yalnız üç gün müddətində başsağlığı üçün gələn qonaqlara su, xurma verilir, yaxud da ölənin şəxsin qonşuları tərəfindən yemək bişirilir və qonaqlara paylanılır. Vəfat etmiş şəxsin əşyaları və geyimləri kasıb insanlara bağışlanılır. Yas mərasimlərində yol verilən hədsiz israfçılıq və nümayiş olunan təmtəraq isə İslam dinində yoxdur, hətta şəriətlə ziddiyyət təşkil edir.

YASİR İBN AMİR

İslamın ilk şəhidlərindən biridir. Öslən Yəməndəndir. İki qardaşı ilə birlikdə itkin

düşən digər qardaşlarını tapmaq üçün Məkkəyə gəlmişdir. Daha sonra qardaşları Yəməne qayıtmış, Yasir isə Məkkədə qalmış və Qüreyşdən olan Əbu Hudeyfə ibn əl-Muğirənin himayəsinə keçmişdir. Əbu Hudeyfə onu cariyəsi Süməyyə ilə evləndirmiş və onların Əmmar adlı oğulları dünyaya gəlmişdir. Oğlu Əmmar ibn Yasir və xanımı Süməyyə bint Həyat ilə birlikdə müsəlmanlığı ilk qəbul edən 13 şəxs arasındadır. Ancaq Əbu Hudeyfənin vəfatından sonra himayəsiz qalan Yasir və ailəsi İslamdan üz çevirməyə məcbur edilmiş, işgəncələrə məruz qalmış və sonda öz inancları uğrunda şəhid olmuşlar.

YEZİD İBN MÜAVİYƏ

Əməvilər sülaləsinin banisi Müaviyə ibn Əbu Süfyanın oğludur. II Əməvi xəlifəsidir. 645-ci ildə Şamda doğulmuş, 680-ci ildə hakimiyyətə gəlmişdir. O, hakimiyyətə İmam Hüseyin və səhabələrdən Abdullah ibn Zübeyrin etirazlarına rəğmən yiyələnmişdir. Çünki onlar hakimiyyətin varislik yolu ilə keçməsi ənənəsinin yaranacağından narahat idilər. Halbuki ərəb siyasi ənənələrinə görə, liderlər əsasən yaşlı, təcrübəli və nüfuzlu şəxslərdən seçilirdi. Yezid isə bu xüsusiyyətlərin heç birinə sahib olmadığına görə İmam Hüseyin onun xəlifəliyini tanımamışdır.

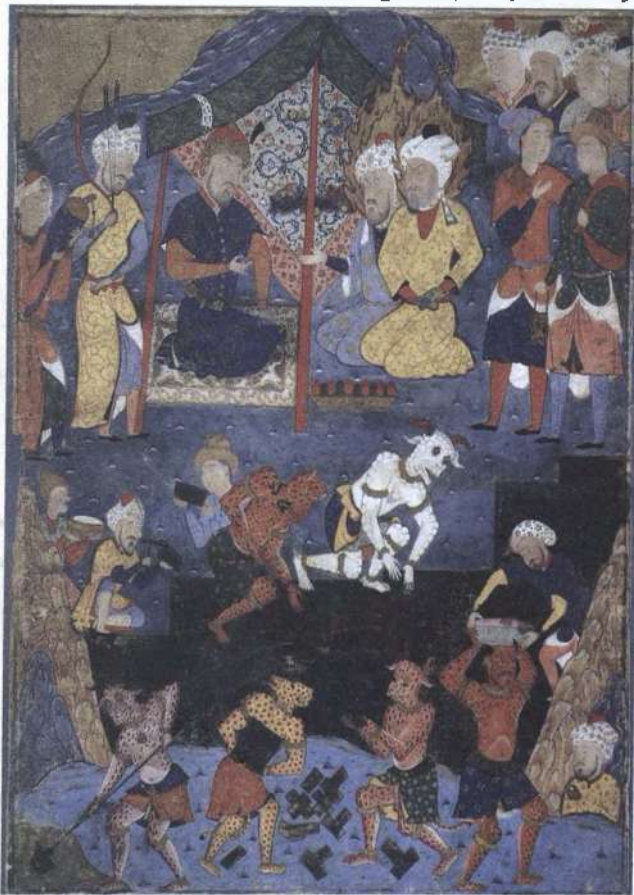
Kufə əhalisi İmam Hüseyinə beyət gətirdiyi üçün o, Mədinədən Məkkəyə, oradan da Kufəyə yola düşmüşdür. Göndərdiyi ordu Kərbəladə İmam Hüseyin özünü və tərəfdarlarını qətlə yetirmişdir. Bununla da Yezid müsəlman aləmində zülmün simvoluna çevrilmişdir. 683-cü ildə I Yezid mindiyi atında müvazinətini itirmiş və yerə yığılaraq

ölmüşdür. Ondan sonra hakimiyyətə oğlu II Müaviyə gəlmişdir.

YƏCUC VƏ MƏCUC

"Alov" və "qılgıncı" mənasındaki "əcic" kökündən törəyən "Yəcuc" və "Məcuc" kəlmələri Qurani-Kərimdə iki yerdə keçmişdir: "Nəhayət, iki dağ arasına gəlib çatdıqda onların ön tərəfindən az qala söz anlamayan (yaxud danışığı çox çətin başa

Yəcuc və Məcucu təsvir edən miniatür

düşülən) bir tayfa gördü. Onlar (tərcüməçi vasitəsi ilə) dedilər: "Ey Zülqərneyn! Yəcuc və Məcuc (tayfaları) bu ərazidə fitnə-fasad törədirlər. Bizimlə onlar arasında bir sədd çəkmək üçün sənə müəyyən məbləğ (yaxud xərac) versək olarmı?" (Kəhf, 93-94); "Nəhayət, Yəcuc-Məcuc (səddinin) açılıb (dağılıb) onlar hər tərəfdən (alçaq və yüksək

təpələrdən) sürətlə (məhşərə) axışdıqları zaman" (Ənbiya, 96). Hər iki ayədən belə aydın olur ki, Yəcuc və Məcuc təxribatçı, ara qarışdırıcı bir millət olmuş, ətrafdakı xalqlara zülm və haqsızlıq etmişlər. Birinci ayəyə əsasən, onları Zülqərneynə şikayət etmişlər, o da bu qövmin qarşısını almaq məqsədilə onlarla aralarına sədd çəkmişdir. İkinci ayədən isə belə məlum olur ki, bu səddin dağılaraq Yəcuc və Məcucun Yer üzünə səpələnməsi qiyamətin əlamətlərindən biridir. Ancaq Yəcuc və Məcucun hansı millət, hansı qövm olduğu nə Quranda, nə də hədislərdə bildirilmişdir.

YƏHYA PEYĞƏMBƏR

Qurani-Kərimin "Ali İmran", "Ənbiya", "Məryəm" və "Ənam" surələrində haqqında bəhs edilən Zəkəriyyə İsrail oğullarının peyğəmbərlərindəndir. Soyu Yaqub peyğəmbərdən başlayır. Məhəmməd peyğəmbərdən nəql edilən bir hədisə görə, o, dülgərliklə məşğul olmuşdur.

Allah-Təala Həzrət Zəkəriyyəni Həzrət İsa doğulmamışdan əvvəl, üsyan və azgınlığın artdığı, çirkinliklərin yayıldığı, günahların çoxaldığı dövrdə İsrail oğullarına peyğəmbər olaraq göndərmişdi. Həzrət Zəkəriyyə İsrail oğullarını dinə dəvət etmiş, onları ilahi əzabla qorxutmuşdur. Buna görə də bir çox zalım hökmdarla qarşı-qarşıya gəlməyə məcbur olmuş, sonda onlardan biri tərəfindən şəhid edilmişdir.

Zəkəriyyə peyğəmbərin xanımı Həzrət Məryəmin xalası İsa olmuşdur. Həzrət Zəkəriyyə Həzrət Məryəmi də himayəsinə götürmüş, onun üçün Beytül-müqəddəsə bir otaq ayırmışdı. Həmin dövrdə qadınların

məbədə girməsinə icazə verilmədiyinə görə Zəkəriyyə peyğəmbər bu məsələdə də bir çox problemlə rastlaşmışdı. Lakin o, sonadək Həzrət Məryəmi qorumuş, mübarizəsindən əl çəkməmişdir.

Həzrət Zəkəriyyənin xanımı sonsuz imiş. O, artıq qocalmış, saçları ağarmış və çətinliklərlə mübarizə apara bilməyəcək yaşa çatmışdı. Buna görə də Allah-Təaladan ona qocalığında kömək olacaq, risaletini (peyğəmbərliyini) davam etdirəcək, çirkinlik və günahlarla mübarizədə tək qoymayacaq bir övlad bəxş etməsini diləmişdir. Qurani-Kərimdə bu barədə buyurulmuşdur: "Biz (Zəkəriyyənin) duasını qəbul buyurduq, ona Yəhyanı bəxş etdik və zövcəsini (doğmağa) qabil bir hala gətirdik..." (Ənbiya, 90).

Beləliklə, Həzrət Cəbrail Zəkəriyyə peyğəmbərin yanına gələrək, ona oğlan övladının olacağını müjdələmişdir. Zəkəriyyə peyğəmbər özünün qoca, xanımının da sonsuz olduğunu söyləyərək, buna inanmamış və arxayınlaşmaq üçün Allahdan bir əlamət istəmişdir. Bunun müqabilində Allah-Təala onun nitqini əlindən almış və Həzrət Zəkəriyyə üç gün danışa bilməmişdir. Həqiqətən, onların oğlu dünyaya gəlmiş və tanrının istəyi ilə adını Yəhya qoymuşlar. Həmin vaxt Həzrət Zəkəriyyənin 99, xanımının isə 98 yaşı olmuşdur.

Həzrət Yəhya İsa peyğəmbərdən üç gün (bəzi mənbələrdə altı ay) əvvəl dünyaya gəlmişdir və sonralar onlar Misirdə uzun müddət birlikdə yaşamışlar. Xristianlıqda onun Həzrət İsanın peyğəmbərliyini qəbul edən ilk insan olmasına inanılır.

Həzrət Yəhyaya otuz yaşında peyğəmbərlik verilmişdir. O, şəriətin əsaslarına və

hökmlərinə dərindən bələd olmuşdur. Din barəsindəki fəvvalara görə tez-tez ona müraciət etmişlər: "(Yəhya dünyaya gəldikdən sonra ona dedik:) "Ey Yəhya! Kitabdan bərk yapış (Tövrəni möhkəm tutub onun hökmlərinə ciddi əməl et!). Biz uşaq ikən ona hikmət (Allah kəlamının incəliklərini anlamaq, peyğəmbərlik) verdik" (Məryəm, 12).

Xristianlıqda Həzrət Yəhyaya "Vəftizçi" ləqəbi verilmişdir. Çünki o, tutduqları əməllərdən peşman olmuş günahkar insanları günahlardan arınmaları üçün xaç suyuna salmışdır (vəftiz etmişdir). Onun Həzrət İsanı da xaç suyuna saldığı qəbul edilir. Həmin vaxt İsa peyğəmbərin 33 yaşı olmuşdur.

Həzrət Yəhyanın İsrail hökmdarı Herod tərəfindən şəhid edildiyi rəvayət olunur.

YUNUS ƏMRƏ

Təsəvvüf şairi Yunus Əmrə türk ədəbiyyatına güclü təsir göstərmiş mütəfəkkirlərdən biridir. Həyatı və şəxsiyyəti haqqında çox az məlumat vardır. Bilinən odur ki, Osmanlı imperiyasının qurulmağa başladığı dövrdə yaşamışdır. Təxminən 1240-1320-ci illərdə yaşadığı güman olunur. Yunus Əmrənin yaradıcılığı Anadolu Səlcuqlar imperiyasının dağılması və türk bəyliklərinin qurulmağa başladığı dövrləri əhatə edir. O, uzun müddət Hacı Bektaş Vəli Dərgahında fəaliyyət göstərmişdir. Bir sıra mənbələrdə Yunus Əmrənin Hacı Bektaş Vəlidən, o cümlədən onun xələfi Tapdıq Əmrədən dərslər aldığı qeyd olunur. Yunus Əmrə Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hacı Bektaş Vəli, Əhli Evrani Vəli və digərlərindən təsirlənmişdir. Türk ədəbiyyatının bu böyük şairi yalnız

Əhalisi bütperəst idi.

Həzrət Yunusun soyu Yaqub peyğəmbərin oğlu və Yusif peyğəmbərin qardaşı Benyamina gedib çıxır. O, anasının adı ilə - Yunus ibn Məttə şəklində xatırlanır. Yunus peyğəmbər əslən İsrail oğullarından olsa da, yəhudilərə deyil, məhz Nineviya sakinlərinə peyğəmbər kimi göndərilmişdi. Xristian ənənəsində, bu fakt Tanrının sevgi və rəhmətinin yalnız seçilmiş xalqa – yəhudilərə deyil, bütün bəşəriyyətə məxsus olması kimi qəbul edilir.

Rəvayətlərdə deyilir ki, Həzrət Yunus Allah-Təalanın əmri ilə Nineviya şəhərinə yollanmış və buranın əhalisini bütləri tərk edib, Allaha ibadətə çağırırmışdır. Əks halda, bəlaya düşər olacaqlarına dair onları xəbərdar etmişdir. Lakin camaat bütlərə sitayişdən əl çəkməmişdir. Bundan qəzəblənən Yunus peyğəmbər Allahdan icazə almadan başqa ölkəyə köçməyi qərarlaşdırmışdır. Bəlkə başqa yerdə ona inanacaq və Allaha ibadət

"Yunus və balıq", miniatür.

YUNUS PEYĞƏMBƏR

Adı Qurani-Kərimdə xatırlanan peyğəmbərlərdəndir. Hətta sonuncu səmavi Kitabın 10-cu surəsi onun adını daşıyır. O, Qurani-Kərimdə "Zünnun" və "Sahibul-hut" ləqəbləri ilə zikr edilir (Hər ikisinin mənası "balıq sahibi" deməkdir).

Rəvayətlərə görə, Həzrət Yunus Nineviya şəhərinin əhalisinə peyğəmbər kimi göndərilmişdir. Nineviya ("Aslanlar yuvası") Yuxarı Dəclə çayının ətrafında yerləşən Assuriya dövlətinin paytaxtı olmuşdur. Gəmidəkilər "Yəqin ki, aramızda böyük

günah işləmiş biri var. Bəlkə o, ağasından qaçmış kölədir" – söyləmişlər. Həmin adamı müəyyənləşdirmək üçün püşk atmaq və püşk kimə düşsə, onu dənizə atmaq qərarına gəlmişlər. Püşk Həzrət Yunusa düşmüşdür. O, səhv etdiyini, Allahın əmrindən qaçdığını anlamış və gəmidəkilərdən onu dənizə atmalarını istəmişdir. Dənizə atıldığı zaman böyük bir balıq onu udmuşdur. Həzrət Yunus Allahın xoşuna gəlməyən səbirsizliyinə görə bu bəlaya düşər olmuş və əməlindən peşman olaraq balığın qarnında dua etmişdir. Allah-Təala da onun duasını qəbul etmişdir: "... (Pərvərdigara!) Səndən başqa heç bir tanrı yoxdur. Sən paksan, müqəddəssən! Mən isə, həqiqətən, zalımlardan olmuşam (əmrinə qarşı çıxaraq özümə zülm eləmişəm)", - deyib dua etmişdi. Biz onun (Yunis) duasını qəbul buyurduq və (balığın qarnından çıxartmaqla) onu qəmdən qurtardıq. Biz möminlərə belə nıcat veririk!" (Ənbiya, 87-88).

Balığın qarnından xilas olan Həzrət Yunus uzun müddət sahilə taqətsiz vəziyyətdə uzanıqlı qalmışdır. Bu vaxt Allahın razılığı ilə onun başının üzərində iri budaqları olan bir ağac böyüməyə başlamış və beləliklə, Həzrət Yunus günəşin qızmar şüalarından qorunmuşdur. Bir neçə gün sonra özünə gələn Yunus peyğəmbər yenidən Nineviyaya tərəf üz tutmuşdur. Xalqı onu böyük sevinclə qarşılarmış və hamı birlikdə onun dəvətini qəbul etmişdir: "Biz onu yüz min nəfərə və daha çox kimsəyə peyğəmbər göndərdik. Nəhayət, onlar ona (Yunisə) iman gətirdilər və Biz də onlara müəyyən vaxtadək (ömürlərinin axırına kimi) gün-güzəran verdik" (Səffat, 147-148).

Tarixi mənbələrə görə, Nineviya bundan

sonra daha 200 il mövcud olmuş, eradan əvvəl 610-cu ildə Babil çarı Nabupalasar və Midiya çarı Kiaksar tərəfindən süquta uğradılmışdır.

YUSİF PEYĞƏMBƏR

Yaqub peyğəmbərin Rahilədən olan oğludur. Bünyamin adında ata-anabir qardaşı və Yaqub peyğəmbərin digər xanımlarından olan 10 qardaşı olmuşdur. Anasını erkən yaşlarda itirdiyinə görə xalası ona baxmışdır. Qurani-Kərimin 12-ci surəsi onun adını daşıyır. Ümumilikdə, 98 ayədə adı keçir. Həmin ayələrə əsasən Həzrət Yusifin həyatı haqqında bunlar məlum olur: Yusif peyğəmbər gözəl simaya və yüksək zəkaya sahib olmuşdur. Atası 12 oğlu arasında ən çox onu sevmişdir. Bu da qardaşlarının qısqançlığına səbəb olmuşdur. Bir dəfə Yusif atasına öz yuxusunu danışır. Deyir ki, yuxuda 11 ulduzun, günəş və ayın ona sitayiş etdiyini görmüşdür. Yuxu yozma qabiliyyətinə sahib olan Həzrət Yaqub bildirir ki, bu yuxu onun gələcəkdə böyük bir adam olacağına işarədir. Və bərk-bərk tapşır ki, yuxusunu heç kimə danışmasın. Ancaq qardaşları bu yuxudan xəbər tuturlar və hiyləyə əl atırlar. Onlar

Yusif və Züleyxa əhvalatını təsvir edən miniatür atalarının yanına gələrək Yusifi onlarla birlikdə qoyun otarmağa aparmağa icazə

verməsinə istəyirlər. Həzrət Yaqub Yusifin də həvəsli olduğunu görüb icazə verir. Yolda qardaşları Yusifi quyuya atırlar. Qanlı köynəyini isə atalarına gətirərək canavarın Yusifi yediyini deyirlər. Yaqub peyğəmbər böyük qəm-qüssəyə batır, gecə-gündüz ağlamaqdan gözləri kor olur. Ancaq Allah-Təala Yusifi quyudan xilas edir. Belə ki, Mədyəndən Misirə gedən bir karvan quyudan su götürmək üçün yolda dayanır. Vedroni quyudan çəkəndə ay üzlü bir oğlan uşağının da quyudan çıxdığını görüb təəccüblənirlər. Onu Misir bazarında satışa çıxarırlar və yüksək qiymətə fironun adamlarından birinə satırlar. Həmin adam Yusifi öz himayəsinə götürür. Yusif böyüdükcə onun gözəlliyi, üzündəki nur daha da artır. Nəticədə, ağasının həyat yoldaşı Züleyxa ona vurulur. Ancaq Yusif onu rədd etdiyinə görə Züleyxa ona şər atır və Yusifi zindana salırlar. Yusif zindanda xəstələrlə maraqlanır, gecələr zikir və dua ilə məşğul olur. Allah da ona atası kimi yuxu yozma qabiliyyəti bəxş edir. Həzrət Yusif zindanda ikən Misir fironunun şərbət paylayanı və çörəkçisi də zindana düşür. Onlar da öz yuxularını Həzrət Yusifə yozdururlar. Yusif yuxulara əsasən şərbət paylayanın zindandan xilas olacağını, çörəkçinin isə asılacağını bildirir və şərbət paylayandan xilas olduqdan sonra onu unutmamasını, kömək etməsinə istəyir.

Bir müddət sonra Misir fironu bir yuxu görür. Ancaq heç kim fironun yuxusunu yoza bilmir. Şərbət paylayan birdən Həzrət Yusifi xatırlayır və onun barəsində firona danışır. Firon Yusifə yuxuda yeddi zəif inəyin yeddi bəslənmiş inəyi yediyini, yeddi yaşıl sünbül və yeddi qurumuş sünbül gördüyünü deyir.

Yusif yuxunu belə yozur: yeddi il bolluq, yeddi il də qıtlıq olacaq. Bolluqda yığib, qıtlıqda yeyin. Firon Yusifin zəkasına heyran olur və neçə illərdə zindanda haqsız yerə qaldığını öyrənir. Öz möhürlü üzüyünü Yusifin barmağına taxır. Yusif Firondan sonra Misirdə ikinci adam olur. Yusifin məsləhəti ilə yeddi il ərzində əhali məhsulun beşdə birini anbarlara yığır. Yeddi ildən sonra Misirdə və ətraf ölkələrdə qıtlıq illəri başlayır. Qonşu ölkələr taxıl almaq üçün Misirə üz tuturlar. Qıtlıq Yaqub peyğəmbərin vətəni Kənanda da yaşanır. O, oğullarını taxıl almaq üçün Misirə göndərir. Misirə gələn qardaşlar Yusiflə danışdıqlarının fərqi varmırlar. Ancaq Həzrət Yusif özünü tanıdır və onlara kin bəsləmədiyini bildirir. Yusif bütün ailəsini Misirə dəvət edir. Bununla da İsrail oğulları Fələstindən Misirə köçərək burada məskunlaşırlar. Yaqub peyğəmbər Yusifin köynəyini gözlərinə sürtür və gözləri açılır. Quranda buyrulur: **“(Yusif) ata-anasını taxt (öz taxtının) üstünə qaldırdı. Onlar (ata-ana və on bir qardaş) hamısı (hörmət əlaməti olaraq) onun qarşısında səcdəyə qapandılar. (Allah onları bir-birinə qovuşdurduğu üçün şükür səcdəsi etdilər). (Yusif) dedi: “Atacan! Bu əvvəl gördüyüm yuxunun yozumudur. Rəbbim onu (yuxunu) həqiqətə çevirdi. O mənə yaxşılıq etdi, çünki mən zindandan qurtardım, Şeytan mənimlə qardaşlarımın arasını vurduqdan sonra sizi çöldən (yanıma) gətirdi (bizi bir-birimizə qovuşdurdu). Həqiqətən, Rəbbim istədiyinə qarşı lütfkardır (istədiyi şəxs və ya iş barəsində incə tədbir sahibidir). O, doğrudan da, (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!” (Yusif, 100).**

ZAHİD

Zahid təsəvvüfdə dünyaya rəğbət bəsləməyən, dünya işlərindən əl-ətdəni çəkən, özünü tamamilə axirətə hazırlayan, Allaha həsr edən, mal-dövlətə, şan-şöhrətə dəyər verməyən şəxsə deyilir. Başqa sözlə, zahid o insandır ki, dünyaya etinasız yanaşır, yaxşı bilir ki, mal-dövlət, vəzifə kimi dünyəvi şeylər müvəqqətidir. Qurani-Kərimdə buyrulur: **“Bu sizin əlinizdən çıxana kədərlənməməyiniz və sizə də verilənə sevinib qürrelənməməyiniz üçündür. Allah özünü bəyanən, (özü ilə) fəxr edən heç bir kəsi sevməz!” (Hədid, 23).**

ZAHİRİYYƏ

Zahiriyyə məzhəbi Davud əz-Zahiri kimi tanınan Davud ibn Əli əl-İsfəhaninin adı ilə bağlıdır. Bu məzhəbdə Quran və sünnədəki hökmlərin zahiri mənalara əsas götürüldüyü üçün belə adlandırılmışdır. Zahiriyyə məzhəbi əsasən Əndəlüsdə yayılmış və hicri V əsrə qədər varlığını qorumuşdur. Hicri VIII əsrdə isə artıq heç bir mənsubu qalmadığına görə yaddan çıxmışdır. İbn Həzm kimi tanınan Əbu Məhəmməd Əli ibn Həzm əl-Əndəlüsi bu məzhəbin imamlarından biridir.

ZAT

Ərəb dilindən tərcümədə “öz” deməkdir. Bir şeyin özü, onu həmin şey edən, digərlərindən fərqləndirən mahiyyət kimi başa düşülür. Allahın zati sifətləri dedikdə, yalnız Ona məxsus olan, digər varlıqlarda olmayan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Bunlara var olmaq üçün başqa nəyəsə və ya kiməsə ehtiyac duymamaq, əzəli və əbədi olmaq, tayı-bənzəri olmamaq kimi sifətlər daxildir.

ZAVİYƏ (bax: TƏKYƏ)

ZEYD İBN ƏLİ

Zeydiyyə məzhəbinin banisi olan Zeyd ibn Əlinin (699-740) nəslə Məhəmməd peyğəmbərə gedib çıxır. Babası İmam Hüseyin, atası şiələrin 4-cü imamı Zeynalabidin olmuşdur. Zeydlər onu imam və Əhli-beytin ən parlaq nümayəndəsi hesab edirlər. Zeyd zamanəsinin savadlı şəxsiyyətlərindən olan atasından fiqh elmini və hədisləri öyrənmişdir. O, çoxlu səyahət etmiş, müxtəlif elmlərə yiyələnmişdir.

Xəlifə Hişam ibn Əbdülməlikin hakimiyyəti dövründə Məvarənnəhr və Xorasanda şiə təbliğatı güclənmişdi. Bu da peyğəmbər nəslindən olanlara qarşı hakimiyyətin təqiblərinə səbəb olmuşdu. Təqiblərə məruz qalanlar arasında Zeyd ibn Əli də var idi. Şübhə və təqiblərdən bezən Zeyd xəlifənin hüzuruna gedib öz mövqeyini açıqlamaq istəmişdir. Lakin xəlifə onu dinləməkdən boyun qaçırmışdır. Ona görə də Zeyd xəlifəyə qarşı açıq çıxış etmək qərarına gəlmişdir. Bu məqsədlə Kufə şiələrinin yanına getmişdir. Zeyd ibn Əli öz tərəfdarları ilə söhbətlərində Raşidi xəlifələr Əbu Bəkr və Ömər xalq tərəfindən sevilən və dəstəklənən qanuni xəlifələr olduğunu bildirdiyi üçün kufəlilərin əksəriyyəti ondan ayrılmışdı. Sonda ətrafında yalnız 400 nəfər qalan Zeyd ibn Əli Əməvi ordusu ilə döyüşdə məğlubiyyətə uğramış, özü isə şəhid olmuşdur. Xəlifə Hişamın göstərişi ilə onun nəşi qəbirdən çıxarılıb Kufədə dirəkdən asılmış və bir neçə gündən sonra yandırılaraq, külü havaya sovrulmuşdur.

Onun vəfatından sonra tərəfdarları yeni bir məzhəb yaratmışlar. Günümüzdə bu məzhəbin nümayəndələri, əsasən, Yəməndə və ətraf ərazilərdə yaşayırlar. Məzhəb ardıcılıarı etiqadi baxımından mötəziləyə, eləcə də bir çox məsələlərdə şiə məzhəblərindən cəfərilərə, sünni məzhəblərindən isə hənəfilərə yaxındırlar.

Fiqh elmi ilə bağlı ilk kitabın müəllifi olan Zeyd ibn Əli "Məcmuul-kəbir fil-fiqh" adlı əsər qələmə almışdır.

ZEYD İBN HARİSƏ

Məhəmməd peyğəmbərin köləsi olmuş, daha sonra Peyğəmbər onu azadlığa buraxmış və övladlığa götürmüşdür. Müsəlmanlığı qəbul edən ilk dörd nəfərdən biri olan Zeyd Quranda adı keçən yeganə səhabədir. Əslən Yəməndəndir. 8 yaşında qaçırılaq Məkkə bazarında satılmışdır. Hakim ibn Hizam onu alaraq xalası Xədicəyə hədiyyə etmişdir. Həzrət Məhəmmədlə evləndikdən sonra Həzrət Xədicə də onu Peyğəmbərin xidmətinə vermişdir. 622-ci ildə Peyğəmbərlə birlikdə Məkkədən Mədinəyə hicrət etmişdir. Taif səfərində Məhəmməd peyğəmbərin yanında olmuşdur. Taiflilər İslamı təbliğ etmək üçün gələn Həzrət Məhəmmədi daşa tutmuş, Zeyd isə özünü sipər etmişdir. Həzrət Məhəmməd onu cariyəsi Ümmü Eymənlə evləndirmiş və onların Üsamə adında oğulları dünyaya gəlmişdir. Daha sonra Zeyd Peyğəmbərin xalası qızı Zeynəb ilə evlənmiş, lakin bir müddət sonra boşanmışlar. Bədr, Uhud, Xəndək müharibələrində iştirak etmiş, Mutə döyüşündə İslam ordusunun komandiri

olmuşdur. 629-cu ildə baş verən bu döyüşdə şəhid edilmişdir.

ZEYD İBN SABİT

Təqribən 615-655-ci illərdə Mədinədə yaşamışdır. Peyğəmbərin səhabəsi və vəhy katibi olmuşdur. Kiçik yaşlarında atasını Övs və Xəzrəc qəbilələri arasında baş vermiş döyüşdə itirmiş, anası tərəfindən böyüdülmüşdür. Həzrət Məhəmməd səhabəsi Musab ibn Ümeyri İslamı yaymaq üçün Mədinəyə göndərmişdi. Həmin vaxt hələ 11 yaşında olan Zeyd İslamı qəbul etmişdir. Müsəlman olduqdan sonra Qurani-Kərimi əzbərləməyə başlayan Zeyd ayələri həm özü öyrənir, həm də Bəni-Nəccar qəbiləsinin uşaqlarına öyrədirdi. İslam miras hüququnu (fəraizi) ən yaxşı bilən səhabələrdən olmuşdur. Eyni zamanda, Qurani-Kərimi hamıdan yaxşı oxumuş, ən dəqiq hökmlər verən səhabələrdən olmuşdur. Peyğəmbərin vəhy katibi olmaqla yanaşı, şəxsi yazışmalarını da o, qələmə almışdır. Həzrət Məhəmməd digər hökmdarlardan gələn məktubların dəqiq tərcümə edilməsi üçün ona süryani və ibrani dillərini öyrənməyi tapşırırmışdı. Deyilənə görə, Zeyd 15 gün ərzində hər iki dili öyrənməyə müvəffəq olmuşdur. Ömər ibn Xəttab və Osman ibn Əffanın hakimiyyəti dövrlərində onların yazı işlərini həyata keçirmişdir.

Zeyd ibn Sabit qiraət elmini də yaxşı bilirdi. Onun bu elmi dərindən bilməsi həm səhabələrin, həm də tabiunun sözləri ilə sabitdir. Qurani-Kərimi əzbər bilən səhabələrin əksəriyyəti döyüşlərdə şəhid düşdüyündən onun yaddaşlardan silinmə təhlükəsi yaranmışdı. Odur ki, xəlifə Əbu

Bəkr Zeyd ibn Sabitə Quran ayələrini bir yerə toplayıb müshəf halına salınmasını buyurmuşdu. Osman ibn Əffanın xəlifəliyi dövründə isə yenə də Zeyd ibn Sabitin rəhbərliyi ilə Quran çoxaldılaraq əsas İslam mərkəzlərinə göndərilmişdir.

ZEYDİYYƏ (bax: ZEYD İBN ƏLİ)

ZEYNƏB BİNT ƏLİ

Məhəmməd peyğəmbərin nəvəsi, Həzrət Əli ilə Həzrət Fatimənin qızıdır. Hicrətdən beş il sonra dünyaya gəlmişdir. Həyat yoldaşı əmisi Cəfər ibn Əbu Talibin oğlu Abdullaha. Bu izdivacdan Əli, Avn, Abbas və Məhəmməd adlı dörd oğlu və Ümmü Gülsüm adlı bir qızı dünyaya gəlmişdir. Zeynəb Kərbəladə böyük məhəbbət bəslədiyi qardaşı İmam Hüseyinin yanında olmuş, Aşura faciəsindən sonra həm əsirlər karvanındakı qadınlara və uşaqlara rəhbərlik etmiş, həm də öz xütbələrində Yezidin hakimiyyətini pisləmişdir. Tarixi qeydlərə görə, hicrətin 63-cü ilində Şamda vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur. Zeynəb atası Əli və anası Fatimədən hədislər nəql etmişdir. Deyilənə görə, yüksək biliyə sahib olan Zeynəb Həzrət Əlinin xilafəti dövründə Kufə qadınlara dərs demiş, Quran təfsirini öyrətmişdir.

ZEYNƏB BİNT MƏHƏMMƏD

Həzrət Məhəmmədlə Həzrət Xədicənin ən böyük qızıdır. Zeynəb dünyaya gələndə Peyğəmbərin 30 yaşı vardı. Xalası oğlu Əbül-As ibn Rəbi ilə evlənmiş, Əli adında bir oğlu və Ümamə adında bir qızı olmuşdur. Oğlu erkən yaşda vəfat etmiş, qızı Ümamə isə xa-

lası Fatimənin vəsiyyətinə əsasən, Həzrət Əli ilə evlənmiş, ondan Məhəmmədül-Əvsat adlı oğlu dünyaya gəlmişdir. Həzrət Əlinin ölümündən sonra Muğirə ilə ailə qurmuş və Yəhya adında oğulları dünyaya gəlmişdir.

Həzrət Məhəmmədin peyğəmbərlik dövrü başlayanda Zeynəb bacıları və anası ilə birlikdə İslamı ilk qəbul edənlərdən olmuşlar. Lakin həyat yoldaşı Əbül-As bütpərəst olaraq qalmışdır. O dövrdə müsəlman qadının kafirlərlə evli olmasını qadağan edən ayə (Mumtəhənə, 10) etmədiyindən Zeynəb əri ilə Mədinəyə hicrət edənədək yaşamışdır. Əbül-As Bədr döyüşündə müsəlmanlara əsir düşmüş və Məhəmməd peyğəmbər tərəfindən azad edilmişdir. Əvəzində isə Əbül-As Zeynəbi atasının yanına Mədinəyə yollamışdır. Bundan sonra Əbül-As ilə Zeynəb uzun müddət görüşməmişlər. O, hicrətin 7-ci ilində İslamı qəbul etdikdən sonra Mədinədə Məhəmməd peyğəmbərdən Zeynəblə evliliyinin bərpa edilməsini istəmişdir. Həzrət Peyğəmbər də buna razılığını verdikdən sonra onlar yenidən evlənmişlər. Lakin bir neçə ay sonra – hicrətin 8-ci ilində Zeynəb ağır xəstəliyə tutularaq vəfat etmişdir.

ZƏBANİ

İslama görə, Cəhənnəmi idarə edən və günahkarları atəşə atmaqla vəzifələndirilən mələklər "zəbanı" adlanır. Əzab mələkləri kimi təqdim edilən zəbanilər haqqında Qurani-Kərimdə buyrulur: "Kafirlər dəstə-dəstə Cəhənnəmə sürüklənəcəklər. Nəhayət, ora çatınca onun qapıları açılacaq və Cəhənnəm gözətçiləri onlara deyəcəklər: "Məgər sizə öz içərinizdən Rəbbinizin ayələrini oxuyan,

sizi bu gününüze qovuşacağınızla qorxudan peyğəmbərlər gəlməmişdi?..” (Zumər, 39); “Biz də zəbaniləri (Cəhənnəmdəki əzab mələklərini) çağıracağıq!” (Ələq, 18).

ZƏBUR

Lüğətdə “kitab”, “cüz”, “səhifə”, “söz”, “yazı”, “ağıl”, “məktub” kimi mənalara gələn Zəbur Allah-Təalanın Davud peyğəmbərə vəhy yolu ilə göndərdiyi müqəddəs kitabın adıdır. Dörd böyük kitabdan biri olduğu deyilən Zəburun əsl nüsxəsi yoxdur. Lakin Əhdi-Ətiqdəki “Məzmurlar” kitabının Zəbur olduğu güman edilir. Bu kitab mənzum formada olan əxlaqi öyüd və nəsihətlərdən ibarətdir. Qurani-Kərimdə 3 yerdə Zəburdan bəhs olunur: “...Biz İbrahimə, İsmailə, İshaqa, Yəquba və onun övladlarına, İsayə, Əyyuba,

Yunisa, Haruna və Süleymana da vəhy göndərdik. Biz Davuda da Zəburu verdik” (Nisa, 163); “...Biz peyğəmbərlərin bəzisini digərlərindən üstün etdik və Davuda Zəbur verdik” (İsra, 55); “Biz kitabdan (Tövrətdən, yaxud lövhi-məhfuzdan) sonra Zəburda da (cənnət torpağına, yer üzünə və ya müqəddəs) torpağa yalnız Mənim saleh bəndələrimin daxil olacağını yazmışdıq” (Ənbiya, 105).

ZƏHƏBİ

İmam Zəhəbi kimi tanınan Şəmsəddin Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Əhməd ibn Osman ibn Kaymaz 1274-cü ildə (hicri 673) Şamda türkmən ailəsində dünyaya gəlmişdir. Məşhur tarixçi və hədis alimi kimi tanınan Zəhəbi ilk tənqidçi müsəlman alimlərdəndir. Zəhəbi ləqəbi atasına aiddir. Zərgərliklə məşğul olduğuna görə bu ləqəbi almışdır. Ziyalı bir ailədən çıxan Zəhəbi təhsil almağa Dəməşqdə başlamışdır və ilk müəllimi atası olmuşdur. Atasından sonra hələbli alim Ələddin Əli ibn Məhəmməddən dərs almışdır. Zəhəbinin müxtəlif elmlərə yiyələnmək üçün bir çox ölkə və şəhərlərə səyahət etdiyi, təxminən 1040 müəllimdən dərs aldığı deyilir. Bunların arasında Cəmaləddin Əbu İshaq İbrahim ibn Davud əl-Əsqəlani, Şeyx Məcdüddin Əbi Bəkr, Müvəffəqüddin ibn Mənsur, Şeyx Ömər ibn əl-Qəvvas kimi dövrün bir çox tanınmış qiraət, hədis və tarix alimlərində böyük nüfuz sahibi olan alimlərdəndir. Hicri 691-ci ildə Məhəmməd ibn Cövhərdən nəqlilə təcvid elminə dair “əl-Müqəddimə” əsərini yazmışdır. Tarix elmində özündən əvvəlki alimlərdən fərqli yol izləmiş, buna görə də bir çox tarixi rəvayətin yalan və zəif olduğu qənaətinə gəlmişdir. Bu sahədə ən məşhur əsəri “Tarixul-İslam”dır. 1300-cü illərədək olan İslam tarixini əhatə edən bu əsər təbəqələrə, təbəqələr isə illərə bölünmüşdür. 10 cildəndən ibarətdir. “Siyəru Ələmin-Nübəla” adlı digər bir əsəri isə bioqrafikdir. Natiqlik və müəllimliklə də məşğul olan İmam Zəhəbi 1348-ci ildə (hicri 748) 74 yaşında Şamda vəfat etmişdir.

ZƏKAT

Lüğətdə “artma”, “çoxalma”, “təmizlik”, “yaxşı hal” mənalarına gələn zəkat dini termin kimi Allah qarşısında savab qazanmaq niyyəti ilə varlı müsəlmanın bir il ərzində toplanan sərvətinin müəyyən bir hissəsini yoxsullara bağışlamasıdır. Zəkat İslamın əsas şərtlərindən biridir, hicrətin ikinci ilində Mədinədə vacib buyurulmuşdur. Qurani-Kərimdə bu barədə deyilir: “(Müsəlmanların namazı kimi) namaz qılın, zəkat verin və rüku edənlərlə birlikdə rüku edin!” (Bəqərə, 43); “(Ya Rəsulum!) Onların mallarından sədəqə (zəkat) al. Bununla onları (günahlarından) təmizləmiş, pak etmiş (mallarına bərəkət vermiş, əməllərinin savabını artırmış) olarsan...” (Tövbə, 103). Zəkati əqli sağlamlığı yerində olan, həddi-bülüğa çatın, vacib ehtiyaclarını və borclarını ödədikdən sonra artıq mala sahib olan hər zəngin müsəlman ildə bir dəfə verməlidir. “Tövbə” surəsinin 60-cı ayəsində zəkat verilməli şəxslərin siyahısı isə belə açıqlanır: “Sədəqələr (zəkatlar) Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir fərz (vacib əməl) olaraq ancaq yoxsullara, (ehtiyacı olan, lakin utandığından əl açıb dilənməyən) miskinlərə, zəkati yığıb paylayanlara, ürəkləri (müsəlmanlığa) isinişib bağlanmaqda olanlara (iman gətirib hələ kamil mömin olmayanlara), azad ediləcək kölələrə (və ya boynuna kəffarə düşüb verə bilməyənlərə), həmçinin (borcu ödəməyə imkanı olmayan) borclulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolçulara (pulu qurtardığı üçün yolda qalan, vətəninə qayıda bilməyən müsafirlərə) məxsusdur...” İlahiyyatçılara görə, zəkat malla edilən ibadətdir. Bu ibadət sayəsində

müsəlmanın dünyaya, dünya malına bağlılığı zəifləyir və o, Allahın razılığını qazanmaq üçün malını kasıb müsəlmanlarla paylaşır.

Zəkati yalnız azad, yetkinlik yaşına çatmış varlı müsəlmanlar ildə bir dəfə onlara məxsus sərvətdən verməlidirlər. Varlılığın həddi də nisab adlanaraq müəyyənləşdirilmişdir. Lakin bu hədd məzhəblər üzrə fərqlidir. Bir çox ilahiyyatçılar hesab edir ki, nisab həddi 80,18 qram qızıla və ya 561,2 qram gümüşə bərabərdir. Bu ölçüdən çox yığılan sərvətin 2,5 faizi zəkat üçün verilməlidir. Bəzi məzhəblərdə zəkat bəzək üçün istifadə olunan müxtəlif qızıl və gümüşdən hazırlanmış zinət əşyalardan da olmalıdır. Bəzi məzhəblərdə isə qadın və ya kişilərin bəzək əşyası kimi istifadə etdikləri qiymətli əşyalarından zəkat verilmir.

Şəriət qanunları ilə idarə olunan ölkələrdə zəkat müəyyən dövlət qurumları tərəfindən toplanılır. Dünyəvi ölkələrdə isə hər müsəlman fərdi şəkildə zəkati yoxsullara və ya vəqflərə verə bilər.

ZƏKƏRİYYƏ (bax: YƏHYA)

ZƏQQUM

İslam dinində Cəhənnəmdə bitdiyinə inanılan zəhərli, acı meyvələri olan ağac belə adlanır. Cənnətdəki ağacın adı isə Tubadır. Qurani-Kərimdə zəqqum ağacı belə təsvir edilir: “(Ey insanlar!) Qonaq olmağa (ziyafət üçün) bu (Cənnət) yaxşıdır, yoxsa (Cəhənnəmdəki pis qorxulu, meyvəsi zəhər kimi acı) zəqqum ağacı? Biz onu zalımlar (Cəhənnəm istisində heç bir ağac bitməz deyən kafirlər) üçün bir bəla (dərd)

etdik. O elə bir ağacdır ki, Cəhənnəmin lap dibindən (Cəhənnəm odunun içindən) çıxar. Onun meyvəsi şeytanların başı kimidir (olduqca çirkin və əcaibdir). Onlar (Cəhənnəm əhli) ondan yeyəcək və qarınlarını onunla dolduracaqlar" (Saffat, 62-66).

ZƏMƏXŞƏRİ MAHMUD

Tanınmış təfsirçi, fəqih və kəlam alimi Mahmud Zəməxşəri 1075-ci ildə Xarəzmın Zəməxşər məntəqəsində Səlcuq sultanı Malik şahın dövründə yoxsul türk ailəsində dünyaya gəlmişdir. Lakin onun fars əsilli olduğunu qeyd edənlər də olmuşdur. Mahmud gənc yaşlarında atın belindən yıxılaraq ağır zədə almış və ayağını itirmişdir.

İlk təhsilini atasından alan Zəməxşəri sonralar Orta Asiyanın elm və mədəniyyət mərkəzi olan Buxara şəhərində təhsilini

davam etdirmişdir. Burada fihi, hədisləri, təfsiri, kəlamı, məntiqi, fəlsəfəni və ərəb dilini mükəmməl öyrənmişdir. Hətta bir müddət siyasi baxışlarına görə təqib olunan Zəməxşəri

Məkkə, Yəmə, Ərəbistanın başqa yerlərinə səyahət etmişdir. Bir müddət Məkkədə yaşamışdır. Burada o, bir çox kitablarını, o cümlədən onu dünyada tanıdan Quran təfsirini yazmışdır. Məkkədə tanındıqdan sonra Xarəzmə qayıtmış, həyatının sonuna-dək burada yaşamışdır. Bəzi mənbələrə görə o, 1143-cü ildə burada vəfat etmişdir.

Mahmud Zəməxşəri əqidədə mötəzili, fiqhda isə hənəfi məzhəbinin ardıcılı olmuşdur. Mötəzili olduğuna görə sünni ilahiyyatçıların tənqidinə məruz qalmışdır. Buna görə də, Səlcuq sultanları dərin biliyə sahib olmasına baxmayaraq, onu dəstəkləməmişlər. O dövrün bir çox tanınmış alimləri Zəməxşərinin tələbələri olmuşlar. Mütəfəkkir ərəb dilinin qrammatikasının ən mahir bilicisi olmuş, hətta bu sahədə əsərlər belə yazmışdır. Bundan başqa o, hədis elmi üzrə də kitabların müəllifidir. Ancaq Mahmud Zəməxşərinin ən məşhur kitabı onun "Kəşşaf" adlanan Quranın təfsiri olmuşdur.

ZƏM-ZƏM

Zəm-zəm suyu Məkkə şəhərində, Məscidül-Haramın ərazisində, İslam dininin ən müqəddəs yeri sayılan Kəbədən təxminən 20 metr şərqdə yerləşən bulaqdır. İnanca görə, bu bulaq min illər əvvəl, İbrahim peyğəmbərin körpə oğlu İsmail susuzluqdan ağladığı vaxt möcüzəvi şəkildə Allah tərəfindən yaradılmışdır.

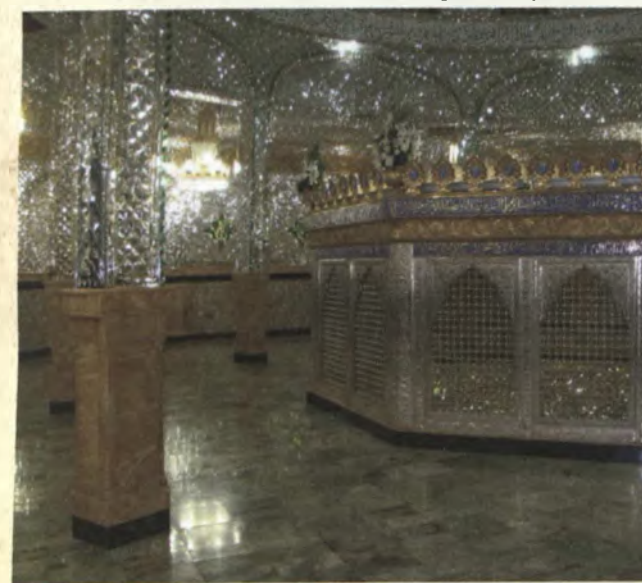
Rəvayətə görə, Həzrət İbrahim ikinci xanımı Həcəri və südəmər İsmaili quş uçmayan, karvan keçməyən, bitki bitməyən, tamamilə quraq bir yerə gətirmiş, özü isə geri qayıtmışdır. Bir müddət sonra onların ərzağı

və suyu tükənmişdir. Susuzluqdan əziyyət çəkən oğlu üçün su axtarmağa başlayan Həcər 7 dəfə Səfa və Mərvə təpələri arasındakı məsafəni qət etsə də, su tapa bilməmişdir. Susuzluqdan İsmail ayaqlarını yerə sürtmüş və oradan Zəm-zəm suyu qaynayaq axmağa başlamışdır. İslamın qəbulu və Həzrət Məhəmmədin Zəm-zəm suyu içməsi sonradan onun önəmi daha da artmış və sünnə halına gəlmişdir.

Hər il milyonlarla zəvvar Həcc və ya Ümrə ziyarətləri zamanı bu bulağın suyundan içir və özü ilə götürərək dost-tanışa, qohum-əqrəbaya hədiyyə aparır.

ZƏRİH

Müqəddəs ziyarətgahlarda ziyarətə gələnlərlə məzar arasında maneə yaratmaq və izdiham nəticəsində məzara ziyan dəyməsinin

Mir Mövsüm Ağa ziyarətgahı.
Məzarın üzərindəki zərih

qarşısını almaq məqsədilə məzarların üzərində quraşdırılmış metal və ya taxta məhəccərə zərih deyilir. Zərihin üzərində müxtəlif həndəsi və nəbatəti naxışlar, eləcə də dini yazılar həkk edilir.

ZƏRURƏTİ-DİNIYYƏ

Zərurət lüğətdə "ehtiyac", "çarəsizlik", "çətinlik", "məşəqqət" mənalarını verir. Zərurəti-diniyyə, yəni dini zərurətlər dedikdə isə dinə aid olub bilinməsi və inanılması vacib buyurulan şeylər başa düşülür. Bunlara Həzrət Məhəmmədin Allahdan vəhy yolu ilə alıb təbliğ etdiyi və xəbər verdiyi qəti şəkildə bilinən dini əsaslar, dini hökmlər daxildir. Məsələn, Quran Allahın sözüdür və sonuncu peyğəmbər Məhəmmədə göndərilmişdir. Bu, təvətür ilə sabitdir, yəni bu xəbər kifayət qədər inandırıcı dəlillərlə, müxtəlif vasitələrlə nəql edilmişdir. Hər bir müsəlman bunu bilməli və qəbul etməlidir. Əks təqdirdə, həmin şəxs iman etmiş sayılmaz.

ZINDIQ

Zındıq məfhumu müsəlman olmadığı halda özünü müsəlman kimi aparan, möminləri dini dəyərlərdən soyutmağa və onlar arasında qarışıqlıq yaratmağa çalışan şəxslər barəsində işlədilir. Münafıqla yaxın mənaya malikdir. Zındıqların öz fikirlərini başqalarına qəbul etdirmək, öz ətraflarına adam yığmaq məqsədilə hədislər uydurduğu deyilir. İslam tarixində ilk dəfə Əməvilər dövründə işlədilən bu terminin kökü daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Deyilənə görə, Zərdüştilik İranda rəsmi din elan olunduqdan sonra həmin ərazidə yayılan və dualist din olan Maniheizm və başqa dinlərin nümayəndələri belə adlandırılmışdır. Başqa bir mənbədə isə göstərilir ki, Zərdüştiliyin əsas kitabı olan Avestadan imtina edərək onun təfsiri olan Zənd kitabını əsas götürənlər barədə "zəndik" termini istifadə olunmuşdur.

ZİKR

Lügətdə "anmaq", "xatırlamaq", "yad etmək" mənalarına gələn zikr kəlməsi ilə Allahı anmaq, Onu unutmamaq, Allah kəlməsini təkraralamaq nəzərdə tutulur. Zikr Allahın ucalığını dilə gətirmək və mənəvi kamiliyyə yetişmək məqsədilə edilir. Həzrət Məhəmməd zikrin ən fəzilətlisinin "La ilahə illəllah" (Allahdan başqa tanrı yoxdur) olduğunu bildirmişdir. Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: "Belə olduqda siz (itaətlə) Məni xatırlayın ki, Mən də sizi yada salım! Mənə şükür edin, Məni danmayın!" (Bəqərə, 152). Zikr üç cürdür: qəlb, dil və bədən vasitəsi ilə. Dil ilə zikr Allahı gözəl adları ilə anmaq, dua etmək, Quran oxumaqdır. Bədən ilə zikr Allahın buyurduqlarını yerinə yetirmək, Onun qadağan etdiklərindən uzaq durmaqdır. Qəlb ilə zikr isə Allahı ürəyindən çıxarmamaqdır.

ZİLLƏT

Ərəb dilindən tərcümədə "çətinlik", "ağır şərait", "pis vəziyyət", "yoxsulluq", "məşəqqət", "xar etmək", "alçaltmaq", "ağır vəziyyətə salmaq" deməkdir. Zillət insanın özünün özünə kifayət etməməsidir. Özünü başqalarından aşağı səviyyədə görmək, alçalmaq deməkdir. Zillət mənfəət arxasınca qaçmaq, mənfəət naminə başqalarına qul-kölə olmağı qəbul etməkdir. Bu cür insan öz arzu və istəklərinin, ehtirasının əsirinə, köləsinə çevrilir. İmanın zəifliyindən irəli gələn zillət insanın dəyərsizləşməsi deməkdir. "Üstünlük", "şərəf", "etibar", "hörmət" kimi mənalara gələn "izzət" sözünün ziddidir. Qurani-Kərimdə zillətə düşər olmağın səbəblərindən biri kimi Allah-

Təalanın verdiklərinə naşükürlük etmək, həmişə daha çox şey arzulamaq göstərilir: "Xatırlayın ki, siz (müəyyən müddət səhrada qalmalı olduğunuz zaman): "Ya Musa! Biz (hər gün yediyimiz) eyni təama (qüdrət halvasından və bildirçin ətindən ibarət olan yeməyə) heç vaxt dözməyəcəyik! Rəbbinə dua et ki, bizim üçün torpağın bitirdiyi şeylərdən tərəvəzindən, sarımsağından, mərciməyindən və soğanından yetirsin! – dediniz. (Musa da cavabında :) "Siz xeyirli olan şeyləri bu cür alçaq şeylərlə dəyişdirmək istəyirsiniz? (O halda) şəhərlərdən birinə gedin, istədiyinizi orada taparsınız!" – demişdi. Onlara zəlillik, miskinlik damğası vuruldu və Allahın qəzəbinə düşər oldular..." (Bəqərə, 61).

ZİMMİ

Zimmi məfhumu ilə İslam tarixində müsəlman ölkəsində dövlətlə müəyyən razılışma əsasında onun himayəsi və təminatı altına girən qeyri-müsəlman şəxs nəzərdə tutulur. Müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların sülh şəraitində birlikdə yaşaması İslam dininin təməl prinsiplərindəndir. Tarix boyu qeyri-müsəlmanlar yaşadıkları ölkələrdə müsəlmanlar ilə eyni haqq və hüquqlara sahib olmuşlar. Ancaq zəkat, kəfərə kimi öhdəliklərdən azad olmuş, bunun yerinə cizyə vergisi ödəmişlər. Məhəmməd peyğəmbər qeyri-müsəlmanlara zülm və haqsızlıq etməyi, onlara düşmən münasibəti göstərməyi qadağan etmişdir. Bu baxımdan qeyri-müsəlmanlar tarix boyu müsəlman cəmiyyətlərində öz dinlərini qoruya bilmiş, ibadətlərini rahatlıqla yerinə yetirmişlər.

ZİYARƏT

Müsəlmanlar tərəfindən müqəddəs sayılan yerlərə getməkdir. Ziyarət yerlərinə getmək savab qazandıran əməllərdən hesab olunur. Hər bir müsəlman maddi durumundan asılı olaraq həyatında ən azı bir dəfə də olsa, İslamın müqəddəs şəhərləri olan Məkkə və Mədinəyə Həcc ziyarətinə getməlidir. Bu da İslam dininin əsas şərtlərindən biridir. Bundan başqa, müxtəlif İslam məzhəblərinin öz ziyarət yerləri vardır.

ZÖHR

Günorta vaxtı deməkdir. Bu zaman vacib zöhr namazı qılınır. Həmin namaz əsr namazının girdiyi vaxta qədər qılınar.

ZÜHD

Lügətdə "rəğbət bəsləməmək", "üz çevirmək" mənalarına gələn zühd təsəvvüfdə dünya işlərindən əl çəkmək, özünü axirətə həsr

etmək, mal-mülk, şan-şöhrət arxasınca qaçmamaq deməkdir. Başqa sözlə, zühd axirəti unudub, dünyanın əsirinə çevrilməməkdir. Zühd həyatı yaşayan insan bütün günahlarından, eləcə də şübhə doğuran əməllərdən çəkinir. Onlar hər yerdə Allahın nəzərini üzərilərində hiss edərək yaşayırlar. Zühd ifadəsi Qurani-Kərimdə birbaşa keçməse də, "Dünya həyatı oyun və əyləncədən başqa bir şey deyildir. Axirət yurdu müttəqilər üçün daha xeyirlidir. Məgər dərk etmirsiniz?" (Ənam, 32); "Bilin ki, mal-dövlətiniz və övladınız sizin üçün (Allah qarşısında) ancaq bir imtahandır. Ən böyük mükafat isə məhz Allah yanındadır!" (Ənfal, 28) kimi ayələr zühd həyatını dəstəkləyir.

ZÜHUR

Ərəb dilindən tərcümədə "zahir olma", "meydana çıxma", "görünmə" deməkdir. İslama görə, qiyamətdən əvvəl Mehdiyənin ortaya çıxması mənasında işlədilmişdir. İnanca görə, Mehdi öz zühuruyla bəşər cəmiyyətini həqiqi kamiliyyə qovuşduracaqdır. Hədislərdən anlaşılır ki, müharibələr, hərc-mərclik, yoxsulluq, təbii fəlakətlər çoxalacaq, insanlar gözəl əxlaqdan uzaqlaşacaq və saxta peyğəmbərlər ortaya çıxacaq. Bütün bunlardan sonra Allah Mehdi vasitəsi ilə İslam əxlaqını bütün dünyaya hakim edəcək.

ZÜLEYXA

Yusif peyğəmbəri Misir bazarında satın alaraq öz himayəsinə götürən fironun məmurunun xanımıdır. Yusif yetkinlik yaşına çatdıqda həm xarici gözəlliyi, həm elmi, həm də istedadı ilə diqqət mərkəzində idi. Ona aşiq olan Züleyxa Yusifi yoldan

çıxarmaq istəyir. Ancaq Yusif həm ona çörək verən ağasına xəyanət etməmək, həm də Allah dərgahında günahkar olmamaq üçün Züleyxanın təklifindən imtina edir. Şəhərin qadınları arasında dedi-qodu yayılır. Züleyxa qadınların dedi-qodularını eşitdikdə onları ziyafətə dəvət edir və hər birinə meyvə kəsib soymaq üçün bir bıçaq verir. Yusif isə onların qarşısına çıxmağı əmr edir. Qadınlar Yusifi gördükdə gözəlliyinə heyran olurlar və özlərini itirib meyvənin qabığını soymaq əvəzinə əllərini kəsirlər. Züleyxanın əri çıxan dedi-qodulara son qoymaq üçün Yusifi zindana salır. Qurani-Kərimdə Züleyxanın adı birbaşa çəkilməsə də, "Yusuf" surəsinin 21-35-ci ayələrində bu qissədən ətraflı danışılır.

ZÜLFÜQAR

Əli ibn Əbu Talibin qılıncının adıdır. Ərəb dilindən tərcümədə Zülfüqar "fəqərələr sahibi" deməkdir. Deyilənə görə, qılıncın arxasında nahamar və hamar cızıqlar olduğu üçün belə adlandırılmışdır. İmam Sadiqdən rəvayət olunan bir hədisə görə, qılınca Zülfüqar adının verilməsinin səbəbi onun onurğaya oxşamasıdır.

ZÜLKİFL

Quranda adı keçən peyğəmbərlərdən biridir. Yəhudi-xristian mənbələrində Ezekiel kimi tanınır. Qurani-Kərimdə onun haqqında buyrulur: "(Ya Rəsulum!) İsmaili, İdrisi və Zülkifli də (yad et)! Onların hər biri səbr edən kimsələrdən idi. Biz onları mərhəmətimizə qovuşdurduq (peyğəmbər etdik). Onlar, doğrudan da, saleh bəndələrdən idilər" (Ənbiya, 85-86); "(Ya Peyğəmbər!) İsmaili,

(İlyasın əmisi oğlu) əl-Yəsəi və Zül-Kifli də xatırla! Onların hamısı seçilmiş, ən yaxşı kimsələrdəndir!" (Sad, 48). Peyğəmbər olub-olmadığı mübahisəli məsələlərdəndir. Zülkifl onun ləqəbidir və deyilənə görə, səbir göstərərək dinin əmr və qadağalarını İsrail oğullarına çatdırmağı öhdəsinə götürdüyünə, zəmin durduğuna görə belə adlandırılmışdır. Onun əsl adının nə olduğuna dair müxtəlif rəvayətlər vardır. Yəhudilər onun İsrail oğullarının əsarəti dövründə peyğəmbər kimi göndərildiyini və Habur çayı yaxınlığında dinini təbliğ etdiyini irəli sürürlər. Bəziləri isə, onun Eyyub peyğəmbərin Bışr adında oğlu olduğu və sonradan atasının yerinə keçdiyi fikrindədirlər.

ZÜLQƏRNEYN

Qurani-Kərimdə adı keçən saleh bəndələrdən biridir. Onun peyğəmbər olub-olmaması barədə alimlər arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Ərəb dilindən tərcümədə Zülqərneyn "iki buynuz sahibi" deməkdir. Zülqərneynin kimliyi və ona nə üçün bu ləqəbin verildiyi mübahisəli məsələlərdəndir. Rəvayətə görə, başının iki tərəfində buynuzə bənzər çıxıntıların və iki hörüyünün olduğu, Şərqi və Qərbi dolaşdığı, Allahın işıq və zülməti onun əmrinə verdiyi üçün Zülqərneyn ləqəbini almışdır. Bəziləri onun Makedoniyalı İsgəndər olduğunu iddia edir. Lakin Quranda zikr edilən Zülqərneyn ilə Makedoniyalı İsgəndərin vəsfləri bir-birinə uyğun gəlmir. Çünki Zülqərneynin Allaha inanan, dürüst həyat sürən peyğəmbər olduğu bildirilir. İskəndərin isə tək tanrı inancından uzaq, tutduğu şəhərləri yerlə-yeksan edəcək qədər zalım olduğu rəvayət

olunur. Qurani-Kərimdə buyrulur: "(Ya Rəsulum!) Səndən Zülqərneyn barəsində soruşarlar. De: "Onun barəsində sizə bir hekayət (bəzi xəbərlər) söyləyəcəyəm!" Biz onu yer üzərində möhkəmləndirib qüvvətləndirdik və hər şey verdik (hər şeyin axirət gününə inanan, gözəl əxlaqlı dindar toplumları himayə etmişdir.

MÜNDƏRİCAT

A	7	M	237
B	20	N	288
C	37	O	302
D	47	Ö	304
E	52	P	306
Ə	54	R	312
F	100	S	319
G	115	Ş	336
H	121	T	356
X	153	U	373
İ	163	Ü	374
K	201	V	378
Q	212	Y	382
L	235	Z	389